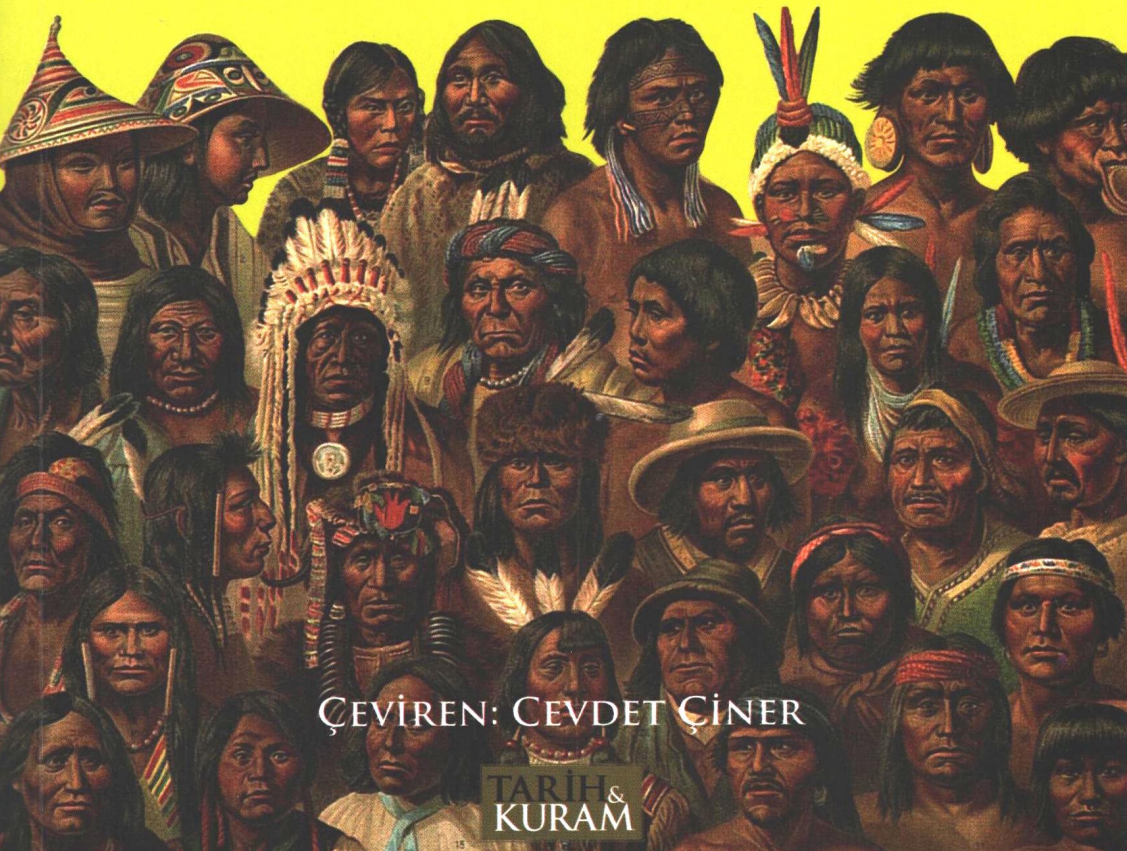
KOLOMB'DAN ÖNCE AMERİKA

CHARLES C. MANN

1491

AMERİKAN YERLİLERİNİN GİZLENEN UYGARLIĞI

ÇEVİREN: CEVDET ÇİNER

TARİH & KURAM

1491
Charles C. Mann

Çeviren: Cevdet Çiner
Editör: Mehmet Bilgen

Kapak Tasarımı: Neslihan Bilge

ISBN: 978-605-9394-21-5

T&K YAYINLARI No: 22
Birinci Basım: Aralık 2018

© 2006, 2011, Charles C. Mann
İlk kez 2006'da Vintage Books tarafından ABD'de basılmıştır.

T&K YAYINLARI®

Yönetim Yeri: Menekşeli Sok. No: 16 Levent/İstanbul **Tel:** (0212) 268 32 94
İnternet: www.tarihvekuram.com *e-posta:* bilgi@tarihvekuram.com
Baskı ve Cilt: İstiklal Matbaası Yıldız Sanayi Sitesi Kat: 3 No: 131 Cevizlibağ/İstanbul
Tel: (0212) 481 92 57

1491

Charles C. Mann

Çeviren: Cevdet Çiner

İçindekiler

Önsöz 7

Giriş: Holmberg'in Yanılgısı

1. Yukarıdan Bakış 15

I. Bölüm: Olmayan Yerden Rakamlar

2. Billington Niye Hayatta Kaldı? 45
3. Dört Parçalı Ülkede 81
4. Sıkça Sorulan Sorular 117

II. Bölüm: Çok Eski Kemikler

5. Pleistosen Savaşları 159
6. Pamuk (veya hamsi balıkları) ve Darı
(İki Uygarlığın Hikâyesi, Bölüm I) 201
7. Yazı, Tekerlekler ve Kova Ekibi
(İki Uygarlığın Hikâyesi, Bölüm II) 235

III. Bölüm: Şekillerle Yeryüzü

8. Amerikan Yapımı 277
9. Amazonya 317
10. Yapay Bakir Bölgeler 359

Final

11. Büyük Barış Yasası 377

Ek A Ağırlık Sahibi Kelimeler 391
Ek B Konuşan Düğümler 397
Ek C Frengi İstisnası 403
Ek D Takvim Matematiği 407

Teşekkürler 413
Kaynakça 417
Notlar 489

Önsöz

Bu kitabın hazırlık aşaması, NASA'nın atmosferdeki Ozon tabakalarını gözlemleme programı hakkında Science dergisinde 1983'te yazdığım bir makaleye kadar gider. Bu program kapsamında bilgi edinmek için, bir araştırma ekibiyle atmosferde örnek deneme ve analiz yapmak üzere donanımlı bir NASA uçağında 10.000 metre yükseklikte uçtum. Bir ara ekip, Meksika'nın Yucatan Yarımadası'ndaki Merida'ya indi. Bir nedenden dolayı bilim insanları ertesi günü boş bıraktılar, hepimiz eski bir Volkswagen kamyonete doluşup, Chichen Itza'daki Maya harabelerine gittik. Orta Amerika hakkında hiçbir şey bilmiyordum, hatta Mezoamerika terimine bile aşina değildim. Bu terimle Orta Amerika'dan Panama'ya kadar, Guatemala, Belize, El Salvador, Honduras, Kosta Rica ve Nikaragua'nın bazı bölgelerini, Maya'ların anayurdunu, Olmec'leri ve diğer yerli gruplarını kapsayan bir bölge kastedilir. Bir süre tırmandıktan sonra kamyonetten indiğimde büyülenmiştim.

Kendi başıma, bazen tatil amaçlı, bazen görev icabı, üçü, bir foto muhabiri olan arkadaşım Peter Menzel'le olmak üzere, beş veya altı kez daha gittim. Bir Alman dergisi için, Peter ve ben (derin çukurlar ve devrilmiş kütüklerle kaplı) pis bir yolda yirmi dört saatlik bir araba yolculuğundan sonra, henüz kazı yapılmamış Maya kenti Calakmul'a vardık. Bize, daha küçük bir kalıntı alanında görevli, kendisi de bir Maya olan Juan de la Cruz Briceno eşlik ediyordu. Bir chiclero olan Juan yirmi yıldır chicle ağaçlarını bulmak için ormanı bir uçtan diğerine arşınlıyordu. Kızılderililer bu bitkinin yapışkan olan özünü bin yıldır kurutup çiğniyorlardı ve bu madde 19. yüzyılın sonlarından beri çiklet sanayinde temel madde olarak kullanılmakta. Geceleri ateşin başında otururken bize, bilim insanlarının ona avare avare, düşe kalka dolaştığı asma sarmaşıklarıyla kaplı bu eski şehirleri onun atalarının inşa ettiğini söylediklerinde duyduğu şaşkınlığı anlattı.

Kolomb'dan önce Amerika'da yaşayan halklara karşı ilgim 1992'nin sonbaharında ortaya çıktı. Tesadüfen, bir Pazar günü öğleden sonra kolej kütüphanesinde Annals of the Association of American Geographers'ın Kolomb'un 500. yılı özel sayısına denk geldim. Bir koltuğun üzerinde duran dergiyi aldım ve Wisconsin Üniversitesi'nden coğrafyacı William Denevan'ın yazdığı makaleyi okumaya başladım. Makale bir soru ile başlıyordu *"Kolomb zamanında Yeni Dünya nasıl bir yerdi?"* Evet, diye düşündüm, nasıl bir yer idi? Burada kimler yaşıyordu ve Avrupa yelkenlilerini ufukta ilk gördüklerinde akıllarından ne geçmiş olabilirdi? Denevan'ın makalesini bitirdikten sonra diğerlerini de okumaya başladım, ta ki kütüphane görevlisi kapanış saatinin geldiğini söyleyene kadar...

O zamana kadar bilmiyordum fakat Denevan ve pek çok araştırmacı arkadaş meslek hayatlarını bu sorulara cevap vermeye çalışarak geçirmişti. Ortaya çıkan fotoğraf çoğu Amerikalı ve Avrupalının sandığından çok farklıdır ve uzman çevrelerin dışında hâlâ az bilinir.

Denevan'ın makalesini okuduktan bir-iki yıl sonra, Amerikan Bilim Geliştirme Derneği'nin yıllık toplantısı kapsamında bir tartışma paneline katıldım. *"Amazon Üzerine Yeni Bakış Açıları"* gibi bir adı olan oturumda Tulane Üniversitesi'nden William Balée'nin yaptığı konuşma "Antropolojik Ormanlar" üzerineydi. Yüzlerce veya binlerce yıl önce Kızılderililer tarafından oluşturulmuş ormanlar ki bu daha önce hiç duymadığım bir kavramdı. Ayrıca Denevan'ın tartıştığı bir konudan da söz etti: Bugün birçok araştırmacı, daha öncekilerin, Kolomb'un Amerika'ya ayak bastığı zamanlardaki Kızılderililerin nüfusunu çok düşük hesapladığına inanıyor. Balée'nin dediğine göre, eskiden sanılanın aksine Kızılderili nüfusu çok daha fazlaydı. Vay canına, birinin bu malzemeyi bir yerde toplaması gerekiyordu. Bu, müthiş bir kitap olurdu.

Böyle bir kitabın ortaya çıkması için bekledim. Bu bekleyiş, oğlum okula başlayıp da, geçmişte bana da öğretilen ve fakat benim şimdi epey sorguladığım şeyler ona da öğretilince, bayağı sinir bozucu olmaya başladı. Kimse böyle bir kitap yazmaya teşebbüs etmediğinden, sonunda bunu kendim denemeye karar verdim. Ayrıca daha fazlasını öğrenmeye de hevesliydim. Elinizde tuttuğunuz kitap bunun bir ürünüdür.

Bu kitap, 1492 öncesi Batı Yerküresi'nin kültürel ve sosyal gelişiminin sistematik ve kronolojik bir tarihi değildir. Böyle bir kitap, zaman ve mekân bakımından çok geniş kapsamlı olacağından yazılamazdı. Yazar kitabın sonuna geldiğinde, yeni bulgulara ulaşılmış ve kitabın başındakiler geçerliliğini yitirmiş olabilirdi. Beni bu konuda ikna edenler arasında, son

birkaç onyılını Kolomb öncesi toplulukların şaşırtıcı karmaşıklığı ile boğuşarak geçiren araştırmacılar da vardı.

Bu kitap, ilk Amerikalılar hakkında çalışmalar yapan antropolog, ekolojist (çevrebilimci), arkeolog, coğrafyacı ve tarihçiler arasındaki son bakış açısı değişikliklerinin entelektüel bir tarihi değildir. Zaten bu da mümkün değildir çünkü yeni fikirler değişik yönlerden çağlayıp durmakta olduğundan, bir yazarın bütün bunları tek bir çalışmada birleştirmesi olanak dışıdır.

Onun yerine, bu kitap yeni bulguların üç temel odağı olduğuna inandığım şu alanları araştırır: Kızılderili Demografisi (Bölüm I), Kızılderili Kökenleri (Bölüm II) ve Kızılderili Ekolojisi (çevreyle olan ilişki) (Bölüm III). Birçok değişik çevre, bu hususları değişik açılardan tanımladığından benim çok kapsayıcı olmam söz konusu değildir. Bu yüzden, örneklerimi en iyi belgelendirilmiş, günümüzde en dikkat çekenler ve en çok merak uyandıranlar arasından seçtim.

Çelişkili de olsa, Kolomb öncesi yaşam hakkındaki bu kitap, Kolomb sonrası yaşamı tartışmaya azdan daha fazla zaman harcamıştır. Bunun iki sebebi vardır: Birçok yerli kültürün yazısı yoktu; dolayısıyla en iyi bilgilerin çoğu onları ilk gören Avrupalıların kayıtlarından gelmektedir. Koloni kayıtları, şüphesiz ki kültürel dar görüşlülükten dolayı tahrif edilmişlerdir. Fakat yine de başka bir yaşam biçiminin görgü tanığıdırlar. İkinci ve aynı derecede önemli olarak, Avrupa ve Amerika'nın bu karşılaşması her iki taraf açısından da dinsel bir anlam taşıyordu. Birçok durumda, bu karşılaşmaların yarattığı gerilim, başka durumlarda, bu toplulukların ortaya çıkmayacak yönlerinin açığa çıkmasına yol açmıştır. Wampanoag'lar ile Hacıların karşılaşması (Bölüm II'nin konusu) ve İnka'larla Francisco Pizarro'nun yönetimindeki İspanyol güçlerinin karşılaşmasının (Bölüm III'ü teşkil eden başlıca konu) her ikisi de, bu yerli grupların Avrupalılara nasıl gözüktüğü ve onların da bir bilinmeyenle karşılaştıklarında nasıl tepki verdiklerini göstermektedir.

Bu kitapta, okuyucunun zaten saptadığı gibi, "Kızılderili" terimini Amerika'nın ilk sakinleri için kullanıyorum. Şüphesiz, "Hintli"* kafa karıştırıcı ve tarihsel olarak uygunsuz bir adlandırmadır. Belki de Amerikaların gerçek, orijinal, özgün sakinleri için kullanılması gereken en anlaşılır terim "Amerikalı" olmalıdır. Aslında bunu kullanmak belki de daha fazla karışıklık riski de taşımaktadır. Bu kitapta bu insanlardan kendilerini nasıl tanımlıyorlarsa öyle söz ettim. Kuzey ve Güney Amerika'da tanıştığım yerli halktan insanların ezici çoğunluğu kendilerini *"Indian"* olarak tanımlıyor.

* İngilizcede kullanıldığı üzere *Indian*. (Ç.N.)

1980'lerin ortalarında, İngiliz Kolumbiyası'nın ortalarında Skeena Nehri'nin yukarı kısmındaki Hazelton Köyü'ne gittim. Sakinlerinin çoğu Gitksan veya Gitxsan kabilesine mensuptu. Ziyaretim sırasında Gitksan'lar hem İngiliz Kolumbiyası hem de Kanada hükümetlerine dava açmıştı. Gitksan'lar eyalet yönetiminden ve halkından, kendilerinin orada uzun süredir yaşadığını, orayı hiç terk etmediklerini, topraklarını asla kimseye vermediklerini ve dolayısıyla eyaletin üç bin kilometrekare üzerindeki haklarının tanınmasını talep ediyorlardı. Onlar anlaşmaya çok istekli idi. Ancak söylediklerine göre onlarla anlaşmak istenilmiyordu.

Bölgenin üzerinde uçarken, Gitksan'ların neden bölgeye bu denli tutkuyla bağlandığını görebiliyordum. Uçak Rocher de Boule Dağlarının karlı muhteşem yamaçlarını yalayarak geçti ve ormanlık iki vadiyi yarıp geçerek ilerde birleşen iki nehrin üzerinden yoluna devam etti. Sis bölgeye çökmüştü. Sahilden 265 kilometre uzakta olmalarına rağmen insanlar nehirde balık avlıyorlardı.

Gitksan'lardan olan Gitanmaax topluluğunun merkez bürosu Hazelton'da idi fakat mensuplarının çoğu kasabanın dışında, kendileri için ayrılmış arazideki kampta yaşıyordu. Kampa gittim ve Gitanmaax Konseyi'nin başkanı Neil Sterritt bana açtıkları davayı anlattı. Bu doğru sözlü ve dobra adam hayata maden mühendisi olarak atılmış ve sonra kollarını sıvayıp uzun bir yasal mücadeleye müsabakasına hazır halde evine dönmüş. Sayısız duruşma ve temyizden sonra Kanada Yüksek Mahkemesi 1997'de, İngiliz Kolumbiyası'nın arazinin statüsünü Gitksan ile müzakere etmesi gerektiğine hükmetti. Davanın açılmasının üzerinden yirmi yıl geçmesine karşın, bugün 2005'te görüşmeler hâlâ sürmektedir.

Bir süre sonra Sterritt beni, tarihi bir parkın ve 1970'te yapılmış bir sanat okulunun olduğu Ksan'a götürdü. Parkta yeniden canlandırılmış uzun evler vardı ve dış yüzeyleri Kuzeybatı Sahili Kızılderili sanatına ait son derece zarif kırmızı-siyah kemerlerle kaplanmıştı. Bu sanat okulunda yerel Kızılderililere geleneksel motifleri ipek kumaş tabakaların üstüne basarak aktarmanın eğitimi veriliyordu. Sterritt beni okul binasının arka odalarından birinde bırakıp, sağa sola bakınmamı söyledi. Odanın içinde onun sandığından daha fazlası vardı çünkü bazı muhafaza kutularının içinde bir sürü eski ve güzel maske buldum.

Onlardan başka, bazıları aynı motifleri taşıyan bir yığın modern baskı da vardı. Ayrıca kutular dolusu fotoğraf vardı, yeni gibi ve eski olanlar, çoğu çok güzel sanat çalışmalarıydı.

Kuzeybatı Sahili sanatında cisimler yassılaştırılmış ve bükülmüştür.

Sanki üç boyutludan iki boyutluya indirgenmiş ve sonra da origamide* olduğu gibi katlanmıştır... kâğıt. Başta bu motifleri anlamakta zorlandım. Fakat kısa süre sonra satıhtan fırlayacakmış gibi gözükmeye başladılar. Boşluğu bir anda basit ve karmaşık şekiller oluşturan net çizgilerle kesen, cisimlerin iç içe girdiği, yaratıkların kendi gözlerine doluştuğu, insanların yarı hayvan, hayvanların yarı insan olduğu, bir başkalaşma, şekil değiştirme ve gerçeküstü bir karışıklıktı hepsi de...

Bazı nesneleri bakar bakmaz anladım, birçoğunu ise hiç anlamadım, bazılarını anladığımı sandım ama muhtemelen anlamadım, bazılarını belki de Gitksan'lar bile anlamamıştı, aynen bugün çoğu Avrupalının, Bizans sanatının ilk yaratıldığını gördüklerinde onun insanların ruhlarına yaptığı etkiyi, gerçekte anlayamadığı gibi... Fakat cesur, canlı çizgilerden zevk alıyor ve anlayamadığım bir şekilde günümüze bilgi taşıyan ve daha önce varlığından haberimin olmadığı canlı bir geçmişi izlerken gözlerim kamaşıyordu. Bir veya iki saat boyunca, hep daha fazlasını görmek için nesneden nesneye atladım. Bu kitabı toparlarken ve şimdiye kadar defalarca duyduğum o heyecanı paylaşmayı umuyorum.

Bu baskı ile ilgili bir not:

1491 okurları, zaman zaman eğer bu kitabı yeniden yazabilseydim herhangi bir temel unsuru değiştirip değiştiremeyeceğimi soruyorlar. Bu soru yanıtlanmak için çok teorik, kimse bana bunu anlayacak fırsatı sunmadı. *1491*'in bu güncellenmiş ve gözden geçirilmiş baskısı, bana bu şansı verdi. Bu kitabın ilk baskısından beri, araştırmacılar aslında Amerikan tarihinin ilk on beş bin yılı hakkında göz alıcı keşiflerde bulundular. Fakat bunlar bu kitabın konusu olan yeni fikirlerle uyum içindeydi. Bu kitabın temel tezleri olan Kızılderili toplulukların eskiden bilindiğinden daha fazla ve kalabalık olduğu (Bölüm I), eskiden bilindiğinden daha karmaşık, ileri ve kültürlü olduğu (Bölüm II) ve çevreye eskiden bilindiğinden daha fazla etkide bulunduğu (Bölüm III) hususları bana göre bu alanda araştırma yapan bilim insanlarının büyük çoğunluğunun görüşlerini temsil etmeyi sürdürmektedir.

Dolayısıyla, *1491*'in temel yapısını değiştirmedim, deyim yerindeyse odaların çoğunda yerleri yeniden parlattım. Bu kitap, kendisi olarak kalmış fakat yeni okuyucuların beğenisi için evirilip çevrilmiş, parlatılmış ve daha şık bir hale sokulmuştur.

---

* **Origami:** Makas ya da zamk kullanmadan kâğıt bükerek Japon usulü hayvan şekilleri yapma sanatı. (Ç.N.)

Giriş
Holmberg'in Yanılgısı

1.
Yukarıdan Bakış

Beni'de

Uçak Orta Bolivya için hayli serin sayılabilecek bir günde havalanıp doğuya, Brezilya sınırına doğru uçtu. Birkaç dakika sonra yollar ve evler gözden kayboldu ve insan yerleşiminin işareti olarak, yalnızca dondurma üzerindeki serpintiler gibi savanaya yayılmış sığırlar kaldı. Sonra onlar da kayboldu. O andan itibaren arkeologlar fotoğraf makinelerini çıkarıp, mutlu bir şekilde fotoğraf çekmeye başladılar.

Altımızda Beni uzanıyordu. Illinois ve Indiana'nın toplam büyüklüğünde ve onlar gibi düzlük olan bir Bolivya eyaleti... Neredeyse yılın yarısı yağmur ve dağların eriyen karlarının oluşturduğu bir su örtüsü, güneye ve batıya doğru düzensiz bir biçimde ağır ağır hareket eder ve sonunda aynı zamanda Amazon'un yukarı beslenme havzası da olan eyaletin kuzey nehirlerinde son bulur.

Yılın geri kalan kısmında su kurur ve uçsuz bucaksız parlak yeşillik, çölü andıran bir şekle dönüşür. Bu tuhaf, uzak ve çoğunlukla suyla kaplı ovanın, araştırmacıların dikkatini çekmesinin sebebi daha önce elinde fotoğraf makinesi olan Batılıları hiç görmemiş olan insanların yaşaması değildi.

Arkeologlar, Clark Erickson ve William Balée, önde oturuyorlardı. Pennsylvania Üniversitesi'nden olan Erickson, Bolivyalı bir arkeologla birlikte çalışıyordu ve arkeolog o gün başka bir yerde olduğundan uçaktaki yeri bana kalmıştı. Tulane'den gelen Balée aslında antropologdu. Fakat bilim insanları geçmişin ve bugünün birbirlerine bilgi aktarma yollarını değerlendirmek için bir araya geldiklerine göre, artık antropologlar ve ar-

keologlar arasındaki ayrım iyice bulanıklaştı. Bu iki adam cüsse, huy ve bilimsel eğilim olarak birbirinden farklı da olsalar, ikisi de yüzlerini uçağın penceresine aynı merakla dayamışlardı.

Aşağıdaki manzara boyunca, birçoğu neredeyse düzgün daire biçiminde sayısız orman adaları vardı; sarı bir ot denizindeki yeşil kümeler... Her bir ada, bu su ovasının üstünde ağaçların yirmi metreye kadar yükselmesine izin veriyordu. Aksi takdirde ağaçlar suya direnemezdi. Bu ormanlar birbirine yükseltilmiş toprak yollarla bağlıydı. Bir tüfek mermisi gibi dümdüz üç mil uzanabiliyorlardı. Erickson'a göre bu 80 bin kilometrekarelik toprak yollarla bağlanmış, ada ve tepecikler bin yıldan daha fazla bir zaman önce kalabalık ve teknolojik olarak gelişmiş bir toplum tarafından inşa edilmiş olmalıydı. Beni'yi yeni gören Balée, manzaraya doğru eğilmişse de teslim olmaya henüz hazır değildi.

Erickson ve Balée, geçmiş yıllarda Kolomb öncesi Batı Yarımkürenin nasıl bir yer olduğuna ilişkin geleneksel fikirlere temelden karşı çıkmış bilim insanlarına mensuptular. Ben 1970'lerde liseye giderken, Kızılderililerin Amerika'ya on üç bin yıl önce Bering Boğazı'nı geçerek geldikleri, çoğunlukla tek başına ve küçük gruplar halinde yaşadıkları, çevrelerine çok az etkide bulundukları ve binlerce yıllık bir yerleşimde bulunmalarına karşın kıtanın neredeyse el değmemiş bir durumda kaldığı öğretildi. Okullar bugün hâlâ aynı fikirleri tekrarlamaktadır.

Erickson ve Balée gibi kişilerin bakış açılarını özetleyecek olursak, bu, Kızılderililerin yaşamlarına ilişkin bu tablonun neredeyse her açıdan yanlış olduğu şeklindedir. Bu araştırmacılara göre, Kızılderililer burada eskiden sanıldığından daha uzun zamandır ve daha fazla sayıda bulunmaktaydı. Ve arzularını bu coğrafyada gerçekleştirmekte o denli başarılıydılar ki, Kolomb 1492'de insanoğlunun tümüyle damgasını vurduğu bir yarı küreye ayak bastı.

Beyaz topluluklar ve yerli halklar arasındaki ilişkiler bağlamında, Kızılderili tarihi ve kültürü üzerine araştırmalar kaçınılmaz olarak ihtilaflıdır. Hepsi olmasa da eski kuşak araştırmacılar çoğu bu yeni kuramları, verilerin ve bulguların kasıtlı olarak yanlış yorumlanması ve bir çeşit tersine politik dürüstlükten kaynaklanan fanteziler şeklinde nitelendirip küçümserler. "Çok sayıda insanın Beni'de yaşadığına ilişkin hiçbir kanıta rastlamadım" diyen Smithsonian Enstitüsü'nden Betty J. Meggers şöyle devam etti: "Başka türlü olduğunu ileri sürmek yalnızca hüsnükuruntudur". Smithsonian'ın destek verdiği iki Arjantinli arkeolog da, büyük höyüklerin çoğunun taşkın ovasının doğal birikintileri olduğunu, toprak bağlantı yol-

larıyla, yükseltilmiş tarlaların da "başlangıçtaki küçük bir nüfusla" inşa edilebileceğini öne sürüyorlardı.

Pennyslvania Eyalet Üniversitesi'nden Antropolog Dean R. Snow'a göre benzer eleştiriler, yeni bilimsel Kızılderili iddialarına karşı yapıldı. Sorun hakkında "Etnohistorik kayıtlardan elde ettiğin yetersiz kanıtlara istediğini söyletebilirsin" der ve şöyle devam eder: "Kendini kandırmak kolaydır". Bazılarına göre bu, politik gündemi Avrupa kültürünü itibarsızlaştırmak olanların değirmenine su taşımak amacını güdüyordu. Çünkü o zamanki nüfusu yüksek gösterip şişirmek, yerli nüfus kaybını da yüksek gösterecekti.

Yeni teorilerin bugünün ekolojik savaşlarına bulaştırılmak istendiğine ilişkin de itirazlar yapılmaktadır. Birçok çevre hareketinin tetikleyicisi, bilinçli veya değil, William Denevan'ın deyişiyle *"saflık efsanesi"*, yani 1491'de Amerika'nın neredeyse el değmemiş, hatta Cennet gibi bir ülke olduğu hatta küresel çevre hareketi kurucu belgesi olan 1964 tarihli Birleşik Devletler Vahşi Doğa Yasası'ndaki sözlerle, "insanoğlunun tuzağına düşmemiş" bir yer olduğu inancıdır. Yeşilci aktivistlere göre, Wisconsin Üniversitesi'nden William Cronon'un yazdığı gibi, varsayımsal bir doğal çevre, çok öncelerden gerçekleşmiş olması gerekse de, toplumun ahlaki olarak yerine getirmesi gereken bir görevdir. Eğer bu yeni bakış açısı doğruysa ve insanlığın çabası yayılma durumundaysa, doğayı düzeltme, eski haline döndürme gayretleri bunun neresindedir?

Beni, isabetli bir örnektir. Yollar, ara yollar, kanallar, su yolları, göletler, höyükler, yükseltilmiş tarımsal araziler ve belki de top sahaları inşa etmek dışında Erickson'a göre Kolomb'dan önce orada yaşayan Kızılderililer, su baskını mevsimlerinde otlaklarda balık da avlıyorlardı. Bu avlanma birkaç yerlinin elinde ağla yaptığı bir şey değildi. Yoğun kalabalıkların, yüzlerce veya binlerce kişinin katıldığı, bağlantı yolları arasında, toprağa zikzak biçiminde kazılmış dalyanların (balıkları çeviren çitler) oluşturulduğu, tüm toplumu kapsayan ortak bir çabaydı.

Savanaların çoğu doğal, mevsimsel sellerin sonucuydu. Fakat Kızılderililer büyük arazileri düzenli olarak yakarak otlaklar oluşturdular ve genişlettiler. Yüzyıllarca sürdürülen bu yakma işlemi ateşle uyumlu yeni bitkilerden oluşan, yerinden sökülemeyen bir ekosistemde yaşayan yerli bitki türleri oluşturdu. Beni'nin şimdiki sakinleri de araziyi yakıyorlar ancak bu şimdi sığırları otlatmaya dönük yapılıyor. Biz bölgenin üzerinde uçarken kurak mevsim yeni başlamıştı. Fakat millerce uzunlukta ateş çizgileri görülüyordu. Duman gökyüzüne sütunlar halinde yükseliyordu. Alevlerin

ardındaki kömürleşmiş bölgelerde kararmış sivri ağaç dalları yükseliyordu. Çoğunluğu, aktivistlerin Amazon'un diğer bölgelerinde kurtarmaya çalıştığı türlerdendi.

Beni'nin kuzeyi, Pando'nun bir bölümünü meydana getirir ve az nüfuslu, ormanı bol bir yerdir. Pando'nun kuzeyi de Brezilya'nın eyaleti Acre'dir. Burası az nüfusludur fakat sığır çiftliklerine yer açmak için ormanlarının çoğu tahrip edilmiştir. Yalnızca Brezilya Cevizi ağaçları kalmıştır, onları kesmek yasaktır. (Buna rağmen onlar da ölecektir. Çünkü bu ağaçların özel bir arı türü tarafından polenlerinin birbirine taşınması gerekmektedir. Ancak bu arılar yeni oluşturulmuş otlaklarda yaşayamaz. Başka ağaç türlerinin filizlenmesini önlemek için, çiftlik uçakları yeni açılan arazilere, sert, kalın ve keskin saplı bir ot türünün tohumlarını havadan püskürtmektedir. Bu da toprağı halı gibi, yoğun bir şekilde kaplayıp başka fidelerin çıkmasını önlemektedir.)

1990'ların sonlarına doğru, Beni'yi ilk ziyaret ettiğimde, Acre'deki geniş çapta ot temizliğinin büyük toprak setleri ortaya çıkardığını çok az kişi biliyordu. Bunlar, Acre Federal Üniversitesi'nden Alceu Ranzi'nin *"jeoglifler"** diye adlandırdığı birtakım geometrik şekillerdi... Bugün bir ucundan bir ucuna 170 metreyi bulan iki yüzden fazla set tanımlanmıştır. Düzgün daireler, kareler ve dikdörtgenler kazanarak, Amazon topraklarında yapılan, yaratılan "jeoglifler"ler, Erickson ve Balée'nin Beni'de uçakta bana gösterdikleri yükseltilmiş tarlalar ve bağlantı yolları kadar çarpıcıydı. Acre kabartıları hakkında az şey bilinse de, profesyonel bir dergide ilk makale ancak 2007'de çıktı (Ranzi de eşyazardı). Beş yıl sonra, arkeologlar bu kabartıları yapanların nerede yaşamış olduğu gibi temel bir sorunun yanıtından emin değillerdi. Yapılar, yerleşim olduğuna ilişkin bir işaret vermiyordu. Beni'de benzer toprak setler bulan Erickson, Kolomb'dan önce, Batı Amazon'da otların biçilmiş olduğu 1400-1600 kilometre alanda önceleri etraflarındaki doğayı temelinden yeniden biçimlendiren, bilinmeyen birleşik bir kültür olduğuna inanıyor.

Bu bölgenin geleceği belirsizdir. Beni bölgesi, onun açık arazisine ve verimli toprağına göz diken çiftlik sahipleri ve soya fasulyesi üreticilerinin artan ilgisine maruz kalmaktadır. Keresteciler gözlerini Pando'ya dikmiştir. Pasifik'e yapılan yeni otoyol, Acre'ye çok miktarda iş getirmektedir. Bu arada, doğal kaynakları koruma yanlıları, bu yerleşim olmayan bölgede doğayı mümkün olduğunca korumayı tartışıyorlar. Yerel Kızılderili grupları bu son öneriye şüpheyle yaklaşıyor. Eğer Beni doğanın korunduğu

* **Jeoglif:** Yeryüzü kabartısı. (Ç.N.)

bir alan haline getirilirse, hangi uluslararası kuruluş onların ovada yangın çıkarmalarına izin verir? Dışarıdan gelen herhangi bir grup, Amazon'da böyle büyük ölçekte yangınlara onay verir mi?

Aktivistler, Birleşik Devletlerin güneydoğusundaki bazı yerli grupların kendileri için ayrılmış bölgelerde nükleer atık depoları kurulmasına izin verdiklerini, isteksiz de olsa kabul etmek zorunda kaldılar. Ve tabii bütün bu yakma işlemlerine de...

Holmberg'in Yanılgısı

"O ağaca dokunma" dedi Balée.

Donakaldım. Alçak, toprağı hemen kayan bir tepeye tırmanıyordum ve dengemi korumak için kuru, neredeyse asma kütüğüne benzeyen, yaprakları dışa meyilli bir ağacı tutmak üzereydim. *"Tripleris Americana"* dedi Balée, kendisi orman botaniği uzmanıydı. *"Ona dikkat etmelisin"* dedi. Tripleris Americana, küçük kırmızı karınca kolonilerine ev sahipliği yapar. Aslında onlar olmadan yaşamlarını sürdürmeleri zordur. Karıncalar, kabuğun hemen altındaki küçük tünellerde bulunur. Sığınağın karşılığında karıncalar, ağaca dokunan her şeye saldırır; böcek, kuş, gafil yazar... Onların zehirle dolu vahşetleri ve saldırganlıkları, Tripleris Americana'nın yerel lakabının şeytan ağacı olmasına yol açtı.

Kökleri dışarı çıkmış şeytan ağacının altında terk edilmiş bir hayvan yuvası vardı. Balée bıçakla tozları biraz kazıdı ve bana, Erickson'a ve bize eşlik eden oğlum Newell'e el salladı. Kalıntılar, kalın, kırık çanak çömleklerdi. Tabak kenarları ve çaydanlık ayağına benzer şeyler gördük. Tırnakları boyalı bir insan ayağına benziyordu, Balée yarım düzine kadar kırık seramik kap ve tabak parçasını, yontulmuş silindirik bir çubuğu ki bu bir kabın destek ayağı olabilirdi, söktü.

"Hacimsel olarak tepenin sekizde biri bu parçalarla dolu" dedi. "Herhangi bir yeri kazarsanız benzer şeylerle karşılaşacaksınız". Muazzam bir kırık çanak çömlek yığınına tırmanıyorduk.

Ibibate denilen bu yığın, 18 metre yüksekliği ile Beni'deki ormanlık höyüklerin en yükseği idi. Erickson, seramik parçalarının muhtemelen hem tepeyi inşa etmek hem de çamurlu toprağı havalandırıp oturtmak ve tarıma uygun hale getirmek için kullanıldığını açıkladı. "Fakat bu tür bir açıklama mühendislik temelinde bir anlam ifade etse de" dedi, "bu höyük yapıcılarının çok eskiye dayanan faaliyetlerini daha az gizemli yapmıyor".

Bu höyükler, çöp ve atığın yan ürünü olamayacak kadar büyük bir alan kaplıyordu.

Monte Testaccio, Roma'nın güneydoğusundaki kırık çömlekler tepesi, tüm emperyal kentin çöplüğüydü. Ibibate, Monte Testaccio'dan daha büyüktür fakat benzer höyüklerin yüzlercesinden sadece biridir.

Kuşkusuz Beni, Roma'dan fazla çöp üretmiyordu. Erickson'ın belirttiğine göre, Ibibate'deki seramikler, birçoğu usta işçi olan pek çok insanın uzun süre bu höyüklerin üzerinde yaşadığının ve bu süre içinde bolca yiyip içtiklerinin göstergesiydi.

Çanak çömlek yığınları oluşturabilecek sayıda çömlekçi, bu emek için gerekli zaman, çömlekçilere yiyecek ve barınma sağlayacak kadar insan, büyük ölçekte imha ve bunları gömme... Bütün bunlar Erickson'ın açıklama tarzının, yani arkeolojik araştırmalar sonucu yeni yeni ortaya çıkan ve Beni'nin bin yıl önce sağlam yapılanmış bir toplumun yaşadığı bir site olduğunun kanıtıdır.

Bize iki Sirionó yerlisi, Chiro Cuéllar ve damadı Rafael eşlik ediyordu. Bu iki adam sırım gibi, esmer ve neredeyse köseydi. Onların arkasında patikada yürürken, kulak memelerinde küçük çentikler olduğunu fark ettim. Rafael, kendini beğenmiş bir coşkuyla, öğleden sonrayı yorumlarıyla süslerken, yerel otorite figürü Chiro, yerli üretim Marlboro içip, ilerleyişimizi neredeyse kibirli bir neşeyle izliyordu. Onlar bir mil uzakta, uzun, tekerlek izleriyle dolu ve tozlu bir yolla ulaşılan küçük bir köyde oturuyorlardı. Oraya günün erken saatlerinde vardık ve yıkılmak üzere olan bir okul ile eski bir misyoner binasının gölgesine park ettik. Yapılar, eski bir höyük olan küçük tepenin yakınında toplanmıştı. Newell ve ben kamyonun yanında beklerken, Erickson ve Balée, etrafta dolaşmak için, Chiro ve köy meclisinin diğer üyelerinden izin almak üzere okula girdiler. Bizim aylak aylak durduğumuzu gören iki Sirionó çocuğu Newell ve beni kafes içindeki bir yavru Jaguar'ı görmeye razı etmeye çalışıyor ve bu heyecan karşılığında onlara para vermemizi istiyorlardı. Birkaç dakika sonra Erickson ve Balée gerekli izni almışlardı ve yanlarında iki refakatçi ile gelmişlerdi: Chiro ve Rafael. Şimdi Ibibate'ye tırmanırken Chiro benim şeytan ağacının yanında durduğumu gördü. Anlamsız bir yüz ifadesiyle ağaca tırmanmamı söyledi. Yukarıda, lezzetli bir orman meyvesi bulacağımı söyledi. "Daha önce hiç denemediğin bir şey" olduğu garantisini de verdi.

Ibibate'nin üstünden, bizi çevreleyen savanayı görebiliyorduk. Tahminen 400 metre uzaklıkta, bel hizasındaki sarı otların uzandığı alanda, ağaçların oluşturduğu düz bir çizgi uzanıyordu. Buranın eskiden kalma yük-

seltilmiş bir bağlantı yolu olduğunu söyledi Erickson. Yoksa kır o denli düzdü ki, her yöne doğru kilometrelerce uzağı görebilirdik, daha doğrusu bazı taraflarda gökyüzü dumanla kaplı olmasaydı, kilometrelerce ötesini görebilirdik.

Daha sonra refakatçilerimizin bu bölgeyle olan ilişkilerini merak ettim. Sirionó'lar, Roma İmparatorluğunun anıtları arasında oturan bugünkü İtalyanlar gibi miydi? Geri dönerken yolda bu soruyu Erickson ve Balée'ye sordum. Yanıtları mevsimsiz, serin bir yağmur altında, kaldığımız yere dönerken akşam boyunca ardı ardına geldi ve sonra yemeğimizi yedik. Benim Sirionó'lar hakkındaki sorumun 1970'lerde çoğu uzman tarafından tek biçimde yanıtlanacağını söylediler. Bugün ise çoğu, başka türlü, değişik biçimde yanıtlar veriyor. Fark, benim bugün geldiğim noktaya bağlı olarak "Holmberg'in yanılgısı"dır.

Her ne kadar Sirionó'lar kalabalık yerli Amerikan gruplardan biriyse de, en fazla bilinenidir. 1940-1942 arası Allan R. Holmberg adlı genç bir doktora öğrencisi onların arasında yaşadı. Onların yaşamları hakkındaki yazılarını 1950'de *"Uzun Yay Göçebeleri"* (Nomads of Longbow) adıyla yayımladı (Kitabın başlığı Sirionó'ların avlanırken kullandığı 180 santim uzunluğundaki yaylara göndermedir). Kitap hemen bir klasik olarak tanımlandı. "Nomads" (Göçebeler), kutsal ve etkili bir metin olarak kabul edildi; sayısız başka bilimsel makale ve popüler basının da süzgecinden geçerek, dış dünyadaki Güney Amerika Yerli algısının ana kaynaklarından biri haline geldi.

Holmberg'in söylediğine göre Sirionó'lar, "dünyanın kültürel bakımdan en geri kalmış halkları arasındaydı". Sürekli yokluk ve açlık halindeydiler, elbiseleri, evcil hayvanları, müzik aletleri (çıngırak ve davulları bile), sanatları veya tasarımları yoktu (hayvan dişlerinden yapılmış kolyeleri hariç) ve dinleri neredeyse hiç yoktu (Evren kavramı kafalarında neredeyse hiç şekillenmemişti). İnanılmaz biçimde, üçten ileri sayamıyorlardı veya ateş yakamıyorlardı (ateşi yanar şekilde kamptan kampa taşıyorlardı). Gelişigüzel yığılmış palmiye yapraklarından yapılmış, bir yamaca veya ağaca dayalı, çok zayıf, eğik kulübeleri; yağmura, böcek ve sineğe karşı o kadar etkisizdi ki kamp mensupları yılın önemli bölümünü geceleri uykusuz geçirirdi. Islak, nemli ve böcekli gecelerde kamp ateşinin etrafına çömelmiş Sirionó'lar, ilkel insanın canlı örnekleriydi. *"Doğadaki ham, işlenmemiş durumdaki insanın özü"* diye meseleyi ortaya koyan Holmberg'e göre binlerce yıldır var oldukları çevrede neredeyse hiçbir değişikliğe yol açmamışlar, varlıkları en ufak bir iz bırakmamışlardı. Sonra Avrupalılarla

karşılaştılar ve tarihleri ilk kez bir akıcı bir öykü haline geldi.

Holmberg, Sirionó'ların yaşamına ilişkin ayrıntılı gözlemleri bugün hâlâ değerli olan, dikkatli ve şefkatli bir araştırmacıydı. Ve Bolivya'da başkalarının pes etmesine sebep olacak zorlukların üstesinden cesurca geldi. Arazide geçirdiği aylar boyunca her zaman imkânsızlıklar içinde, genelde aç ve sıkça da hastaydı. İki gözünün mikrop kapmasından dolayı geçici körlük yaşadı. Bir kliniğe ulaşabilmek için Sirionó rehberin elinden tutarak, ormanı günlerce yürüyerek geçti. Tam anlamıyla da sağlığına kavuşamadı. Döndükten sonra Cornell Üniversitesi Antropoloji bölümünün başına getirildi ve buradan And Dağları bölgesindeki yoksulluğa karşı ünlü mücadelesini sürdürdü.

Yine de Sirionólar hakkında yanılmıştı. Ve Beni hakkında da, onların ikamet ettikleri yer konusunda da ders çıkarılacak, hatta ibret alınacak denli hataliydı.

Holmberg'e göre Kolomb'dan önce ne halkın ne de ülkenin gerçek bir tarihi yoktu. Açıkça öne sürülen bu fikir – Amerika'nın yerli halklarının 1492'ye kadar, gülünç görünebilir, binlerce yıldır hiç değişmeden yaşadıklarıydı. Bakış açılarındaki yanlışlıklar ancak işaret edildiklerinde açığa çıkar. Bu durumda onları düzeltmek onlarca yıllar alır.

Bolivya hükümetinin istikrarsızlığı, Amerika ve Avrupa karşıtı söylemler yüzünden az sayıda yabancı antropolog Holmberg'i izleyerek Beni'ye gidebildi. Yalnızca hükümetin düşmanca tavrı değil, bölgenin 1970 ve 80'lerde kokain ticaretinin merkezi olması da tehlikeyi artırıyordu. Bugün uyuşturucu trafiği daha azdır fakat kaçakçılık faaliyetleri ormanların ücra yerlerinde hâlâ görülebilmektedir. Bir kaçakçı uçağının enkazı Trinidad havaalanının biraz ötesinde görülebilir. Arazi tezini burada hazırlayan Wisconsin'den coğrafyacı ve otlak ekolojisti Robert Langstroth'a göre uyuşturucu savaşları sırasında Beni, Bolivya standartlarına göre bile ihmal edilmişti. "Yüzüne bakılmayanların bile yüzüne bakmadığı kadar ilgiden mahrum bir yerdi". Yavaş yavaş, az sayıda bilim insanı bölgeye gitmeyi göze aldı. Öğrendikleri, bölge ve halkı hakkındaki anlayışlarını değiştirdi.

Sirionó'lar tam da Holmberg'in düşündüğü gibi, kültürel bakımdan dünyada en yoksul, en güçten düşmüş halklarından biriydi. Ancak onlar, insanlığın eski geçmişinin süresi uzatılmış, yok olmaları ertelenmiş, miatları dolmamış değişmeyen unsurları oldukları için değil, 1920'lerde köylerini kırıp geçiren çiçek ve grip salgınları yüzünden bu duruma düşmüşlerdi.

Salgınlardan önce en az 3.000, belki de daha fazla Sirionó, Bolivya'nın doğusunda yaşıyordu. Holmberg'in zamanında yüz elliden az kalmışlardı.

Bir kuşağın %95'inden fazlası yok olmuştu. Bu düşüş öyle büyük bir felaketti ki Sirionó'lar genetik bir darboğaz içine düşmüşlerdi. (genetik darboğaz, nüfusun çok azalması sonucu, bireylerin akrabaları ile çiftleşmek zorunda kalmasının sağlığa zararlı kalıtsal etkilere yol açmasıyla oluşur.) Darboğazın etkileri, Holmberg'den beri Sirionó'ları 1982'de ziyaret eden ilk antropolog, Orta Florida Üniversitesi'nden Allyn Stearman tarafından açıklandı. Stearman, Sirionó'larda, yumru ayakla doğma oranının normal insanlardan otuz kat fazla olduğunu keşfetti ve neredeyse bütün Sirionó'ların kulak memelerinde daha önce bana patikada eşlik eden iki adamda gördüğüm çentiklerden vardı.

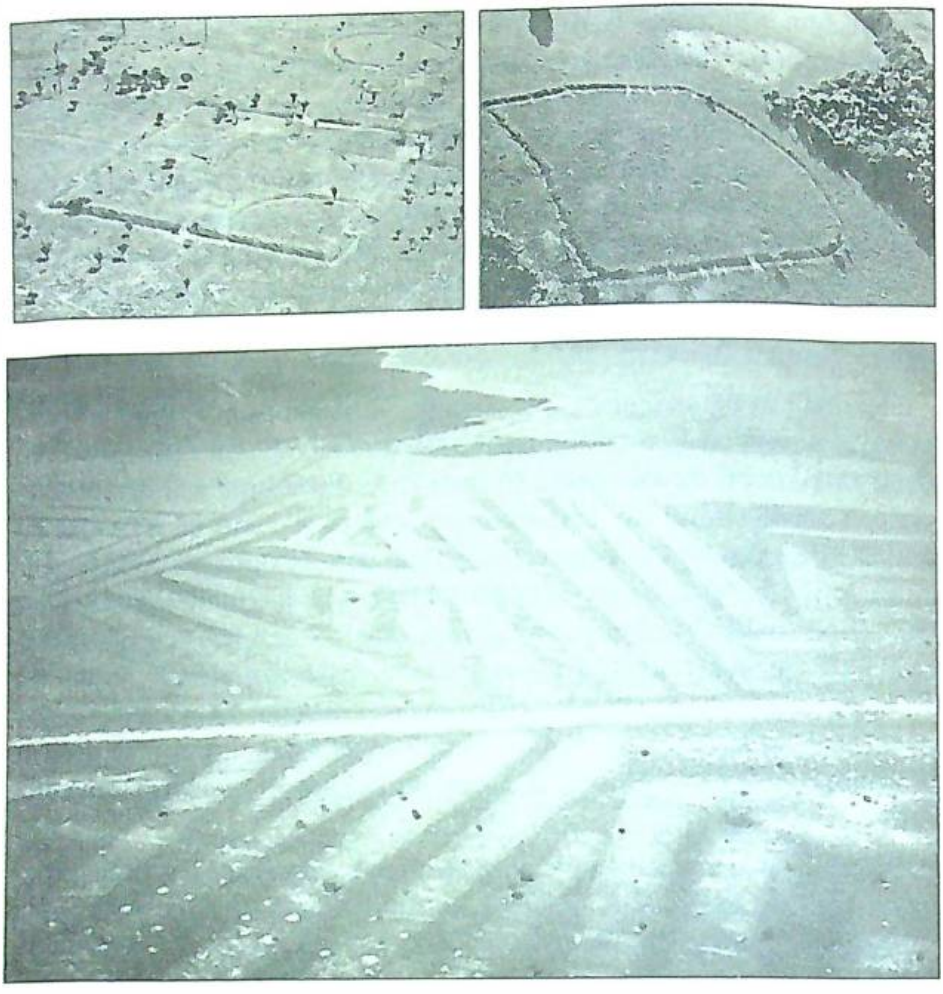
Stearman'ın öğrendiğine göre, salgınlar vurduğunda bile, grup bölgeye el koymak isteyen sığır çiftliği sahibi beyazlara karşı mücadele ediyordu. Bolivya askerleri bu saldırılara, Sirionó'ları aslında birer esir kampı olan yerlere atarak yardım etti. Serbest bırakılanlar ceza olarak bir köle gibi bu çiftliklerde çalışmaya zorlanıyorlardı. Holmberg'in ormanda birlikte yolculuk ettiği insanlar, bu zalimlerden saklanıyorlardı. Holmberg bir parça risk alarak onlara yardım etmeye çalıştı. Fakat o gördüğü bu insanların Paleolitik Çağın kalıntıları değil, aslında henüz tahrip edilmiş bir kültürün zulme uğramış hayatta kalanları olduğunu hiçbir zaman kavramadı. O sanki bir Nazi toplama kampından kaçan mültecilerle karşılaşmıştı ve onların her zaman çıplak ayaklı ve açlık çeken bir kültüre ait oldukları sonucuna vardı.

Taş devrinden arta kalanlarla alakasız olarak onlar Tupí-Guaraní grubuna ait, Güney Amerika'nın en önemli Kızılderili dil ailesinin Bolivya'da pek yaygın olmayan bir dilini konuşuyorlardı.

Dil tezi, ilk olarak 1970'lerde antropologlar tarafından tartışıldı ve onların 17. yüzyılda ilk İspanyol yerleşimciler ve misyonerler geldiği zaman kuzeyden geldikleri öne sürüldü. Diğer bir tez ise birkaç yüzyıl daha önce, muhtemelen Sirionó'ların da içinde olduğu Tupí-Guaraní dilini konuşan grupların, 16. yüzyıl başlarında İnka İmparatorluğu saldırılarından kaçarak gelmiş olabilecekleriydi. Hiç kimse Sirionó'ların neden göç ettiğini bilmiyor. Fakat bir neden, o sıralar Beni'nin tenha olmasıydı. Çok geçmeden önceki sakinlerin toplumu dağıldı.

"Uzun Yay Göçebeleri"ni değerlendirirsek, Holmberg önceki bu kültürden haberdar değildi, bağlantı yollarını, höyükleri ve balık dalyanlarını inşa eden bu kültürden...

O, Sirionó'ların başkaları tarafından biçimlendirilmiş bir kır arazisinde dolaştıklarını görmedi. Holmberg'den önce birkaç Avrupalı gözlemci top-

(1960'ların başında Doğu Bolivya üstünde uçarken, şimdi kaybolmuş bir toplumla ait yükseltilmiş tarlalarla kaplı manzarayı gören -yanda- genç fotoğrafçı William Denevan hayran kalmıştı. Yükseltilmiş tarlaların arasında düzensiz biçimde dağılmış, ne işe yaradığı hâlâ bilinmeyen –sol altta- kale hendeği gibi hendekler vardır. Yanı başındaki Brezilya eyaleti Acre'de arkeologlar birkaç yüz düzgün geometrik jeoglif –sol üstte- buldu ve şimdi Batı Amazon'un çoğu bölgesinin büyük ölçekte karmaşık Kızılderili toplumlarını barındırdığını düşünmeye başladılar).

rak setlerin varlığına işaret etmişti, bazıları da bağlantı yolları ve orman adalarının insan yapımı olup olmadığı konusunda kararsızdı. Fakat onlar, William Denevan 1961'de Bolivya'ya gelene kadar bilimsel, sistematik bir uyarı yapmadılar. Sonra Peru'da işe yeni başlamış acemi ve genç bir gazete muhabiri olan bir doktora öğrencisi, bölgenin tuhaf arazi yapısından haberdar oldu ve tezi için ilginç bir konu olabileceğini düşündü. Oraya varınca

bir petrol şirketinin bölgedeki yegâne bilim insanları olan jeologlarından Beni'nin bilinmeyen bir uygarlığın kalıntılarıyla dolu olduğuna inandıklarını öğrendi.

Yerel bir pilotu, olağan rotasını biraz batıya kaydırmaya ikna eden Denevan, Beni'yi yukarıdan inceledi.

Ben kırk yıl sonra ne gördüysem onu gördü: Ayrı ayrı orman tepecikleri, uzun ve yükseltilmiş yollar, kanallar, yükseltilmiş tarlalar, dairesel hendekler ve yekpare zikzaklı höyükler. "Bu DC-3 uçaklarının penceresinden bakarken, bu küçük uçağın içinde neredeyse çılgınca zıplayacaktım" dedi bana, "Bu şeylerin doğal yollardan oluşmadığını biliyordum. Doğada bu tür düz çizgiler olmaz". Denevan arazi hakkında bilgi edindikçe, şaşkınlığı artıyordu. "Burası tümüyle insan eli değmiş bir yerdi." dedi. "Benim için bu, Amazon ve civarının en heyecan verici yeridir. Bu tüm Güney Amerika'nın en önemli şeyi olabilir diye düşünüyorum." Henüz pratikte bilim insanlarının eli değmemiş, arkeologlar toprak setlerin ve kanalların haritalandırılmasını bitirmemişlerdi.

En fazla üç bin yıl önce, bu eski toplum – Erickson'a göre muhtemelen şimdi Mojo ve Bauré diye bilinen, Arawak lisanı konuşan halkların ataları tarafından kurulmuştur – gezegenin en büyük, en tuhaf ve ekolojik açıdan en zengin çevrelerini yaratmışlardı. Bu insanlar, höyükleri evleri ve çiftlikleri için inşa etmiş, bağlantı yolları ve kanalları, ulaşım ve iletişim için yapmış, balık dalyanlarını karınlarını doyurmak için oluşturmuş ve savanaları ağaçlar kaplamasın diye yakmışlardı. Bin yıl önce toplumları en yüksek düzeydeydi. Köyleri ve kasabaları geniş ve biçimliydi ve hendek ve kazıklı çitlerle korunuyordu. Erickson'ın kuramsal geçmiş kurgulamasına göre, milyonlarca insan uzun pamuklu giysileri, boyunlarından ve bileklerinden sarkan ağır süslemeleri ile Doğu Bolivya'nın bu yolları üstünde yürümüş olmalıdır.

Bugün bu Arawak kültürü sahneden çekildikten yüzyıllar sonra Ibibate höyüğünün üstündeki ve çevresindeki orman çevrecilerin klasik Amazon rüyalarını çağrıştırır: İnsan kolu kalınlığında sarmaşıklar, 180 santimden uzun, jileti andıran sarkan yapraklar; düz gövdeli Brezilya cevizi ağaçları; sıcak et gibi kokan kalın gövdeli çiçekler... Tür zenginliği bağlamında, Bolivya'nın orman adaları, Güney Amerika'nın herhangi bir yeriyle kıyaslanabilir. Aynı şey, tüm değişik türleriyle birlikte Beni savanası için de geçerlidir. Bu bölge ekolojik açıdan bir hazinedir fakat insanoğlu tarafından tasarlanmış ve oluşturulmuş bir hazine. Erickson, Beni kırsalını insanoğlunun en büyük hazinesi olarak tanımlar. Yakın zamana kadar neredeyse hiç

bilinmeyen bir başyapıt, isim ve yer olarak Bolivya dışından çok az kişinin bildiği bir başyapıt.

İnsanlığın Yararsız Ferdi ve Eseri

Beni kuralın dışında değildi. Holmberg'in (yerli Amerikalıların ezelden beri tarihsiz bir durumda yaşadıkları) yanılgısı neredeyse beş yüz yıl boyunca bilimsel çalışmalara egemen oldu ve rüzgârı buradan lise ders kitaplarına, Hollywood filmlerine, gazete makalelerine, çevreci kampanyalara, romantik macera kitaplarına, ipek baskılı t-shirtlerin üstüne kadar her yöne estirdi. Birçok biçimde hüküm sürdü ve hem Kızılderililerden nefret edenler hem de onları sevenler tarafından benimsendi. Holmberg'in yanılgısı sömürgecilerin Kızılderililerin çoğuna bakışını iflah olmaz barbarlar olarak tarif ederken, bunun zıddı olan değerlendirmelerde ise onları tam anlamıyla temsil eden kavram "soylu vahşi"ler olduklarıdır. Olumlu veya olumsuz her iki değerlendirmede de Kızılderililerde eksik olan şey, sosyal bilimcilerin "etkin" olmak dedikleri şeydi. Kendileri oyun kurucu değil fakat rüzgâr nereye sürüklerse, yollarına hangi felaketler rastlarsa edilgen, çaresiz şekilde kabulleniyorlardı.

Soylu vahşi terimi, geriye, Amerikan yerli halklarının en kapsamlı ilk etnografik tanımlanmasına kadar gider. Bartolomé de Las Casas'a ait Apologetica Historia Sumeria 1530'larda yazılmıştır. Las Casas, bir fatih olup, sonradan yaptıklarından pişman olarak rahip olur ve uzun yaşamının ikinci yarısını, Amerika'da Avrupalıların neden olduğu vahşet ve zulme karşı mücadele ile geçirir. Onun düşünce tarzına göre Kızılderililer, "dünyadaki cennette" sakin inekler gibi yaşayan doğanın yaratıklarıdır. Onlar, ona göre, bu masum durgunluk içinde bin yıl sessizce, Hıristiyanlığın emirlerini beklediler. Las Casas'ın çağdaşı, İtalyan yazar Pietro Martire d'Anghiera da bu görüşleri paylaştı: "Kızılderililer yalnızca yazarların çokça bahsettiği altın bir dünyada yaşıyorlar" ve "yasal zorlamaların olmadığı bir sadelik ve masumiyette" varlıklarını sürdürüyorlardı.

Günümüzde Kızılderililerin sadelikleri ve masumiyetlerine olan inanç, onların çevrelerine etki etme konusundaki eksiklikleri varsayımına dayanır. Bu inanç en azından Henry David Thoreau'ya kadar uzanır; "Kızılderili bilgeliği"ni araştırmaya büyük zaman ayırmıştır. Ona göre bu, öyle bir düşünce tarzıydı ki, insanoğlunun doğayı değiştirmesine yol açan ölçme ve sınıflandırma gibi kötülükleri barındırmıyordu. Thoreau'nun düşünceleri etkili olmayı sürdürdü. 1970'te ilk "Dünya Günü"nde, *"Keep America*

Beautiful, Inc. (Amerika'nın Güzelliklerini Koruyalım A.Ş.) adlı grup, billboardlara kirletilmiş bir arazi üstünde sessizce ağlayan bir Kızılderiliyi gösteren afişler astı. Bu kampanya olağanüstü başarılı oldu.

Neredeyse bir onyıl boyu ağlayan Kızılderili resmi dünyayı dolaştı. Burada Kızılderililer başrolde olduğu için bu reklam hâlâ Holmberg'in yanılgısını somutlaştırıyordu. Çünkü onları yaşadıkları çevrenin özgün vahşi koşullarında hiçbir değişiklik yapmayan insanlar olarak resmediyordu. Tarih değişiklik anlamına geldiğine göre, onlar tarihsiz insanlardı.

Las Casas'ın İspanyol karşıtı görüşleri o denli acımasız saldırılarla karşılaştı ki vasiyetini yerine getireceklerden Apologetica Historia adlı kitabının ölümünden (1566) kırk yıl sonra basılmasını istemek zorunda kaldı. Aslında, kitabın tamamı 1909'da ortaya çıktı. Gecikmeden de anlaşılacağı üzere Soylu Vahşi ile ilgili tartışmalar 18. ve 19. yüzyıllarda pek sempatiyle karşılanmıyordu. Buna uç bir örnek Birleşik Devletler tarihçisi George Bancroft'tu ve 1834'te Avrupalılar gelmeden önce Kuzey Amerika'nın "verimsiz bir çorak arazi" olduğunu ileri sürmüştü: "Tek sakinleri güçsüz barbarlardan oluşan, sağa sola dağılmış az sayıdaki kabilelerdi ve bunlar da ticaretten ve politik bağlardan yoksundular." Las Casas gibi Bancroft da Kızılderililerin değişim yaşamayan topluluklar olarak varlıklarını sürdürdüklerine inanıyordu. Yalnız Bancroft, bu tarihten yoksun olma halinin masumiyetin değil, tembelliğin bir göstergesi olduğu görüşündeydi.

Bancroft'un tanımlaması, değişik biçimlerde gelecek yüzyıla taşındı. Amerikan antropolojisinin kurucularından Alfred L. Kroeber'in 1934'te yazdığına göre, Kuzey Amerika'nın doğusundaki Kızılderililer gelişemezlerdi – bir tarihe sahip olamazlardı – çünkü yaşamları anlamsız, hiç bitmeyen, sürekli yıpratıcı savaşlarla geçiyordu. Ona göre bu kısır döngüden kaçmak "neredeyse imkânsız"dı. Değerlerini savaştan barışa dönüştürmek isteyen grup erken bir imhaya uğradı.* Kroeber, Kızılderililerin savaştan ekin yetiştirmeye de zaman ayırdıklarını kabul eder fakat tarımın Doğu'da yaşamın temeli değil, yardımcı bir unsur, bir anlamda "lüks" olduğu konusunda ısrarcıdır. Sonuç olarak *"Ekilebilecek toprağın yüzde doksan dokuzu, belki de daha fazlası, el değmemiş halde duruyordu."*

Kırk yıl sonra, iki kez Pulitzer Ödülü kazanmış olan Samuel Eliot Mo-

---

* Joseph Conrad'a göre, şiddet beslenme tarzından kaynaklanıyordu. *"Soylu Kırmızı Adam güçlü bir avcıydı"* diyen büyük romancı, şöyle devam eder: *"Ancak eşleri iyi yemek pişirme sanatında ustalaşmamışlardı ve sonuçlar acıklıydı. Büyük Göller Yöresi çevresindeki Yedi Ulus ve ovalardaki At Kabileleri geniş çapta avlanmadan dolayı sürekli hazımsızlık çekiyorlardı. Çünkü onlar sağlıksız pişirilmiş yiyeceklerden kaynaklanan marazi asabiyetten mahvolmuştu."* Sürekli kavga etmeye eğilimliydiler.

rison, iki ciltlik *"Avrupa'nın Amerika'yı Keşfi" (European Discovery of America)* adlı kitabını Kızılderililerin hiçbir kalıcı anıt veya kurum yaratamadığı savıyla bitirir. "Onlar kırsala sabit şekilde hapsolmuş, gelecekle ilgili her türlü umuttan yoksun, kısa ve hayvandan farksız bir yaşamı olan paganlardı." İngiliz tarihçi Hugh Trevor-Roper'ın (Dacre of Glanton Baronu) 1965'te iddia ettiğine göre, yerli halkın, *"tarihteki temel işlevi, tarihin kaçtığı geçmişin görüntüsünü günümüze göstermektir."*

Ders kitapları, akademik inançları sadakatle yansıtır. Birleşik Devletler okul tarih kitaplarına ilişkin bir araştırmada, yazar Frances Fitzgerald Kızılderilileri sınıflandırmanın ilerlediği sonucuna vardı. "Eğer bir şeyin istikrarlı bir geri kalmışlığı varsa", bu 1840-1940 arasıydı. Daha önceki yazarlar, Kızılderilileri ilkel fakat önemli olarak görmüş fakat daha sonraki kitaplar onları bir kalıp içinde dondurmuştur: "tembel, çocuksu ve zalim." 1940'ların önemli bir ders kitabı Kızılderililere yalnızca birkaç paragraf ayırmıştı; sonuncunun başlığı şöyleydi: "Kızılderililer Geri Kalmıştır."

Bugün yaşayanların kendilerini geçmişte yaşayanlardan üstün görmeleri her zaman kolaydır. Texas Üniversitesi tarihçilerinden Alfred W. Crosby, Holmberg'in yanılgısını benimseyen araştırmacıların, daha çok Avrupalı büyük liderlerin olayları sürüklediği ve beyaz toplulukların beyaz olmayan toplulukları her yerde ezdiği dönemde etkin olduğunu söyler. Tüm 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın büyük bölümünde, milliyetçilik baskındı ve tarihçiler tarihi, kültürler, dinler ve yaşam tarzından çok milletlerle tanımlıyordu. Fakat İkinci Dünya Savaşı Batılılara, Batılı olmayanların da (bu örnekte Japonlar) hızlı toplumsal değişiklikler yapmaya muktedir olduklarını öğretti. Avrupalı sömürgeci imparatorlukların hızlı çözülüşü de bu görüşe gölge düşürdü. Crosby bu olayların sosyal bilimciler üzerindeki etkilerini yıldızlarla Samanyolu arasında görülen belli belirsiz tozların, aslında uzak galaksiler olduğunu keşfeden astronomlardaki etkisine benzetti.

Bu arada yeni disiplinler ve yeni teknolojiler, geçmişi araştıracak yeni yollar yaratıyordu. Demografi (nüfus bilimi), klimatoloji (iklim bilimi), epidemioloji (salgın hastalık bilimi), ekonomi, botanik (bitki bilimi), palyanoloji (polen analizi), moleküler ve evrimsel biyoloji, karbon-14 tarihlendirme testi, Buzul Çağı örnekleri, uydu fotoğrafları, toprak tahlili, mikro-uydu tahlili ve 3 boyutlu görüntüleme gibi çok hızlı ortaya çıkan teknikler, bir havai fişek silsilesi art arda kullanıma giriyordu. Ve bütün bunlar kullanılmaya başlanınca sadece, dünyadaki kara parçalarının üçte birinin üstünde yaşayan bu insanların binlerce yılda çok az değişiklik geçirdiği fikrine inanması güç oluyor. Elbette, birtakım araştırmacılar, yeni

bulgulara büyük bir gayretle hücum ettiler. Coğrafyacı Thomas Vale, alaycı bir şekilde şöyle dedi: "Sadece (el değmemiş) doğa efsanesini yenisi ile değiştirdik": "insanla dolan çayırlar." Fakat birkaç onyıl süren keşif ve tartışmalar sonrası artık Amerika kıtaları ve gerçek sakinlerine ilişkin yeni bir tablo ortaya çıkmaktadır.

Reklamlar hâlâ göçebe, ekolojik olarak has Kızılderilileri, Kuzey Amerika'nın geniş ovalarında, at üstünde Bizon kovalarken canlandırmaktadır fakat Kolomb zamanında Yerli Amerikalıların büyük çoğunluğu Rio Grande'nin güneyinde bulunurdu. Göçebe olmadıkları gibi, dünyanın en büyük ve en zengin kentlerini inşa edip oralarda yaşadılar. Birçoğu büyük av seferlerine bağımlı olmadan, çiftliklerde yaşıyordu. Diğerleri de balıkçılık ve istiridye sayesinde varlıklarını sürdürüyorlardı. Atlara gelince, And Dağlarındaki lamalar hariç, atlar Avrupa'dandı, Batı yarımküresinde yük hayvanı yoktu. Başka bir deyişle, Kuzey ve Güney Amerika araştırmacıların önceleri hayal ettiklerinden çok daha hareketli, çeşitlilik dolu ve kalabalıktı. Ve eskiydi de.

Diğer Neolitik Devrimler

Geçen yüzyılın arkeologlarının çoğu, Kızılderililerin Amerikalara, son Buzul Çağı'nın sonlarında, aşağı yukarı on üç bin yıl önce Bering Boğazı'nı geçerek geldiklerine inanır. Kutup buz tabakaları, büyük miktarda suyu çekip muhafaza ettiği için dünyadaki su seviyesi 100 metre inmişti. Sığ Bering Boğazı, Sibirya ve Alaska arasında geniş bir kara köprüsü olmuştu. Şimdi teorik olarak, söylendiği üzere "eski Kızılderililer", bugün kıtaları ayıran 55 mili yürüyerek geçtiler. Arizona Üniversitesi'nden arkeolog C. Vance Haynes, 1964'te resmi son fırça darbeleri ile tamamladı: O'na göre (tam doğru zamanda, yani on üç bin yıl önce) Kuzeydoğu Kanada'da iki büyük buzul kütlesi, aralarında buzdan arınmış, göreceli ılık bir koridor bırakarak ayrıldı. Bu kanal boyunca eski zaman Kızılderilileri buz kütleleri üstünde zahmetli yürüyüşler yapmadan, Alaska'dan güneye, daha yaşanabilir bölgelere geçmiş olabilirler.

O zamanlarda bu buz kütlesi Bering Boğazı'ndan güneye doğru iki bin mil uzunluğunda idi ve neredeyse hiç yaşam yoktu. Haynes'in buzsuz koridoru olmadan insanların güneye gidebileceklerini düşünmek zordur.

Kara köprüsü ve buzsuz koridor bileşkesi, son yirmi bin yılda yalnız bir kez oldu ve yalnızca birkaç yüzyıl sürdü. Ve bu, adını kanıtlarının ilk bulunduğu yer olan New Mexico'daki Clovis kasabasından alan, Ameri-

ka kıtalarının bilinen en eski kültürünün ortaya çıkmasından hemen önce meydana gelmiştir.

Haynes'in yorumu ve sunumu teoriyi o denli sağlam göstermişti ki tümüyle ders kitaplarına girdi. Ben bunu liseye giderken öğrendim, otuz yıl sonra da oğlum.

1997'de bu teori birdenbire bozuldu. Bu teorinin, Haynes dahil en ateşli savunucuları, Güney Şili'deki bir kazıda, on iki bin yıldan daha eskiye uzanan insan yerleşiminin kanıtlarının bulunduğunu kamuoyu önünde kabullendiler. Ve bu insanlar Bering Boğazı'nın 12 bin kilometre güneyinde yaşadıklarına göre, bu uzaklığı aşmak muhtemelen çok zaman alacağından oraya kesinlikle buzsuz koridor açılmadan önce varmış olmalıydılar (Zaten yeni araştırma, koridorun varlığı hakkında şüphe uyandırdı.) Buz kütlelerini koridor olmadan geçmenin olanaksızlığı, bazı arkeologları, ilk Amerikalıların yirmi bin yıl önce, buz kütlesi daha küçükken gelmiş olabileceklerini öne sürmeye itti. Ve hatta ondan da önce (Şili'deki alanda bulunan sanat eserleri en az otuz bin yıllıktır). Veya belki de ilk Kızılderililer teknelerle yolculuk yaptılar, bir kara köprüsüne gereksinim duymadılar. Veya Güney Kutbu'nu geçerek, Avustralya üzerinden geldiler. Danışman Arkeolog Stuart Fiedel bana, *"Karışık bir durum içindeyiz"* demişti. Biraz da etkili olsun diye eklemişti: *"Bugüne kadar bildiğimiz her şey, şimdi yanlış olmalı."*

Bir fikir birliği oluşmasa da, artan sayıda araştırmacı, Yeni Dünya'nın Bering Boğazı'nı geçen küçük bir grup tarafından işgal edildiğini, Alaska tarafında sıkışıp kaldıklarını, Amerika'nın geri kalan bölümlerine ayrı ayrı gruplar halinde yavaş yavaş, çok muhtemelen Pasifik kıyısı boyunca teknelerle göç ettiklerine inanmaktadır. Araştırmacılar ayrıntılar konusunda ayrılmaktadır. Bazı bilim insanları Amerikaların Kolomb'dan önce, en erken elli bin yıl önce olmak üzere, beş dalga halinde akına uğradıklarını teorileştirmektedirler. Bununla birlikte, birçok tanımlama da bugünün Kızılderililerini geç gelen akrabalar olarak görmektedir.

Kızılderili aktivistler bu akıl yürütme tarzından pek hoşlanmamaktadır. Bowlder'daki Colorado Üniversitesi'nden siyaset bilimci Vine Deloria Jr. bana şöyle dedi: *"Sana kaç beyazın bana, 'bilimin' Kızılderililerin bir avuç başkasının işine burnunu sokan asalak olduğunu söylediğini anlatamam."* Bunu 2003'teki ölümünden kısa süre önce bir sohbet sırasında söylemişti. Deloria, *"Kırmızı Dünya, Beyaz Yalanlar" (Red Earth, White Lies)* dahil ana akım arkeoloji eleştirisi olan birçok kitabın yazarıydı. Kitapların genel içeriği indeksten anlaşılabilir: Genel olarak başlıklar *"bilim"*le başlar,

"fesat ve hilekârlık", "Kızılderililerin açıklamaları ... tarafından göz ardı edilmiştir", "kanıttan yoksun teoriler", "falancanın tarafsızlığı efsanesi" ve *"filancanın ırkçılığı"* şeklindedir. Deloria'ya göre arkeoloji esas olarak beyazların suçunu aklamak içindir. Kızılderililerin başkalarının yerini işgal ettiğini söylemek bu planın içine tam olarak oturur. Deloria dedi ki: "Eğer biz yalnızca topraklarımızı başkalarından çalan hırsızlarsak, o zaman onlar da şunu demeli; o zaman bizler de öyleyiz. Hepimiz göçmen değil miyiz?"

Hepimiz göçmeniz tezinin ahlaki mantığını anlamlandırmak zordur. Bu, iki yanlışın bir doğru yaptığını iddia etmek gibi gözükmektedir. Daha da ötesi, birinci "yanlış"ın yanlış olduğuna ilişkin bir kanıt yoktur. Değişik eski zaman Kızılderili göç dalgaları arasındaki temas ve ilişki hakkında bir şey bilinmemektedir. Fakat bugünün yerli Amerikalılarının ilk gelenler mi yoksa ikinci gelenler mi olduğu, onların kültürel birikimlerinin ve başarılarının değerlendirilmesi açısından konumuz dışındadır. Hangi senaryo kurgulanırsa kurgulansın, onlar Avrasya'yı Neolitik Devrimin ilk ayak seslerinden önce terk ettiler.

Neolitik Devrim, çiftçiliğin, tarımın keşfidir ve önemi asla küçümsenemeyecek bir olaydır. Ronald Wright'ın yazdığına göre *"insanın ilerleyişi iki bölüme ayrılır: Neolitik Devrim'den önceki her şey ve sonraki her şey"*. Ortadoğu'da bundan on bin yıl önce, Güney Irak ve İsrail arasından Türkiye'nin güneyine kadar bir yay şeklinde uzanan "Verimli Hilal" denen bölgenin batı yarısında başlamıştır. Toplayıcı topluluklar, sabit köylerde toplandılar ve arazide yabani buğday ve arpa ekip biçmeye başladılar. Bunu izleyen birkaç bin yılda tekerlek ve madeni aletler aynı bölgede ortaya çıktı. Sümerler bu buluşları bir araya getirdi, bunlara yazıyı ekledi ve Milattan Önce üçüncü bin yılda ilk büyük uygarlığı yarattılar. O zamandan beri tüm Asyalı ve Avrupalı kültürler, görünüşte ne denli farklı olsalar da, Sümerlerin gölgesi altında durur. Tarım devriminden çok önce Asya'yı terk eden Yerli Amerikalılar ikramiyeyi kaçırdılar. Crosby şöyle dedi: *"Her şeyi kendi başlarına yapmak zorunda kaldılar."* Dikkate değer bir biçimde başarılı oldular.

Araştırmacılar uzun zamandır, Orta Amerika'da ikinci bağımsız bir Neolitik Devrimin meydana geldiğini biliyorlardı. Kesin tarihi belirsizdir; arkeologlar tarihini hep geriye doğru itmektedir. Fakat şimdilerde, on bin yıl önce, yani Ortadoğu'nun Neolitik Devriminden çok sonra meydana gelmediği düşünülmektedir. Bununla birlikte 2003'te And Dağlarının eteklerinde, Ekvator sahillerinde ekilmiş antik kabak tohumları arkeologlar tarafından bulundu. Bunlar Orta Amerika'daki diğer tüm tarımsal kalıntılardan

daha eski olabilirdi: Üçüncü Neolitik Devrim. Muhtemelen bu Neolitik Devrim, başka şeylerle birlikte Beni'deki kültürlere de yol açtı. Bu iki Amerikan Neolitiği, Avrasya'daki karşılıklarına göre daha yavaş yayıldı. Çünkü belki de Kızılderililer birçok yerde gerekli nüfus yoğunluğunu oluşturamamıştı ve belki de Kızılderililerin en yaygın ekini olan darının* sıra dışı doğası buna sebep oldu.

Buğday, pirinç, akdarı ve arpanın ataları, evcilleştirilmiş torunlarını andırır; çünkü her iki tür de yenebilir ve yüksek verimlidir. Dolayısıyla bunların besin maddesi olarak ekiminin yapılması fikrinin nasıl oluştuğu tahmin edilebilir. Darı kendi kendine üreyemez çünkü taneleri başağının yaprakları tarafından sıkıca sarılmıştır. Bu yüzden Kızılderililer onu başka türlerden geliştirmiş olmalıdır. Fakat darıya benzeyen başka bir yabani tür yoktur. Ona en yakın genetik akraba, görüntüsü bir hayli farklı olan teosinte adlı bir dağ otudur. Çünkü "başakları" Çin lokantalarında servis edilen bebek mısırlarından daha küçüktür. Kimse teosinte yemez çünkü taneleri ekilmeye değmeyecek denli küçüktür. Bu umut vaat etmeyen bitkiden modern darıyı yaratırken, Kızılderililer, arkeolog ve biyologların bunun nasıl başarıldığını onyıllarca tartıştıkları o imkânsız şeyi başardılar. Kabak, fasulye ve avokado ile çiftleştirilen darı, Orta Amerika'ya dengeli bir beslenme, Ortadoğu ve Asya'daki türdeşlerinden daha besleyici bir ürün sağlıyordu (And Dağları yöresindeki tarım patates ve fasulyeye dayanırken, Amazon tarımı manyoka dayanır. Geniş etki alanı vardır fakat küresel düzeyde darıdan daha az öneme sahiptirler).

Ortadoğu Neolitik şafağının ilk ışıklarıyla Sümerlerin doğuşunun arasında geçen zaman yedi bin yıldır. Kızılderililer aynı seferi daha kısa zamanda tamamlamıştır (istatistikî bilgi eksikliğinden daha net olunamıyor). Bu yarıkürede teknolojik anlamda en ileri ve karmaşık olma şerefi Olmec'lere verilmelidir. MÖ 1800'lerde, Meksika'nın dar "belinde", tepedeki tapınak merkezli kent ve kasabalarda ortaya çıkmışlardır. Bölgeye yayılmış eserler arasında taştan yapılmış büyük erkek başları vardır. Çoğu 180 santim veya daha uzun, miğfere benzer bir başlık takan, her zaman çatık kaşlı, biraz Afrikalı çehreli olup, bunlar Olmec kültürünün Afrika'dan gelen deniz yolcularından esinlendiği yorumlarının çıkmasına yol açmıştır. Olmec'ler bu çağda Orta Amerika'da ortaya çıkan topluluklardan ilkidir. Birçoğu çağdaş

---

* Birleşik Devletlerde ve Avrupa'nın bazı yerlerinde adı *"mısır (corn)"*dır. Ben burada *"darı"*yı *(maize)* kullandım çünkü Kızılderili darısı çok renklidir ve kurutulup öğütüldükten sonra yenir. Dikkat çekici biçimde, Kuzey Amerika'da *"mısır=corn"* denen tatlı, sarı ve düzgün taneli değildir. İngiltere'de *"corn"*, bölgedeki temel tahıl ekini anlamına gelebilir, örneğin İskoçya'da yulaf da bu biçimde adlandırılabilir.

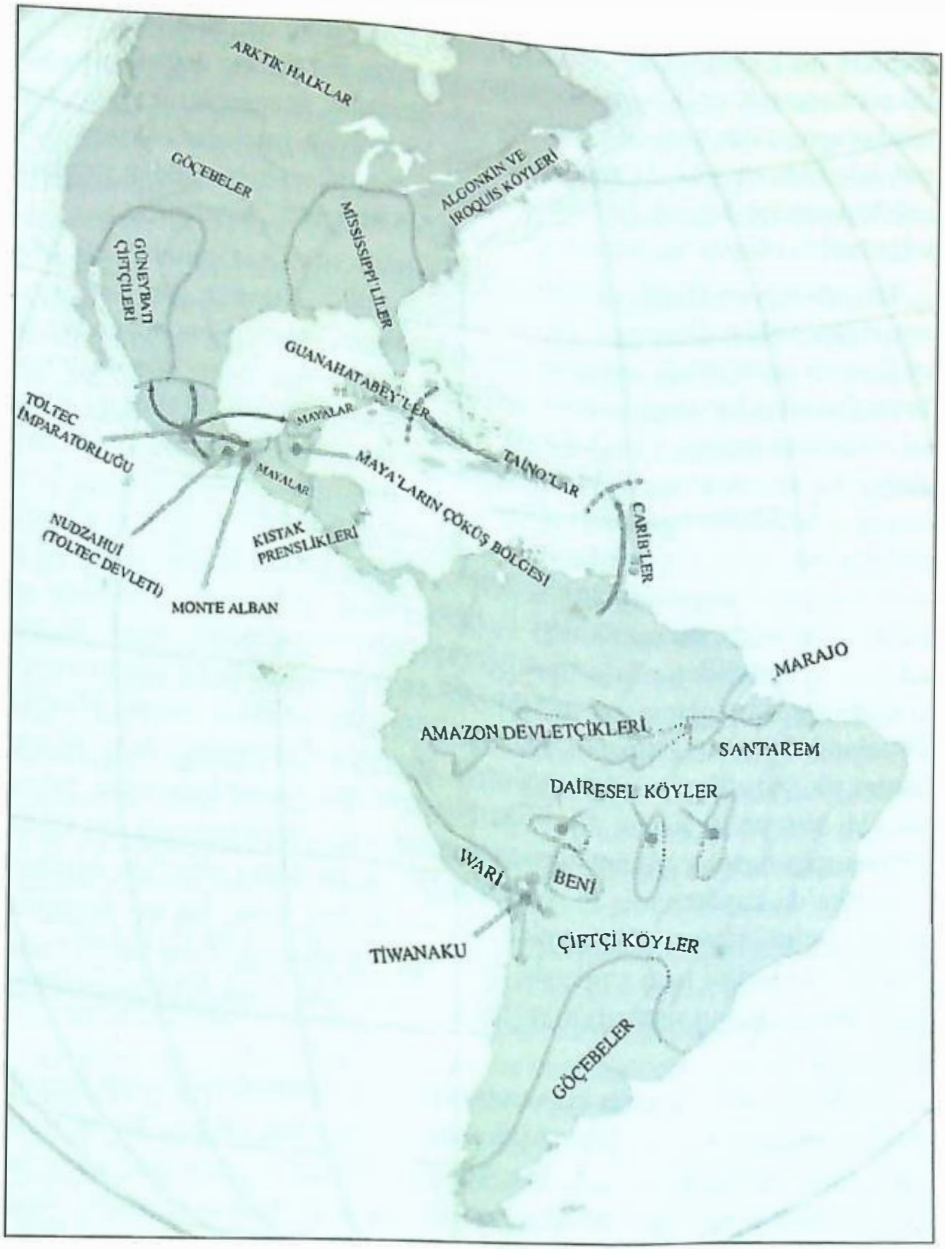
ölçülere göre karanlık ve cahilce insan kurban etme odaklı dinlere sahipti fakat ekonomik ve bilimsel başarıları parlaktı. Bir düzine değişik yazı sistemi oluşturdular, yaygın bir ticaret ağı kurdular, gezegenlerin yörüngelerini izlediler, üç yüz altmış beş günlük bir takvim yarattılar (Avrupa'daki çağdaşlarından daha doğru) ve tarihlerini incir ağacı kabuğundan yapılmış kâğıtlardan oluşan "akordeon gibi katlanan kitaplara" kaydettiler.

Tartışmasız en büyük entelektüel başarıları sıfırı icat etmeleri idi. Matematikçi Tobias Dantzig *"Sayı Biliminin Dili" (Number: The Language of Science)* adlı klasik eserinde sıfırın keşfinin "insan soyunun" en büyük başarılarından biri; matematikte, bilimde ve teknolojide bir "dönüm noktası" olduğunu belirtir. Ortadoğu'da sıfırın ilk fısıltıları MÖ 600'de duyuldu. Babilliler sayıları çeteleyle yazarken, onları sütunlara yerleştirirdi; tıpkı bugün çocukların öğrendiği gibi. 11 ile 101'i ayırt etmek için sayıların arasına iki üçgen koyuyorlardı: 1 Δ Δ1 (Çünkü Babil matematiği 10 üzerine değil 60 üzerine dayanırdı, örnek yalnızca prensipte doğrudur). Fakat tuhaf bir şekilde, bu sembolleri 1, 10 ve 100'ü ayırt etmek için kullanmamışlardır. Babilliler sıfırla ne toplama çıkarma yapmışlar, ne de negatif (eksili) sayıların alanına girmesine izin vermişlerdir. Sıfırı çağdaş anlamda ilk olarak Hintli matematikçiler (yer tutan değil, rakam olarak) Milattan Sonra ilk yüzyıllarda kullanmışlardır. Bugün kullandığımız Arap rakamlarıyla Avrupa'ya ancak 12. yüzyılda gelmiştir (dolandırıcılıktan çekindikleri için Avrupa hükümetleri yeni numaraları yasaklamıştır). Bu arada, Amerika'da kaydedilmiş ilk sıfır MS 357'de bir Maya rölyefine oyulmuş olarak bulunmuştur, muhtemelen Sanskritlerden* önce. İsa'nın doğuşundan önceki tarihli bazı anıtlarda, sıfırın bizzat olmadığı fakat sıfırın varlığına dayalı takvim sistemiyle yazılmış bazı tarihlerin nakşedildiği yazıtlara rastlanmaktadır.

Bu; Mayaların, diyelim ki Avrupa'daki benzerlerinden daha mı ileri oldukları anlamına gelir? Sosyal bilimciler bu sorudan çekinir. İyi bir mantıkla, Olmec, Maya ve diğer Orta Amerika toplumları matematik ve astronomide dünya üçüncüsü olacak fakat tekerleği kullanmayacaklardı. Şaşılacak biçimde, tekerleği icat edip onu çocuk oyuncakları dışında, herhangi bir amaçla kullanmadılar. Kültürel üstünlük öyküsü arayanlar onu sıfırda bulabilir, başarısızlık arayanlar ise onu tekerlekte bulabilirler. Her iki tartışma yöntemi de yararsızdır. En önemli olan şey, MS 1000'den sonra Kızılderililerin Neolitik Devrimlerini yarıküre boyunca değişik uygarlıkları içine alacak bir örtünün altında toplayan bir uygarlıkla buluşturmalarıydı.

---

* Hindistan. (Ç.N.)

Beş yüz yıl sonra Kolomb Karayipler'e ulaştığında, dünyadaki Neolitik Devrimlerin torunları, kendileri için çok ağır sonuçları olacak bir biçimde karşılaştılar.

Rehberli Gezi

Bir an için olanak dışı bir yolculuk hayal edin, benim gibi Bolivya'dan kalkan bir uçağa binin fakat bunu MS 1000'de yapın, Batı yarıkürenin geri kalanı üzerinde bir teftiş göreviyle uçun. Pencereden ne görülebilirdi? Elli yıl önce birçok tarihçi bu soruya şöyle basit bir cevap verirdi: İki kırsal kıta, Buzul Çağı'ndan beri yaşam tarzları çok az değişmiş dağınık gruplar. Tek istisnaları Meksika ve Peru'da, uygarlığın eteklerine doğru emekleyen Maya ve İnkalar'ın ataları olabilirdi.

Bugün bizim anlayışımız, neredeyse her açıdan farklıdır. Bin yıl önce Beni'nin düzlüklerinden, batıya And Dağlarının yükseltilerine doğru uçtuğunuzu gözlerinizin önüne getirin. Yolculuk başladığında aşağıda bugün de gördüğümüz bağlantı yolları ve kanallar olacaktır, şu farkla ki, bakımlı ve insanlarla dolu olarak (Elli yıl önce toprak setler, yakında yaşayanlar tarafından bile bilinmiyordu.) Birkaç yüz mil sonra uçak dağlara doğru yükselir ve tablo yine değişir.

Yakın zamana kadar, araştırmacılar MS 1000'de dağlık bölgelerde dağınık küçük köyler ve güzel taş işçiliği olan bir veya iki büyük kasaba olduğunu söylerdi. Fakat son arkeolojik araştırmalar, o zamanlarda And Dağlarının, daha önce bilindiğinden çok daha büyük iki dağ devletine ev sahipliği yaptığını ortaya çıkardı.

Beni'ye en yakın devlet, Peru-Bolivya sınırını kesen 190 kilometre uzunluğunda bir dağ gölü olan Titicaca Gölü etrafındaydı. Bölgenin çoğu kısmı 4 bin metre veya daha çok yüksektir. Yazlar kısa, buna karşılık kışlar uzundur. Maceraperest Victor von Hagen "Bu rüzgâra açık ve soğuk ülke, görünüşe bakılırsa bir kültürün gelişmesinin beklenebileceği son yerdi." diye yazar. Fakat aslında göl nispeten ılıktır ve çevresi dondan yakındaki diğer dağlık bölgelere göre daha az etkilenir. Daha iyi bir iklime sahip olmanın yardımıyla, gölün etrafındaki birçok yerleşimden biri olan Tiwanaku köyü, MÖ 800'lerde göle güneyden gelip dökülen akarsular etrafındaki kısmen suyla örtülü arazileri kurutmuştur. Bin yıl sonra köy büyüyerek Tiwanaku diye bilinen bir devletin merkezi olmuştur.

Bir devletten daha az merkezileşmiş, merkeze ortak dinsel ve kültürel bağlarla bağlı, birçok yerel yönetimden oluşan Tiwanaku, Pasifik kıyısındaki büyük ekolojik farklılıklar sayesinde sağlıklı dağlarıyla, yaylalarıyla kendine bir avantaj sağlayıp yoğun bir takas ağı yarattı: denizden balık, dağlardan Lama ve gölün etrafındaki tarlalardan meyve, sebze ve hububat. Bir refah patlaması ile Tiwanaku kenti teraslı piramitler ve büyük anıtlarla

dolu bir harikalar beldesine dönüştü. Titicaca Gölü'nün açıklarına kadar uzatılmış taştan yapılmış dalgakıranların ardı uzun sivri burunlu kamış teknelerle doluydu. Akan suları, kapalı kanalizasyonu, gösterişli biçimde boyalı duvarlarıyla Tiwanaku dünyanın en etkileyici kentlerindendi.

Chicago Üniversitesi arkeologlarından Alan L. Kolota, 1980 ve 90'larda Tiwanaku'da kazılar yaptı. Onun yazdıklarına göre MS 1000 tarihlerinde kentin nüfusu 115.000'e yaklaşıyordu. Buna ek olarak çevredeki kırsallarda da çeyrek milyona yaklaşan bir nüfustan söz edilebilirdi; Paris'in ancak 500 yıl sonra ulaşabileceği rakamlar. Başka araştırmacılar nüfusun çok yüksek hesaplandığı kanısındadırlar. 2003'te Kolota'nın çalışmasının nihai basımına yardım eden Chicago Üniversitesi arkeologlarından Nicole Coutere'e göre, şehrin merkezinde yirmi-otuz binlik bir nüfus daha makuldü. Buna yakın bir nüfus da çevre kırsalda olabilirdi.

Hangi görüş doğrudur? Coutere, görüşünden emin olsa da, bu konunun çözümlenmesi "bir on yıl daha" alabilirdi. Kesin rakam ne olursa olsun, olayın püf noktası dediği işin özünü değiştirmiyordu. Ona göre: *"Burada böyle olağanüstü bir yer inşa etmek gerçekten önemliydi. Buraya her geldiğimde, bunu bir daha anlıyorum."* diyordu.

Şimdi güney Peru olan, Tiwanaku'nun kuzey ve batısında, And Dağları boyunca neredeyse 1600 kilometre kadar uzanan rakip devlet Wari bulunuyordu. Tiwanaku'dan daha sıkı örgütlenmiş ve daha askeri bakış açılı Wari'nin yöneticileri sınırları boyunca mazgal surlu kaleler inşa ettirdiler. Başkentleri kendi kavimlerinin adını verdiklerini Wari tepelerde, bugünkü Ayacucho kentinin yakınlarıydı. Belki de yetmiş bin kişiye ev sahipliği yapan Wari, yoğun, dar sokaklar arasına sıkıştırılmış duvarlarla çevrili tapınaklar, kraliyet mezarları, altı kat yüksekliğinde binalar, saklı avlularla dolu bir kentti. Bunların çoğu beyaz alçı ile sıvanmıştı ve güneş vurduğunda kent parlıyordu.

MS 1000'de, bizim hayali uçuşumuz sırasında, her iki toplum da ardı ardına gelen korkunç kuraklıklardan kurtulmaya çalışıyorlardı. Belki de ondan 80 yıl önce de kum fırtınaları yaylaları yuttu, dağların zirvelerindeki buzulları kararttı. (1990'larda kazılarda çıkarılan buz örnekleri bu olayı doğrular.) Sonra bu kuraklık krizini cezalandırırcasına on yıldan fazla süren korkunç seller başladı (Tortu ve ağaç halkaları bu birbirini izleyen olayları kanıtlar.) Felaketin sebebi hâlâ tartışmalıdır. Fakat bazı klimatologlar bugün Amerika'yı harap eden, iyi bilinen El Nino kasırgalarının "milyon kez güçlü mega türlerinin" ölümcül gücü, o zamanların Pasifik'ini etkisi altına aldığına inanıyorlardı. Mega Nino'lar, MS 200-1600 arası birkaç yüzyılda

bir meydana gelirdi. 1925 ve 1926'da, bir Mega Nino olmamakla birlikte, her zamankinden güçlü bir El Nino, kuru ve sıcak bir biçimde öyle bir patladı ki, ani çıkan yangınlar ormanlarda yüzlerce, belki de binlerce insanın ölmesine sebep oldu. Nehirler kurudu, dipleri balık ölüleriyle kaplandı. 11. yüzyılda meydana gelmiş bir Mega Nino, o yıllarda kuraklıklara sebep olmuş olabilir. Fakat bu iklimsel altüst oluşun nedeni ne olursa olsun, Wari ve Tiwanaku toplumlarını çok kötü vurdu.

Fakat burada dikkatli olmalıyız. Avrupa, 14. ve 19. yüzyıllar arasında çok soğuk geçen bir "küçük buzul çağı" ile sarsılsa da, tarihçiler yine de bazı Avrupa devletlerinin yükselişini veya gerileyişini bu dönemin iklim değişikliklerine pek bağlamazlar. Şiddetli kışlar Vikinglerin Grönland'dan ayrılmalarına ve kıta Avrupa'sında kıtlığa yol açarak toplumsal gerilimin artmasına yol açmıştır. Fakat çok az kimse küçük buzul çağının Reform hareketlerinin nedeni olduğunu iddia eder. Benzer şekilde, Mega Nino'lar o sıralarda And Dağları uygarlıklarının karşılaştığı büyük güçlüklerdendi ve ne Wari ne de Tiwanaku'nun bu güçlükler karşısında varlıklarını sürdürecek siyasal dayanakları yoktu.

MÖ 1000'den kısa bir süre sonra Tiwanaku, önündeki dört yüz yıl boyunca bir daha birleşemeyecek biçimde parçalara bölündü ve sonunda İnka'lar tarafından süpürüldü. Wari de çöktü. Muhtemelen, onun devamı olan Chimor devleti tarafından yıkılmıştı; bu devlet Orta Peru civarına yayılan bir imparatorluğu yönetti ve o da İnka'lar tarafından yutuldu.

Bu türden yeni keşfedilmiş tarihler Amerika kıtalarının her yerinde ortaya çıkmaktadır. Uçağı Orta Amerika ve Güney Meksika'ya, Yucatan Yarımadası çıkıntısına, Maya'ların anayurduna doğru yönlendirelim. Kuşkusuz kırk yıl önce Maya harabeleri iyi bilinirdi; fakat onların arasından da birçok yeni şey keşfedildi. Peter Menzel ve benim 1980'lerin başında ziyaret ettiğimiz Calakmul harabelerini düşünün. Keşfedildiğinden beri neredeyse hiç kazı yapılmamış olan Calakmul'a geldiğimizde, kuru ve sert otların, şeritler halinde onun iki büyük piramidini örtecek biçimde sardığını gördük. Peter ve kentte çalışmaya başlayacak olan Universidad Autonoma de Campeche'den William J. Folan ile konuştuğumuzda, bize harabelere büyük bir kamyonla gitmememizi, hatta yağmur yağmışsa bile o şekilde gitmememizi tavsiye etti. Calakmul ziyaretimiz Folan'ı hiç de haksız çıkarmadı. Ağaçlar büyük binaları sarmalamıştı ve kökleri yavaş yavaş yumuşak kireçtaşından duvarları yarıyordu. Peter, bir abideye boa yılanı gibi sarılmış 1,5 metre yüksekliğindeki köklerin fotoğrafını çekti. Tropikal orman o denli sıktı ki, Calakamul'un tarihinin sonsuza dek bilinmez kalacağını düşündüm.

Neyse ki yanıldım. 1990'ların başında Folan'ın ekibi bu uzun süre ihmal edilmiş yerin neredeyse 65 kilometrekare olduğunu, binlerce yapı, düzinelerce sarnıç, gölet ve kanala sahip olduğunu öğrendi. Bu, gelmiş geçmiş en büyük Maya devletiydi. Araştırmacılar Maya hiyerogliflerini tam zamanında, o sırada, çözmüş olan epigraflar* için yüzden fazla abideyi temizleyip fotoğrafladılar. 1994'te kent devletinin adını çözdüler: Kaan, Yılan Krallığı. Altı yıl Sonra Kaan'ın, kent devletini yüz yıldan fazla şiddetle sarsan yıkıcı bir savaşın odağı olduğunu keşfettiler. Kaan, son onyıllarda ilk kez araştırılan Maya yerleşimlerinden sadece biridir.

17. yüzyıl Almanya'sında olduğu gibi beş düzine kadar krallık ve kent devletinden oluşan ittifaklar ve derebeylikleri ağı ile Maya ülkesi, dünyanın entelektüel açıdan en ileri kültürlerinden birini barındırıyordu. Ancak bizim hayali gezimizden yüz yıl önce Mayaların anayurdu bir tür Karanlık Çağa girdi. Birçok büyük kent, yakın çevrelerindeki kırsallar dahil, boşaldı. Son kitabeler şaşırtıcı bir biçimde çok karışıktır; sanki yazıcılar yazma becerilerini yitirmiş ve atalarını anlamsızca taklit edercesine gerilemişlerdir. O uçuşu yaptığımız zamanlarda, bir zamanların göz kamaştırıcı ve gelişmiş Maya topraklarının yarısı, belki de daha fazlası terk edilmişti.

Bazı doğa bilimcileri, Wari ve Tiwanaku dönemlerine yakın olan bu çöküşü yoğun kuraklığa bağlarlar. Mayalar, milyonlarca insanı, yoğun tarıma uygun olmayan topraklara sıkıştırıp yığarak, tehlikeli bir biçimde ekosistemin kapasitesini zorluyordu. Muhtemelen Mega Nino'nun neden olduğu kuraklık, toplumu zaten uçurumun kenarına itmişti.

Günümüz ekolojik korkularını yansıtan bu tür senaryolar, bunların akademik çevrelerin dışında da yaygın kabul görmesine yardımcı olmaktadır. Akademik çevrelerde şüphecilik yaygındır. Arkeolojik kayıtlarda Yucatan Yarımadası'nın kuzeyindeki Maya kentleri faal gözükür ve hatta gelişirken, güney bölgesi boşalıyordu. Ne tuhaftır ki, boşalan bölge, suyu bol olan bölgelerdi. Yucatan'ın kuzeyi ise tersine kuru ve kayalıktı. Yanıtlanması gereken soru şuydu: İnsanlar kuraklıktan kaçarken neden daha kötü etkilenecekleri yerlere gitmiş olabilirlerdi?

Ya Mezoamerika'nın geri kalanı? Uçuşumuz kuzeye doğru devam ederken, batıya, günümüzün Meksika eyaletleri olan Oaxaca ve Guerrero'nun bulunduğu tepelere bakalım. Burada Nudzahui (Mixtec) kent devletleri bulunur ki, sonunda eski rakipleri, Monte Alban vadi kentinde üslenmiş Zapatec'lere egemen olmuşlardır. Daha kuzeyde, bugün Mexico City'nin

* **Epigraf:** Eski yazı uzmanı. (Ç.N.)

bulunduğu yüksek havzadan her yöne doğru, adeta beynine kan sıçramışçasına saldırarak imparatorluğunu genişleten Toltec'ler vardır. Her zaman olduğu gibi Toltec'lerin hızlı askeri başarıları siyasi çekişmelere yol açtı. Zirve noktasındaki bir Shakespeare trajedisini andıran mücadele; sarhoşluk ve ensest ilişki suçlamaları eşliğinde, uzun süredir yönetimdeki kral Topiltzin Quetzalcoatl'ın, muhtemelen MS 987'de, tahttan indirilmesiyle sonuçlandı. O da bir gemi dolusu sadık adamıyla, geri döneceğine and içerek, Yucatan Yarımadası'na kaçtı. Görünüşe bakılırsa Quetzalcoatl, Chicen Itza adlı Maya kentini fethetmiş ve onu kendi Toltec tarzında yeniden inşa ettirmişti. (Önde gelen birçok arkeolog, bu olaylar konusunda birbirleriyle hemfikir değildir fakat Chicen Itza'da bulunan ve bir Toltec ordusunun bir Maya gücünü kanlı bir biçimde imha edişini tasvir eden duvar resimleri ve tabak üstü çizimleri göz ardı edilemez).

Günümüzün Birleşik Devletlerinin güneybatısına doğru uçuşumuza devam edip çöl çiftlikleri ve dik yamaçlardaki evleri geçip orta batıdaki Mississipi topluluklarına ulaştık. Yakın bir zaman önce arkeologlar, yeni tekniklerin yardımıyla, Rio Grande'nin kuzeyinde, modern St. Louis yakınlarında, bir zamanların en kalabalık merkezi olan Cahoika'daki trajediyi çözümlediler. İnşaat MS 1000 yıllarında bittiğinde 60 bin metrekarelik bir alan kaplayacak, yüksekliği millerce çevredeki en yüksek yapı olan, aşağı yukarı 30 metre yüksekliğinde bir toprak yapıydı. Tepenin üstünde, hava durumunu tarımın yararına düzenleyecek kutsal krallar için bir tapınak bulunmaktaydı. Sanki desteklerini versinler diye, darı tarlaları tepeden gözün görebileceği son yere kadar dalgalanıyordu. Güçlerinin açık kanıtına karşın, Cahoika yöneticilerinin kendileri gelecekteki bir belaya zemin hazırlıyorlardı. Ormanların seli engelleyebilecek özelliklerini, ağaçları yakarak, odun için kesip, nehir yoluyla kente ulaştırıp, toprağın doğal örtüsünün yok ediyor ve bir sel felaketi olasılığını artırmış oluyorlardı. Meşruiyetlerini hava koşullarını denetleyebildikleri iddiasına dayandıran krallar, seller gelince, tebaalarının öfkeli sorularıyla karşılaşıyorlardı.

Kuzeye devam edince, yerleşimin az olduğu, avcı ve toplayıcıların ülkesine geliyoruz. Sayısız Birleşik Devletler tarih kitabı ve Hollywood western filminde tasvir edilen, akademisyen olmayan insanların iyi bildikleri Büyük Düzlükler* Kızılderilileridir bunlar. Nüfus bilimi açısından, şehirden uzak iç bölgelerdeki seyrek yerleşimli yaşamları Wari ve Toltec hükümdarlarınınkine tıpkı Sibiryalı göçebelerin Pekin'deki asilzadelere olduğu kadar uzaktı. Maddi kültürleri de basitti; yazı, taş meydan ve çarşı,

* **Büyük Düzlükler:** ABD ve Kanada'nın Kayalık Dağları'nın doğusundaki platoluk bölge. (Ç.N.)

tapınak yoktu, ancak Düzlük grupları elli kadar kaya halka bırakmışlardır ki bunlar Stonehenge'i anımsatır Maddi mal ve eşyalardan yoksunlukları, bazılarının, bu grupların ahlaki olarak, dünyayı fazla ciddiye almadan "rahat" yaşayanlara bir örnek olduğunu düşünmelerine yol açmıştır. Belki de, fakat Kuzey Amerika hareketli ve fazla konuşkan bir yerdi. MS 1000 yıllarında, ticari ilişkiler bin yıldan uzun bir süredir kıtaya yayılmıştı. Meksika Körfezi'nin sedefi Manitoba ve Superior Gölü civarında, bakır da Lousiana'da görülebiliyordu.

Veya kuzey rotasından geçip, hayali uçağımızla Beni'nin doğusuna Amazon dağlarına doğru uçalım. Beni'den hemen sonra, artık batı Brezilya'nın bir eyaleti olan Acre'de karşımıza farklı fakat birbiriyle akraba başka toplumların başlangıcı çıkar. Onlar da Beni'deki gibi toprak setler inşa ettiler fakat bunlar Beni'de bulduklarımızdan farklı olarak, çarpıcı geometrik şekil ve modellere sahipti. Bu insanlar hakkında daha az bilgi mevcut, geniş anlamda ulaşılabilir ilk bilimsel makale 2009'da yazıldı, her geçen yıl yeni bilgiler gelmektedir. Acre toprak setlerini ilk gündeme getiren Finli arkeologlara göre, *"Açıktır ki, yüksek yoğunlukta nüfus Amazon ovalarının her yeri için geçerliydi."* Finliler burada yeni kuşak araştırmacıların Amazon hakkındaki düşüncelerine tercüman olup özetliyor: Nehrin büyük bölümü, özellikle aşağı yarısı, MS 1000'lerde, şimdi olduğundan daha kalabalıktı. Yoğun köy toplulukları kıyı boyunca sıralanıp yığılmıştı, insanları nehirde balık avlıyor, taşkın ovalarında ve yaylaların bazı yerlerinde çiftçilik yapıyorlardı. Daha da önemlisi dik kıyılardan millerce geriye uzanan köy ve meyve bahçeleriydi. Amazon sakinleri bir tür orman tarımı, yani ağaçlarla çiftçilik yaptılar; Avrupa, Asya ve Afrika'dakine benzemeyen bir tarım türü.

Kasabaların hepsi küçük değildi. Atlantik yanında, nehrin ağzındaki büyük bir adada Marajo kabile merkezi bulunmaktaydı. Marajo'nun nüfusu, en son 100.000 olarak tahmin edilmiştir ki bu, ırmağın 900 kilometre kadar yukarı kısmında, henüz adlandırılmamış olan, sayıca buna denk veya belki de geçen bir nüfusa sahip bir topluluk, güzel bir kasaba olan Santarem'de yaşamaktaydı ve bu kasaba bugün Amazon'un geçmişteki kauçuk ve altına hücumun etkilerini atlatmaya çalışıyor. Bugünkü modern kasabanın altındaki ve etrafındaki eski yerleşim ancak yeni yeni araştırılmaktadır. Neredeyse bütün bildiklerimiz, Amazon'un en büyük kollarından Tapajos'un, Amazon'a döküldüğü ağza yukarıdan bakan yüksek bir yamacın üstünde yer almasından ibarettir. 1990'da coğrafyacı ve arkeologlar, bu yamacın üstünde, Ibibate'de de olduğu gibi, kalın bir kırık seramik örtüsü ile kaplı 5 kilometreden kadar uzun bir alan buldular. Kansas Üniversitesi'nden arke-

olog ve coğrafyacı William I. Woods'a göre, en azından kuramsal olarak, bölge 400.000 civarında yerleşimciyi barındırabilirdi ki bu da burayı o sırada dünyadaki en yüksek nüfuslu merkezlerden biri yapabilirdi.

İşte böyle. Batılı bilim insanları en azından 12. yüzyıldan bu yana dünya tarihleri yazmaktadırlar. Kendi toplumlarının çocukları olarak, bu eski tarihçiler, doğal olarak en iyi tanıdıkları kültürün üstünde durmuşlar, okuyucularının en çok duymak istedikleri kültürden söz etmişlerdir.

Fakat zaman geçtikçe, dünyanın başka yerlerinin de öykülerini eklediler: Çin, Hindistan, İran, Japonya ve başka yerler hakkında bölümler. Araştırmacılar bilimde ve sanatta Batılı olmayan başarılara da şapka çıkardılar. Bazen çabalar kerhen veya asgari idi fakat insanın öyküsündeki boşluk giderek azalıyordu. Yeni bilimi özetlemenin bir yolu da tarihin en büyük boşluklarından birini en sonunda doldurmaya başlamış olduğudur: 1492 öncesi Batı Yarıküre. Geçerli görüşe göre, zengin, şaşırtıcı farklılıklar, karışık diller, ticaret ve kültürlerle bezeli, insanların her yerde yaptıkları gibi, on milyonlarca insanın sevdiği, nefret ettiği ve ibadet ettiği bir yer. Kolomb'dan sonra bu dünyanın çoğu kaybolmuş, hastalık ve fetihlerle yok olup gitmiştir. Böylelikle izlerin silinmesi ile bir iki kuşak sonra ne fethedenler ne de fethedilenler böyle bir dünyanın bir zamanlar var olduğundan haberdar olmayacaktı. Şimdi ise bu dünya görüş alanına geri dönmektedir. Ve bize de dönüp ona bakmak düşmektedir.

I. Bölüm
Olmayan Yerden Rakamlar

2.
Billington Niye Hayatta Kaldı?

Dost Kızılderili

22 Mart 1621'de, resmi bir Amerikan Yerli delegasyonu, şimdi Güney New England denen yerde ilerleyerek bir süre önce, Kızılderili yerleşimi olan bir bölgeyi ele geçiren bir grup yabancıyla görüşmeye gitti. Grubun başında endişeli ve huzursuz bir üçlü vardı: Massasoit, reis (siyasi-askeri lider), Wampanog konfederasyonu (güneydoğu Massachusetts'i denetimi altında tutan birkaç düzine köyden oluşan gevşek bir koalisyon) başkanı; Samoset, kuzeyden müttefik bir grubun reisi ve Tisquantum, Massasoit'in tercüman olarak gönülsüzce getirdiği güvenilmez bir tutsak.

Massasoit usta bir siyasetçiydi fakat karşı karşıya olduğu ikilem Machiavelli'yi bile zorlayabilirdi. Aşağı yukarı beş yıl önce, tebaasının önemli bir bölümü büyük bir felaketle karşılaştı. Bütün köyler boşaldı ve şimdi yabancılar boş yerleşim yerlerinden birini işgal etti. Bütün yapabileceği halkından geri kalanları bir arada tutabilmekti. Bu soruna ek olarak, bu felaket Wampanoag'ların ezeli düşmanları, batıdaki Narragansett ittifakına ulaşmamıştı. Bir süre sonra Massasoit, onların, Wampanoag'ların zayıf durumundan yararlanıp, üstlerine yürüyüp istila etmelerinden korkmaya başladı.

Tehlikeli tehditler, tehlikeli karşı tedbirler gerektirir. Massasoit, aksine kendini uzun soluklu bir siyaset izlemeye kaptırdı. Avrupalılar en az yüz yıldır New England'a geliyorlardı. Yerlilerden daha kısaydılar, tuhaf giyinirlerdi, çoğu zaman da dayanılmaz biçimde pistiler, bu soluk benizli yabancıların, sanki kıllı bir maskeden dışarıyı gözetleyen tuhaf mavi gözleri, suratlarını örten hayvan benzeri saçları vardı.

Sinir bozucu derecede geveze, hilekârlığa yatkın, Kızılderililer için en sıradan ve basit olan işlerde bile şaşırtıcı biçimde yeteneksizdiler. Ancak yararlı ve basit mallar da yapıyorlardı; bakır tencereler, parlayan renkli bardaklar, çelik bıçaklar ve küçük satırlar, New England'dakilere benzemeyen şeyler. Dahası bu değerli şeyleri, Kızılderililerin battaniye olarak kullandıkları ucuz kürklerle değiş tokuş edebiliyorlardı. Sanki eski bir gazete bayiinde şahane elektronik aletlerin müşterilerin kullanılmış çoraplarıyla takas edildiği bir tiyatro oyunu; neredeyse herkesin dükkân sahibinin tuhaflıklarıyla alay edeceği bir mizansen.

Zamanla, Wampanoag'lar da, New England kıyılarındaki diğer yerli topluluklar gibi, Avrupalılarla nasıl başa çıkılacağını öğrendi. Onlar mal takasını teşvik ediyor fakat ziyaretçilerinin karada yalnızca kısa, sıkıca denetim altına alınmış yolculuklarına izin veriyorlardı. Bu ağırlanma sürelerini aşanlara, Kızılderili konukseverliğinin süresinin sınırları kesin bir biçimde hatırlatılıyordu. Wampanoag'lar, aynı zamanda Kızılderililerin sahilde yabancılarla doğrudan ticaret yapmalarını da engelledi. Bu yolla sahil boyundaki gruplar kendilerini klasik komisyoncu (aracı) konumuna getirmiş oluyorlardı, hem Avrupalıların Kızılderili mallarına erişimini, hem de Kızılderililerin Avrupa mallarına erişimini yönetiyorlardı. Şimdi Massasoit bu kuralları değiştirmek amacıyla, bir grup İngiliz'i ziyaret ediyordu. Yeni gelenlere sınırsız bir süre kalma izni verecekti; Narragansett'lere karşı Wampanoag'larla resmen anlaşma yapmak koşuluyla.

Tercüman Tisquantum daha önce Massasoit'in evinde bir buçuk yıl kadar kalmıştı. Akıcı İngilizce konuşmaktaydı çünkü İngiltere'de birkaç yıl kalmıştı. Fakat Massasoit ona güvenmiyordu. Massasoit'in gözünde omurgası olmayan, yalnızca kendini düşünen biriydi. Tisquantum yabancıların tarafını bile tutabilirdi. Massasoit, geldiğinden beri Tisquantum'u bir tutsak gibi, hareketlerini hep yakından izlemiştir. Ve onu sömürgecilerle görüşürken kullanmayı kabul etmemiştir, ta ki onlarla iletişim kurmanın bağımsız yollarını bulana kadar.

Üçlünün üçüncü üyesi Samoset, sahil boyunca seferler yapan bir İngiliz gemisine binerek, o Mart ayında memleketi Maine'den geldi. Onun gelişi bir rastlantı sonucu muydu yoksa Massasoit onu, İngilizlerle ticaret yaparken öğrendiği birkaç kelime için mi çağırmıştı, bu bilinmiyor. Ne olursa olsun, Massasoit yabancılara önce Tisquantum'u değil, Samoset'i yolladı.

17 Mart 1621'de Samoset yalnız ve silahsız olarak İngilizlerin barakalarının olduğu bölgeye ulaştı. Koloniciler, güçlü, dik duruşlu, üstünde yalnızca bir peştamal olan, siyah saçlarının ön tarafı traşlı fakat saçları

arkadan omuzlarına dökülen bir adam gördüler. Onları daha da şaşırtan, bu neredeyse çıplak adamın kendilerini bozuk fakat anlaşılabilir bir İngilizce ile selamlamasıydı. Ertesi sabah birkaç hediye ile ayrıldı. Bir gün sonra, yanında beş "uzun ve düzgün adam" ile döndü – deyim kolonici Edward Winslow'a aittir – yüzlerinin ortasında 8 cm uzunluğunda siyaha boyanmış şeritler vardı. İki taraf, birkaç saat, birbirlerini kollayarak, bir sonuç almadan konuştu. İkincisinde Samoset yine yabancıların yıkık dökük üslerine geldi, bu sefer yanlarında Tisquantum da vardı. Bu arada Massasoit ve diğer Kızılderililer başka bir yerde bekliyorlardı.

Samoset ve Tisquantum, kolonicilerle bir saat kadar konuştular. Belki bir işaret verdiler. Veya belki de Massasoit önceden hazırlanmış bir planı uyguluyordu. Öyle veya böyle, o ve geri kalan Kızılderili grubu, herhangi bir uyarıda bulunmadan, yabancıların kampının ortasından geçen derenin güney tarafındaki tepenin üstünde ortaya çıktılar. Massasoit'in bu ani girişiminden ürken Avrupalılar, tepenin ters tarafında yarım kazılmış siperlere önceden yerleştirdikleri topların yanına çekildiler. Çatışma başladı.

Sonunda Winslow, sonradan koloni valisi olarak seçilmesini sağlayacak olan bir kararlılık sergiledi. Üstünde her yerini kaplayan bir zırh, elinde kılıç, dereyi güçlükle geçti ve kendisinin rehin alınmasını önerdi. Onun yanında yürüyen Tisquantum tercümanlık yaptı. Massasoit'in kardeşi, Winslow'u gözetimi altına aldı ve sonra Massasoit, yanında Tisquantum ve yirmi kişi daha, silahsız olduklarını gösterir bir şekilde dereyi geçtiler. Koloniciler, reisi bitmemiş bir eve soktular, sırtını dayaması için birkaç minder verdiler. Her iki taraf da yabancıların ev yapımı kaçak içkilerinden içip konuşmak için oturdular. Tisquantum konuşmaları çeviriyordu.

Kolonicilere göre, Massasoit tebaasından elbise ve süslerinden çok tavırlarıyla ayırt edilebilirdi. O da arkadaşları gibi geyik derisinden omuz atkısı ve tozluklar giyiyor ve onlar gibi böcek kovucu yağı yüzüne sürüyor ve kırmızımtrak mor boya ile yüzünü boyuyordu. Boynunda bir tütün kesesi, uzun bir bıçak ve wampum denilen, ödül olarak verilmiş beyaz istiridye kabuklarından bir kolye asılıydı. Winslow'un sonradan yazdığına göre, o *"çok güçlü bir adamdı. En iyi yıllarında güçlü bir vücuda sahipti, ağırbaşlı bir çehresi ve duruşu vardı, az ve öz konuşan bir hitabet yetisi vardı."*

Geçen kıştan zar zor hayatta kalan Avrupalılar, çok daha kötü görünüyorlardı. Koloninin yarısı şimdi ölülerin boyanmış kafaları ile işaretlenen tahtaların altında, yeraltında yatıyorlardı, hayatta kalanların çoğu yetersiz beslenmiş kişilerdi.

Bu buluşma, Amerikan tarihinin önemli bir anıydı. Yabancılar, koloni-

lerini Plymouth diye adlandırıyordu (pek çokları Plimoth şeklinde telaffuz ediyordu), kendileri ünlü "Hacılardı."* Okul çocuklarının öğrendiği gibi, bu buluşmada Hacılar, genellikle "Squanto" diye bilinen Tisquantum'dan çok yararlanmışlardır. 1970'lerde, ben lisedeyken, en bilinen tarih dersi kitabı, Leonard C. Wood, Ralph H. Gabriel ve Edward L. Biller'ın yazdığı, *Amerika: Halkları ve Değerleri (America: Its People and Values)* idi. Koloni yaşamını anlatan renkli resimlerin arasında Tisquantum'un rolü kısa ve öz olarak şöyle açıklanırdı:

Squanto adlı dost bir Kızılderili kolonicilere yardım etti. Onlara mısırın nasıl ekileceğini, kırsalın dibinde nasıl yaşanacağını gösterdi. Bir asker, Yüzbaşı Miles Standish, Hacılara, kendilerini dost olmayan Kızılderililere karşı nasıl koruyacaklarını öğretti.

Benim öğretmenim, darının Hacılara yabancı olduğunu ve Tisquantum'un, uygun darı ekim tekniğini onlara gösterdiğini anlatırdı: Tohumları küçük çamur topakları içine sıkıştırır, buna fasulye ve kabak tanelerini eklerdi ki sonradan uzun bitki saplarına sarılabilsinler ve Hacılara, bol ekin için geleneksel yerli tekniği olarak toprağın gübrelenmesi için ekilen tohumların yanına balık gömmelerini söyledi. Öğretmenimin dediğine göre bu öğüdü izleyen koloniciler o denli çok darı ürettiler ki darı ilk Şükran Günü'nün ana simgesi oldu. Biz öğrenciler de baştan savma tarzımızla not aldık.

"*Amerika: Halkları ve Değerleri*"ndeki öykü yanlış değildir. Fakat verdiği izlenim tümüyle yanlış yöne sevk edicidir.

Tisquantum'un koloninin varlığını sürdürmesinde önemli bir rol oynadığı konusunda, çağdaş bilim insanları hemfikirdir. O buluşmadan sonra Plymouth'a gitti ve yaşamının geri kalan bölümünü orada geçirdi. Tam da öğretmenimin dediği gibi, Tisquantum, kolonicilere, her bir darı öbeğine birkaç küçük balık gömmeyi söyledi; bu yöntem Avrupalı koloniciler tarafından iki yüz yıl kadar uygulandı. Winslow'un vardığı sonuca göre, Squanto'nun öğrettikleri, "Kızılderili mısırında iyi bir artış"a yol açtı, bu da başarı ve açlık arasındaki farka denk geliyordu.

Winslow balık gübresinin eski bir Kızılderili adeti olmayabileceğini bil-

---

* Mayflower (Bu grubu İngiltere'den Amerika'ya getiren ünlü gemi, 1620, Ç.N.) gemisinin yolcularına genellikle "Püritenler" (İngiltere'de I. Elizabeth zamanında ortaya çıkan ve özellikle ibadette sadelik taraftarı olan mezhep, Ç.N.) denir fakat onlar bu adı sevmez. Bunun yerine "seperatist (ayrılıkçı) terimini kullanırlardı çünkü İngiltere Kilisesi'nden ayrılmışlardı; veya kendilerine "saints" (azizler) derlerdi çünkü kiliselerinin örnek aldığı kilise, bir erken dönem Hristiyan kilisesi olan "Church of Saints (Azizler Kilisesi)" idi. "Pilgrims" (Hacılar) unvanı, "Society of Mayflower Descendants" (Mayflower Ahfadı Topluluğu) tarafından kullanılır.

miyordu çünkü bu yeni bir buluştu, belki de bir Kızılderili uygulaması bile değildi. Kızılderililerin balığı gübre olarak kullandığına ilişkin çok az kanıt vardır. Bazı arkeologlar, Tisquantum'un bu fikri aslında Avrupalı çiftçilerden aldığına inanmaktadır. Bu fikir göründüğü kadar saçma olmayabilir. Tisquantum İngilizce öğrendi çünkü İngiliz denizciler onu yedi yıl önce kaçırmıştı. Amerika'ya dönersek, o *iki kez* kaçmak zorunda kaldı. Bir kere onu kaçıranların köle olarak sattıkları İspanya'dan; bir kez de İspanya'dan kaçırılıp, İngiltere'de bir zenginin evinde, dikkatleri çeken ve kendinden söz ettiren biri olarak hizmet ederken, İngiltere'den kaçmıştır. Tisquantum, Kıta'da Ortaçağ'dan beri uygulanan bir yöntem olan, balığı gübre olarak kullanan Avrupalıların olduğu yerlerde kalmıştır.

Tisquantum'un karmaşık yaşamının seyrine şöyle bir değinerek geçmek, ders kitabı gibi sınırlı kapsamı olanlarda anlaşılabilir. Fakat bu geçiştirme tutumu, Kızılderililerin irade ve amaçlarını değerlendirmede tümüyle başarısızlığa yol açmaktadır; hatta Kızılderililerin bir irade ve amaçları *olup olmayacağı* bile düşünülebilir.

Massasoit ittifakının Plymouth ile anlaşmaya varması, Wampanoag penceresinden bakınca başarılıydı; çünkü Naragansett'leri dışlıyordu. Fakat New England Kızılderili topluluğunun tümünün çıkarları açısından bakarsak bu bir felaketti. Çünkü New England'a ulaşacak olan büyük İngiliz göç dalgasının, bir mızrak ucu gibi öncülüğünü yapacak olan Plymouth kolonisinin varlığını sürdürmesini garantiye aldı. Fakat bütün bunlar yalnız akademik eserlerde değil, benim lise ders kitaplarımda da yer almıyordu.

"Holmberg'in Yanılgısı"nın başka bir biçimi, Hacıların zamanına kadar götürülebilir. Hacılar etkin bir yerli direnişinin eksikliğini Tanrı'nın iradesine bağlıyorlardı. Kolonici Daniel Gookin'e göre, "kutsal irade İngilizlerin sessiz ve barışçıl yerleşimini" sağladı. Daha sonraki yorumcular Avrupalıların başarısını, Avrupalı kutsallara değil, Avrupa teknolojisine bağlama eğilimindeydiler. Tarihçilerin dediğine göre, yalnız bir tarafın tüfek ve toplara sahip olduğu bir yarışta diğer tarafın istekleri söz konusu olamazdı. 19. yüzyıl sonlarında, Kuzeydoğu Kızılderilileri, Birleşik Devletlerin yükseliş destanında hızla solan arka plandaki ayrıntılar olarak değerlendiriliyorlardı –William and Mary Koleji'nden James Axtell'in bir röportajda kuru bir ifadeyle dediği gibi: sonunda kaybeden, marjinal bir halk.

Vietnam Savaşı karşıtı gösterilerde Hacıların emperyalist veya ırkçı olarak itham edilmeleri de yanlışın yeni bir biçimde tekrarlanmasıydı. Sebep Hacıların Tanrısı, Hacıların silahları veya Hacıların açgözlülüğü de olsa, yerlilerin kayıpları önceden tayin edilmişti. Kızılderililer kolonizasyonu

durduramazlardı, zaten pek de çaba sarf etmediler; tabii bu görüşe göre.

1970'lerin başında, Axtell, Neal Salisbury, Francis Jennings ve diğer tarihçiler bu görüşe karşı hoşnutsuzluklarını dile getirmeye başladılar. *"Kızılderililer önemsiz, başıboş avanaklar olarak görülüyor"* diyen Smith Koleji'nden emekli Salisbury bana şöyle dedi: *"Fakat bu varsayım (bir kıta dolusu avanak) bir saçmalık."* Araştırmacılar, koloni kayıtlarının aralarından, diplerdeki Kızılderili yaşamlarını gözlemlemeye çalıştı. Onların çalışmaları, yerlilerin ve yeni gelenlerin göreli eşitler olarak ilk karşılaştıklarında birbirleriyle olan ilişkilerini araştıran bir tsunami dalgası oluşturdu. Harvard'lı tarihçi Joyce Chaplin, 2003'te şaşkınlığını şöyle ifade etti: *"Amerikan tarihinin hiçbir alanında bu denli hızlı bir gelişme olmadı."*

Araştırmacıların tartıştığı konu Kızılderili toplumlarının çöküşünü, din ve teknolojinin belirlemiş olmasından ziyade yalnızca kendilerinden kaynaklandığı idi. (Buradaki iddia, yerli kültürlerin kendi haklarından kendilerinin feragat ettikleri suçlaması değil fakat kendi kaderlerinin belirlenmesine yardımcı olduklarıdır.) Salisbury şöyle demişti: "Tarihsel kayıtlara bakıldığında, Kızılderililerin kendi yazgılarını denetlemeye çalıştıkları açıktır; ve çoğunlukla başarılı olmuşlardır; tek öğrenmeleri gereken, bütün halkların yapması gerektiği gibi, sonuçların bekledikleri gibi çıkmamasıdır."

Bu ve öteki bölümde, iki değişik Kızılderili topluluğunun, Wampanoag'lar ve İnka'ların denizin ötesinden gelen akınlara karşı nasıl tepki verdiklerini araştıracağız. Temastan önceki Kızılderili yaşamını anlatan bir kitabın temastan sonraki döneme yer ayırması tuhaf gelebilir ancak bunun nedenleri vardır. İlki, elimizdeki kısa görüntülerden bazılarının, Avrupalı varlığıyla biçimlenmemiş Kızılderili yaşamları hakkındaki kolonici tasvirleri olmasıdır. Kızılderililerin ve Avrupalıların ilk karşılaşmalarının kayıtları her ne kadar tarihi kaydedenlerin baktıkları pencere önyargı ve yanlış anlamaları ile ne kadar kirlenmiş ve bozulmuş da olsa geçmişe açılan pencerelerdir.

İkinci olarak, her ne kadar bu erken temasların öyküleri (Wampanoag'ların İngilizlerle, İnka'ların İspanyollarla) birbirlerinden ana karakterleri kadar farklı da olsa, son zamanlarda birçok arkeolog, antropolog ve tarihçi, bunların ortak noktaları olduğuna inanmaya başladı. Ve başka Kızılderililerin de yabancılarla karşılaşma öyküleri aynı biçimde benzeşir.

Avrupa'nın farklı ulusları, dil ve kültürel açıdan birbirinden farklıyken; yerli toplulukların farklılığı şaşırtıcı bir boyuttaydı. Bu büyük farklılıklara karşın karşılaşmaların öyküleri paralellikler arz ediyordu. Yerli ile yeni

gelen karşılaşınca, iki taraf da çıkar sağlamaya çalışıyordu. Neredeyse her durumda herkes kendinin üstün olduğuna inanıyor, etnosentrizm* evrensel bir insani özellik olarak ortaya çıkıyor ve bu inançla karşılaşmayı bir avantaja çevireceğine ikna oluyorlardı. Fakat bu değişik gruplar, ne istedikleri ve onu nasıl elde edecekleri hakkında yabani düşüncelere sahip olsalar da, sonuçlar araştırmacıların Amerikalı ve Avrupalıların buluşmasından bir ana öykü oluşturmayı düşüneceği kadar benzerlik taşıyordu. Her ne kadar uzman çevrelerin dışında şaşırtıcı biçimde az da bilinse, bu ana öykü bugün Kuzey ve Güney Amerika kıtalarındaki her ulusun kökenini aydınlatmaktadır. Bunun da ötesinde, Kolomb sonrası olayları anlama çabası, Kolomb *öncesi* yaşamın birçok yönünü sürpriz biçimde aydınlatmaktadır. Aslında, Avrupalıların gelişinden önceki Yerli Amerikan toplulukların ana öyküsü entelektüel bir beyin fırtınası yaratan sürpriz sonuçlara yol açmıştır.

Dawnland'de Reşit Olmak

Ders kitabındaki "dost Kızılderili" Tisquantum'u düşünün. Kuzeydoğu'nun bu bölgesinde *tisquantum*, öfke, özellikle de *Manitou*'nun** öfkesi anlamına gelir; kıyı Kızılderililerinin yüreklerindeki dinsel inançlarını dünyaya yayan manevi güç.

Tisquantum Hacılara yaklaşıp, kendini bu isimle tanıtınca sanki elini uzatıp; "Selam, ben Tanrı'nın gazabıyım" demiş gibi oldu. Ne çağdaş Batı toplumlarında ne de 17. yüzyılın yerli topluluklarından herhangi birinde hiç kimseye ciddi anlamda böyle bir isim verilmezdi. Tisquantum bir şeyler tasarlıyordu.

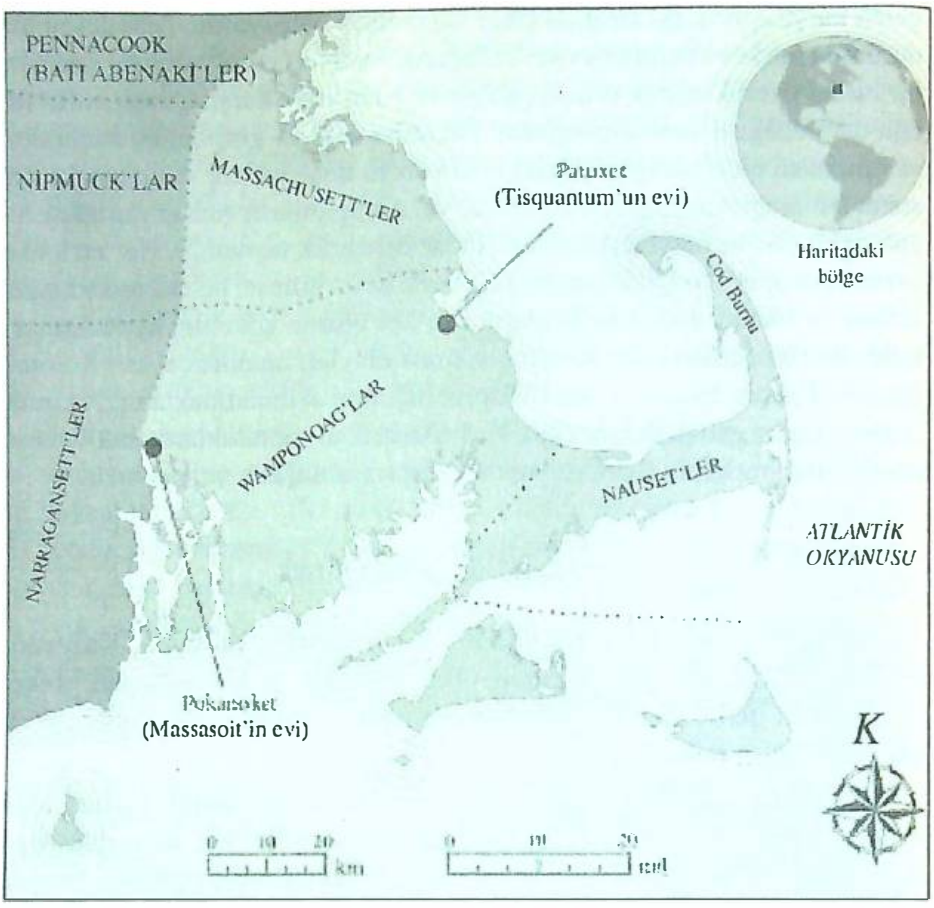
O bir Kızılderili değildi. Doğru, ataları binlerce yıldır Batı Yarıkürede yaşamış bir halka mensuptu. Ve ben ona Kızılderili diyordum çünkü onun ve tümüyle aynı nedenlerle ataları için bu, pratik bir nitelemeydi. Fakat tıpkı bugün aynı yörede oturanların kendilerini "Batı Yarıküreli" olarak tanımladığı ölçüde, "Kızılderili" de Tisquantum'un kendisinin kabul ettiği bir nitelendirme değildi.

En azından Tisquantum, Avrupalıların daha sonra New England adını verdikleri yer (New England 1616'dan sonra kullanılmaya başlandı) "Norumbega"ya ait olduğunu öne sürmüş olmalıydı. Sonradan Tisquan-

---

* **Etnosentrizm:** Irk merkezcilik. Bir aşirete, kabileye, boya ve benzeri etnik gruba bağlılık ile tarif edilen, bir kimsenin kendi kültürünü temel alması ve diğer kültürleri kendi kültürü açısından değerlendirmesi. (Ç.N.)

** **Manitou:** Kızılderili Tanrısı. (Ç.N.)

tum'un anılarından öğrendiğimize göre, o kendini, şimdi Boston'la Cod Burnu'nun başlangıcı ortasında sahildeki yerleşim merkezi Patuxet'in önde gelen ilk sakinlerinden biri gözüyle görüyordu.

Patuxet, şimdiki Massachusetts ve Rhode Island'ın doğusunu kapsayan Wampanoag Konfederasyonu içinde yer alan bir düzine veya daha fazla yerleşim biriminden biriydi. Wampanoag'lar, üç konfederasyondan oluşan bir ittifakın üyesiydi. Diğer ikisinden biri Cod Burnu'ndaki otuz grubu barındıran Nauset ve Massachusetts Körfezi çevresinde kümelenmiş birkaç düzine köyün oluşturduğu Massachusett'lerdi. Bütün bu insanlar, o sırada Kuzey Amerika'nın doğusundaki en büyük dil ailesi olan Algonkin dil ailesine mensup olan Massachusett dilinin değişik biçimlerini konuşuyorlardı.

(Massachusett, hem bir dilin, hem de onu konuşan gruplardan birinin adıydı)

Massachusetts'te, New England kıyısının adı güneşin yükseldiği yer demek olan Dawnland idi. Dawnland sakinleri, ilk ışığın halkı *(People of the First Light)* idi.

On bin yıl önce, Mezoamerika ve Peru'da Kızılderililer tarımı icat ederken ve köylerde toplanırken, New England'da yerleşim yoktu çünkü göreceli yakın zamanlara dek, bir mil genişliğinde bir buz örtüsü ile kaplıydı. Bölge, özellikle kıyı boyunca uzun süre soğuk kalsa ve pek davetkar olmasa da, insanlar yavaş yavaş gelmeye başladılar. Yükselen deniz seviyesi dolayısıyla sahili sürekli su bastığından, bataklık halindeki Cod Burnu, modern nüfus yapılanmalarına ancak MÖ 1000 civarlarında başlayabildi. Bu tarihte Dawnland daha çekici bir yer haline evirilmişti: Ekoloji tarihçisi William Cronon'un da belirttiği gibi, ekolojik bir delilik boyutlarındaki akçaağaç ormanları, med-cezirlerin oluşturduğu kabuklu deniz hayvanlarıyla dolu haliçler, yükseklerdeki yoğun ormanlar, bataklık bölgelerdeki kızılcık ve orkideler, sığ koylar ve kumsallar, yangında hasar görmüş sakız çamları, yaklaşık birkaç mil çapında muazzam bir çeşitlilik...

Yazılı kayıt yokluğunda araştırmacılar, geçmişten delil toplamak için teknikler geliştirdiler. Bunlardan biri de, bir anahtar sözcük üzerinden, sözcüklerin ayrışma derecelerini değerlendirerek, ortak bir atadan gelen iki dilin ne kadar önce birbirlerinden ayrıldıklarını hesaplama yöntemi olan "glottokronoloji"dir. 1970 ve 1980'lerde birçok dil bilgini bu yöntemi, ilk koloniciler tarafından derlenmiş olan Algonkin sözcüklerine uyguladılar. Sonuçlar New England'daki çeşitli Algonkin dillerin tümünün, İsa'dan birkaç yüzyıl önce Kuzeydoğu'da görülen bir ortak bir ataya dek gittiklerini gösterdi.

Bu eski dil, Hopewell diye bilinen bir kültürden türemiş olabilir. Hopewell'ler, aşağı yukarı iki bin yıl önce Ortabatı'daki vatanlarından çıkmış ve Kuzey Amerika'nın çoğu bölgesini kapsayacak bir ticaret ağı kurmuştu. Hopewell kültürü, soğuk Kuzey'i anıtsal toprak setleri ve belki de tarımla tanıştırdı. Hopewell köyleri, sosyal eşitlikçi komşuları kadar küçük olsalar da, halkın geri kalanını denetim altına almış ve rahiplik işlevini de üstlenmiş yöneticiler tarafından tabakalara ayrıştırılmışlardı. Arkeologlar, bu döneme ait büyük ölçekli bir savaşa ilişkin bir bulguya rastlamamıştır; dolayısıyla Hopewell'ler bu üstün konumuna fetihler yoluyla ulaşmamıştır. Bunun yerine, bu değişimi tetikleyenin olağanüstü özenli cenaze törenleriyle Hopewell dini olduğu tahmininde de bulunabilinir. Eğer böyleyse, Kuzeydoğu'daki Algonkin dilinin benimsenmesi, manevi bir mayalanma ve güçlü bir dönüşüm dönemine işaret eder; tıpkı Ortadoğu'da İslam'ın

yükselip, Arapça'yı yaydığı zamanlardaki gibi.

Hopewell kültürünün kendisi, MS 400'den itibaren gerilemeye başladı. Fakat ticaret ağı sağlam kaldı. Florida'dan kabuk kolyeler, Kayalık Dağlar'dan obsidyen (volkan taşı) ve Tennessee'den mika, Kuzeydoğu'ya ulaşmayı sürdürdü. New England'ın göçebe halkları Ortabatı'dan teknoloji ve fikir alarak kendi toplumlarını dönüştürdüler. MS 1000. yılda, tarım hızla yayılıyordu ve bölge, tercih ettiği arazide, kendine özgü geçim sağlama yolu ve kültürel tarzı ile bir toplumlar mozaiği olmuştu.

Soğuk yüksekliklerde, araştırmacıların bazen "toplayıcı" dediği, pek çok göl, pınar ve bataklıkların arasına dağılmış küçük, gezgin avcı - toplayıcı gruplar vardı. Çoğu tarımı yeni benimsemişti veya benimsemek üzereydi fakat tarım henüz ikincil bir besin kaynağı, toprağın yabani ürünlerine yardımcı bir unsurdu. New England'ın büyük akarsu vadilerinde, tam tersine, küçük kenar mahalle evleri gibi sıkışık, yerleşik büyük köyler ve avcı kampları bulunurdu. Geniş darı, mısır, fasulye ve kabak tarlaları her evin etrafını sardığından bu yerleşim yerleri Connecticut, Charles ve diğer vadiler boyunca kilometrelerce uzanır, bir köyün bittiği yerde diğeri başlardı. Kıyı boyunca Tisquantum ve Massasoit'in yaşadığı köyler küçük ve seyrekti ancak en az onlar kadar kalıcıydılar.

Yüksek yerlerde yaşayan avcıların aksine, akarsu ve kıyı boyunca yaşayan Kızılderililer arazide öylesine başıboş dolaşmıyor; çoğu; büyük sürüler halinde Manhattan ve Miami arasında gidip gelen ispinoz kuşları gibi yazlık ve kışlık yerler arasında gidip geliyordu. Tabii ki mesafeler kısaydı, kıyıdaki aileler kış fırtınaları ve med-cezirlere doğrudan maruz kalmamak için, on beş dakikalık bir yürüyüşle iç bölgelere ulaşabiliyorlardı. Her köy kendine özgü çiftçilik ve hayvancılığın karışımını uygulardı. Biri zengin istiridye yataklarının bitişiğinde çeşit olsun diye darı ekerken, bir diğeri birkaç kilometre uzakta yalnızca ekinleriyle geçinip, onları her sonbaharda büyük yeraltı depolarında muhafaza ediyordu. Bu yerleşimler yaz kış kalıcı olsa da, birbirleriyle sıkıca kaynaşmış oluşumlar değildi; evler ve tarlalar özenle sınırları belirlenmiş gruplardı.

William and Mary Koleji'nden antropolog Kathleen J. Bragdon, şöyle dedi: "Her topluluk, sıvı cıva gibi, sınırları içinde birleşip ayrılıyordu. Arkeoloji ve antropoloji literatüründe hiç rastlanmayan bir yerleşim biçimi."

Wampanoag Konfederasyonunun içindeki cıva topluluklardan biri de 16. yüzyılın sonunda Tisquantum'un doğduğu Patuxet idi.

Code Burnu'nun yer aldığı körfezde büyük bir alana sıkışmış olan Patuxet, bir çocuğun yüzlerce metre yürüse bile, suyun ancak boy hizasına

Wetu'da, geniş ağaç kabuğu şeritleri, kemer şeklindeki sırıkların arasına sıkıştırılmıştı. Sırıklar esnek olduğu için, kabuk tabakalar araya sıkıştırılabiliyor veya çıkarılabiliyordu; bu ev sahibinin kışın yalıtımı artırma veya yazın daha fazla hava alma tercihine bağlıydı. Zarif sadeliği ile "wetu"nun tasarımı, birçok kalburüstü modernist mimarın beğenisini kazanmıştır.

geldiği ve sığlıkların testere ağzı gibi girintili çıkıntılı olduğu küçük bir limandaki alçak bir tepenin üzerine kurulmuştu. Batıya doğru, kum tümsekleri boyunca darı kümeleri paralel sıralar halinde ilerlerdi. Tarlaların ötesinde, denizden 1-2 kilometre uzakta, meşe, kestane ve Amerikan cevizi ağaçlarından oluşan bir orman yükselirdi ve burası ağaç diplerindeki çalılar ağaçlara zarar vermeden yakılıp temizlendiğinden ferah bir parkı andırırdı. Bir İngiliz ziyaretçinin *"havası ve manzarası hoş"* dediği Patuxet'te tüm yıl bol miktarda balık, yabani kuş ve kümes hayvanı bulunurdu. Yumurtlamaya gelen Atlantik somonu sürüleri, kısa burunlu mersin balığı, çizgili levrek ve Amerikan tirsi balığı, her yıl düzenli olarak limana doluşurlardı. Fakat en önemli balık hasadı ilkbahar sonu, ringa balığı benzeri alabalık sürüleri, köyü ortadan kesen, hızla akan sığ dereye doluştuklarında yapılırdı. Balıklar o denli çoktu ve yönlendirilebiliyorlardı ki yaramaz çocuklar dereye taştan bir duvar örünce, güneşte parlayan gümüş renkli derileriyle, engelin üstünden sıçrayıp, derenin yukarısına geçiyorlardı.

Tisquantum'un çocukluğunu yaşadığı evin, (*wetu*) direklerin kemer şeklinde birbirine bağlanmasıyla oluşan kubbesi kışın sazlardan örülmüş bir hasırla, yazın ise kestane kabuğu tabakalarından oluşan bir örtüyle kaplıydı. Ortada bir ateş sürekli yanardı, duman tavanın ortasına açılmış bir delikten çıkardı. İngiliz ziyaretçiler bu düzeneği tuhaf bulmadılar; baca İngiltere'de yeni yeni kullanıma giriyordu, zenginlerinki de dahil evlerin çoğu henüz damın ortasındaki bir deliğin altında yakılan bir ateşle ısınıyordu. İngilizler Dawnland'daki "*wetu*"ları da ilkel bulmuyordu, üst üste serilmiş hasır tabakalar aralarda havayı hapsedip yalıtım sağlıyordu. O kadar ki kolonici William Wood'un: "Bizim İngiliz evlerden daha sıcak" diye hayıflanmasına neden oluyordu. *Wetu*, sızdırmaya tipik dal örgülü İngiliz evlerinden daha az maruz kalıyordu. Wood "Şiddetli ve uzun sürmesine karşın bir damla yağmur suyunun bile girmesine izin vermeyen" Kızılderili hasırlarına olan takdirini saklamadı.

Evin kenarı boyunca bulunan alçak yataklar, bazen tüm ailenin birlikte yatabileceği genişlikte, çoğunlukla yerden 30 cm yüksekte, platform tarzında ve her zaman hasırlar ve kürkler serili biçimdeydi. Genç Tisquantum ateşin ışığında uyumaya çalışırken çatı girişinden sarkan kenevir çuvalların ve ağaç kabuğundan kutuların gölgelerini seyrediyor olmalıdır. Karanlığın içinden sesler yükseliyordu; biri ninni söylüyor, daha sonra başka birisi, ta ki herkes uyuyana dek. Sabah uyanınca, ateşin üstünde yumurta biçimli kaplarda mısır-fasulye lapası olurdu. Akşam yemeği kısık ateşte; et, sebze veya kurutulmuş balıkla birlikte yavaş yavaş pişiyordu. *Wetu*'nun dışında, kadınların kurutulmuş darıyı büyük havan ve tokmaklarla döverken çıkan hoş sesleri duymuş olabilir. Bu işlem sonucu oluşan un benzeri toza "*nokake*" denirdi. Kolonici Gookin'e göre, "çok tatlı, lezzetli ve sağlıklı" idi ve "bir Kızılderili yalnızca bunu yiyerek günlerce yürüyebilirdi." Avrupalılar, Kızılderili mutfağında tuz olmamasından yakınsalar da, onu besleyici bulurlardı. Yeni yapılan bir araştırmaya göre, o sıralarda Dawnland'de beslenme ortalaması günde 2500 kalori idi ki bu alışılagelmiş Avrupa kıtlık felaketleri ortalamasından daha iyiydi.

Hacı yazarları, Wampanoag ailelerinin, İngiliz ailelerden daha içten ve sevecen olduğunu yazıyorlardı. Onların bazılarına göre, o günlerde Avrupalılarda genel eğilim çocukların yedi yaş civarında erişkinliğe adım attıkları ve genellikle bu yaştan sonra çalışmaya gönderilmesi biçimindeydi. Kızılderili ebeveynler ise tersine ergenlik öncesi yaşların oynayarak neşeli geçirilmesi gereken gelişme süreci olduğunu düşünüyor ve onları evlenene kadar yanlarında tutuyorlardı. (Şaşırtıcı biçimde, bugünün gözüyle bakılınca bazı Hacılar, bunu gücünü idareli kullanmak olarak yorumluyordu.)

Tisquantum gibi çocuklar, kırlarda keşfe çıktı, limanın güney ucundaki pınarlarda yüzdü, küçük deri bir topla bir tür futbol oynadı, yazın ve sonbaharda tarlalardaki kulübelerde kamp yaptı, darı ekti, kuşları kovaladı. Ok atma eğitimi iki yaşında başlardı. Yetişkin olunca çocuklar birbirine ok atma ve oktan kaçma oyunu oynarlardı.

Dawnland'de eğitimin ana hedefi kalıba dökerek kişiliği oluşturmaktı. Erkek ve kadınlardan cesur, dayanıklı, dürüst ve şikâyet etmeyen kişiler olmaları beklenirdi. Gevezelik ve dedikodu hoş karşılanmazdı. Wood bunu şöyle açıklamıştı: "Az ve gerektiğinde konuşan kişi sözü kadar iyidir, tek sevdikleri insan odur." Kişilik oluşumu erkenden, çıplak çocukların kara atılması şeklindeki aile içi oyunlarla başlar. (İskandinav sauna uygulamasını hatırlatan biçimde hemen kardan çıkarılır ve ateşin yanına konurlardı.) Kızılderili çocuklar reşit olunca, bütün bir kışı ormanda tek başına, yanlarında yalnızca ok-yay, bir el baltası ve bir bıçakla geçirirlerdi. Wood'a göre bu yöntemler işe yarardı: "Onları döv, kırbaçla, çimdikle, yumrukla, eğer korkup kaçmıyorlarsa, boyun eğmeyeceklerdir."

Smith Koleji tarihçisi Salisbury'ye göre Tisquantum'un eğitimi, çilesi, muhtemelen arkadaşlarınınkinden daha çetindi. Çünkü anlaşıldığına göre bir "*pniese*" yani reisin bir tür danışmanı-koruması olarak seçilmişti. Acı hissetmeme sanatında ustalaşmak için, geleceğin *pniese*'sinin çıplak bacaklı-ayaklı halde böğürtlen dikenlerinin içinden koşmak gibi, acı ve ıstırap dolu deneyimlerden geçmesi gerekiyordu. Öz disiplinlerini geliştirmek için, sık sık aç kalırlardı. Kışı ormanda geçirdikten sonra *pniese* adayları ek bir test için geri gelirlerdi: çok acı olan yılan otu suyunu kusuncaya dek içmek. Bu bitmek bilmez işlemi, neredeyse bayılana kadar yinelerler, sonunda da kan kusarlardı.

Patuxet, komşu yerleşim birimleri gibi, yasalar çıkaran ve onaylayan, müzakere edip anlaşmalar yapan, dış ilişkileri denetleyen, vergi toplayan, savaş ilan eden, dul ve kimsesizlere geçim imkanı sağlayan ve anlaşmazlık halinde çiftlik arazilerinin tahsisini sağlayan bir reis tarafından yönetiliyordu. (Dawnland sakinleri dağınık ve yaygın biçimde yaşarlardı. Fakat hangi ailenin hangi araziyi kullanabileceğini "anında, tam ve kesin" olarak bilirlerdi. Rhode Island kolonisinin kurucusu Roger Williams, arazi mülkiyeti sınırları için Kızılderili danışmanlığı ve gözetimi talep etmişti.) Patuxet reisi çoğunlukla; güneybatıda Wampanoag köyü büyük reisine ve onun aracılığıyla Boston civarındaki Massachusett ve Cod Burnu'ndaki Nauset ittifakının reislerine sadakatle bağlıydı. Bu arada, Wampanoag'lar, batıdaki Narragansett ve Pequot'lar ile kuzeydeki birçok Abenaki grubunun rakibi

ve düşmanıydı. Reisler, fiili olarak halklarının rızasını ve teveccühünü kazanmak zorundaydı. Yoksa onlar ayrılıp başka bir reisliğe katılabilirlerdi. Benzer şekilde büyük reisler, küçük grupların saflarından ayrılmasıyla güç kaybetmemek için, azınlıktaki grupları da hoşnut edip bunlara iyi davranmak zorundaydılar.

16. yüzyıl New England'ında sayıları yavaş yavaş artan yüz bin insan yaşıyordu. Bu insanların çoğu kıyı şeridi topluluklarında yaşıyorlardı ve tarımı ek bir olanaktan zorunlu bir gereksinime dönüştürmeye başlamışlardı. Daha büyük yerleşim birimlerinde daha merkezi bir yönetime ihtiyaç vardı. Verimli topraklar ve balıkların yumurta bıraktığı akarsular gibi doğal kaynaklar, sayıca az olmasalar da, şimdi işletilmek durumundaydılar. Bunun sonucu olarak gruplar arasındaki sınırlar daha bir resmiyet kazanıyordu. Daha fazla güç ve himaye kazanan reisler, birbirlerine karşı daha fazla kışkırtılıyorlardı. Sürekli siyasi bir gerilim vardı. Arkeolog ve soy tarihçisi Peter Thomas'a göre, kıyı ve ırmak boylarının New England'ı, her Kızılderiliyi [ve yerleşim yerini] kapsayan ve her daim değişen bir kişilikler, ittifaklar, yağma ve çapullar, istila ve karşılıklı çatışmalar okuluydu.

Silahlı anlaşmazlıklar sık fakat Avrupa ölçülerine göre kısa ve ılımlıydı. *Casus belli* (savaş ilanı) işgal amacıyla değil, çoğunlukla bir hakaretin veya kötü davranışın intikamı veya toplumsal itibarı artırmak için edilirdi. Çoğu savaş bu iş için oluşturulmuş grupların ormanlarda ani gerilla saldırıları yapması biçimindeydi. Birdenbire ağaçların arkasında beliren siyah-sarı şeritli yaylar, havada ıslık çalan taş uçlu oklar, öfkeli çığlıkların kopması... Saldıran taraf ceza vermeyi tamamlayınca geri çekilirdi. Yenilenler, konumlarını hemen kabullenirlerdi. Başka türlü davranmak bir satranç karşılaşmasında önemli taşlardan birini yitirdiğin halde geri çekilememek gibiydi, bir toplumsal tahrik ve zaman ve kaynak kaybıydı. Kadın ve çocuklar çok seyrek öldürülürlerdi. Onun yerine bazen kaçırılırlar veya kazanan gruba katılmaya zorlanırlardı. Tutsak alınan erkeklere çoğunlukla işkence yapılır, acıya metanetle dayananlar, canları bağışlanmasa da, takdir edilirdi. O an veya sonra, bir zafer işareti olarak öldürülen düşmanların kafa derileri yüzülürdü; tıpkı İngilizlerin bazı küçük muharebelerden sonra öldürdükleri İrlandalıların kafalarını mızraklarının ucuna takıp geçit töreni yapmaları gibi. Özellikle Avrupa savaş alanlarındaki gibi, düşman tarafların açık arazideki büyük çarpışmaları, Roger Williams'a göre "Avrupa'daki vahşi savaşlardan çok daha kanlı ve ölümcül"dü. Yine de Tisquantum'un zamanında, savunma amaçlı kazıklı siperler, özellikle akarsu vadilerinde çok yaygındı.

Bu yerleşimin içinde sıcaklık, aile ve samimi adetler vardı. Fakat dış dünya, Thomas'ın da belirttiği gibi "Değişimin gölgesinde bir varoluş alanı bulabilmek ve koruyabilmek için çatışan bireyler ve karmaşık hareketler labirenti" idi.

Ve bunların tümü Avrupalılar gelmeden önceydi.

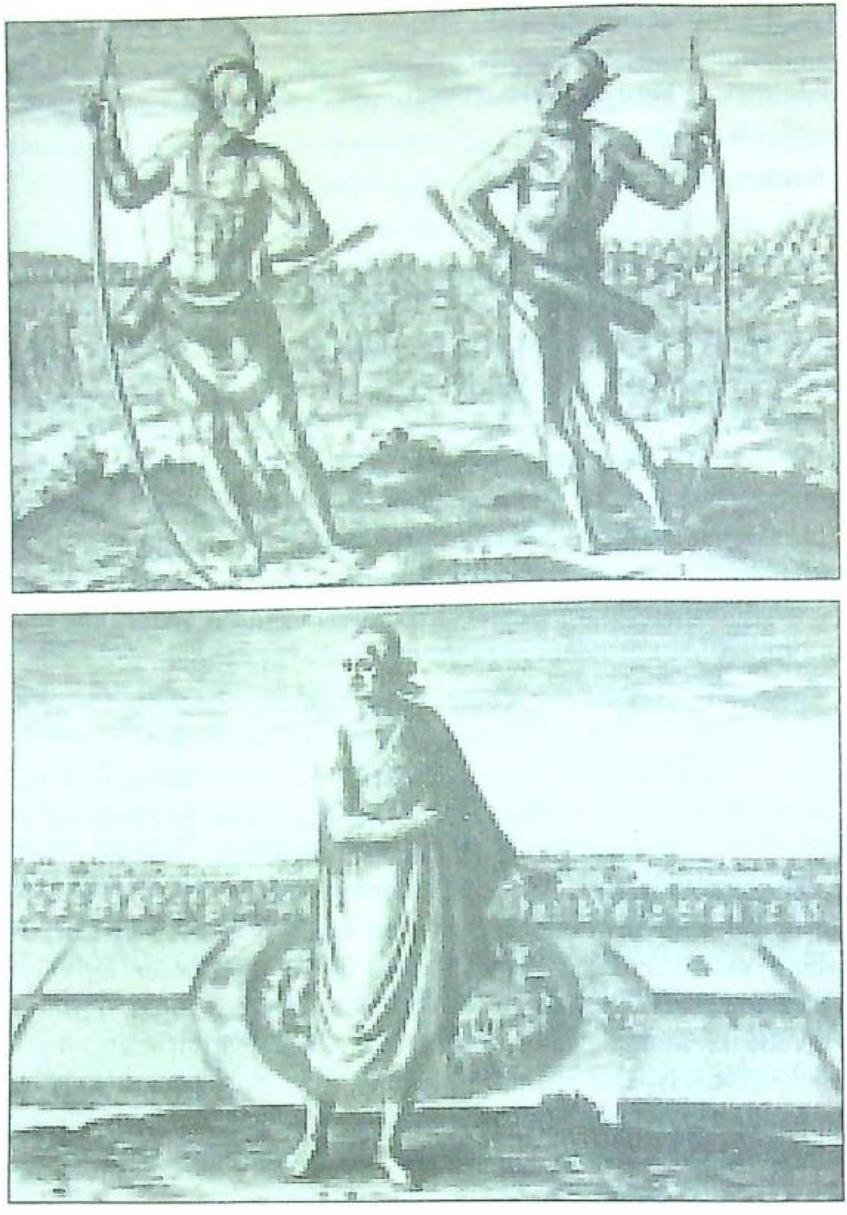
Turizm ve Vefasızlık

İngiliz balıkçı tekneleri 1480'lerde Newfoundland'a ve daha sonraları da daha güneye ulaşmış olabilirler. 1501'de, Kolomb'un yolculuğundan dokuz yıl sonra, Portekizli maceraperest Gaspar Corte-Real, Maine'den elli tuhaf Kızılderili kaçırdı. Corte-Real tutsaklarını incelerken onu hayrete düşüren bir şey buldu, iki tanesinin üstünde Venedik yapımı ürünler vardı: kırık bir kılıç ve iki gümüş yüzük. James Axtell'in söylediği gibi, Corte-Real muhtemelen böyle büyük miktarda insan kaçırma olanağına sahipti; çünkü Kızılderililer Avrupalılarla ilişkiye geçmekte o kadar rahattılar ki büyük gruplar halinde kendi istekleriyle gemiye geliyorlardı.*

İlk Işık Halkı'nı anlatan en erken yazı, Amerika kıtasının kuzeyinden dolaşıp Asya'ya ulaşılıp ulaşılamayacağını bulması için 1523'te Fransa Kralı tarafından gönderilen kiralık denizci Giovanni da Verrazzano'ya aittir. Carolina'lardan kuzeye doğru yelken açtığında, kıyı şeridinde her yerin yoğun bir nüfusa sahip olduğunu gördü. Kızılderililerin yaktıkları açık arazi ateşlerinin kokusunu yüzlerce mil uzaktan alabiliyorlardı. Gemi, şimdi Rhode Island'a bağlı Providence yakınlarındaki Narragansett Körfezi'ne demirledi. Verrazzano, yerlilerin gördüğü ilk Avrupalılardan biriydi, belki de ilkiydi fakat Narragansett'ler korkmuşa benzemiyordu. Yirmi uzun kano neredeyse anında ziyaretçilerin etrafını sardı. Narragansett reisi, kendinden emin ve nazik bir biçimde güverteye atladı. Verrazzano şöyle yazar: "Uzun boylu, uzun saçlı, kırk yaşlarında bir adamdı. Çok renkli mücevherleri kulaklarından ve boynundan sarkıyordu. Benim tarif edebileceğim en güzel boy, pos ve yapıdaydı."

Onunki genel bir tepkiydi. Avrupalılar İlk Işık Halkı'nı her zaman çok sağlıklı örnekler olarak tasvir ederlerdi. Asi Hacı Thomas Morton'un anlatımıyla, inanılmaz ölçüde sağlıklı besleniyor, çok çalışıyor fakat yorgun-

* Amerika'ya ilk ulaştığı bilinen Avrupalılar, onuncu yüzyılda Kanada'nın doğusunda görülen Vikinglerdir. Onların bu kısa ömürlü girişimlerinin, yerli yaşamı üzerinde bilinen bir etkisi yoktur. Başka Avrupalı gruplar da Kolomb'dan önce Amerika'ya gelmiş olabilir fakat onların da ziyaret ettikleri halklar üzerinde kanıtlanmış bir etkileri yoktur.

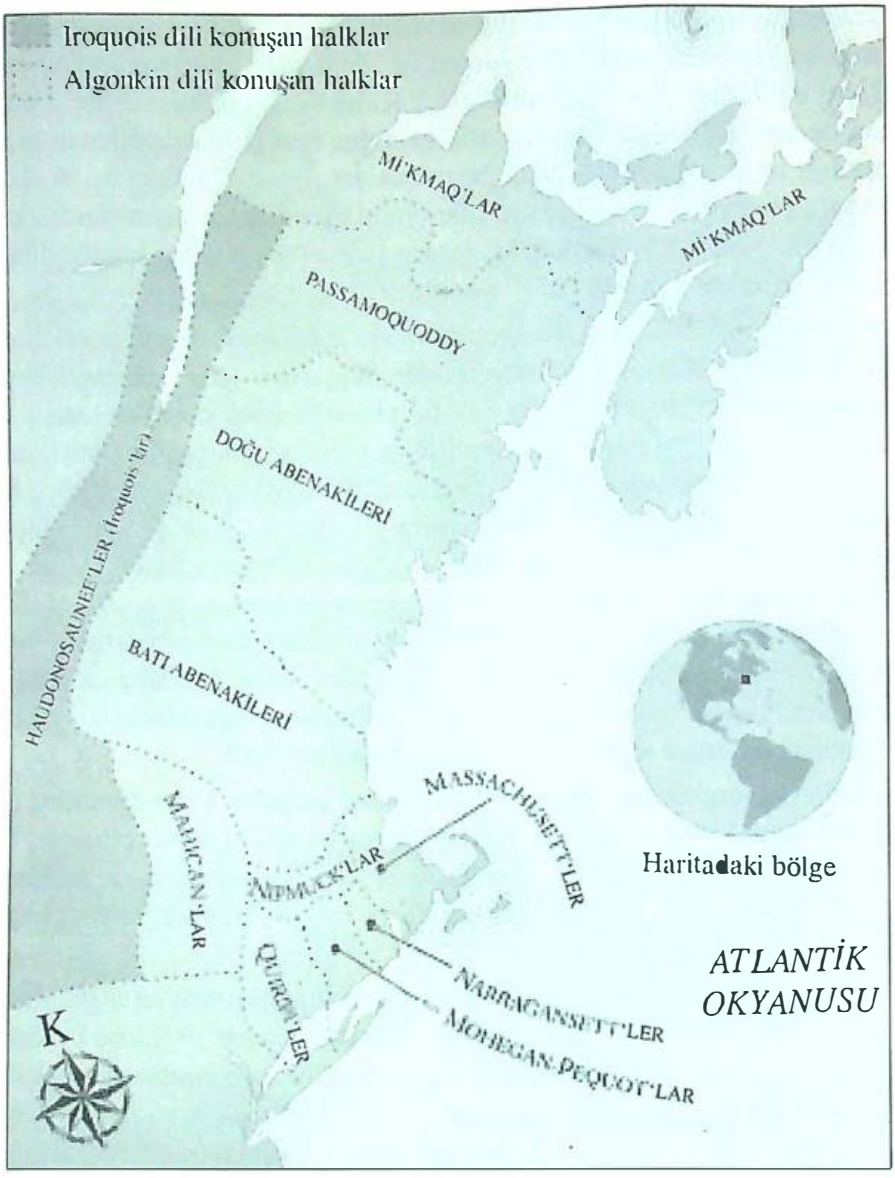
1585-86'da, sanatçı John White, şimdi Kuzey Carolina olarak bilinen yerde on beş ay kaldı ve Amerikan insanlarını, bitkilerini ve hayvanlarını tasvir eden yetmişten fazla sulu boya resimle döndü. White'ın çalışmaları daha sonra romantize edilmiş oymalar şeklinde yayımlandı (yukarıda ikisini görüyorsunuz). Bugünün ölçülerinde belgesel nitelikli değildi. Onun Kızılderilileri Yunan heykelleri gibi poz vermişti. Fakat onun niyeti açıktı. Onun gözünde, Wampanoag'ların kültürel kuzenleri olan Carolina'lar halkı, az beslenmiş, yüzleri çiçek hastalığı izleri taşıyan Avrupalılara göre çok sağlıklı insanlardı ve onlar Beyazların bakışına göre, iyi düzenlenmiş, gösterişli büyük darı tarlaları arasındaki yerleşim yerlerinde oturuyorlardı.

luktan kırılmıyorlardı. New England halkı, oraya yerleşmek isteyenlerden çok daha uzun ve dinçti. *"Yüz hatları ve vücut yapısı bakımından bulunabilecek en düzgün erkek ve kadınlardı."* Kıtlık ve salgın hastalıklara Dawnland'de az rastlandığı için Atlantik'in diğer taraflarında rastlanan çiçek hastalığı izi ve sarsak kol-bacak bozuklukları pek görülmüyordu. William Wood'a göre yerli New England'lılar (yalnız şenliklerde giyinirlerdi), karmakarışık süslenmeye düşkün kişilerden [son moda giyinen İngiliz züppeleri] "seyretmesi çok daha hoş" insanlardı.

Hacılar, Kızılderililerin kendilerini böyle çok renkli ve çok parçalı takdim tarzlarına mesafeli yaklaşıyorlardı. Kuşkusuz yeni gelenler, geyik derisinden uzun giysilerin, dar İngiliz elbiselerinden daha kullanışlı olduğunu kabul ediyorlardı. Koloniciler, yerlilerin ciltlerinin ve saçlarının neden ayı ve kartal yağıyla parladığını anlıyorlardı (güneş, rüzgar ve böceklerden koruyordu). Onların ergenlik öncesindeki çocuklarının çırılçıplak koşturmaları görmezden gelinebilirdi. Fakat kişisel süslenmeyi bir tür putperestlik olarak kabul eden Hacılar, bunu yerlilerin züppeliğe eğilimleri olarak görüp yeise kapılıyorlardı. Giysiler, hayvan başlı örtüler, yılan derisi kemerler ve kuşkanatlı başlıklarla süsleniyorlardı. Daha da kötüsü, Dawnland'lilerin birçoğunun yüzünde, kolunda ve bacaklarında ayrıntılı geometrik desenler ve totemik hayvan sembolleri vardı.

Kullandıkları takılar, istiridye kabuğundan kolyeler, kuğu tüyünden küpeler ve kartal tüyüyle tutturulmuş saç topuzları idi. Eğer bu yetmezse, her iki cins de yüzlerini kırmızı, beyaz ve siyaha boyardı. Gookin'in burun kıvırdığı anlatımıyla, "Bazen de yüzün bir yanı bir renk, diğer yanı başka bir renk" olabiliyordu.

Ve *saçlar*! Kural olarak genç erkekler, bir tarafını at yelesi gibi uzun bırakırken diğer tarafını, yayın ipine takılıp dolanmasın diye kısa keserlerdi. Fakat Wood'un hayıflandığı gibi bazen saçlarını o denli vahşi şekiller vererek keserlerdi ki onları taklit etmek "yeniliklere açık bir berberin bile duygu ve yaratıcılığına işkence etmek" olurdu. Başın tepesi traşlı, iki yandan sarkan örgüler kafa tümüyle traşlıyken alında bir perçem veya ortada kısa kesilmiş hayvan tüyleri eklenerek yanlardan uzun bırakılmış saçların arkada kuyruk biçiminde toplanması... Bütün bunlar Hacılara göre kibir ifadesi ve iğrençlikti (İngiltere'de herkes bunu böyle görmüyordu. Asimetrik Kızılderili saç şeklinden esinlenen 17. yüzyıl Londra delikanlıları, "saç lülesi" diye bilinen uzun, gevşek saç tutamları takardı. Bu taklit tümüyle uygundu. Birçok Avrupalı beyefendi, peruk ve parlak renkli ipek elbiseler giyiyor; Kızılderili gençler de saçları ve dövmeleri ile önem ve tarz sahibi

erkek olduklarını ilan ediyorlardı.)

Kızılderililer, kanıtların gösterdiği gibi, Avrupalıları tanıdıkları andan başlayarak, onları küçük görme eğilimindeydiler. Düş kırıklığına uğramış bir misyoner şöyle demekteydi; Ontario'daki Wendat'lar (Huron'lar), Fransızların "kendilerine kıyasla az bir zekaya sahip olduklarını" düşünmekteydiler. Kızılderililer başka Kızılderililere, Avrupalıların fiziksel olarak zayıf, cinsel açıdan güvenilmez, korkunç derecede çirkin ve açıkçası

pis koktuklarını söylüyorlardı. (Çoğu hayatı boyunca hiç yıkanmamış olan İngiliz ve Fransızlar, Kızılderililerin kişisel temizliklerine olan düşkünlüklerine şaşıyorlardı.) Bir Cizvit papazın dediğine göre "vahşiler" mendilden iğreniyorlardı: "Onlar diyorlar ki: Biz kirli olan bir şeyi, güzel beyaz bir keten kumaş parçası içine yerleştirip çok değerli bir şeymiş gibi cebimize koyuyormuşuz, onlar ise yere atıyorlar." New Brunswick ve Nova Scotia'da Mi'kmaq'lar, Avrupalıların üstünlüğü fikriyle alay ediyordu. Eğer Hristiyan uygarlığı bu derece mükemmel ise, onun sakinleri niye hep başka yerlere yerleşmeye çalışıyorlardı?

On beş gün boyunca Verrazzano ve tayfalar Narragansett'lerin onur konuğu oldular; yine de Kızılderililer, denizcilerin kadınlara yönelik "can sıkıcı tantanalarını" duyduktan sonra kadınlarını gözlerden uzak tutmaya başladılar. Zamanın çoğu dostane alışverişlerle geçiyordu.

Avrupalıları şaşırtan, çelik ve elbiselerinin Narragansett'leri ilgilendirmemesiydi. Onlar yalnız "küçük çanlar, mavi kristaller ve kulağa veya boyuna takılabilecek süsleri takas etmek istiyordu." Verrazzono'nun sonraki durağı Maine kıyısındaki Abenaki'ler, çelik ve elbiseyi tam anlamıyla *istedi* hatta aslında talep ettiler. Fakat kuzeye çıktıkça dostane karşılamalar sona erdi. Kızılderililer, ziyaretçilerin karaya çıkmalarına izin vermediler, hatta onlara dokunmayı bile reddettiler, malları suyun üzerinden halatlarla alıp verdiler.

Mürettebat son malları gönderir göndermez, kıyıdakiler "popolarını gösterip" gülmeye başlıyorlardı. Kızılderililer tarafından alaya alınmak! Verrazzano bu "barbarca" davranış karşısında afallamıştı fakat nedeni belliydi. Narragansett'lerin tersine Abenaki'lerin Avrupalılarla epey bir deneyimi olmuştu.

Verrazzano'dan sonra, yüzyıl boyunca, Avrupalılar Dawnland'in düzenli ziyaret ettiler. Çoğunlukla balık avlıyor, bazen ticaret yapıyor, bazen de hediye etmek amacıyla yerlileri kaçırıyorlardı (Verrazzano'nun kendisi de, sekiz yaşında bir erkek çocuğunu ele geçirmişti). 1610'larda, New Foundland ve New England'da tek başına iki yüz İngiliz ve yüzden fazla da Fransız, İspanyol, Portekiz ve İtalyan teknesi faaliyet gösteriyordu. Tümünün ortak düşüncesi, New England'ın kalabalık olduğu ve iyi korunduğuydu. 1605 ve 1606'da ünlü kaşif Samuel de Champlain, bir Fransız üssü kurmak umuduyla Code Burnu'na geldi. Ancak bu düşüncesinden vazgeçti. Orada zaten çok sayıda insan yaşıyordu. Bir yıl sonra Sir Ferdinando Gorges (adına karşın İngiliz), Maine'de bir topluluk kurmaya çalıştı. Bu, Hacıların Plymouth'taki sonraki girişiminden daha çok insanla, daha örgütlü

ve daha tedarikli başladı. Buna karşın, kalabalık ve iyi silahlanmış Yerel Kızılderililer on bir koloniciyi öldürdü ve geri kalanını birkaç ay içinde geri püskürttü.

Birçok gemi Patuxet'te demirledi. İngiliz tüccar Martin Pring, 1603 yazında, kırk dört kişilik mürettebatıyla yedi hafta için orada kamp kurdu. Kızılderili yerleşiminin kenarında temizlenmiş ve yanmış arazide yetişen küçük sassafras ağaçlarını topladılar. Pring'in tayfaları kendilerini ev sahiplerine sevdirmek için, düzenli olarak onlara gitar çaldı (Kızılderililerin davul, flüt ve çıngırakları vardı fakat telli çalgıları yoktu). Tüm bu eğlenceye karşın, sonunda Patuxet'liler, yabancıların topraklarındaki kampından usandı. Konuklarına artık buradan ayrılmaları gerektiğini ince bir tarzda ima etmek için yüz kırk silahlı yerli kampın etrafını sardı. Sonraki gün Patuxet'liler, Pring ve adamlarının çalıştığı ağaçlık alanı yaktı. Yabancılar birkaç saat içinde ayrıldılar. İki yüze yakın Kızılderili onları nezaketen başka bir kısa ziyaret için davet ederek kıyıdan izledi. Sonra Champlain de Patuxet'te konakladı fakat misafirliği fazla zorlamadan ayrıldı.

Tisquantum, muhtemelen Pring'i, Champlain ve diğer Avrupalıları gördü fakat onun yaşamını etkilediği bilinen ilk Avrupalılar 1614'te gelmişlerdi. Küçük bir gemi geldi, burnunu rüzgara çevirip, yelken topladı ve demir attı. Patuxet'liler mürettebatı karşılamaya geldi. Reisin de grupta olduğu neredeyse kesindir. Tisquantum dâhil, *pniese*'leri ona eşlik edecekti.

Yabancıların liderinin inanması güç bir görünümü vardı. Birçok yabancıdan daha da kısa, tıknaz bir adamdı; yüzünün büyük kısmını kaplayan gür kırmızı sakalları vardı ki bu onun Kızılderililerin gözünde insandan çok hayvana benzemesine sebep oluyordu. Bu Pocahontas efsanesindeki Kaptan John Smith'ti. Ona göre maceralı ve güzel bir yaşamı olmuştu. Dediğine göre gençken hükümetin izniyle korsanlık yapmış, daha sonra Türkler tarafından yakalanıp tutsak edilmişti. Sonra kaçmış ve kendini Smith ordusunda yüzbaşı yaptı.*

Sonra gerçekten bir gemide kaptan oldu ve birkaç kez Kuzey Amerika'ya

* Bu mantıkdışı öyküler doğru olabilir, tuhaf diğer Smith öyküleri ise kesinlikle mantığa aykırıdır. Örneğin Smith, Jamestown'da koloni kurarken, Disney çizgi filminde yer alan efsanenin çok az bir kısmı gerçek olsa bile, belki de Pocahontas onun hayatını gerçekten kurtarmıştır. Kızın adı Makaota idi (pocahontas, "küçük haylaz" anlamında, kızdırmak için konulan bir takma ad idi). Mataoka, Virginia deniz kenarında küçük bir imparatorluk olan Powhatan ittifakının merkez köyünde yaşıyordu ve İmparator Wahunsenacawh'un kızıydı. On iki yaşındayken Smith'i korumuş olabilir ancak bu, onun yazdığı gibi 1607'de yakalanıp tam idam edileceği sırada araya girerek olmamalıdır. Aslında "infaz", Wahunsenacawh tarafından belki de Smith'i gruba katabilmek için sahneye konan dinsel bir törendi; eğer Mataoka aracı olmuşsa, yalnızca törende kendine verilen rolü oynuyordu.

yolculuk yaptı. Bu vesileyle, balina avlamak niyetiyle iki gemiyle Maine'a gitti. İki ay aramalarına karşın bir tanc bile avlayamadılar. Smith'in yazdığına göre B planı "Balık ve Kürk" idi. Mürettebatın çoğunu geminin birinde balık avlayıp kurutmakla görevlendirirken kendi de diğeriyle kıyıda bir aşağı bir yukarı dolanıp kürk takası yaptı. Bu seyahatin ortasında kendini Patuxet'te buldu.

Smith'in tuhaf görünüşüne karşın, Tisquantum ve arkadaşları ona iyi davrandı. Onlara hayran kaldıkları bahçeleri, meyve tarlalarını ve darı tarlalarını gezdirdiler. Hizmetlerine düzgün vücutlu insanlar verdiler. Bir tartışma çıktı ve yaylar çekildi. Smith'in dediğine göre "kırk veya elli" Patuxet etraflarını sardı. Bu konudaki kaydı belirsizdir fakat Kızılderililerin, bu ziyaretin bir sınırı olduğunu hissettirdikleri tahmin edilebilir.

Onun Smith'in hayatını kurtarabileceği olay bir yıl sonra, İngilizlerden bıkıp usanan Wahunsenacawh'un tam saldıracağı sırada onları uyarması olabilir. Disney uyarlamasında, Smith kötü bir kolonici tarafından omzundan vurulunca İngiltere'ye döner. Aslında 1609'da boynunda asılı bir barut kesesinin her nasılsa patlaması nedeniyle Virginia'dan tedavi amacıyla ayrılmıştır.

Sonuç olarak ziyaret samimi bir biçimde sonlandı ve Smith önce Maine'e sonra da İngiltere'ye döndü. Prens Charles'ı gördüklerinden çizdiği bir haritayı görmeye ikna etti ve tüm Kızılderili yerleşim birimlerine İngiliz isimleri verilmesini emretmesini isteyerek gözüne girdi. Sonra serüvenlerini yüceltmek için yazdığı kitaba bu haritaları koydu. Bu yolla Patuxet, İngiltere'deki bir kentin adı olan Plymouth adını aldı (İngiltere'deki, bundan sonra *"Plimoth"* diye telaffuz edilmeye başlandı).

Smith, teğmeni Thomas Hunt'ı gemiye kurutulmuş balık yüklemesi için Maine'de bıraktı. Hunt, Smith'e danışmadan Patuxet'i ziyaret etmeye karar verdi. Kızılderililerin, İngiliz ziyaretçilerle geçmiş olumlu deneyimlerinden aldığı güçle, gemiye insanları davet etti. Yabancıların teknesinde bir yaz günü geçirmek çekici olmalıydı. Birkaç düzine köy sakini, aralarında Tisquantum da olmak üzere, kanolarla gemiye geldiler. Gemiciler herhangi bir uyarıda bulunmadan veya herhangi bir sebep göstermeden onları geminin ambarına doğru itmeye çalıştılar. Kızılderililer karşı koydular. Hunt'ın adamları güverteyi küçük silahlarla mermi yağmuruna tutarak "büyük bir katliam" yaptılar. Hunt, sağ kalanları silah zoruyla ambara kapattı. Tisquantum ve en az on dokuz kişi ile birlikte Avrupa'ya yelken açtı. Yalnız bir kez Code Burnu'nda durdu ve buradan da yedi Nauset kaçırdı.

Hunt'ın ardından Patuxet toplumu, Wampanoag Konfederasyonu'nun

geri kalanı ve Nauset'ler öfkeyle ayağa kalktı. Reisler bir daha yabancıları kıyıya yaklaştırmamaya ant içtiler. Gorges üzüntüsünü şöyle anlatıyordu: "İşe yaramaz Hunt, belki de Maine'in koloni yöneticisi olabilecekken, şimdi o bölgenin insanları ile bizim aramızda bir savaş çıkmasına neden oldu." Avrupalıların silahlarına karşılık Kızılderililerin sayıca fazla olmaları, mevzilenmiş pozisyonları, bölgeyi iyi tanımaları ve üstün okçulukları onları çok tehlikeli düşmanlar haline getiriyordu. Hunt'ın saldırısından iki yıl sonra bir Fransız gemisi Code Burnu'nun ucunda karaya oturdu. Mürettebatı direklerden oluşan, savunma duvarlı üstünkörü bir siper inşa etti. Dışarıda saklanmış olan Nauset'ler gemicileri, beş kişi kalıncaya dek tek tek avladı. Geri kalan beşini de yakalayıp insanlarını Avrupalıların kaçırdığı gruplara teslim ettiler. Başka bir Fransız gemisi aynı sıralarda Boston limanına demirledi. Massachusett'ler gemideki herkesi öldürüp gemiyi ateşe verdi. Tisquantum, beş yıl uzakta kaldı. Döndüğünde ise her şey çok vahim şekilde değişmişti. Patuxet kaybolmuştu. Hacılar kendi köylerini onun üstüne inşa etmişlerdi.

Kafatası'nın Yeri

Aile şeceremize göre, benim büyük büyük annemin büyük büyük annesinin büyük büyük babası Kuzey Amerika'da asılan ilk Avrupalıdır. Adı John Billington'dı. O, 9 Kasım 1620'de Massachusetts kıyılarına demirleyen *Mayflower* ile göç etmişti. Billington, kibarca söylemek gerekirse, bir aziz değildi. Oraya vardıklarının altıncı ayında, Amerika'daki kolluk güçlerine hakaretten yargılanan ilk Avrupalıydı. İki oğlunun da ondan aşağı kalır tarafı yoktu. Daha karaya ayak basmadan, bir tanesi geminin içinde barut dolu bir fıçıya ateş ederek *Mayflower*'ı neredeyse havaya uçuruyordu. Hacılar karaya çıkınca, diğer oğlu yakındaki Kızılderililerle yaşamak için kaçınca bu büyük bir korkuya yol açtı ve onu geri getirmek için bir keşif seferi düzenlendi. Bu arada baba Billington Püriten olmayan diğer ayaktakımı ile keyif yapıyor ve otoriteye karşı entrikalar çeviriyordu. William Bradford, uzun valilik dönemi süresince bu aileden "en zındıklardan biri" diye yakınırdı. Onun düşüncesine göre Billington, "hileyle yaşayacak ve ölecek bir hilekâr"dı. Bir tarihçinin deyişiyle Billington'ın "belalı yaşamı" 1630'da bir kavgada birisini vurduğu için asılmasıyla son buldu. Ailem hep onun bir komployа kurban gittiğini iddia etti. Ama tabi ki böyle *söyleyecektik*, öyle değil mi?

Büyüdükçe, bu kişisel ayaktakımı bağlantısını, aslında püriten olmayan

bir Püriten anlamında, tarihle ilişkilendirmek, hafiften hoşuma gidiyordu. Bir yetişkin olarak, Billington hakkında daha fazla araştırma yapmaya karar verdim. Kütüphanede geçirilen birkaç saat, beni üzerinde mutabık olunan aile efsanemizin bazı yönlerinin doğru olmadığı konusunda iknaya yetti. Billington aslında asılmış olsa da, Kuzey Amerika'da ondan önce de en az iki Avrupalı idam edilmişti ve onlardan bir tanesi hamile karısını öldürüp sonra da onu yemekten suçlu bulundu. Benim atam belki de yalnızca 3 numaraydı ve bilimsel çevrelerde onu bu listenin üst sıralarında yer almayı hak edip etmediğine ilişkin kuşkular vardı.

Plymouth konusunu okuldayken öğrenmiştim. Fakat ne zaman ki ben Billington'a ilişkin dağınık bilgileri karıştırmaya başladım, işte o zaman benim atamın da kolonideki diğer herkes gibi bu girişime gönüllü olarak katıldığını ve New England'a kış başlamadan altı hafta önce, yiyeceksiz ve barınaksız olarak vardığını anladım. Yalnızca bu da değil, bilindiği kadarıyla, yola çıktıklarında nereye gittikleri hakkında pek fazla fikirleri olmayan bir gruba katılmıştı. Avrupa'da Hacılar teorik açıdan kitabındaki haritaları kullanabilecekleri düşüncesiyle deneyimli John Smith'i kiralamayı kabul etmediler. Sonuç olarak, Smith'in sonradan kendine övünç payı çıkardığı gibi, talihsiz *Mayflower* karaya çıkacak iyi bir yer bulmak amacıyla Code Burnu civarında birkaç soğuk hafta boyunca dolanmak zorunda kaldı ve birçok kolonici hastalanıp öldü. Patuxet'te karaya ulaşmaları sorunlarına son vermedi. Koloniciler kendi yiyeceklerini kendileri üretmek niyetindeydiler. Fakat nedense inek, koyun, katır ve at getirmeyi ihmal etmişlerdi. Kuşkusuz Hacılar geçimlerini çiftçilik yaparak değil, balık tutup İngiltere'ye ihraç ederek sağlamayı düşünüyorlardı. Fakat getirdikleri tek balıkçı donanımı New England'da işe yaramıyordu. Benim şaşkınlıkla karşıladığım biçimde, *Mayflower*'daki 102 kişinin yarısı ilk kışı sağ salim atlatmıştı. Nasıl hayatta kalabildiler?

Plymouth kolonisi valisi Bradford buna tek bir yanıt veriyor: Kızılderililerin evlerini ve mezarlarını soyarak. *Mayflower* ilk olarak Code Burnu açıklarında demirledi. Silahlı bir grup karaya çıktı. Sonunda terk edilmiş bir Kızılderili yerleşimi buldular. Aç, üşümüş ve hasta olarak yeni gelenler, mezar yerlerini kazdı, evleri yağmaladı ve yeraltına saklanmış yiyecek aradılar. İki gün süren sinirli bir çalışmadan sonra grup 365 kilo kadar darıyı, çoğunu yine çaldıkları bir metal kazana koyarak *Mayflower*'a taşıdılar. Winslow şöyle yazdı: *"Kuşkusuz bu darıyı bulmamız Tanrı'nın bir inayeti idi. Yoksa ne yapacağımızı bilemezdik."*

Hacılar, hazırlıksız olmaya tipik birer örnekti. Fransa ve İspanya'nın ke-

şif heyetlerini çoğunlukla devlet destekliyordu ve genellikle zor yaşama alışkın olan askerlerden oluşuyorlardı. İngilizlerinki ise tersine, neredeyse her zaman ivedi nakit akışı arzulayan hırslı kapitalistler tarafından finanse ediliyordu. Silikon Vadisi'nin internet ortamında zirve yaptığı günler gibi, Londra da o sıralar Amerika kıtaları için yapılan spekülatif çılgınlığın merkeziydi. Dot-com patlamasında olduğu gibi, tümüyle buna yönelik zihinsel bir faaliyet, bir kafa yorma çabası her tarafa yayıldı. Amerika kıtasıyla ilk temastan onyıllar sonra bile, Londra'nın hırslı, girişimci kapitalistleri New England'ın daha güneyde olmasına karşın, İngiltere'den daha soğuk olmasını hâlâ kavrayamamışlardı. İlgi ve dikkatlerini Virginia gibi daha sıcak yerlere odakladıklarında bile, kolonici olarak ısrarla çiftçilikten anlamayan insanları seçiyor, bu da güçlükleri artırıyor, kolonici adayları uzun yıllar sürecek korkunç bir kıtlığın ortasına düşüyorlardı.

Sonuç olarak, Kızılderili hoşgörü ve yardımseverliğine karşın Jamestown ve diğer Virginia yağmaları devam etti. New York Üniversitesi tarihçisi Karen Ordahl Kupperman'ın deyimiyle onlar "tümüyle bağımlıydı ve dolayısıyla denetlenebilirlerdi." Aynısı, benim atamın Plymouth'taki mürettebatı için de geçerliydi.

Tarımda deneyimsiz olan Hacılar, ormancılıktan da anlamıyorlardı. Aslında çevrelerine karşı çok ilgisizdiler. O kadar ki atamın oğlu Francis Billington, etrafa bakmak için yüksek bir ağacın tepesine çıkınca, Bradford bundan ne denli memnun olduğunu günlüğüne kaydetme ihtiyacı hissetmiştir. Thoreau'nun bıkkınlıkla işaret ettiği üzere koloniciler Plymouth'a 16 Aralık'ta ayak bastılar ve 8 Ocak'a dek yalnız bir tanesi üç kilometre kadar uzağa gitti. O zaman bile bu kişi yine Francis Billington'dı. "California veya Oregon'a giden bir grup göçmen." diye yakınıyordu Thoreau.

Ellerinde bir iş olmadan (fakat çevrelerinde birçok düşman Kızılderili varken) ilk günün öğleden sonrası yapabildikleri kadar araştırma yaptılar. Sieur de Champlain, vahşilerle görüşmenin bir yolunu aramış olmalıydı ve bölgeyi Connecticut'a kadar denetledi (nehir 130 kilometre ötedeydi). Billington, ağacına tırmanmadan önce onun haritasını yaptı.

Yarı bitmiş köylerinde toplanan koloniciler, ilk kötü kışlarını geçirirken, ara sıra yağan bakır veya hayvan tırnağı uçlu ok sağanağı hariç o bölgenin sakinlerini pek seyrek gördüler. Şubat'tan sonra izlemeler sıklaşmaya başladı. Ürken Hacılar, *Mayflower*'dan beş küçük top taşıyarak savunma tahkimatına yerleştirdiler. Fakat tüm bu endişeden sonra, Kızılderililerle ilk temaslar sürpriz bir biçimde çok rahat geçti. Birkaç gün içinde Tisquantum gelip onların arasına yerleşti ve sonra onlar da onun öykülerini dinlediler.

Tisquantum'un ilk Atlantik yolculuğuna ilişkin herhangi bir kayıt yoktur. Fakat aritmetik bize Hunt'ın gemisindeki koşullar hakkında bazı üstü kapalı veriler vermektedir. John Smith, iki gemi ve kırk beş mürettebat ile gelmişti. Eğer iki gemi eşit büyüklükteyse, Hunt'ın aşağı yukarı yirmi iki tayfası olmalıydı. Hunt, Smith'in astı olduğuna göre iki tekneden küçük olanında daha az tayfa olmalıydı. Buna tutsak edilmiş yirmi veya daha fazla Kızılderiliyi de eklersek bu, geminin normal kapasitesinin iki katı fazlasıyla yolculuk ettiği anlamına gelir. Tisquantum, isyan etmesini önlemek amacıyla bağlanmış veya zincirlenmiş bir biçimde teknenin karanlık bir köşesine tıkılmış olmalıydı. Tahminen gemideki kurutulmuş balık kargosundan beslendi. Smith'in Atlantik'i aşarak İngiltere'ye ulaşması altı hafta sürdü. Hunt'ın daha hızlı gittiğini düşünmek için bir sebep yok. Tek fark, onun gemiyi İspanya'nın Akdeniz kıyısındaki kenti Malaga'ya götürmesiydi. O tüm kargosunu, tutsaklar dâhil, satma niyetindeydi.

Kızılderililerin bu Avrupa kentinde ortaya çıkıp teşhir edilmeleri, kuşkusuz heyecana yol açtı. Shakspeare, "*Fırtına*" adlı oyununda, çok daha büyük bir kent olan Londra'da halkın "sakat bir dilenciye bir kuruş bile vermezken, ölü bir Kızılderili görmek için on katını harcadığı"ndan şikâyet eder.

Hunt, tutsaklardan yalnızca birkaçını, geri kalanına yerel Katolik papazlar el koymadan, satmayı başardı. İspanyol kilisesi, Kızılderililere karşı yapılan kötü muameleye şiddetle karşıydı (1537'de Papa III. Paul "Kızılderililerin gerçekten insan olduklarını" ve "özgürlüklerinden yoksun bırakılmamaları gerektiğini" ve "bizim hizmetimizdeki vahşi hayvanlar mertebesine düşürülmemeleri gerektiğini" söyledi). Papazlar Tisquantum'un, köle yapılmasını önleyerek bedenini, onu Hıristiyan yaparak da ruhunu kurtarmak amacındaydılar. Tisquantum'un Hristiyan olduğu öyle olası değilse bile papazların onun Hristiyanlığı kabul ettiğini *sanmalarını* sağlamış olabileceği pek olasıdır. Ne olursa olsun, bu becerikli adam onları eve dönmesi veya daha ziyade bunu denemesine izin vermelerine ikna etti. Londra'ya gitti ve orada New Foundland'da yatırımları olan gemi yapımcısı John Slany'nin yanında kaldı. Slany, Tisquantum'a İngilizce öğretti ve ilginç bulduğu bu adamı kentteki evinde besleyip barındırdı. Bu arada Tisquantum onu bir balıkçı teknesiyle Kuzey Amerika'ya bir sefer düzenlemeye ikna etti. Sonunda kendini New Foundland'ın güney ucundaki küçük bir İngiliz balıkçı kampında buldu. Patuxet'le aynı kıta üzerindeydi fakat aralarında bin millik kayalık kıyı şeridi ve birbirleriyle savaş halinde olan Mi'kmac ve Abenaki ittifakları vardı.

Bu pek dostane olmayan bölgeden geçmek zor olacağından, Tisquantum doğrudan Patuxet'e bir sefer aramaya başladı. Sonradan kampta birlikte kaldıkları, Smith'in yardımcılarından Thomas Dermer'a New England'ın verimini ve cömertliğini övdü. Tisquantum'un kolay kazanç vaatleriyle heyecanlanan Dermer, Amerika'ya uzun süredir hayran ve biraz da kaçık olan Ferdinando Gorges ile temasa geçti. Gorges ona mürettebatı ile bir gemi, erzak ve New England'da bir koloni kurmak için gerekli yasal belgeleri sağlama sözü verdi. Dermer ve Tisquantum'un New England'a varan gemi ile buluşmaları gerekiyordu.

Gorges'in İngiltere'den yolladığı gemiye Edward Rowcraft kaptanlık ediyordu. Gorges'in başlıca biyografi yazarına göre, Rowcraft "bu tür bir girişim için uygun değildi." Bu epey hafif kalan bir hükümdü. Olay çok tuhaftı. Rowcraft, 1619 başlarında Maine kıyısına yelken açtı. Hemen bir Fransız balıkçı gemisini hedef aldı. Ona, güya İngiliz karasularını (Kuzey Amerika) transit geçerek ihlal ettiği gerekçesiyle el koydu. Mürettebatını zincire vurup kendi gemisine aldı. Bu gemiyi içindeki tutsaklarla Gorges'e yollayıp yolculuğa daha küçük olan Fransız teknesiyle devam etti. Gemide isyan çıktı; isyanı bastırdı ve isyancıları Maine'de kıyıya bıraktı. Ve şunları fark etti:

a) İsyancılar olmadan ele geçirdiği gemiyi hareket ettirmek için yeterli adamı yoktu.

b) İsyancıları Maine'de kıyıya çıkartırken karaya oturan geminin deliklerinden yavaş yavaş su sızmaya başlamıştı.

Bunun üzerine hemen teknenin onarım olanaklarının olduğu Virginia'daki İngiliz kolonisi Jamestown'a gitmeye karar verdi (Dermer'a sözü verilen randevunun kaçırılmasına neden olan bir rota). Rowcraft, bir dikkatsizlik sonucu gemisinin batmasına sebep oldu. Çok geçmeden de bir kavgada öldürüldü.

İnanılması güç ancak Dermer da planın kendine düşen kısmını yerine getirmede başarısız oldu. Tam bir yanlışlıklar komedisi tarzında, o da Maine'de Rowcraft'ı beklemesi gerektiği halde beklemeyerek peşinde Tisquantum ile İngiltere'ye döndü, (iki gemi Atlantik'te aşağı yukarı aynı rotayı izlediler). Dermer ve Tisquantum Gorges ile bizzat buluştular.* Anlaşılan,

* Gorges, Tisquantum ile daha önce karşılaşmış olabilir. 1605'te maceraperest George Weymouth beş Kızılderili'yi kaçırdı. Bunlardan üçü kendiliğinden gemiye gelenlerdi, ikisi ise yakın mesafede yakalanmıştı. Gorges'in anılarına göre Tisquantum bu beşliden biriydi. O, Gorges ile dokuz yıl kaldı, sonra da John Smith ile New England'a gitti. Eğer bu doğruysa, Tisquantum, yeniden kaçırılmadan eve zor dönerdi. Tarihçiler Gorges'in öyküsüne pek itibar etmezler. Kısmen anıları çok sonra yazdırıldığı ve anılar birbirine girdiği için, kısmen de Tisquantum'un iki kez kaçırılması

Dermer'ın verilen talimatları yerine getirmedeki yetersizliğine karşın, mükemmel bir izlenim bırakmış olmalıydılar ki Gorges yeni bir gemi vererek onu ve Tisquantum'u, New England'da beklemesi gereken Rowcraft ile buluşmaya gönderdi. Dermer Maine'e ulaştı ve Rowcraft'ın ayrılmış olduğunu öğrendi. 19 Mayıs 1619'da Tisquantum ile birlikte, Rowcraft'a yetişebilmek umuduyla Massachusetts'e doğru yola çıktılar (Rowcraft'ın kendi gemisini batırdığından haberleri yoktu).

Tisquantum'un eve dönerken gördükleri hayal bile edilemezdi. Güney Maine'den Narragansett Körfezine dek kıyı boştu. Dermer'in anlatımıyla "tamamen ıssız"dı.

Bir zamanların faal, hareketli topluluklar zincirinin yerini şimdi yıkılmış ev yığınları ve böğürtlenlerle kaplanmış bakımsız tarlalar almıştı. Güneşin beyazlattığı iskeletler evlerin ve tarlaların arasına dağılmıştı. Yavaş yavaş Dermer'ın tayfaları 330 kilometre uzunluğunda 66 kilometre genişliğinde bir mezarlığın sınırları boyunca yol aldıklarının farkına vardılar. Patuxet özel bir kuvvetle vurulmuştu. Tek bir kişi bile kalmamıştı. Tisquantum'un tüm sosyal dünyası yok olmuştu.

Akrabalarını aramak için Dermer'ı iç taraflara doğru melankolik bir yürüyüşe sürükledi. Geçtikleri yerleşimlerdeki evler ıssız fakat cesetlerle doluydu. Sonunda Tisquantum'un grubu yıkık dökük bir köyde, geride kalabilmiş bir avuç aileyle karşılaştı. Bu insanlar Massasoit'i çağırttı. Dermer'ın yazdığına göre "elli silahlı adamı" ve Code Burnu'ndaki gemi kazasından kurtulmuş tutsak bir Fransız gemici ile geldi. Massasoit, Dermer'dan Fransız'ın geri gönderilmesini istedi. Ve sonra Tisquantum'a neler olduğunu anlattı.

Fransız gemicilerden biri ölmeden önce, yaptıkları kötülüklerden dolayı Tanrı'nın onları yok edeceğini onlara söyleyecek kadar Massachusett dili öğrenmişti. Nauset bu tehditle alay etmişti. Fakat Avrupalılar bir hastalık taşıyorlardı ve bunu onları tutsak edenlere de geçirdiler. Maine Tarih Muhafaza Komisyonu'ndan Arthur E. Spiess ve Maine Virginia Tıp Koleji'nden Bruce D. Spiess'in çalışmasına göre bu salgın kayıtlardaki belirtilere bakınca muhtemelen sarılık virüsünden kaynaklanmıştı. Onların görüşüne göre salgının, cinsel temasla geçen hepatit B veya C'den çok, hepatit A'da olduğu gibi yiyecekten bulaşarak yayılması muhtemeldi. Sebep ne olursa olsun, sonuçlar yıkıcıydı. Tüccar Thomas Morton'ın gözlemlerine göre, Kızılderililer "evlerinde yatarken yığınlar halinde ölüyorlardı." Sağ-

fikrinin pek inandırıcı görülmemesinden.

lıklı olanlar panik halinde hastalardan kaçarken, hastalığı kendileriyle birlikte komşu topluluklara taşıdılar. Geride kalan ölüleri "beslenmeleri için kargalara, çaylaklara ve haşereye" bıraktılar. Salgın 1616'dan başlayarak üç yılda gücünü yitirdi ve New England kıyı bölgesindeki halkın yüzde doksanını yok etti. Morton'un yazdığına göre, "birçok yerleşim yerindeki kemik ve kafatasları öyle korkunç bir manzara oluşturuyordu ki" Massachusetts ormanları sanki Roma dönemindeki Kudüs'te infazların yapıldığı Kafatası Mevkii denen "yeni bulunmuş bir Golgotha" gibiydi.

Morton'ın mecazındaki dinsel ima iyi oturmuştur. Ne Kızılderililer ne de Hacılar, bizim bugün salgın hastalıklar hakkındaki bilgilerimize sahip değillerdi. Her ikisi de bu hastalığın ilahi güçlerin iradesini yansıttığına inanıyordu. Yazar ve tarihçi Paula Gunn Allen'ın belirttiği gibi:

"Ruhlar ve doğaüstü güçler âleminin milletlerin olduğu kadar köylülerin günlük yaşamında da güçlü bir yer tuttuğu düşüncesi Atlantik'in her iki yakasında da ortak bir inanç olarak varlığını sürdürmekteydi... Her ikisi de (Kızılderililer ve Avrupalılar) hayali teknikler kullanarak dünya etrafında ekliptik bir düzlemde konuşlanmış bir takım yıldızların konumlarına göre olayları önceden tahmin eder ve her ikisi de kötü niyetli doğaüstü güçler olduğu gibi iyi niyetli doğaüstü güçler de olduğunu kabul ederlerdi."

İki tarafın da aklını kurcalayan soru Kızılderililerin ilahi güçlerinin Avrupalıları etkileyip etkileyemeyeceği veya bunun tersiydi (bir deney yapan New Englandlı ünlü bir vaiz Cotton Mather, Massatchusett büyüsü ile "deli bir kadının içinden cin" çıkarmayı denemiştir. Sonuçlar deneysel olarak onu memnun edecek bir biçimde Kızılderili büyüsünün Hıristiyan şeytan, iblis ve cinleri üstünde hiçbir etkisi olmadığını kanıtlamıştı .) Salgına kadar Massasoit birkaç bin kişilik bir topluluğu doğrudan yönetiyordu ve yirmi bin kişiye varan bir konfederasyonda da ağırlığı vardı. Şimdi ise kendi grubu altmış kişiye, tüm konfederasyon ise binin altına düşmüştü. Smith tarihçisi Salisbury şöyle yazmıştır: Wampanoag son derece açık ve mantıklı bir sonuca vardı: *"Tanrıları onlara karşı birleşmişti."*

Hacıların da benzer görüşleri vardı. Vali Bradford, bu belaya şöyle bir anlam yükler: *"Tanrı'nın iyi eli, bizim işimizi kolaylaştırmak için, bize yer açılabilecek biçimde, büyük yerli yığınlarını süpürüp attı." Aslında, New England'daki ilk koloni köylerinin elliden fazlası hastalık dolayısıyla boşalan Kızılderili topluluklarının yerlerine kuruldu. Gorges'e göre, salgın sayesinde "Bizim özgür ve barışçı varlığımızı tehdit edecek veya bastıracak hiç kimse kalmadı ve buradan haklı olarak şu sonuca varabiliriz ki işinin etkili olması için yolu TANRI açtı."*

Jo/lll White'ıı hir Do. ıı Kıyısı ki i iinii ta. l ir etti. i bıı sıılı hoya resimdeki ralıia ka:ıklardan olışaıı siper dıl\'arı. saraşanlarıı. *taş* aletlerle önemli miktarda a. aclll kesilmesine yetecek kadar tmek lıarcadı. ıı ıa işarei ederken. kiyliilerin giiciiniin lıendekler /a:lli a/. taş dıwırlar ı·e ıopra/ setler yapmak ı·e lıerlıangi hir di er hiiyiik saıwıma talıkinii için yetersi: /aldı, ı anlaşılınakıadıı:

Avrupa'nın en zengin kentlerinden Lizbon'da 1755'te on binlerce insanın ölümüne neden olan depremin Avrupa'da yol açtığı manevi acıyı hatırlatan bir benzerini, dünyada denge içinde yaşadıklarını düşünen Wampanoag'ları perişan eden New England salgını yaşatıyordu. Üstelik bu kitlesel ölü sayısı siyasi bir krize yol açtı. Wampanoag'lar ve komşuları Narragansett'ler arasındaki düşmanlık nedeniyle aralarında sınırlı bir temas vardı; dolayısıyla hastalık ikincisine bulaşmadı. Massasoit'in halkı yalnız kayıplarla yıkıma uğramamıştı. Aynı zamanda fethedilme tehlikesiyle de karşı karşıya kalmıştı.

Salgını öğrendikten sonra, şaşkın ve üzgün Tisquantum, Dermer ile birlikte ilk iş olarak Güney Maine'e döndü. Görünüşe göre hiçbir zaman Rowcraft ile buluşmayacaktı. Dermer 1620'de New England'a bir seyahat daha yapmaya karar verdi. Tisquantum da döndü fakat Dermer olmadan. Onun yerine eve yürüyerek gitti. Bu önceden çekinmiş olduğu uzun ve riskli bir yolculuktu. Aradaki zamanda, bir İngiliz keşif gücü Wampanoag'lara saldırdı ve görünürde bir kışkırtma, bir neden olmamasına karşın birkaçını öldürdü. Anlaşılabilir bir öfkeyle, Kızılderililer Dermer'a güneye yaptığı

yolculuk sırasında birkaç kez saldırdılar. Sonunda Martha's Vineyard'da, daha önce başından bir kaçırılma olayı geçmiş bir Kızılderili tarafından öldürüldü. Tisquantum eve dönerken, belki de nefret edilen İngilizlerle işbirliği yaptığı için yakalanıp tutsak olarak Massasoit'e yollandı.

Tisquantum daha önce de yaptığı gibi, zor durumdan kurtulmak için iyi bildiği bir tarzda konuştu. Bu kez İngilizleri övdü. Massasoit'in kafasını onların kentlerinin, büyük nüfuslarının, güçlü teknolojilerinin öyküleriyle doldurdu. Onu tanıyan bir koloniciye göre, Tisquantum, "eğer bir reis, İngilizlerle dost olabilirse, tüm düşmanlardan daha güçlü hale gelir. Başka bir deyişle Narragansett'ler "ona boyun eğmek zorunda kalır" demişti. Reis onu pek de güvenmeden dinledi. Birkaç ay içinde, bir grup İngiliz'in Patuxet'te ticari bir oluşuma giriştiği haberi geldi. Wampanoag'lar onları cezalandıran o ilk kış boyunca onların eziyet çekmesini izledi. Sonunda belki de onlarla ittifak kurmaları *gerektiği* sonucuna vardı. Narraganset'lerle kıyaslandığında kötünün iyisiydiler. Yine de tercümana ihtiyaç kaçınılmaz olunca, Tisquantum'un Hacılarla buluşmasına izin verdi.

Massasoit'in Avrupalılarla belirli bir deneyimi vardı. Babası bundan on yedi yıl önce Martin Pring'i kovmuştu. Fakat bu salgından önce Massasoit'in onları kovma olanağı varken, şimdi onları kendi hallerinde, barış içinde bırakmak istediğini söylüyordu (Bunun blöf olduğu varsayılabilir çünkü onları kovmak, zaten sınırlı olan kaynaklarının daha da tükenmesi anlamına gelecekti). Fakat karşılığında Narragansett'lere karşı kolonicilerden yardım istiyordu.

Hacılar açısından Kızılderililerin anlaşmayla neyi amaçladığı açıktı. Avrupa teknolojisini kendi yanlarına çekmek istiyorlardı. Özellikle de silah istiyorlardı. Winslow sonradan şöyle demiştir: *"Ona bir miktar güç katacağımızı düşündü çünkü silahlarımız onlara göre korkunçtu."*

Aslında Massasoit'in ince bir planı vardı. İlk karşılaştıklarında Avrupa teknolojisinin, Yerli Amerikalıların gözünü kamaştırdığı doğruydu. Fakat her iki tarafın göreceli konumları genel olarak sanılandan yakındı. Çağdaş araştırmalar göstermiştir ki New England'ın yerli halklarının teknolojik açıdan İngilizlerden geri kalır yanı *yoktu*. Daha doğrusu "üstün" veya "aşağı" gibi terimler Kızılderili ve Avrupa teknolojileri arasındaki ilişkiye tam olarak uyarlanamaz.

Silahlar buna bir örnektir. Harvard'lı tarihçi Chaplin'in öne sürdüğü gibi, New England yerlileri, Avrupa silahları ile olan ilk deneyimlerinde aslında şaşırmışlardı: Patlama ve duman, buna neyin yol açtığını anlayamama. Fakat kısa bir süre sonra yerliler İngilizlerin yetersiz eğitimden do-

layı çok kötü nişancılar olduğunu, silahlarının gürültü kopartmaktan biraz fazlası olduğunu anladılar. Birinci sınıf bir atış yapılsa bile bir 17. yüzyıl tüfeğinin veya tabancasının, uzun bir yay karşısında sanılandan daha az üstünlüğü vardır. 1607'de Jamestown'daki koloniciler ok atışının bir şey yapamayacağına inandıkları bir hedefi göstererek Powhatan'a meydan okudular. Kolonicileri dehşet içinde bırakan bir Kızılderili, attığı okla hedefi 30 santim kadar deldi. "Bu tuhaftı, tabanca onu delemezdi." Üstünlüğü ele geçirmek için İngilizler bu kez çelik bir hedef koydular. Bu kez okçunun "oku parçalara ayrıldı." Kızılderili "büyük bir öfkeye kapıldı." Yabancıların hile yaptığını düşündü. Chaplin'in yazdığına göre Powhatan, onu yakaladığında John Smith, tabancasını onu tutsak edenlere göstermek için kırdı. *"Korkunç gerçek şuydu ki tabanca mermisi bir okun gidebildiği uzaklığa erişemiyordu."*

Aynı zamanda, Avrupalılar da Amerikan teknolojisinden etkilenmişlerdi. Kıtlığın kasıp kavurduğu bir ülkeden gelen yabancılar, yarım hektar başına verdiği tane verimi herhangi bir hububattan çok daha fazla olan darıya hayran oldu. Kızılderili makosenleri, sert ve sabit kalıplı İngiliz çizmelerinden daha rahattı ve su geçirmiyordu. Öyle ki uzun mesafeler yürümeleri gerektiğinde, Kızılderili refakatçileri onlara, çektikleri rahatsızlıktan dolayı acıyıp yeni makosenler verirlerdi. Kızılderililerin huş ağacı kabuğundan yapılma kanoları, herhangi bir küçük İngiliz sandalından daha hızlıydı ve daha fazla manevra yeteneğine sahipti. 1605'te bir kanonun içinde gülen üç Kızılderili, seyyah George Weymouth ve yedi diğer adamın kürek çektiği hantal bir kayığın etrafında daireler çiziyordu. Resmi onay olmamasına karşın, şaşkın İngilizler büyük bir istekle, Kızılderili kanolarıyla bıçak ve tabanca değiş tokuşu yapıyorlardı. Daha büyük yelkenli İngiliz gemilerin bazı üstünlükleri vardı. Kızılderililer onlara ticaret ve gemi kazası yoluyla sahip oluyorlar ve kendilerini çok iyi denizciler olarak yetiştiriyorlardı. Salgın zamanında, New England kıyıları boyunca gemi trafiğinin yükselen oranı bir yerde Kızılderili kökenliydi.

Massasoit'in istekleri buraya kadar riskli bir işti fakat öyle görünüyor ki onların sandığı gibi, yabancılarla öncelikle silahları için ittifak yapmak istemiyordu. Reis şüphesiz ek ateş gücü olasılığından çok mutluydu ancak bir grup İngiliz'e saldırırken, aynı zamanda baş ticari ortakları başka İngilizler olan Narragansett'leri de keyif kaçırıcı bir durumla karşı karşıya bırakmak istiyordu belki. Aracı olarak ayrıcalıklı konumlarını yitirme olasılığı ile karşılaşıldığında Narragansett'ler bir saldırı düzenlemeden önce iki kez düşünmek zorunda kalacaktı. Eğer bu yorum doğruysa, Massasoit Hacıları yerli politikaları ağının içine almaya çalışıyor demekti. Massaso-

it'in Wampanoag topraklarında çok uzun süre kalan yabancıları kovmasının üzerinden pek fazla zaman geçmemişti. Fakat şimdi tüm konfederasyon önceden ona bağlı toplulukların herhangi birinden bile küçük olduğundan, Hacıların kalmasına izin vermenin en iyi seçenek olduğu görülüyordu. Bu zorlayıcı, hatta yıkıcı bir karardı.

Entrikalar

Tisquantum Hacılara değerini kanıtlamaya çalıştı. Bunda o denli başarılıydı ki İngiliz karşıtı bazı Kızılderililer onu kaçırdığında, koloniciler onu geri getirmek için askeri bir birlik gönderdiler. Onlar, çocukluğunun geçtiği baba ocağının hayaleti ile yaşamanın çok güç olması gerektiği halde neden kendini bu kadar vazgeçilmez kılmaya çalıştığı sorusunu kendilerine hep sordu. Geçmişi düşününce yanıt açıktı: Plymouth'ta kalmasının alternatifi Massasoit'e dönmek ve yeniden tutsaklıktı.

Hacıların onu sonsuza dek yanlarında tutmayacaklarının bilincinde olan Tisquantum, Patuxet'te hayatta kalan az sayıdaki kişiyi bir araya getirerek eski topluluğu Plymouth'a yakın bir yerde yeniden oluşturmaya karar verdi. Hâlâ bitip tükenmez bir hırsla, İngilizler üstündeki etkisini kullanarak, bu yeni Patuxet'i, Wampanoag konfederasyonunun merkezi yapmayı umuyor, bu yolla kendini tutsak eden Massasoit'ten reisliği almayı hesaplıyordu. Bu amaçlara ulaşmak için, İngilizlerle Kızılderilileri birbirine düşürmek niyetindeydi.

Plan riskliydi çünkü her daim şüpheci olan Massasoit, danışman-korumalarından biri olan Hobamok'u Plymouth'a gözlemci olarak yollamıştı (Hobamok da Tisquantum gibi, İngilizlerle ilişkilerinde kendine yeni bir isim uyarlamış gibi görünmekteydi: Bu isim Wampanoag kozmolojisinde kötülüğün kaynağıydı).

Bazen bu iki adam, Hacılara, Massachusett'ler ile anlaşma görüşmelerinde yardımcı olmak için birlikte çalışıyorlardı. Ayrıca, Bradford, daha önceki mezar soygunundan kaynaklanan zararları ödemeyi kabul edince, Code Burnu'ndaki Nauset'lerle bir anlaşma yapmasına yardımcı oldular. Sonbaharda durumları yeteri kadar güvenli olan yerleşimciler, bir şükran günü ziyafeti verdiler. Massasoit, çoğu genç, doksan kadar silahlı adamıyla katıldı. Hacıların milisleri buna çevrede bir resmigeçit yapıp havaya ateş ederek karşılık verdiler. Her iki taraf da tatmin olmuş biçimde oturup bir güzel yemekleri yediler ve Narragansett'leri çekiştirdiler. Tam bir Şükran Günü.

Bütün bunlar olurken, Tisquantum gizli gizli, diğer Wampanoag'ları Narragansett'lere karşı Massasoit'ten daha iyi koruyacağına ikna etmeye çalışıyordu. Tisquantum, bir saldırı durumunda, eşit sayıda Kızılderili savaşçısıyla karşılık vereceğini ve Hacıların da düşmanın gözünü korkutabileceğini iddia ediyordu. O Narragansett'lerin Avrupa silahlarının ilk karşılaştığındaki gibi korku verici olmadıkları konusunda yeteri kadar deneyimli olmadıklarına inanıyordu. İddiasını daha da ileri götüren Tisquantum, diğer Kızılderililere, yabancıların salgına sebep olan hasta kişileri sakladıklarını, yabancıları onları salıvermeye ikna edebileceğini söyledi.

Tisquantum, Kızılderilileri Massasoit'e karşı kışkırtırken, kolonicilere de Massasoit'in onlara kazık atıp Narragansett'lerle birleşerek onlara saldıracağını söylüyordu ve Hacıları reise saldırmaları için kandırmaya çalıştı.

1622'nin ilkbaharında Tisquantum Boston limanında Massachusett'lere giden bir heyete eşlik ediyordu. Bradford'un sonradan hatırladığına göre onlar ayrıldıktan birkaç dakika sonra hayatta kalan Patuxet'lilerden biri "büyük bir korkuya kapılmış şekilde gelmiş" ve yerleşimcilere Narragansett'lerin ve Massasoit'in bir saldırı planladıklarını bildirmişti. Böylelikle koloniciler yapılacağı varsayılan saldırıya öfkelenip ayaklanacak ve Massasoit'i öldüreceklerdi.

Tisquantum da uzakta ve dolayısıyla da elleri temiz olacaktı. Fakat her şey ters gitti. Kızılderili köylerinde insanlar ancak bağırılarak çağırılabilir; bir kano birkaç yüz metre uzaklaşınca, istense de geri çağırılamaz. Fakat olması yakın bir saldırının haberi gelince, Bradford Hacılara, heyeti ve Tisquantum'u geri çağırmak için bir topu ateşlemelerini emretti. Bu arada biraz İngilizce öğrenmiş olan Hobamok, bu öyküyü öfkeyle reddetti. Tisquantum'un beklemediği bir şekilde Bradford, reisin ne yaptığını öğrenmek için Massasoit'in evine Hobamok'un karısını yolladı. O da "her şeyin sakin olduğunu" söyledi.

Aslında bu tümüyle doğru değildi. Massasoit, Tisquantum'a öfkeliydi. O, Hacılardan hızlı bir infaz için tercümanlarını kendisine göndermelerini istedi. Bradford reddetti, Tisquantum'un dil kabiliyeti hayati idi.

Massasoit *"Tisquantum benim tebaamdandır"* dedi. "Sizlerin onun üzerinde hukuki bir yetkiniz yok" ve anlaşmayı cazip hale getirmek için bir depo dolusu kürk önerdi. Koloni gene de Tisquantum'u teslim etmeyince Massasoit kuryeyle bir bıçak yollayarak, Bradford'dan Tisquantum'un ellerini ve kafasını kesmesini istedi. Hoşnutsuzluğunu göstermek için Hobamok'u geri çağırdı ve Hacılarla ilişkisini kesti. Buna kızan koloniciler savunmalarını güçlendirmeye başladılar. Bundan da kötüsü, Mayıs'ın orta-

sından Temmuz'un ortasına kadar neredeyse hiç yağmur yağmadı ve ekinler kurudu. Wampanoag'lar onlarla ticareti kestiği için, hasatlarını temin edemeyen Hacılar zor duruma düşmüştü.

Massasoit'in gazabından çekinen Tisquantum, yanında bir refakatçi olmadan Plymouth'tan dışarı adım atamıyordu. Buna karşın Bradford'la birlikte bir anlaşma görüşmesi için güneydoğu Code Burnu'na bir yolculuk yaptı. Eve dönüş yolunda Tisquantum aniden hastalandı. Umutları yıkılmış bir biçimde birkaç gün içinde öldü. Sonraki on yılda, on binlerce Avrupalı Massatcusetts'e geldi. Bu yerleşim dalgası içinde Massasoit, halkına önderlik etti ve Plymouth ile imzaladığı antlaşma elli yıldan fazla sürdü. Yalnız 1675'te oğullarından biri, koloni yasaları tarafından oradan oraya sürülmelerine kızarak, belki de kaçınılmaz olan bir saldırıyı başlattı. Buna başka gruplardan Kızılderililer de katıldı. Şiddetli ve üzücü çatışmalar New England boyunca yayıldı.

Avrupalılar kazandı. Aslında savaştan sonra Massatchusett'ler on binden fazla Kızılderiliyi köle olarak satmıştı -belki de bölgedeki her on yetişkin Kızılderiliden biri demekti bu. Çoğu Karayipler'e gitti ve az da olsa bazıları Kuzey Afrika'ya kadar gitti. Onlara yapılan muamele kabul edilebilir değildi. Tisquantum'u kaçırıp satan İngiliz gemicilerin yöntemleri, özellikle suç diye nitelenen şeyleri yapanlar, örneğin kolonileştirmeye karşı savaşan Kızılderililere aynısını yapmak isteyen İngiliz koloniciler tarafından da izlendi. (Bazı İngiliz suçlular da aynı teori doğrultusunda köle olarak satıldı.) Amerikan Devrimi'nin hemen öncesinde Rhode Island'da yerli halkın üçte biri köleleştirilmişti. Yerli köleciliği güney kolonilerinde daha yaygındı. Tarihçi Alan Galley'in hesaplarına göre 1670-1715 arasında güneydeki İngiliz köle tüccarları, yerli halktan 30 ilâ 50 bin arası insan sattı.

Birçoğu, pek çok koloninin bu ticareti yasaklamaya veya sınırlamaya çalıştığı New England'a "ihraç edildi". Güney Kızılderililerı sorun çıkaran baş belaları olarak görülüyordu. Kuşkusuz, Kızılderililer tümüyle talihsiz kurbanlar değillerdi. Kölelerin çoğu, kabileler arası çatışmalarda yakalanmış savaş esirleriydi ve düşman Kızılderili gruplar tarafından İngilizlere silah, madeni kap ve balta karşılığı satılıyordu. Öyle veya böyle, Kızılderili köle ticareti, –on binlerce yerli erkek ve kadının Avrupalı esareti altında çalışması, Kızılderililerin korkunç güç ve statü kaybı sonucudur.

Peki ne oldu? Avrupalılar, New England'da askeri bir zafer kazandılar; kısmen Kızılderililer aralarında bölünmesi sayesinde. Aynı zamanda Kızılderililer, İngilizlerin tüm köyleri katliamdan geçirme taktiklerini taklit etme konusunda gönülsüzdüler. Fakat yabancıların zafer kazanmasının

en büyük nedenlerinden biri, 1670'lerde yeni gelenlerin sayısının yerlileri geçmesiydi. 1616'daki salgından etkilenmeyen Narragansett'ler gibi gruplar, 1633'teki çiçek salgınıyla kırıldılar. New England'da geriye kalan Kızılderililerin, üçte biriyle yarısı arası öldü. İlk Işık Halkı, Avrupa teknolojisini önleyebilir veya kendine uyarlayabilirdi ancak Avrupa hastalıklarına bunu yapamazlardı. Bu toplumlar, yabancıların kontrol edemediği, hatta sahip olduklarının farkında bile olmadığı silahlarıyla yok edildiler.

3.
Dört Parçalı Ülkede

"Bir Sopa Gibi İki Gözünün Tam Ortasından"

1960'ların başında, Peru'da bir kırsal yardım projesinde çalışan genç antropolog Henry F. Dobyns, asistanlarını eski kayıtların durduğu, ülkedeki çeşitli depolara yolladı. Dobyns'in kendisi de Lima'nın merkezindeki bir katedrale gitti. İçeri girildiğinde, ziyaretçiler ayin yapılan sağ tarafta, 16. yüzyılda Peru'yu fetheden romantik ve eşkıya bir kişilik olarak görülen İspanyol Francisco Pizarro'nun mumyalanmış bedeninin bulunduğu bölümün önünden geçerlerdi. Veya daha doğrusu, fatihin mumyalanmış gövdesinin bulunduğunu *zannettikleri* bölümün önünden geçilirdi; gerçek kalıntılar yıllar sonra bulunmuş ve iki metal kutu içine yerleştirilip ana sunağın altına konmuştu. Dobyns, katedrale onu yalnızca gezip görmeye gelmemişti. Oradaki doğum ve ölüm kayıtlarını araştırmak için soğuk, rutubetli, zayıf aydınlatılmış bodruma indi.

Dobyns, Cornell'dan kendisinin doktora danışmanı olan Allan R. Holmberg'in yönettiği bir araştırma ekibine mensuptu : benim pek de nazik sayılmayan bir biçimde 'Holmberg'in Yanılgısı' diye adlandırdığım tezdeki Holmberg. O, Cornell Üniversitesi'ni, Peru kırsalında eski bir koloni mülkünü kiralamaya ikna etti (Cornegie şirketi, adına karşın bir hayır kurumu olan bu kuruluş gerekli fonları sağladı). Mülk, tüm köyü kapsıyordu ve çoğu Kızılderili olan sakinleri ortakçıydı.* Dobyns, 2009'daki ölümünden önce yaptığımız uzun bir sohbette bana şöyle demişti: *"Aslında bu bir tür kölelikti. Köylüler yürek parçalayacak denli yoksuldu."* Holmberg onların gelirlerinin yükselmesini sağlamak için bir takım stratejiler planladı. Top-

* **Ortakçılık:** Toprak kirasını ürünle ödemek. (Ç.N.)

rak kullanım hakkı Peru'da ihtilaflı bir konu olduğu için Holmberg, Dobyns'den kiralamayı sonlandırmasını ve mülkün geçmişi hakkında daha fazla bilgi edinmesini istedi. Dobyns, yardımcıları ile, katedraldekiler de dâhil bir düzine arşivi ziyaret etti.

Dobyns, arşivlerde on yıldan fazla araştırma yapmış ve ilginç bulduğu sonuçlara ulaşmıştı. Onun geçmişe yönelik ilk girişimi 1953'te bir okul tatilinde Arizona, Phoenix'te ailesini ziyaret ederken gerçekleşti. Paul H. Ezell adlı bir arkadaşı, ondan doktora tezi için yardım istedi. Tezin konusu güney Phoenix'te 1500 kilometrekarelik bir rezervasyon bölgesinde yaşayan Pima Kızılderililerinin İspanyol kültürünü benimsemeleriydi. Bölgenin koloni dönemi kayıtlarının çoğu sınır eyaleti Sonora'daki Meksika kasabası Altar'da bulunuyordu. Ezell bu kayıtları incelemek için Dobyns'den kendisiyle gelmesini istedi. Bir haftasonu bu iki adam arabayla Phoenix'ten sınırdaki Nogales'e gittiler. Nogales'ten de güneye, sonra batıya yönelip yüksek tepelerden, tozlu yollardan geçerek Altar'a vardılar.

Sonra bir düzine ambarın etrafına dizilmiş evler görüldü. *"Altar dünyanın sonu."* demişti Dobyns. Yerel kadınlar hâlâ başlarını eşarpla örtüyorlardı. Az sayıdaki Gringo ziyaretçi de dağlardaki kayıp altın madeni söylentilerine kulak kabartan maden arayıcılarıydı.

Kayıtlara olan ilgileriyle kilisenin papazını şaşırttıktan sonra iki genç adam temel araştırma aletlerini çıkardılar: Her kullanışta harekete geçirmek için taze kimyasalların kullanılması gereken ve Xerox fotokopi makinelerinin atası olan Contura marka bir taşınabilir kopya makinesi. Bu makine, günde yalnız altı saat elektrik verilen Altar'ın teknolojik altyapısını zorlamıştı. Titrek ışığın altında, sayfaları kuru çöl havasında gayet güzel korunmuş olan yüzlerce yıllık büyük defterlere baktılar. Dobyns, kilisedeki büyük defin rakamlarıyla çok az sayıdaki vaftiz rakamı arasındaki orantısızlığa çok şaşırdı. Neredeyse tüm ölümler, Avrupalıların getirdiği hastalıklardan kaynaklanıyordu. İspanyollar gelmiş, sonra Kızılderililer ölmüştü: büyük sayılarda ve inanılmaz oranlarda. Dobyns'in dediğine göre, bu onu; "bir sopa gibi iki gözünün tam ortasından" vurmuştu.

Başlangıçta bu gözlem hakkında hiçbir şey yapmadı. Tarihsel nüfus bilgisi onun alanı olmamalıydı. Altı yıl sonra, 1959'da, Hermosilla'da daha fazla arşiv araştırması yaptı ve aynı orantısızlığa rastladı. Bu sırada Cornell'deki doktorasını neredeyse tamamlamış ve Holmberg'in projesine seçilmişti.

Dobyns'in öğrendiğine göre, Peru dünyanın kültürel kaynak pınarlarından birisiydi; insanlık öyküsü için, Verimli Hilal kadar önemli bir yerdi.

Ancak bölgenin önemi, And'ların dışında çok az takdir edilmişti. Kısmen İspanyollar İnka kültürünü yıkıma uğrattıkları, kısmen de İnka'lar kendi önemlerini abartmak istedikleri için kendilerinden önceki kültürlerin ihtişamını aktif biçimde gizlemişlerdir. İnanması güç ama İnka İmparatorluğu'nun yıkılışının ilk tam tarihi, olaylar kayda geçirildikten üç yüz yıl sonra ortaya çıktı: 1847'de basılan William H. Prescott'un *Peru'nun Fethi Tarihi* (History of the Conquest of Peru). Prescott'un gürleyen ahenkli üslubu, yazarın o zaman için alışılagelmiş olan yerlilerin ahlaken düşük olduğu inancına katı biçimdeki bağlılığına karşın okuması hoş bir eserdi. Fakat kitabın arkası gelmedi. Yüz yıldan fazla bir zaman sonra Dobyns Lima'ya gittiğinde, Prescott hâlâ tek kayıttı (Güzel bir kitap olan John Hemming'in *İnkaların Fethi* (Conquest of Incas) 1970'te ortaya çıktı. Fakat eklediği yeni zengin bilgilere karşın onun da devamı gelmedi). And Çalışmaları Enstitüsü'nde) antropolog olan California'daki Berkeley'den Patricia Lyon bana bunu şöyle açıkladı: *"İnka'lar büyük ölçüde ihmal edildi çünkü tüm Güney Amerika kıtası ihmal edilmişti."* Öne sürdüğü şuydu: Koloniciliğin sonuna dek, araştırmacılar kendi ülkelerinin sömürgeleri üstüne çalışma eğiliminde deydiler. *"İngilizler, Alman ve Fransızlarla birlikte Afrika'daydı. Hollandalılar Asya'daydı fakat kimse Güney Amerika'da değildi."* Çünkü oradaki ülkelerin çoğu bağımsızdı. And dağları bölgesi toplumlarını inceleyen az sayıdaki araştırmacı da ideolojik savaşın çekimine kapıldı. İnka'lar, bir tür merkezi planlama uyguluyordu. Bilim insanlarını soğuk savaşın kısır kavgalarına iterek aslında komünal ütopyanın yeni sosyalistleri mi yoksa Stalinist Rusya'nın uğursuz öncüleri mi olacaklardı?

Eski araştırmaların eksikliğinden dolayı, Dobyns Lima'da doğum ve ölümlerin izini sürerken, bunu yeni bir zeminde yapması da kaçınılmaz olacaktı. Peru'nun nüfus bilgilerine ilişkin bulabildiği her kitabı topladı. Cornell projesinde, katedral arşivlerini, Peru ulusal arşivlerini ve Lima belediye arşivlerini araştırmak için tutulan çalışanların ücretlerini cebinden ödedi. Yavaş yavaş ölüm ve doğum tespit ettikçe, bulduklarından etkilenmesi devam etti. Her bilim insanı gibi, sonunda öğrendikleri hakkında bir makale yazdı. Makalesi 1963'te yayımlandığında, bulgularının Peru dışında da geçerli olduğunu anladı.

İnka'lar ve Wampanoag'lar birbirlerinden Türkler ve İsveçliler kadar farklıydı. Fakat Dobyns şunu keşfetti: Aslında onların İspanyol ve İngilizlerle yaptıkları ayrı ayrı savaşlar benzer biyokültürel modelleri izledi; başka türlü yorumlanamayacak bir durum ortaya çıktı, her Kızılderili kültürü, büyük veya küçük olsun, sonunda Avrupa'ya yenilmişti (*Bazı* istisnaların olması gerekmez miydi?). Ve sonra bu ana öyküde, geçmişten geriye doğru

mantık yürüterek Yerli Amerikan toplulukları hakkında yeni bir düşünce biçimini önerdi. Bizim yalnız Kolomb öncesi yaşam hakkındaki anlayışımızı değil, kıtaların kendileri hakkındaki imgelemimizi de dönüştürdü.

Tawatinsuyu

1491'de İnka dünyanın en büyük imparatorluğunu yönetiyordu. Çin'deki Ming Hanedanından, Büyük İvan'ın genişleyen Rusya'sından, Batı Afrika platolarındaki güçlü Büyük Zimbabwe'den, zirvedeki Osmanlı İmparatorluğu'ndan, üçlü ittifaktan (daha çok bilinen adıyla Aztek İmparatorluğu) büyüktü, herhangi bir Avrupa devletinden ise çok daha büyüktü. Otuz iki enlem derecesi boyunca uzanıyordu. Adeta St. Petersburg'dan Kahire'ye kadar olan bölgeyi tek bir gücün yönetmesi gibiydi. İmparatorluk, Yukarı Amazon'un yağmur ormanlarından Peru kıyılarındaki çöllere veya And dağlarının 6 bin metrelik zirvelerine kadar arada akla gelebilecek her türden bölgeyi kaplıyordu. Oxford tarihçisi Felipe Fernandez-Armesto'ya göre *"eğer imparatorluğun gücü, çevreye uyum açısından değerlendirilebilseydi, İnka'lar, zamanının en etkili imparatorluk kurucuları olurdu."*

İnka'ların amacı Güney Amerika'nın batısındaki değişik grupların becerilerini birleştirmek (bazıları İnka'lar kadar zengindi, bazıları fakir ve örgütsüzdü, hepsi değişik diller konuşuyordu) ve onları tek bir imparatorluğun yönetiminde, tek bir bürokratik çatının altında kaynaştırmaktı. Birlik yalnızca politik olmayacaktı, İnka'lar, bölgelerinin din, ekonomi ve sanatını aynı potada eritmek istiyordu. Yöntemleri cüretkâr, acımasız ve etkiliydi; tüm toplumları anavatanlarından çıkardılar, yalnızca İnka dili Ruma Suni'yi kullanarak ve diğer gruplarla birlikte çalışmaya zorlayarak, onlara gezegenin en büyük yol sistemi olan 30 bin kilometre uzunluğundaki taşla kaplı bir yol ağını yaptırdılar ve onları birçok devlet çiftliği ve inşaat projesinde yoğun şekilde çalıştırdılar.* Bu büyük taşlarla yapılan faaliyeti izleyebilmek için, İnka'lar diğerlerine hiç benzemeyen bir yazı biçimi geliştirdi, bugünün bilgisayar dilini hatırlatan, bir ip üzerine art arda dizilen düğümlerden oluşan, çiftli bir şifre sistemi (bkz. Ek B "Konuşan Düğümler"). Nüfuz alanlarını yeniden oluşturmakta çok başarılıydılar, diyen Berkeley'deki California Üniversitesi'nin seçkin arkeologlarından müteveffa John H. Rowe'a göre And bölgesi tarihi "[Güney Amerika] Bağımsızlık Savaşlarıyla ve İspanyol Fetihleriyle değil, 15. yüzyılda (imparatorluğun

* Ruma Suni (İspanyolların deyişiyle Quechua). "İnka" dahil tüm İnka isimlerinin dilidir. Ben standart Ruma Suni'yi Latin harfleriyle kullandım, yani İspanyolca olan "İnca"yı kullanmadım.

kurucusu) Pachakuti'nin örgütleme dehası ile başlar."

Peru'nun yüksek yerleri İnka'ların kendileri gibi olağanüstüdür. Cornell'den antropolog John Murra'nın yazdığına göre, tümüyle mantığa aykırı olmasına karşın, "dünyadaki milyonlarca insanın, deniz seviyesinden üç hatta dört bin metre yükseklikte yaşamakta ısrar ettiği yegâne yerdir. Başka hiçbir yerde insanlar binlerce yıl, bariz sakıncalı koşullarda yaşamamıştır." Ve hiçbir yerde insanlar bu denli yüksek yerlerde yaşamıyordu. Çoğu ürünün yetişmediği, deprem ve toprak kaymalarının sık olduğu, haddinden zor hava koşullarının normal olduğu koşullarda teknik anlamda ileri ve uzun ömürlü uygarlıkları tekrar tekrar yaratan başka bir toplum yoktu. Benzersiz yükseklik ve sarplıktaki İnka anavatanı altmış beş dereceden daha dik eğimlerle doluydu (San Francisco'da, en dik, neredeyse araba sürülemeyen ünlü caddenin eğimi otuz bir buçuk derecedir) ve yine benzersiz biçimde dardı. Pasifik kıyılarından dağların tepelerine kadar mesafe çoğu yerde 110

Peru dağları, And'lı yerli fotoğrafçı Martin Chambi (1891-1973) tarafından çekilen bu fotoğrafta Wiñay Wayna İnka harabeleri görülüyor; burası dünyada insanların yaşadığı en konuksevmez yükselti olsa da burada tekrar tekrar maddi anlamda ileri toplumlar yaratılmıştır.

kilometreyi bulurken birçoğunda da 75 kilometreden azdır.

Los Angeles'taki California Üniversitesi'nden Jared Diamond'ın ortaya koyduğu gibi, ekolojistler ilk büyük ölçekteki insan topluluklarının coğrafi olarak "geniş yükseklikler silsilesi ve kısa mesafeli topografyalar içinde" ortaya çıktığını varsayarlar. Verimli Hilal bu tür bir yer olup, dünyanın en alçak yeri Ölü Deniz ve batı İran dağları ile Dicle ve Fırat nehirlerini içine alır. Böyle bir başka yer ise Peru'dur.

Dağdan okyanusa uzanan kısa transit yolda, yolcular dünyadaki yirmi dört temel çevre türünün hepsinin içinden geçerler. Bu dik, dar ve karışık ekosistemde varlığını sürdürebilmek için And toplulukları genellikle temsilciler ve koloniler yolluyorlar veya kendi topraklarında olmayan kaynaklara ulaşabilmek için aşağılara iniyorlardı. Okyanustan balık ve kabuklu deniz hayvanı; kıyıdaki akarsu vadilerinden fasulye, kabak ve pamuk; dağ eteklerinden darı, patates ve And quinası çekirdekleri; yükseklerden eti ve yünü için lama ve alpaka... Her bölgenin verecek bir şeyi vardı. Uydu yer-

leşimlerdeki köylüler, yukarılara fasulye gönderip karşılığında kurutulmuş lama eti alarak hem merkezle ürün takası yapıyor hem de çok seyrek gördükleri anavatanla yurttaşlık ilişkilerini sürdürüyorlardı. And kültürleri, birçok ekosistemin meyvelerini karıştırarak, herhangi tek bir yerden zorlukla elde edebileceklerinden daha iyi bir yaşamı sürdürürken bir yandan da bölgede sık sık meydana gelen doğal felaket riskini dağıtmış oluyorlardı. Murra, bu yaşam tarzı için şu adı icat etmişti: "dikey takımadalar"

Bu dikeylik And kültürlerinin yaşamasına yardımcı oldu fakat onları küçük kalmaya da mahkûm etti. Dağlar kuzey-güney iletişimini engellediği için, ürün ve hizmet akışını doğu-batı doğrultusunda düzenlemek çok daha kolaydı. Bunun sonucu olarak, bölge, tarihinin büyük bir bölümü boyunca komşularından tecrit olan, düzensiz küçük ve orta ölçekli kültürlerden oluştu. Yine de üç kez And'ları egemenliği altına alan kültürler ortaya çıktı. Daha önce ayrı olan grupları ortak bir bayrağın altında birleştirdiler. İlk dönem aşağı yukarı MÖ 700 ile Hıristiyanlık'ın doğuşuna kadar olan sürede Peru'nun orta kıyılarını ve bitişik dağlarını denetim altına alan Chavin'lerin egemenliğidir. Diğeri, Chavin'lerin çöküşünden sonra başlayan iki büyük gücün dönemiydi. Daha önce, Chavin'lere ait kıyı şeridine egemen olan, teknolojik açıdan ilerlemiş Wari İmparatorluğu ve Peru-Bolivya sınırı üstündeki büyük dağ gölü Titicaca etrafında kurulmuş olan Tiwanaku. (Wari ve Tiwanaku'ya daha önce kısaca değinmiştim. Onlara ve muazzam İnka öncesi geleneğe 6. ve 7. bölümlerde döneceğim.) İlk binyılın sonunda Wari ve Tiwanaku yıkıldıktan sonra And'lar sosyopolitik parçalara bölündü ancak büyük tek bir istisna, üç yüzyıldan fazla yaşadı. Ardından İnka'lar geldi.

İnka İmparatorluğu, And'ların gördüğü en büyük fakat en kısa ömürlü devletti. 15. yüzyılda başladı, İspanyollar tarafından yıkılmadan önce ancak yüz yıl kadar sürdü.

İnka'lar fütuhat bakımından benzersizdi. Orta And'lar 1350'de bile, siyasi manzaranın yeni ortaya çıkan, önemsiz bir parçasıydı. İspanyol Cizvit rahip Bernabé Cobo tarafından kayda geçirilen sözlü öykülerden birinde, bilinmeyen nedenlerden dolayı Titicaca Gölü'nü terk eden dört erkek ve dört kız kardeşten oluşan bir aile, bir süre dolaştıktan sonra ilerde İnka'ların başkenti olacak olan Qosqo'ya (İspanyolca Cusco) gelirler. Kızılderililerin "aşırı cehalet ve barbarlığından" yakınan Cobo bu hikâyeleri "gülünç bularak reddetmişti. Öyle ya da böyle arkeolojik araştırmalar bunları doğrular; İnka'lar MS 1200'lerde, başka bir yerden, belki de Titicaca Gölü'nden Qosqo'ya göç etmişlerdi.

İnka tarihi hakkındaki koloni kayıtlarının yerli kaynaklara en yakın olanı, sıradan bir İspanyol iken yükselip bir İnka prensesi ile evlenerek koloni hükümetinin en önemli çevirmeni olan Juan de Betanzos'a aittir. İnka'ların Qosqo'ya ilk geldiklerinde orada iki yüzden fazla küçük grubun olduğunu hesaplamıştı. Yerleştikleri Qosqo'nun kendisi bile "tahıl saplarından yapılmış otuz kadar küçük mütevazı evden oluşan" ufak bir köydü.

Arkeolojik bulgular İnka'ların giderek güçlendiğini göstermektedir. Onlara sonunda saldıran Chanka'larla bir şekilde düşman olmaları talihlerinin en belirgin dönüm noktasıdır. . Bu önemsiz bölgesel kavganın önemli sonuçları olmuştur. 16. yüzyılda yaşayan rahip Miguel Cabello Balboa'dan alıntılanan tarihsel kaynaklara göre, Chanka saldırısı 1438'de oldu. O sırada İnka lideri Wiraqocha idi.* Cobo'ya göre "cesur bir prens" olan Wiraqocha'nın gençken bile "savaşçı" bir yapısı vardı ve tahta çıkınca "dünyanın yarısını fethedeceğine" yemin etmişti. Belki öyleydi fakat Chanka saldırısı üzerine veliahdı olarak gösterilen Inka Urqon dahil dört oğlundan üçü ile kaçtı. En genç oğlu Inka Cusi Yupanki kaçmayı reddetti ve bunun yerine Chanka'lara karşı öyle cesurca savaştı ki efsaneye göre yerdeki taşlar bile havalanıp savaşa katıldı. Inka Yupanki savaşı kazandı ve birçok Chanka liderini yakaladı. Kutlamalar sırasında onların derilerini yüzdürdü. Pizarro bu ganimetleri, kendisine sergilendiğinde gördü. Fakat Inka Yupanki ayaklarını onların vücutlarına silerek zafer ayinini yerine getirsin diye tutsakları önce babası Wiraqocha Inka'ya takdim etti.

Inka Yupanki'nin boyunu ve haddini aşan işlere girmesinden çekinen babası, en küçük oğluna ast konumunu hatırlatmak için doğru anı seçti. Ayak silme onuru, aslında bir sonraki İnka olacak olan Inka Urqon'a aitti. Betanzos'un yazdığına göre, Inka Yupanki'nin yanıtı, babasının, tutsaklara ayağı ile basmasına izin vermesi için yalvarmak olmuştu çünkü savaşı o kazanmamıştı. Dolayısıyla Inka Urqon gibi kadınlar ve geri kalan erkek kardeşleri onların üstüne basabilmeliydiler. Hararetli tartışma sonuçsuz kaldı. Wiraqocha Inka bu sorunu çözmek için Shakespearvari bir hamle ile, uzlaşmaz küçük oğlunu öldürmeye karar verdi. Wiraqocha Inka'nın generallerinden birinin söylediği gibi bu "çılgınca bir tepkiydi." Inka Yupanki'ye haber uçuruldu ve tertip bozuldu. İtibarı sarsılan Inka Wiraqocha, sürgüne gitti. Inka Yupanki ise Qosqo'ya muzaffer biçimde döndü, kendini Pachakuti (Dünyayı Sarsan) olarak adlandırdı ve yönetici İnka ailelerinin

* İnka hükümdarı "İnka" unvanını taşıyordu; o İnka'ydı; fakat İnka unvanını adına da ekleyebilirdi. İnka seçkinleri yaşamları boyunca adlarını değiştirdiler. Her İnka birkaç adla tanınırdı; bu adlardan biri de "İnka" olabilirdi.

güneşten geldiklerini ilan etti. Sonra görebildiği her şeyi fethe girişti.

Okuyucu, *Hey, bekle bir dakika!* diyebilir. Bu aile öyküsü o kadar korkunç bir melodram ki insan bunun gerçekten olup olmadığını sormadan edemiyor. Ne de olsa, bilinen tüm yazılı İnka kayıtları fetihten sonra, Pachakuti'nin yükselişinden bir veya birden fazla yüzyıl sonrasında hazırlanmıştı. Ve bunlar birbirlerinden bazen çarpıcı bir biçimde ayrılıyorlardı. Ya yazarın önyargı ve cehaletini ya da bilgi aldıkları kişilerin kendi aile soylarını övmek için tarihi saptırmalarını yansıtıyorlardı. Bu nedenlerle bazı bilim insanları tarihi kayıtları tümüyle dışlıyorlardı. Diğerleri, İnka'ların ve İspanyolların uzun bir kayıt tutma gelenekleri olduğuna işaret ederler. Genellikle tarih yazıcıları, tarihe tanıklık ettiklerinin bilincindedirler ve geçimlerini bununla sağlarlar. Olayları açıklamaları büyük çapta birbirleriyle uyumludur. Sonuç olarak bilim insanlarının çoğu, benim de burada yaptığım gibi, koloni kayıtlarını kullanırken mantığını da göz önüne alıyor.

Pachakuti, devletin dizginlerini eline geçirdikten sonra, önündeki yirmi beş yılı, imparatorluğu Orta Peru dağlarından Titicaca Gölü ve ötesine genişletmek için harcadı. Chincha kıyı vadisini yavaş yavaş ele geçirmesi örneğinde olduğu gibi, beklenenin tersine, doğrudan güç kullanmak yerine, daha kurnazca ve daha ekonomik bir yol izledi. 1450'lerde Pachakuti, Chincha'lara, bir nevi kardeşliğe kabul ettiği Qhapaq Yupanki komutasında bir ordu yolladı (Ka-*pok* Yu-pan-ki kabaca cömert, saygıdeğer kişi demektir). Vadiye binlerce kişiyi bulan birliklerle giren Qhapaq Yupanki, korku içindeki yerel yöneticilere Chincha'lardan hiçbir şey istemediğini söyledi.1550'lerde vadinin tarihini araştıran iki rahibin anlattığına göre "güneşin oğlu olduğunu söylemişti". "Ve oraya onların ve herkesin iyiliği için geldiğini ve onların ne altınlarını, ne gümüşlerini, ne de kızlarını istediğini söyledi." Topraklarını zorla almak bir yana, İnka generali onlara aslında "yanında taşıdığı her şeyi" verecekti. Ve gerçekten de Chincha yönetimini değerli armağanlara boğdu. Bu cömertliğinin karşılığında, general biraz takdir edilmek istedi.

Bu takdir, tercihen İnka'ların faaliyetlerini yürütebileceği büyük bir ev ve bu ileri karakolun yemeğini, temizliğini ve gerekli işlerini yapacak bir hizmetli grubu biçiminde olabilirdi. Qhapaq Yupanki, ayrılırken Chincha'lardan minnetlerini Qosqo'ya zanaatkâr ve mal göndererek göstermeyi sürdürmelerini istedi.

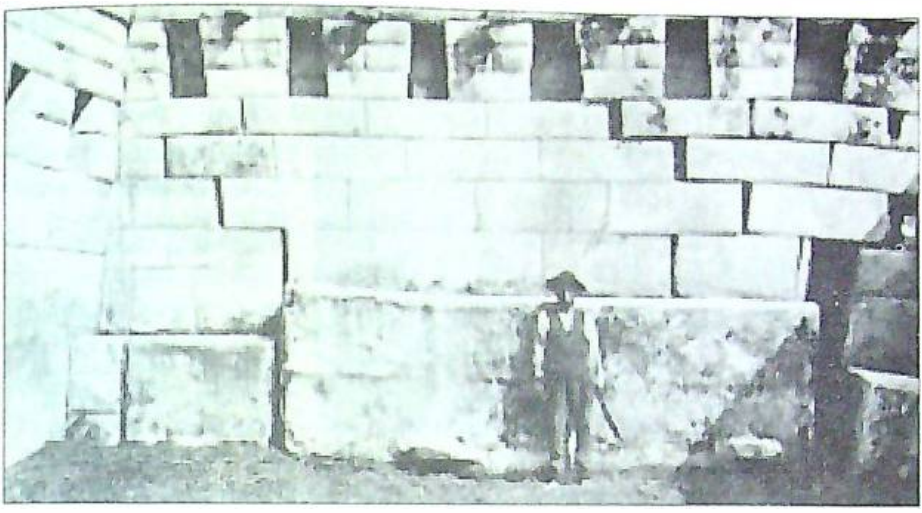
On yıl sonra Pachakuti, vadiye varisi de olan oğlu Thupa Inka Yupanki ("Saygıdeğer Kraliyet İnka'sı) komutasında başka bir ordu gönderdi. Thupa Inka, yerel liderlerle bir odaya kapanıp, vadinin ıslahı için, ortaya mem-

nuniyetle karşılanan, ilham verici fikirler attı. İnka modelini izleyen yerel liderler, tüm nüfusu çalışmak üzere zorunlu seferberlik altına aldı. Her aile cinsiyet ve yaşa göre taburlara dağıtıldı, her birinin daha büyük bir gruba bağlı bir lideri vardı. İspanyol rahipler şöyle yazmıştı: "Denetimi elinde tutanlar, her şeyin yolunda olduğunu biliyorlardı." Thupa Inka seferberlik halindeki kitlelere görevler verdi. Chincha'lar ile İnka'ların denetimi altındaki diğer bölgeleri birbirine bağlamak için orman içinden yol açmak, İnka için yeni bir saray inşa etmek ve İnka'ya ayrılmış tarlalarda çalışmak. Thupa Inka, minnettarlığını göstermeyi sürdüren bölgenin yönetimini kardeşine bırakarak ayrıldı.

Daha sonraki ziyaret muhtemelen 1490'larda Pachakuti'nin torunu tarafından yapıldı. Onunla birlikte toprak ve hizmet için artan talepler de geldi. Karşılıklı ilişkilerin yaldızları dökülmeye başlanmıştı. Bu noktadan sonra Chincha'ların boyun eğmekten başka seçeneği yoktu. İnka eyaletleri etraflarını kuşatmış, ekonomileri imparatorluğun araçları tarafından sarılmış, yüzlerce, binlerce insan imparatorluğun emirlerini yerine getiriyordu. Chincha seçkinleri, İnka ordusunu üstlerine çekmekten çekiniyor, her zaman otoriteye itaat ediyor ve koloni yönetimi tarafından ballı makamlarla ödüllendiriliyorlardı. Fakat bağımsız bir varlık olarak egemenlikleri sona ermişti.

1976'da, şimdi Washington D. C.'deki Stratejik ve Uluslar arası Çalışmalar Merkezi'nde görevli Edward N. Luttwak, Roma İmparatorluğu hakkında *bölgesel* ve *hegemonyacı* imparatorluklar ayrımının işlendiği, etkileyici ve kısa bir kitap yayımladı. Bölgesel imparatorluklar, bölgeyi doğrudan ordularla işgal ediyor, eski yöneticileri atıyor ve ülkeyi ilhak ediyordu. Hegemonyacı imparatorluklarda, işgal edilen bölgelerin içişleri, vassal haline gelen eski yöneticilerin elinde bırakılıyordu. Bölgesel imparatorluklar sıkı denetim altında olur fakat yönetimi maliyetlidir. Hegemonyacı imparatorlukların yönetimi ucuzdur çünkü eski yerel yöneticiler yönetim giderlerini üstlenir. Fakat efendi ve tabi olan arasındaki gevşek bağ ayaklanmaları cesaretlendirir. Her fatih devlet bu ikisinin bir karışımıdır fakat tüm Amerikan Yerli imparatorlukları hegemonyaya dayanır. At olmadığından, Kızılderili askerler Avrupalı veya Asyalı askerlerden daha yavaş hareket ediyordu. Eğer tugaylar işgalci olarak görevlendirilirse başka yere hızla intikal edemezlerdi. Sonuç olarak İnka'lar, yerel yöneticileri kovmak yerine onları görevlerine atamak zorundaydı. İntikamını alarak da olsa bu şekilde hareket ettiler.

Pachakuti, askeri komutayı 1463'te oğlu Thupa Inka'ya verdi ve tüm

İnka taş işçiliği, bu devasa taşları harç ve yük hayvanları olmadan nasıl getirip üst üste koyduklarını anlayamayan fatihleri çok şaşırtmıştı. Ve inanılmaz ölçüde dayanıklıydılar. Amerikalı araştırmacı Hiram Bingham, Machu Piqchu hisarını 1913'te fotoğrafladı ve dört yüz yıllık ihmale karşın onu çok iyi bir durumda buldu.

dikkatini Qosqo'yu imparatorluk tarzında yeniden inşa etmeye verdi ve de tarihteki büyük kent planlamacılarından biri oldu. And estetik geleneklerine bağlı kalsa da Pachakuti, İnka sanat ve mimarisine kendi damgasını vurdu. Sümer ve Asur yapıları güzel mozaikler ve şahane duvar resimleriyle kaplıyken, İnka tarzı; kasvetli, soyut geometrik şekillere indirgenmişti; aslında şaşırtıcı biçimde çağdaştı (Perulu eleştirmen César Paternosto'ya göre, Josef Albers, Barnett Newman ve Mark Rothko gibi 20. yüzyılın önde gelen ressamları İnka sanatından esinlenmiştir).

Yeni Qosqo'nun kalbinde Awkaypata Meydanı vardı, 210'a 180 metre ölçülerinde olup tümüyle, Pasifik'ten getirilen beyaz kumla kaplanmıştı ve her gün kentin işçi ordusu tarafından tırmıklarla düzeltiliyordu. Anıtsal köşkler ve tapınaklar alanı üç yandan çevirmişti; duvarları oluşturan büyük taş bloklar o denli düzgün kesilmiş ve düzgün yerleştirilmişti ki Pizarro'ya ulak olarak eşlik eden, kendisinden daha genç kuzeni Pedro'nun dediğine göre: "taşların aralarına bir iğne ucu bile giremezdi." Dış yüzeyleri boyunca parlatılmış altın levhalar vardı. Dağ güneşi Awkaypata'ya vurunca, onun yatay düzlemde cüretkârca oluşturulmuş beyaz kumu ve eğimli altın levhalarıyla, alan ışığın coşkusuyla bir amfiteatra dönüşürdü. Pachakuti'nin muhteşem tasarımında, Awkaypata imparatorluğun ve evrenin merkeziydi. Bu büyük alandan çıkan dört anayol, imparatorluğu, yani Tawantinsuyu'yu (Dört Parçalı Ülke), dörde bölen asimetrik bölgelerin sınırlarını oluşturu-

İnka'ların başkenti Qosqo (modern Cusco) çevresinde dört yüzden fazla wak'a vardır: bölgenin ilahi güçlere sahip yerleri. Bunların çoğu, oymalarla (belki de hükmettikleri bölgelerin) incelikli resimleri ile süslenmişti.

yordu. Parçalar, İnka'lara adeta göklerden gelen bir düzen gibi görünüyordu. Samanyolu, And kozmolojisinde büyük, kutsal bir nehirdi; Peru göklerinden dünyanın yörüngesine yirmi sekiz derecelik bir açı yaparak geçer. Yıldızlar ırmağı, gökyüzü boyunca altı ay süreyle kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundaki bir eğimle uzanırken, diğer altı ay süresince de güneydoğu-kuzeybatı doğrultusundaki bir eğimle uzanır. Bu geçiş, kabaca kurak mevsimden yağışlı mevsime geçişle çakışır. Samanyolu, Pacha Mama'ya (Dünya Ana) hayat veren suyu verdiğinde gökleri dört parçaya böler. Bu modeli yansıtan Awkaypata, evrenin ekseniydi.

Yalnızca burası değil, Qosqo da *ikinci* bir ruhani modelin merkeziydi. Awkaypata'dan çıkan ve "*zeq'e*" diye bilinen, ruhsal anlamda güçlü, kırk bir eğik çizgisi bulunan dalgalı bir örümcek ağı, bölgenin kutsal öğelerini birbirine bağlardı: pınarlar, mezarlar, tapınaklar, tarlalar, taş yapılar. Bu "*wak'a*"ların dört yüz kadarı (daha çok tapınaklar) Qosqo civarında bulunurdu. Başkentin çevresi dünyasal güçlerle doluydu. (*Zeq'e* İnka takviminde de önemli bir role sahiptir. Bir yıl kırk bir hafta, bir hafta sekiz gündü.) Columbia Üniversitesi arkeologlarından Terence D'Altroy'a göre, *wak'a* ve *zeq'e* ağları tümüyle birbirine bağlıydı, "yoksa birçok çalışkan bilim insanı anlamayıp kafasını kaşıyarak başkalarının hükmüne güvenmek zorunda kalırdı." Her *wak'a*'nın kendi anlamı vardı. Göreceli bir statüsü, sosyal yakın ilişkileri ve bir dizi törensel kullanımı vardı. Kentin dışındaki büyük bir taşın, eski İnka kardeşlerden birinin taşlaşmış vücudu olduğuna inanılırdı. İnka orduları sefere çıkarken, üzerine güzel elbiseler giydirip, onu da bir tür iyi şans tılsımı olarak yanlarında götürürlerdi. Cobo'nun tapınakların ve yolların zenginliğinin kaydını tutmak için bulunduğu gözlemlere göre, imparatorluğun Qosqo kentinde "hiçbir şey yapmayıp da bunları ha-

tırlayan binden fazla insan vardı."

Pachakuti yalnızca başkenti yeniden biçimlendirmekle kalmadı, Tawantinsuyu'yu tanımlayan kurumları da düzenledi. Yüzyıllar boyunca, köylüler zamanlarının bir bölümünü toplumsal projelerde çalışarak geçirmişti.

Bazen yumuşaklıkla, bazen zorbalıkla Pachakuti hizmet yükümlülüğünü bir hayli genişletti. Tawantinsuyu'nda tüm toprak ve mülkiyetin devlete (aslında İnka'nın kendisine) ait olmasına hükmetti. Köylüler belirli sürelerle çiftçi, çoban, dokumacı, duvar ustası, zanaatkâr, madenci veya asker olarak imparatorluk için çalışmak zorundaydı. Çalışma grupları çoğunlukla aylarca evden uzak kalırdı. Onlar yoldayken, devlet onların yemesini içmesini, giyimini, barınmalarını diğer çalışma gruplarından sağlardı. Kura ile seçilenler, su bendi, toprak teraslama ve sulama kanalı inşasında çalışır, devlet arazilerinde ürün yetiştirir, devletin çayırlarında sürü yetiştirir, devlet imalathanelerinde çanak-çömlek üretip yüzlercesini devlet depolarında saklar, büyük yolları taşla kaplar, beraberinde haber ve mal getiren koşucular ve lamalar temin ederlerdi. Sert yöntemlerle And ülkesini dikey olarak genişleten imparatorluk yönetimi, bölgenin her noktası arasında insan ve mal trafiğini düzenlemiştir.

Bu ekonomik sistemin en ayırt edici özelliği işlevini para olmadan sürdürmesiydi. Para dolaşımının eksikliğinin İspanyol istilacıları şaşırtmadığı doğrudur çünkü 18. yüzyıla kadar Avrupa'nın çoğu para kullanmıyordu. Fakat İnka'ların *piyasaları* yoktu. Ekonomistler, dikey sosyalizm de denen bu piyasasız ekonominin büyük yetersizliklerle karşılaştığını tahmin ederler. Bunlar kuşkusuz oldu fakat kusurlar talep değil fazlalık şeklindeydi. İspanyol istilacılar, el değmemiş kumaş ve erzaklarla dolu depolarla karşılaşınca şaşkına döndü. Fakat İnka'lar için dolup taşan sandıklar itibar ve bolluk anlamı taşırdı ve bu tüm planın bir parçası idi. Perulu romancı Mario Vargas Llosa'nın işaret ettiği gibi Tawantinsuyu, en önemlisi, "açlığı yok etmeyi başardı". İnka hayranı olmamasına karşın, "dünyada çok az imparatorluğun böyle bir başarıya imza attığını" kabul etti.

Tawantinsuyu yeni bir bölgeyi ele geçirince, uzak yerlerden büyük sayılarda zorla yerleşimci getirir ve onlara toprak verirdi. Yeni gelenler, yerel nüfusa uyum sağlamaktan çok, kendi giyim tarzlarını ve geleneklerini korumaya teşvik edilirdi. İletişim için her iki grup da fethedenlerin dili Ruma Suni'yi kullanmaya mecbur edilirlerdi. İnka'lar her iki grubu da denetim altında tutmaya çalışırken, bu uygulama kısa vadede politik gerilime yol açardı. Uzun vadede, eğer başarılı olursa, kültürler arası farklılıkları törpü-

ler ve Tawantinsuyu damgası taşıyan bütünleşmiş yeni bir ulusu yavaş yavaş kalıba dökerdi. Beş yüzyıl sonra nüfusun tamamen karışması, onların Stalin ve Mao'nun rezil simgeleri olmasına yol açtı.

Fakat İnka'ların adeta etnik bir dama tahtasının üzerindeki taşları yerinden oynatması, onların hayranlıklarını coşturmuş olmalıdır. İnanması güç bir biçimde, gelen yabancı sayısı birçok yerde yerlilerin sayısını aştı. Belki de etnik çatışmalar, Tawantinsuyu'nun sonunda Yugoslavya gibi çökmesine sebep oldu. Fakat Pizarro müdahale etmeseydi, İnka'lar, Çin'inki kadar dayanıklı bütüncül bir kültür yaratabilirdi.

İnka'ların Parlak Karışıklığı

Pizarro nasıl başardı? İnka'ları araştıran herkesin er veya geç karşılaştığı sorudur bu. Henry Dobyns de bunu merak etti. İmparatorluk, tarihteki diğer tüm örneklerdeki gibi, kalabalıktı, zengindi ve iyi örgütlenmişti. Fakat daha önce hiçbiri bu kadar küçük bir güç karşısında yıkılmamıştı. Pizarro'nun yalnızca 168 adamı ve 62 atı vardı. Araştırmacılar, İnka'ların yıkılışının, tarihi temel bir ders anlamına gelip gelmediğini hep merak etmişlerdir. Yanıtı evettir ancak ders yakın zamana kadar alınamamıştı.

İmparatorluğun temel tarihi Dobyns eski koloni kayıtlarını okumaya başlayınca, yeterli ölçüde anlaşılmaya başlandı. Cabello Balboa'nın tarihlendirmesine göre, Pachakuti 1471'de huzur içinde öldü. Uzun süredir orduya komuta eden oğlu Thupa Inka, artık imparatorluk tacını (alnından aşağı püsküller sarkan, kafasını çevreleyen kırmızı örgülü bir bant) da almıştı. İnka altın bir tahtırevanla taşınıyordu (İnka'lar halkın arasında yürümezdi). Seyyah Pedro Sarmiento de Gamboa'ya göre Thupa Inka böyle bir ihtişamla gelirken, "halk onun geçeceği yolu boşaltıp her iki yandaki tepelere çıkar ve kaşlarını, kirpiklerini çekiştirerek ona tapınır ve sevgi gösterisinde bulunurdu." Yardakçılar yemeklerinin artıkları dâhil, dokunduğu her şeyi başkaları dokunup kirletmesin diye toplayıp saklardı. Yer, İnka'nın tükürüğünü toza bulaşmadan almak için çok pisti. O yüzden her zaman bir hizmetkârın eline tükürürdü. Hizmetkâr, tükürüğü özel bir kumaşa sarıp güvenli bir yerde saklardı. Yılda bir kez, İnka'nın dokunduğu her şey, elbise, çöp, yatak takımı, tükürüğü törenle yakılırdı.

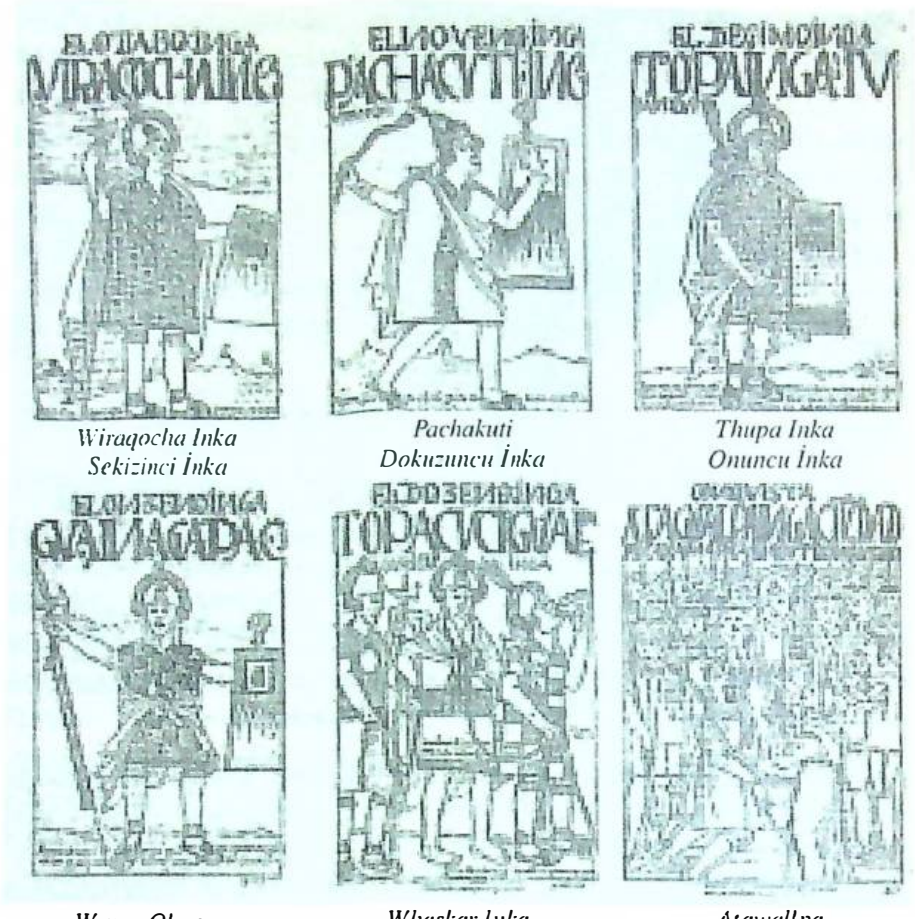
Thupa Inka, İnka'nın kız kardeşle evlenme geleneğini resmen başlatan kişidir. Thupa Inka iki kız kardeşiyle de evlenmiş olabilir. Bu, genetik olarak sağlıksız olmakla birlikte, mantıken tutarlıydı. Yalnız yakın akrabalar onun soyunu sürdürebilecek saflığa sahip görülüyorlardı. İnka'ların ko-

Tawantinsuyu'nun nefes kesici bir hızla yükseldikten sonra çöktüğü bilinmektedir ancak kesin kronolojisi tartışmalıdır. Birçok araştırmacı, Miguel Cabello Balboa'nın kayıtlarını aşağı yukarı doğru kabul eder. Bu haritanın kaynağı da budur. Yine de okur, bunun kesin ve evrensel anlamda kabul görmesi konusunda temkinli davranmalıdır.

numları yükseldikçe, daha fazla saflık gerekiyordu. Son gelinen noktada buna en uygun kişi kız kardeşti. İnka'nın kız kardeşi olan eşleri, yanlarında onun birkaç yüz veya bin kadar yardımcı eşiyle birlikte askeri seferlere katılırlardı. Bu kişiye özel yoğun aile ilişkileri, onun imparatorluğun yükselmesi için yaptığı başarılı çalışmalara engel oluşturmadı. 1493'teki ölümüne yakın bir zamanda, Thupa Inka ordularını Ekvator ve Şili içlerine yollayarak Tawantinsuyu sınırlarını iki katına çıkarttı. Yaşamı süresince fethettiği topraklar açısından, O, Büyük İskender ve Cengiz Han'la aynı klasmandaydı.

Thupa Inka'nın ölümü, taht kavgalarını başlattı. Tawantinsuyu'nun katı veraset kuralları yoktu. İnka, en uygun niteliklere sahip olduğunu düşündüğü oğlunu veliahdı olarak seçerdi. Sarmiento de Gamboa'ya göre, Thupa Inka'nın tüm eşlerinden altmıştan fazla oğlu vardı, dolayısıyla seçeneği boldu. Ne yazık ki Thupa Inka önce oğullarından birini seçip sonra ölüm döşeğinde fikrini değiştirerek başka bir tanesini seçti. Her oğlun etrafında arbedeye yol açan birer hizip oluştu. İlk oğul sürgün edildi veya öldürüldü. İkincisi Wayna Qhapaq (Vay-na Ka-pok) adını alıp İnka oldu. Yeni İnka henüz çocuk olduğundan (adı cömert delikanlı anlamına geliyordu)

Wiraqocha Inka
Sekizinci İnka

Pachakuti
Dokuzuncu İnka

Thupa Inka
Onuncu İnka

Wayna Qhapaq
On birinci İnka

Whaskar Inka
On ikinci İnka

Atawallpa
(Pizarro ile karşılaştı)

1615'te İnka yazar Felipe Guamán Poma de Ayala hayatının çalışması olan, içinde dört yüz de çizim bulunan, kapsamlı bir İnka toplumu tarihini, yeni tebaası hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyeceğini düşündüğü İspanya Kralı II. Philip'e takdim etti. Philip'in bu el yazısı eserleri görüp görmediği bilinmiyor fakat Poma de Ayala'nın İnka yaşamına ait Avrupa kökenli olmayan çok az sayıdaki kayıttan biri olan çalışması şimdi temel kaynaklardan biridir. Bu tasvirler, bizzat gerçek hayattan alınmamış olsa da, İnka'ların liderlerini nasıl görüp hatırladıklarının bir göstergesidir.

iki amcası kral naibi olarak ona yardım ediyordu. Amcalarından biri gücü tümüyle ele geçirmek istiyordu fakat diğeri tarafından öldürüldü. Sonunda İnka yeteri kadar büyüyünce dizginleri ele aldı. Yaptığı ilk icraat, iki öz kardeşini öldürtüp gelecekte çıkması olası aile sorunlarını önlemek oldu. Sonra da babası gibi kız kardeşiyle evlendi.

Wayna Qhapaq, babası gibi askeri maceralardan yana değildi. Yeni fetihler yapmak değil, imparatorluğun konumunu pekiştirmek eğilimindeydi. Çünkü belki de Tawantinsuyu hem yönetilebilirliğin coğrafi sınırlarına hem de uzun kuzey-güney ekseni boyunca ulaşımın ve iletişimin sınırlarına ulaşmıştı. Wayna Qhapaq zamanının büyük bir bölümünü kanıu projelerine ayırıyordu. Bunlar genelde pratikten çok politik işlerdi. İspanyol gezgin Pedro Cieza de León'un yazdığına göre İnka, tembelliğin ayaklanmayı teşvik ettiğine inandığından atıl çalışma ekiplerine pratik hiçbir yararı olmamasına karşın "bir dağı bir yerden başka bir yere taşımalarını" emrederdi. Cieza de León, bir keresinde, aynı iki köy arasında, her biri başka bir İnka tarafından yaptırılmış, üç farklı anayola rastlamıştı.

Bütünleşme 1520'lerde tamamlandı. Sonra Wayna Qhapaq imparatorluğu kuzeye doğru genişletmek için ordunun başında Ekvator'a yürüdü. Babasının seferlerinin birinden dönüşü sırasında güney Ekvator'da dünyaya gelmişti. Oğullarından onlu yaşlarındaki Atawallpa'yı bu seferde yanında götürdü. Cobo'nun yazdığına göre Wayna Qhapaq, şimdi Cuenca kenti diye bilinen doğduğu yere gelince "kendisi için muazzam bir saray yapılmasını emretti." Wayna Qhapaq yeni aldığı yerleri o denli sevdi ki Atawallpa ve generalleri daha fazla yer fethetmeye gittiklerinde bile o oralarda kaldı.

Ancak onlar başarılı olamadılar. Nemli Ekvator ormanlarının halkları, And kültürüne ait değildiler ve birleşmeyle ilgilenmiyorlardı. Vahşice savaştılar. Pusuya düşürülen Atawallpa geri çekilmek zorunda kaldı. Cobo'nun yazdığına göre, bu başarısızlığa öfkelenen Wayna Qhapaq, "mümkün olan en kısa zamanda şahsen gidip bu utancın intikamını almaya hazırlandı." Güzel sarayından ayrılıp Atawallpa'yı herkesin içinde azarladı. İnka'nın bizzat komuta ettiği ordu, yeni saldırı için ilerlemeye başladı. Kargı, sopa, yay, mızrak, sapan ve bakır baltalar taşıyan, tüylü pelerinleri ve gümüş göğüs zırhlarıyla oldukça heybetli gözüken, yüzlerini korku verici şekillere boyayan İnka ordusu, kuzey kıyısı ormanlarına daldı. Savaşırken uyumlu biçimde şarkılar söyleyip çığlıklar attılar. Savaş bir tahterevalli gibi bir o yana bir bu yana karşılıklı hamlelerle sürerken, ani bir karşı saldırı sırasında Wayna Qhapaq tahtırevanından düştü, utanç verici bir durumdu bu. Neredeyse düşmanları tarafından yakalanacakken bir acemi asker gibi yürüyerek yeni sarayına dönmek zorunda kaldı. İnka ordusu toparlanıp geri döndü ve uzun bir savaştan sonra düşmana boyun eğdirdi.

Ilık Ekvator iklimini, soğuk Qosqo'dan daha çok seven Wayna Qhapaq, muzaffer dönüşünü altı yıl geciktirdi. Vampir yarasa tüyünden yapılmış

yumuşak, rahat elbiseler giyip, dövülmüş darıdan yapılan çamur kıvamındaki biraya benzeyen, tatlı bir içki olan chicha veya hurma şarabı dolu tasla saraylarının etrafında gezindi. Pizarro'nun küçük kuzeni ve yardımcısı Pedro'nun yazdığına göre, "komutanları ve Kızılderili şefleri ona bu kadar içtiği halde nasıl olup da hiç sarhoş olmadığını sorduklarında, her zaman desteklediği yoksullar için içtiği yanıtını veriyordu."

1525'te Wayna Qhapaq aniden hastalandı ve Ekvator'daki inzivası sona erdi. Veraset bir kez daha çatışmalı ve kanlı bir hal aldı. Ayrıntılar bulanıktır fakat ölüm döşeğindeki İnka, kendini gösterip pek sivrilemeyen Atawallpa'yı atlayıp Ninan K'yuchi adındaki oğlunu varis gösterdi. Fakat şanssızlık sonucu Ninan K'yuchi de aynı hastalıktan, Wayna Qhapaq'tan önce öldü. Sırada Qosqo'da arkada kalmış on dokuz yaşında bir oğlu vardı. Adet olduğu üzere rahipler bu tercih için fal baktılar. Bu oğlun son derece şanssız olduğunu öğrendiler. Onun bu şanssızlığı ile ilgili sonucu Wayna Qhapaq'a bildirmek için giden rahipler, onu ölmüş halde buldular. Sonuç olarak, imparatoru soylular meclisi, seçmek durumunda kaldı. İnka'nın son tercihi olan çocuk hakkında karar aldılar.

Çocuğun makam için temel niteliği, annesinin Wayna Qhapaq'ın kız kardeşi olmasıydı. Bununla birlikte, tacı hemen giymesi konusunda hiç şüphesi yoktu; hatta Wayna Qhapaq'ın herhangi bir talimatı veya son bir arzusunu bile beklemedi. Yeni İnka, Washkar Inka (Altın Zincir İnka) adını aldı. Atawallpa Ekvator'da kaldı; görünüşte babası tarafından herkesin içinde azarlandığı için insan içine çıkacak yüzü yoktu. Fakat gerçek sebep belki de İnka kardeşlerinin kısa süre yaşayacakları kanaatiydi. Bu arada Wayna Qhapaq'ın mumyalanmış naaşı, güzel elbiseler giydirilip, tüylerle süslenmiş altın bir tahtırevanda Qosqo'ya getirildi. Yolda, ölen imparatorun vasiyetini yerine getirmekle yükümlü, dört yüksek dereceli soylu, Washkar'ı tahttan indirip öldürmeyi ve yerine başka bir oğlunu geçirmeyi planladı. Kafile Qosqo'ya yaklaşırken Washkar bir şeylerden şüphelenmeye başladı. Belki Atawallpa'nın ordunun büyük bir bölümüyle Ekvator'da kaldığının farkına varması, belki de komplocuların ulaşmış olduğu sadık bir amcadan gelen bir uyarı. Babası için yapılan büyük cenaze töreninden sonra, Washkar vasiyetle ilgilenen görevlilere kendisiyle tek seferde görüşmelerini emretti. Böylece onları rahatça tutuklattı. Bunu işkence ve infazlar izledi.

Entrika çökertilmişti. Washkar, tahta çıkışına karşı gelebilecek itirazları ortadan kaldırmaya başladı. Wayna Qhapaq, Washkar'ın annesiyle aslında evlenmediği için (cinsel birleşme gerçekleşmişti fakat tam olarak yasalara uygun değildi), yeni İnka, annesi ile babasının mumyasına, geçmişi de hu-

kuken kapsayacak şekilde bir nikâh töreni yapılmasını istedi. Bu, And'lılar için bile alışılmadık bir adımdı. Washkar, daha da ileri giderek, meşruiyetini artırmak için kız kardeşiyle evlendi. Cabello Balboa'nın buna pek sıcak bakmayan kayıtlarına göre, ölmüş kardeşiyle açıkça evlenmek isteyen Washkar'ın annesi, oğlunun kızıyla evlenme planına karşı çıkıyordu. Tören ancak "birçok rica ve yakarıştan sonra" yapılabildi.

İç savaş muhtemelen kaçınılmazdı. Saray görevlilerinin ve generallerin ön ayak oldukları entrikalarla, Atawallpa ve Washkar arasındaki ilişkiler yıllar boyunca duygusal biçimdeki örtülü şüphelerle açık düşmanlık arasında gidip geldi. Washkar, Qosqo'da devlet mekanizmasını elinde tutuyor ve yetki talepleri kabul görüyordu. Atawallpa ise Ekvator'da savaş kazanmış bir orduya ve iyi generallere sahipti fakat tahttaki hak iddiası daha zayıftı. Annesi, babasının kız kardeşi değil, yalnızca kuzeniydi. Savaş, And dağları boyunca tahterevalli gibi bir bir tarafın, bir diğerinin üstünlüğü ile çok şiddetli bir şekilde üç yıl sürdü. Washkar'ın güçleri başta üstünlüğü ele geçirdi, Ekvator'u istila etti. Atawallpa'yı ele geçirdi, süreç içerisinde neredeyse kulağını da keseceklerdi. Sonra Hollywoodvari bir biçimde, Atawallpa'nın eşlerinden biri, varsayılana göre manivela benzeri bir aleti, onun savaş alanındaki üstünkörü yapılmış hücresine soktu (sarhoş muhafızlar eş ziyaretine izin vermişlerdi). Atawallpa hücresinden yeri kazarak kaçtı, Ekvator'a gitti, ordusunu yeniden topladı ve düşmanlarını güneye sürdü. Bugünkü Peru-Ekvator sınırı yakınlarındaki bir platoda, Atawallpa tarafından şahsen yönetilen kuzeyli güçler Washkar'ın ordusunu bozguna uğrattı. Bir onyıl sonra Cieza de León savaş alanını gördü; enkaz ve gömülmemiş kalıntılar, ona ölü sayısının on altı bin olabileceğini düşündürdü. Savaşı kazananlar Washkar'ın başkomutanını yakalayıp kafasını kesti. Atawallpa, onun kafatasının üstüne bir tas yerleştirdi, dişlerinin arasına da musluk işlevi gören bir ağızlık takıp bunu bir *chicha* bardağı olarak kullandı.

Savaşın aleyhine döndüğünü görünce, Washkar ordusuna bizzat komuta etmek için Qosqo'dan ayrıldı. 1532 yazında, korkunç bir savaştan sonra Washkar pusuya düşürülüp yakalandı (Cieza de León, ölü sayısını otuz beş bin olarak hesaplamıştı). Atawallpa'nın generalleri İnka'yı tutsak olarak Qosqo'ya götürdüler ve eşlerini, çocuklarını ve akrabalarını gözlerinin önünde öldürdüler. Bu arada Atawallpa'nın muzaffer süvarileri, belki de seksen bin kişilik bir güç, yavaş yavaş Qosqo'ya doğru yürüyüşe geçti. 1532'nin Ekim veya Kasım ayında, Cajamarca adlı küçük kentin dışında duran galipler, büyük hayvanların üstünde oturan soluk yüzlü ve kıllı insanların kıyıya çıktıklarını öğrendiler.

Bundan sonra ne olduğu kaç kez aktarılmış olursa olsun, sarsıcı etkisini hiçbir zaman yitirmemiştir: Atawallpa'nın nasıl merakla yabancıların gelmesini beklediği, Pizarro'nun, Atawallpa'yı üç tarafı uzun ve boş binalarla çevrili Cajamarca'nın merkez meydanında İspanyolları ziyaret etmeye nasıl ikna ettiği (köy savaş için boşaltılmıştı), 16 Kasım 1532'de imparatorun nasıl altın kaplamalı ve tüylerle süslenmiş tahtırevanıyla Cajamarca'ya geldiği, kendisine eşlik eden yerleri süpüren özel giysili adamları nasıl beş-altı bin kişilik birliklerin arkadan izlediği, nasıl neredeyse hepsinin süs olarak taşınan gösteri amaçlı silahlar taşıdığı, Pizarro'nun atlarını ve toplarını köy meydanının etrafındaki binalara nasıl gizlediği, nasıl 168 İspanyol'un korku içinde İnka'yı beklediği... Pedro Pizarro, birçoğunun nasıl "korkudan, farkına varmadan altına işediğini", İspanyol rahibin nasıl Atawallpa'ya yolculukta yıpranmış küçük bir dua kitabını armağan ettiğini, nasıl İnka'nın aslında kendine hiçbir şey ifade etmeyen bu kitabı sabırsızca bir kenara attığını, bunun nasıl İspanyolların eline saldırmak için bir koz verdiğini (Kitab-ı Mukaddes'e saygısızlık), nasıl İspanyolların, Kızılderililerin hiçbirinin daha önce görmediği topları ateşlediğini, zırhlarını kuşandığını, atlarına binip birdenbire meydana doluştuklarını, nasıl Kızılderililerin dumandan, ateşten, çelikten ve etrafı dolduran hayvanlardan panikliklerini ve yüzlercesinin kaçışırken birbirlerini ezip öldürdüklerini ("üst üste yığılıp birbirlerinin boğulmasına neden oldular" diye yazar işgalcilerden biri), İspanyolların savaşçıların silahsız olmalarından yararlanarak neredeyse geri kalan herkesi nasıl öldürdüğünü, yerli birliklerin ilk şaşkınlığı atlattıktan sonra nasıl çaresiz biçimde Atawallpa'nın etrafında toplandıklarını, nasıl İspanyollar palalarla ellerini kestikten sonra bile tahtırevanı omuzlarının üstüne aldıklarını, Pizarro'nun nasıl bizzat imparatoru oradan çekip çıkartarak onun hapishanesi olacak meydandaki ceset yığınına fırlattığını anlatmıştır.

Pizarro, zaferle tahmin edilebileceğinden daha az övündü. Kendini yetiştirmiş, okuma-yazması olmayan, gayrimeşru bir çocuk, bir yüzbaşının ihmal edilmiş oğlu olan bu adam, İspanyol kolonilerinde kazandığı servete karşın, hâlâ refah ve şövalyelik şanı peşinde koşuyordu. O, Peru'da karaya çıktıktan sonra, güçlü bir imparatorluğun içlerine doğru ilerlediğini anlamıştı. Cajamarca'daki çarpıcı zaferinden sonra bile korku ve hırs arasında gidip geliyordu. Diğer yanda Atawallpa, İnka altın ve gümüşünün Avrupalıların kafalarını nasıl karıştırdığını anlamıştı.* Kıymetli madenler,

* Altın takıntılarından dolayı istilacılar çoğunlukla "altın delisi" diye dışlanmışlardır. Aslında onlar statü delisi oldukları kadar altın delisi değillerdir. Meksika'yı fetheden Hernán Cortés gibi Pizarro da soyluluğun alt tabakalarında doğdu ve serüvenleriyle İspanyol tahtından unvan, mevki ve maaş

Tawantinsuyu'da aynı değeri taşımıyordu çünkü tedavülde para ve kıymetli maden akışı yoktu. İnka yöneticisine göre Avrupalıların altına olan düşkünlükleri durumu kendi lehine çevirme şansı tanıyordu. Özgürlüğü karşılığı yedi metreye beş metrelik bir odayı altından objelerle, aynı boyutlarda iki odayı da gümüşle doldurmayı önerdi. Pizarro öneriyi hemen kabul etti.

Hâlâ imparatorluğun başı olan Atawallpa, generallerine emir vererek Qosqo'nun gümüş ve altınlarını söküp getirmelerini istedi. Çocukluğundan beri o kentte yaşamadığından ona fazla bir bağlılığı yoktu. Bu arada adamlarına hâlâ ellerinde tutsak olan Washkar'ı, onun tüm baş destekçilerini ve hazır bu işlerle uğraşırken Atawallpa'nın hayattaki tüm erkek kardeşlerini öldürmelerini söyledi. Atawallpa, bu onur kırıcı esaret bittikten sonra hükümranlığı için zeminin uygun olacağına inanmış gözüküyordu.

Aralık 1532 ile Mayıs 1533 arası değerli mal kervanları (mücevherat, güzel heykelcikler, mimari süslemeler) lamaların sırtında Cajamarca'ya doğru yola çıktı. Altın ve gümüş yavaş yavaş odaları doldurdukça, tüm Tawantinsuyu adeta buz kesmiş gibiydi. Bu sanki 1950'de birisinin Kremlin'e sızıp Stalin'in kafasına silah dayayıp onu tutsak alarak, bir zorbaya alışmış olan ulusu başıboş bırakması gibiydi. Bu arada, benzeri görülmemiş başarılarına karşın İspanyolların içindeki korku ve kuşku giderek artıyordu. Atawallpa, anlaşmanın kendine düşen kısmını yerine getirip fidyenin ödemesini tamamlayınca, Pizarro her şeyi eritip külçe haline getirdi ve İspanya'ya yolladı. İstilacılar, anlaşmanın kendilerine düşen kısmını yerine getirmediler. Atawallpa'yı serbest bırakmak yerine boğarak* öldürdüler. Sonra Qosqo'ya doğru yürüyüşe geçtiler.

Neredeyse tek bir vuruşla, yalnızca 168 adam, dünyanın en büyük imparatorluğuna ölümcül bir darbe vurdu. Kuşkusuz zaferleri hiçbir yerde tamamlanamadı. Büyük kanlı savaşlar sürdü. İstilacılar Qosqo'yu ele geçirdikten sonra bile imparatorluk güçleri iç bölgelerde bir araya gelip kırk yıl daha İspanyollara karşı savaştı. Yine de Pizarro'nun Cajamarca'daki zaferinin büyüklüğü inkâr edilemez. Kendisinden elli kat daha büyük bir gücü bozguna uğrattı, o güne dek görülmüş en büyük fidyeyi aldı ve beş bin yıllık bir kültürel bir geleneği alt etti, hem de tek kayıp vermeden.

kazanmayı umuyordu. Bu kraliyet lütuflarına mazhar olabilmek için keşif gezilerinin krala bir şeyler getirmesi gerekmekteydi. Tarihçi Matthew Restall'ın belirttiği gibi, taşımacılığın güçlüğü ve maliyeti göz önüne alındığında değerli madenler "dayanıklı, bölünebilir ve yükte hafif" olmaları nedeniyle Avrupa'ya deniz yoluyla gönderilmesi mümkün olan tek maldır. İnka altın ve gümüşü, böylece İspanyollara toplumda sınıf atlamanın mest edici umudunu takdim etti.

* Eski bir İspanyol usulü olan vidalı demir halka ile. (Ç.N.)

Bakir Toprak

Ben üstünden hızlıca geçtim. Yukarıdaki İnka tarihi, çağdaş bilim insanlarının anladığı gibidir. Hangi toplumsal etkenlere vurgu yapılması gerektiği, bireysel İspanyol kayıtlarına ne kadar güvenilmesi gerektiği gibi konularda fikir ayrılıkları olabilir fakat taslak konusunda ciddi bir tartışma yoktur. Aynısı benim Pizarro'nun fethini değerlendirmemde geçerli değildir. Ben, Dobyns Peru'ya gittiğinde, elde hazır bulunan kayıtları ortaya koymuştum. Fakat araştırmaları sırasında, olayların böyle açıklanmasında bir boşluk keşfetti. Dobyns'ın yerli Amerika'sına bakışının köklü bir biçimde değişmesine yol açan önemli bir etken.

İnka'lar niye kaybetti? Alışılmış yanıt, Pizarro'nun iki alandaki üstünlüğü: çelik (kılıç ve zırh, tüfekler ve toplar) ve atlar. Kızılderililerin çelik silahları ve binek hayvanları yoktu (lamalar, yetişkin bir erkeği taşıyamayacak denli küçüktü). Tekerlek ve oka sahip değildiler. Böyle geri bir teknoloji ile Tawantinsuyu'nun hiç şansı yoktu.

"İnka'lar bu silahların karşısına neyle çıkabilirdi?" diye soran fetih tarihçisi John Hemming şöyle devam eder: "Onlar hâlâ Bronz çağında savaşıyorlardı." İnka'lar, Atawallpa'nın ölümünden sonra da savaşmayı sürdürdü. Fakat Avrupalılardan bire yüz oranında kalabalık olmalarına karşın, hep kaybettiler. Hemming şöyle yazar: "İnka ordusu ne denli kahramanlık ve disipline sahip olursa olsun, İspanyolların askeri üstünlüğüyle başa çıkamazlardı."

Fakat nasıl ki tüfekler New England'daki çatışmanın sonucunu belirlemediyse, çelik de Peru'da kesin etken değildi. Antropologların, uzun süre, And toplumlarının çelik yapmamalarına hayret ettikleri doğrudur. Demirin dağlarda bol miktarda bulunmasına karşılık, İnka'lar, metalleri hep gereksiz şeyler için kullandı. 1960'ların sonunda MIT Arkeolojik ve Etimolojik Malzeme Araştırma Merkezi'nden Heather Lechtman "tarih öncesi And ile ilgilenen ve And metalürjisini dikkatle araştırabilecek, iyi bir bilim insanı aradıklarını" fakat öyle birini bulamadıklarını belirtti. Lechtman, yine de gidip araştırdı. Aslında İnka metalürjisinin en az Avrupa'nınki denli gelişmiş olduğu fakat akademik uzmanların fark edemedikleri değişik amaçlar için kullanıldığını keşfetti.

Lechtman'a göre Avrupalıların aradığı "sertlik, güç, dayanıklılık ve keskinlik"ti. İnka'lar ise tersine "istenen biçime konulabilme, dövülme kabiliyeti ve dayanıklılığa" değer veriyorlardı. Avrupalılar metalleri aletlerde kullandılar. And toplumları ise öncelikle refah, güç ve toplumsal ilişkilerin

simgesi olarak kullandılar. Avrupalı metal işçileri metal eşyaları, erimiş alaşımı şekillendirilmiş kalıplara dökerek elde ederdi; bu tür dökümcülük İnka'lara da yabancı değildi fakat And toplumları çoğunlukla metali çekiçle döverek ince tabaka haline getirir, kalıpların üstünde tabakalara şekil verir ve sonra parçaları lehimleyerek birleştirirdi.

Sonuçlar her bakımdan dikkate değerdi, Lechtman'ın incelediği narin bir büst iki buçuk santimden kısaydı fakat zahmetle birleştirilmiş yirmi iki altın levhadan oluşuyordu.

Eğer bir mücevher parçası veya bina süslemesi İnka'ların istediği biçimde sahibinin statüsünü ilan etmek istiyorsa, parlamak zorundaydı. Dolayısıyla parlak altın ve gümüş soluk demire tercih edilirdi. Saf altın ve gümüş şeklini tutturmak için çok yumuşak olduğundan And'lı metal işçileri onları başka metallerle, genellikle de bakırla, karıştırırlardı. Bu, metali güçlendirirdi ancak onu çirkin, bakır pembesi bir renge dönüştürürdü. Parlak bir altın yüzey elde etmek için İnka demircileri bakır-altın alaşımını ısıtarak üstteki bakır atomlarının havadaki oksijen atomlarıyla birleşme oranını artırır, böylece metal daha hızlı paslanırdı. Sonra sıcak metali tahta çekiçlerle döverek pasın dışarı dökülmesini sağlarlardı. Bu işlemi birkaç kez yineleyerek, bakır atomlarını metal yüzeyden arındırıp, neredeyse saf altın bir kaplama elde ederlerdi. Sonunda, İnka'lar güneşte parlayan dayanıklı metal levhalar elde etmiş olurdu.

And kültürleri tabii ki aletler yaptı. Fakat bunları çelikten yapacağına elyafı tercih ettiler. Bu seçim göründüğünden daha az tuhaftır. Mekanik mühendislik iki temel güce dayanır: sıkıştırma ve germe. Her ikisi de Avrupa teknolojisince kullanılır fakat ilki daha yaygındır. İnka'ların tarzı ise tam tersine germedir. Washington D. C.'deki Tekstil Müzesi araştırma görevlisi William Conklin, bana şöyle demişti: "Kumaşın dokumasını bir arada tutan germedir ve bu germeyi büyük bir yaratıcılık ve mükemmellikle ortaya çıkarıyorlardı."

Lechtman'ın açıkladığına göre And'ların teknolojik ortamında insanlar temel mühendislik sorunlarını sert tahta veya metal eşyaları üreterek veya birleştirerek değil, elyafı ustalıkla işleyerek çözüyorlardı. Kayık yapmak için And kültürleri ağaçları kesip, kalas haline getirip, birbirine çivileyerek değil, kamışları örmek yöntemini benimsiyorlardı. Büyük Avrupa gemilerinden küçük olsa da, bu tekneler su birikintisinde yüzen tahta parçaları değildi. Avrupalıların Tawantinsuyu ile ilk karşılaşması, güzel pamuklu yelkenleriyle evinden beş yüz kilometre uzakta, Ekvator kıyılarında seyreden bir İnka gemisiyle oldu. Yirmi kadar tayfası vardı ve bir İspanyol

karavelası büyüklüğündeydi. İnka'ların dağların vadileri arasında asma köprüleri ayak genişliğinde kablolar kullanarak yaptığı bilinir. Avrupalıların, alttan destekli olmayan köprüleri olmadığından, ilk başlarda bu asma köprüler Pizarro'nun adamlarını çok korkuttu. Sonra işgalcilerden biri, arkadaşlarını, bu İnka icatlarının içinden "kendilerini tehlikeye atmadan" geçebileceklerine ikna etti.

And kumaşları çok kusursuz dokunmuştu. Elbiselerin seçkin örneklerinde, iki buçuk santimdeki iplik sayısı beş yüze ulaşabiliyordu ve incelikli katlar biçiminde tasarlanmıştı. Askerlerin zırhları sağlam ve fitilli kumaştan yapılmış, vücudu korumada neredeyse Avrupalıların zırhları kadar etkili ve onlardan daha hafifti. Bunu bir kez denedikten sonra, işgalciler çelik göğüslüklerini ve miğferlerini çıkarıp, savaşırken İnka piyadeleri gibi giyinmeye başladılar.

And birlikleri, yay, mızrak, topuz ve sopa taşısalar da, en korkutucu silahları olan sapan kumaştan yapılmıştır. Sapan iki ipe bağlanmış, dokunmuş bir kesedir. Sapanı kullanan, bir keseye bir taş veya metal parçası yerleştirir, ipleri açık olan uçlarından tutarak kaldırır, onları birkaç kez havada döndürür ve açık olan uçlardan birini doğru zamanda bırakır. İspanyol serüvenci Alonso Enríquez de Guzman'ın yazdığına göre, deneyimli bir kullanıcı, taşı "öyle bir hızla savururdu ki bir atı bile öldürebilirdi... Bir keresinde sapanla atılan bir taşın, otuz adım ötede duran birinin elindeki kılıcı ikiye böldüğünü gördüm." (Benim üstünkörü hesaplamama göre bahçemdeki yumurta büyüklüğünde bir taşı, And tarzında bir buçuk metrelik sapanla fırlattığımda, hızı saatte 160 kilometreye ulaşmıştı. Hedefe isabetim ise berbattı.)

Ürkütücü bir buluş da şuydu; İnka'lar taşı ateşte kıpkızıl olana dek ısıtıyordu, sonra onları zifte benzer karasakıza bulanmış pamuklara sarıp hedeflerine doğru fırlatıyorlardı. Pamuk havada alev alıyordu. Ani bir saldırıda, gökten yanan füzeler yağıyordu. Mayıs 1536'da bir İnka ordusu, İspanyol işgali altındaki Qosqo'ya bu füzelerle bir karşı saldırı başlattı. Dışarı adım atamayan işgalciler, yanan taş saldırısı karşısında haftalarca sığınaklarda korku içinde mahsur kaldılar. Açgözlü oldukları kadar cesur da olan İspanyollar, kenti terk etmek yerine sonuna kadar savaştılar. Son bir umutla karşı saldırıya geçen Avrupalılar, zar zor bir zafer elde ettiler.

Pizarro'nun başarısında, çelikten daha önemli yer tutan olgu atlardı. İnka'lar zamanında And'lardaki en büyük hayvan lamaydı, aşağı yukarı 135 kg ağırlığında olurlardı. Atlar ise dört katı büyüklüğünde ve korkutucu biçimde tuhaftı. Buna ek olarak, insanların at sırtında ancak kâbuslarda gö-

İşgalciler, dik İnka yollarını küçümseyip önem vermemişlerdir çünkü bu yollar, ayağı sıkı basıp kaymayan lamalar için tasarlanmışlardı; atlar için değil... Fakat gayet güzel yapılmışlardır, 1990'larda fotoğraflanmış bu yol, beş yüz yıl tamir görmeden kalabilmiştir.

rülen yarı hayvan yaratıkları andıran korku salan görüntüleri, Pizarro'nun süvarilerinin yarattığı korkuyu tahmin etmemizi mümkün kılar.

Yalnızca İnka piyadelerinin baştaki şaşkınlıklarının üstesinden gelmeleri yetmezdi; önderlerinin de, bir istilanın ortasında askeri taktiklerini yenilemeleri gerekirdi. Atlı birlikler, daha önce Tawantinsuyu'nda hiç görülmemiş bir hızla hareket edebiliyorlardı. Hemming'in gözlemine göre: "Kızılderililer gözcü koymuş olsa bile, İspanyol süvariler, gözcüler geri dönüp tehlikeyi haber verene kadar, onları geçip hedeflerine varabiliyordu." Her çatışmadan sonra "ürkütücü atların yenilmez oldukları kanıtlanıyordu." Fakat atlar *doğuştan* yenilmez değildi: yalnızca, İnka'lar kendi yollarında bir üstünlükleri olduğunu geç keşfetmişlerdi.

Avrupa tarzı yollar, atlar ve arabalar düşünülerek inşa edilmiştir, düzlük bir ideal olarak benimsenmiştir; dik yamaçlara tırmanmak için dönemeçler kullanılmıştır. İnka yolları ise tersine lamalar için inşa edilmiştir. Lamalar yükseklerdeki serinliği tercih ederler, seve seve basamaklardan inip çıkarlar. Sonuç olarak, İnka yolları, vadi tabanlarını kullanmaktan kaçınmış ve dik yamaçlara doğrudan tırmanmak için uzun, taş basamaklı merdivenler kullanmıştır. İstilacıların sürekli yakındığı gibi, atların toynaklı ayakları

için hiç de uygun değillerdi... Francisco Pizarro'nun küçük kardeşi Hernando, dağların eteklerinden geçerek Cajamarca'ya giderken, son derece mükemmel bir İnka yolu İspanyollar için "çok kötü olduğundan, fazlasıyla ustalık gösterseler bile atları bu yollarda kullanamamalarından" yakınıyordu. Bu yüzden işgalciler atlarından inip isteksiz hayvanlarını basamaklardan geçiriyorlardı. Bu noktada, atların sakatlanması pek mümkündü. Zamanla İnka askerleri yukarıda bekleyip, düşmanlarının üstüne kaya yuvarlamayı akıl ettiler, hayvanların bazılarını öldürüp bazılarını da korkutup kaçırttılar. Geride kalan adamlar ise zahmetsizce yakalanabiliyordu. Bu türden sayısız pusu, birçok İspanyol askerinin ve hayvanlarının hayatına mal oldu.

Kuşkusuz, atlar düz arazide üstünlüğe sahiptiler. Fakat İnka'lar düzlükte bile galip gelebilirdi. Yaya askerler, çoğunlukla atlı birlikleri sopayla yenmişlerdi. MÖ 490'daki Marathon Savaşı'nda sayıca üstün Atina zırhlı piyadeleri, İmparator I. Darius'un süvari birliklerini imha etti. Altı binden fazla Pers askeri ölürken, yalnızca iki yüz kadar Yunanlı yaşamını yitirdi. Savaştan önce başlangıçta durum o denli umutsuzdu ki Atinalılar nefret ettikleri Spartalılara bir haberci yollayarak yardım istediler. Gerçek maratonda, ulak haberi ulaştırabilmek için iki günde 160 kilometreden fazla koştu. Fakat takviye Sparta güçleri geldiğinde Perslerin ölülerinden başka bir şey görmediler.

İnka kayıpları önceden öngörülemiyordu. Savaşçı generallerinin kişiliklerine olan aşırı bağlılık, askerleri bazen olumsuz etkiliyordu çünkü bu önderler öldürüldüğünde veya tutsak alındığında hem yerleri yetenekli önderlerle doldurulamıyor hem de alt rütbelerde yenilenme teşvik edilmiyordu. Ve ordu hiçbir zaman birlikleri bitişik nizama getirip safları sıklaştırarak, Atinalıların Marathon'da yaptığı gibi, insan kütleleri oluşturup, süvarilere gerçekten karşı koymayı öğrenemedi. Bununla birlikte Qosqo kuşatması sırasında İnka'lar atlı birliklere karşı etkili bir taktik geliştirdi: Bolalar. İnka bolası, birbirine bağlanmış üç taştan oluşan, bir lama boyunda bir ipten oluşur. Askerler bu taşları havada çevirip hücum eden atlara doğru fırlatır. Bu silahlar, hayvanların ayaklarına dolanıp yere düşmelerine sebep olurken sapan füzeleri yaylım ateşi ile ölmelerine yol açıyordu. Eğer bu bolalar, tek tek değil, askerlerin uygun olduğunu düşündükleri anda toplu ve koordineli bir şekilde atılsaydı, Pizarro da pekâlâ belasını bulabilirdi.

Eğer teknoloji veya at değilse İnka'ları ne yendi? Dediğim gibi tarih boyunca suçun bir kısmı birçok orduda da sorun olduğu gibi, İnka komuta yapısının merkezileşmesidir. Fakat yanıtın büyük bir bölümünü oluşturan

kısmı ilk kez Henry Dobyns tarafından ortaya konmuştur. Peru hakkında rastladığı bir yazıyı okurken, İspanyol seyyah Pedro Cieza de León'un iki kent arasında üç değişik yol olduğunu gözlemlediği yazısını gördü. İnka ganimetlerinin İspanya'da ilk teşhirinden büyülenen Cieza de León, gençken Atlantik'i geçerek Peru, Bolivya, Ekvator ve Kolombiya'da gezerek, savaşarak ve gördüklerini kaydederek on beş yıl geçirdi ve üç ciltlik bir araştırma oluşturdu. O hayattayken ilk cildi basıldı fakat 20. yüzyılda tarihçiler kalan bölümlerini de bulup yayınladılar. Dobyns, daha önce Presscott'un tarihinde, Smithsonian'ın *Güney Amerika Kızılderililerinin Resmi El Kitabı*'ndan (Handbook of South American Indians) veya daha sonra standart Tawantinsuyu tanıtımlarında söz edilmeyen şeyleri Cieza de León'dan öğrendi. Cieza de León'a göre, Atawallpa'nın babası Wayna Qhapaq "1524 veya 1525'te krallığın her tarafına yayılan ve 200.000'den fazla yerlinin yaşamını yitirdiği korkunç bir çiçek salgınında ölmüştü."

Çiçek salgını sadece Wayna Qhapaq'ı değil, oğlunu ve tayin edilmiş varisi ile erkek kardeşini, amcasını ve aynı zamanda eşi olan kız kardeşini de öldürmüştü. Önemli generallerin ve birliklerin subaylarının çoğu öldü ve İnka tarih kayıtçısı Santacruz Pachacuti Yamqui Salcamayhua'nın yazdığına göre: "Hepsinin yüzleri yara kabukları ile kaplıydı." Wayna Qhapaq'ın imparatorluğu yönetmesi için Qosqo'da bıraktığı iki vekili de öldü. Hastalık ilerleyince Wayna Qhapaq, sivilcelerle dolu yüzünü kimse görmesin diye, kendini gözlerden uzak bir yere kapattı. Salcamayhua'ya göre korkunç bir gece yarısı kâbusu yaşamıştı. Rüyalarında "milyonlarca ve milyonlarca insan" etrafını sarıyordu. İnka onlara kim olduklarını sordu. Kalabalık "Kaybolanların ruhları" diye onu yanıtlamıştı. Tümü salgından ölecekti, hepsi teker teker.

Öykü muhtemelen uydurmadır fakat bu önemli değil. Çiçek hastalığının on iki günlük bir kuluçka dönemi vardır, bu sürede hasta, hasta olduğunu bilmez ve karşılaştığı herkese hastalığı bulaştırır. Güzel yolları ve büyük nüfus hareketleriyle Tawantinsuyu büyük bir salgın için mükemmel bir konumdaydı. Çiçek salgını, mürekkebin ince bir kâğıtta yayılması gibi, imparatorluğa yayıldı. Milyonlarca insan aynı anda yüksek ateş, kusma, korkunç ağrılar, vücudun her tarafında sızan kabarcıklar gibi belirtiler gösteriyordu. Kayıplar hakkında sayı veremeyen Cizvit Martin de Murúa, ölü sayısı için "sonsuz binlerce" dedi.

Çiçek virüsünün, genel olarak birbirine yakın iki virüsten evirildiği düşünülür. Deve çiçeği virüsü, adından da anlaşılacağı üzere evcil develeri etkiler veya tatera çiçeği virüsü ki bir tarım zararlısı olarak nitelenen bir Batı

Afrika kemirgeni olan Kemp gerbili'nde* bulunur (Virüsün adı Gerbil'in eski bilimsel adı olan *Tatera kempi*'den gelir). 15.000 yıl önce, bir rastlantı sonucu mutasyon geçiren virüs, "türünün engellerini aşarak", bilim insanlarının dediğine göre insanlara bulaştı. Ne deve ne de gerbil Amerika kıtalarında bulunmuyordu, dolayısıyla hastalığın oralarda bulunma şansı yoktu. Avrupa, Asya ve Afrika'da çiçek hastalığı kalıcı ve korkunç varlığını göstererek neredeyse her çocuğa bulaştı, çoğunu öldürdü ve öldüremediklerinde ise varlığını ifşa eden izler bırakarak çiçek bozuğu yüzler yarattı. Hayatta kalanlar hastalığa karşı bağışıklık kazandı. Çünkü Avrupalıların çoğu çocukken hastalığa yakalandı, Avrupalı yetişkinlerin çoğunun, buna istilacılar da dahil, bağışıklığı vardı. Kızılderililer, tersine hastalıkla hiç tanışmadıkları için, diğer bir bilimsel deyişle "bakir toprak"tılar.

Bakir toprakların çiçek hastalığından kaynaklanan ölüm oranlarını saptamak güçtür çünkü potansiyel unsurların çoğu son yüzyılda aşılanmıştır. Fakat 1960'ların başında yapılan bir çalışmaya göre, güney Hindistan'da çiçek aşısı yaptırmamış yedi bin kişinin %43'ü hastalıktan ölmüştür. And halklarının aşırı dirençsizliğini hesaba katarsak, Avrupalıların aksine kurbanları karantinaya almayı bile bilmediklerinden, Dobyns'in varsayımına göre, imparatorluk nüfusunun "muhtemelen yarısı salgında yaşamını yitirmiştir." Yani üç yıl içinde, Tawantinsuyu'nda her iki kişiden biri öldü.

İnsani ve sosyal maliyetler, her türlü kıstasın ötesindeydi. Bu türden bunaltıcı travmalar, kültürleri bir arada tutan bağları koparıp atar. Thucydides'e göre, Atina'yı MÖ 430'da vuran bir salgın, kentin "büyük bir yasa tanımazlık" içine düşmesine neden olmuştur. Halk, "kutsal olan veya olmayan her şeyi hor görmeye başlamıştır." Sapkın mezheplere katılmışlar, hasta mültecilerin büyük tapınaklara saygısızlık etmelerine izin vermişler ve oralarda bakımsızlıktan ölmelerini seyretmişlerdir. Bin yıl sonra Kara Ölüm, Avrupa'yı temellerinden sarstı. Martin Luther'in Roma'ya başkaldırısı vebanın torunuydu, aynen modern antisemitizmde olduğu gibi. Derebeylerin tarlaları ölümlerden dolayı boşaldı, onları, ya köylüleri daha fazla çalıştırmaya ya da yeni iş gücü cezp etmek için ücretleri artırmaya zorladı. Her iki tercih de sosyal huzursuzluklara yol açtı: Jacquerie (Fransa, 1358), Ciompi Ayaklanması (Floransa, 1378), Köylü Ayaklanması (İngiltere, 1381), Katalan Başkaldırısı (İspanya, 1395) ve Alman devletlerinde bir çakıp bir sönen düzinelerce kıvılcım. Kardeş kavgası bataklığına saplanmış toplumların işgale uğramaya daha uygun olduklarını söylemek gerek-

* **Gerbil:** Garbillinia familyasından, kemirgenler takımından arka bacakları uzun olan tüylü kuyruklu ufak bir hayvan. (Ç.N.)

sizdir herhalde? Tarihçi Alfred Crosby'den bir mecaz ödünç alalım: Eğer Cengiz Han, Kara Ölüm sırasında gelseydi, bu kitap bir Avrupa dilinde yazılmayabilirdi.

Tawantinsuyu açısından, çiçek salgını Wayna Qhapaq ve maiyetini yok etmişti, bu da geride kalanların yağma için birbirine girdiği bir iç savaşa yol açtı. Atawallpa ve Waskhar arasındaki savaşta ölen askerler de, doğrudan virüsten ölenler kadar çiçek salgınının kurbanlarıydı. Salgının tuhaf bir And kurumu olan kraliyet mumyaları üzerindeki etkisi, iç savaş vahşetinin kızışmasına yol açıyordu. And toplumlarında insanlar kendilerini bir aile silsilesine mensup görürlerdi (Avrupa'da da öyleydi fakat silsile And'lılar için daha önemliydi: Popüler kültürde bunun karşılığı *Yüzüklerin Efendisi*'nde olduğu gibi kişilerin kendilerini 'X; Y'nin oğlu' veya 'B soyundan A' olarak tanıtmaları olabilirdi). *Panaqa* denen kraliyet silsilesi özeldi. Her yeni imparator bir *panaqa* mensubu olarak doğar fakat imparator olunca yenisini oluşturur. Yeni *panaqa*'ya İnka, eşleri, çocukları ve hizmetçileri ile danışmanları da dahildir. İnka ölünce *panaqa*'sı onun vücudunu mumyalar. Çünkü İnka'nın ölümsüz kutsal bir varlık olduğuna inanılır ve mumyasına hâlâ yaşıyormuş gibi davranılır. Pizarro'nun arkadaşı Miguel de Estete, Qosqo'ya vardıktan kısa bir süre sonra, ölmüş imparator için yapılan töreni gördü. Tahtırevanlarla getirildiler, "Tahtlarında oturtulmuşlar, etraflarında ellerinde uzun sinek kovan yelpazeleri olan uşaklar ve kadınlar, sanki onlar yaşıyormuş gibi büyük bir saygıyla hizmet ediyorlardı."

Kraliyet mumyaları, ölmüş kabul edilmedikleri için, onların varisleri mirasa hak kazanamazdı. Her İnka'nın *panaqa*'sı, onun malını mülkünü sonsuza dek alıkoyardı, buna sarayları, evleri ve tapınakları, geride kalan tüm elbiseleri, yemek yediği kapları, kesilmiş tırnakları, saç tokaları, fethettiği toprakların vergileri de dahildi. Sonuç olarak Pedro Pizarro şunu anlamıştı: "İnsanların, hazinelerin, değeri olan şeylerin ve görevlilerin büyük bölümü (Tawantinsuyu'nda) ölünün denetimi altındaydı." Mumyalar, *panaqa*'nın geride kalan saray mensupları veya onların ardıllarını temsil eden kadın medyumlar aracılığıyla konuşurlardı. Neredeyse bir düzine ölümsüz imparator makam için çekişirken, yüksek düzeydeki İnka topluluğu, Medici'lerin* takdirini kazanacak ölçüde dal budak salmış politik entrikalar içinde debeleniyordu. Sembolik olarak Wayna Qhapaq kendi villasını Awkaypata'da inşa ettiremezdi çünkü ölümsüz ataları, tüm uygun yerleri işgal etmişlerdi. İnka toplumunun ciddi bir mumya sorunu vardı.

Çiçek salgını, politik seçkinlerin büyük bölümünü yok edince her bir *pa-*

* **Medici ailesi:** 14-16. yüzyıllarda özellikle Floransa kentinde faal olan bir banker ailesi. (Ç.N.)

Her ne kadar And toplumları, Avrupalıların gelişiyle, hastalık ve ekonomik sömürü yüzünden yıkıma uğramış olsalar da, yerli gelenekler yeterince güçlü şekilde kalmıştır; Martin Chambi tarafından 1921'de Cuzco'da çekilen bu fotoğraftaki chicha satıcısı, bu görüntüsüyle İnka'ların çağında da gözlere gayet normal görünecekti.

naqa doğan boşluğu doldurmak için iç savaşı körüklemeye başladı. Farklı zamanlarda farklı mumyalar İnka tahtının farklı taliplerini desteklemişti. Atawallpa'nın zaferinden sonra *panaqa*'sı Thupa Inka'nın mumyasını sarayından alıp Qosqo'nun dışında yaktı, bir anlamda diri diri yaktı. Daha sonra kendi fidyesini ödeyebilmek için Atawallpa, Pachacuti'nin mumyasının taraftarı olan bir başka düşman *panaqa*'nın altınlarına el konması emrini verdi.

Washkar'ın *panaqa*'sı, onun ölümünden veya daha doğrusu ölememesinden sonra bile iç savaşı sürdürmüştür. Atawallpa hapisteyken, Washkar'ın *panaqa*'sı, onun küçük kardeşi Thupa Walpa'yı Cajamarca'ya yolladı. Pizarro ile yaptığı gizli görüşmede Thupa Walpa, kendisinin Washkar'ın yasal varisi olduğunu öne sürdü. Pizarro onu kendi karargâhında sakladı. Kısa bir süre sonra Cajamarca'nın hâkimi iç savaşta Washkar'ı destekledi, İspanyollara, Atawallpa'nın ordusunun on binlerce kişilik bir güçle harekete geçtiğini söyledi. Generallerinin, Pizarro'ya saldırıp imparatoru kurtarmayı planladıklarını söyledi. Atawallpa, suçlamayı samimiyetle reddetti. Buna karşın Pizarro onun gözaltında tutulmasına devam edilmesini emretti. Atawallpa'ya sempati duyan bazı İspanyollar, meselenin araştırılmasını istediler. Onlar ayrıldıktan sonra iki İnka koşarak Pizarro'ya geldi

ve yaklaşan ordudan firar ettiklerini iddia ettiler. Pizarro aceleyle bir mahkeme topladı ve İnka'yı idama mahkûm ettirdi, liderleri ölürse, güya yaklaşan ordu saldırmayacaktı. Yaklaşan bir İnka ordusu olmadığını bildiren İspanyol keşif heyeti ise çok geç kalmıştı. Thupa Wallpa saklandığı yerden çıktı ve yeni İnka önderi olarak taltif edildi.

Berkeley arkeologlarından John Rowe'a göre infaz, Pizarro, Thupa Wallpa ve Cajamarca'daki İspanyol yöneticisinin planladığı bir komployduu. Rowe'a göre Pizarro, Atawallpa'dan kurtulup, Thupa Wallpa'yı yanına çekerek "gönülsüz bir rehineyi, bir dost ve müttefik ile değiş tokuş etmişti." Aslında Thupa Wallpa açıkça İspanya'ya bağlılık yemini etmişti. Ona göre ettiği yemin, Pizarro'yu her şeyini yitirmiş olan Washkar'ın *panaqa*'sı için destekleyerek, yeniden bir şansı olması için ödediği küçük bir bedeldi. Yeni İnka, Pizarro ile Qosqo'ya dönüp, devletin direksiyonuna oturmayı ümit ediyordu. Ondan sonra, belki de İspanyolları ortadan kaldırabilirdi.

Qosqo'ya dönerken Pizarro, daha önce iç savaş sırasında Atawallpa'nın ordusu tarafından istila edilmiş nehir kasabası Hatun Xauxa yakınlarında ilk ciddi direnişle karşılaştı. Aynı güç oraya İspanyollarla savaşmak için dönmüştü. Fakat İnka ordusunun kasabayı yakma ve işgalcilerin nehri geçmesini önleme planı, imparatorluğa uzun süredir küskün olan yerli Xauxa ve Wanka halkı tarafından engellendi. Yalnızca İnka ile savaşmakla kalmadılar, eski 'düşmanımın düşmanı dostumdur' ilkesi uyarınca Pizarro'ya erzak da sağladılar.

Savaştan sonra Thupa Wallpa aniden öldü; ölümü o denli aniydi ki birçok İspanyol onun zehirlendiğine inandı. Baş şüpheli, Pizarro'nun Cajamarca'da yakalayıp Qosqo'ya keşfe giderken yanında götürdüğü, Atawallpa'nın generallerinden Challcochima idi. Challcochima, Thupa Wallpa'yı öldürmemiş olabilirdi fakat kuşkusuz, sonraki İnka'nın Washkar'la ilintili biri değil, Atawallpa'nın oğullarından biri olması gerektiği konusunda Pizarro'yu ikna etmeye çalışmıştı. Bu arada Washkar'ın *panaqa*'sı bir diğer kardeş olan Manqo Inka'yı yollamıştı. O, Thupa Wallpa'nın yerine seçilirse, İspanya'ya aynı bağlılık yemini edeceği sözünü verdi. Bunun karşılığında Pizarro'dan Callcochima'yı öldürmesini istedi. Pizarro bunu kabul etti ve geldikleri ilk kasabanın meydanında, halkın önünde onu yakarak öldürttü. Sonra Qosqo'ya doğru yola çıktılar.

Dobyns'e göre bu öykünün özü açıktı. 1963'te yazdığı bir makalede, İnka'ların çelik ve atlara değil, hastalık ve hizipçiliğe yenildiğini belirtir. Burada yüzyıllar önce Pedro Pizarro tarafından varılan sonuçlara gönderme yapar. İşgalci şöyle demiştir, "İspanyollar bu topraklara girdiğinde Wayna

Qhapaq yaşıyor olsaydı, kazanmamız mümkün olmazdı... Benzer biçimde, eğer ülke [çiçek salgınının sebep olduğu iç] savaştan bölünmeseydi, ne ülkeye girebilir ne de kazanabilirdik."

Dobyns Pizarro'nun sözlerinin Tawantinsuyu'nun ötesini de kapsayabilecek olduğunu fark etti. Hem Peru'daki hem de Güney Arizona'daki nüfus kayıtlarını inceledi. İkisinde de, New England'da olduğu gibi, salgın hastalık ilk muzaffer kolonicilerden önce ulaşmıştı. Avrupalılar gerçek anlamda geldiklerinde, harap olmuş ve parçalanmış kültürlerin bu saldırı karşısında birleşip direnecek halleri yoktu. Bunun yerine, egemenlik mücadelesini yitireceğine inanan bir grup, durumunu düzeltmek için, işgalcilerle ittifak kuruyordu. İttifak çoğunlukla başarılı olur ve grup arzu ettiği avantajı sağlardı. Fakat başarı çoğunlukla geçiciydi ve kültür her zaman bir bütün olarak kaybederdi.

16. ve 18. yüzyıllar arasında, Amerika kıtalarında bu şablon kendini bir daha ve bir daha tekrarladı. Bu, temas sonrası tarihin bir tür ana öyküsüydü. Aslında Avrupalılar hastalık ve politik bölünmüşlükten yarar sağlayamamaya başlayınca, kaybetmeye de başladılar. İstilacılar Florida'yı altı kere almaya çalıştılar, her defasında başarısız oldular. 1532'de Portekiz Kralı III. Joao, Brezilya kıyılarını on dört bölgeye ayırdı ve her birine kolonicileri dağıttı. 1550'ye gelindiğinde yalnızca iki yerleşim yeri kalmıştı. Fransızlar, St. Lawrence'da zar zor iki ticari merkez oluşturabildiler ve salgın öncesi New England'a bayraklarını dikmeye bile teşebbüs etmediler. Avrupa mikropları, çoğunun birbirlerine üstünlük sağlayamayacağı denli küçük Maya devletçiklerinin bulunduğu Yucatan Yarımadası'na çok yavaş yayıldı. Sonuçta, İspanya Mayalara hiçbir zaman tam olarak boyun eğdiremedi. 1990'larda Güney Meksika'yı sarsan Zapatista başkaldırısı, 16. yüzyılda başlamış olan koloni savaşlarının sonuncusu idi.

Tarihçilerin bütün bu tartışmaları ve doktora tezleri önemliydi fakat Dobyns başka bir şey düşünüyordu. Eğer Pizarro, korkunç salgından ve savaştan sonra, Tawantinsuyu'nun büyüklüğü karşısında şaşkınlığa düşmüşse, başlangıç olarak orada kaç kişi yaşıyordu? Bundan da öte, 1491'de Batı Yarıkürenin nüfusu ne kadardı?

Aritmetik Dizi

Wayna Qhapaq, ilk çiçek salgınında öldü. Virüs Tawantinsiyi'yu 1533, 1535, 1558 ve 1565'te yine vurdu. Sonuçlar her defasında, içinde yaşadığımız şanslı çağda düşünebileceğimizin çok ötesindeydi. 1565'teki salgın

patlamasının tanıklarından birine göre, "Büyük sayılarda ve yüzlerle ifade edilecek sayılarda ölüyorlardı. Köyler boşalıyordu. Cesetler araziye dağılmış veya evlere ve kulübelere yığılmıştı... Tarlalar ekilmiyordu, hayvan sürüleri başıboş dolaşıyordu ve yiyecek fiyatları o denli artmıştı ki birçok insan için bu fiyatlara ulaşmak mümkün değildi. Hastalıktan kurtulsalar bile kıtlıktan kırılıyorlardı." Buna ek olarak Tawantinsuyu, Kızılderililerin aynı biçimde bağışıksız olduğu başka Avrupa salgınlarının istilasına uğradı. (Muhtemelen) 1546'da tifüs, 1558'de grip (çiçekle birlikte), 1614'te difteri, 1618'de kızamık, İnka kültüründen geri kalanları tüketti. Dobyns'in tahminine göre toplamda, salgın her on Tawantinsuyu sakininden dokuzunu öldürdü.

Dobyns bu korkunç sonuçlara ulaşan ilk kişi değildi. Fakat o, Güney Amerika'da Avrupalıların görülmeye başlamasından önce çiçek salgınının oraya ulaştığını ortaya koyan ilk çağdaş araştırmacıdır. Dobyns'e göre virüsün en olası kaynağı Karayipler'di. Kayıtlara göre, çiçek salgını, 1518'in Kasım ve Aralık'ında, Hispanyola adasında görüldü. Porto Riko ve Küba'ya sıçramadan önce yerli nüfusun üçte birini öldürdü. İspanyollar, çocukken virüsle karşılaştıkları için, çoğunlukla bağışıklık kazanmışlardı. Hernan Cortés'in, Meksika'yı zaptı sırasında, Panfilo de Narvaez öncülüğünde bir keşif heyeti, 23 Nisan 1520'de, bugün Veracruz kentinin olduğu yere ulaştı. Bazı İspanyol kayıtlarına göre grupta, Francisco Eguia veya Baguia adlı, çiçek mikrobu taşıyan Afrikalı bir köle de vardı. Diğer kayıtlara göre, mikrop taşıyanlar, Narvaez'in yardımcı diye getirdiği Küba Kızılderilileriydi. Öyle veya böyle birisi virüsü getirdi ve bütün kıtaya bulaştırdı.

Hastalık, Meksika'nın (Aztek'lerin) en büyük kenti Tenochtitlan'a ulaştı, burada başkenti ve imparatorluğun geri kalanını yıkıma uğrattı. Dobyns'in bulgularına göre çiçek salgını oradan, seke seke Orta Amerika'dan Panama'ya erişti. O noktada İnka sınırlarından yalnızca birkaç yüz kilometre uzaktaydı. Virüs aradaki mesafeyi felaket boyutlarında sonuçlara yol açarak kat etti.

Dobyns bundan daha da ileri gitti. Ona göre, mikrop Batı Yarıküreye geldiğinde Avrupalıların ilk kez ulaştığı kıyı boylarından daha önce beyaz insanın hiç görülmediği, Kızılderililerin yaşadığı iç bölgelere yayılmış olmalıydı. Koloni yazarları, 16. yüzyılda hastalığın Amerika'nın bakir topraklarına tohumlarını sayısız kez ektiğini biliyorlardı. Fakat bilemedikleri, bilemeyecekleri ise, salgının sayıca sınırlı bölgelerden, yarıkürenin her köşesine korkunç oklar fırlatıp, Avrupa tarih kayıtlarında asla görülmeyen

yerlerde yıkımlara yol açtığı idi. Dolayısıyla Amerika kıtalarının birçok bölgesini keşfeden ilk beyaz insanlar, zaten boşalmış bölgelerle karşılaşmış olmalıydılar.

Sonuç olarak, Dobyns'e göre tüm koloni nüfus hesaplamaları çok düşüktü. Birçoğu salgından önceki ortalamalar değil, toplanan sonraki nüfus rakamlarıydı ve en düşük düzeyi veriyordu. Dobyns'in hesaplamalarına göre, temasın ilk 130 yılında Amerikalı halkların %95'i öldü. Kolomb'dan önceki yerli nüfusu bulmak için daha sonraki yerli nüfusu 20 veya daha büyük bir sayıyla çarpmak gerekir. Bu işlemle elde edilen sonuçlar, tarihsel ölçülere göre çarpıcı biçimde yüksektir.

Tarihçiler, temastan önce Amerika kıtalarında ne kadar Kızılderili yaşadığını öteden beri merak etmiştir. Beni coğrafyacısı Denevan'ın yazdığına göre, "Bu, Kolomb'un 1496'da Hispanyola adasında yaptırdığı bir nüfus sayımı girişiminden beri, tarihin en büyük araştırma konularından biri olarak ortada durmaktadır. Eski araştırmacıların rakamları, kibarca söyleyecek olursak, gayrı resmi araştırmalardı." Denevan'ın bana söylediğine göre tahmini hesaplamalar bile değildi. İlk kez 1928'de yerli nüfusun dikkatlice bulunulmuş bir tahmini ortaya çıktı. Smithsonian İnstitution'dan değerli etnograf James Mooney'nin koloni yazıları ve hükümet belgelerini tarayarak yaptığı araştırmaların sonucuna göre 1491'de Kuzey Amerika'da 15 milyon kişi yaşıyordu. Berkeley'in ünlü antropologu Alfred L. Kroeber, 1930'larda Mooney'nin çalışması üzerine temellendirdiği araştırmasında, çeteleyi daha da küçülterek 900.000'e ulaşır, yani 15 kilometrekareye düşen nüfus yoğunluğu 1 kişiden az... Kroeber'e göre tüm yarıkürede 8,4 milyon Kızılderili yaşıyordu.

Kıta ölçeğindeki hesaplamasının, bölgesel boyutta geçerli olmayacağının farkında olan Kroeber, bilim insanlarını "kesin yerel belgesel kanıtları" arayıp analiz etmeye teşvik ediyordu. Kendisinin de bildiği gibi, onun Berkeley'den bazı meslektaşları zaten bu analizleri yapıyordu. Coğrafyacı Karl Sauer, kuzeybatı Meksika'nın Kolomb öncesi nüfusunun ilk çağdaş hesaplamasını 1935'te yayınladı. Bu arada fizyolog Sherburne F. Cook, aynı bölgede hastalığın sonuçlarını araştırdı. Cook, Berkeley'den tarihçi Woodrow W. Borah ile 1950'lerin ortalarında birlikte çalışmaya başladı. 1970'lere uzanan bir dizi yayınlarında bu ikili, koloni maliyesi, sayımlar ve arazi kayıtlarını taradı. Sonuçlar Koeber'i rahatsız etti. Kolomb kıtaya ayak bastığında, Cook ve Barah'nın vardığı sonuca göre, yalnız orta Meksika platosunun nüfusu 25,2 milyondu. Buna karşılık İspanya ve Portekiz'in bir aradaki nüfusu on milyondan azdı. Onlara göre Orta Meksika dünyada

nüfus yoğunluğu en fazla olan yerdi, Çin ve Hindistan'da kilometrekareye düşen insan sayısının iki katından fazla.

"Bununla birlikte, tarihçiler ve antropologlar Cook ve Borah'ya pek kulak asmadılar" demiştir Dobyns. Yıllar sonra Denevan, Crosby ve William H. McNeill'ınkilerle birleşen çalışmaları sonunda onların dikkatini çekmeyi başardı. Dobyns, hem onların hem de kendisinin çalışmalarına dayanarak, Kızılderili nüfusun 1491'de 90 ile 112 milyon arası olduğunu öne sürdü. Başka bir deyişle, Kolomb yaklaşırken Amerika kıtalarında Avrupa'dan fazla insan yaşıyordu.

Birleşmiş Milletler tarafından 1999'da yapılan hesaplamaya göre 16. yüzyıl başlarında dünya nüfusu 500 milyon civarındaydı. Eğer Dobyns haklıysa, hastalık 17. yüzyılın ilk üçte birlik bölümünde 80 ile 100 milyon arası Kızılderilinin canını aldı. Bütün bu rakamlar olsa olsa yaklaşık ortalamalardır ancak anlamı açıktır: Salgın dünyadaki her beş kişiden birini öldürmüştür. Ontario'daki Queen's Üniversitisi'nden coğrafyacı W. George Lovell'a göre, bu "insanlık tarihinin en büyük can kaybı"ydı.

Dobyns'in vardığı sonuçlar, 1966'da Current Anthropology dergisinde yayınladı. Buna karşı reddetme girişimleri, konferanslar ve hatta koca kitaplar yayınlandı (Denevan da bir tane derledi: Amerika Kıtalarının 1492'deki Yerli Nüfusu [The Native Population of the Americas in 1492]). Dobyns bana şöyle demişti: *"Current Anthropology dergisindeki makalemin yol açtığı etkiden her zaman suçluluk duydum çünkü o zaman da, şimdi de söylediğim gibi Cook, Borah ve Sauer bunları daha önce yazıya dökmüşlerdi fakat insanlar dinlemiyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu tepkiyi anlamakta hâlâ güçlük çekerim. Belki de insanların dinlemeye hazır oldukları zaman 1960'lardı."*

Dinle ve saldır. Dobyns'in nüfus çalışmaları bazıları tarafından hemen politik amaçlı olarak günahkâr beyaz liberallerin kendi ayaklarına kurşun sıkması olarak nitelenmiş; daha da kötüsü Amerikan karşıtı kitlelere emperyalizm suçlamalarını artırma kozu sağladığı iddialarına yol açmıştı. Brown'dan antropolog Shepard Krech III'ün bana dediğine göre, "bazı kişiler, hiç şüphe yok ki bu yüksek rakamları istiyordu." Ona göre bu kişiler, Dobyns, 1983'teki kitabında konuyu yeniden ele alınca heyecanlanmışlardı *"Onların Sayısı Azaltılmıştı"* (Their Number Bacame Thinned) adlı kitabında hesaplamalarını yukarıya doğru çekti.

Bugün Dobyns'in hesaplamalarını kabul eden araştırmacı sayısı azdır fakat çoğu, yerli nüfusun, eski kuşakların hesapladıklarından çok daha fazla olduğu kanaatindedir. Çoğu fakat tümü değil. Dobyns, Denevan, Crosby,

Cook veya Borah'ya şiddetle karşı çıkan Wisconsin Üniversitesi'nden David Henige'nin, 1998'de yayınlanan "Olmayan Yerden Rakamlar" (Numbers from Nowhere) kitabı, nüfus verilerinin inkârı konusunda uç bir örnektir. Henige, Dobyns'in çalışmasını "1966'da şüpheyle yaklaşılmışsa bugün de daha azı ile yaklaşmak olmaz" diyerek suçlamıştır "bunun dışındaki her şey sadece daha kötü olabilir." Henige, 1976'de Denevan'ın, Kızılderili nüfus sayımı bilgileri ile ilgili bir seminerine rastladı. Cook ve Borah'nın Hispanyola adasında 8 milyon insanın yaşadığını "ortaya çıkardıklarını" okuyunca, bir an bunu gözlerinde canlandırdı. Milyonlarca insanı öylece ortaya çıkarabilir misin? diye düşündü. Bana "Nüfusun azaldığı ve insanların ölümcül savaş ve hastalıklar yüzünden göç ettikleri konusunda tarihe not düşebiliriz" dedi. Fakat ne kadar olduğunu kim bilebilir? Böyle yüzde 95 gibi büyük rakamlar telaffuz etmeye başlarsak söylemememiz gereken şeyleri söylemiş oluruz. Bu rakamlar bilmemizin mümkün olmadığı seviyeleri işaret eder.

Kızılderili aktivistler bu mantığı reddederler. Saskatchewan Üniversitesi'nden etnolog Lenore Stiffarm şöyle demiştir: "Beyaz adamın her zaman, atalarının yerlerinden sürdüğü yerlilerin nüfusunu düşük göstermeye çalıştığını duyarsınız". Onun bakış açısına göre, hastalığın etkisini göz ardı etmek, Amerika kıtalarının o zamanki gerçek nüfusunu azaltıp saklamanın bir yoluydu. Onlar şunu demeye getiriyorlardı: 'Orada az insan vardı ve hastalık bir kısmını öldürdü, biz oraya vardığımızda kimse kalmamıştı.' Dediğine bakılırsa Kızılderili sayısı ne denli az gösterilirse, kıtayı boş olarak tanımlamak ve her şeyi gasp etmek o denli kolay olacaktı.'" Stiffarm bana şöyle dedi: "Kimsenin yaşamadığı yerlere göç etmek çok uygundur; yalnızca bir avuç vahşinin yaşadığı yer ise ondan sonraki en uygun olandır."

Henige, *"Olmayan Yerden Rakamlar"*ı yazdığında, Kolomb öncesi nüfus hakkındaki tartışmalar için, deyim yerindeyse, ormanlar tüketecek denli kâğıt kullanılmıştı, yalnızca bibliyografyası 90 sayfaydı. İşgal sonrası Kuzey Amerika yerli halklarının tarihini anlatan *"Onların Dünyası Ağlayacak"* (Their Earth Shall Weep) kitabının yazarı James Wilson'a göre, Dobyns'in makalesinin ortaya çıkışından kırk yıl sonra bile, meslektaşları, o kraterden antropolojik bilgiler çıkarmaya çalışıyordu. Tartışmalar bitecek gibi gözükmüyor. Bu kısmen konunun doğasından gelen çekiciliğindendir. Ancak aynı zamanda geride kalan yerlilerin ne denli tehlike içinde olduğu konusunda artan endişelere de bağlıdır.

4. Sıkça Sorulan Sorular

Yankee Stadyumunu Bile Dolduramaz

30 Mayıs 1539'da Hernando De Soto, özel ordusuyla Florida'daki Tampa Körefezi'ne ayak bastı. De Soto tuhaf biriydi; yarı savaşçı ve yarı kapitalistti. İspanyol Amerika'sında gelişmekte olan köle ticareti pazarında bir lider olarak genç yaşta çok zengin oldu. İnka'ların fethinin finansmanına yardımcı olan bu kârlar De Soto'yu daha da zengin yaptı. Tawantinsuyu'da Pizarro'ya eşlik ederek vahşet konusundaki ününü pekiştirdi. Atawallpa'nın baş generali Challcochima'ya infazından önce bizzat işkence yaptı. Fethedilecek yeni dünyalar aramak için De Soto, Peru'daki serüvenlerinden kısa süre sonra İspanya'ya döndü. Sarayında, sıkıntıdan patlayan kral V. Charles'ı, kendi adına bir keşif heyetiyle, Kuzey Amerika'nın da kapılarını açmasına izin vermesi için ikna etti. Altı yüz asker, iki yüz at ve üç yüz domuzla Florida'ya yelken açtı.

Bugünün bakış açısıyla, De Soto'nun birbiri ardına yaptığı girişimleri haklı bulacak bir ahlaki düşünce yapısı tasavvur etmek güçtür. Kendisine bağlı güçler dört yıl boyunca altın aramak için şimdiki Florida, Georgia, Kuzey ve Güney Carolina, Tennessee, Alabama, Mississippi, Arkansas, Texas ve Louisiana'yı dolanıp durdular ve dokundukları her şeyi harap ettiler. Yerliler çoğunlukla azimle dövüştü fakat İspanyol saldırıları karşısında aciz kaldılar ve keskin silahlar ve sağlam atlar onların şaşkın ve etkisiz kalmalarına yol açtı. De Soto, sefer sırasında yüksek ateşten öldü. Fakat yol boyunca sayısız Kızılderilinin tecavüze uğramasına, işkence görmesine, köleleştirilmesine ve öldürülmesine yol açtı. Bazı araştırmacıların söylediğine göre, yaptığı en kötü şey, kötü bir niyetle olmasa bile, domuzları getirmesi olmuştu.

De Soto'nun izlediği rotada, on beş yıl boyunca incelemeler yapan Georgia Üniversitesi'nden antropolog Charles Hudson'a göre, keşif heyeti tekneler yaparak şimdiki Memphis'in birkaç kilometre aşağısından Mississippi'yi geçmiştir. Oldukça sinir bozucu anlardı: Heyetten birinin anlattığına göre, her öğleden sonra, onlar çalışırken, binlerce Kızılderili savaşçı kanolarla "bir taş atımı" mesafesinde yaklaşıp onlarla alay ediyordu. "Ayakta dimdik duran savaşçılar, sarı aşı boyası ile boyanmış, her renkten kuş tüyleri takmış, ellerinde tüylü kalkanları ile kanoların her iki yanındaki kürekçileri koruyarak ellerinde yay ve oklarıyla, kanoların başından kıçına kadar dizilmişlerdi." De Soto, sataşmalara ve ara sıra gelen ok yağmurlarına aldırış etmeden, korkusuzca, sırıkla itilen mavnalarla, şimdiki "sık yerleşimli büyük kasabaların" olduğu topraklara, doğu Arkansas'a geçti. Askerlerin kayıtlarına göre "bir tanesinden bakıldığında diğer ikisini, üçünü görmek mümkündü." Her bir kent kendini toprak duvarlar, büyük hendekler ve çok iyi nişan alabilen okçularla koruyordu. Utanmaz tarzıyla De Soto, doğrudan içeri giriyor, yiyecek istiyor ve tekrar dışarı çıkıyordu.

De Soto'dan sonra, neredeyse yüzyıldan fazla, Mississippi vadisinin bu bölümüne hiç Avrupalı gelmedi. 1682'nin başlarında, yabancılar yine ortaya çıktı; bu kez Fransızlar kanolarla geldi. Bunlardan biri René-Robert Cavelier, Sieur de la Salle idi. La Salle'in geçtiği yerler, De Soto'nun yan yana kentler bulduğu bölgelerdi. Her yer ıssızdı ve Fransız, üç yüz kilometre boyunca tek bir Kızılderili köyüne rastlamadı. New Mexico Üniversitesi'nden arkeolog Anne Ramenofsky'ye göre, De Soto oradayken Mississippi şeridi boyunca elliden fazla yerleşim yeri bulunuyordu. La Salle zamanında bu sayı belki de 'ona inmişti, bazılarında da muhtemelen yeni gelen göçmenler oturuyordu.' Hudson'ın bana dediğine göre De Soto, Kızılderili dünyasında "ayrıcalıklı fakat adeta açılıp hızla kapanan bir pencere gibi kısacık süren bir olaydı. Fransızlar geldiğinde ve defter yeniden açıldığında değişen bir gerçek vardı. Bir uygarlık çökmüştü. Soru şuydu: Bu nasıl olmuştu?

Bugün birçok tarihçi ve antropolog, suçlunun hastalık olduğuna inanıyor. Ramenofsky ve Texas Üniversitesi'nden antropolog Patricia Galloway'in bakış açısıyla, bulaşıcı hastalığın kaynağı muhtemelen De Soto'nun ordusu değil; fakat onun gezici et deposu olan üç yüz adet domuzdu. De Soto'nun ekibi, etkili bir biyolojik silah olmak için çok küçüktü. Kızamık ve çiçek gibi hastalıkları bu altı yüz adam Mississippi'ye ulaşmadan çok daha önce geçmiş ve iyileşmiş olmalıydılar. Fakat aynı şey domuzlar için geçerli olmayabilirdi.

Domuzlar, işgalciler için atlar kadar önemliydi. İspanyol ordusu, birliklerin etrafını çeviren ve sağa sola köpekler gibi koşuşturan, zayıf ve aç domuzların oluşturduğu bir toz bulutu içinde ilerliyordu. Her iki tür de içinde oldukları durumu garipsemiyordu. Avrupa'da bin yıldır bir arada yaşıyorlardı. İnsanlar ve evcil hayvanlar aynı ortamı paylaştıklarında, sürekli birbirlerinin mikroplarına maruz kalırlar. Zamanla mutasyon sonucu, hayvan hastalıkları insana sıçrar: Kuş gribi insan gribi olur, sığır vebası insan kızamığı olur, at vebası insan çiçeği olur. Avrupalıların aksine Kızılderililer, hayvanlarla sürekli temas halinde yaşamazlar. Onlar yalnızca köpeği, (Mezoamerika'da) hindiyi, lamayı, alpakayı, Muscovy ördeğini ve (And'larda) Gine domuzunu evcilleştirmişlerdir. Bir yönüyle şaşırtıcı bir durum yoktu. Yeni dünyanın, eskisine göre evcilleşmeye aday daha az hayvanı vardı. Bundan başka, çok az Kızılderili sütte bol miktarda bulunan bir şeker türü olan laktozu yetişkinlerin sindirmesini sağlayan gene sahipti. Tahmin edileceği gibi, süt içmeyenlerin, süt veren hayvanları evcilleştirmeye çalışmaları pek mümkün değildi. Fakat bu yalnızca bir tahmindir. Sorun şuydu; hayvan parazitleri hastalıkları, Amerika kıtalarında az biliniyordu. Ancak Avrupa tarımının başlıca dayanaklarından biri olan domuz; şarbon, Malta humması, leptuspiroz, trişin ve tüberkülozu bulaştırır. Domuzlar bolca ürer ve hastalıkları geyik ve hindilere geçirebilirler. Onlardan da insanlara bulaşır. De Soto'nun birkaç domuzu bütün ormanı dolanıp, hastalıkları yaymış olmalıydı.

De Soto'nun seferinin yol açtığı felaket, Ramenofsky ve Galloway'in öne sürdüğüne göre, tüm güneydoğuya yayıldı. Texas-Arkansas sınırındaki Caddo toplumuyla, Batı Georgia'daki Coosa toplumu bir süre sonra dağıldılar. Caddo'ların anıtsal bir mimari zarafeti vardı: Kamu meydanlarında, tören alanlarında, mozolelerde. De Soto'nun ordusu ayrıldıktan sonra Caddo'lar kamu merkezleri inşa etmeyi bırakıp toplu mezarlar kazmaya başladılar. Texas/Austin'den arkeoloji danışmanı Timothy K. Perttula'ya göre, De Soto ve La Salle'in seferleri arasında geçen zaman içinde Caddo nüfusu 200.000'den 8500'e düşmüştür: yüzde 96 civarında bir düşüş. 18. yüzyılda daha da düşerek 1400 oldu. Eşdeğer bir düşüş bugün New York'ta olsa kentin nüfusu 56 bine iner, bu Yankee Stadyumu'nu dolduramayacak bir sayıdır. Los Angeles'taki California Üniversitesi'nden antropolog Russel Thorton bana şöyle demişti: "Bu, beyazların Kızılderilileri göçebe avcılar olarak görmelerinin sebeplerinden biridir. Bütün yüksek nüfuslu kent toplulukları yok oldu."

Birkaç domuz, bu denli büyük bir yıkıma yol açabilir miydi? Henry Dobyns, bunu ilk gündeme getirdiğinden beri, bu tür kıyamet senaryolarına

karşı şüpheyle yaklaşanlar da çıkmaya başladı. Ne de olsa, felaketin birebir tanıkları yoktu. Güneydoğu halklarının hiçbirinin bugün bilinen herhangi bir türden yazılı belgesi bulunmuyordu. İspanyol ve Fransız öyküleri kanıt olarak kabul edilemezdi çünkü hastalık hakkında esaslı bir şey söylemiyorlardı. (Salgının, Güneydoğu'yu silip süpürdüğü inancı, diğer farklı kayıtlara göre, bölgedeki Avrupa kayıtlarında daha az yer almaktadır.) Arkeolojik kayıtlar, anlamlı olsa da ne yazık ki eksikti. İspanyollar geldikten hemen sonra, Güneydoğu'da toplu mezarlar daha da yaygınlaştı fakat domuzdan bulaşan hastalıktan dolayı ölen tek bir Kızılderili hakkında bile sağlam bir kanıt yoktur. Caddo ve Coosa'ların birbiri ardına çöküşüne De Soto'nun seferinin sebep olduğunu iddia etmek, eski "*bundan sonra, bundan dolayı*" şeklindeki yanlış mantığı yürütmek olabilir.

Dobyns, Perttula ve Romenofsky gibi arkeologlar, yalnızca kayıt altına alınamamış salgınların Amerika kıtalarının tamamına yayıldığını öne sürmekle kalmaz, hastalıkların kendilerinin o güne dek benzeri görülmemiş biçimde ölümcül olduklarını da iddia ederler. Kural olarak virüsler, mikroplar ve parazitler, kurbanlarının büyük bölümünü öldürmez, ev sahipliği yapan türü yok eden virüslerin, evrim geçirme süreçlerinin önü açıktır. 1918'deki grip salgını AIDS'e kadar, modern zamanların en büyük salgınıdır ancak dünyada on milyonlarca insana bulaşmasına karşın, kurbanların yalnızca yüzde beşi ölmüştür. Korkunç bir tehlike simgesi olan Kara Ölüm bile, sözünü ettiğimiz salgınlar kadar ölümcül olmamıştır. 1347-1351 arasında Avrupa'daki ilk Kara Ölüm salgını, klasik bir bakir toprak salgınıydı, mutasyona uğrayıp, akciğeri etkileyen türü olan *Yersinia pestis* virüsünü oluşturdu. Ancak o zaman bile hastalık belki de kurbanların üçte birini öldürmüştü. Eğer araştırmacıların dedikleri doğruysa, De Soto'nun rotası üstündeki Kızılderililer anormal kayıplar yaşamışlardı. Şüpheciler bunun nasıl doğru olabileceğini soruyor.

Gerçek nüfus rakamlarını bulmak için, bir de Dobynsvari yaklaşımı ele alalım: Tahmin edilen asgari nüfusa yine tahmini olacak şekilde, genellikle yüzde 95'lik ölüm oranı uygulayalım. 'Smithsonian Ulusal Doğa Tarihi Müzesi'nden' antropolog Douglas H. Ubelaker'a göre, sayıları yarım milyon azalınca, Rio Grande'nin kuzeyindeki asgari nüfus, 1900 Kızılderili olmuştur. Yüzde 95'lik bir ölüm oranı olduğunu varsayarsak (ki şüphecilerden Ubelaker buna katılmıyor), Kuzey Amerika'nın temas öncesi nüfusu on milyon olmalıydı. Yüzde birlik bir artış yaparak ölüm oranını yüzde 96'ya çıkarınca, rakam12,5 milyona sıçrıyor. Ölüm oranında küçük bir artış, aritmetik olarak iki milyondan fazla insan yaratıyor. Yüzde 98'de sayı 25 milyon oluyor. Yüzdedeki küçük bir değişiklik bile, bir hayli büyük

değişikliklerle sonuçlanıyor.

Daha da kötüsü rakamların büyük hata payı olasılıkları var. İngiltere'deki North Staffordshire Polytechnic İstatistikçilerinden Rudolph Zambardino, ilk elden veri eksikliğinin araştırmacıları tahmin sağanağı yapmaya zorladığını söylüyordu. Örneğin 16. yüzyıl Meksika'sının nüfusunu yaklaşık olarak tahmin edebilmek için tarihçilerin elinde yalnızca bazı bölgelerin *casado*'larının (aile reislerinin) resmi sayımları vardı. Toplam nüfusu hesaplamak için, o rakamı her evde yaşayan tahmini ortalama rakamla uyumlu hale getirmek, başında herhangi bir *casado* olmayan, dolayısıyla sayılamayan evlerin tahmini rakamlarını, nüfus sayım memurlarının hiç saymadığı *casado*'ların rakamlarını da hesaba katmaları gerekiyordu, vs. Bu etkenlerin her birinde hata payı bulunmaktadır. Ne yazık ki Zambardino'nun da belirttiği gibi, "Hatalar birbirini çoğaltıyordu ve hızla kabul edilemez artışlara ulaşılmasına yol açtı". Eğer araştırmacılar, tahminlerini makul hata sınırları içinde sunabilselerdi, diğer hesaplamaların, "anlamlı bir nicelik (rakam) tahmininin oluşturulmasının bir hayli ötesine geçtiğini görebileceklerdi" diye ekledi.

Bilim insanları, olağanüstü iddiaların olağanüstü kanıtlar gerektirdiğini söyler. Başka toplu ölüm olayları bol bol belgelendirilmiştir: Avrupa'da Kara Ölüm, Sovyetler Birliği'nde kolektifleştirme sonrası kıtlık ve hatta Afrikalı kölelerin çeşitli yerlere nakilleri sırasındaki ölümler. Eski Dünya bakteri ve virüslerinin Yeni Dünya'yı mezbahaya çevirdiği düşüncesini destekleyen fazla veri yoktur.* Bu tür kanıtlar, Avrupalıların kayıtlarının kenarına öylesine iliştirilmiş biçimde bulunabilir, Crosby'nin de kabul ettiği gibi "Bir izlenim yaratmaktan öteye gitmez."

Bana "Tartışmaların büyük çoğunluğu teorikti. Fakat teorik tartışmalar, değişik bölgelerdeki ayrı ayrı grupların verileriyle ilişkilendirilmek istediğinde bu rakamları doğrulamak çok zordur" diyen Ubelaker şunu da eklemiştir: "Arkeologlar, bu milyonlarca insanın yaşaması gereken yerleşim yerlerini aramayı sürdürmektedir." "Daha fazla kazı yapıldıkça, bir zamanlar gerçekten [yoğun bir nüfusun olduğuna ilişkin] bugüne dek gün ışığına çıkarılmışın çok ötesindeki kanıtlara ulaşılabilir." Pennsylvania Eyalet Üniversitesi'nden Dean R. Snow, Doğu New York'taki temas öncesi bölgeleri araştırdı ve her zaman ve her yerde bölgeyi silip süpürecek genel bir salgını destekleyecek kanıtları bulamadı. Şüphecilere göre, Dobyns ve diğer Yüksek Sayı Yanlıları (Kolomb öncesi nüfusun çok yüksek olduğunu

* Yalnızca tek bir önemli hastalığın, frenginin, ters yönde, Amerika'dan Avrupa'ya yayıldığına inanılır ancak bu uzun zamandır tartışılan bir konudur. Bkz. Ek C, "Frengi İstisnası".

savunanlara verilen ad) boş bir banka hesabı bulup, hesabın bu boşluğundan, bir zamanlar bu hesapta milyonlarca dolar olduğunu iddia eden kişiler gibidirler. Düşük Sayı Yanlısı eleştirmenlere göre, yüksek Kızılderili çıkarsamasında bulunanlar, olmayan kanıtları yoktan üretmeye çabalamak gibi bir entelektüel günah işliyorlardı.

İnandırıcı kanıtlar üretmelere karşın, araştırmacıların büyük bir bölümü neden Yüksek Sayı Yanlısı idi? Kızılderililerin, Avrupa hastalıklarının yol açtığı anormal yüksek orandaki ölümler sonucu azaldıklarını öne süren araştırmacılar, bir anlamda onların eşi benzeri görülmemiş ölçüde çıtkırıldım olduklarını mı iddia ediyorlardı? Niye, daha önce eşi benzeri görülmemiş büyük ve son derece ölümcül bir genel salgının var olduğunu varsayıyorlardı? Dartmouth tarihçilerinden Colin G. Calloway'e göre çıkarsanan kayıpların hız ve ölçeği "kafa karıştırıcıydı." Yine onun savına göre bunun bir nedeni de araştırmacıların bu kabule gönülsüz olmalarıydı. Doğrusu, insan birbirine hiç benzemeyen bu sahalardaki kayıpları nasıl *anlayabilir*? Ve eğer Avrupalıların bundan beş yüz yıl önce Amerika kıtalarına ayak basmaları, bunlardan sorumluysa, bugün bunun ahlaki yansımaları nedir?

Kırılganlığın Soybilimi

1967'nin Ağustos ayında, Venezuela sınırı yakınlarındaki Tootobi nehri üstündeki bir Brezilya köyüne, bir misyonerin kızamık olan iki yaşındaki kızı geldi. O ve ailesi Amazon kenti Manaus'tan yeni dönmüşlerdi ve ayrılmadan önce Brezilyalı doktorlar tarafından kontrol ve tedavisi yapılmıştı. Buna karşın aile Tootobi'ye vardıktan kısa süre sonra, kızamığa özgü lekeler görülmeye başladı. Bu köy, bölgedekilerin çoğu gibi, Brezilya-Venezuela sınırında, dünyanın en az batılılaşmış orman topluluklarından Yanomami Kızılderililerine aitti. Daha önce hiç kızamık virüsüne denk gelmemişlerdi. O sırada köyde 150 Yanomami vardı. Çoğu veya tümü hastalığı kaptı. Dehşete kapılmış misyonerlerin tüm çabalarına karşın içlerinden on yedisi öldü. Ve virüs, onu taşıdıklarının farkında olmayan insanlar aracılığıyla Yanomami yoğunluklu bölgelere sıçradı ve yayıldı.

Kısmen rastlantı sonucu, ABD'li soybilimci James Neel ve antropolog Napoleon Chagnon, salgının ortasında Yanomami'lere gittiler. Uzun süredir kızamıktan endişelenen Neel, yanında birkaç bin doz aşı da götürmüştü. Ne yazık ki hastalık onlardan önce davranmıştı. Onlar salgından "bir kaçış yolu" oluşturmak için aşı kullanarak çılgınca mücadele verdiler. Tüm çabalarına karşın, salgından etkilenmiş olan köylerde %8,8'lik ortalama

ölüm oranına ulaşıldı. Batı toplumlarında yalnızca bir çocukluk rahatsızlığı olan bu hastalıktan neredeyse her on kişiden biri ölmüştü.

Sonradan Neel, yüksek ölüm oranının virüsün kendinden değil, kısmen üzüntü ve çaresizlikten kaynaklandığı sonucuna vardı. Yine de bu yüksek ölüm oranının geçmişte bir benzeri görülmemişti. Burada anlatılmak istenen, ilk bakışta inanılmaz gözükse de, bakir toprak bölgesindeki Kızılderililer, Avrupa kökenli hastalıklara karşı bakir toprakta yaşayan Avrupalılardan daha savunmasızdılar. Belki de şaşırtıcı olan, Yerli Amerikalıların soylarından kaynaklanan nedenlerle yabancı mikrop ve virüslere karşı alışılmadık ölçüde savunmasız *olmuş olduklarına* ilişkin bir takım bilimsel kanıtlar olmasıdır, bunun bir sebebi de araştırmacıların, genel salgınların Dobynsvari ölçek ve ölümcüllükte ortaya çıktığına inanmalarıdır.

Burada iki tür kırılganlık arasında bir ayırım yapmalıyım. Birincisi kazanılmış bağışıklık eksikliğidir, yani daha önce hastalığa maruz kalarak kazanılan bağışıklık. Daha önce hiç suçiçeği olmamış kişiler virüsü hemen kaparlar. Hastalık geçince, bağışıklık sistemi kendini eğitir, deyim yerindeyse, virüsü püskürtür, sonradan virüse ne kadar maruz kalırsa kalsın, bir daha hastalığa yakalanmaz. O zamanın Avrupalılarının çoğu çocukken suçiçeğine yakalanmıştı ve ölmeyenler bağışıklık kazandılar. Çiçek ve diğer Avrupa kökenli hastalıklar Amerika kıtalarında daha önce mevcut olmadı ve dolayısıyla her Kızılderili bunlara karşı savunmasızdı.

Kazanılmış bağışıklığın olmamasına ek olarak (kırılganlığın ilk biçimi) bazı araştırmacılar, Amerika sakinlerinin bağışıklık sisteminin, Avrupalılarınkine göre çok daha kısıtlı olduğuna inanırlar. Eğer bu bilim insanları haklıysa, Kızılderililerin kendilerini bulaşıcı hastalıklara karşı korumada doğuştan gelen bir yetersizlikleri vardı (kırılganlığın ikinci biçimi). Bu bileşim yıkım demekti.

Bu ikinci tür kırılganlık, tarihin bir tuhaflığından gelmektedir. Arkeologlar, Kızılderililerin Amerika'ya gelişlerinin zamanlamasını ve biçimini çok tartışırlar fakat tüm araştırmacılar, ilk yeni gelenlerin sayısının az olması gerektiği konusunda uzlaşır. Onların gen havuzları göreceli olarak sınırlıydı, bu da onların biyokimyalarının eskiden ve şimdi benzersiz bir biçimde homojen olduğu anlamına geliyordu. Her on Yerli Amerikalıdan dokuzundan fazlası ve neredeyse tüm Güney Amerikalı Kızılderililerin kan grubu 0 iken, Avrupalıların kan grubu 0 ve A idi.

Evrimsel açıdan genetik türdeşliğin kendisi ne iyi ne de kötüdür. Eğer bir nüfusun zararlı genleri yoksa bu yararlı olabilir. 1491'de Amerika kıtalarında kistli fibrosis, Kore hastalığı, yenidoğan anemisi, şizofreni, astım

ve genç yaş şeker hastalığı bulunmazdı. Burada sınırlı gen havuzu, Kızılderilileri büyük ıstıraplardan korumuş olabilir. Sorun genetik türdeşlik de olabilir. 1960 ve 70'lerde Yale'den virüsbilimci Francis L. Black, yeni geliştirilen bir kızamık aşısı için, Güney Amerika Kızılderilileri arasında bir yararlılık ve güvenilirlik testi yaptı. Bu testler sırasında aşı yaptığı kişilerden kan örneği alıp sonradan laboratuarda inceledi. Black'i telefonla aradığımda, bana sonuçların "insanın düşünce kalıplarını zorlayan" türden olduğunu söyledi. Her kişinin kendi bağışıklık sistemi aşıya güçlü bir tepki göstermişti. Fakat yerli nüfus bir bütün olarak "çok sınırlı bir tepki çeşitliliğine" sahipti ve Black'a göre "Bu, uygun koşullarda gerçek bir sorun yaratabilir." Kızılderililer için, bu koşullar Kolomb'un gelişiyle oluştu.

Black, insanın lökosit (kandaki akyuvar) antigeninden (HLA) söz ediyordu. Bunlar çoğu insan hücresinin içinde, vücudun iki temel savunma mekanizmasından birinin anahtarıydı. Her tür hücre, genellikle, kâh bir balerini, kâh çılgın mucitlerin karmakarışık makinelerini andıran yoğun bir telaş ve karmaşık bir düzen içinde işleyen onlarca mekanizmayı içinde barındıran biyokimya fabrikalarına benzer. İyi işletilen fabrikalar gibi, hücreler de verimli çalışır; hücre makinelerinin bir kısmı içeride yüzen her şeyi parçalar ve yeniden kullanır, buna hücrenin bölümleri ve virüs gibi yabancı istilacılar da dahildir. Hiçbir parçalanmış bölüm bir daha kullanılmaz. Bazıları, küçük parçaları hücre duvarına aktaran özel moleküller olan HLA'lara iletir.

Dışta ise, lökosit denen beyaz kan hücreleri sinsi sinsi dolanır. Lökositler muhtemel savaş alanlarını inceleyen küçük keşif kolları gibi, oraya ait olmayan bir şeyi bulmak için, HLA'ların oraya taşıdığı küçük bölümleri tarar, hücre duvarlarını sürekli gözetim altında tutarlar. Lökosit bir olağanüstülük, örneğin biraz virüs, görünce hemen virüsün bulaştığı veya istila ettiği hücreyi imha eder. Bu, şu anlama gelmektedir; bir HLA, saldıran bir virüsü lökositin onu fark edebileceği bir yere sürükleyemez ise, bağışıklık sisteminin o kısmı ondan haberdar olamaz, saldırmasına engel olmaz. HLA'lar yüklerini bir çeşit deliğe yerleştirip yüzeye taşırlar. Eğer parçacık deliğe sığmaz ise, HLA onu taşıyamaz ve bağışıklık sisteminin geri kalan bölümü onu göremez. Herkesin çoklu HLA çeşitleri vardır; bu da onların, her olası sorunu lökositlerin dikkatine sunmaları anlamına gelir. Aslında her sorunu değil... Kişinin genetik yapısı ne olursa olsun, hiç kimsenin bağışıklık sistemi, herhangi bir virüsün herhangi bir soy özelliğini tanımlayabilecek yeteri kadar farklı HLA'lara sahip değildir. Bazı şeyler her zaman dikkatten kaçacaktır. Kalabalık bir asansörde birinin hapşırıp, bildiğimiz soğuk algınlığına yol açan burun virüslerinin on değişik türünü saçtığı-

nı düşünün (Virüsler, çabucak değişime uğrarlar ve vücutta genellikle her biri diğerinden biraz farklı, değişik biçimlerde bulunurlar). Basitleştirmek gerekirse, asansördeki diğer kişilerin virüsün on türünü de soluduğunu düşünün. Kişilerden biri şanslı ve her on çeşidi de ele geçirip hücre yüzeyine taşıyabilecek HLA'lara sahip olsun. Onun beyaz kan hücreleri, virüs bulaşmış hücreleri tanıyıp imha edebildiği için, o kişi hastalanmazdı. Onun kadar şanslı olmayan ise yanında duran kadındır; onun on çeşitten yalnız sekizini alıp taşıyabilen bir HLA dizisi vardır. Diğer iki çeşit onun lökositlerinin dikkatinden kaçar ve ona hırıltılı bir soğuk algınlığı armağan eder (sonunda diğer bağışıklık mekanizmaları devreye girer ve kadın iyileşir). Bu birbirinden farklı sonuçlar, bir nüfusun çoklu HLA profillerine sahip olmasının önemini ortaya koyar, bir kişinin HLA'ları belirli bir virüsü ıskalayabilir, başka biri onunla savaşmak için donanımlıdır ve o nüfus bir bütün olarak varlığını sürdürür.

İnsan gruplarının çoğu karışık dağınık HLA profilleridir, bunun anlamı neredeyse her zaman gruptaki bazı insanların belirli bir virüse bağlı kaldıklarında hasta olmayacaklardır. Black'in bana söylediğine göre, eğer laboratuar farelerinin çok fazla HLA çeşitliliği varsa, araştırmacılar bulaşıcı bir hastalığın gelişimini gözlemekte onları kullanamazlar. "Karmaşık sonuçlar alırsın, hepsi birden hastalanmazlar. Aynı zamanda tersi de doğrudur" dedi. HLA profilleri benzer kişiler, aynı hastalığa aynı biçimde yakalanırlar.

Black, 1990'larda Güney Amerika Kızılderilileri hakkındaki otuz altı çalışmayı yeniden inceledi. Onu şaşırtmayan biçimde, Kızılderililerin bir uçtan diğerine, Avrupa, Asya ve Afrika nüfuslarından daha az HLA tipine sahip olduğunu keşfetti. Buna ek olarak, Yerli Amerikan HLA profilleri çok az sayıdaki türün hâkimiyeti altındadır. Black'in buluşuna göre, Güney Amerika Kızılderililerinin üçte birinin HLA profilleri aynı veya aynıya yakınken, bu rakam Afrikalılarda iki yüzde birdir. Onun hesabına göre, Güney Amerika'da, sağlıklı bir virüs taşıyıcının benzer bir bağışıklık sistemine sahip bir taşıyıcıya rastlama olasılığı yüzde 28 iken, Avrupa'da bu oran yüzde 2'den azdır. Black'e göre, sonuç olarak Yeni Dünya'nın halkı, Eski'nin hastalıklarına karşı olağanüstü korumasızdı.*

* Bu nokta ısrarla yanlış anlaşıldığından, Kızılderililerin göreceli genetik homojenliğinin, genetik olarak değersiz, düşük kalitede olduğu anlamına gelmediğini sürekli vurgulamak gerekiyor. Hatta Kızılderilileri seven tarihçilerin önde gelenlerinden Francis Jennings bile yanlış yoldaydı; tartışmalı yapıtı Amerika'nın İstilası'nda (Invasion of America) "Avrupalıların, bazı hastalıklara direnme kapasiteleri, tümüyle Darwinci bir akış açısına göre, onları Kızılderililere karşı üstün kılıyordu." Hayır, İspanyollar daha geniş bir genetik dizilimi temsil ediyorlardı. Onların üstünlüğü

Aslında Eski Dünya'nın kimi toplulukları da, muhtemelen aynı nedenle Yerli Amerikalılar gibi bu hastalıklara karşı bağışıksızdı. Kızılderililerin en yakın genetik akrabaları yerli Sibiryalılardır. Onlar 16. yüzyıla dek Avrupalılarla önemli bir temasta bulunmamışlardır; ta ki Rus kürk tüccarları onların yönetimini devirip bölgede ileri karakollar kurarak haraç olarak da kürk talep edene kadar. Rus kürk piyasası, Rus hastalıklarını da beraberinde getirdi, özellikle de çiçek hastalığını.

Kızılderililerin yaşadığı deneyimle paralellikler çarpıcıdır. 1768'de virüs, Sibirya'nın Pasifik kıyılarını görünüşe göre ilk kez vurdu. Baykal Gölü'ndeki Rus üssünün bulunduğu Irkutsk'un valisi "Kaç kişinin hayatta kaldığını kimse bilmiyor" itirafında bulunmuştu''. Çünkü görevliler, o bölgeye gitmeye korkuyordu. On yıl sonra 1779'da, dünyanın çevresini dolaşan Kaptan James Cook'un keşif ekibi Pasifik kıyılarında uzun bir yarımada olan Kamçatka'ya ulaştı. İngilizler, sahil şeridinin bir mezarlık olduğunu gördüler. Geminin cerrahı David Samwell şöyle yakınıyordu: "Her gittiğimiz yerde büyük köylerin yıkıntıları ile karşılaşıyorduk; geride evlerin temellerinden başka hiçbir iz yoktu. Ruslar bize (köylerin) çiçekten dolayı harap olduğunu söylediler." Cook araştırma heyetinden beş yıl sonra Kamchatka'ya gelen kâşif Martin Sauer, Rus hükümetinin sonunda eski salgın bölgesine girdiğini keşfetti. Resmi rakamlara göre yarımadada bin kadar yerli kaldı; hastalık beş binden fazla cana mal oldu. Rakamlar kesin olarak bilinmeyebilir fakat şurası açıktır ki tek bir salgın, bölgedeki her dört yerliden üçünü öldürdü.

Birkaç küçük deneyimden sonra, yerliler karşı koymaya çalıştı. Politik nedenlerle sürgün edilmiş bulunan Heinrich von Füch'ün yazdığına göre, "Yerli Sibiryalılar, çiçek ve diğer bulaşıcı hastalıkların kasabada olduğunu öğrenir öğrenmez, yol boyunca ok ve yaylı nöbetçiler koyup kasabadan hiç kimsenin yerleşim bölgelerine gelmesine izin vermediler. Aynı biçimde Rus ununu veya diğer bağışlarını, çiçek mikrobunun bulaşmış olabileceği kaygısıyla, kabul etmiyorlardı." Bütün bu çabalar boşunaydı. Aşırı önlemlere karşın, hastalık yerli Sibiryalıları tekrar tekrar vurdu.

Bu üzücü tarihi olayı öğrendikten sonra Francis Black'i telefonla yeniden aradım. Genetik olarak belirlenmiş olduğu üzere, Kızılderili HLA türdeşliği değiştirilemez (Kızılderili olmayanlarla evlilik dışında). Bu, salgının önlenemez olduğu anlamına mı geliyordu? Amerikalı halkların, diyelim ki

konusunda ısrarcı olmak, bir futbol oyununda tesadüfen bir araya gelmiş bir kalabalığın, doğal olarak yakın akraba aile üyelerinin oluşturduğu bir gruptan üstün olacağını iddia etmek gibi bir şeydir.

bir başka paralel dünyada, hastalığın bulaşması kavramını anladıklarını ve ona göre davrandıklarını varsayalım. Kitlesel ölümler önlenebilir miydi?

"Birçok münferit kasabanın salgından etkilenmediği pek çok vaka vardı" Black'e göre. "Veba olayları sırasında Ortaçağ kentleri duvarların arkasına sığınıp içeri gelmeye çalışanı öldürürlerdi." Fakat bu bütün ülke çapında çok zordu. İngiltere kuduzu engellemişti. Bu, akla gelen en büyük başarı öyküsüdür. Fakat kuduz bir hayvan hastalığıdır, yalnızca limanları denetlemek yeterlidir, hasta köpeklerle sinsice giriş yapan yabancılar yoktur. Kuduz yüksek oranda bulaşıcı değildir, yakalanılsa bile başkasına geçmez.

Bir hayli konuştuktan sonra sustu, ona dikkatinin konudan uzaklaşıp uzaklaşmadığını sordum.

"Bunu nasıl yapabileceğimi hayal etmeye çalışıyorum" dedi. "Eğer Kızılderililer Florida'da hasta insanları kabul etselerdi, etkileri buraya, Connecticut'a dek ulaşırdı. Bu yüzden bütün bu değişik gruplar, uyumlu bir abluka düzenlemek ve bunu yüzyıllar boyunca yapmak zorundaydılar, yani aşının keşfine kadar sürecek dört yüz yıl. Doğal olarak ticaret yapmak istiyorlardı, bıçak karşılığında kürk ve bu türden şeyler. Fakat ticaret, antiseptik (mikroptan arınmış) koşullarda yapılmalıydı."

"Abenaki'ler, gemiden kıyıya çekilmiş bir halatın üstünden Verrazzano'ya mal gönderiyordu" dedim. "Bunu tüm yarıkürede uygulaman gerekirdi. Avrupalılar veya onların çoğu, gönüllü olarak işbirliği yapmalıydılar. Aslında bunların hiçbirinin olabileceğini düşünemiyorum."

Bu, salgının kaçınılmaz olduğu ve hiçbir şey yapılamayacağı anlamına mı geliyordu?

"Daha önce de dediğim gibi, yetkililer tecrit uygulamaya çalışıyorlardı. Fakat bu da ataerkil ve etkisiz kalmakla sonuçlanıyordu veya yabancılarla evliliği veya cinsel ilişkiyi teşvik edebilirlerdi. Fakat bu da korumaya çalıştıkları toplumu yok etme riski taşıyordu. Ne tavsiye edeceğimden emin değilim. Onlara ancak daha önce hiç almadıkları, sağlık yardımı almalarını önerebilirdim."

"Ölüme çare dışında, tıpta hiçbir şey imkânsız değildir" diye devam etti. "Fakat bunun (Avrupa hastalıklarından kaynaklanan salgın dalgalarının) uzun süre nasıl engelleneceğini bilemiyorum. Bu korkunç bir düşünce. Yüksek oranlı bulaşıcı hastalıklar üzerinde kırk yıldır çalışıyorum ve size diyebilirim ki bunlardan uzun vadede kaçmak neredeyse imkânsızdır."*

* *2004'te iki Birleşik Devletler antropologu ve bir Venezuelalı tıp araştırmacısı, Yerli Amerikalıların, bulaşıcı hastalıklara karşı korunaksızlıklarının ikinci bir sebebi olabileceğini öne sürdüler:

"Gözlerimiz Dehşetle Açılmıştı"

Tarihçilerin, salgınların Yerli Amerikan topluluklarını, Avrupalılar gelmeden önce de harap ettiklerine inanmalarının ikinci bir nedeni, salgınların Avrupalılar geldikten *sonra* da aynı sonuca yol açmalarıdır. Duke Üniversitesi tarihçilerinden Elizabeth Fenn, *Amerikan Barışı* (Pax Americana) adlı kitabında (2001), kanıtları büyük bir titizlikle bir araya getirerek, Batı Yarıkürenin Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın hemen öncesinde ve savaş sırasında iki çiçek salgını yaşadığını ortaya koyar. İkisinden daha küçük olanı, 1774 başlarında Boston'un dışında başladı ve izleyen birkaç yılda bölgede sinsice ilerleyerek, bir keskin nişancı gibi her gün on ilâ otuz kişiyi vurdu. Boston'da Bağımsızlık Bildirgesi'nin ilanı, bir gün önce kent ölçeğinde açılan inokulasyon kampanyasının gölgesinde kaldı (İnokulasyon: Çiçeğe karşı bağışıklık kazanmak için, eskiden, bir miktar çiçek mikrobunun bilerek vücuda zerk edildiği, ilkel ve riskli bir aşılama yöntemi).

Boston kuşatma altında olsa da, virüs doğu kıyıları boyunca Georgia'ya dek yayıldı. Ani Yung Wiya'lar (bu ad genellikle Cherokee diye bilinen bu gruba düşmanları Creek konfederasyonunca hafiften aşağılayıcı bir anlamla takılmıştır) ve Haudenosaunee'ler (Avrupalıların Iroquois ittifakı diye adlandırdığı, altı milletin oluşturduğu grubun yerli adı) yıkıma uğramıştır. Her ikisi de İngilizlerin önemli müttefikleriydi ve salgından sonra hiçbiri başarılı bir savaş veremedi. Çiçek salgını, İngilizlerin kölelerden bir ordu oluşturup, onlara savaştan sonra özgürlüklerini verme sözü ile ilgili planını da bozdu. Hastalık, kurulduktan sonra bile "Etiyopya Alayı'nın" çoğunu öldürdü.

Öldürürken herkese eşit davranan çiçek salgını, isyancıları da vurdu. Virüs, yüzyıllar boyunca Avrupa'da kıtaya özgü olarak kaldı; bu, Avrupalı-

HLA'lar gibi, bağışıklık sisteminin yabancı cisimleri tanımasına yardımcı olan, yardımcı T hücreleri. İyice basitleştirecek olursak, yardımcı T hücreleri iki türde oluşur. Biri mikroorganizmaları hedefler, diğeri de parazitleri. Vücut her ikisini de yüksek sayılarda barındıramaz ve bundan dolayı yetişkin bağışıklık sistemleri birine veya diğerine doğru yönlenme eğilimindedir ve bu da çocukken mikroorganizma veya parazitlere daha fazla maruz kalma durumlarına bağlıdır. Kızılderililer tarih boyunca bünyelerinde kurtçuk (şerit), bağırsak kurdu (tenya) ve nematod (iplik kurdu) taşımışlardır ve böylece parazitlerle savaşan yardımcı T hücrelerinin büyük bölümüne sahip olmuşlardır. Mikrop dolu çevrelerde büyüyen Avrupalılar ise çoğunlukla diğer yola meyillidirler. Sonuç olarak bu üç araştırmacı, yetişkin Kızılderililerin bulaşıcı hastalıklara Avrupalılardan daha duyarlı, muhtemelen hâlâ da öyle, oldukları sonucuna vardılar. Tersine, Avrupalılar da göreceli olarak parazitlere karşı daha dayanıksızdırlar. Eğer yapılacak olan başka araştırmalar bu tezi desteklerse ve parazitlerin çocukluk dönemindeki bulaşması engellenebilirse, Kızılderililerin bağışıklık sisteminin kendilerini bakteri ve virüslere alıştırıp gelecekteki olası ölümleri azaltabilmeleri mümkün olur.

ların çoğunun ona çocukken maruz kaldığı anlamına geliyordu. Fakat bu, Amerika için anlık ve korkunç bir ziyaretçiydi. Bu da yetişkin kolonicilerin çoğunun çocukluklarında bağışıklık kazanmadığı anlamına geliyordu. Onlar da bireysel düzeyde, neredeyse Kızılderililer kadar korunaksızdı. Grup düzeyinde ise, genetik olarak Kızılderililer daha homojendi. Bunun anlamı da, virüsün, onların arasında yayılsa da, o denli büyük miktarda ölüme yol açmadığıydı. Yine de, salgın sırasında Kıta Ordusu'ndaki* birçok asker öldü. Bu da, devrimci önderlerin, salgının başkaldırılarına son verebileceği korkusuna kapılmalarına yol açtı. John Adams** karısı Abigail'e şöyle yazdı: "Çiçek hastalığı! Çiçek hastalığı! Ona karşı ne yapacağız?" Kaygılarında çok haklıydı, kıta ordusunun 1776'da Quebec'e girmesini engelleyen İngilizler değil, virüstü. Fenn geçmişe dönerek bana şöyle dedi: "George Washington'ın en parlak hamlelerinden biri '78 kışında Valley Forge sırasında, ordusuna çiçeğe karşı bir tür aşılama yaptırmasıydı. Bu yapılmasaydı, çiçek salgını kolonileri İngilizlere gerisin geri verebilirdi."

Fenn'in yazdığına göre, ilk patlama etkisini yitirince, muhtemelen birincisiyle bağlantısı olmayan bir ikinci salgın Mexico City'de ortaya çıktı. İlk vakalar 1779 Ağustos'unda meydana geldi. Yılın sonunda kent bölgesinde on sekiz bin kişi ölmüştü ve salgın kırsala doğru her yönden hızla yayılıyordu. İletişimin o günlerde yetersiz olması, hastalığın yayılma zincirini belgelememizi engelliyor; fakat kayıtlar bize çiçek salgınının, güneye doğru adeta bir dizi havai fişeğin art arda patlaması gibi yayıldığını gösteriyor: Guatemala (1780-81), Kolombiya (1781-83), Ekvator (1783). Acaba virüs daha önce boy gösterdiği Tawantinsuyu'ya geri mi dönüyordu? Dartmouth tarihçisi Calloway: "Galiba öyleydi," dedi. Fenn, virüsün kuzeye doğru gidişini izledi. Dobyns gibi, o da, kilise defin (gömülme) kayıtlarını inceledi. 1780'de, büyük bir ölüm dalgası, çok kullanılan Santa Fe yolu üzerinden kuzeye doğru harekete geçti. Çiçek salgını, oradan Kuzey Amerika'nın batısındaki pek çok yerde patlama yaptı.

İlk etkilenenler veya yarım yamalak kanıtlara göre zarar görenler Hopi'lerdi. Henüz kıtlıktan çıkmışken, çiçek yüzünden iyice mahvoldular. Her on kişiden dokuzu öldü. İspanyol vali, Hopi'leri belirli merkezlerde barınmaya davet ettiğinde, liderleri ona zahmet etmemesini, salgının yakında onları dünyadan alıp götüreceğini söyledi. Kıtlık ve salgın yetmezmiş gibi, bugün Komançi diye bilinen Nermemuh (veya Nemene) adlı gezgin avcı topluluklarının da saldırısı altındaydılar. (Komançi adı, düşman bir grup

---

* **Kıta Ordusu:** İngilizlere karşı savaşan Amerikalı asilerin ordusu. (E.N.)

** **John Adams:** George Washington'dan sonra ABD'nin ikinci başkanı. (Ç.N.)

tarafından "her zaman bize saldıran insanlar" anlamında verilmiştir.) Ana yurtları Santa Fe'nin kuzeyi olan Nermernuh'lar, güney ovalarını ele geçirmek için yola çıkmıştı. Rakipleri olan Apaçi ve Hopi'leri çeşitli tuzaklarla ve ölümcül saldırılarla uzağa sürmüşlerdi ve faaliyet halindeki herhangi bir Avrupalı koloniciye de aynı şeyi yapma eğilimindeydiler. 1781'de akınları aniden durdu. Bu sessizlik on sekiz ay sürdü. Bu ateşkes acaba Hopi'ler tarafından taşınan Mexico City'deki çiçek salgını ile mi bağlantılıydı? Dört yıl sonra, bir gezginin günlüğünde yazdığına göre, Nermernuh'lar hastalık korkusuyla yaşıyordu çünkü çiçek onları daha yeni vurmuştu; yüzeysel fakat manidar bir kanıt.

Şurası kesindir ki hem Hopi'ler hem de Nermernuh'lar, eskiden beri canlı olan ve iletişimi hızlandıran atların gelişiyle son zamanlarda daha da yoğunlaşan bir takas ağının bir parçasıydı.

Çiçek salgını, Büyük Düzlükler ve Kayalık dağlar arasındaki bölgede, su üstünde seken yassı bir taş gibi Mandan, Hidatsa, Ojibwe, Crow, Blackfoot ve Shoshone kabileleri boyunca ilerledi, gelişigüzel bir şekilde devam ederek Orta Meksika'dan Hudson Körfezi'ne, iki yıldan az bir sürede, adeta seke seke, ulaştı. Büyük Düzlükler'in kuzeyindeki Kızılderililer, "kış kayıtları" dedikleri yılın önemli olaylarının sözlü kronolojilerini akıllarında tutarlardı. Kayıtlara çoğunlukla bir hayvan postuna çizilen spiral ardışık çizimler eşlik eder, hatırlatıcı bir not niteliğindeki bir çizimle her yıl özetlenirdi. 1780-81 arasındaki Lakota (Siu) kayıtlarının bazılarında, o yıllar kasvetli bir biçimde, çiçeğin onları tükettiği yıllar olarak özetlenmişti. Ve Lakota'lar da tek etkilenenler değildi.

1781'de bir Blackfoot grubu, Alberta'daki Kızıl Geyik Nehri yakınlarında, şafak sökerken bir Shoshone kampına rastladı. Blackfoot'lar Missouri ve Saskatchewan Nehirleri arasındaki düzlüklerde yaşayan, iyi örgütlenmiş grupların bir konfederasyonuydu. Fransız tüccarlardan edindikleri silah ve atları kullanarak, güney komşuları Shoshone'ları düzlüklerden şimdi Wyoming ve Colorado olarak bilinen dağlara doğru sürdüler. Bu Shoshone'lar için bir dezavantajdı çünkü Fransızlara ve onların mallarına erişimleri yoktu; İspanyollara erişebilmekle birlikte onlar da Kızılderililerin silah edinmelerini engelliyorlardı. Sonunda Shoshone'lar lisan bakımından kuzenleri olan Nermernuh'lardan, onların yenik düşmüş İspanyollardan ganimet olarak aldıkları silahları ticaret yoluyla edinince açık bir savaş patladı. Blackfoot grubu, savaşçılıkları gereği Shoshone kampına rastladıklarında ne yapacaklarını çok iyi biliyorlardı. Baskıncılardan birinin sonradan hatırladığı üzere, "keskin hançer ve bıçaklarla" Shoshone çadırlarını sessizce

yarıp, dövüşmek için girdiler fakat savaş çığlıklarımız ansızın kesildi, gözlerimiz fal taşı gibi dehşetle açıldı; savaşacak kimse yoktu ama ölüler veya ölmekte olanlar vardı; her iki grup da adeta çürümüş birer yığın oluşturuyordu. "Blackfoot'lar cesetlere dokunmadı fakat yine de mikrop kaptılar." Aynı kişinin büyük bir kederle anlattığına göre, grup geri dönünce "çiçek bir çadırdan ötekine yayıldı, onu oradan oraya sanki Kötü Ruh taşıyordu."

Fenn'e göre, "kanıtlar çoğunlukla" Shoshone'ların çiçeği aynı zamanda Columbia Nehri'nden Pasifik'in kuzeybatısına da taşıdığını göstermektedir. Calloway, Crow kabilesinin de, bunu yapabilecek başka bir seçenek olduğunu belirtir. Kim olursa olsun, virüsün etkileri on yıl sonra 1792'de İngiliz denizci George Vancouver Avrupalı ilk araştırma heyetini Puget Sound'a getirdiğinde bile görülebiliyordu. Cook'un Kamchatka'daki mürettebatı gibi, ölülerin kemiklerinin konduğu bir ev buldu: Terk edilmiş köyler, başıboş balıkçı tekneleri, "sahil boyunca etrafa gelişigüzel yayılmış büyük miktardaki" insan kalıntıları ve gördükleri her şey onları "çok uzak olmayan bir zamanda, bu toprakların şimdikinden çok daha kalabalık olduğu" düşüncesine yöneltiyordu. Teğmen Peter Puget'in dediğine göre "sağ kalanlardan en acınacak durumda olanlar gözlerini kaybedenler olmalıydı."

Avrupalılar, acımasız karantina mantığında çok usta idiler. Veba ortaya çıktığında evlere tahtalar çakarak kırsal bölgeye kaçtılar. Tarihçi Neal Salisbury'nin gözlemlerine göre, New England'ın Kızılderililere ait bölgelerinde ise hastanın ailesi ve arkadaşları, aksine hastanın yatağının etrafında oturup bekliyorlardı ve bu da hastalığın daha hızlı yayılmasına hizmet ediyordu. Hatta bulaşma kavramının kendisi bile tuhaftı. Blackfoot akıncısının hatırladığı kadarıyla "Bir insanın başka birine (bir hastalık) verebileceğine inanmıyorduk. Aynen bir insanın bir başkasına yarasını verebileceğine inanmadığımız gibi." Koruyucu önlemlerden haberleri olmadığından, kayıplar olması gerekenden daha fazla oluyordu.

Antibiyotikler çağında yaşarken, kardeşlerin, ebeveynlerin, akraba ve arkadaşların aynı anda ölmelerini anlamamız güçtür. Sanki korkunç bir ışığın çakmasıyla bir anda, Kızılderili köyleri dul kadın ve dul erkeklerden, yetim ve öksüzlerden, çocuklarını kaybeden ana babalardan ve kimsesiz çocuklardan oluşan bir topluluk haline dönüşmüştü. İnsan ruhunun bir soykırım sırasında umut beslemesi pek görülür bir şey değildir. Bir Paiute kadını 1883'te şöyle yazdı: "Benim halkım o denli mutsuzdu ki uzun bir süre çoğalmaktansa azalmayı arzuladılar." Bir Lakota kış kaydı 1784 yılını katı bir tasvirle anar: Yüzü çiçek bozuğu yaralarıyla dolu bir adam bir çöplükte tek başına, kendini vurmaktadır.

Hastalık yalnızca Kızılderili toplumlarının temelini oluşturan aile bağlarını parçalamakla kalmadı, üstteki politik yapıyı da silip süpürdü. Kral II. Liholiho Kamehameha ve Kraliçe Kamamalu 1824'te diplomatik bir gezi çerçevesinde, Hawaii'den Büyük Britanya'ya gittiler. Londra'da lüks bir otelde kalıp İngiliz Kralının kendi locasında tiyatro izleyen kraliyet çifti ve heyetin büyük bölümü kızamık kaptı. Kraliçe 8 Temmuz'da öldü. Yas tutan Kral altı gün sonra 27 yaşında öldü. Kraliyet çiftinin ölümü, o dönem toplumsal bir kargaşaya yol açtı. Wayna Qhapaq'ın ölümü Tawantinsuyu için nasıl bir felaket olduysa, onların ölümü de Hawaii için öyle oldu.

Kırk kadar yerli ulusun reislerinin, onyıllardır kendileriyle Fransızlar arasındaki savaşı sonlandırma anlaşmasına varmak için toplandıkları Montreal'de 1701 yazında acı bir olay meydana geldi. Ölüm toplantıya sinsice, grip biçiminde yaklaştı. Bundan sonra Kuzeydoğu Kızılderilileri bu tür hastalıkları çok iyi tanıdı: Hastalık Haudenosaunee üyesi o kadar çok kişinin ölümüne yol açtı ki ittifak çocuk ve insan kaçırarak ve savaş esiri alarak, nüfus açığını kapatmaya çalıştı. Konferans sırasında Haudenosaunee'lerin dörtte biri eski tutsaklardı. Birçok Kızılderili lider, grip salgınının Montreal'de olduğunu bile bile, büyük bir risk alarak konferansa katıldı. Düzinelercesi öldü. Bunlar arasında, hitabet yeteneğiyle ünlü, birbirini kıran anlaşmazlıkları önlemek için son bir şans çabasıyla toplantıyı gerçekleştiren Huron lideri Kondiaronk da vardı. Bedeni, kunduz kürklerinden yapılmış bir yatağa konmuş, kırmızı kumaşlarla örtülmüş ve etrafı bir bakır kap, bir tüfek ve bir kılıçla çevrelenmişti. Bu cisimler bu çeşitlilikle, Kondiaronk'un gelecekte yaratmaya çalıştığı kültürlerin barışçı karışımını simgeliyordu.

1770 ve 1780'lerdeki salgınlarda kaç kişinin öldüğünü kimse bilemez fakat birilerinde bir rakam varsa bile, bu darbenin toplamını anlatamaz. Hastalık tüm toplumları küle çevirdi. Batı Kanada'da altı Cree grubu 1781'den sonra yok oldu, çiçek salgını ile vurulan Blackfoot ulusu, Shoshone grubuna barış temsilcileri gönderdi ve tümüyle yok olduklarını gördü. Calloway şöyle yazar: "Ülke güney yönünde boş ve sessizdi." Omaha da hastalıktan öyle kırılmıştı ki geleneğe göre bilinçli olarak düşmanlarına karşı bir intihar saldırısı başlattılar. Ölmeyenler ise köylerini terk edip, evsiz barksız gezginler haline geldiler.

Antropolog Claude Levi Strauss bir keresinde, kültürlerin kitaplar gibi olduğunu, her birinin insanlık kütüphanesinde bir cilt olduğuna işaret etmişti. 16. yüzyılda, o güne kadar yakıldığından daha fazla kitap yakılmıştı. Kim bilir kaç Homeros yok oldu? Ya da kaç Hesiodos? Ne büyük resim,

heykel, mimari ve müzik eserleri yok oldu veya hiçbir zaman üretilemedi? Diller, dualar, rüyalar, adetler ve umutlar, hepsi gitti. Ve yok oluş yalnız bir kez değil, tekrar tekrar gerçekleşti. Bugünkü antibiyotik çağımızda, yaşamın bütün yönleri ile bir ıslık sesi gibi buhar olup uçtuğunu nasıl hayal edebiliriz? Bugün içinde yaşadığımız dünyanın biçimlenmesine yol açan, eşi benzeri görülmemiş felaketin toplam kapsamını kim değerlendirebilir? Bunu denemek önemli gözüküyor. Kayıpların ölçüsünü, türünü ve sebeplerini kavramaya çalışmanın bence en iyi yolu, bir Yerli toplumunun tıpkı yok oluşuyla ilgili olanlar gibi, entelektüel yaşamının da iyi biçimde belgelenen tek bir örneğine bakmaktır.

Çiçekler ve Şarkı

Koloni kayıtlarına göre, 1524'te, Heman Cortés'in üç yıl önce zapt ettiği, Üçlü İttifak'ın, daha iyi bilenen adıyla Aztek İmparatorluğu'nun, başkenti Tenochtitlan'ın büyük binalarından birinde olağanüstü bir buluşma gerçekleşti.* Bir odanın içinde karşı karşıya gelen seçkin din adamlarının oluşturduğu iki delegasyon, Tanrı'nın doğası üzerine tartıştılar. Bir tarafta Papa VI. Hadrian'ın görevlendirdiği Avrupa'dan gelen yüksek rütbeli on iki Fransisken keşiş, öte tarafta ise Cortés büyük tapınakları kapatıp, dini faaliyetlere son verinceye kadar, büyük ruhani ve siyasi bir güce sahip olan, Üçlü İttifak'ın on iki yüksek rahibi bulunuyordu. Her ne kadar Roma'daki Papa, görev için Katolik rahiplere yetki vermişse de, onların on ikisi de İspanyoldu çünkü imparatorluğu İspanya fethetmişti ve yönetiminden kurtulmak yolunda kendisiyle yüzyıllarca mücadele veren Afrika Müslümanlarından dolayı güçlü yabancı ideolojilere karşı tecrübeliydi. Benzer biçimde, Üçlü İttifak'ın rahipleri de muhtemelen Mexica'lardandı. Mexica'lar, İttifak'ın egemen unsuruydu ve onlar imparatorluğun en büyük kenti Tenochtitlan'ı kurmuş ve geliştirmişlerdi.

Fransisken misyonu önce Cortés'in bir isteğini dile getirdi. Cortés'e göre İttifakın askeri fethi ona eşdeğer ruhani bir fetihle de bütünleşip taçlandırılmalıydı. Ona göre Kızılderililerin kurtuluşuna rehberlik edilmeliydi. Bundan dolayı İspanya Kralı V. Carlos'tan bu işi yapacak birkaç rahip istedi. Onun üzerine Kral da Papa'ya başvurup onun hayır dualarını ve öğütlerini istedi. Tarihçi William H. Prescott'un yazdığına göre, Cortés

* Tarihçiler artan bir şekilde "Aztek" terimini kullanmaktan kaçınıyor çünkü 19. yüzyıl natüralistlerinden Alexander von Humboldt, bu sözcüğü bir yanlış anlama sonucu icat etti. Humboldt'un "Aztekleri" aslında üç ulusun halkı, Üçlü İttifak'ın üyeleriydi.

"şatafatlı bir yaşam için kullanan piskoposlar ve kendini beğenmiş yüksek rütbelileri, değil... lekesiz saflıkta bir yaşamın insanları, münzevi yaşamayı öğrenerek yetişmiş, kendini adadığı davanın yanında bireysel özverilerini çok önemsiz sayan insanları" istiyordu.

Yaşamını dinsel inanca adayan ve son günlerinde Meksika çölünde inzivaya çekilen entelektüel Martin de Valencia tarafından yönlendirilen rahipler, İspanya'nın yeni hedeflerini, Hristiyanlığın kutsal yoluyla uyumlu hale getirmek için rehberlik etmek arzusundaydılar. Keşişler, Mexica'ların zaten bir kilisesi *olduğunu* anladılar, ruhlarını şeytanın tuzağına düşürmeyi amaçlayan sahte bir kilise; ama yine de bir kilise. Ve ayrıca, Kızılderililerin sayıca, en çalışkan misyonerler tarafından bile ulaşılamayacak kadar kalabalık olduklarını da biliyorlardı. Valencia'nın planı, vekâlet yoluyla din değiştirtmeydi: O ve diğer on iki keşiş önce Kızılderililerin ruhbanının gözlerini gerçek inancın güzelliklerine açacak, akla dayanan teolojik tartışmalarla onların bağlılığını sağlayacak ve sonra bu ikna edilen rahipler taraftar kazanıp, İncil'i kendi dillerinde yayacaklardı.

Keşişlerle Mexica'lar arasındaki tartışmaların tek kaydı kırk yıl sonra başka bir Fransisken, Bernardino de Sahagún tarafından derlenmiştir. Sahagún toplantıdaki on iki İspanyoldan onunu tanıyordu, dört Mexica rahibi ile görüştü, boşlukları ise kendisinin katıldığı benzer teolojik tartışmalardaki deneyimlerden yararlanarak tahmin yürüterek doldurdu. Nazım diyalog biçiminde yazılmış, *opera düzeninde* karşılıklı uzun öyküler anlatır bir tarzla geçmiş olayları anlatırken konuşmacıların kimliğini tanımlamadığından, belki de bazı tarihçiler, aslında böyle büyük bir buluşmanın gerçekleşmediğini, Sahagún'un kayıtlarının, birçok küçük buluşmanın süzgeçten geçirilmiş hali olduğuna inanıyorlardır. Yalnızca Mexica dili olan Nahuatl'ca yazılmış orijinal el yazısı metnin bir bölümü bugüne gelebilmiştir ki Sahagún bunu akıcı biçimde konuşmayı öğrenmiştir. Yine de elimize ulaşanlardan Mexica'ların İspanyollarla karşılıklı konumlarını nasıl gördüklerini anlamamız mümkündür: yenilmiş ama eşit.

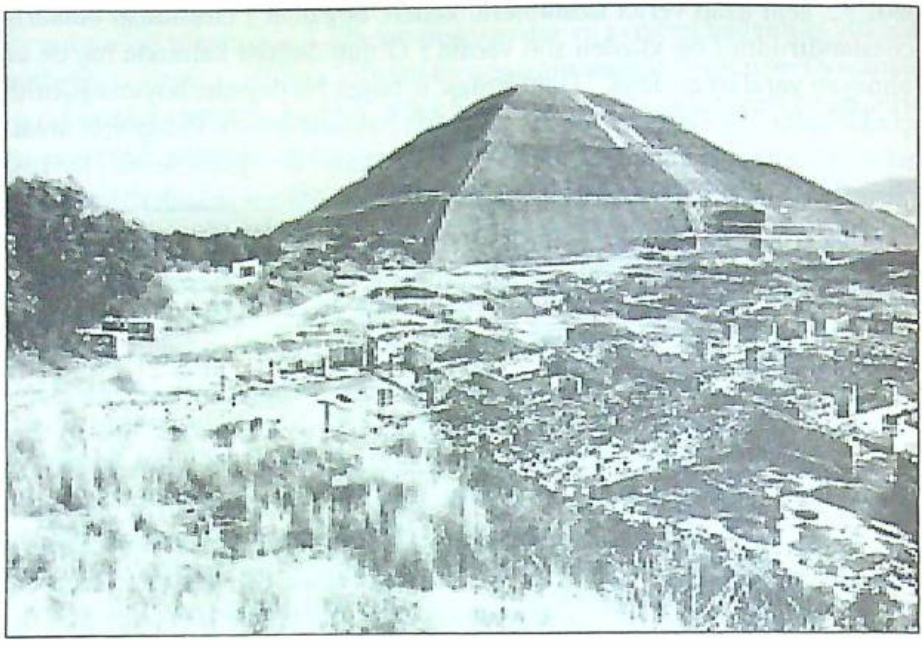
Sahagún'un anlatımında önce Fransiskenler konuşurken çevirmenler bu Avrupa kavramlarını, yüksek bir hitabet dili olan Nahuatlca'da söylemek için uğraş verdiler. Keşişler "dünyada kutsal şeyleri anlatan en büyük kişi olan" Papa tarafından "Tek ve Biricik Gerçek Tanrı'nın/kutsal kelamını" bildirmek için, Yeni İspanya'ya gönderildiklerini açıkladılar. Rahiplere göre, yanlış mihraplara taparak "O'nun kalbini incitiyorsunuz, / böylece O'nun öfkesi, O'nun hiddeti altında yaşıyorsunuz" Hristiyan Tanrı, putlara ve kötü ruhlara tapan Kızılderililere o kadar öfkelendi ki "İspanyolları yol-

ladı, /... seni azap verici üzüntülerle kedere boğanlar / tarafından bunlarla cezalandırıldın / bu yüzden son verdin / O'nun değerli kalbinde hiç de az olmayan yaraları açmaya." Üçlü İttifak'a, başka bir deyişle, boyun eğdirildi çünkü halkı Tek Gerçek Tanrı'yı tanımayı başaramamıştı. Rahiplerin anlattığına göre İncil'i kabul ederek Mexica'lar "kalbini soğutabilecek / herkesi yaşatan O'nun /tarafından böylece tümüyle yok edilmeyecekler" idi.

Mexica'lar anında yanıt verdi. Hristiyanlığa katılmayı istemeseler de işgalcilerine doğrudan kafa tutarak onları yenemeyeceklerini biliyorlardı. Kurnazlık yaparak tartışmanın niteliğini daha cana yakın, güzel sözlerle süslenmiş bir söylem zeminine kaydırmaya çalıştılar; karşılarındaki yüksek dereceden rahiplerin onlara eşit düzeyde davranmasını zorlayacak bir hamleydi bu. Baş rahipleri sordu: "Şimdi hemen ne yanıt verebiliriz?" "Biz halkı koruyanlarız / Bir halkın anası, babasıyız." Çevirisi şöyleydi: Biz rahipler, siz Fransisken'ler gibi aynı işi yapıyoruz. Bizler de sizler gibi yüksek düzeyde din adamları, seçkin aydınlarız. Bizim de sizler gibi bir işlevimiz var: sıradan halka güven ve bir amaç sağlamak. Mexica'lar inançlarını inkâr etmenin yaşamlarını paramparça edeceğini söylediler. Rahipler de, bu ve diğer nedenlerden dolayı, "Henüz [Hristiyanlığı] kabul edemeyiz / Bunu kendi gerçeğimiz haline getiremeyiz." şeklinde bir açıklama yaptılar. Rahiplerin bu karşı çıkışının ardında zımni bir istek vardı: Bizim yerimizde olmanın anlamını bilirsiniz. Siz de aynı sorumlulukları taşıyorsunuz. Bir grubun diğeri üstünde konumlandırılmış yüksek düzeyde dini görevlileri olarak, bunu bize yapmayın.

Karşılarında çocuksu yerliler, Allah'ın Kelam'ı ile doldurulmayı bekleyen boş kaplar bulmayı bekleyen Fransisken'ler, bunun yerine entelektüel gelenekleriyle gurur duyan, yetenekli hatipler buldular. Sonunda yüksek dereceli rahipler kaba fakat etkili bir mantığa başvurdular: Kızılderililer Hristiyan Tanrı'sına sadakat yemini etmeliydi çünkü onların kendi "tanrıları onları İspanyolların ellerinden kurtaracak kadar güçlü değillerdi." Gösterişsiz bir törenle, Mexica'lar yemin ederek eski dinlerinden vazgeçip Hristiyanlığı kabul ettiler.

Sahagún ve diğer dinsel yetkililer on yıldan uzun bir süre, bu din değiştirmeyi bir zafer olarak nitelendirdiler. Başlangıçta olayı anmak için tartışmayı canlandırmaya başladı. Fakat el yazmalarını hiçbir zaman yayınlamadı. Çünkü Kilise'nin Yeni İspanya'daki çabalarını bir başarısızlık olarak görme eğilimine giderek daha çok kayıyordu. İncil'e sözde bağlılık yeminlerine karşın Mexica'lar bugün de bazı torunlarının olduğu gibi Hristiyanlığın dışında kaldı.

60 metre yüksekliği ve 230 metrelik bir kenarıyla Teotihuacan'daki Güneş Piramidi, dünyadaki en büyük üçüncü piramittir. Aşamalı olarak MS 2. ve 3. yüzyıllarda inşa edilmiş olup, tepede, 100 metre derinliğinde bir lav kanalı tarafından oluşturulmuş bir oyuk vardır, bu da insan soyunun dünyaya çıkışını temsil etmiş olabilir. Piramit ve kentin geri kalan bölümü tam kuzeyden 15°20'' açı farkıyla doğrusal bir ağ şeklinde konuşlandırılmıştır; oyuğun ağzı ile hizalandığı düşünülmüş olabilir.

Sahagún, ilk Amerikalı antropolog olarak bilinir çünkü dinlerinden döndürmeye çabaladığı Kızılderilileri anlamak için onyıllarca çalıştı. Diğer misyonerlerle birlikte Mexica'lar ve komşuları, hanedan tarihleri, yerli dillerin sözlükleri, adetlerin açıklamaları, şiir ve tiyatro koleksiyonları, resim ve heykel galerilerine ilişkin arşiv diğer hiçbir Kızılderili grubuyla hatta İnka'larla bile kıyaslanamayacak ölçüde toplandı. Bundan, çoğunlukla kayıplarla engellenen bir grubun tüm ayrıntıları ile bir portresi ortaya çıkar.

Onlar, Orta Amerika'da görülmüş en büyük imparatorluğu bir araya getirmiş kişiler olarak bilinirler. Fakat en büyük başarıları, lirik şairlerin soruları ile başlayarak, bunları seçkin akademilerle birleşen araştırmacı okullarda sürdüren Yunanlılarda olduğu gibi önemli bir entelektüel gelenek yaratmaları olabilir.

Politik güç ustaları ve dahi uzmanlar olan Mexica'lar, aynı zamanda gerçek dışı parlak bir nesil olma iddiasında bulunan görgüsüz bir halktı. Mexi-

ca tarihleri, göçlerini Mexico Havzası ile ilişkilendirerek başlar. Dağlarla çevrili olan havza, kuzeyden güneye 160 kilometre, doğudan batıya ise belki de bunun yarısı kadar uzanır. Ortasında, 80 kilometre uzunluğunda çok berrak ve temiz bir suya sahip volkanik Texcoco Gölü bulunmaktadır. İsa'nın yaşadığı zamanlarda, kuzeydoğu dış sınırlarında Teotihuacan adlı küçük bir köy askeri bir güç olarak ortaya çıkmıştı. Bunu izleyen dört yüz yılda, bu krallık, Orta Meksika'nın büyük bölümünü doğrudan, güneye Guatemala'ya kadar olan bölgedeki kukla hükümetleri ise dolaylı olarak yönetecek duruma gelene kadar, istikrarlı biçimde genişlemiştir. Kendi kabilesinin adını taşıyan başkentinde, muhtemelen 200.000 kişi yaşamaktaydı. Bu, o zaman için muazzamdı, harabeleri Mexico City'den otobüsle bir saatlik uzaklıktadır, eski dünyadan kalanların arasında hiç de *küçük* değildirler.

Kent, araziyi bir baltayla yarmışçasına kesen, kuzey-güney doğrultusunda bir bulvar olan Ölüler Caddesi etrafında konuşlanmıştır. Caddenin kuzey ucunda, her biri en büyük Mısır piramitleri kadar büyük olan Güneş ve Ay piramitleri yükselir. Onların güneyinde kafası Bismarck'ınkiler kadar çok ulusal ihtişam fikriyle dolu, insafsız ve ellerindeki askerler ile daha neler yapabileceklerini düşünen imparatorluk yöneticilerinin bulunduğu Tüylü Yılan Tapınağı uzanır. İmparatorluğun tüm ün ve gücüne karşın, tarihi hâlâ az bilinmektedir; arkeologlar, halkının hangi dili konuştuğunu ve hatta gerçek adını bile bilmemektedir (Teotihuacan adı yüzyıllar sonra konmuştur). Bir tür yazısı varsa da, pek kullanılmadığı anlaşılıyor, zaten yazısı da henüz çözülemedi.

Teotihuacan, 8. yüzyılda henüz bilinmeyen bir sebeple yıkıldı fakat Orta Meksika'da hâlâ devam eden bir iz bırakmıştır. Üç yüz yıl sonra yükselen Totlec'ler, kendilerini onun mirasçısı olarak nitelendirmiştir. Onlar da bir imparatorluk kurmuş ve MS 1200'lerde iç çekişmeler yüzünden yıkılmışlardır. Totlec'lerin yıkılışı ile ılık ve verimli havzada bir boşluk oluştu. Buraya kuzey ve batı çölünden, aralarında Mexica'ların da olduğu yarım düzine grup geldi.

Mexica'lar, Teotihuacan ve Totlec'lerin emperyal geleneklerini sürdürmeleri için pek uygun bir seçenek değildi. Yoksul ve geri kalmış idiler, Texcoco Gölü civarlarına muhtemelen yaklaşık MS 1250'de geldiler ve daha önemli gruplara tabi oldular. Sonunda bir takım düşmanlar onları verimli kıyıdan sürdüler. Mexica'lar, bataklıklarla dolu, ıssız bir adaya kaçtı. Son Mexica yöneticisinin torunu Hernando Alvaro Tezozomoc'un bir kaydına göre, mülteciler adada birkaç gün yiyecek, içecek ve kalacak yer

bulmak için çaresizce kıvrandılar, ta ki rahiplerden biri bir rüya görene dek. Mexica'ların koruyucu ilahı halkına bataklıkta bir kaktüs aramalarını emreder. Tanrı şöyle dedi: "Kaktüsün üstünde, kendini güneşte ısıtan bir kartal göreceksin"

Ve [ertesi sabah] bir kez daha sazların, kamışların arasından geçerek pınarın kenarına geldiler.

Ve kamışların arasından çıkınca,

Pınarın kenarında *tenochtli* vardı [bir kaktüs meyvesi]

Tenochtli'nin üstünde bir kartal gördüler, üstüne tünemişti, üstünde duruyordu.

Bir şey yiyordu, bir şeyle besleniyordu,

Yediği şeyi gagalıyordu.

Ve kartal Mexica'ları görünce, başını eğerek selam verdi.

Yuvasında, yuva döşeğinde, her türden değerli tüy vardı,

Güzel cotinga tüyleri, gül rengi kaşıkçı balıkçıl kuşu tüyleri, quetzal (uzun ve göz alıcı renkte tüyleri olan Orta Amerika'ya özgü bir kuş) tüyleri

Ve bir takım başka kuşları başlarının üstünde dağılmış halde gördüler,

Bazı değerli kuşların kafaları bir araya dizilmişti,

Ve bazı kuşların ayakları ve kemikleri.

Ve Tanrı onlara seslendi, onlara şöyle dedi:

"Ey Mexica'lar, o orada olacak!"

(Fakat Mexica'lar kimin konuştuğunu görmedi.)

Bu nedenle onu Tenochtitlan diye adlandırdılar.

Ve Mexica'lar ağladı, dediler ki,

"Ah ne güzel, kutsandık.

Bizim olacak olan kenti gördük!

Haydi, gidelim, haydi dinlenelim..."

Bu... 1325 yılında olmuştu.

Böylece Teotihuacan'ın büyüklükte ve zenginlikte yegâne rakibi Tenochtitlan ortaya çıktı.

Kabilenin ihtiyarlar heyeti, Mexica'lar arasından her konuda *yöneticiler* seçti. Mexica'lar yetkiyi *tlatoani* (sözcü), diğer gruplarla ilişkileri denetle-

yen bir diplomatik ve askeri komutan ve iç ilişkileri düzenleyen *cihuacoatl* (dişi yılan) arasında bölüştürür. Tenochtitlan'ın ortaya çıkışından yüzyıl sonrasına kadar, *tlatoani* pek imrenilecek bir konumda değildi. Mexica'lar, kıyıdaki bir kent devletine tabi idi ve onların savaşları için *tlatoani*, Mexica erkeklerini asker olarak göndermek zorundaydı. Yalnız 1428'de yeni seçilmiş *tlatoani* olan Itzacoatl, başka iki küçük tabi devletle ittifak kurunca baskıcı ortak efendilerinden kurtulabildiler. Zaferin sonucunda bu üçlü grup, en güçlü ayağının Mexica'lar olduğu Üçlü İttifak'ı resmen oluşturdular. İmparatorluk Tawantinsuyu gibi, hızla büyüdü. Başkanlık eden muktedir kişi Itzacoatl değil, erkek yeğeni Tlacaelel'di. (1398-1480)

Uzun yaşamı süresince, Tlacaelel'e iki kez *tlatoani* makamı önerildi fakat o her ikisinde de bunu reddetti. Daha itibarsız ve görünüşte daha etkisiz olan, içişlerinden sorumlu *cihuacoatl* makamını tercih ederek, İttifak'ı perde arkasından elli yıldan fazla yönetmiş ve Mexica toplumunu yeniden inşa etmişti. Tlacaelel ilk olarak otuz yaşında, Mexica'ları efendilerine başkaldırmaya teşvik ederken, İttifak'ın kuruluşunu yönetirken ve savaş sırasında da Itzacoatl'in generali olarak hizmet ederken tanındı. Zaferden sonra Itzacoatl ve Mexica kabile önderleriyle buluştu. Aldıkları tutsak ve ganimetten başka, galipler Orta Meksika'da, rahipler tarafından hazırlanan ve halkların tarihini anlatan kodeks, yani el yapımı resim-metinleri çoğunlukla yakarlardı. Tlacaelel, buna ek olarak, kendilerine daha önce zulmedenlerin kodekslerinden başka, Mexica'ların *kendi* kodekslerini yakmaları için de ısrar etti. Onun bu düşüncesi ancak Orwell tarzında açıklanabilir: "Bizim halkımızın / bu resimleri bilmesi uygun değildir. / Bizim halkımız, bizim tebaamız yok olur / Ve ülkemiz mahvolur / Çünkü bu resimler yalanlarla doludur." "Yalanlar" uygun olmayan bir etkendi çünkü Mexica'ların geçmişi, yoksulluk ve aşağılanmadan ibaretti. Tlacaelel'in dediğine göre, insanları doğru şekilde harekete geçirmek için rahiplik kurumunun, eksikliği sorun yaratan ve atalarının Toltec'ler ve Teotihuacan'lar ile bağlarıyla süslenen yeni kodeksler oluşturup Mexica tarihini yeniden yazması gerekmekteydi.

Bir idealist ve yurtsever olarak Tlecaelel, Mexica'ların büyük bir imparatorluğu yönetmelerinin yazgıları olduğuna inanıyordu. Fakat hırs, en iyi erdemle gizlenebildiği için, İttifak'ı hayat veren bir ideoloji, belirgin bir yazgı, bir *uygarlaştırma görevi* ile donatmak istedi. Mexica'ları evrensel düzenin koruyucularına dönüştüren olağanüstü bir kitapla ortaya çıktı: Tanrıların Soyağacı.

Merkezde Huitzilopochtli vardı, sinek kuşunun kafasını andıran bir

miğfer giyen ve silah olarak da ağzından alev fışkıran bir yılan taşıyan bir savaş tanrısı. Huitzilopochtli uzun zaman Mexica'ların baş tanrısıydı. Mexica rahibinin rüyasına girip Tenochtitlan'ın nerede bulunabileceğini söyleyen de oydu. Bir Mexica tarihçisinin yazdığına göre, Üçlü İttifak'ın kurulmasından sonra Tlacaelel, Huitzilopochtli'nin yalnızca koruyan bir tanrı değil, insanlığın yazgısına temel oluşturan bir kutsal güç de olduğuna "halkı ikna etmek için işe koyuldu."

Kutsal hiyerarşinin tepesinde Ometeotl bulunur, evrenin, her yerde ve her zaman hazır bulunup, varlığının sürmesini sağlayan, Nahuatl'daki "Yakın Çevre Tanrısı". Tlacaelel'in görüşüne göre, Ometeotl'un dört oğlu vardı, bunlardan biri Huitizilopochtli idi. Bu dört oğul zamanın başlangıcından beri üstünlük kurmak için birbirleriyle çatışıyordu; evrenin tarihi onların bu bitmez tükenmez çatışmalarının bir hikâyesi idi. Ara ara bu kardeşler, her an bozulabilecek bir dengenin üstünde birbirleriyle güreşirlerdi, tıpkı dev sumo güreşçilerinin birbirlerini ringde durağan bir biçimde zorlamaları gibi, genelde biri üstte, diğer üçü ise geçici bir denge kapsamında altta olurlardı. Bir yönetenin olmadığı bu dönemde, Tlacaelel en üstteki kardeşin, tüm yaşayan varlıkların bağımlı olduğu güneşle bağlantılı olduğunu açıkladı.

Öykünün başka uyarlamalarında, o kardeş güneş olur, diğerlerinde ise yalnızca çalışmalarını denetler. Her iki durumda da yaşam, ancak kardeşlerden birinin yönetimi elinde tuttuğu ve evrensel savaşın durduğu ve de güneşin ışımayı sürdürebildiği sürece devam edebilir. Fakat ne zaman denge bozulur ki bu sık sık olur, kardeşler didişmelerine geri dönerler. Güneş kararır, evreni sonsuz, ölümcül bir gecenin karanlığına gömer. Sonunda oğullar geçici bir düzene ulaşırlar, güneşi yeniden ışıtırlar ve varoluşun yeniden başlamasının yolunu açarlar. Bu kıyamet döngüsü daha önce dört kez meydana geldi. Güneş Huitzilopoachtli olarak tanımlanırken Mexica'lar Beşinci Güneş'te hayat buldular.

Güneşin rolü korkunç derecede zordu, derdi Tlacaelel. Ometeotl'in oğulları arasındaki didişme bitip de, güneşin ışıması yeniden sağlansa da, o göğe her yükselişinde yıldızlar ve ay ile savaşmak zorundaydı, bu ışığın karanlığa karşı ebedi savaşı idi. Güneş ışığının her gün savaşması ve ertesi gün zaferi yine kazanması gerekiyordu. 16. Nahuatl kaydı uyarınca, güneş düşmanlarına karşı sonsuza dek dayanamayacağına göre, bir gün kaçınılmaz olarak kaybedecekti ve bundan kaçış yoktu. "Bu güneş gelip geçecek / Dünya hareket edecek / Kıtlık olacak / Ve hepimiz mahvolacağız." Fakat eğer güneş yıldızlarla olan savaşında güçlendirilirse felaket bir süre için

ertelenebilir. Güç kazanmak için güneşin *chalchihuatl*'a ihtiyacı vardı, gizemli, tarif edilemez yaşam enerjisi sıvısı. Tlacaelel'in ilan ettiğine göre, Üçlü İttifak'ın kutsal görevi Huitzilopoachtli'ye bu yaşamsal maddeyi sağlamaktı, o da bunu daha sonra güneş için kullanacak, dolayısı ile gezegendeki herkesin ölümü ertelenecekti.

Bu yaşam enerjisini elde etmenin tek bir yöntemi vardı: insan kurban etme ayini. Tlacaelel derdi ki: (Sahagún'un çağdaşlarından birine göre) Kurbanlar bulmak için, güneşin bir "Pazar yeri"ne ihtiyacı vardır, "ordusuyla gidip [yani, Üçlü İttifak'ın ordusu] yiyeceği insanları edinmek için kurban satın alabileceği bir yere..." Bu iyi bir şey olacaktı çünkü bu tavadan sıcak kek ya da istediği yakın herhangi bir yerden, istediği zaman yiyebileceği sıcak ve hazır tortilla* almak gibiydi. Kurbanlar bazen suçlu ya da kölelerden olsa da esas olarak savaş esirlerinden seçiliyordu. Bu yolla Üçlü İttifak'ın kutsal görevi İttifak'ın dünyayı yönetebilmesi için güneşe kurban edilecek esirleri bulmak gibi dünyevi bir göreve dönüşüyordu. Kariyerinin büyük bölümünü Mexica düşünce hayatını analiz etmeye ayıran Meksikalı tarihçi Miguel León-Portilla'ya göre, Tlacaelel'in planında, imparatorluk fetihleri "kötülüğe karşı yapılan ahlaki savaşın" anahtarı idi. "Evrenin varlığını sürdürmesi onlara bağlıydı."

İnsan kurban etmek öylesine suçlayıcı bir konudur ki bunun Üçlü İttifak tarafından uygulanması kaçınılmaz olarak efsanelerde gizlenmiştir. Bunlardan ikisi önemlidir. İlki; insan kurban etmenin hiç uygulanmadığı, korkunç ölümlere ilişkin işgal sonrası kamu kayıtlarının çoğunun tümüyle ırkçı yalanlar olduğudur. İnsanı kurban etmenin kapsamını abartmak İspanyolların çıkarınaydı çünkü Cortés'in "en berbat ve en iğrenç adet" dediği suçlamalara son vermek, işgalciler açısından mantıksız bir davranış olurdu. Fakat Mexica sanat ve edebiyatında yer alan bir hayli canlı tören tasviri, büyük ölçüde bunun olduğuna ilişkin şüphe uyandırıyor. (Cortés, kurbanların yılda "üç veya dört bin ruha" mal olduğunu hesaplarken pekâlâ haklı olabilir.)

İkinci efsane ise Üçlü İttifak'ın, dehşetli öldürme iştahının Avrupa'dan temelde farklı olduğu idi. Palermo'da suçluların kafaları kesilir, Toledo'da kilise karşıtları canlı canlı yakılır, Paris'te katiller iplerle bağlanıp gerilir ve parçalanırdı. Avrupalılar, büyük kalabalıkları toplayan bedava eğlence gösterileri biçiminde her türlü acı çektiren ölüm şeklini uygularlardı. Tarihçi Fernand Braudel'in bize aktardığına göre, Londra yılda sekiz kez Hyde Park'ın hemen kuzeyindeki Tyburn'de kamuya açık idamlar düzen-

* **Tortilla:** Bir tür Meksika dürümü. (Ç.N.)

liyordu. (Diplomat Samuel Pepys'in yazdığına göre, 1664'te Tyburn'de bir kişi, asılarak gerçekleşen idamı iyi bir yerden izleyebilmek için bir şiling ödemiş, kurbanın af için yalvarmasını, en az 12 veya 14.000 kişi ile birlikte seyretmiştir.) Tümünde olmasa bile birçok Avrupa ülkesinde cesetler kent duvarlarında kazığa geçirilip yollar boyunca bir uyarı gibi yan yana dizilirlerdi. Ağaçlardan sarkan cesetlerin uzaktan görülen siluetleri, eski resimlerin gerçekçi ayrıntıları olarak görülüyordu. Braudel'in gözlemine göre "Bunlar manzaranın bir parçasıydı." Cambridge tarihçisi V. A. C. Gatrell'e göre 1530 ve 1630 yılları arasında İngiltere yetmiş beş bin kişiyi idam etti. O zamanlar nüfusu üç milyondu, belki de Mexica İmparatorluğu'nun onda biriydi. Aritmetik olarak, eğer İngiltere Üçlü İttifak'ın büyüklüğünde olsaydı, her yıl ortalama 7500 insanı idam ediyor olacaktı, yani Cortés'in imparatorluk için hesapladığının kabaca iki katı. Braudel'e göre Fransa ve İspanya, kana İngiltere'den daha da çok susamışlardı.

İttifak ve Avrupa kamusal katliam töreni eğiliminde, sandıklarından daha çok benzeşiyorlardı. Her ikisinde de kamusal infaza bir ayin metninin okunması eşlik ederdi. Her ikisinde de amaç, devlete bağlılığı tazelemek için ani bir patlama yaratmaktı, bu Mexica'lar için imparatorluğun manevi haklılığının hatırlatılması iken, Avrupa için, işlenen suç tarafından zedelenen hükümdarın kutsal gücünü ihya etmekti. En önemlisi her iki toplum da tümüyle vahşi oldukları için yargılanmamalıdır veya birbirlerini yargılamamalıdır. Bugün köleliği, bitmek bilmez savaşları, kurumsallaşmış eşcinselliği ile ve fazla nüfusun acımasız biçimde imhası ile tanınan Eflatun ve Sokrat'ın Yunanistan'ında kim yaşamak ister? Yine de Atina'nın parlak belagati (güzel konuşma sanatı), lirik tiyatrosu ve felsefesi vardı. Tenochtitlan ve Üçlü İttifak'ın diğer kentlerinde olduğu gibi. Aslında İttifak dilindeki klasik Nahuatl edebiyatının külliyatı, klasik Yunan metinleri külliyatından daha da büyüktür.

Nahuatl sözcüğü *tlamatini*'nin (kelime anlamı "bilen kişi") "düşünür-öğretmen"e yakın bir anlamı vardır, filozof da diyebilirsiniz. "Kendisi yazan bir kişi ve bilge olan" *tlamatini*'den, kutsal metinleri yazması ve örnek bir ahlaki tutum sergilemesi beklenirdi. Mexica'lar "O herkese ayna tutar" derdi. Üçlü İttifakta, sosyal sınıf ne olursa olsun, her erkek yurttaş, on altı yaşına kadar herhangi bir okula gitmek zorundaydı ve bu, tarihteki büyük ölçekli ilk zorunlu eğitim programı olarak nitelendirilebilirdi. Birçok *tlamatimine* (sözcüğün çoğulu) gelecek kuşağın rahiplerini, öğretmenlerini ve yüksek yöneticilerini eğiten seçkin akademilerde ders veriyordu.

Yunan felsefesi gibi *tlamatimine*'nin verdiği eğitim Tlacaelel'in resmi

öğretisine yalnızca biraz bağlıydı. Eflatun'un, Homeros'u ince bir biçimde "düzelten" Sokrat'ı vardı çünkü tanrılar şairin varsaydığı biçimde ahlak dışı davranamazlardı. Fakat genelde Olympos dağındaki Yunan panteonunun Eflatun veya Aristo üzerinde etkin bir rolü yoktur. Ancak *tlamatiminen*, varoluşun yavaş yavaş yok oluşunu dinsel anlamda paylaşıyordu. Üçlü İttifak'ın diğer iki üyesinden biri olan Texaco *tlatoani*'si ve Orta Amerika düşünce sisteminin kurucularından olan Nezahualcoyotl'a (1402-1472) atfedilen bir şiir veya şarkıda şöyle sorulur: "Biz gerçekte dünyada yaşıyor muyuz?" Nahuatl kutsal metinlerinin en ünlülerinden olan onun bu lirik şiir, kendi sorusunu yanıtlar:

Sonsuza dek dünyada olunmaz, burada yalnızca kısa süre (olunur)
Yeşim taşı olsa parçalanır
Altın olsa kırılır
Quetzal kuşu tüyü olsa kopar
Sonsuza dek dünyada olunmaz, yalnızca kısa süre burada (olunur)

Nezahualcoyotl'a atfedilmiş başka bir şiirde, bu konu daha açık ortaya çıkar:

Bir resim gibi silinip gideceğiz,
Bir çiçek gibi burada, dünyada kuruyup gideceğiz,
Değerli bir kuşun tüylü elbisesi gibi,
Çevik boyunlu o kuş gibi,
Biz de sona gideceğiz.

Ölümlülüğü düşünürken, birçok kültürden düşünürler, ölümden sonra yaşam umuduyla bir teselli bulmuşlardı. Ruha ölümden sonra ne olacağı konusunda ıstıraplı bir kararsızlık içinde olan Mexica'lar bu teselliden mahrum edilmişti. Nezahualcoyotl şöyle sorar: Çiçekler ölüler diyarına mı gider? "Öte tarafta hâlâ ölü mü olacağız yoksa yaşayacak mıyız?" Tümü olmasa da *tlamatinime*'lerin çoğu varoluşu Nabakov'un korktuğu gibi gördü: "İki sonsuz karanlık arasından sızan küçük bir ışık."

Nahuatl söyleminde olgular çoğunlukla, alışılmadık bir yöntemle, sahip oldukları iki unsur ile adlandırılırlar, bir tür Homeros tarzı çifte sıfatlandırma. Doğrudan gövdesi hakkında söz etmek yerine, bir şair "benim elim, benim ayağım" (*noma nocxi*) diyebilir ki uyanık bir dinleyici bunun bir

benzetme olduğunu bilir, tıpkı İngiliz okuyucuların, yazarlar "taç" dediğinde, yalnızca hükümdardan değil, aslında tüm kraliyetten söz ettiklerini bilmesi gibi. Aynı şekilde şairin konuşması "onun sözü, onun nefesi (*itlatol iliiyo*)" olabilir, "gerçek"in çift söylenişi *neltilitztili tzintliztli*'nin anlamı aşağı yukarı "temel gerçek, gerçek esas ilke"dir. Nahuatl dilinde sözcükler neredeyse tümüyle başka kavramları akla getirir, gerçek olan şey; iyi temellendirilmiş, istikrarlı, güçlü ve her şeyden dayanıklı idi.

Biz insanlar geçici olduğumuz için, yaşamlarımız rüyalar kadar kısadır. *Tlamatinime*'ye göre ebedi gerçeğin doğası gereği insan kavrayışının ötesindedir. Meksikalı tarihçi León Portilla'nın yazdığına göre, Nahuatl dilinde, kelime anlamında hiçbir şey "gerçek" değildir. *Tlamatinime*, tekrar tekrar bu ikilemle boğuşmuştur. Şu anın varlıkları ebedi olanı nasıl idrak edebilir? Bu, bir taşın ölümlülüğü anlamasını istemek gibi bir şey olurdu.

León Portilla'ya göre, bu felsefi çıkmaz sokaktan çıkmanın bir yolu, 15. yüzyıl şairi Ayocuan Cuetzpaltzin tarafından bulundu: Zil sesine benzer ötüşüyle bilinen *coyolli* kuşuna müracaat ederek, bir şarkı ile mecazi olarak açıkladı:

Şarkılar söyleyerek yoluna gider, çiçekler dağıtır
Ve sözcükleri yağmur olur yağar
Yeşim taşı ve quetzel kuşu tüyleri gibi.
Bunda Yaşamı Bahşedeni ne memnun eder?
Bu, dünyadaki biricik gerçek midir?

León Portilla'ya göre Ayocuan'ın yorumları, Nahuatl bağlamında tam olarak anlaşılamaz. "Çiçekler ve şarkı" sanatın zirvesi olan şiirde standart bir çifte sıfattır, "yeşim taşı ve quetzal tüyleri" yüksek değer anlamında bir mecazdır, tıpkı Avrupalıların "altın ve gümüş"e gönderme yapmaları gibi. Doğaçlama üretilmiş kuşun şarkısı estetik olarak ilham vermeyi amaçlar. León Portilla'ya göre Ayocuan, bu dönemin, insanlığın sürüp giden yaşamlarımızın altında yatan ebedi gerçeklere etki edebildiği bir zaman olduğunu öne sürüyordu. O zaman bu, sanatsal yaratma anıdır. "İnsanı mutlu eden çiçekler [sanatsal yaratıcılık]; mest eden güzel şarkılar nereden gelmektedir?" diye sorar şair ve yanıtlar: "Yalnız onun (yani Ometeotl'un) evinden gelirler, cennetin en iç kısımlarından." Mexica'lar insanların yalnız sanat yoluyla, gerçeğe ulaşabildiklerini söylerdi.

Cortés son noktayı koydu, Mexica felsefesi Çin veya Yunan felsefesinin ulaştığı yere gelme şansını elde edemedi. Fakat eldeki tanıklıklar pekâlâ

o yolda olduklarını ima eder. Mexica arşiv raflarındaki Nahuatl dilindeki elyazmaları *tlamatinime*'nin fikir ve dedikodu alışverişi için bir araya geldiklerini anlatır, tıpkı Viyana entelektüel çevresinin, Fransız filozoflarının ve Taisho dönemi Kyoto okulunun yaptığı gibi. *Tlamatimine*'nin derin düşünce (tefekkür) seansları, Brüksel'den Pekin'e filozofların ziyaret ettiği entelektüel çevrelerde de uygulanırdı fakat Mexica'larınki tümüyle kendine özgüydü. Voltaire, Locke, Rousseau, Hobbes bu insanlarla karşılaşma şansına hiç sahip olmadılar veya varlıklarından bile haberdar olmadılar ve sonunda, başlarına gelen felaketin iğrençliğini anlamaya yeni başladılar çünkü yerli Amerika'nın dağılması, yalnız o topluluklar değil, insanlığın tümü için bir kayıptı.

Bin yıl boyunca ayrı biçimde büyüyen Amerika yeni fikirlerin, rüyaların, öykülerin, felsefelerin, dinlerin, ahlakların, keşiflerin ve aklın tüm eserlerinin sınırsız bir denizi idi. Çok az şey, kültürlerin çapraz döllenmesinden daha yüce ve insanidir. Amerika'nın Avrupa tarafından keşfi entelektüel bir maya oluşmasını sağladı. Kızılderili toplulukları tüm ihtişamları ile varlıklarını sürdürebilselerdi kim bilir ne kadar büyük bir heyecana neden olacaklardı?

Oralarda ne olmuş olabileceğine ilişkin bir takım ipuçları görüyoruz. Kuzeybatı Pasifik Kızılderili sanatçıları, incelikli estetik sistemi içinde genellikle yumurta biçiminde, oval şekli baz alan şahane maskeler, kutular, yarı kabartmalar ile oyma ve kakma tekniğini kullanarak totem heykelleri üretmişlerdir ki bunların İngilizce karşılıkları bile yoktur. 19. yüzyılda İngiliz gemileri Kızılderili boyalarının aksine yağmurda akmayan parlak boyalar vererek yerli sanatını radikal şekilde değiştirdiler. Kızılderililer bu yeni renkleri kendi gelenekleri ile birleştirip genişleterek süreç içinde estetik, bir *yeni moda* yarattılar. Avrupalı sürrealistler bu renkli yeni sanatla 20. yüzyılın ilk yıllarında karşılaştılar. Biçimlerini daha da değiştirerek çalabildikleri her şeyi çaldılar. Onların bu yeni ilgileri, yeni kuşak yerli sanatçıların, yeni konular araştırmalarının önünü açtı.

Yüzlerce kültürle ve yolla yaşanan bu verimli gidiş-gelişleri, dört yüz yıllık bu fikirsel alışverişin ödülünü gözünüzde bir canlandırın. Bundan daha değerli bir şeyi tasavvur etmek zordur. Bunun Avrupa'ya olan verimli etkilerini ve Asya ile olan temastan doğan sonuçlarını düşünün. Bunun *ikinci* bir Asya'daki yerler ve insanlar üzerindeki etkisini düşünün. Bunlara bir de çiçek salgını kıyıya ayak bastığında yok olan benzersiz insan kayıplarını da ekleyin.

İmparatorluk sınırları
Bağımsız devletler
Cortes'in rotası
Tula (Toltec'ler)
Metztitlan
Tabasca İmparatorluğu
(İttifakın en büyük rakibi)
Teotihuacan
MEKSİKA KÖRFEZİ
Haritadaki bölge
Tzintzuntzan
Tenochtitlan
TLAXCALA
TEOTITLAN
YOPITZINCO
K
TOTOTEPEC
COATLICAMAC

Suç Yüklemek

Bu ölçekte bir kaybı tartarken, insan doğal olarak sorumluyu ifşa etmek istiyor. Meksika olayında, bunun hedefi belirgin olarak, 22 Nisan 1519'da şimdiki Veracruz kenti yakınlarına çıkan Hernan Cortés'di. Kurnaz bir politikacı olan Cortés, Üçlü İttifak'ı, onu parçalamak isteyen bir bakış açısıyla irdeledi. O, imparatorluğun aslında birlikten başka her şey olduğunu anladı. Tawantinsuyu gibi birleşik bir devletten çok, küçük prensliklerden oluşan yamalı bir bohça, etrafları düşman güçler tarafından çevrilmiş olmalarına karşın aslında her biri bağımsızlık peşinde koşan, İttifak'ı oluşturan birkaç büyük grubun birlikteliğidir. İmparatorluk her ne kadar, işgal ettiği yerlerdeki yerel seçkinleri yerinde bırakmışsa da, onları aşağılamıştı. Tenochtitlan'a her seferinde artan oranda haraç vermek zorunda olan halk kırgındı ve çok öfkeliydi. Cortés ittifakın askeri görüntüsü altındaki hoşnutsuzluğu sezdi ve daha sonra bundan yararlandı.

İspanyollar başta denizden iç kısımlara ilerlerken, İttifak'ın sürekli saldırılarına karşın bağımsızlığını korumayı başarmış, dört küçük krallığın oluşturduğu bir konfederasyon olan Tlaxcala ile sık sık çatıştı (İspanyollar onlara *senorios* - senyorlar derdi). Tlaxcala'nın büyük sayısal üstünlüğüne karşın topları, tüfekleri, atları, çelik kılıçları sayesinde bütün savaşları kazandılar. Fakat Cortés'in gücü her savaşta fire veriyordu. Dört Tlaxcala kralı aniden gidişatı tersine çevirince, her şeyi kaybetmenin sınırına geldi. O güne kadar yaptıkları savaşlara bakarak, büyük kayıplar pahasına olsa da, Avrupalıları yok edebilecekleri sonucuna varsalar da, Kızılderili önderleri, iki tarafın da kazançlı çıkabileceği bir anlaşmaya benzeyen bir öneride bulundular. Cortés'e saldırmayı durduracaklar, onun ve geride kalan birçok İspanyol'un ve de onlarla beraber olan Kızılderililerin canını bağışlayacaklar; karşılığında o da Tlaxcala'ya katılarak nefret edilen Üçlü İttifak'a karşı birlikte yapılacak bir saldırıda yer alacaktı. Ortaklığı resmileştirmek için, dört kraldan biri, Tlaxcala'nın baş askeri önderi, kızını, Cortés'in ikinci komutanı Pedro de Alvarado ile nişanladı. Belki de yirmi bin kişilik bir Tlaxcala ordusunun önünde tuhaf, canavara benzeyen hayvanlara binmiş İspanyollar yer alıyordu. Kasım 1519'da, ünlü şaşkın ve kararsız Matecuhzoma'nın (aşağı yukarı Mo-tayk-SZU-ma olarak telaffuz edilir; daha çok, yanlış olarak, Montezuma diye bilinir) itirazlarına rağmen Tenochtitlan'a girdiler.

Tenochtitlan işgalcilerinin gözlerini kamaştırdı. Avrupa'nın en büyük metropolü Paris'ten bile daha büyüktü. İspanyollar, geniş sokaklara, kabartmalarla süslü binalara ve yüzlerce kilometre uzaktan gelen mallar

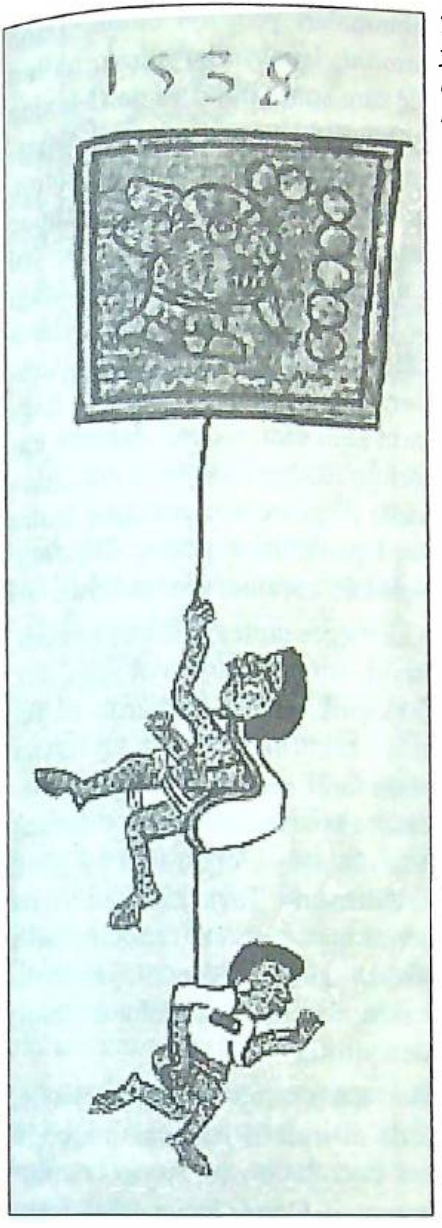
Kanalları ile, büyük dağ gölünün ortasındaki yapay adaları ile muazzam ve zengin bir kent olan Mexica'nın başkenti Tenochtitlan, ilk gördüklerinde istilacıları şaşkına çevirmişti. Sanatçı Miguel Covarrubias tarafından yapılan ve kentin en eski halini tasvir eden bir duvar resmi, kentin yoğun yaşamını incelikle gösterir, bizzat göz tanıklığına dayanan kayıtlar, gölün kıyılarında ve kanallar boyunca bir o yana bir bu yana hızla gidip gelen kayık yığınlarından söz eder.

sayesinde insanın gözlerini kamaştıran çarşılara kırsaldan şehre gelmiş köylüler gibi bön bön bakıyorlardı. Tenochtitlan'ı anakaraya bağlayan üç büyük bataklık geçidinin etrafında gidip gelen sandallar kelebeklere benziyordu. Uzun su yolu kemerleri uzaktaki dağlardan getirdikleri suyu gölden geçirip kente taşıyordu. Büyük tapınaklardan, muazzam bayraklardan ve renkli mesire yerlerinden daha şaşırtıcı olanı, Avrupa'da hiç bulunmayan botanik bahçeleri idi. Benzer bir başka yenilik de bin kişilik bir insan gücünün katılımıyla sokakların tertemiz tutulmasıydı. (Sokaklar ayak bileği seviyesindeki lağım suyundan yoksundu. İstilacılar, böyle bir şeyi tasavvur bile edemezdi.)

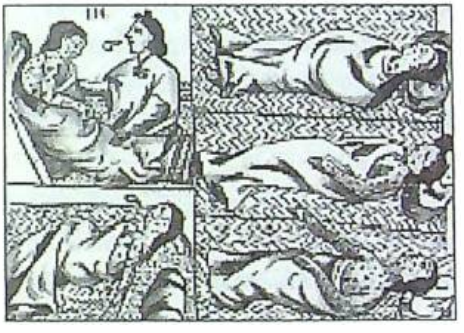
Cortés'in sonradan İspanyol kralına anlattığı gibi tüm bu refah ve güç Motecuhzoma'nın ellerine akıyordu.

Altın ve gümüş ile mücevher ve tüy kullanılmış tüm bu şeylerin, bu barbar kralın hâkimiyetindeki cennetlerde bulunmasından daha şahane bir şey olabilir mi? Altın ve gümüşte o denli gerçekçi idiler ki dünyadaki hiçbir usta onlardan daha iyisini yapamazdı. Ve mücevherler o denli güzeldi ki hangi aletlerle bu kadar güzel kesildiklerini hayal etmek imkânsızdı. İspanya'da bunlarla kıyaslanabilecek hiçbir şey yok.

Şaşkın bir halde olsa da, Cortés, Motecuhzoma'nın ordusuna vereceği tek bir emirle "kendileriyle ilgili tüm anıları silebileceği"nin farkındaydı. İspanyolların bu tehdide karşı yaptıkları hamle, bir bahane uydurarak *tlatoani*'yi kendi sarayında yakalayıp onu önce tutsak sonra da kuklaları haline getirmek oldu.

Tenochtitlan'daki savunmacıları, Cortés ve yerli müttefiklerine karşı savaşırken kırıma uğratan çiçek salgınını gösteren 16. yüzyıl Mexica çizimleri. Bernardino de Sahagún'un Yeni İspanya Meselelerinin Genel Tarihi (General History of the Things of New Spain; 1575, James Lockhart'ın çevirisi) şu kayıtla başlar, "Bir salgın patlak verdi, kabarcıklar hastalığı. Büyük şişlikler, insanlar arasında yayıldı, bazılarının her tarafını kapladı. Her yere yayıldılar, yüze, kafaya, göğse vs... (Kurbanlar) artık yürüyemiyor, evlerinde veya yataklarında uzanıp yatıyorlardı, artık ne hareket edebiliyor ne de yer değiştirebiliyorlardı. Pozisyon değiştiremiyor, yan veya yüzü koyun uzanamıyor veya kafalarını kaldıramıyorlardı... İnsanları kaplayan kabarcıklar, büyük bir perişanlığa, yalnızlığa ve kimsesizliğe yol açtı, birçok insan bunlardan öldü, birçoğu açlıktan öldü, açlık hüküm sürmeye başladı, artık kimse kimse ile ilgilenmiyordu." Bir 16. yüzyıl elyazması kitaptan alınan soldaki çizimde, çiçek salgınının sürdüğü yılın kışının bir tasvirinde iki adam uzanmış ölüyor veya ölmüşler, vücutları kabarcıkların lekeleri ile dolu. Genel Tarih'ten alınmış alttaki çizimde, kurbanların dudaklarından dökülen acı çığlıklar resmedilmiş.

Hem Avrupa'da hem de Mezoamerika'da krallar tebaalarındakileri cennetten bir pay vererek yönetti. Mexica'lar liderlerinin, kutsallığına saygı gösterilmeden alıkonmasına; Avrupalıların 1649'da Cromwell'in I. Charles'ın idam ettirmesinde yaptıkları gibi korkuyla afallayarak tepki gösterdiler.

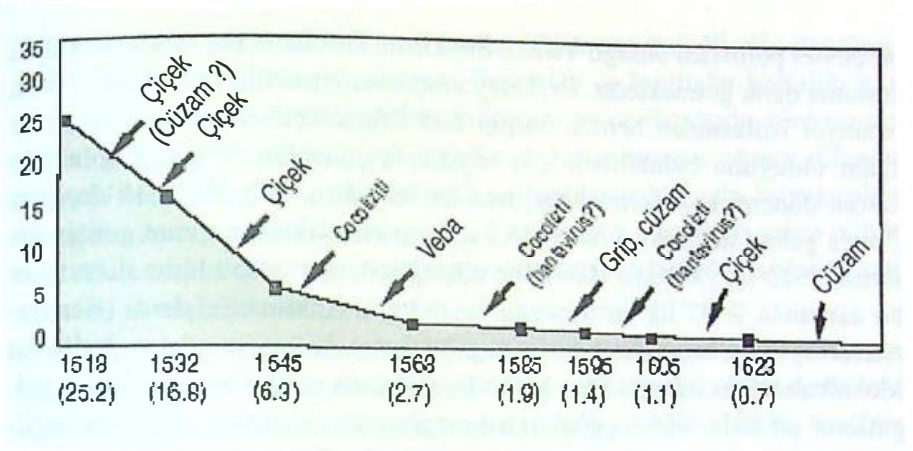
Motecuhzoma'nın ölümüyle sonuçlanabilecek biçimde davranmak is-

temeyen Mexica'ların karşı hamlede bulunmaları yedi ayı buldu. Daha kötüsünden çekinen, itibarını yitirmiş *tlatoani*, İspanyollar adına, halkın önünde bağışlanma talebinde bulundu. Bir süre sonra öldü, ya da (Mexica kayıtlarına göre) İspanyollar tarafından öldürüldü veya (İspanyol kayıtlarına göre) kendi vatandaşları tarafından katledildi. Kısa bir süre sonra, uzun süre ertelenmiş olan saldırı başladı. Yeni güçlü *tlatoani* Cuitlahuac önderliğinde, Kızılderililer istilacıları atlarının pek işe yaramadığı dar yol ve geçitlere çekilmeye zorladı. Acımasız bir mızrak, kargı ve ok sağanağı altında, Cortés ve adamları ada kenti ana karaya bağlayan uzun bağlantı yollarına çekildiler. Tek bir kanlı gecede Mexica'lar Cortés'i yendi, adamlarının dörtte üçünü öldürdü. İttifak güçleri, İspanyolların önündeki bağlantı yollarını tahrip etse de, istilacıların arta kalanları, o denli dehşete kapılmışlardı ki kendi arkadaşlarının cesetlerinin üstüne basa basa aralardan geçip kaçmayı başardılar. Mexica'lar savaşta düşmanı son adamına kadar imha etmeyi amaçlamadığı için, sağ kalan İspanyolların peşine düşmedi. Bu pahalıya mal olacak bir yanılgıydı: Cortés de kaçanlar arasındaydı.

İnanılmaz bir azim ve inada sahip olan Cortés pes etmeyi hiç düşünmedi. Diğer birkaç tabi devletçiği de İttifak karşıtı ittifaka katılmaya ikna etti. Öfke içinde yaptığı müzakerelerle 200.000 kişilik bir güç oluşturdu ve Tenochtitlan'a cüretkâr bir planla sudan karaya saldırmak için on üç büyük gemi inşa ettirdi. Bu planı uyguladı ve kentin fatihi olarak tarihe geçti. Fakat İspanyol varlığının Üçlü İttifak'ın imhasını kolaylaştıracağını düşünen liderlerin önderlik ettiği devasa yerli ordusu olmasaydı onun tüm bu gözü pek kararları bu sonucu getiremezdi. Hatta daha sonra Tawantinsuyu'yu da yok eden aynı çiçek salgını Cortés gemilerini inşa ederken Tenochtitlan'ı silip süpürmeseydi imparatorluğu bu muazzam güç bile yenemeyebilirdi. Bu büyük kent, Cortés'in açık bir müdahalesi olmadan, Cuitlahuac dahil, nüfusunun en az üçte birini salgın yüzünden yitirdi.

Sonunda Cortés ve Kızılderili müttefikleri karşı saldırıya geçtiklerinde, zayıflıklarına karşı Mexica'lar öyle şiddetle direndi ki bu kuşatma çoğu kez tarihin maliyeti en yüksek savaşı olarak tanımlanmıştır, kayıp tahminleri 100.000'e kadar çıkabiliyor. Çiçek olmasaydı, Cortés kazanamayacakmış gibi görünüyor. Kenti ancak sistematik imha yoluyla alabilmişti. İttifak, 21 Ağustos 1521'de teslim oldu. Bu Teotihuacan'ın bin yıl öncesine dek giden bir imparatorluk geleneğinin sonuydu.

Cortés, Tenochtitlan'daki katliamın büyük bir kısmının doğrudan sorumlusuydu. Fakat savaş, kimin suçlanacağını saptamanın zor olduğu daha büyük bir felaketin küçük bir parçasıydı. Berkeley araştırma görev-

Grafik: Orta Meksika'da Nüfus Kayıpları (Nüfus rakamları milyon [kişi] cinsinden)

lilerinden Cook ve Borah'ya göre, Cortés karaya çıktığında, Orta Meksika'da, 500.000 kilometrekarelik bir alanda 25,2 milyon insan yaşıyordu. Cortés'ten sonra tüm bölgenin nüfusu düştü. 1620-1625 arası 730.000 kişi kalmıştı. "Cortés'in ilk karaya çıktığı zamanki nüfusun aşağı yukarı %3'ü." Cook ve Borah'nın hesaplamalarına göre bölgenin 15. yüzyıldaki nüfusuna ancak 1960'ların sonlarında ulaşılabildi.

Bartolomé de Las Casas'tan başlayarak, Avrupalılar kıtaya gelişlerinin Yerli Amerikalılara felaket getirdiğini biliyorlardı. İstila sonrası Peru'yu ziyaret eden Pedro Cieza de León bunu şöyle belirtir: "Biz Hristiyanlar, birçok krallığı yok ettik. İspanyollar nereden geçti, nereyi işgal etti ve keşfetti ise, sanki ilerleyen bir yangın yoluna çıkan her şeyi yok ediyordu." Las Casas'tan beri, tarihçiler, din adamları ve politik aktivistler Avrupalıların ve onların torunlarının Kızılderili ölümlerinden ahlaki olarak sorumlu olup olmadıklarını tartıştılar.

Aslında bazı yazarlar, teması ve ardından gelen kötü sonuçları tarif etmek için, ağır bir terim olan "holokost"u kullanmışlardır. Bu mantık silsilesinin kaçınılmaz olarak varacağı yer, daha da güçlü bir tanımlama olan jenosid'dir.*

Avrupa'yı savunanlar kitlesel ölümlerin soykırım olarak tanımlanamayacağını öne sürerler. Salgın, Avrupalılar tarafından bile pek bilinmiyordu ve bu olayda kasıtları olduğu söylenemezdi. Bu nedenle kitlesel cinayetlerin

* Yazar burada holokost ve jenosid'i farklı kavramlarmış gibi kullanmıştır. Holokost, evrensel olarak, Nazilerin Yahudilere uyguladığı soykırımı ifade ederken, jenosid (soykırım) daha genel bir kavram olarak kullanılagelmektedir. (Ç.N.)

bir devlet politikası olduğu Yahudi Soykırımı Holokost'tan farklı bir ahlaki konuma denk gelmektedir. Berkeley araştırma görevlileri Cook ve Borah, İspanyol istilasından hemen önceki eski İttifak üçlüsünün nüfusunun ne kadar olduğunu bulabilmek için onyıllarca çalıştılar. Birçok kaynaktaki koloni dönemi kayıtlarını birleştiren bu iki adam, bölgede 1518'de, yani Cortés gelmeden hemen önce, 25,2 milyon olan nüfusun, onun gelişinden sonra, 1623'te, yaklaşık 700.000'e düştüğünü, yüz yıldan biraz daha uzun bir zamanda % 97'lik bir düşüşün yaşandığını tahmin etmişlerdi (Her işaretlenmiş tarih, bir nüfus tahminini gösteriyor). Kilise kayıtlarını kullanan Meksikalı nüfus bilimci Elsa Malvido, yukarıda miktarları gösterilen, salgınların art arda ortaya çıkışlarını hesaplamıştır. Tarihleri ortalama verilmiştir çünkü salgınlar birkaç yıl sürebiliyordu. Bu arada bazı hastalıkları tanımlamada belirsizlikler olabiliyor, örneğin , bugün "kızıl veba" türünde görülen hastalıklardan 16. yüzyılda yerlilerle birlikte İspanyollar da çekmişlerdi. Buna ek olarak yerli nüfus İspanyolların bilmediği fakat bilim insanlarının farelerin taşıdıklarını düşündüğü bir hantavirüs olabilecek olan ve kısmen işgal sonrası Kızılderililerin sağlık koruma önlemlerinin çökmesi sonucu etkili olduğu sanılan bir hastalık olan "cocoliztli" tarafından da üst üste vuruldu. Her iki geçmişe dönük araştırma deneyseldir fakat nüfus kırımı felaketinin bir araya getirilen fotoğrafları, ilgili araştırmacıların çoğunu ikna etmeye yetti.

Steven Katz, *Tarihsel Bağlamda Soykırım* (*Holocoust in Historical Context*) adlı anıtsal yapıtında şöyle yazar: "Çok muhtemeldir ki tarihteki en büyük nüfus felaketi olan Yeni Dünya'daki nüfus kırımı, bütün şiddetine ve ölümlerine karşın, büyük ölçüde *kasıtlı oluşmuş* bir trajedi değildi." Onun görüşüne göre, "Dalgalar halindeki Kızılderili ölümleri, Avrupalıların, Kızılderili nüfusun sağ kalmasını istemek yönündeki tüm içten ve inkâr edilemez arzularına karşın meydana gelmiş bir trajedidir."

Katz tezini abartmaktadır. Doğru, istilacılar Kızılderililerin kitleler halinde ölmelerini istemedi. Fakat bu istek insancıl kaygılardan kaynaklanmadı. Aksine İspanyollar, yerli halkları zorla emek kaynağı olarak kullanmak istiyorlardı. Aslında Borah'ya göre, Kızılderili ölümleri, yönettikleri kolonileri yüz yıldan uzun süren bir "ekonomik bunalıma" sürükleyen ağır bir darbe vurmuştu. Kendilerine yeniden emek sağlayabilmek için İspanyollar Afrika'dan emek ithal etmeye başladılar.

Daha sonra, yeni gelenlerin bazıları yerlilerin kökünün kurutulması yönünde çalışmalar yürüttüler. Örneğin fizikçi-şair Oliver Wendell Holmes Sr., Kızılderilileri, "ilkel insanoğlunun kırmızı mum boya ile yapılmış bir taslağı" olarak nitelendirir. Holmes'un dediğine göre, "onun beyaz ırk ile

ilişkileri" sorununun tek çözümü vardır: "Yok etmek." Bu tür dürtülerle hareket eden bazı İspanyol, Fransız, Portekizli ve İngilizler hastalığı kasten yaydı. Birçoğu Kızılderililere zalimce, canice davrandı, binlercesini öldürdü. Ancak kasıtlı hastalık yayma ve acılar sonucu oluşan ölümler, ölümcül zulüm ve iğrenç ırkçı tecritler ile karşılaştırıldığında, büyük salgın dalgaları, Avrupalıların denetleyemediği, birçok durumda da sahip olduklarını bilmedikleri bir boyun eğdirme aracıydı. Bundan ahlaki olarak nasıl sorumlu tutulabilirlerdi?

Aktivistler, o kadar da olmadığını söylerler. Avrupalıların mikroplar hakkında bilgileri olmayabilirdi fakat bulaşıcı hastalıkları tamamıyla anlıyorlardı. Kolomb'un yelken açmasından neredeyse 150 yıl önce, bir Tatar ordusu, bir Ceneviz kenti olan Kaffa'yı (Kefe) kuşattı. Sonra "kara ölüm" geldi. Kenti savunanları sevindirecek biçimde, saldıranlar ölmeye başladı. Fakat Tatar Han'ı adamlarının cesetlerini mancınıkla surların üstünden kente fırlatmaya başlayınca, zafer bir dehşete dönüştü. Kentin içinde kasten yayılan bir salgın başladı. Cenevizliler, Kefe'yi Tatarlara bırakıp kaçtılar. Fakat yeteri kadar hızlı kaçamamış olsalar gerek ki gemilerinin uğradığı her limanda hastalığı yaydılar.

Bu tür deneyimlerin ıstırabının çok çekildiği yerlerden gelen Avrupalılar, çiçek salgınının tüm olası sonuçlarının farkındaydılar. Uzun yılların Kızılderili yanlısı aktivisti Ward Churchill şöyle bir soru ortaya attı: "Peki, bu farkındalığa karşı ortak yanıtları ne idi?"

Dehşetle irkilip şöyle mi dediler: "Bir dakika, bu süreci durdurmamız gerekiyor veya en azından bu sonuçları nasıl önleyebileceğimizi bulana kadar yavaşlatmak zorundayız." Hayır. Yanıtları daha çok herkesi kapsayacak biçimde kıtaya gelişlerin hızını artırmak ve salgını mümkün olduğu kadar yaymak olmuştur.

Fakat bu da olayı abartmaktadır. Ne Avrupalıların ne de Kızılderililerin hastalığı dünyevi bir kavrayışları yoktu. "Hastalık, Tanrı'nın iradesinin fiziksel bir tezahürü" idi. Stony Brook'taki New York Eyalet Üniversitesi'nden bilim felsefecisi Robert Crease bana şöyle dedi: "Bunu bir başkasına geçirebilirsin fakat bunu yapmak kötülük veya kötü şans veya kötü ruh geçirmek gibidir, bu geçiş aynı zamanda Tanrı'nın iradesini yansıtır." İstilacılar, hastalığın içinde taşıdığı vurucu gücü bilmekteydiler fakat onun, denetlenemez olan vurucu gücü aslında Tanrı'nın ellerindeydi.

Bu Mexica'ların da kabul ettiği bir şeydi. Antropolog J. Jorge de Klor Alva'nın gözlemlerine göre, istila ve yol açtığı kötü sonuçların yer aldığı tüm yerli kayıtlarında, Mexica'lar bu kayıpların yasını tutuyor fakat İspan-

yollar ahlaki anlamda seyrek olarak suçlanıyor ve Cortés ara sıra cani diye nitelendiriliyordu. Üstünde birleşilen nokta, en azından katı görüşlü ve emperyal zihniyetli grup tarafından "İspanyolların fırsat bulsa başkalarının da yapacağı veya yapmasının beklenebileceği şeyi yaptıkları idi."

İstilacılardan Bernal Diaz de Castillo'nun, gerekçeleri sıralayıp diğerleri ile birlikte Cortés'i desteklemesi meşhurdur: "Tanrı'ya ve Majestelerine [İspanyol Kralı] hizmet etmek, karanlıkta yaşayanlara ışık vermek ve tüm insanların arzulayacağı gibi zenginleşmek." Diaz'ın listesinde manevi ve maddi dürtüler eşit önemde idi. Cortés'in kafasında hep altın bulmak vardı fakat aynı zamanda İncil'in öğretilerini gerekçe göstererek Kızılderili liderlerini öfkelendirecek şeyler yapmasını engellemek için ona eşlik eden rahipler de vardı. Tenochtitlan imha edildikten sonra, İspanya Sarayı ve entelektüel seçkinler Hristiyanlığa geçişlerin verilen acıya değip değmediğini yüz yıla yakın tartıştı. Birçok kişi, Kızılderililerin din değiştirdikten hemen sonra ölseler bile iyiliğin gene de tecelli edeceğine inanmaktaydı. "Hristiyanlık sağlıklı olmakla ilgili bir şey değildir, o kurtuluşla ilgili bir şeydir." diyen Crease, her şeyi özetlemişti. Bugün çok az Hristiyan bu tartışmayı onaylar fakat bu onların atalarına yöneltilen suçlamalara yönelik doğru bir değerlendirme yapmalarına yardımcı olmaz.

Fransız Ulusal Bilim Araştırma Merkezi'nde görevli tıp araştırmacısı Jean-Claude Salomon, Black'in Kızılderili HLA profilleri analizi hakkındaki bir yorumunda, yerli ölümlerin muhtemel kaçınılmazlığı "Avrupalıların tarihsel suçluluğunu azaltabilir mi?" diye sorar.

Bir anlamda öyle, diye yazdı Salomon. Fakat bu, istilacıları sorumluluktan kurtarmadı, büyük sayılarda ölümlere sebep oldular ve bunun da farkında idiler. Salomon şu sonuca vardı: "Mikropları Atlantik ötesine taşıyanlar sorumludur fakat suçlu değildir." Suçluluk duygusu kendiliğinden kuşaktan kuşağa geçmez; ancak sorumluluk duygusu geçebilir. Kuzey ve Güney Amerika'daki Avrupalıların ve torunlarının sorumluluklarını yerine getirmelerinin ilk adımı, bugün yerli halklara saygı ile davranmalarıdır ancak bu, ne yazık ki henüz söz konusu değil. Geçmiş anlaşmaları tanıyıp, onlara uymak da aslında fena bir fikir sayılmaz.

Bütün Bunlar Yalnızca Bir Saptama Değil midir?

Evet, tabii ki hatta daha çok yeniden saptama. Batı Yarıküredeki ilk Avrupalı serüvenciler özenli nüfus sayımları yapmadılar fakat sürekli Yerli Amerika'yı kalabalık, tıklım tıklım ve Las Casas'ın 1542'de dediği gibi

"sanki bir arı kovanı." diye tasvir ettiler. Las Casas'a göre, Amerika kıtaları insanla öylesine dolu gözüküyordu ki "Tanrı sanki tüm insanları veya büyük bölümünü bu ülkelere yerleştirmişti."

Bilindiği kadarıyla Las Casas hiçbir zaman gerçek yerli nüfusu saymaya girişmemişti. Fakat İspanyol hastalığından ve vahşetinden ne kadarının öldüğünü hesaplamaya çalışmıştır. Las Casas'ın "güvenilir, gerçek hesaplamalarında" kendi vatandaşları, Kolomb'dan sonraki ilk elli yılda "on iki milyondan fazla insanı erkek, kadın ve çocuğuyla" yok etti, "ve gerçekte inanıyorum ki kendimi aldatmaya çalışmadan söylemek gerekirse belki de on beş milyondan fazla idiler." Yirmi yıl sonra Kızılderili ölümü tahminlerini kırk milyona çıkardı.

Las Casas'ın ardılları, çoğunlukla onun düşüncelerini paylaştılar. Örneğin 18. yüzyıl Cizvitlerinden Francisco Javier Clavijero, tek başına Kolomb öncesi Meksika'nın nüfusunun otuz milyon olduğunu öne sürmüştü. Fakat yavaş yavaş bir şüphe oluşmaya başladı. Koloni kayıtları birçok tarihçiye abartılı gelmeye başladı. Niye kesin olarak açıklanmıyordu? (Cook ve Borah umursamaz bir alaycılıkla belirtmişlerdi ki: "16. yüzyıl Avrupalıları, aslında sayı saymasını bilmiyorlardı.") Özellikle Kuzey Amerika'da tarihçilerin yerli sayılarına ilişkin tahminleri, aşağıya inmeyi sürdürüyordu. 1920'lere gelindiğinde tüm yarıkürede 40-50 milyona indi. Bundan yirmi yıl sonra, beşte bir daha düştü.

Bugün tanımlama tersine döndü. Yüksek sayı yanlıları tartışmayı kazanıyor gibi görünüyor, en azından şimdilik. Ortada kesin veriler yok fakat günümüze dek gelen küçük küçük kanıtların çoğu, buna işaret etmektedir. Denevan bana: "Okların çoğu o yönü gösteriyor" dedi. Bilgisayar bilimcisi Zambardino, bu tahminlerdeki yanılgı paylarını eleştirip eldeki rakamların en muhafazakâr tahmininin bile Meksika'daki temas öncesi nüfusu tek başına beş ilâ on milyon yukarı çekeceğini söyledi, "Çok yüksek bir nüfus, yalnızca 16. yüzyıl bağlamında değil, her koşulda." *Olmayan Yerden Rakamlar*'ın (Numbers From Nowhere) Henige'si bile düşük sayı yanlısı değildir. Olmayan Yerden Rakamlar'da "Belki de Batı Yarıkürenin tümünde 40 milyonluk bir nüfus mantık dışı bir rakam oluşturmaz" der. Bu da onu yüksek sayı yanlılarının aşağılarına konumlandırır ama yine de yüksek sayı yanlılarından biridir. Aslında bu, Henige'nin tahminlerini aşağıya çekmek için sayfalar harcadığı, eski İspanyol kaynaklarının ve yüksek sayı yanlılarının önde gelen azizi Las Casas'ın verdiği rakamın aynısıdır.

Çiçek salgını tarihçisi Fenn'e bakılırsa, ölü sayıları üstündeki tartışma ve suçlamanın derecesi daha önemli bir şeyin üstünü örtmektedir. Fenn'in

dediğine göre, uzun dönemde yeni bilim insanlarının bulgusu aslında çok insanın öldüğü değil, çok insanın yaşadığı şeklindedir. Amerika kıtaları, bin yıldır büyük bir gayretle, kıtalarda gezinen farklı farklı halklarla doluydu. "Biz burada muazzam sayıda insandan söz ediyoruz" dedi. "Şunu sorgulamalısınız, bütün bu insanlar kimlerdi ve ne yapıyorlardı?"

II. Bölüm
Çok Eski Kemikler

5.
Pleistosen* Savaşları

Muhtemelen Çok Sıradışı Bir Haplogrup**

Sergio D. J. Pena ile son konuştuğumda, eski Kızılderilileri modern kan bağlarında arıyordu. Kan, Pena'nın Brezilya'nın üçüncü büyük kenti olan Belo Horizonte'deki Federal Minas Gerais Üniversitesi'nde bulunan laboratuarındaki ince tüplerin içindeydi. Pena'nın laboratuarında soğutma tankları, hızla dönen DNA ekstraktörleri ve gen diziliş makineleri daha önce televizyon haberlerinde moleküler biyoloji laboratuarı görmüş olanlara hiç de yabancı gelmeyecektir. Ancak Pena'nın onlarla ne yaptığı ise hiç de tanıdık gelmeyecekti. Pena'nın amacını anlatmanın bir yolu onun binlerce yıl önce kaybolmuş bir halkı geri getirmeye çalıştığını söylemek olabilirdi. Diğeri ise, 1840'tan beri çözülmeye direnen bilimsel bir bulmaca ile boğuştuğu gerçeğiydi.

O yıl, Danimarkalı botanikçi Peter Wilhelm Lund, Belo Horizonte'nin otuz kilometre kadar kuzeyindeki mağaralarda otuz adet iskelet buldu. Mağaralar, yakınlardaki köye istinaden Lagoa Santa olarak adlandırılıyordu. İçerde, birbirine karışmış insan ve büyük, soyu tükenmiş hayvanların kalıntıları bulunuyordu. Eğer insan ve hayvan kemikleri, birbirine yakın

---

* **Pleistosen Çağı:** Memelilerin ortaya çıktığı Neozoik çağın ilk dönemi, kıtasal buzulların oluşup, sonradan ortadan kalktığı ve insanın ortaya çıkmaya başladığı dönem. (Ç.N.)

** Benzer haplotip [genetikte birlikte iletilen kromozomlar üzerinde birbirleriyle ilişkili lokuslardaki alel kombinasyonuna veya DNA dizisine verilen isim] gruplarının tümünde ortak atadan gelen aynı tek nükleotid polimorfizmi (SNP) mutasyonuna sahip gen serilerinin oluşturduğu grup. Bir haplogrup benzer haplotiplerden oluşur ve bu sayede bir haplogrubu haplotiplerinden tahmin etmek mümkündür. SNP testi bir haplogrubu doğrular. Haplogrupların oluşumları binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. (E.N.)

konumda bulunmalarının ifade ettiği gibi, aynı zaman diliminden gelmekte iseler, bu Amerika kıtalarında insanın binlerce yıldan beri, yani bilim insanlarının çoğunun inandığından daha uzun süredir yaşamış oldukları anlamına gelir. Bu eski avcılar kimdi? Merak içindeki Lund, Avrupa'nın dünyanın entelektüel merkezi olduğu inancıyla, iskeletleri memleketi Kopenhag'daki bir müzeye yolladı. Oradaki araştırmacıların, bunların üzerinde hızla çalışıp tanımlayacaklarından emindi. Oysa kemikler, neredeyse hiç dokunulmadan, yüz yıldan uzun bir süre kutularda kaldı.

Bilim insanları nihayet Lagoa Santa iskeletlerini 1960'larda inceledi. Laboratuar testleri, kemiklerin on beş bin yıllık olabileceğini gösterdi, belki de Batı Yarıküredeki en eski insan kalıntılarıydı bunlar.

Amerikan Yerlilerinde az bulunan kafataslarındaki kalın kaşlar Lund'un dikkatini çekti. Yeni ölçümler bu benzemezliği doğruladı ve bu insanların birçok yönden çağdaş Kızılderililerden fiziksel olarak bir hayli farklı olduğunu belirledi. Bu da en azından bazı Brezilyalı arkeologları Lagoa Santa insanlarının bugünkü yerli halkların ataları olamayacağı sonucuna götürdü. Amerika kıtalarının bu en eski sakinleri başka insanlar olmalıydılar.

Kuzey Amerikalı araştırmacılar, bundan on beş bin yıl önce, Brezilya'nın göbeğinde Kızılderili olmayan gizemli insanların yaşadığı düşüncesiyle alay etmeye meyilliydiler. Fakat Güney Amerikalılar, Pena da dâhil, bu kanıda değildiler. Pena, on iki yıl boyunca, başta Kanada ve Birleşik Devletler olmak üzere, denizaşırı ülkelerde çalışmalar yaptı. 1982'de, ülkenin orta doğusundaki dağlık bölgede bir endüstri kenti olan Bela Horizonte'ye döndü. Brezilya'daki koşullara bakınca, bu Paris'te göz kamaştırıcı bir yaşamı bırakıp, Chicago'ya dönmek gibiydi. Pena yurtdışında iken, genetik bilimini aile ağaçları ve göçleri üzerinden DNA'yı inceleyip çalışabileceği tarihsel bir araç olarak kullanmakla ilgilenmeye başladı. Bela Horizonte'de üniversitesinin fakültesine katıldı. Öte yandan Brezilya'da aileler için babalık testi ve polisler için de adli çalışmalar yapan ilk DNA parmak izi şirketini kurdu. Dersler verdi, araştırmalar yaptı, önde gelen Amerikan ve Avrupa dergilerinde yazıları yayınlandı ve şirketini yönetti. Zamanla Lagoa Santa iskeletleriyle ilgilenmeye başladı.

Pena, Lagoa Santa insanlarının, bugünkü Kızılderililerle bir ilişkileri olup olmadığını bulmanın en kısa yolunun, onların iskeletlerinin DNA'larıyla bugün yaşayan Kızılderililerin DNA'larını karşılaştırmak olduğuna karar verdi. DNA'nın kullanılamayacak olduğu ortaya çıkınca, Pena pek de alışık olunmayan ikinci bir girişimde bulundu: Botocudo'da Lagoa Santa DNA'sı aramaya karar verdi.

Botocudo'lar, şimdiki Rio de Janerio'nun birkaç kilometre kuzeyinde yaşayan bir yerli grubuydu (Bu isim, Portekizlilerin, Botocudo'ların alt dudaklarına ve kulak memelerine taktıkları ve bunların dışa doğru gerilmesini sağlayan büyük tahta diskler için kullandıkları aşağılayıcı "*botoque*" tabirinden gelmektedir.). Görünüşte hiçbir zaman kalabalık olmamalarına karşın işgale o denli direnmişlerdi ki Portekiz koloni valisi 1801'de "Yamyam Botocudo'lara adil bir savaş" açmaya resmen karar verdi. Bunu Botocudo'ların yavaş yavaş yok olmasına yol açan, yüzyıllık aralıklarla süren savaşlar izledi.

Hafifçe çıkık kaşları, içe gömülü gözleri ve köşeli çeneleri ile Botocudo'lar, doğal yapıları itibarıyla, (yani görünüş itibarıyla) komşularından farklıydı, Batı Afrikalılar ile İskandinavlar arasındaki kadar farklıydılar. Daha da önemlisi bazı Brezilyalı bilim insanları, Botocudo'ların yapısal olarak Lagoa Santa insanlarına benzediğine inanıyorlardı. Eğer benzerlik genetik bir bağlantıya ilişkin ise, yani eğer Botocudo'lar, Lagoa Santa'da daha önce yaşamış Kızılderili olmayan bir topluluğun kalıntıları ise, Botocudo DNA'sı üzerinde çalışmak, en eski Amerikalıların genetik yapısı hakkında ipuçları vermeliydi. Genetik bağın olup olmadığını anlamak için, Pena önce biraz Botocudo DNA'sı temin etmeliydi. Bu ihtiyaç, girişimini baştan baltalayabilirdi çünkü Botocudo'lar artık yeryüzünden silinmişlerdi. Pena'nın Botocuda DNA'sının öyle veya böyle, nasıl bulunabileceğine ilişkin, bakış açısına göre değişen yenilikçi veyahut akıl almaz bir düşüncesi vardı.

Her insanın iki genomu vardır. İlki, kromozomların içindeki DNA'nın genomu olup başarısı 2000 yılında büyük bir coşkuyla ilan edilen, ünlü insan genomu projesindeki genomdur. İkinci ve çok daha küçük genom ise mitokondriya içindeki DNA'nınkidir: 1981'de haritası çıkarılarak kamuoyunun küçük bir bölümüne sunulmuştur.

Mitokondriyalar, çok küçük, fasulye biçiminde cisimler olup yüzlercesi hücrenin ılık, tuzlu zarının üstünde gemi enkazları gibi ileri geri hareket edip durur. Vücudun kimya fabrikaları, oksijeni yutar ve yaşama güç veren enerji zengini molekülleri salar. Mitokondriyaların evrim sürecindeki atalarımızın içine çok önceleri her nasılsa girmiş bir bakterinin soyundan geldiğine geniş ölçüde inanılmaktadır. Onlar, hücreden bağımsız olarak, onun DNA'sını kullanmadan, kendini kopya edip üremektedirler. Bunu başarmak için kendi başına hareket eden daha önceki bakteri oluşumundan arta kalan, elli genden daha az, kendi küçücük genomları vardır. Sperm hücreleri esasen mitokondriyadan yoksun olduğu için, embriyonun hemen

hemen tüm mitokondriyası yumurtadan gelir. Bu yüzden çocukların mitokondriyası özünde annelerininkinin aynısıdır.*

Bunun ötesinde, her kadının mitokondriyal DNA'sı yalnızca annesininki ile değil annesinin annesininki ile ve onun annesininki ile de aynıdır ve bu pek çok kuşak boyunca gider. Ancak aynısı erkekler için geçerli değildir. Çünkü babalar, embriyoya mitokondriyal DNA katmazlar. Süreklilik yalnızca dişi silsile yoluyla oluşur.

1970'lerin sonlarında, bazı bilim insanları, bir etnik grubun mitokondriyal DNA'sının, ataları hakkında ipuçları sağlayabileceğinin farkına vardı. Onların mantığı ayrıntılarda karmaşık fakat prensip olarak basitti. Benzer mitokondriya sahibi insanlar, söylemde aynı "haplogruba" mensuptur.** Eğer iki etnik grup aynı haplogrubu paylaşıyor ise bunun moleküler kanıtı iki grubun ilişkili olduğu; yani üyelerinin aynı dişi silsileye mensup olduğudur. Şimdi Irvine'deki California Üniversitesi'nden Douglas C. Wallace'ın yönetimindeki bir grup, yalnızca dört mitokondriyal haplogrubun Amerikan yerlilerinin % 96,9'unu oluşturduğunu keşfetti ki bu da Kızılderililerin genetik türdeşliğine bir başka kanıttır. Bu dört Kızılderili haplogrubunun üçü Güney Sibirya'da yaygındır. Mitokondriyal DNA için bilinen kalıtım kuralları ışığında, Kızılderili ve Sibiryalıların ortak atadan geldikleri sonucuna varmak genetikçilere göre kaçınılmazdır.

Wallace'ın araştırması, Pena'ya vuracağı bir hedef verdi. Brezilya hükümeti Botocudo'ları imha ederken bile bazı Avrupa kökenli Brezilya erkekleri, Botocudo kadınları ile evleniyorlardı. Kuşaklar sonra bile, bu evliliklerden doğan dişi torunların, hâlâ dişi Botocudo atalarının mitokondriyası ile aynı mitokondriyayı taşımaları gerekmekteydi. Bir başka deyişle Pena, Brezilya'nın Avrupa kökenli kesimlerinde saklı kalmış eski Amerikan DNA'sını bulabilirdi.

Pena, büyük ana-babalarının veya büyük büyük ana-babalarının Kızılderili olduğuna ve Botocudo bölgesinde yaşamış olduklarına inanan insanlardan kan örnekleri aldı. Bana, "Aradığım belki de çok farklı, kendine özgü bir grup" dedi. "Ne saf yerli, ne saf Avrupalı." Eğer Pena'nın tahlillerinden böyle farklı bir grup çıkarsa, Amerikan Yerlilerinin erken tarihinde yeni bir sayfa açılabilirdi. Bir süre için araştırma yapacağı kanaatindeydi ve bula-

---

* Burada, "temelde", "hemen hemen" ve "özünde" gibi kelimeler kullandım çünkü spermin elli ilâ yüz arası mitokondriyası vardır, bu da onlara kısa yaşamları boyunca gerekli enerjiyi sağlamaya yeterlidir. Buna karşın, yumurtanın 100.000'e yakın mitokondriyası vardır. Sperm yumurtaya katılınca, yumurta spermin mitokondriyasını eler. Yine de arada bir, küçük bir miktar imhadan kurtulur ve embriyonun hücrelerinde son bulur.

** **Haplogrup:** Tekil, kendine özgü, başkalarından yapısal olarak farklı grup. (Ç.N.)

cağı her şeyin dikkatli bir biçimde doğrulanması gerekiyordu.

Bu kitabın ilk bölümünde, (hepsi olmasa da) çoğu araştırmacının, Kızılderililerin sayısının eskiden düşünüldüğünden çok daha yüksek olduğuna inandıklarını ve bu inançlarını doğrulayabilecek sonuçların izini sürmenin bazen dolambaçlı olan yollarını anlattım. Bu bölümde ise, bir ikinci, paralel sürece odaklanacağım, nasıl (hepsi olmasa da) çoğu antropolog, genetikçi ve dil bilimcinin, Kızılderili toplumlarının sanıldığından daha eski ve daha ileri olduklarına kanaat getirme noktasına (hatta yirmi yıl öncesine dek) geldiklerine değineceğim. Konu karmaşıktır ve ben bunu ikiye ayırdım. Bu bölüm, insanoğlunun Amerika'ya ilk ne zaman geldiğine ilişkin yapılan ve daha eski bir tarihi savunanların kazanmış gibi göründüğü uzun tartışmaya odaklanmıştır. Onu izleyen iki bölüm ise, Amerika kıtalarında önceleri inanılandan çok daha eskilerde oluşmuş olan karmaşık toplumların, bilim insanlarının düşündüğünden neredeyse iki bin yıl önce ve yarıkürenin farklı bir yerinde başlamış olan gelişimini inceliyor.

On altıncı yüzyıldan beri, Amerikan Yerlilerinin kökeni entelektüel bir bilmece olagelmiştir.* Sayısız amatör düşünür soruna, tıpkı disiplinleri daha yeni yeni oluşturulan antropolog ve arkeologlar gibi şöyle bir değindi. Profesyoneller, bir rahatsızlık kaynağı, sabit fikirli veya sahtekâr olarak nitelendirdikleri amatörleri küçümsediklerini hiçbir zaman saklamadılar. 1920'ler ve 30'larda, uzmanların, Kızılderililerin Amerika'ya gelişlerinin zamanlaması hakkında baştaki teorilerinin yanlışlığı kanıtlandı ve bu bir şekilde bazı ilginç tiplerin de doğruyu savundukları iddiasıyla ortaya çıkmalarına yol açtı. Otuz yıl sonra, yeni kuşak araştırmacılar, Amerikan Yerlilerinin kökeni konusunda genel kabul gören farklı bir teoriyi ortaya koydular. Fakat 1980 ve 90'larda, ilk Amerikalıların gelişine dair arkeolojik kazılar, antropoloji laboratuarları, moleküler biyoloji araştırma birimleri ve dilbilimci bilgisayar modelleri sayesinde bir bilgi patlaması yaşandı. Bu buluşlar, erken Amerikan tarihi hakkındaki uzlaşmada bir kez daha kırılmaya neden oldu ve yeniden tartışmalara yol açtı. Arkeolog C. Vance Haynes bana üzgün bir biçimde şöyle demişti: "Görünen gerçekten o ki bilimsel prensipler bazen pencereden dışarıya çıkıyor. Onlara (muhalif araştırmacılara) kalsa meydana getirdiğimiz her şeyi fırlatıp atmak istiyorlar."

Haynes güzel cümlelerle olayı abartıyordu. Eleştirenler, geçmişteki *her şeyi* gemiden aşağı atmak istemiyordu. Fakat onun bu haşin tonunun nedenini anlayabiliyordum. Kısa süre öncesine dek uçuk tiplere sımsıkı ka-

* Aslında daha çok Avrupalılar için bir bilmece idi; Kızılderililer, kural olarak, kökenleri hakkındaki geleneksel açıklamalardan tatmin olmuş gözüküyorlardı.

patılmış olan kapının açılmasıyla uzmanların yanıldığı konu tekrar gündeme getirildi. Birleşmiş gözüken bir alan, savaşan kamplara ayrıldı. Ve Pena'nın projesi gibi, marjinal, hatta çatlak işi gibi görülenler bile, şimdi ciddiye alınabilirdi.

Pena, Botocudo projesi üstünde yavaş yavaş çalıştı. Bu, kanıtlama olasılığı güç bir düşünce idi ve daha yapması gereken çok şey vardı. Altı kişiden oluşan ekibi, eskiden Botocudo bölgesi olan küçük bir köyde 173 kişi ile temasa geçip, ne yaptıklarını açıkladı, kan örneklerini alıp, mitokondriyal DNA'yı çıkararak inceledi. Yirmi kişi Kızılderili haplogruplardandı. Bunların dokuzu farklı modellerde küçük mutasyonlara* sahipti. Araştırmacılar bunları "herhangi bir veri tabanında veya konuya ilişkin yazında bulamadı." Ekip ayrıca Rio de Janerio'daki Ulusal Müze'de bulunan on dört Botocudo kafatasından DNA aldı. Aralık 2010'da, Pena bana projesinden söz ettikten on yıl sonra, ekip vardığı sonuçları yayınladı: Bazı mutasyonlar uyuşuyordu. Bugünün kanında eski Kızılderililerin izlerini, Amerikaların tarihini yeniden yazmaya doğru belki de ilk adımı bulduklarına inanıyorlardı.

Yıllar önce Pena'ya, eski Kızılderililerin, aslında bugünkü Kızılderililer ile genetik bir bağlantıları olmadığını keşfetmiş olsa, tepkileri ne olurdu diye sormuştum. Başka DNA karşılaştırmalarının sonuçlarını gösteren grafik ve çizelgeler çıkaran bir bilgisayar yazıcısının yanında duruyordu. "Önce buna inanmak mümkün görünmez" dedi. "Fakat doğru ise ki ben doğru olduğunu söylemiyorum, insanlar sonunda kabul eder, tıpkı daha önce kabul etmek zorunda kaldıkları tüm diğer imkânsız düşüncelerde olduğu gibi."

Kayıp Kabileler

Amerika halkları o denli çeşitliydi ki kıta kapsamında genelleme yapmak budala durumuna düşme riskini almak demekti. Bununla birlikte, başlangıçtaki Kızılderili-Avrupalı karşılaşmasının, Kızılderililer için Avrupalılar için olanından daha az bir zihinsel şok olduğu söylenebilir. Kızılderililer, kıyılarında tuhaf görünüşlü insanlar ortaya çıkınca şaşırdılar fakat Avrupalıların tersine bu tür tuhaf insanların da *varlığına* o kadar da şaşırmadılar.

Yeni gelenleri kafalarında bir yere oturtmaya çalışan birçok yerli, onların doğaüstü güçlerin ülkesinden olabileceklerini düşünmeye açıktı. Onların

* **Mutasyon:** Genlerde değişim. (Ç.N.)

ziyaretçilere yaklaşımı genelde ilahi güçler olabilecekleri yönündeydi. Kolomb'un ilk yolculuğu sonrası yazdığı rapora göre, "Taino Kızılderilileri, gemilerim ve adamlarımla göklerden geldiğime inanıyorlardı... Ben nereye gitsem, evden eve veya civardaki köylere koşup bağırıyorlardı 'Gelin, gelin! Göklerden gelen adamları görün.'" Kolomb'un mürettebatı diğer yolculuklarında tanrısallığı memnuniyetle benimsedi, ta ki Taino'lar, İspanyolların da tanrılar gibi, ölümsüz olup olmadıklarını anlamak için onların kutsallığını test etmek amacıyla kafalarını uzun süre zorla su altında tutana dek.

Birçok bilimsel metne göre, Motecuhzoma, Cortés'in bir kehaneti gerçekleştirmek için eve dönen tanrı-kahraman Quetzalcoatl olduğuna inanıyordu. Tarihçi Barbara Tuchman'ın imparatorun "aşırı dinciliğin özel bir türü olan kalın kafalılığı" olarak adlandırdığı bir durum içinde, İspanyolları hemen imha etmek için ordusuna niye emir vermediği çok konuşulur. Fakat Matthew Restall'ın işaret ettiği gibi, istilacıların yazdıklarının hiçbirinde, hatta Cortés'in İspanya Kralı'na yolladığı ve yaptığı her iyi şeyi ayrıntılı olarak anlattığı uzun notlarında bile, bu varsayılan ilahlaştırmadan söz edilmez. Bilakis Quetzalcoatl öyküsü ilk olarak onyıllar sonra ortaya çıktı. Mexica'ların İspanyolları, hem tanrılara hem de güçlü, ayrıcalıklı kişilere gönderme yapan "*teteo*" tabiriyle adlandırdıkları doğrudur. Yerlilerin, kıyılarına çıkan bu kıllı, tuhaf giyimli yabancılara karşı tavırlarında belirsizlik egemendi. Onların varlığını kabullenmek önemliydi, ayrıca bu tür olağandışı insanların sıradan erkeklerin ve kadınlarınkine benzemeyen niteliklere sahip olabileceklerine inanma arzusu da öyleydi.

Benzer şekilde Kuzey Amerika'nın doğusundaki Wampanoag, Narragansett ve Haudenosaunee'ler gibi gruplar da önceleri Avrupalıların doğaüstü güçlere ve niteliklere sahip olabileceklerini düşündüler. Fakat bunun nedeni, kuzey ve güney Kızılderililerinin, Avrupalıların da tıpkı kendileri gibi insan olduklarını düşünmeleriydi. Onların dünya görüşüne göre, bazı erkek ve kadınlar, uygun koşullar varsa, bir insanı aşan güçleri kullanabilirlerdi. Eğer Wampanoag ve Mexicaların şamanları büyü yoluyla hastalık yayabiliyor idiyse, İngilizler bunu neden yapamasındı ki?

Kural olarak Kızılderililer, dinsel anlamda, Avrupalıların varlığını kabule hazırdılar. Örneğin Choctaw inancında, Yaratıcı bir kişiye değil, dünyaya yayılmış tüm ilk insan çiftlerine üfleyerek hayat verdi. Bir çiftin torunlarının, bir başka çiftin bölgesinde ortaya çıkması, Choctaw düşünürleri için çok da şaşırtıcı olmazdı.

Benzer şekilde Zuni'ler, İspanyolların varlığını, onların davranışlarına

bakarak değil, daha geniş kapsamlı değerlendirmiştir. Kökenleri ve eski tarihlerine ilişkin kayıtları, İbranilerin kutsal kitabı gibi titizlikle kayıt altında olan Zuni'lere göre tüm insanlar aşağılardaki küçük, karanlık, rahim benzeri bir dünyada, küçük bir zümreden ortaya çıkmıştır. Güneş bu şaşkın ruhlara acımış, onlara yemeleri için darı vermiş ve onları dünya yüzeyi boyunca etrafa dağıtmıştır. Böylelikle Avrupalılarla karşılaşma, uzun süre ayrı kalmış kuzenlerin buluşması oluyordu.

Kızılderililerle karşılaşmak, Avrupalılarda daha büyük şaşkınlığa yol açtı. Kolomb mezarına, Hindistan yakınlarında Asya kıyılarına çıktığına ikna olmuş bir biçimde gitti. Dolayısıyla daha önce görülmemiş bu ülkenin insanları, hem de bu yüzden "Hintliler (Indians)" gibi talihsiz bir adla anılarak Asyalı oluyorlardı. Ondan sonra gelenler, Amerika kıtalarının Asya'nın bir parçası olmadığını keşfedince, Kızılderililer büyük bir antropolojik sorun oldu. Yaratılış'a göre Nuh'un gemisindekilerin dışında tüm insanlar ve hayvanlar Büyük Tufan'da yok olmuştur. Nuh'un gemisi ise, Türkiye'nin doğusunda olduğu düşünülen Ararat (Ağrı) dağının üstünde kıyıya yanaştı. O zaman insanların ve hayvanların bu devasa Pasifik okyanusunu geçmeleri nasıl mümkün olabildi? Kızılderililerin varlığı, bununla birlikte Hristiyanlığın da inkârı mıydı?

Bu sorunla ilk boğuşanlardan biri, Cizvit eğitmen Jose de Acosta olup, Yeni İspanya'da* çeyrek yüzyıl geçirmiş ve 1590'da şöyle yazmıştı: "Tüm insanların Adem'den geldiğini açıkça gösteren Kitabı Mukaddes ile çelişemez." Adem, Ortadoğu'da yaşadığından, Acosta, "Kızılderililerin oraya Avrupa veya Asya'dan gittikleri" sonucuna varmak zorunda kaldı. "Bunun mümkün olması için Amerika ile Asya'nın bir yerde birleşmesi gerekirdi.

Eğer bu doğru ise ki ben bu kanıdayım, *denizden gemiyle yapılan bir yolculuk ile değil, karadan yürüyerek geçtiklerini* söylemek zorundayız. Ve bu yolu hiç düşünmeden izlemişler, ülkeyi azar azar yer değiştirmişler, bazıları keşfettikleri ülkelere yerleşmiş, diğerleri yeni ülkeler aramayı sürdürmüştür.[Vurgulanarak belirtilmiş]"

Acosta'nın varsayımı, yüzyıllar boyunca geniş ölçüde kabul gören temel bakış açısıydı. Onun izleyenlerin temel görevi aslında, Kızılderililerin atalarının Avrasya'dan gelip gelmediğini değil, hangi Avrupalı veya Asyalıların bu yürüyüşü yaptıklarını bulmak idi. Konunun meraklıları geçmişteki soylardan bir düzine öneride bulundular: Fenikeliler, Basklılar, Çinliler, İskitler, Romalılar, Afrikalılar, "Hindular", eski Yunanlılar, eski Asurlular,

* **Yeni İspanya:** İspanya'nın Yeni Dünya'da Panama kıstağının kuzeyinde kalan toprakları. (E.N.)

eski Mısırlılar, Atlantis sakinleri, hatta yolunu kaybeden Galli topluluklar. Fakat en geniş anlamda kabul gören adaylar İsrail'in Kayıp Kabileleri idi.

Kayıp Kabilelerin öyküsü, esas olarak, Eski Ahit'in* Kralların İkinci Kitabında ve doğruluğu şüpheli, Ezra'nın İkinci Kitabında anlatılır. Kutsal metinlere göre, o zamanlar İbrani kabileleri komşu iki konfederasyona ayrıldı: başkenti Kudüs olan güney Yahuda Krallığı ile başkenti Samiriye olan kuzey İsrael Krallığı. Güney kabileleri günahkâr davranmaya başlayınca, ilahi ceza Asur Kralı V. Şalmanezer yoluyla geldi, İsrail istila edildi ve kurucu on kabile Mezopotamya'ya (bugünkü Suriye ve Irak) sürüldü. İncil'in anlattığına göre, işledikleri günahlara tövbe eden kabileler, "daha önce insanların hiç yerleşmediği uzak bir ülkeye gitmeye ve nihayet yasalarına uymaya" karar verdiler. Sözlerini tuttular, yola çıktılar ve bir daha hiç görünmediler.

Ezekiel Kitabı'ndaki kehanetlere göre, son günler yaklaştığında, Tanrı "İsrail çocuklarını kâfirlerin arasından alıp onları kendi ülkelerine getireceğinden" Hristiyan bilim insanları, İsraillilerin torunlarının Ezekiel'in "İsrail'in çocukları"nın uzaklarda bir yerde yaşayıp, anavatanlarına geri götürülmeyi beklediklerine inandılar. Kızılderilileri, bu kayıp kabileler olarak tanımlamak, aynı anda iki bilmeceyi çözmüştü: İsrail kavmi fertlerinin nereye gittiği ve Amerikan Yerlilerinin kökeni.

Acosta, Kızılderilileri Yahudi teorisine göre değerlendirdi fakat sonra bundan vazgeçti. Çünkü Kızılderililer sünnetli değildi. Ayrıca mutlu bir şekilde, Yahudilerin korkak ve açgözlü olduklarını söyledi, Kızılderililer ise öyle değildi. Diğerleri ise onun bu tezini ikna edici bulmadı. Kayıp Kabileler kuramı, Bartolome de Las Casas'tan Pennsylvania'nın kurucusu William Penn ve ünlü vaiz Cotton Mather'a kadar bazı otoriteler tarafından benimsendi (Mormonların Kitabında, illa Kayıp Kabilelerden olmasa da, değişik bir görüş olarak bazı Kızılderililerin İsrail kavimlerinden geldiği öne sürülür). 1650'de Armagh Başpiskoposu James Ussher, Eski Ahit'teki şecere verilerine dayanarak Tanrı'nın evreni 23 Ekim MÖ 4004 Pazar günü yarattığını hesapladı. Tarihçi Andrew Dickson White'ın yazdığına göre, Ussher'ın itibarı o denli yüksekti ki "onun bu tarihlendirmeleri, Onaylanmış İngilizce İncil'e** eklenmiş ve bir süre sonra kutsal metnin bizzat kendisiyle hemen hemen aynı şekilde vahiy olunduğu" düşünülmüştür. Ussher'in tarihlendirmesine göre Kayıp Kabileler İsrail'i MÖ 721'de terk etti.

---

* **Eski Ahit:** Tevrat. (Ç.N.)

** **Onaylanmış İngilizce İncil *(Authorized Version)*:** Kitab-ı Mukaddes'in 1611'de yapılan İngilizce tercümesi. (Ç.N.)

Muhtemelen oradan hemen sonra Amerika kıtalarına yürümeye başladılar. Yavaş bir geçiş olsa bile, İsrailliler MÖ 500 civarında gelmiş olmalıydılar. Dolayısıyla Kolomb karaya çıktığında, Amerika kıtalarında iki bin yıldır yerleşim vardı. Kayıp Kabileler kuramı, tartışılıp eleştirildiği 19. yüzyıla dek kabul gördü. Brezilya'da, İngiliz bilim insanları, Lund'da olduğu gibi, soyu tükenmiş Pleistosen dönemi memeli iskeletleriyle yan yana, tuhaf görünümlü insan iskeletleri buldular. Bulguların hemen Fransa'da kopyaları yapıldı ve büyük heyecan yarattılar. Darwin'in yeni yayınlanan evrim kuramı destekçileri için bu keşif, modern insanın atalarının bundan on binlerce yıl önce, Buzul Çağı'nda da yaşadığını kanıtlıyordu. Diğerleri bu sonuca saldırdılar ve iskeletler evrim savaşlarının sebeplerinden biri oldu. Bu buluş, doğrudan Amerika kıtalarına yerleşim hakkındaki tartışmaları da tetikledi. Evrimciler, Doğu ve Batı Yarıkürelerinin aynı dönemde geliştiklerine inanıyorlardı. Eğer eski insanlar, Buzul Çağı'nda Avrupa'da yaşamış iseler, aynı zamanlarda Amerika kıtalarında da yaşamış olmalıydılar. Dolayısıyla, Kızılderililer, Ussher'ın tarihlendirmesi olan MÖ 500'den önce gelmiş olmalı idiler ve Kayıp Kabileler senaryosu yanlıştı.

19. yüzyıl, amatör bilimin en canlı dönemiydi. Avrupa'da olduğu gibi Amerika'da da Darwin'in en ateşli taraftarları, hobisi kelebek veya böcek koleksiyonculuğu olan iş adamlarıydı. Bu amatörler Kızılderililerin atalarının Amerika'ya binlerce yıl önce gelmiş olmaları gerektiğini duyunca, içlerinden şaşırtacak kadar çoğu bunu kanıtlamak için deliller aramaya karar verdi.

Körlerin Kör Liderleri

Bunlardan New Jersey'li fizikçi Charles Abbott 1872'de Delaware Vadisi'ndeki çiftliğinde taştan ok uçları, kazmalar ve balta başları buldu. Bu el yapımı ilkel aletler çok kaba olduğu için Abbott bunların tarihteki Kızılderililerin değil, daha önceki "ilkel" grubun, yani modern Kızılderililerin çok eski dönemlerdeki ataları tarafından yapıldığına inandı. Danıştığı Harvard'lı bir jeolog, bulguların etrafındaki çakıl taşlarının en az on bin yıllık olduğunu söyledi. Bu da Abbott'ın New Jersey'deki Pleistosen insanının en az bu kadar süre önce yaşadığının kanıtı olduğunu düşünmesine yol açtı. Hatta, Pleistosen insanının bin yıldır New Jersey'de yaşamasının muhtemelen orada *evirildiğini* gösterdiğini de öne sürdü. Abbott'a göre, eğer modern Kızılderililer, Asya'dan göç *etmişse*, oranın eski sakinlerini "kovmuş" olmalıydılar. Hafta sonları kemiklerin peşinde koşan diğerleri

C. C. Abbott

William Henry Holmes

kendini haklı çıkarma güdüsü ile benzer yerlerde benzer kaba aletler buldular. 1890'a gelindiğinde, amatör bilim insanları, New Jersey, Indiana, Ohio ve Philadelphia ile Washington D. C.'nin dış mahallelerinde, Pleistosen dönemi Amerikalılarının izlerini bulduklarını ileri sürdüler.

Doğal olarak Hristiyan liderler, Ussher'ın tarihlendirme ve teolojik anlamda uyumlu oldukları Kayıp Kabileler kuramını yadsıyan Abbott'ın bu savlarını reddettiler. En azından bugün için daha da şaşırtıcı olarak, 1879'da Amerikan Etnoloji Bürosu'nu de kuran Smithsonian Enstitüsü'nden profesyonel arkeolog ve antropologların da itirazlarını aynı ateşli şekilde dillendirmeleriydi. Kendi alanının tarihi hakkında kapsamlı yazılar kaleme almış olan Güney Metodist Üniversitesi arkeologlarından David J. Meltzer'a göre, büronun kurucuları, düzgün bir bilimsel temele oturan yeni disiplinler oluşturma niyetindeydiler. Bu, diğer şeyler yanında, bu sahte bilimin de kökünden kazınması anlamına geliyordu. Büro, William Henry Holmes'u Pleistosen dönemindeki ilk Kızılderililer vakasını incelemeye gönderdi.

Meltzer'ın bana söylediğine göre, Holmes sert, düzenli, mizah duygusundan yoksun bir adamdı. Her ne kadar Holmes Kızılderililerin Kayıp Kabilelerden geldiğine hiçbir şekilde inanmasa da, Kızılderililerin veya

başka birilerinin Amerika kıtalarındaki yerleşiminin Buzul Çağı'na dek uzandığına inanmaya da pek istekli değildi. Onun bu konudaki mutlak şüpheciliğini anlamak zordu. Avrupa'da bulunmuş çok eski iskeletlerin, çağdaş insanlarınkinden çarpıcı biçimde farklı olduğu doğrudur, aslında onlar çağdaş insandan farklı bir alttür veya tür olan Neandartel'lerdir. Arkeologların gördüğü Kızılderili iskeletleri ise anatomik olarak bir hayli modern görünümlüdür. Fakat bu Holmes'u Kızılderililerin Amerika'ya İncil'den gelen bir tarihlendirme bakışı ile yakın bir geçmişte göç etmiş olmaları gerektiğini düşünmeye niçin yöneltmişti? "Kalıntı Avcısı" Abbott gibi büro araştırmacılarına göre, onun bu davranışlarının altında yatan neden şöhret uğruna şarlatanlıktan başka bir şey değildi.

Holmes, düzenli olarak, Abbott'ın çiftliği dahil, Buzul Çağı'na ait saptanmış yarım düzine kadar yerde inceleme yaptı. Her defasında "çok eski el yapımı sanat eserlerini" göz ardı ederek çok daha yakın zamanlardan, koloni döneminin kırık parçaları ve Kızılderili atölyelerinden arta kalanları öne çıkardı. Holmes'un alaycı özetinde şöyle yazıyordu: *"İki yüz yıllık bir gerçek yerlilerin talihsizliği ile Quaker'ların dikkatsizliği ve ihmali"*. Bu bir Quaker* olan Abbott'a yönelik bir iğneleme idi çünkü ona göre bu saldırıya muhatap olanlar, en fazla birkaç yüzyıla sıkışmış sıradan bir inkârcılığı "on bin yıla yayılan kültürel evrim tasarısına" dönüştürmüştü.

Amerikan Etnoloji Bürosu, kendisiyle aynı zamanlarda kurulmuş olan ve bağımsız ve federal bir kurum olan Birleşik Devletler Jeolojik Araştırma Kurumu ile yakın bir çalışma yürüttü. Holmes gibi Jeolojik Araştırma Kurumu jeologu W. J. McGee de görevinin bilim tapınağını yetersiz ve hayalperest amatörlerce kirletilmekten korumak olduğuna inanıyordu. "Antropoloji insanoğluna özellikle çekici gelir, bu yüzden eğitimsiz kişiler sürekli onun sınırlarını ihlal etme cüretinde bulunurken pervasız maceraperestler, moloz yığını misali taraftarlarını yönlendirebildiği sürece ... bilimin iyiliğini yürekten arzulayanlar... körlerin kör liderlerini çanlarla uyandırmalıdır." diye yakınıyordu.

McGee'ye göre, bu "pervasız maceraperestlerin" en çileden çıkarıcı olanı, Pleistosen Kızılderililerine yüklediği anlama olan bağlılığı ile Abbott'tı ve en kötü fanatizmin bir örneğiydi. Abbott tıp mesleğini yapamaz hale geldi çünkü hastaları onun alıngan mizacından ve mızrak uçları hakkında-

---

* **Quaker:** Türkçede "Kuveykır" da deniyor. 1650'de İngiliz George Fox tarafından kurulmuş bir mezhep. Taraftarlarına, Tanrı adını duyunca titreyen anlamına gelen "Quaker" denir. Ancak kendileri bu terimi kullanmaz. Dostlar Topluluğu adındaki bu mezhebin üyeleri, giyimde, hareket tarzında ve ibadette sadeliği savunur, askerlik hizmetine karşıdırlar. (Ç.N.)

ki tuhaf konuşmalarından bıkmışlardı. Nefret ettiği New Jersey kasabası Trenton'da, memur olarak çalışmaya zorlanmasına rağmen, haftasonları çiftliğinde Pleistosen Kızılderilileri için kanıt arıyordu (Aslında Abbott'ın çiftliğinde çok sayıda eski eser ve eşya *vardı*, şimdi orası bir Ulusal Tarihi Öneme Sahip Eser'dir*). Araştırma dünyasındaki marjinal pozisyonuna kızgın halde, Holmes ve McGee'ye öfkeli ithamlar, kendi kuramlarının açıklamaları ve balıkların (bu sınıftaki hayvanların sanıldığından daha "bilinçli" olduğunu tartışmasız kabul ederim), kuşların (yüksek derecede bir zekâya sahiptirler) ve yılanların zekâsı üzerine araştırmaları (ne New Jersey'de bulunan yılanlara yapılan eski göndermeler ne de son zamanlardaki sürüngen bilimi yazımında yılanların zekâsı konusunda doğrudan herhangi bir rapor yoktur) ile bilimsel dergilerin tepesine çökmüştü.

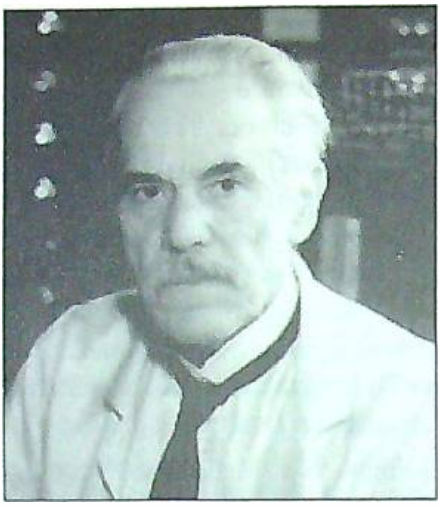
Kuşkusuz Abbott, William Henry Holmes, W. J. McGee ve "Washington'da bilimle uğraşanlar" gibi, gerçeği linç edenlerden nefret ediyordu. "Taşlar İncelenmiştir" adlı edebi olmayan mizahi şiiri *Science* dergisinde yayınlanabilmiş nadir şiirlerdendir:

"Ve Holmes bağırdı 'reddedilmiştir.
Bunlar kurumuş Kızılderili dışkısından başka bir şey değil'
Yere göz attı,
Mevcut olmayanı bulmuştu, gerçeği,
Ve sıçradı Washington'a, eve doğru.

Böylece sevgili W. J.
Söyleyecek bir şey kalmıyor,
Çünkü nasılsa asla kabul etmeyeceksin
Doğru olan şeyi,
Fakat gerçekler dışarı akar,
Holmes'tan veya McGee'nin beyninden."

Yardımcısı Ernest Volk, çiftlikte yaptığı bir kazıda insana ait bir kalça kemiği bulunca Abbott heyecanlandı. Volk, on yılını New Jersey'de Buzul Çağı insanlarını aramakla geçirmişti. Yeni keşfiyle "her şeyin anahtarı" diye övünen Volk, kemiği incelemesi için antropoloji fizikçisi Aleš Hrdlička'ya gönderdi (A-*lesh* Herd-*lish*-ka gibi telaffuz edilen bu ad ona doğduğu Bohemya'dan miras kalmış). Hrdlička, daha önce modern insana

* **Ulusal Tarihi Öneme Sahip Eser:** ABD Federal Hükümeti tarafından tarihi önemi nedeniyle tanınmış yapı, eser veya bölgeye verilen isim. (E.N.)

Aleš Hrdlička

benzemeyen Neanderthal iskeletleri görmüştü. Benzer biçimde, çok eski zamanlardan kalma Kızılderili iskeletlerinin de torunlarınınkinden farklı olacağına inanıyordu.

Volk'un bulduğu kalça kemiği, anatomik açıdan çağdaş görünümlüydü. Hrdlička'nın dediğine göre, farklı *görünseydi* bile, Kızılderililerin atalarının binlerce yıl önce New Jersey'ye yürüyerek geldiklerini kanıtlamaya çalışan Volk ve Abbott, aynı zamanda kemiğin de eski olduğunu kanıtlamak zorundaydılar. Kemik tam olarak bir Neandarthal kemiğine benzese bile, çağdaş bir inşaat enkazında bulunmuşken öyle sınıflandırılamazdı. Eğer yalnızca arkeolojik ve çevre ve koşullar (bulgunun çevresindeki toprak ve taşlar) eski olarak kabul edilmiş ise, o zaman kemik de eski olarak sınıflandırılabilir. Bunu izleyen çeyrek yüzyılda, amatör kemik avcıları, çok eski tarihi ortam olduğunu düşürdükleri yerlerde, tarihi olduklarına inandıkları düzinelerce iskelet buldular. Smithsonian'a taşınan ve zamanının en saygın antropoloji fizikçisi olan Hrdlička, bu savları tek tek çürüttü. *İskeletlerinin tümünün modern olduklarını* söyleyebiliyordu ve buldukları çevre ve ortam, araştırmaya olanak vermeyecek ölçüde tahrip edilip bozulmuştu. *İnsanlar mezarları kazdılar*, diye hatırlattı ilgilenenlere. *Baştan bilinmelidir ki eğer yerin iki metre altında bir iskelet bulursanız, kemikler etrafındaki topraktan daha yenidir.*

Sert bakışları, burulmuş bıyıkları ve alnından geriye taranmış gür saçları ile Hrdlička, tipik yakası kolalı bir otorite simgesiydi. Yorulmak nedir bilmeden çalışırdı, dört yüz kadar makale ve kitaplar yazdı, yirmi dört yıl boyunca editörlüğünü yaptığı *American Journal of Physical Anthropology*'yi kurdu ve dünyanın çeşitli yerlerinden 32.000 iskelet topladı, inceledi ve katalog hazırladı; onları Smithsonian'da sandıklara istifledi. Doğası gereği, yenilik kokan ve moda olan her şeye şüphe ile yaklaşırdı. Ne yazık ki ilgi alanı dışına attıkları arasında bilim kadınları, genetik analizciler ve tüm istatistik bilimi vardı, hatta standart sapma gibi basit istatistik ölçümleri bile *American Journal of Physical Anthropolgy'de* yer almazdı.

Hrdlička kendini fiziksel antropolojinin vicdanı olarak gördü ve ona sınırlar çizmeyi kendine iş edinmişti. Eski Kızılderililer hakkında bildirilen bulgulara şüpheyle yaklaşarak kulak asmadı; o kadar ki Amerikan Etnoloji Bürosu'nun sonraki yöneticilerinden birinin dediği gibi, bir arkeologun onyıllar boyunca "Kızılderililere ait dikkate değer eski kalıntıların izini keşfettiğini" öne sürmesi kariyerinin sonu demekti.

1928 Mart'ında Hrdlička, Avrupa'da "her uygun mağaranın", "birtakım eski insanların" kanıtlarını barındırdığını ileri sürdü. Ve bu mağaralarda bulunan kanıtlar "tek tük alet ve biblolar değil" bilakis "şimdiden bazı Avrupa müzelerini tıka basa dolduracak kadar yüksek sayıdaki" eski sanat eserleriydi, hem de Amerika kıtalarında değil Avrupa'da. Amatörlerle alay ederek: "Amerika'da nerede böyle şeyler var?" dedi. "Eski insanların kendilerini doyurdukları hayvan kemikleri ve bunun için kullandıkları aletler nerede? Bütün bunların açıklamaları nerede? Ne oldu?"

Folsom ve Aksakallılar

Hrdlička'nın alaylarından yirmi yıl önce, New Mexico'nun kuzeydoğu köşesinde, Folsom'un küçük bir köyüne yakın bir çiftlikte ani bir sel baskınının neden olduğu derin bir sel yatağı oluştu. Daha sonra çiftliğin kâhyası George McJunkin çitlerdeki hasarı kontrol etti. Yeni sel yatağı boyunca dolaşırken, kenarlardan uzanan devasa kemikler gördü. İç Savaş'tan önce köle olarak doğan McJunkin'in resmi bir eğitimi yoktu. Büyüyünce okumayı öğrenmişti yalnızca. Fakat uzman bir binici, amatör bir jeolog, astronom, doğa tarihçisi idi ve sırf kendi çabaları ile keman çalmayı öğrenmişti. Bu kemiklerin halen mevcut olan bir türe ait olmadığını hemen anladı, dolayısıyla çok eski olmalıydılar. Keşfinin çok önemli olduğuna inanarak, kemikleri yıllarca yerel Folsom yetkililerine göstermeye çalıştı. Çoğu onun bu taleplerini geri çevirdi. Sonunda, yakın bir köyden beyaz bir nalbant geldi, gördü ve aynı şekilde heyecanlandı. Dört yıl sonra da Colorado Colorado Doğa Tarihi Müzesi'nin başındaki Jesse D. Figgins'i Folsom'a birini yollamaya ikna etti. Figgins, müzesinde bir bizon fosili sergilemek istiyordu, özellikle, bulabilirse, Pleistosen döneminde soyu tükenmiş büyük türlerden birininkini. Folsom'dan uygun bir rapor alınca, kazı yapıp kemikleri çıkaracak bir çalışma ekibi yolladı. Ekip üyeleri hemen kaba olmayan iki eski esere rastladı. Abbott tarzı ok uçları, zarif işlenmiş mızrak uçları. Ayrıca bir bizon kemiğinin çevreleyen toprağa saplanmış mızrak uçlarından birinin de bir parçasını buldular. Bu tür memeli-

ler en son binlerce yıl önce var olduğuna göre, mızrak ucu ve onu kullanan kişi aynı tarihlerde yaşamış olmalıydı.

Mızrak uçları Figgins'i hem şaşırttı hem de korkuttu. Onun müzesi, Amerika kıtalarında Pleistosen döneminde yerleşim olduğu konusunda kanıt bulmuştu, bilimsel bir atılımdı bu. Fakat bu aynı zamanda, arkeoloji alanında sınırlı bilgisi olan Figgins'in yolunun Hrdlička ile kesişmesine de yol açtı.

1927 başlarında, Figgins mızrak uçlarını Washington D. C.'ye götürdü. Orada hem Hrdlička hem de Holmes ile bir araya geldi, ona nazik davrandılar. Hrdlička Figgins'e, eğer daha başka mızrak uçları da bulursa, onları kazıp çıkarmamasını çünkü bunun arkeolojik ve jeolojik anlamda inceleme yapacak olanların işini zorlaştıracağını söyledi. Bunun yerine, onları toprakta bırakmasını ve kazılarda uzmanlardan yardım istemesini önerdi.

Figgins, Hrdlička'nın sözlerini dostça bir öneri olarak değerlendirdi. Fakat Güney Metodist Üniversitesi'nden antropolog Meltzer'a göre, büyük adamın tutumu pek de yardımcı olacak türden değildi. Figgins, Folsom'a ek olarak, başka bölgelere de kazı ekipleri yolladı ve oralarda da aletler bulundu. Artan sayıda keşiflerin verdiği cesaretle, Figgins'in tahminlerinin kapsamı neredeyse her gün büyüyordu. Aslında, şimdi bulduğu eski eserlerin yarım milyon yaşında olduğunu ileri sürüyordu. *Yarım milyon!* Hrdlička'nın bezginliğini bir düşünün, *Homo Sapiens*'in kendisinin yarım milyon yaşında olduğu düşünülmüyordu. Figgins'ten herhangi bir "keşfi", yalnız bilim insanlarının gözetiminde kazıp ortaya çıkarmasını önererek Hrdlička, yeni bir şarlatanlığı önlemeye çalışıyordu.

1927 Ağustosunda Figgins'in Folsom'daki ekibi, iki bizon kaburgası arasına saplanmış bir mızrak ucu buldu. Figgins sağa sola telgraflar yolladı. Üç ünlü bilim insanı hemen New Mexico'ya gelip Figgins'in ekibinin uçlardaki toprakları fırça ile temizleyip sel yatağından çıkarmalarını izledi. Bu keşfin olası tek bir açıklaması olduğu konusunda hemfikir olduklarını derhal Hrdlička'ya bildirdiler: Bir Pleistosen dönemi avcısı binlerce yıl önce, mızrakla bir bizonu vurmuştu.

Bunun sonrasında Meltzer bana şöyle dedi, "kırk yıllık savaş artık sona erdi." [Üç uzmandan biri olan A. V.] Kidder: "Bu yer gerçek. Sonuç budur." Uzmanlardan bir diğeri, New York'taki Amerikan Doğa Tarihi Müzesi'nden Barnum Brown, Figgins'e destek vererek, kazıları üstlendi. Sonraki yazı da Folsom'da geçirdi ve kazı yerini, önemli bir bilimsel konferansta dünyaya tanıttı. Konuşmasında Figgins'in adı bile geçmedi.

Hrdlička, ikiyüzlü bir davranış olan, iğneleyici "hani nerede bu tür şey-

ler?" konuşmasını Folsom olayını öğrendikten aylar sonra yaptı. Fakat o hiçbir zaman mızrak uçlarının tarihselliğine doğrudan karşı çıkmadı. Aslında, 1943'teki ölümüne dek Folsom konusundan uzak durdu, yalnızca kazı yerinde bulunanların, Plesitosen döneminde Amerika kıtalarında yerleşim olduğunun *kesin* kanıtı olmadığı yorumunu yaptı. Meltzer şöyle dedi: "O her muharebeyi kazandı fakat savaşı kaybetti." Aslında onun ciddiye almadığı kazı yerlerinin hepsi Pleistosen döneminden değildi ve bunlar hakkında tamamen haklıydı. Figgins'in Folsom kazılarını, uzmanların gözetiminde yapmasında ısrarcı olmakta da haklıydı. Fakat Abbott ve onun gibi düşünenler de insanların Amerika kıtalarına çok daha önce geldiği konusunda haklıydılar.

Clovis Uzlaşısı

1929 başlarında, Smithsonian, Texas eyalet sınırı yakınında, bir New Mexico köyü olan Clovis'te yaşayan on dokuz yaşındaki Ridgely Whiteman'dan bir mektup aldı. Whiteman önceki yaz liseden mezun olmuştu ve yaşamını bir marangoz ve mümkünse bir sanatçı olarak kazanmak istiyordu. Clovis'in güneyindeki düzlüklerde gezinirken, kuru balçıktan dışarı çıkmış devasa kemikler gördü. Bir yanıyla Kızılderili olan Whiteman, eski Kızılderili adetlerine büyük ilgi duyuyordu ve üç yüz kilometre kuzeyde yer alan Folsom'daki arkeolojik gelişmeleri heyecanla izliyordu. Smithsonian'a bir mektup gönderip kendisinin de "soyu tükenmiş fil kemikleri" bulduğu konusunda yetkilileri bilgilendirdi ve oradan birisinin gelip bir bakmasını istedi. Müze sürpriz bir biçimde yanıt verdi. Paleontolog Charles Gilmore o yaz trenle Clovis'e gitti. Clovis, Llano Estacado'nun (Kazıklı Ova) güney ucunda yer alan, yüz bin kilometrekarelik, neredeyse hiçbir özelliği olmayan, kumluk ve fundalık bir bölgedir. Whiteman'ın sözünü ettiği kemikler, Blackwater Draw denen, Pleistosen dönemde suyun tahliyesi işlevini gören sığ ve geniş bölgesel bir kanal, bir tür uzun ve yavaş akan bir göl yatağında bulundu. Buzul Çağı sona erince, Blackwater Draw yavaş yavaş kurumuştu. Sürekli akan su, küçük göllere dönüşmüştü. Av hayvanları suyun etrafında toplanıyor, avcılar da onları oraya doğru izliyordu. Gilmore oraya geldiğinde, Blackwater Draw kuru, çorak, ot bitmeyen kum tepecikleri ve çatlamış kireçli bir yüzey halinde idi. Arkeolojinin kaçırdığı büyük fırsatlardan biri olarak, Gilmore arazinin etrafında bir saat kadar dolaştı, dikkate değer bir şey olmadığına karar verip, ilk trenle Washington'a döndü.

Bu olumsuz yanıt, orada zaten düzinelerce sanat eseri ve fosil çıkarmış olan Whiteman'ı şaşkına çevirdi. Yine de bilimsel ilgi ve dikkati oraya çekebilme çabalarını sürdürdü. 1932 yazında, yerel bir gazete muhabiri onun Pennsylvania Üniversitesi'nde doktora öğrencisi Edgar B. Howard ile temasa geçmesini sağladı. Sonradan bir asistanın yazdığı gibi bu kişi, kendisinin yönettiği Folsom gibi bir kazı yeri için "şiddetli bir tutku" besliyordu. Howard zaten üç yıl eski kemik bulmak için güneybatıyı taramış, çıngıraklı yılan kaynayan mağaralara girmiş, elinde kazmasıyla kaya yüzeylerini incelemiştir. Whiteman'ın ilgi çekici bulguları ilgisini uyandırmış halde, zamanının daha uygun olacağı kış mevsiminde onları inceleyip inceleyemeyeceğini sordu. Howard onları Philadelphia'ya götürdü fakat inceleme fırsatı olmadı. Döndükten birkaç hafta sonra, Clovis yakınlarında bir inşaat alanında daha iri kemikler ortaya çıktı. Yöre insanları bunları alıp götürdü, bowling topu büyüklüğünde bir mamut dişi, kapı tamponu yapılmıştı. Howard haberleri duyunca neler kurtarabileceğini görmek için hızla geri döndü. 16 Kasım'da hocasına şöyle bir telgraf çekti:

YENİ KAZI YERİNDE ÇOĞU BİZON OLMAK ÜZERE, AT VE MAMUT KEMİKLERİNDEN BOL MİKTARDA BULUNMUŞTUR. KENARLARDA OCAKLAR OLDUĞUNA İLİŞKİN BAZI KANITLAR VAR. YAPILACAK ÇALIŞMALAR İÇİN İZİN ALINMASI GEREKECEK.

Howard 1933 yazında Clovis'e geri döndü ve sistematik olarak Blackwater Draw'u inceledi. Folsom gibi insan yapımı eski eserler ve soyu tükenmiş türlerin bir arada bulunduğu yerler aradı. Hemen birkaç tane buldu ve kazmaya girişti. Yine telgraflar yolladı. Kazıları incelemek üzere Doğu'dan akın akın yüksek düzeyde yetkililer gelmeye başladı. Howard, Clovis'te dört yıl çalıştı. Alanda her seferinde çizme ve blue jean giymiş, güneşte yanmış, yerel halktan insanlar ile tatildeki iyi giyimli Ivy Leage koleji öğrencilerinden oluşan karışık bir grup çalışıyordu. "Yeni başlayan birinin, olayı kendisi gibi hemen algılayamadığı için Massachussets'li bir arkadaşını azarladığı duyulmuştu." Howard'ın baş asistanının sonradan hatırladığı üzere: "Yerel bir çiftçinin yel değirmeninin işi sıcaktan bunalmış sığırları serinletmekti." Yel değirmenleri, öğrenciler için tek sürpriz değildi. Hava sıcaklığının, kazı çukurlarında 40 dereceyi bulduğu oluyordu.

Jeolojik katmanlar kazıldıkça, Howard'ın işçileri, Blackwater Draw'un bir değil *iki* eski toplumu barındırdığını ortaya çıkardılar. Bir tanesi, Fol-

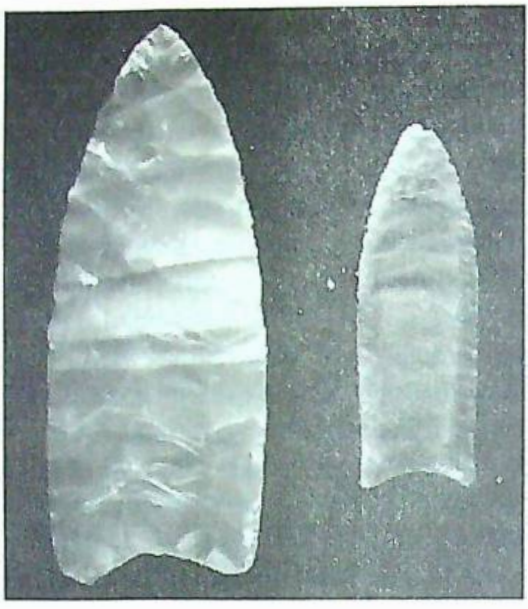
som'daki gibi kalıntılar bırakmıştı. Bu cisimlerin altındaki toprak tabakada ise çok farklı eserlerin olduğu bir katman vardı: daha büyük, daha kalın ve o denli zarif olmayan cisimlerin bulunduğu bir katman. Bu ikinci ve daha eski kültür, Clovis Kültürü olarak tanınmaya başlandı.

Clovis çok kurak olduğundan, stratigrafisi (jeolojik katmanların dizilimi) genel bir arkeolojik tehlike olarak, sonraki su baskınları ile bozulmamıştı. Bu alışılmadık net durum ve Howard'ın kılı kırk yararcasına çalışmalarını belgelendirmesi dolayısıyla, en şüpheci arkeologlar bile, Clovis Kültürünün varlığını ve tarihselliğini hemen kabullendiler. Bulgularını duyurabilmek için, Howard, Philadelphia'daki Doğa Bilimleri Akademisi'nin himayesinde, bu "Eski İnsan" üzerine uluslararası bir sempozyum düzenlenmesini sağladı. Dört yüzden fazla bilim insanı, Avrupa, Asya, Afrika ve Avustralya'dan Philadelphia'ya geldiler. Sempozyumda, Howard'ın kazıda bulduklarının özellikle önemli bölümleri olan tümüyle gerçek eski eser ve kemikler, 4,5 metre x 9 metre ölçülerindeki bir yüzeyde, orijinal boyutlarıyla gösterilmiş ve perdeye yansıtılmıştır (Whiteman davet edilmemişti, o 2003'te 91 yaşında Clovis'te öldü).

Philadelphia'da en ünlü konuşmacı Aleš Hrdlička idi. Hrdlička, Clovis'e nihai ödülünü verdi: Sessizlik. Tarihteki en büyük arkeolojik toplantılardan birinden önce Hrdlička, Kızılderililerin Amerika kıtasına ilk gelişlerinin kanıtlayan iskeletleri tartışmayı seçti. O son yirmi yılda bulunmuş eski kemiklerin bir listesini yaptı ve bunların tümüyle dalga geçti. Vardığı sonuç şuydu: "İnsan iskeletleri şeklinde kalıntılar söz konusu olduğunda, şu ana kadar büyük, yani jeolojik açıdan tarihsellik varsayımını doğrulayacak bir kanıt yoktur." Hrdlička'nın her söylediği doğruydu fakat konu ile ilgisi yoktu. Konferansın ana teması olan iskeletlere odaklanarak, Clovis'i tartışmayı önleyebilmişti çünkü Howard orada iskelet bulamamıştı.*

Clovis kültürünün değişik aletleri vardı: kazmalar, mızrak yontucular, balta benzeri doğrayıcı aletler, ne işe yaradığı anlaşılamayan hilal biçimli cisimler. Sembolleşmiş örneği "Clovis Ucu" idi. Bu, ortada hafifçe iç bükey oyulmuş kuyruğu olan, on santimlik bir mızrak ucuydu. Görünüş ola-

* Hrdlička'nın, iskelet şeklindeki kanıtların yetersizliği konusundaki itirazları, başka bir nedenle de haksızdı: Eski Kızılderili iskeletleri, son derece azdı. Avrupa'da arkeologlar, on bin yaşında veya daha eski iskeletler buldu. Kuzey Amerika'da ise, aynı yaşlarda bozulmamış bir düzineden az iskelet bulunmuştur (Güney Amerika'da biraz daha fazla bulunmuştur ancak Lagoa Santa iskeletlerinde olduğu gibi, kökenleri çoğunlukla belirsizdi). Vermont Üniversitesi'nden arkeolog James Peterson'ın bana söylediğine göre; "Gömülü bedenlerini niye bulamadığımız büyük bir sırdır. Bazı Kızılderililer, size ölülerinin gizemli bir boyuta gittiğini söyleyecektir ve bu alabileceğiniz en iyi yanıttır."

Clovis (sol) ve Folsom uçları (Orijinal büyüklükte, altta yivler görülüyor)

rak uçlar Japon balığına benzeyen atıştırmalık krakerleri andırıyorlardı. Folsom uçları ise tersine daha küçük ve zarifti, belki beş santim uzunluğunda ve üç milimetre kalınlığındaydılar ve kuyruk kısımları çoğunlukla daha az çıkıntılıydı. Her iki türün de, baş kısmının iki yüzünü kesen, "yiv" denen sığ oluk veya kanalları vardı. Kullanıcı, mızrağın gövdesinin ucunu oluğa yerleştirir ve hayvan derisi ile sarar veya bir arada tutmak için kirişle güçlendirip tekrar sarardı. Uç, bir taş alet tarafından kırıldığında, baş kısmı gövde üstünde öne kaydırılarak kullanıcının yeni bir uç yontabilmesini sağlar. Bir paleo Kızılderili buluşu olan bu yivleme yalnızca Amerika kıtalarında mevcuttu.

Blackwater Draw'u örnek alan bilim insanları, tam olarak ne arayacaklarını biliyorlardı. Bunu izleyen birkaç on yılda, Birleşik Devletler'de, Meksika'da ve Güney Kanada'da seksenden fazla büyük eski Kızılderili bölgesi keşfettiler. Tümünde ya Folsom ya da Clovis tarzı mızrak uçları vardı. Bu da arkeologları, ikisinden daha eskisi olan Clovis halkının orijinal Amerikalılar olması gerektiğine ikna etti.

Jeolojik tabakalar tam kesin bir tarihlendirme sağlayamadığı için, Clovis halkının ne kadar eski bir halk olduğunu kimse gerçekten bilmiyor. Figgins, Folsom'da yerleşimin on beş, yirmi bin yıl öncesine dek gidebileceğini tahmin etti, bu da Clovis'in bundan biraz daha önceye uzanması gerektiği anlamına geliyordu. Chicago Üniversitesi'nden kimyager Willard F. Libby 1950'de Karbon Testi'ni bulana dek daha kesin tarihlere ulaşılamadı.

Libby'nin araştırmaları 1930 ve 1940'larda, uzay dışından kozmik ışınları dünyaya sürekli yağan yüksek hızdaki, gizemli atom altı parçacıklarını anlamak için küresel çapta yapılan bilimsel yarış sırasında başladı. Atmosferin üst kısmında mermi gibi yağıp moleküllere çarpan bu parçacıklar,

parçalanarak sıra ile diğer hava moleküllerine çarparlar. Libby, bu sırada sağanak şeklinde bir etkileşimin Karbon-14 damlacıkları oluşturduğunu anladı. Bu, karbonun hafif bir radyoaktif formudur, zamanla parçalara ayrılıp dağılır, bilim insanlarının deyişiyle *çürür* ve bir nitrojen formuna dönüşür. Libby'nin saptamasına göre kozmik ışınların C^{14} oluşturma hızı, aşağı yukarı çürüme hızına eşitti. Sonuç olarak, havada, karada ve denizdeki, az da olsa sabit oranda karbon C^{14}'ten oluşur. Bitkiler C^{14}'ü fotosentez (karbondioksit özümlemesi) yoluyla alır, otoburlar bitkilerden alır ve etoburlar da onlardan alır. Sonuçta her canlı hücrenin uygun, düşük bir C^{14} düzeyi vardır. Libby'nin ilk önce deneysel olarak gözlemlediği bu fenomene göre bunların tümü çok düşük düzeyde radyoaktiftir.

İnsanlar, bitkiler ve hayvanlar ölünce, C^{14} almayı ve emmeyi durdururlar. Zaten vücutlarında olan C^{14} çürümeyi sürdürür ve sonuç olarak ölen varlıkta C^{14} oranı düzenli olarak düşer. Bu düşme hızı kesin olarak biliniyor. Her 5.730 yılda, cansız varlıklardaki C^{14} atomlarının yarısı karbon atomlarına dönüşür. Libby, kemiklerde ve tahta aletlerdeki C^{14} düzeyinin canlı dokulardaki normal düzeyle karşılaştırılması ile bilim insanlarının bu cisimlerin yaşını, o ana dek görülmemiş bir kesinlik ile saptayabilecekleri sonucuna vardı.

1949'da Libby ve bir çalışma arkadaşı, diğer başka pek çok şeyle birlikte bir mumya tabutu, bir Hitit döşeme parçası, bir Mısır firavununun cenaze merasim teknesi ve Dördüncü Hanedan'ın ilk firavunu Meydum'lu Sneferu'nun mezarının C^{14} düzeyini araştırdılar. Arkeologlar zaten bunların yapılış tarihlerini yazılı kayıtlardan biliyorlardı. Bilim insanları onların tahminleri ile bilinen tarihleri karşılaştırmak istiyorlardı. Libby ve yardımcısı, hâlâ C^{14} ölçümü yapmayı öğreniyor olsalar da, tahminleri, bazen, en fazla yüz yıl sapıyordu, herkesçe "makul görülebilecek" bir fark.

Libby 1960'ta hak ederek bir Nobel Ödülü kazandı. O zamana gelindiğinde karbon tarihlendirmesi arkeolojiyi tümüyle zaten değiştirmekteydi. Onun işaret ettiği şuydu: "Bazı kitapları okurken, şu veya bu toplumlar veya arkeolojik alanlar 20.000 yıllıktır, gibi cümlelere rastlarsınız. Biz birdenbire bu sayıların, bu eski tarihlerin aslında bilinmediğini öğrendik." Arkeologlar, sınırlı ve dolaylı verilerden sonuçlar çıkarmaya çalışıyorlardı. Radyokarbon yoluyla bu sayılar, bu eski tarihler, giderek artan bir kesinlikle *bilinebilecekti.*

Bu yeni tekniğe verilen ilk görev Clovis Kültürünün yaşını saptamak oldu. Bu işin büyük bölümü, 1958'de Tucson'daki Arizona Üniversitesi'nde açılan dünyanın ilk temel arkeolojik karbon testi laboratuarında ya-

C. Vance Haynes

pıldı. Bu yeni laboratuarda C. Vance Haynes adlı bir doktora öğrencisi de yer alıyordu. Haynes, hava kuvvetlerindeki görevi sırasında arkeolojiye merak sarmış bir maden mühendisi idi. Güneybatıdaki bir üste görev yaparken, ok uçları toplamaya başladı. Bu uğraş, sonunda kendisini jeolojiye adamasına da yol açan arkeoloji dalında yüksek lisans öğrencisi olarak Arizona Üniversitesi'ne gelmesini sağlamıştı. Clovis kültürüne ilişkin tarihler onun laboratuarından geçtikçe, bunların kesinliğiyle şaşkına döndü. Kazı bölgesi nerede olursa olsun, karbon testi oranın yaşının 13.500 ile 12.900 yıl arasında olduğunu gösteriyordu.* Jeologunun verdiği bilgiler doğrultusunda, Haynes'e göre, tarihler çok uygundu. Clovis Kültürü, Sibirya'dan göçün mümkün olabileceği biricik zaman döneminden sonra ortaya çıktı.

Buzul Çağı'nda dünyadaki suların büyük bir bölümü, donarak buzul haline geldi; dolayısı ile deniz seviyeleri 130 metreye kadar düştü. Sibirya'nın Chukotsky Yarımadası ile Alaska'nın Seward Yarımadası arasındaki boğazın genişliği yalnızca 90 kilometre, derinliği ise 36 metre idi ve birçok gölden daha sığdı. Deniz seviyesindeki bu düşüş, iki yarımadanın birleşmesini sağladı. Büyük bir balina habitatının donarak geniş bir alana yayılması, 1600 kilometre genişliğinde düz bir alan oluşmasına yol açtı. Beringia diye adlandırılan bu bölge, bazen günümüzden bile daha sıcak olur, her ilkbahar

* Burada benimsenmiş olan tarihlerin, Haynes'in ulaşabileceğinden daha fazlası ve daha iyi teknikler ile karbon testlerine daha çok itibar edilerek elde edildiğini ortaya koydum. 1960'larda bilim insanları C14 oluşumu ve kullanılışının Libby'nin düşündüğünden daha çok farklılık gösterdiğini keşfetti. Sonuç olarak ham karbon testleri, arkeologların her zaman netleştiremedikleri takvim tarihlerini elde edebilmek için düzeltilmeli, jargondaki deyişiyle "ayarlanmalıdır." Buna ek olarak çoğunlukla yılları milattan önce veya milattan sonra olarak değil de BÖ (Bugünden Önce) diye yazıyorlardı ki bunun kararını MS 1950'de bir toplantıda alınan karara dayanarak yapıyorlardı. O toplantıda alınan karara göre Bugünden Önce 2000, MÖ 50 anlamına geliyordu. Kafa karışıklığını azaltmak amacıyla, bu kitaptaki tüm tarihler doğal takvim tarihleri, yani en son ayarlamalara göre düzeltilmiş karbon testi tarihleri olarak verilmiştir. Bilim insanları çoğunlukla C14 testi tarihlerinin potansiyel hata sapmalarını da belirtiyorlardı: 3000 ± 150 BÖ (1050 ± 150 MÖ). Baskı ve dizgi hatasını önlemek için, hata dağılımını buraya almıyorum, bunu okuyucuların, küçük radyoaktif farklılıkların düzeyini ölçerken oluşabilecek kaçınılmaz belirsizlikleri anlayışla karşılayacaklarına inanarak yapıyorum.

kısa boylu çiçeklerle kaplanırdı. Beringia'nın* Kuzey Kutup Dairesi içinde yer almasına ve dünyanın henüz Buzul Çağı'nın acısını çekmesine karşın, bu göreceli sağlıklı iklim, inanılması güç görünebilir; fakat birçok kanıt grubu bunun doğru olduğuna işaret ediyor. Örneğin paleoentomologlar, yani eski böcekler üstüne çalışan bilim insanları, geç Pleistosen dönemine ait böcek ve kurtçuk türlerinin fosillerini buldular ki bunlar yalnız yazın ısının 10 derecelere ulaştığı yerlerde yaşayabiliyorlardı.

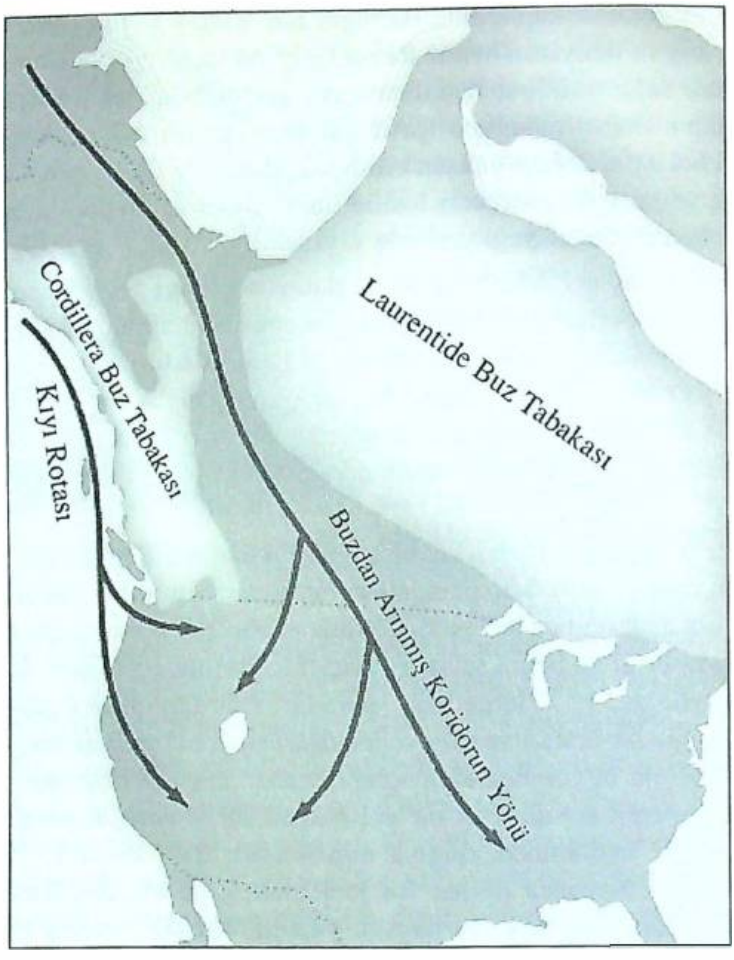
Beringia, kolay geçilebilir bir yerdi. Batı Kanada ise değildi çünkü orası binlerce metre derinliğinde ve 3000 kilometre uzunluğunda, birleşmiş iki büyük buz tabakasının altında kalmıştı. Bugün bile bu tür devasa, yarıklarla dolu bir buz kütlesini aşmak, özel araçlar ve büyük bir ekip desteğini gerektiren riskli bir iştir. Büyük grupların malzeme dolu sırt çantalarıyla bunları geçmeleri neredeyse olanak dışıdır (Hem bunu niye yapmak istesinler ki?).

Yine de bu engelin ortadan kaldırılabileceği kısa bir dönem veya en azından bilim insanlarının öyle inandıkları bir dönem olmuştu. Buzul Çağları bundan yaklaşık on beş bin yıl önce sona ulaştı. İklim ısındıkça, buzullar yavaş yavaş eridi ve deniz seviyesi yükseldi; Beringia yeniden dalgaların altında kayboldu. 1950'lerde bazı jeologların vardığı sonuca göre, ısının yükselmesinin başlaması ve kara köprüsünün sular altında kalmasıyla, Batı Kanada'daki iki büyük buz kütlesinin karadaki kenarları büzüldü ve ikisi arasında nispeten konuksever bir yol oluştu. Bu buzdan arınmış koridor Yukon Nehri Vadisi'nden aşağıya inip Kanada'daki Kayalık Dağlar'ın doğu kenarları boyunca ilerler. Bu jeologlara göre Pasifik, Beringia'ya doğru ilerlerken bile, bitki ve hayvan yaşamı, buzdan arınmış koridorda yeniden hayat bulmuştu. Böylece eski Kızılderililerin geçmesine de tam zamanında izin verdi.

1964'te *Science* dergisinde tartışılan bir yazısında Haynes, "buzdan arınmış, Kanada ötesi koridor" ile "700 yıl sonra aniden ortaya çıkan Clovis eserleri" arasındaki bağlantıya dikkat çekti. On üç bin yıl ile on dört bin yıl önce, uygun zamanda açılmış bir pencereye dikkat çekti. *Tam da* bu ara esnasında, eski Kızılderililer Beringia'yı geçip, buzdan arınmış koridordan geçip Güney Alberta'ya inmiş, oradan da Kuzey Amerika'ya dağılmış olmalıydılar. Burada söylenmek istenen yarıküredeki her Kızılderili toplumunun Clovis'ten geldiğidir. Blackwater Draw'dakiler Amerika'nın atası olan kültürdü.

---

* **Beringia:** Bering Boğazı bölgesi. (Ç.N.)

Eski Kızılderililerin Göç Rotası

Haynes bu resmi bir araya getiren ilk kişiydi. Tepki, onun deyişiyle "çok onurlandırıcı" idi. Birbiriyle pek uzlaşamayan arkeoloji topluluğu, onun fikirlerini az görülen bir ittifak halinde benimsedi; bunlar Amerika kıtalarını insanlarla doldurmanın standart modelini oluşturdular. Haynes'in senaryosu popüler düzeyde öyle bir sezgi yarattı ki *Science* dergisinin sayfalarından, benimki de dâhil, liselerin tarih dersi kitaplarına sıçradı. Üç yıl sonra 1967'de resim aşırı büyümüştü.

Eğer zamanda yolculuk mümkün olsa ve de bugünün insanları geç Pleistosen döneminin Kuzey Amerika'sına gitmiş olsalardı, ormanlarda ve ovalarda büyük mamutlar; sert ve kalın derili gergedanlar; büyük, korkunç kurtlar, uzun azı dişli kediler, üç metre büyüklüğünde, armadillo gibi kabu-

ğu olan kertenkeleler görecekti. Koltuk büyüklüğünde kunduzlar, neredeyse bir araba ağırlığındaki kaplumbağalar, altı metre yüksekliğindeki ağaç dallarına erişebilen maymuna benzer iri hantal hayvanlar, gözü doymaz, devekuşuna benzeyen devasa, uçamayan yırtıcı kuşlar, Pleistosen canavarlarının listesi uzun ve dehşet vericidir.

2009'da yapılan bir çalışmaya göre, Clovis döneminde (13.800 ile 11.400 yıl öncesi) bu türlerin hemen hemen hepsi yok olmuştu. Felaket o denli büyüktü ki bugünün büyük Amerikan memelileri olan karibu*, mus** ve kahverengi ayı Asya'dan göç etmişlerdi. Yok oluş korkunç hızlıydı, yapılan çalışmadaki istatistiklere göre bir anda olmuştu... Doğa uzmanı Alfred Russell Wallace'ın yazdığına göre, sona erdiğinde, Kuzey ve Güney Amerika, "zoolojik anlamda yoksullaşmış bir dünya haline gelmişti; bu en büyük, en korkutucu ve en tuhaf formların tümü yok olmuştu."

Bu soy tükenmeleri Amerika'nın manzarasını ve tarihini kalıcı şekilde değiştirdi. Pleistosen dönemden önce, Amerika kıtalarında binmeye uygun üç at türü ve en az iki deve türü vardı; diğer memeliler arasında eti ve sütü için evcilleştirilebilecek olanları da bulunuyordu. Onlar yaşamayı sürdürebilmiş olsalardı, muazzam sonuçlar doğabilirdi. Evcilleştirilmiş hayvanlar yalnızca Kızılderili toplumlarını değiştirmekle kalmaz, yeni hayvan hastalıkları da yaratabilirdi. Bunların soyu tükenmemiş olsaydı, Avrupa'nın ve Amerika kıtalarının ilk teması her iki taraf için de aynı derecede ölümcül olabilirdi: *her iki* yarıkürenin de korkunç bir nüfus azalmasına uğrayacağı bir dünya.

Araştırmacılar son olarak, eski Kızılderililerin gelişiyle kitlesel soy tükenişinin o zamanki çakışmasına dikkat çekmişlerdir ancak onlar küçük avcı gruplarının bu tür bir ekolojik yıkıma yol açabileceklerine inanmıyorlardı. Haynes'in Arizona'dan meslektaşı olan paleontolog Paul Martin ise başka türlü düşünüyordu. Onun savına göre soyların tükenişi, daha önceden *Homo sapiens* ile hiç teması olmamış olan hayvanların, ansızın "yeni ve tümüyle güçlü bir yırtıcı, öldürmeyi tercih eden ve bulabildiği sürece hayvanları öldürmekte ısrar eden bir avcı" ile karşılaşmasının kaçınılmaz sonucu idi.

Martin şöyle dedi: Yüz kişilik bir avcı grubunun Beringia üstünden buzdan arınmış koridordan aşağı doğru geçtiğini düşünün. Tarihsel kayıtlar öncü kitlelerin inanılmaz oranlarda nüfus artışına neden olabileceğini gös-

* **Karibu:** Bir çeşit Kuzey Amerika Ren Geyiği. (Ç.N.)

** **Mus:** Bir çeşit iri ve yassı boynuzlu geyik. (Ç.N.)

terir. 19. yüzyılın başlarında, Birleşik Devletler'in yıllık doğum oranı artışı %5'e kadar yükseldi. Eğer ilk Kızılderililerin nüfusu her 20 yılda, iki katına ulaşsaydı (%3-4 arasında doğum artış oranı) nüfus 10 milyona yalnızca 340 yılda ulaşabilirdi, jeolojik açıdan söyleyecek olursak, göz açıp kapayana kadar... Martin'in öne sürdüğüne göre, bir milyon eski Kızılderili, buzdan arınmış koridorun güney ucundan yayılarak kıtayı bir mezbahaya çeviren bir avcılar dalgasını kolaylıkla oluşturabilirdi. Bu yok edici cephenin Meksika Körfezi'ne ulaşması Eski Kızılderililerin yayılma oranları hakkındaki muhafazakâr varsayımlara göre bile üç ilâ beş yüzyılı bulabilirdi. Bin yıl içinde Tierra del Fuego'ya varacaktı. Martin'in belirttiğine bakılırsa arkeolojik kayıtlarda Clovis eserlerinin Kuzey Amerika çapında varlığı yer alsaydı, bu katliam kasırgası ve "Amerikan yerlisi en seçkin büyük memelilerin ani imhası" görünür hale gelecekti

Martin'in modeli herkesi ikna edememişti. Paleontologların belirttiğine göre av hayvanı olmayan birçok tür de yok oldu. Onların görüşüne göre bu soy tükenme dalgası daha çok Pleistosen döneminin sonundaki ani iklim değişikliklerine bağlıydı. Martin'in işaret ettiğine göre önceki binyılda da aynı ölçüde korkunç ancak soy tükenme dalgasının olmadığı değişiklikler yaşanmıştı. İlaveten benzer soy tükenme durumları, insanların Madagaskar, Avustralya, Yeni Zelanda ve Polinezya Adalarını istila edişinde de olmuştu.

Herkesin benimsediği ortak bir noktada buluşulmamasına karşın bu, ilk Amerikalıların imajı tezi için bir basamak oluşmasına yardımcı oldu. Arkeologların zihnindeki son derece mobilize, küçük gruplar halinde yayılmış, had safhada etobur olan eski Kızılderililer Whitehorse'taki Yukon Koleji'nden antropolog Norman Easton'ın şüpheci özetinde olduğu gibi, her şeyden öte "cesur yürekli, gözü pek ve açgözlü büyük avların avcıları" idiler. Clovis halkının, gezici büyük et depoları olan mamutlara özel bir ilgisi vardı.

Bazen bu tüylü yaratıkları kitleler halinde dere yataklarına veya bataklıklara sürer; hayvanları bağırarak, köpeklerle, meşalelerle ve muhtemelen Şaman büyüleriyle kötü yazgılarına doğru yönlendirirlerdi. Aslında çoğunlukla tek olarak dolaşan hayvanlara sezdirmeden yeteri kadar yaklaşıp karınlarına mızrak fırlatılıyordu. Utah Eyalet Üniversitesi arkeologu Charles Kay bana demişti ki: "Sonra onları bir veya iki gün izleyerek, kan kaybından veya mikrop kaptıkları için yere düşmelerini beklerlerdi. Bu bizim sandığımız gibi bir spor olayı değildi; mamutla yüz yüze dövüşmekten daha emniyetli bir durumdu."

Avı izlemek için yer değiştirirken, Clovis insanları sessizce gezinerek 300 kilometre çapındaki bölgelerde dolaşıyorlardı (arazinin genişliği çevrenin konumuna göre değişiklik gösterir). Eğer şanslı iseler bölgede mızrak uçlarının, et kazıyıcılarının ve diğer av aletlerinin hammaddesi olan çakmaktaşı, yeşim taşı benzeri taşlar ve kalseduan* bulunur. Gruplar evlenmek için gruptan ayrılan kızlarla birlikte elli kişiye kadar çıkabilirdi. Kampta, kadınlar ve kızlar elbise yapar, yaban eriği, böğürtlen, üzüm gibi yiyecekler toplar ve bebeklere bakarlardı. Yetişkin erkekler ve gençler muhtemelen birkaç gün sürecek ava, belki de babalar ve oğullardan oluşan gruplar halinde giderlerdi.

Hayvanların soyu tükendikçe Clovis halkı mamutlardan daha küçük ve sayıca daha fazla olan bizonlara yöneldi. Mızrak uçları küçüldü, av daha sistematik bir hal aldı (av seyrek olmaya başlayınca gereken bir durumdu). Gruplar ufak göllere yüksekten bakan yerlere kamp kuruyor, böylece su içmeye gelen sürülere rahatça ulaşabiliyorlardı. Hayvanlar ağızlarını suya daldırınca avcılar hücuma geçerek ürkmüş bizonları çıkışı olmayan bir sel yatağına kovalıyorlardı. Eski Kızılderililer mızraklarla dürterek ilerledikçe hayvanlar şaşkınlık ve acıyla böğürürlerdi. Bazen aynı anda bir düzine veya fazlasını öldürürlerdi. Her avcı belki de günde beş kilo bizon eti yiyordu. Etten oluşan yüklerinin altında sendeleyerek geri dönerlerdi. Arkeologların dediğine göre eski Amerika'da yaşam zor fakat güzeldi; gezegenin başka yerlerinden birçok açıdan o kadar da farklı değildi.

Belki, hiç de öyle değildi.

Kıtasal Bölünme

1980'lerin başında, bir dergi benden Kuzeybatı Pasifik somonları yüzünden çıkan uzun süreli bir hukuk savaşını araştırmamı istedi. Bir Kızılderili kabile koalisyonu, Washington eyaletini, eyalet henüz Oregon Bölgesine bağlıyken, 1854'te yapılan bir anlaşmaya dayanarak, mahkemeye verdi. Anlaşmada, bölge yönetimi Kızılderililerin "Tüm olağan ve alışılmış zemin ve mahallerde balık tutma hakkına" saygı gösterileceği sözünü vermişti ki kabileler bunu yıllık somon hasadından pay garantisi olarak yorumluyorlardı. Washington eyaleti, anlaşmanın Kızılderililerin iddia ettiği anlamı taşımadığını, her halükarda koşulların hâlâ bu anlaşmaya bağlı kalınamayacak denli değiştiğini söyledi. Mahkemeler tekrar tekrar Kızıl-

* **Kalseduan:** "Kadıköytaşı" diye de bilinir. (Ç.N.)

derililerin görüşlerini haklı buldular ve eyalet tekrar tekrar temyize gitti. Konu iki kez Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi'ne gitti. Kızılderililer sonunda zafere ulaşınca, neredeyse tümüyle beyazların elinde bulunan balıkçılık endüstrisinde de gerilim arttı. Dergi benden bu mücadeleyi yazmamı istedi.

Tartışma hakkında daha fazla fikir edinmek için, Puget Sound'un güney ucundaki Nisqually Nehri deltasına gittim. Nisqually kabilesine ev sahipliği yapan ince, uzun bir arazi parçası ve anlaşmanın imzalandığı ırmağın kenarındaki çayır onların yaşadığı rezervasyon* idi. İşe gidip dönen binlerce kişi deltadan geçmek için hiçbir şeyin farkında olmadan her gün rezervasyondan geçen eyaletler arası otobanı kullanıyordu. Benim oraya gittiğim sırada Nisqually kabilesi, atalarının avlandıkları sularda avlanma hakları olduğu düşüncesiyle eyalet yetkililerini onlarca yıldır bıkıp usanmadan rahatsız ediyordu. Frank'lerle tanıştım, inatçı ve karizmatik baba-oğlun oluşturduğu ekibin kabileyi seferber etmesi anılarımda geniş yer tuttu. Her ikisi de, eyaletin yapamayacaklarını söylemesine rağmen "protesto amaçlı avlanma" gerekçesiyle defalarca tutuklanmışlardı ve davaların ardındaki yönlendirici ruhlar işte onlardı. Konuştuktan sonra oğul Billy Frank bana Nisqually ve sekiz kabilenin anlaşmanın müzakere edildiği Medicine Creek'e gitmemi söyledi. Ve oradaki birinden beni oraya götürmesini istedi.

Bu kişi adının Denny olduğunu söyledi. İnce, uzun ve iyi giyimli, uzun siyah saçları Levi ceketinin omuzlarından dökülen bir adamdı. Ceketinin sırtında, dolar banknotundaki Amerikan kartalının bir kopyası dikiliydi. Kısa sürede bir ironi uzmanı ile birlikte olduğumu anladım. Söylediğine göre Nisqually'lerden değil, başka bir kuzeybatı grubundandı. Sağı solu dökülen eski bir kamyona bindik. Yola çıkınca Denny sordu: "Arkeolog musunuz?"

Gazeteci, diye karşılık verdim.

"İyi" dedi ve kamyonun vitesini taktı.

Gazetecilerin böyle ilgi alanlarının pek olmadığı düşünülürse, tahmin ettiğim gibi, onun bu olumlayan yanıtı arkeoloji dışı konumumu onaylayan bir imaydı. Bu suretle, arkeologların bazı Amerikan Yerli aktivistlerinin tepkisini ve öfkesini çektiğini öğrendim.

Nisqually'nin kenarına bağlanmış, balıkçılık malzemeleri ile donanmış bir tekneye ulaştık. Denny motoru çalıştırdı ve akıntı yönünde ilerlerken

* **Rezervasyon:** ABD Kızılderilileri için oluşturulan kısıtlayıcı yasal yerleşim bölgelerine verilen ad. (E.N.)

bazen nehre giren ayıbalıklarını aradık. Nehir kenarındaki kum ve çakıl taşlarından bodur ağaçlar yükseliyordu ve onların altında, çevreleri bu durumdan memnun böceklerle dolu, yumurtlamış kırmızı somonların leşleri yatıyordu. Çevre yolundaki trafiğin gürültüsü rahatça duyulabiliyordu. Yarım saat sonra, göle dökülen ırmağa gelip çamurlu bir kıyıya çıktık. Yüz metre ilerdeki kurumuş çam ağacının kökü ve gövdesi bir nöbetçi gibi çayırın üstünde duruyordu. Anlaşmaya dair görüşmeler onun altında yürütülmüştü. Anlattığına göre, onun dalları altında bölge valisi, muzaffer bir tavırla iki sayfa kâğıtla gelmiş ve bazılarının anlaşmaya aktif olarak karşı çıkan imza töreninde bulunmadıkları anlaşılan altmış iki Kızılderili şefinin adlarının bulunduğu yere X işareti ile imza atmıştı.

Denny bu küçük yolculuğumuz boyunca konuştu. 1 dolar banknotunun arkasındaki okları tutan pençenin Haudenosaunee'lerin eski töresel bilgilerinde yer alan bir olaydan, Benjamin Franklin tarafından kopya edildiğini; bazen ordunun hemen yakınlardaki bir üssünden Kızılderili rezervasyonuna top mermileri yağdığını, bir keresinde Billy Frank'in Marlon Brando ile tutuklandığını, babası Willie Frank'in, bana anlattığı öyküdeki gibi, dedelerinin çiçek mikrobu bulaştırılmış battaniyeleri kıyıdan aldıklarını anlattı. Muhtemelen bu doğru değildi ve daha çok, Willie'nin saf gazetecilerle kafa bulma tutkusunun bir örneğiydi. Denny'nin jean ceketinin arkasında kartal bulunan birini daha tanıdığını, onun Denny'nin çok hoşuna giden biçimde omuzlarını değişik bir şekilde oynatarak kartalın kanatlarını sanki uçuyormuş gibi hareket ettirdiğini, Kızılderililerin çoğunun; Devlet İç Gelirler Kurumu'ndan, Kızılderili İşleri Bürosu'ndan bile daha çok nefret ettiklerini çünkü onların federal hükümetin zorlaması ile iki milyar dönüm toprak parçasından feragat ettiklerinde bile hâlâ vergi ödemek zorunda kaldıklarını ve eğer doğaya karşı işlenmiş bir suç görmek istiyorsam, 1950'lerde oduncular tarafından yağmalanan Olympic Yarımadası'ndaki Quinault rezervasyonunu görmem gerektiğini de anlattı (Birkaç hafta sonra oraya gittim, Denny haklıydı).

Bana, kendisinin ve diğer Kızılderililerin arkeologlar hakkında ne düşündüğünü de açıkladı. Anlattıklarına göre pek çok sebep vardı fakat bunların ikisi özellikle önemliydi: Aleš Hrdlička ve hor kullanım hipotezi.

Hrdlička'nın eksiksiz bütünlük tutkusu, onu mümkün olduğu kadar çok Kızılderili iskeleti toplamaya teşvik etti. Ne yazık ki onun eski Kızılderili kemiklerine ilgisi, yaşayan Kızılderililerin duyarlılıkları ile çakışmıyordu. Alaska'daki Kodiak Adası'nda, 1932 ile 1936 arasında bin kadar iskeleti, Larsen Körfezi'ndeki Alutiiq Kızılderililerinin bir köyünde topraktan çı-

kardığında, bu ilgisi ve umursamazlığı yine sahnedeydi. Cesetlerin çoğu iki bin yıllıktı fakat bazıları Alutiiq mezarlarından daha yeni çıkarılmıştı. Bazıları Alutiiq bile değildi. *Science* dergisine yardımcı olmak isteyen bir yerel somon konserve işletmecisinin eşi orada çalışırken ölen Çinli işçilerin kadavralarını Hrdlička'ya yollamıştı.

Larsen Körfezi, Hrdlička'nın uzun kariyeri boyunca verimi yüksek yegâne kazısıydı. Bu dakik, titiz ve ciddi adam değerli, entelektüel bir hazine olarak nitelendirdiği merak ve bilimsel hırsa direnemedi. Yerin altından kemikler çıkarmak konusunda sergilediği açgözlülüğü ve aceleciliği ile not almakta, harita çizmekte ve profil çizimleri yaparken kazı alanını buldozerle harap etmekte bir sakınca görmedi. Hrdlička belgelere başvurmadan ortaya çıkardığı evlerin, depolama çukurlarının, ocakların ve mezar kuyuların ne olduğunu anlamak için adeta yazı tura atmak zorunda kalıyordu. Aradığı yanıtları bulmak için, gözlerini eski Rus ve Amerikan kayıtlarına çevirdi fakat Larsen Körfezi halkına kendi kültürleri hakkında hiç başvurmadı. Belki de onun Alutiiq halkına ulaşma konusundaki beceriksizliği iyi bir şeydi. Hrdlička'nın kendilerinden izin almadan yaptığı kazı onları o denli öfkelendirmişti ki elli yıl sonra, bir somon avlama teknesindeki Denny bile hâlâ burnundan soluyordu (1991'de Smithsonian iskeletleri geri vermişti ve halk onları yeniden gömmüştü).

Denny'nin bana söylediğine göre hor kullanım da aynı kafa yapısının bir parçasıydı. 1960'larda çevre hareketi hız kazanınca, beyaz adam, Kızılderililerin arazileri daha iyi koruduğunu keşfetti. Kızılderililer onlardan daha üstündü. Felaket! Arkiler, Denny arkeologları böyle adlandırıyordu, birbirleri ile yarışıp beyaz ırkın kendine saygısını kurtarmalıydılar. Aptalca bir kibirle, Kızılderililerin çok büyük bir ekolojik felâketin mimarı olduklarını söylüyorlardı. Arkeologların zararına olan ve sadece Denny'ye ait olmayan bu bakış açısına göre arkeologların temel işlevi beyaz adamın kendisini iyi hissetmesini sağlamaktı.

Colorado'lu siyaset bilimci Vine Deloria Jr. bana dedi ki: "Arkeologlar kendi önyargılarının tuzağına düştü." Berkeley'den coğrafyacı Carl Sauer, hor kullanım konusunu ilk kez 1930'lu yıllarda gündeme getirmiş ve şöyle demişti: "Bu sav anında yerle bir oldu çünkü birçok kabuklu deniz hayvanının ve küçük memelinin soyu tükendi. Bunları da gizemli Pleistosen insanları yok etmiş olamazdı. Fakat güya tarafsız olan bilimsel çevreler, Kızılderilileri ekolojik seri katiller olarak resmetmeyi sürdürdü."

Deloria'nın düşünce tarzına göre yalnız hor kullanım konusu değil, komple ilk Clovis teorisi, kuramsal anlamda Rube Goldberg'in bir icadı

idi.* "Kara köprüsünün sularla kaplanmasından hemen önce, buzdan arınmış bir koridorun ortaya çıktığı o mükemmel an gerçekleşmişti." demişti. "Sibirya'da gayet iyi şartlarda yaşayan eski Kızılderililer, birdenbire tabana kuvvet Alaska'ya gitmeye karar verdiler. Ve sonra koridoru da *tabana kuvvet* geçtiler. Ve Avrupalılardan bile hızlı bir biçimde yarıküreyi boydan boya yine tabana kuvvet geçtiler ve bunu atları olmadan yapmışlardı çünkü onları yok etmekle öylesine meşguldüler ki." Güldü. "Ve bunu söyleyenler, gelenek kökenli öykülerin doğru olmadığını söyleyenlerle aynı kişiler."

Denny ve Deloria gibilerinden gelen eylemci eleştiriler, ana akım arkeolog ve antropologlar üstünde göreceli olarak az etki yapmıştı. Bir anlamda bunlar önemsizdi; bilim insanlarının kendileri, Clovis'in önceliğine, buzdan arınmış koridorun varlığına ve hor kullanım olasılığına karşı (bu, Clovis uzlaşısını belki de bir daha gündeme gelmeyecek bir biçimde yerle bir etmişti) aralıksız devam eden bir saldırı başlattı.

1964'te Haynes, ilk Clovis modelini açıkladığında, arkeolog Aleš D. Krieger, Clovis'ten daha eski olduğu söylenen elli alanlık bir liste çıkarttı. 1988'de Haynes ve diğer yetkililer öyle insafsız bir saldırı başlattılar ki muhataplar bunu "Clovis polisinin" infazı şeklinde eleştirdi. Haynes, "Karşı çıkanlar yeni birer Hrdlička'dır" dedi (eksi yaşayan Amerikan Yerlilerine duyarsızlık). Eskiden olduğu gibi arkeologlar Kızılderililerin Amerika kıtasına dinsel çevrelerin verdiği tarihten önce geldikleri konusunda ürkek ve sessiz kaldılar. Sonuç olarak belki de, ilk olarak Clovis'e ilişkin, arkeoloji ile çakışan en ikna edici bilimsel eleştiriler, bunun dışındaki alanlardan geldi: Dilbilim, moleküler biyoloji ve jeoloji.

Bugün bakıldığında saldırının dönüm noktası *Current Anthropology*'de 1986'da Clovis yanlısı bir yazıda bir dilbilimci, bir fiziksel antropolog ve bir genetikçinin düşüncelerinin yayınlanması ile başlamıştı. Dilbilimi bölümü özel bir ilgi çekti. Dilbilimi öğrencilerinin Kızılderili dillerinin olağanüstü çeşitliliği ve bölünmüşlüğünden uzun süredir kafaları karışıyordu. California tek başına 86 gibi yüksek bir sayıdaki dile ev sahipliği yapıyordu. Dilbilimciler bunları beş ilâ on beş aile olarak sınıflandırıyordu (sınıflandırmalar birbiri ile çelişiyordu). Amerika kıtaları kapsamında 180 aile olarak sınıflandırılan 1200 farklı dil konuşuluyordu. Avrupa'nınkiler ise buna zıt bir biçimde şu ailelerden oluşuyordu: Hint-Avrupa, Fin-Ugor,

* ABD'de basit bir şeyi karmaşık şekilde yapan düzeneklere genel olarak *"Rube Goldberg makinesi"* denir. ABD'li karikatürist Rube Goldberg'in (1883-1970) çizmiş olduğu karikatürlerdeki düzeneklere bu isim verilmiştir. Bu karikatürlerde çok karmaşık düzenekler basit bir işi yapar. Örneğin bir sürü kaldıraç, sarkaç, kol ve çıkrık yemek yiyen bir adama peçete vermek için bir araya getirilmiştir. Türkiye'de bunun çok yakın benzeri Prof. Zihni Sinir projeleridir. (E.N.)

Bask ve Türkî. Avrupalıların büyük çoğunluğu Hint-Avrupa dilini konuşuyordu. Dilbilimciler, Kızılderililerin, nasıl olup da Clovis'ten beri on üç bin yılda bu denli çok dil geliştirmişken, Avrupalıların insanoğlunun oraya ulaştığı kırk bin yılda neden çok daha az dil konuştuğunu hep merak etmişlerdir.

Stanford'da dilbilimci Joseph H. Greenberg, 1986'daki makalesinin ilk bölümünde, lehçelerin orijinalinden çok daha fazla olduğuna işaret etti. Kelime hazneleri ve gramerleri karşılaştırarak geçen kırk yıldan sonra, Kızılderili dillerinin üç ana dil ailesine ayrıldığını belirtmişti: Alaska'dan Grönland'a uzanan geniş bir bölgede kuzey insanlarının konuştuğu Aleut, Batı Kanada'da ve Birleşik Devletler'in güneybatısında konuşulan Na-Dene ve Güney Amerika dahil geriye kalan her yerde konuşulan en büyük aile olan Amerind dilleri. Greenberg'e göre bu "üç dil stoku, farklı göçleri temsil eder."

Greenberg'in dil analizlerine göre, eski Kızılderililer Beringia üzerinden bir değil, üç kez geçmişlerdi. Glottokronoloji* kullanarak yaptığı tahmine göre, Aleutların atalarının boğazı MÖ 2000 yıllarında geçtiğini, Na-Dene'lerin atalarının yolculuğunun ise MÖ 7000 yılında gerçekleşmiş olabileceğini belirtti. Amerind için ise şöyle düşünüyordu: "On bir bin yıldan uzun bir zaman diliminden söz ediyoruz." Ancak *bu denli* uzun sürmemişti. Amerind konuşan halkların, Clovis'in arkeolojik kayıtlarda ortaya çıktığı zamanda geldiklerine işaret ediliyordu. Evet, birinci Clovis; ancak, üç Clovis'ten birincisi olan.

Aynı makalede, Arizona Eyalet Üniversitesi'nden fiziksel antropolog Christy G. Turner II, bu üç göç tezini, diş kanıtları ile destekledi. Tüm insanların aynı sayıda ve tipte dişleri vardır. Fakat özellikleri; ön dişlerin biçimi, köpek dişi büyüklüğü, azı dişlerinin kök sayısı, diş yüzeyindeki oyukların varlığı veya yokluğu etnik gruplar arasında farklılıklar gösterir. Çok zahmetli bir süreçte, Turner 200.000'den fazla Kızılderili dişinin "diş minesini ve kök özelliklerini" ölçtü. O da, Greenberg'in Aleut, Na-Dane ve Amerind'ine karşılık gelecek şekilde, Kızılderililerin "üç Yeni Dünya diş grubu" oluşturduğunu keşfetti. Turner, Asya nüfusunun diş çeşitliliği ile karşılaştırarak dişteki ikincil özelliklerin evriminin hızını tahmin etti (Çünkü bu etkenler, diş fonksiyonunda bir farklılık yaratmıyordu. Antropologlar her değişikliğin rastgele bir mutasyonu yansıttığını söyler; biyologlar ise sabit bir hızda oluştuğunu varsayarlar.) "Dünya çapında diş mikroevrim oranını" bu göçe uyguladığında Turner, kabaca yakın göç

* **Glottokronoloji:** Dil tarihlendirmesi. (Ç.N.)

tarihlerine ulaştı. Vardığı sonuca göre Amerind'ler, on dört bin yıl önce kuzeydoğu Asya gruplarından koptular, bu da ilk Amerikalıların, Clovis kültürünün büyük avcıları olan eski Kızılderililer olduğu görüşüyle büyük ölçüde uyuşuyordu.

Makale, güçlü tepkilere yol açtı, bu tepkilerin tamamının yazarlarının arzuladığı türden olduğu söylenemezdi. Arizona Eyalet genetikçisi Stephen L. Zegura'nın kabul ettiği gibi, üçüncü bölümde atıfta bulunulan ve öneminin sonradan anlaşıldığı moleküler biyoloji açısından "modern Amerikan Yerlilerinin üç bölüme ayrılması hâlâ güçlü bir onaydan yoksundur."

Yazarlara yönelik eleştirilerde onay eksikliğinin açık bir nedeni vardı: Üç göç teorisi tümüyle yanlıştı. Buffalo'daki New York Eyalet Üniversitesi'nden Lyle Campbell sıkıntısını şöyle dile getiriyordu: "Ne onların dil bakımından sınıflandırmaları ne de diş/genetik ilişkisinin bir dayanağı yoktu." Campbell'ın düşüncesi şuydu: "Uzman olmayanların kafalarının çok karışmaması için çok dillendirmemek gerekirdi." Amerind dili ailesi muazzamdı. Berkeley dilbilimcisi Johanna Nichols şöyle yakındı: "Bunun var olduğunu kanıtlama olasılığı "sıfır ile umutsuzluk arasıydı."

Her ne kadar üç göç kavramı geniş ölçüde saldırıya uğradıysa da, genetikçileri Amerikalı Yerlilerin kökenini araştırmaya yöneltti. Esas savaş alanı mitokondriyal DNA idi, Brezilyalı Pena'nın Botocudo'da bulmayı umduğu özel DNA. Daha önce de belirttiğim gibi Douglas Wallace'ın yönetiminde bir bilim insanları ekibi 1990'da, tüm Kızılderililerin kendine özgü dört mitokondriyal haplogrubundan birine mensup olduğunu bulmuştu, bunlardan üç tanesi Asya'da yaygındı (benzer genetik özellikteki mitokondriya, aynı gruplara ait belirgin mutasyon veya gen çeşitliliği gibi). Wallace'ın keşfi üç göç modelini onaylıyor gösteriyordu: Bu özgür gruplar, değişik göç dalgalarından miras kalmıştı ki en yaygın grup Clovis kültürüne uygundu. Wallace, kızamığa karşı Yanomami tepkisi hakkında çalışma yürütmüş olan genetikçi James Neel ile çalışmaya başlayınca yeni verileri ortaya çıkardı.

Daha önceki bir çalışmada, Neel'in değişik kaynaklardan topladığı verilerden hesapladığına göre, iki Orta Amerikalı Yerli grubu bundan sekiz ilâ on bin yıl önce birbirlerinden ayrıldı. Neel ve Wallace iki grubun mitokondriyal DNA'sını iyice incelediler. Mutasyonlar zamanla birikmiş olmalıydı, neredeyse tümü, kullanılmamış DNA'lardaki küçük başkalaşımlardı, bu yüzden mitokondriyanın işlevlerini etkilememişlerdi. Neel ve Wallace, bir grupta gerçekleşip de diğerinde gerçekleşmeyen mutasyonları sayarak bu iki grubun birbirlerinden ayrıldıkları bin yıldan bu yana değişen mi-

tokondriyal DNA oranlarını saptadı: Her on bin yılda %2 ile 3 arasıydı. 1994'te Neel ve Wallace, geniş bir alana yayılmış on sekiz Kızılderili grubunun mitokondriyal DNA'larını inceleyip, ortak atalarının Asya'yı terk ettiklerinden beri oluşmuş mutasyonlarını araştırdılar. Daha önce hesaplanmış olan genetik değişikliğin oranını standart alarak, orijinal grubun Amerika kıtasına 22 414 ile 29.545 yıl önce göç ettiklerini tahmin ettiler. Kızılderililer, kıtaya Clovis'ten on bin yıl önce gelmişlerdi.

Üç yıl sonra, güney Brezilya kenti Porto Alegre'deki Federal Rio Grande do Sul Üniversitesi'nden iki genetikçi Sandro L. Bonatro ve Fransisco M. Bolzano, Kızılderili mitokondriyal DNA'sını yeniden analiz ettiler ve değişik bir tablo çizdiler. Wallace ve Neel, Asya'da da yaygın olan üç özgün gruba odaklandılar. Brezilyalılar ise dördüncü temel özgün gruba baktılar, özgün grup A, her yerde yaygın olmayan bir ad idi. Çünkü Sibirya'da neredeyse hiç yokken, her Amerikan yerli toplumunda bulunuyordu. Sibirya'da pek bulunmamalarından dolayı, çoklu göç kuramıyla Beringia'yı bir değil, birkaç kez geçen küçük gruplar arasında yer almış Haplogrup A'daki küçük bir azınlığın arasında zımni ve zayıf bir ilişki vardı. Bu iki kişinin öne sürdüğüne göre Asya'dan tek bir göçün gerçekleşmesi ve Haplogrup A'dan bazı insanların da onun içinde yer alması daha muhtemel idi.

Haplogrup A'ya mensup insanların birikmiş genetik farklılıklarının çetelelerini tutan Bonato ve Bolzano, hesaplarına göre Kızılderililerin Asya'dan 33.000 yıl ile 43.000 yıl önce ayrıldıklarını öne sürdüler, Wallace ve Neel'in tahminlerinden de erken. Yalnızca bu kadar da değil, Bonato ve Bolzano'nun ölçümlerinin gösterdiğine göre, göçenler, Beringia'ya vardıktan sonra iki gruba ayrıldı. Yarısı Kanada ve Birleşik Devletlere giderken diğer yarısı da Beringia'da kaldı. Bunlar nispeten mutedil insanlardı. Güneye giden eski Kızılderililer, zor bir yolculuk yapmış olamazlardı. Çünkü onlar son Buzul Çağı zirveye ulaşmadan *önce* varmışlardı, yani iki buz tabakasının Kanada'da birleşmesinden önce.

Bu buz engeli kapandığında, Beringia'da kalan Kızılderililer, bu süre boyunca orada neredeyse yirmi bin yıl sıkışıp kaldılar. Sonunda ısı yükseldi ve bazıları güneye gitti. Bir ikinci, belki de üçüncü dalgayı oluşturdular. Diğer bir deyişle, yalnızca eski Kızılderililerden bir grup, Amerika kıtalarını kolonileştirdi. Fakat bunu iki veya üç kez yaptı.

Diğer ölçümler gelince kafa karışıklığı arttı. Genetikçiler verilerin bütününün bir veya daha fazla göç olup olmadığı, ataların nüfusunun az (mitokondriyal DNA çeşitliliğinin bazı ölçümlerinin ortaya koyduğu gibi) veya çok olup (başkalarının öne sürdüğü gibi) olmadığı, Kızılderililerin

Güney Sibirya'daki Baykal Gölü bölgesindeki Moğolistan'dan mı, yoksa Doğu Asya kıyılarından mı, hatta belki Japonya'dan mı geldikleri konularında anlaşamıyorlardı.

Neredeyse her şey herkes tarafından kapışılmaya hazırdı. Birbiriyle çelişen verilerin kargaşası içinde, Hawaii Üniversitesi genetikçisi Rebecca L. Cann'in 2001'de açıkladığı gibi, kesin olan tek şey vardı. Bilim insanları başka her şeyi tartışabilir, demişti fakat hepsi göçmenlerin Kuzey Amerika'ya geç girişlerinin arkeolojik modeli "İlk Clovis"in yeni arkeolojik ve genetik kanıtların büyük bölümü tarafından desteklenmediğine inanır.

Tom Dillehay

Kıyıdan Kıyıya

Cann'ın sözünü ettiği "yeni arkeolojik kanıt", Şili'deki Monte Verde'de bir ırmağın kenarındaki bataklık bir arazide kazı yapan Valdavia'daki Şili Üniversitesi'nden Mario Pino ve Kentucky Üniversitesi'nden Tom Dillehay ile bir öğrenci ve uzman ekibinden geldi. Çalışmaya 1977'de başladılar, kazıları 1985'te bitirdiler. Vardıkları sonuçları 1989 ve 1997'de iki büyük cilt halinde yayınladılar. İlk kürek toprağın atılmasıyla son tabakaya ulaşılması arasında geçen yirmi yılda bilim insanları eski Kızılderililerin, Monte Verde'yi en az 12.800 yıl önce işgal ettikleri sonucuna vardılar. Yalnızca bu da değil, insan yerleşiminin 32.000 yıl öncesinden başladığını öne sürdüler.

Güney Şili'deki Monte Verde, Bering Boğazı'ndan on altı bin kilometre uzaktadır. Arkeologlar Kızılderililerin, Amerikaların kuzey ucundan güneye yürümeleri için bin yıla ihtiyaçları olduğuna inanmaya eğilimliydiler. Eğer Monte Verde 12.800 yaşında ise, Kızılderililer Amerika kıtasına binlerce yıl öncesinden gelmiş olmalıydılar.

Çoğunlukla arkeologlar, genetikçiler ve dilbilimcilerden gelen anti-Clovis kanıtlarına yanıt verebilecek uzmanlıktan yoksundular. Fakat Monte Verde *arkeoloji*nin ta kendisi idi. Dillehay yaptığı kazıdan köy gibi bir şeyi

ortaya çıkardı. Hayvan derisinden yapılmış, sırık ve bükülmüş kamışlarla birleştirilmiş, çadır benzeri yapılar, onun söylediğine göre Clovis'ten yüzyıllar önce var olmuş, daha karmaşık ve ileri olabilecek bir kültürdü. Şüphecilik güçlü hatta kindardı denebilirdi; tartışmalar yıllarca sürdü. Dillehay'in kanıtlarının kabul edilemeyecek denli güçsüz olduğu eleştirileri yöneltildi. Dillehay bana şöyle dedi: "İnsanlar, toplantılarda elimi sıkmayı reddediyordu, sanki çocuklarını öldürüyordum."

1997'de aralarında Haynes'in de bulunduğu bir düzine tanınmış araştırmacı, kazı yerini ve çıkan eserleri incelemek için Şili'ye uçtu. Amaç, ihtiyarların Folsom'a ziyaretinin bir benzerini yaparak uzun zamandır süren bir tartışmayı sonlandırmaktı. Folsom ve Clovis'in yer aldığı kuru çöl bölgesinin tersine, nemli ve kıyıları çürümüş yosunla kaplı arazide inceleme yaptıktan sonra, arkeologlar soluğu taşıdığı La Caverna adına uygun, loş bir kantinde aldılar. Birer bardak biradan sonra, Haynes'in inatçı şüpheciliğinin kışkırttığı bir tartışma başladı. Dillehay, Haynes'e Arizona'daki taş aletlerle olan deneyiminin, Peru'daki tahta aletleri değerlendirmede bir yararı olamayacağını söyledi ve bir destekçi buldu. Ancak ateşli konuşmalara karşın, ortaya kırılgan bir uzlaşma çıktı. Uzmanlar oy birliği ile vardıkları sonucu bir makale yazarak kamuoyuna açıkladılar. Şimdi Milwaukee Kamusal Müzesi'nde olan Alex W. Barker, *New York Times*'a şöyle dedi: "Monte Verde gerçektir. Oyun şimdi yeni bir topla devam edecektir."

Herkes bu oyunu oynamak istemiyordu. İki yıl sonra, Virginia/Alexandria'da uzman arkeolog Stuart J. Fiedel, Dillehay'in yeni basılmış nihai Monte Verde raporunun çok zayıf hazırlandığı eleştirisini getirip, bizimle konuşurken de "acemice yapılmış" ve "iğrenç" gibi ifadeler kullandı. Kazı yerinde bulunduğu ileri sürülen belirli eserlerin orijinal yerlerini doğrulatmanın mümkün olmadığını belirtti. Birçok arkeologun en önemli buluntular olarak nitelediği taş aletlerin organik karbonu olmadığından karbon testi bunlara uygulanamıyordu. Araştırmacılar onların yaşlarını hesaplarken, bulundukları arazinin yaşını da incelemelidir ki kökenleri titizlikle belgelenebilsin. Fiedel'in söylediğine göre, Dillehay'in ekibi, Monte Verde'deki taş aletlerin yerini düzgün biçimde tanımlayamadıkları için eskilik dereceleri tartışmaya açıktı: Bunlar yakın zamandaki bir tortu tabakasından çıkmış olabilirdi. Monte Verde'yi 1997'de ortaya çıkaran Haynes, 1999'da kazı yerinin "daha fazla test edilmesi" gerektiğini açıkladı.

Clovis modeli üstüne yapılan tartışma daha da büyüdü. 1990'larda jeologlar, buzul tabakalarının, sanıldığından daha uzun süredir bulunduğunu, daha büyük ve daha uzun olduğunu, buzdan arınmış koridor oluştuğu zaman da pek konuksever olmadığını belirttiler. Daha da kötüsü arkeologlar,

koridorda eski Kızılderililerin (veya onların avlaması gereken hayvanların) izine rastlamadılar. Bu arada paleontologlar, arkeolojik kayıtlardaki Clovis'in ortaya çıkışından *önceki* sayıca az da olsa yaşayan türlerin üçte ikisinin yok olduğunu öğrendiler. Nihayetinde Clovis halkı bu denli çok avlanmış olamazdı. Meltzer ve Seattle'daki Washington Üniversitesi arkeologlarından Donald K. Grayson tarafından izlenen Birleşik Devletler'deki yirmi altı kadim Kızılderili kampından yalnız on dördünde kamptakilerin büyük avlar düzenlediğinin kanıtlarına ulaştılar: Hepsi hepsi iki çeşit ürün -mamut ve bizon. Bu iki adam şöyle devam ediyordu: "Hor kullanım" hipotezi hâlâ varlığını sürdürmektedir, yalnızca konunun uzmanı arkeolog ve paleontologlar[ın desteğiyle] değil, aynı zamanda uzman olmayanlarca da sürekli dile getirilmesinden dolayı da.

Clovis taraftarları da tıpkı eleştirenler gibi hoşgörüsüzdü. Haynes, Monte Verde'yi kastederek, şöyle dedi: "Benim yorumum şöyle: Bulunan eserlerin, bulundukları yerlerdeki fotoğrafları nerede? Eğer bu kazı yerini diğer arkeologlara kanıtlamaya çalışıyorsanız ve kazı alanındaki yerleşim birimlerinde on iki bin yıllık taş eserler buluyorsanız, herkesin elinde kamerayla oraya koşması gerekir. Biz gündeme getirene kadar onlar fotoğrafları sunmadı, üstelik bu fotoğraflar net değildi. Bunun üzerine gerçekten şüphelenmeye başladım. Bu tür Clovis öncesi yerler arkaplandaki radyasyondur. Bundan yüz yıl sonra da, bu tür Clovis öncesi yerlerin ortaya çıkacağından ve bunun sonsuza dek süreceğinden eminim."

2001'de *Rewiew of Archeology'de* Texas A&M'den Thomas F. Lynch derdini şöyle dile getirmişti: *"Bazı meslektaşlarımızın çok ciddi yanlışlar içinde olduğu görülmüştür."* Clovis'i diğer savunanlara karşı çıkmayı teşvik etmekle övünen Lynch, Clovis öncesi taraftarları için toplanan desteği bir "politik doğruluk" manifestosu biçiminde açıkladı. O, Monte Verde'nin nihai olarak "söneceğini" öne sürdü.

Ancak öyle olmadı. Dillehay'in ekibi, işgalin başka kanıtlarını da yayınladı. Buna, 2008'de bir taş aletin keskin kenarının üstünde hâlâ bulunan yosun parçaları da dâhildi (Pasifik kıyıları, o sırada Monte Verde'ye 80 kilometre uzakta idi). Üç yıl sonra, 2011 Mart'ında Texas A&M Üniversitesi'nden Michael Waters'ın başkanlığındaki araştırmacılardan oluşan bir ekip, *Science* dergisinde dikkat çekici bir keşfi açıkladı: Orta Texas'ta bir kazı alanında bulunan ve Clovis tarihini iki bin yıl daha geriye götüren on beş bin eski eser... Kansas Üniversitesi antropologu Michael Crawford'a göre, Düşük Sayı yanlıları gibi ateşli Clovis taraftarları "şimdi kesin olarak azınlıktaydı." Fiedel, Haynes ve diğer şüphecilerin pişmanlıkla kabul edebilecekleri bir sonuç. Texas'taki bu yerde radyokarbon testinin uygula-

nabileceği çok az biyolojik materyal vardı. Bu yüzden araştırmacılar, optik olarak uyarılmış ışıma (OSL) uyguladılar: 1990'lı yıllarda geliştirilen, minerallerin gün ışığına en son maruz kaldıkları zamanı saptayan bir teknik. Waters'ın da kabul ettiği gibi, OSL yeni bir teknik olduğu için, daha önceki kazılarda kullanılmamıştı ve de birçok Clovis öncesi yer zaten bulunmuş ve hatalı biçimde reddedilmişlerdi.

Clovis dogmasının nihai ölümü kaçınılmazdı. *Olmayan Yerden Rakamlar'ın* yazarı David Henige'nin bana söylediği buydu. "Arkeologlar her zaman bir şeyi beş bin yıl öncesine tarihlendiriyor ve sonra bunun ilk kez olduğunu söylüyorlardı çünkü daha eski örnekler bulamamışlardı. Ve sonra inanılmaz bir biçimde, bu düşünceyi ölümüne savundular. Bu mantıken savunulamazdı. İlk Clovis sessizlikten kanıt çıkarmanın klasik bir örneği." Gülerek şunu da ekledi: *"Sonuçta roket bilimi olmayan arkeolojide bile şüphe çekmeden epeyce yol alabilirsiniz."*

Holmes ve Hrdlička'dan beri arkeolog ve antropologlar, kendilerini Abbott'ın modern izleyicilerinden ayırmaya çalışmışlardır: Atlantis hakkında kitaplar okuyan ve Peru'daki yabancılar ve Iowa'daki Galliler hakkında web sitesi açan avuçları terli arkeoloji meraklıları. Clovis etrafındaki uzlaşma, onlara karşı üstün gelinmesine yardımcı oldu fakat bu kafa karışıklığı da genetik çalışmalarda yeni bir açılıma öncülük etti.

Şarlatanların seslerini kendilerine ait net bir teori ile savuşturamayan arkeolog ve antropologlar kendilerini bir spekülasyon bulutunun içinde buldular.

Kanıtlara Yapışmak

Kuşkusuz, bu olayın yakın zamanda en çok dillendirilen örneği Kennewick insanıdır. 1997'de Washington'da Kennewick yakınlarında 9400 yaşında bir iskelet bulundu. Kennewick insanı tartışmaların merkezi oldu. İskeletin yüzü sanal olarak canlandırıldığında, beyaz adamların özelliklerini taşıdığı ileri sürüldü (veya daha net söylersek "beyaz ırksal" özellikler). Bu yüz yapısı, Kızılderililerin Avrupalı ataları olduğu iddiası ile gazete ve dergilerde dünya çapında yayınlandı. Arkeologlar ve Kızılderili aktivistler, bir kez olsun bir konuda birleştiler ve bu fikirle alay ettiler. Kızılderililerin ve Avrupalıların mitokondriyal DNA'ları çarpıcı biçimde farklıdır. Eğer Kızılderililer genetik yapılarını Avrupalılardan miras almamışlarsa, nasıl onlardan gelmiş olabilirlerdi?

Yine de Fiedel'in kabul ettiği gibi, Clovis uzlaşısının çöküşünün anlamı

arkeologların bundan böyle alışılmışın dışındaki olasılıkları da göz önüne almalarıdır. Bugünkü Kızılderililerin atalarının Amerika kıtasına başka insanların öncülüğünde gelmiş olabileceği de buna dahildir. Onun bu görüşünü kanıtlarcasına gazetelerin başlıkları, oşinograf James Kennett başkanlığındaki yirmi altı kişilik bir bilim ekibinin, bundan on bir bin yıl önce beş kilometre çapında bir göktaşının Kanada'ya düştüğünü iddia ettikleri haberleri ile doldu. Süregelen küresel felaket dünyayı yüzyıllar süren bir buzul çağına soktu, birçok Amerikan canlı türünün ölümüne yol açtı: sonradan "hor kullanım"ın üstüne atılan soy tükenme olayı. Araştırmacıların dediğine göre mamutları öldüren kazanın temel kanıtları, Clovis kazı yerlerinin çoğunda bulunan kömür dolu (çarpmadan oluşan yoğun yangınların sebep olduğu) "karbon zengini siyah tabaka", iridyum (dünyada az fakat meteorlarda yaygın bir element) ve (müthiş patlamanın neden olduğu basınç dalgalarının oluşturduğu) mikroskobik elmaslardır. Medyanın dünya çapında teşvikiyle bir düzine bilim ekibi, benzer kanıtları başka arkeolojik kazı yerlerinde aradı ve hiçbiri de bulamadı. *Science* dergisi 2010'da şöyle yazdı: "Mamut Öldüren Çarpışma Sınıfta Kaldı." Bazı bilim insanları bana olumsuz sonuçların hiçbir zaman orijinal yanlış iddialar kadar ilgi çekmediğinden yakınıyorlardı. Beş kilometrelik göktaşı, beyaz önlüklülerin tarihin tozlu raflarına sokmaya çalıştıkları uç bir fikirdi. Şimdi tümü geri gelebilirdi. Eğer Clovis ilk değilse bile, Amerika kıtasının arkeolojisinin önü alabildiğine açıktır: farklı biçimlerde korkulan veya hoş karşılanan bir bakış. Fiedel bana şöyle demişti: "Her şey gözlerimizin önünde cereyan ediyor. Deliler tımarhaneyi ele geçirdi."

Bu tür kuşkulara karşın ortaya çıkmakta olan kuramın özetini görmek mümkündür. Araştırmacılar son birkaç yıldır, British Columbia'daki Simon Fraser Üniversitesi arkeologlarından Knut Fladmark'la bağlantılı bir çalışma üzerinde daha fazla odaklanmışlardı. Fladmark 1970'lerin ortalarında yüksek lisans öğrencisiyken, buzdan arınmış koridor hakkındaki kanıtların azlığına o denli şaşırmıştı ki bunun yerine eski Kızılderililerin teknelerle Pasifik kıyıları boyunca aşağıya doğru gidip gitmediklerini merak etmeye başladı. Ne de olsa Aborjinler, Avustralya'ya on binlerce yıl önce teknelerle ulaşmıştı. Bununla birlikte arkeologların çoğu bu düşünceyi küçümsüyordu çünkü kanıttan yoksundu.

Araştırmacılar Pasifik kıyıları boyunca okyanus çökeltilerindeki polenleri inceleyerek son zamanlarda, Buzul Çağı'nın ortalarında bile, ılık güney akıntılarının kıyı boyunca ılımlı sığınaklar oluşturduğunu öğrendiler. Bir buz deryasının içindeki ağaç ve ot adaları. Bu son kırk bin yıl içinde eski Kızılderililer bu sığınaklardan (adacıklardan) sıçraya sıçraya herhangi bir

zamanda kıyıdan aşağıya doğru yollarını bulmuş olmalıydılar. Fladmark şöyle yazmıştı: "İlkel tekneler bile tüm Pasifik'i Kuzey ve Güney Amerika kıyıları boyunca 10-15 yıldan az bir sürede geçebilirdi."

Kıyı rotalarının kanıtlarının az olması, arkeologların kıyı boyunda eski Kızılderili yerleşimleri hiç aramamış olmalarından değildi. Gelecekteki araştırmalar zor olacaktır: Binlerce yıl önce eriyen buz tabakaları denizleri yükseltti, kıyıdaki yerleşim yerleri de sular altında kaldı, tabii eğer gerçekten var idiyseler. Fakat bu imkânsız olmayabilirdi: 2008 ve 2009'da Oregon Üniversitesi arkeologları, fosilleşmiş insan dışkılarını ve parçalama aletlerini, Pasifik kıyısından üç yüz kilometre uzaklıktaki bir mağarada, Clovis'ten de önce, bulduklarını açıkladılar. Ve 2011'de Meksikalı arkeologlar Yucatan Yarımadası'nda suyla dolmuş, devasa bir mağaralar ağında gerçekleştirdikleri scuba dalışı ile (Buzul Çağı'ndan sonra deniz seviyesinin yükselmesi ile sular altında kalmış olan büyük mağaralar) yüz elli metre uzunluğunda bir sualtı tünelindeki bir çukurda kemikleri birbirine karışmış halde bir insan iskeleti ile bir mastodon iskeleti bulduklarını açıkladı (Mağara on iki bin yıl önce sular altında kaldığından, her ne kadar yayınlama tarihinde testler tamamlanmamış olsa da. kemikler ister istemez daha eski olmalıydı). Yine de kıyı rotasının deneye dayanan bir desteği yoktu. Destekçileri bu fikri, mantıklı olduğu için kabullenme eğilimindeydiler. Ayrıca denizde yolculuk yapan Kızılderili fikri, eski Kızılderililerin yaşam tarzı ile de uyuşmaktadır.

İlk keşfedilen Clovis yeri bir av kampı olduğundan, arkeologlar Clovis toplumunun çoğunlukla avlanma üzerine odaklandıklarını varsaydılar. Clovislilerin buzdan arınmış koridora av takibi dolayısıyla girdikleri düşünülürdü. Şüpheciler "Ren geyiği izlerken" şeklindeki bu düşünceye yatkındılar. O çağın avcı ve toplayıcı toplumlarında, kadınlarla birlikte yapılan toplamaların günlük besin ihtiyacının çoğunu karşıladığı arkeologlar tarafından öğrenilmişti. Erkek avcıların getirdiği et bir çeşit lüks, eğlence ve kutlama için özel bir zevkti; Pleistosen döneminde, bugünün büyük bir Toblerone çikolatasının karşılığıydı. Dünyadaki diğer benzerleriyle karşılaştırıldığında, avlanma biçimlerinin kitlesel ve imhacı olduğu varsayılan Clovis toplumu sıradışı kalabilirdi. Kıyı rotası eski Kızılderililerin yeniden sıraya sokulmalarına yardımcı olur.

Şimdi olduğu gibi o zaman da, Kuzeybatı Kıyısı meyve ve *deniz mahsulleri*nin bolluğu ile toplayıcıların cennetiydi: yaban çilekleri, yaban mersinleri, sabun eriği, çay yemişi, ağaç çileği, pembe ahududu, istiridye, midye, deniztarağı, dilbalığı, barlam balığı, somon (Yerel bir deyiş şöyle der: Kah-

valtı etmek için ormanda şöyle bir dolaşın, akşam yemeği için med-cezirle suların çekilmesini bekleyin). Belki de ilk gelenlerin ateşinden Kuzeybatı Kızılderili mutfağının yaygın yemeği olan mum balığının yağının kokusu yükseliyordu. Bunların teknelerinin tahtadan yapılmamış olduğunu herkes tahmin edebilir. Çünkü onlar uzun süre Beringia'nın neredeyse tümüyle ağaçsız ovalarında yaşamışlardı. Bunun yerine elde edilmesi daha kolay olan hayvan derisinden yapılmış olabilirdi. Ayağın altındaki yumuşak, narin görünüşlü bu tekneler, açık denizde yüzlerce kilometre gitmiş olabilirdi. Yirmi bin yıl öncesinin kuzeybatısını ziyaret eden biri, dalgaların üstünde süzülen ve uzun bir balonu andıran bir teknenin kenarlarında oturan on-on iki kişilik bir mürettebatın ellerinde taş uçlu mızraklarla balina avladığını görebilirdi.

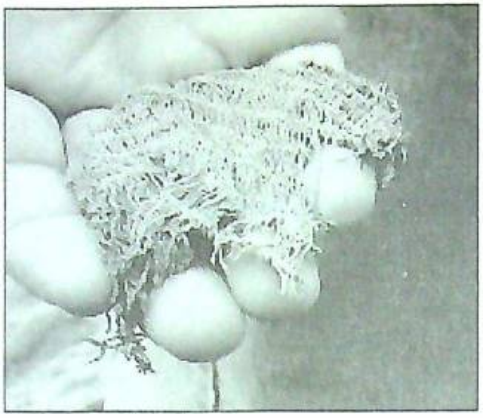
Bunlar tümüyle spekülatiftir, en azından yanlış çıkabilir. Jeologlar gelecek yıl, buzdan arınmış koridorun geçişe uygun olduğuna karar verebilir. Veya yeni avlanma yerleri ortaya çıkabilir. Amerikan yerlilerinin yirmi-otuz bin yıldır Amerika kıtalarında bulunduğunu ihmal etmek imkânsız görünmektedir. Buzul Çağı Avrupa'sında Loire Vadisi'nin kuzeyinde de, on sekiz bin yıl öncesine kadar yerleşim olmadığı göz önüne alınırsa, Batı Yarıkürenin bundan böyle "Yeni Dünya" diye anılmaması gerekir. Atam Billington'ın vatanı Britanya, MÖ 12.500'e dek boştu çünkü hâlâ buzullarla kaplıydı. Eğer Monte Verde çoğu insanın inandığı gibi doğruysa, Kuzey Avrupa'nın büyük bölümü insanoğlu ve onun eserlerinden yoksun olduğu zamanlarda, Alaska'dan Şili'ye insanlar refah içinde yaşıyorlardı.

6.
Pamuk (veya hamsi balıkları) ve Darı
(İki Uygarlığın Hikâyesi, Bölüm I)

Büyük Bina

"Dört bin yıllık bir kumaşı tutmak ister misin?" Jonathan Haas onayımı beklemeksizin söz konusu kumaş parçasını elime tutuşturdu. Kenarı beş santim olan kumaş geçen mevsimden kalma samanların rengindeydi. Özenle oluşturulmuş gibi bir hali vardı: santim başına 4-6 adet, zarif pamuk iplikle dokunmuş, birer santimlik aralıkları olan ve "ikiz örgü" olarak bilinen sepet tarzı çiftli iplik örgüsü. Chicago'daki Field Doğa Tarihi Müzesi'nde arkeolog olan Haas, kumaşı birkaç dakika önce topraktan çıkarırken iki lisans öğrencisi de dijital kameralarla bu anları ölümsüzleştiriyordu. Kumaş on binlerce yıl önce başka insanlar tarafından kullanılmıştı ve kıyafetlerinin bir parçasıydı; DNA'ları belki de hâlâ ipliklerin üstündeydi. (Eğer öyleyse ben de kumaşı kirletiyordum.) İki yüz kuşak sonra bir cisme ilk dokunan ve onu gören ilk kişi olmak, zamanı el ve göz ile aşmak, Haas gibi insanların günlerini eski toprakları eleyerek geçirmelerinin sebeplerinden sadece biri.

Genellikle arkeologlar bu tür buluntuları hemen etiketleyip koruma altına alır. Fakat tam kumaşı yerden çıkarmıştı ki otuz metre ilerideki işçi grubunun heyecanlı çığlıklarını duydu ve bakmak için yukarıya tırmandı. İşçilerin ayaklarının dibinde, bir yemek tabağının kenarına benzeyen bir şey topraktan dışarı uzanmıştı. Haas çömelip onu inceledi. Tekrar ayağa kalktığında kaşlarının havaya kalktığı görülüyordu. Haas havaya doğru seslendi: "*Bunun* burada ne işi var? Pişirilmemiş seramiğe benziyor." Bu kazı yeri çok eski olmalıydı, yerel olarak çömlekçiliğin keşfinden bile eski. "En iyisi bir bakmak." Arka cebindeki spatulayı alırken kumaşın hâlâ

"Dört bin yıllık bir kumaşı tutmak ister misin?"

elinde olduğunu fark etti ve benden ona biraz göz kulak olmamı istedi.

Haas, Lima'nın 200 kilometre kuzeyinde Peru'nun orta kıyısı boyunca yer alan bir vadideki yirmi metrelik bir höyükteydi. Vadi bir çöldü, sararmış ve sarı-gri bir renge bürünmüştü, yalnızca Fortaleza Irmağının aktığı mecra yeşil bir şerit oluşturuyordu. 1990'ların sonunda Haas ile Kuzey Illinois Üniversitesi arkeologlarından karısı ve aynı zamanda ekibin eşbaşkanı da olan Winifred Creamer, yirmi kilometre güneydeki tarihi bir ayin merkezini inceleyen Perulu arkeolog Ruth Shady Solis'in yönetimindeki bir araştırma ekibine yardımcı olmuşlardı. Shady'nin materyallerinin bazılarına karbon testi uygulayarak Perululların, Amerika'nın bilinen en eski kentini ortaya çıkarmasına yardımcı oldular.

Daha sonra Haas, Creamer ve Perulu arkeolog Álvaro Ruiz arka yollardan kazı yeri ile Fortaleza Vadisi arasındaki bölgeyi kat ettiler. Norte Chico denilen bu bölgede yedi ilâ on beş metre yüksekliğinde ve aşağı yukarı yetmiş metre uzunluğunda birbirinden bağımsız tepecikler bulunuyordu. Bu höyükler, neredeyse yüz yıldır olası harabeler olarak işaretlenmişse de buralarda hiçbir zaman kazı yapılmadı çünkü değerli altın veya seramik cisimlerin bulunacağı düşünülmüyordu. Pan-American otoyolu herhangi bir protestoya sebep olmaksızın onların arasından geçti. Haas, Creamer ve Ruiz bölgeden geçmeye karar verdiler çünkü höyükler sandıklarından daha ilginç ve daha fazla sayıda olabilirdi. Sonunda üç araştırmacı Norte Chico'nun, her birinin tümünü araştırmayı arzuladığı, en az yirmi beş kente ait kalıntıları barındırdığı sonucuna vardılar. Benim geldiğim gün, ekip yakınlardaki küçük bir köye atfen Huaricanga adını verdikleri bir kenti kazıyordu. Burada, Pan-American otoyolu dünyanın en eski kamusal mimarisinin içinden geçiyordu.

"Şimdi sen bana *hiç mi* diş kürdanı olmadığını söylüyorsun?" diyordu Haas: "Bu kadar insan var ve hiç kimsenin tek bir kürdanı bile yok. Bu şey için gerçekten bir kürdan istiyorum."

"Kimse kürdan bulamaz" diyen Creamer iki yüz metre ileride, otoyolun

diğer tarafındaki ikinci kazıyı denetlemeye gitti.

Haas içini çekti, geniş kenarlı hasır şapkasını geriye itip elindeki iri çakısı ve fırçası ile toprağa eğildi. Alçak bulutlara rağmen (üç yüz metre üstümüzde sanki desensiz bir halı serilmişti) şakakları boncuk boncuk terlemişti. Ruiz yapılan çalışmaları dijital bir kamera ile belgelerken Haas sessizce ölü böcekleri, yaprak kırıntılarını ve sazlardan yapılan bir tür kalın sicim olan *shicra* parçalarını çıkarıp temizliyordu. Yeterince temizledikten sonra arkasına yaslanıp, şu an ortaya çıkmış olan cismi inceledi. "Bunun ne olduğu konusunda hiçbir fikrim yok" dedi. "Kimsede cımbız bulunur mu?" Ruiz arka cebinden pergel büyüklüğünde bir tane çıkardı.

"Bravo" dedi Haas, "Cımbızımız var."

Her ne kadar Huaricanga höyüğü tarihi bir kum tepesini andırsa da, yumuşak, değişken ve hafifçe pütürlü yüzeyi kum olmayan ve rüzgârların getirdiği ve jeologların "lös" dediği ince bir toprakla kaplıydı. Bu verimli malzeme bir biçimde sulanabilse lös, altındaki yapıyı ağır bir muşamba gibi kaplardı. Arkeologlar bir zamanlar düzgünce sıvanmış olan granit duvarları ortaya çıkarmak için lösü muhtelif noktalarda çıkarıp alıyorlardı. Zamanla hava koşulları, depremler ve belki de insan müdahaleleri bu duvarların çoğunu tahrip etse de genel düzenleri bozulmamıştı. Ekip, onların arkasındaki toprağın bir bölümünü temizledi: *shicra*dan ilmikler suretiyle elde edilen file çuvallara doldurulan ve bunların yirmi beş kiloluk tuğlalar gibi temele dizildiği granit yığınların oluşturduğu taş çuvallarını.

Haas parçaları yavaşça hareket ederek cımbızla temizledi, bir servis tabağının kalıntılarına benziyorlardı ve onları plastik bir çantanın içine koyacak olan Ruiz'e verdi.

"Tüm bunlar tek bir nesneye mi ait?" diye sordum.

"Sanırım öyle, senin tahminin de benimki kadar iyi" dedi Haas. Geniş yüzü, gri keçisakalı ve neşeli gülüşüyle bir an için yaşlı bir folk şarkıcısına benzemişti. "Tek söyleyebileceğim, bunun *gerçekten* tuhaf olduğu."

Huaricanga höyüğünde neredeyse yirmi kişi çalışıyor, engel oluşturan lösü küreklerle temizliyorlardı. Bunların yarısı yerel işçilerdi; Peru birçok kültürden kalan pek çok harabeye sahipti, dolayısıyla arkeoloji işçiliği birçok küçük kasabada mavi yakalıların gelişen bir ticaret türü olmuştu. Diğerleri ise Perulu ve Amerikalı lisans öğrencileri idi. İki günün sonunda, öğrenciler ve işçiler üst platformu ve oraya çıkan merdivenleri temizleme işini yarılamışlardı ve yapının planı haritalandırılabilecek kadarıyla ortaya çıkmıştı. Höyük kuşkusuz dinsel amaçlarla yapılmıştı, tapınak 50 metre uzunluğunda ve 20 metre genişliğinde geniş ve alçak bir U şeklinde uzanı-

yordu ve ortada çöküк bir meydan bulunuyordu. O günlerde ziyaretçilerini ihtişamıyla etkilemiş olmalıydı. Bunda şaşılacak bir şey yok: İnşa edildiği dönemde Huaricanga tapınağı dünyanın en büyük binaları arasındaydı.

Kolejde seçkin tarihçi William H. McNeill'in yazdığı dünya tarihinin bir cildini okumuştum. 1967'de basılan *Dünya Tarihi* (A World History) McNeill ve diğer pek çok tarihçinin uygarlığın dört kaynağı olarak bugünkü Irak'ta yer alan ve karmaşık devlet yapılanmasının en eski örneği olan Sümerlerin vatanı Dicle-Fırat havzasını; Mısır'daki Nil Deltasını; Pakistan'daki İndüs Vadisini ve orta Çin'in doğusunda, batılıların Sarı Nehir adıyla bildikleri Huang He havzasını uygarlığın dört kaynağı olarak nitelendirir. Eğer McNeill *Dünya Tarihi*'ni bugün yazsaydı Huaricanga gibi keşifler onu kitabına iki bölüm daha eklemek zorunda bırakırdı. Bunların ilki ve daha iyi bilineni, Olmec'lerin aralarında ilk olduğu yarım düzine toplumun yer aldığı Mezoamerika İsa'dan yüzyıllar önce ortaya çıkmıştı. İkincisi ise daha 21. yüzyılda günışığına çıkmış olan, çok daha eski bir uygarlığın vatanı olan Peru kıyılarıdır.*

Mezoamerika, insanları sadece dünyanın en önemli ürünü olan darıyı üretmiş bile olsaydı insanlık âlemi tarihinde hak ettiği yeri alırdı. Fakat Meksika'nın ve Orta Amerika'nın kuzeyinin halkları şimdi İtalyan mutfağının temel unsuru olan domatesi; Tayland ve Hint yemeklerinin temeli olan biberi, bütün dünyadaki tüm kabakları (ABD'deki evcilleştirilen birkaç tanesi hariç) ve tüm dünyada akşam yemeklerinin vazgeçilmezlerinden olan fasulyenin de pek çok çeşidini geliştirdi. Bir yazar, Kızılderililerin, çoğu Orta Amerika'da olmak üzere şu anda ekilmekte olan ürünlerin beşte üçünü geliştirmiş olduklarını tahmin etmişti. Gıda gereksinmelerini sağlama alan Mezoamerika toplumları fikirsel uğraşlara yöneldi. Bin yıl veya daha az, göreceli olarak kısa bir sürede kendi yazılarını, astronomilerini ve sıfır dahil kendi matematiklerini icat ettiler.

20-30 yıl öncesine dek, birçok araştırmacı, And uygarlıklarının ortaya çıkışındaki onurun bir dizi Mezoamerika başarısına ait olduğunu düşünürdü. Onlara göre Olmec'ler Peru'ya geldi ve itaatkâr öğrenciler olan yerel halk onların örneğini kopya etti. Bugün biliyoruz ki teknolojik olarak ile-

* McNeill'i, Amerikaları uygarlık listesi içine almama gibi bir yanlışa düştüğü için eleştirmiyorum, o yalnızca, zamanının düşüncelerini yansıtıyordu. Benim eleştirdiğim, yirmi yıl sonra bir lise ders kitabı olarak basılıp oğluma da okutulan Dünya Tarihi: Değişimin ve Sürekliliğin Modelleri'dir (World History: Pattems of Change and Continuity). Uygarlığın yalnızca "dört başlangıç merkezine" odaklanan bu "dünya tarihi", Kolomb öncesi Amerika'ya yalnızca dokuz sayfa ayırmıştır. Elinizdeki kitabın tezi Amerikan Yerlilerinin tarihinin dokuz sayfadan çok daha fazlasını hak ettiğidir.

ri toplumlar önce Peru'da ortaya çıktı, başlangıç tarihi arkeologlara inat edercesine sürekli geriye çekilmektedir. MÖ 3200 ve 2500 arasında, Peru kıyılarında, en az yedi yerleşim biriminde, Huaricanga Tapınağı da aralarında olmak üzere, büyük ölçekte kamu binaları yükseliyordu, bu o zaman ve mekân için olağanüstü bir gelişme idi. Norte Chico halkı bu kentleri inşa ederken, dünyada başka kentsel bir kompleksin olduğu yalnız tek bir toplum daha vardı: Sümerler.

Son bölümde, arkeologların, Kızılderililerin Amerika kıtasında ilk ortaya çıkışları tahminini, son yüzyılda nasıl geriye çekmekle uğraştıklarını anlattım. Şimdi entelektüel olarak paralel bir başka yolculuğa çıkıyorum: Kızılderili toplumlarının tarihselliğini, çeşitliliğini, karmaşıklığını ve teknolojik gelişmişliğini daha iyi kavramak için çıkılan bir yolculuk. Erken Avrasya tarihçileri çoğunlukla Dicle-Fırat, Nil, İndüs ve Huang He havzalarına odaklanırken, Amerika tarihçileri Mezoamerika ve And'lara yoğunlaştı.

Avrasya uygarlık merkezleri gibi, Mezoamerika ve And'lar da karmaşık, uzun süreli kültürel geleneklerin başladığı yerlerdi. Fakat Doğu ve Batı yarıküreleri arasında bariz bir fark vardı: O da büyük kültürel merkezleri arasındaki etkileşimin derecesi idi. Malların ve düşüncelerin Avrasya toplumları arasındaki sabit trafiği, birbirlerinin ilginç buluşlarını almalarının veya çalmalarının ortamını hazırlıyordu: İslam'dan cebir, Çin'den kâğıt, Hindistan'dan çıkrık, Avrupa'dan teleskop. Alfred Crosby bana şöyle demişti: "Derslerimde bunu bütün çıplaklığıyla ortaya koydum. Avrupa'da ve Asya'da kimsenin bir şey icat etmediğini söylerim, onları hep başka birilerinden aldılar. Bugüne dek icat edilmiş en önemli bir düzine şeyi göz önüne getirin, tekerlek, alfabe, üzengi, metalürji; hiçbiri Avrupa'da icat edilmedi. Fakat tümü orada kullanıldı.

Mezoamerika ve And'lar arasında insan, mal ve fikir alışverişi ise aksine çok azdı. Çin ve Akdeniz arasındaki İpek Yolu'nda yolculuk yapanlar, çok zorlu bir engel olan çölü ve Hindikuş Dağlarını geçmek zorunda kalıyorlardı. Fakat Orta Amerika ve And'lar arasındaki üç bin kilometre uzunluğundaki sivri dağlar ve yoğun yağmur ormanları arasından geçebilen yol yoktu. Aslında hâlâ da bir yol yoktur. Pan-American otoyolunun oradan geçmesi gereken bölümü hâlâ bitirilmemiştir, kısmen Panama'nın bu otoyolun Kolombiya'nın eskiden beri var olan kokain trafiğinin ve gerilla mücadelesinin kendi bölgesine kanalize olmasından çekindiğinden, kısmen de bu rutubetli dağlarda, modern araçlarla olsa bile, kazı yapmanın ve tünel açmanın maliyetinin çok yüksek olmasından dolayı... Binlerce

yıldır tümüyle kendi başına yaşayan bu iki uygarlık merkezi birbirinden o denli farklıydı ki araştırmacılar bugün her ikisine de uygulanabilecek bir kavramsal sözlük bulmakta zorluk çekmektedirler. Bununla birlikte, onların zaman içinde sergiledikleri çok farklı gelişim öyküleri dünya tarihinin herhangi bir döneminde önemli bir yer almayı fazlasıyla hak etmektedir.

Pamuk Çağı

Kıtasal sürüklenişin lokomotifi Peru'dur. Peru, Güney Amerika'nın Avustralya'ya doğru sıkıştırarak yavaş yavaş ilerlemesine öncülük ederken, kıyı şeritleri de okyanus tabanına çarpıp, bir iskemle ayağının halıyı itmesinde olduğu gibi buruşur. Kıyıdan biraz uzaktaki çarpma, Pasifik'in altındaki tabakayı aşağıya ve ilerleyen kıyının altına iter ve neredeyse 7,5 kilometre derinliğinde bir çukur oluşturur. Çarpışma iç bölgelerde Peru And'larını oluşturan iki paralel dağ silsilesini yukarı doğru iter: batı yönünde Siyah Dağ Silsilesi, yüksek Cordillera Negra ve doğu yönünde, daha yüksek olan Beyaz Dağ Silsilesi Cordillera Blanca. (Beyaz Silsile karlıdır, siyaha ise az kar yağar. İsimleri buradan gelir.) Kuzey Peru'da ikisinin arasında üçüncü bir silsile yükselir, güneydeki boşluğu dolduran 750 kilometre uzunluğundaki bir takım yüksek ovalar havzası olan altiplano. Cordillera'lar ve altiplano, birlikte dünyadaki ikinci en büyük dağ zinciri And'ları oluşturur.

And Dağları ve Pasifik arasına sıkışmış olan Peru'nun kıyı bölümü ince gri-kahverengi bir şerittir. Bir coğrafyacının gözüyle, başta aşırı kuraklık olmak üzere olağanüstü bir kuralsızlık örneğiydi. Güney Amerika kıtasının çoğunda, en sık esen rüzgârlar doğudan, kat ettikleri Brezilya'dan gelir. Ilık ve nemli Amazon havzası yüksek And Dağları'na çarpınca, soğur ve nemini kar şeklinde yağdırır. Dağların gölgesinde konumlanmış bulunan Peru kıyılarına neredeyse hiçbir şey kalmaz. Şaşırtıcı olan kıyının Pasifik tarafından gelen nemli havadan yararlanamamasıdır. Çünkü alize rüzgârları *ikinci* bir yağmur engeli oluşturur.* Alizeler güneybatıdan esince yüzeydeki sıcak suları kuzeydoğuya doğru itip kıyının hemen ötesindeki derin çukurda bulunan soğuk suları yukarıya çeker. Humboldt Akıntısı olarak bilinen bu olay yukarıdaki havayı soğutur. Batıdan gelen Pasifik alizeleri, Humboldt Akıntılarının oluşturduğu soğuk havaya çarpar ve yukarı doğ-

* Alize rüzgârları, Ekvator'un kuzeyinde, kuzeydoğudan güneybatıya doğru eser. Ekvator'un güneyinde ise güneydoğudan kuzeybatıya eser. (Ç.N.)

ru itilerek Güney Kalifornia'da yaygın olan ısı değişikliklerine yol açar. Isı değişikliklerinde hava hareketleri engellenir, soğuk hava yükselemez, sıcak hava alçalamaz ve sonuçta yağmur engellenmiş olur. Nemli havanın hem And Dağları hem de Humboldt Akıntısı tarafından engellenmesi sonucunda Peru kıyıları inanılmaz ölçüde kuraktır, yıllık ortalama yağış 5 santimdir. Atacama Çölü'nün Peru'nun güneyindeki Şili kıyılarında bulunan bölümü dünyanın en kuru yeridir. Uzay araştırmacıları Atacama'yı Mars'ın kumları için bir model olarak kullanırlar.

Pizarro'nun kılavuzu bir keresinde Meksika'nın Pasifik kıyılarından Peru'ya nasıl deniz yolculuğu yapıldığını anlatmıştı: Kıyı boyunca, hiç ağaç görmeyinceye dek güneye doğru gidin. O zaman Peru'ya varmışsınız demektir. Yine de kıyı, kum tepeleri ve kavurucu güneşin olduğu klasik, Sahra türü bir çöl değildir. Eriyen And karlarını denize taşıyan elliden fazla ırmak vardır. Onların olmaması halinde yaşamın neredeyse hiç var olamayacağı topraklarda ırmak kıyılarında bulunan şerit şeklindeki sebze tarlaları insanların bu verimli yerlerde çiftçilik yapabildiği vahalar gibidir. Yılın büyük bölümünde okyanus havası kış sabahında vadileri yüzlerce metre kalınlığında sisle kaplayacak kadar soğuktur. İnsanlar eşofman giyerler ve nafile çabalarla arabalarının ön camındaki buğuyu silmeye çalışırlar. Öğlen sis kalkınca, bir santimin birkaç yüzde biri kadar nem toprağa bırakılmış olur (Yıl boyu oluşan toplam sis, yıllık 5 santimlik yağışın çoğunu sağlamış olur).

Eğer Clovis karşıtı tezler doğru ise, eski Kızılderililer Peru'ya bundan on beş bin veya daha uzun süre önce yürüyerek veya kürek çekerek gelmişlerdi. Fakat Peru'nun bilinen ilk sakinleri arkeolojik kayıtlara göre MÖ 10.000 civarında ortaya çıkmışlardır. *Science* dergisinde 1998'de yayınlanan iki çalışmaya göre, bu insanlar yılın bir bölümünde, dağların eteklerinde toplayıcılık ve avcılık yapıyorlardı. (Avcılıkta Clovis'i işaret eden herhangi bir ize rastlanmamıştı.) Kış gelince, sıcak kıyılara göç ediyorlardı. *Science* dergisinin tarif ettiği iki yerden biri olan Quebrada Jaguay'da, ülkenin güney kıyılarındaki kurumuş bir akarsu yatağında yapılan kazılarda midye kabukları ile ağa doğru kovalanmış on beş santimlik davul balığı sürüleri ve ağlar çıkarıldı. Yakaladıklarını kıyıdan 7,5 kilometre içerdeki köylerine taşıyorlardı. (*Quebrada*, "derin dere" anlamına gelmektedir ve çoğunlukla ani sellerin oluşturduğu dere yataklarına denir.) Quebrada Tacahuay, *Science* dergisinin sözünü ettiği diğer yer, kıyıya daha yakın fakat daha kuraktı: Yıllık yağış ortalaması bir santimden azdı. Bir yol inşaatında ortaya çıkan bu yer bir kuş mezarlığı idi. Dağ etekleri ile kıyı arasında yaptıkları göç sırasında, eski Kızılderililerin düzenli olarak bu bölgeye ge-

lerek, sahildeki kayalara yuva yapmış olan karabatak kuşları ve sümsük kuşlarıyla kendilerine ziyafet çektikleri görülmektedir.

MÖ 8000'de eski Kızılderililer, Güney Amerika'nın batısına yayılmışlardı. Yaşam tarzları, çağdaşları olan avcı-toplayıcılara yeteri kadar benziyordu, belki de bu yüzden onlara basitçe Kızılderililer denebilirdi. Adları ne olursa olsun, onlar Walt Whitman'ı memnun edecek denli değişmişlerdi. Bazı gruplar dağlardaki mağaralara yerleşip mızrakla vikunya* avladı, diğerleri sazlıklı bataklıklarda balık avlarken, bazıları da aynen ataları gibi, kıyılarda ördükleri ağları avlanmak için denize atıyorlardı. Kavrulan Atacama Çölü'nde, Chinchorro'lar tarihin ilk mumyalarını yarattı.

Mumyalar, Atacama'da ilk olarak 20. yüzyıl başında keşfedildi. Fakat Chinchorro'ların dikkatleri çekmesi ancak 1983'te, Şili'deki Arica'nın merkezinde yükselen bir dağ kütlesinin altında çok iyi korunmuş 96 kadavranın bulunması ile gerçekleşti. Gıdalarının %90'ı deniz ürünü idi; balık, kabuklu deniz hayvanları, deniz memelileri ve yosun. Chinchorro'lar neredeyse hiç meyve, sebze ve kara hayvanı yememişlerdi. MÖ 5000'den önceki herhangi bir zamanda, cesetleri mumyalamaya başladılar, önce çocukları, sonra yetişkinleri. Kimse bunun nedenini bilmiyor. Kol ve bacaklardaki deriler, çorap çıkarır gibi, soyulur, geriye kalan gövde beyaz kil ile kaplanır, ölene benzetmek için boyanır ve başa kendi saçından yapılmış bir peruk takılır. Chinchorro'ların insan etini muhafaza etmekteki bu becerisi sayesinde, bilim insanları, Mısır piramitlerinden binlerce yıl eski kadavralardan bozulmamış DNA almayı başarabilmişlerdi.

Çocuk mumyaların çoğu, deniz ürünleri ile beslenen insanlar için şaşırtıcı şekilde, ileri derecede kansızlık belirtileri gösteriyorlardı. Bu muhafaza edilmiş kadavralarda paleoparazitologlar,** çoğunlukla balıkları ve deniz aslanlarını etkileyen fakat çiğ balık ve deniz ürünü yiyen insanlara da geçen bir deniz bağırsak kurdu olan *Diphyllobothrium pacificum* yumurtaları buldular. Bu parazit bağırsaklara kenetlenir ve vücuttan besin maddeleri emer. Bazıları beş metreye kadar büyür. Eğer bağırsak kurdu, sindirim sisteminde doğru yere kenetlenebilirse, kurbandan B12 vitamini emer ve kansızlık hastalığının en ölümcülüne yol açar. Chinchorro'lar görüldüğü kadarıyla parazitlerle kuşatılmıştı.

Chinchorro mumyaları çoğunlukla yeniden boyanıyordu, bu da onların belki de yıllarca sergilenmeye devam edildikleri anlamına geliyordu. Ru-

* **Vikunya:** Bir tür vahşi lama. (Ç.N.)

** **Paleoparazitolog:** Tarihi parazitler üstüne çalışan bilim insanı. (Ç.N.)

hun vücutla iç içe olduğuna inanılan bir toplumda, kederli ebeveynlerin, çocuklarının naaşlarının yok olup gitmesine izin vermeyecekleri tahmin edilebilir. Şurası kesindir ki Chinchorro mumyaları, And toplumlarını İnka'lara kadar getiren olgunun ilk ortaya çıkış noktasıdır: muhafaza edilmiş saygın ölülerin yaşayanlar üstünde güçlü bir etki yaratabileceği inancı.

MÖ 3200'den önceki bir zamanda, muhtemelen MÖ 3600'den önce, Norte Chico'da bir şey oldu. Norte Chico'da dünya çapında etkisi hissedilecek bir patlama mümkün değildi, hatta akıl dışıydı. Fırat-Dicle, Nil, İndüs ve Huang He (Sarı Nehir) havzaları verimli, güneşli, iyi sulanan tahıl ambarları olup, çiftçileri tohum ekmeye davet eden geniş ovalık alanlardı. Yoğun tarım, karmaşık ve çok yönlü toplumların olmazsa olmaz koşulu olarak görüldüğünden, uygarlıkların ancak çiftçi dostu yerlerde yükselebileceği tezi uzun süre kabul görmüştür. Peru kıyıları ekonomik açıdan umutsuz vakadır: kıraç, bulutlu, neredeyse hiç yağış almayan, sismik ve iklim bakımından dengesiz, ırmak boyları dışında, liken ve üstbitkiler (sisin nemini emen köksüz bitkiler) hariç hiçbir şeyin yetişmediği yerler. Creamer bana şöyle demişti: "Esaslı bir şeye başlamak isteyeceğin son yer. Üstüne bir şey inşa edilebilecek gibi gözükmeyen bir yer."

Yine de, bir şeyler inşa edildi. Haas ve Creamer 2005'te şöyle yazmışlardı: "Norte Chico'daki yerleşim yeri kompleksleri, olağanüstü dışında hiçbir kelimeyle tanımlanamaz."

Kamusal mimari tarzında az sayıda mütevazı yerleşim... And'ların diğer bölgelerinde bulunurken, Norte Chico vadilerinde en az 25 büyük törensel/yerleşim biriminin yoğunlaşması, kendine özgü benzersiz bir durumdur. And'ların çoğu ince kumla kaplıydı [B.Ö. 3000-1800 arası]. Birkaç yerde, gevşek kumların arasında göze çarpan, höyük biçiminde karınca yuvaları vardı. Ayrıca Norte Chico'da bir volkan vardır.

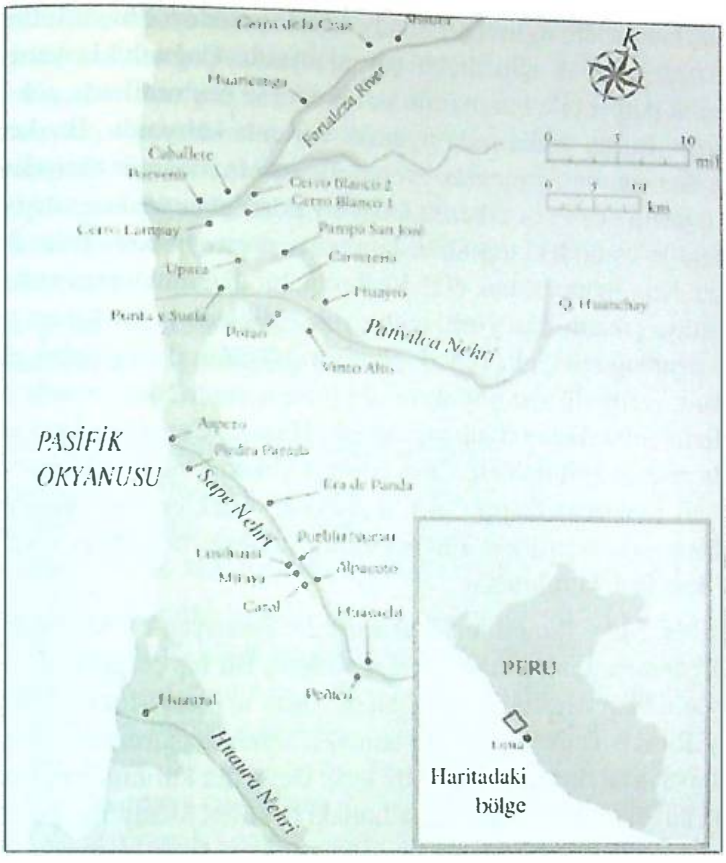
Norte Chico, dört dar nehir vadisinden oluşur: güneyden kuzeye Huaura, Supe, Pativilca ve Fortaleza. Kırk beş kilometreden daha kısa bir kıyı şeridinde dizilmişlerdir. Bölgede tam kapsamlı arkeolojik araştırmalar 1941'de Aspero'da, Supe'nin ağzındaki bir tuz gölünde çalışan Harvard'lı Gordon R. Willey ve John M. Corbett tarafından yapılmıştır. Büyük bir çöp yığını ve içinde çanak çömlek bulunmayan çok odalı bir bina ile ezilerek düzleştirilmiş toprak zeminin altında birkaç darı koçanı buldular. Bunu ne yapacaklarını bilmiyorlardı. Daha önce incelenen Peru'daki büyük yerleşimlerde çömlek bulunurken, burada niye yoktu? Darı, en azından seçkin kesim için ana gıda maddesi iken, niye tüm yerleşimde yalnızca bir avuç darı koçanı bulunmuştu? Ayrıca bir tuz gölünde nasıl darı yetiştirebilmiş-

Peru'daki Kızılderili kentleri, dünyada en çok yağma edilmiş arkeolojik alanlardır. Yağma, bin yıl öncesine dek uzanır. İnka'lar atalarının merkezlerini talan etmiş, bazen de sanatlarını ve taş işçiliklerini yeniden kullanmışlardır. Tawantinsuyu'nun İspanyollar tarafından yağmalanması, talan geleneğini bir felaket düzeyine çıkardı, itici gücünü ise Peru Kızılderililerin çaresiz yoksulluğu oluşturuyordu. Burada, Fortaleza Vadisi'nde mezar soyguncularının, yerel çiftçiler oldukları hemen hemen kesindir, bin yıllık mezarları nafile bir altın eser bulma çabasıyla paramparça etmişlerdi. Diğerleri ölülere mum ışığında edilen gizemli dualar için tapınaklarda, toplanmışlardır. Ölülerin güçleri alkol ve sigara ile algılanır.

lerdi? Tarım yapabildikleri halde, çömlekleri nasıl olmazdı? Karbon testinin icadından önce Aspero'nun yaşını saptamanın bir yolu yoktu. Şaşkınlık içindeki arkeologların verilerini yayınlamaları 13 yılı aldı.

Aspero'nun merak edilen birçok konusu arasında, Willey ve Corbett'in de belirttiği gibi, bazıları 5 metre yüksekliğe ulaşan, yarım düzine höyüktü. Bu iki kişinin yazdığına göre, bu "tepecik veya höyük"ler "doğal nedenlerle oluşmuş kum yükseltileri". İlk kazısından 30 yıl sonra Willey, Aspero'yu şimdi Florida Üniversitesi'nde arkeolog olan Michael E. Moseley ile yeniden ziyaret etti. Onda hayal kırıklığı yaratsa da Willey, bu doğal "tepeceklerin", aslında insan yapısı "tapınak türü platform höyükler" olduğunu hemen anladı. O çağ için mümkün olabileceğinden maddi anlamda

daha ileri bir kültürün kanıtlarıydılar. Aslında, Aspero'da Willey'nin ilk gelişinde gözden kaçırdığı *on yedi* yapay tepecik olabilirdi. Şuna işaret etti: "Aramadığın bir şeyi bulamamak can sıkıcı olduğu kadar çok da güzel bir örnektir."

Yaklaşık aynı zamanlarda, Moseley'nin doktora öğrencilerinden biri doktora tezini Aspero hakkında yazdı. Yedi radyokarbon testi yaptıracak kadar parası vardı. Onlardan bir tanesine göre Aspero, MÖ 3000 yılına kadar gidiyordu. Öğrenci, daha yakın bir yerleşimde yaptırdığı testte MÖ 4900 tarihine ulaştı. *Saçma*, diye düşündü. *Tarihler çok eskiydi, belli ki bir şeyler yanlış gitmiş olmalıydı. Belki bir şey* örneklere bulaşıp kirletmişti. Ve o tarihleri bir kenara attı.

Bir yanlışlık olabilirdi. 1994'te Lima'daki San Marcos Ulusal Üniversite'sinden Ruth Shady Solis, Aspero'dan yirmi kilometre içerideki Caral diye bilenen yerde çalışmaya başladı. İş çok zordu. Peru'nun arkeolojisi için harcayacak az parası vardı ve neredeyse tümünü dağlardaki muhte-

şeın taş harabelere ayırmıştı. Shady, kıyıda neredeyse hiç bilinmeyen kaya yığınlarını kazmak için hiçbir şey alamazdı. Çoğunlukla yardımcılarına ödeyecek parası bile olmuyordu ve neredeyse boş vadilerde, tek başına çalışıyordu. Bazen arabasında uyumak zorunda kalıyordu. Bir keresinde, o içinde iken, arabası çalınmak istendi. Boğuşma sırasında dizinden vuruldu. İşler, o yirmi beş Peru askerini kazıya yardım etmeye ikna edişiyle hızlandı. Caral'ın üstündeki toprak ve kumu her geçen yıl biraz daha fazla kaldırıyordu. Kumlu topraktan, 600 dönümlük bir dizi muhteşem anıtsal mimari yapı ortaya çıkardı: biri yirmi metre yüksekliğinde ve bir kenarı yüz yetmiş metre uzunluğunda, altı büyük platform höyüğü, iki yuvarlak alçak tören meydanı, yarım düzine höyük ve platform kompleksleri, içinde oturulacak dairelerin bulunduğu büyük taş binalar. Haas ve Cereamer kazı yerini 2000 yılında ziyaret ettiler. Shady'nin bulmuş olduklarından etkilenerek, kendilerine ait fonları kullanıp Caral'dan çıkan örneklere radyokarbon testleri uygulanmasını önerdiler. Testler, kentin tarihsel boyutunu teyit etti: MÖ 2600'den önce kurulmuştu.

Peru'da, Mısır Piramitleri kadar eski, bilinmeyen bir kentin bulunması, dünya çapında gazete manşetlerini süsledi. Bu bir çekişmeye de yol açtı. Shady'nin Marcos Ulusal Üniversitesi, Haas'ın Field Müzesi ve Creamer'ın Kuzey Illinois Üniversitesi'nin tamamı, kendi araştırmacılarının başarılarını dünyaya haykırdılar. Fakat Birleşik Devletler kurumlarının megafonları daha büyüktü. Bu başlıkların altındaki öyküler, Shady'nin yıpratıcı emek harcadığı yıllara yetersiz bir ilgi göstermiştir. Latin Amerika'nın birçok yerinde, gayet haklı nedenlere dayanan bir kırgınlık vardı çünkü Birleşik Devletler işçileri büyük bütçelerle, yerel yoksul bilim insanlarının yaptığı işlerden çıkar sağlıyorlardı. İşbirliği devam etmedi. Shady, Caral'da çalışmayı sürdürdü. Ruiz'in de katıldığı Haas ve Creamer ise, kuzeydeki diğer nehir Pativilca ve Pativilca'nın hemen kuzeyindeki Fortaleza'yı araştırmaya başladı. Haas'ın bana söylediğine göre anıtsal mimarili tören yapıları ve evrensel mimari yönlerinden Caral ile eşdeğer "temel yerleşim merkezleri" buldular. Ve bazıları daha da eski idi.

Huaricanga ve çevredeki toplulukların incelenmesi eksiksiz olmaktan uzaktır. Haas, Creamer ve Ruiz ilk bulgularını 2004 Aralık'ında yayınladılar. MÖ 9210'un başlarında kıyının iç taraflarında yaşayan insanlara dair kanıtlar bulunmuştur. (Daha eski tarihlerin açıklamaları vardır.) Fakat daha bir eski tarihle özdeşleşen en eski kent MÖ 3500'ler civarına dayanan Huaricanga kentidir. Diğer kentsel yerleşimler birbirlerini aralıklarla izler: Cabalette MÖ 3100'e, Porvenir ve Upaca MÖ 2700'e gider. Tek tek ele alındığında, yirmi beş Norte Chico kentinin hiçbiri, büyüklük bakımından

Sümer kentlerinin rakibi olamazdı fakat toplamda Sümer'den büyüktüler. Mısır piramitleri daha büyüktü fakat yüzyıllar sonra inşa edilmişti. Haas ve Creamer'a şunu sordum, dünya dışı canlılar, diyelim ki MÖ 3000'de, dünyamıza inmiş olsalardı ve en ileri ve gelişmiş toplumu aramış olsalardı, hangisi olduğunu söyleyecektik? Haas şöyle demişti: "Bu tür sorulardan nefret ederim çünkü bu, bilim insanlarından, kültürleri birbirlerine karşı bir cetvel üstünde mertebe verip derecelendirme gibi belirsiz bir işe soyunmalarını istemektir."

Creamer şöyle bir soru sordu: "Bu, dünya dışı canlıların, ileri olmaktan ne anladıklarına bağlı değil midir? Yani, onların ne düşündüğünü kim bilebilir?"

Onlardan bana anlayışlı davranmalarını istedim.

Haas gönülsüzce "Nereye varmak istediğini biliyorum," dedi. "MÖ 3000'de senin dünya dışı ziyaretçilerinin, menüde çok sınırlı sayıda seçenekleri olacaktı. Ve bu seçeneklerden biri de Norte Chico olacaktı."

İnsanlar, kamusal anıtlar inşa etmek için sepetlerini ağır kayalarla doldurup, sırtlarında taşıyarak günlerini geçirmeye pek gönüllü olmadıklarından, Haas, Creamer ve Ruiz'e göre bu kentlerin işleri teşvik eden ve yöneten bir merkezi hükümetin olması gerekirdi. Başka bir deyişle, Norte Chico'da, *homo sapiens* tarihte daha önce yalnız bir kez gerçekleşen bir olayı yaşadı: Mezopotamya'da ortaya çıkan daha iyi veya daha kötü liderler yeteri kadar prestij, etki ve hiyerarşik konuma sahip olarak tebaalarını ağır işlerde çalışmaya ikna etmişlerdi. Norte Chico'daki de insanoğlunun bir *hükümet*le yaşadığı ikinci deneyim idi.

Haas şu soruyu sordu: "Hükümetin çıkış noktası nedir? İnsanların kişisel özgürlüklerinin bir bölümünden feragat etmelerini sağlayan neydi? Bundan ne kazandılar? Filozoflar bu soruyu yüzyıllardır soruyorlardı. Fakat arkeolojinin de bu konuya katkı sağlaması gerekirdi. Norte Chico'da bir takım yanıtları bulabildik. Dünyada yalnız iki tane örneği olan yerlerden biriydi, Orta Amerika'yı da sayarsak üç. Hükümet denen şey buralarda *icat* edilmişti. Geri kalan her yerde ya miras kalmış ya da emaneten alınmıştı. İnsanlar ya hükümetleri olan toplumlarda doğmuş ya da komşusunda görüp bu fikri kopyalamışlardır. Burada çözüm yollarını kendileri üretmişlerdir."

Haas'ın bu iddialı savı, bazı meslektaşlarına abartılı gözüktü. Vermont Üniversitesi arkeologlarından James Peterson bana şu soruyu yöneltti: "Ya bazı Amazon kabileleri, Kuzey Amerika'daki Mississippi toplumları? Ve de Afrika? 'Hükümet' oralarda da bağımsız şekilde mi icat edilmişti?" Fakat Haas bu halkların, güçlü merkezi liderliğe sahip hiyerarşik yapılı top-

lumların varlığından haberdar olduklarını ve bu modelleri kendi toplumlarına uyarlayabildiklerini öne sürer. Ancak çok az yerde ki Norte Chico da onların arasındaydı, kültürler bir yol haritası olmaksızın kendiliğinden ilerliyorlardı.

Haas'ın bana söylediğine göre, Norte Chico'da, hükümetin filozofların çoğunlukla tahmin ettiklerinin tersine, karşılıklı savunma gereksinimi sonucu ortaya çıkmadığı görülmektedir. Bu yirmi beş kent stratejik olarak konumlanmamışlardı, savunma surları yoktu, yanmış binalar veya ölümcül yaralar almış cesetler gibi savaşın izleri yoktu. Dediğine göre, yöneticilerin gücünün temelini kolektif ekonomik ve manevi mallar oluşturuyordu. Norte Chico, Pamuk Krallığı denen yerdi.

Shady'nin keşfine göre, Norte Chico'nun artan nüfusunu besleyebilmek için vadi halkı toprağı sulamayı öğrendi. Ortam ve çevre araziyi kendi amaçlarına daha uygun bir hale getirdiler. Şansa bölge coğrafi olarak sulanmaya elverişliydi. Çiftçiler için sulamanın baş düşmanı buharlaşmadır. Bir bardaktaki suyun, buharlaştığında geriye tuz ve mineralden oluşan ince bir tabaka bırakması gibi, sulama kanallarında buharlaşan su da toprakta tortu bırakır. Şaşılacak kadar kısa bir sürede, tuzlu tortular toksik düzeye ulaşarak, araziyi kullanılamaz hale getirir. Cordillera Negra tepecikleri Norte Chico kıyısına yakın olduğu için, vadiler kısa ve dik yamaçlıdır ve ırmaklar denize neredeyse yükseklerden dökülürmüş gibi, büyük bir hızla ulaşırlar. Yolu değiştirildikten sonra bile su sulama kanallarından öyle hızlı akar ki buharlaşamaz ve toprakta tuz birikmez. Bugüne kadar su dolu, kabarmış sulama hendeklerine tekne ile ilerleyerek ulaşılabilir ve bu kanalların bir bölümü muhtemelen bu höyükleri inşa edenlerle aynı çiftçiler tarafından yapılmıştır.

Sulamanın en önemli ürünü pamuk idi. Dünyada kırk çeşit pamuk bulunur, ikisi Amerika'da, diğer ikisi ise Ortadoğu ve Güney Asya'da olmak üzere, pamuğun dört çeşidi evcilleştirilmiştir. Pamuk, Avrupa'da 13. yüzyılda tanınmaya başladı fakat 18. yüzyıla kadar yaygın değildi. Kolomb ve adamları dayanıklı keten ve kalın yün giyerlerdi.* Güney Amerika pamu-

* Kendi kaşıntı veren yünlüleri ile Kızılderililerin pürüzsüz, düz pamuklularını arasında tercih yapmak durumunda kaldıklarında, istilacılar kendi elbiselerini atıp, yerlilerin elbiselerini giydiler. Sonra bu tercih Avrupa'ya da yansıdı. Pamuk, Avrupa'da 18. yüzyılda rahatça bulunulabilir hale gelip de, tekstil pazarının çoğunu ele geçirince, Fransız yün üreticileri bu yeni elyafın yasaklanması için hükümeti ikna ettiler. Yasa, pamuğun yükselişini durdurmayı başaramadı. Tarihçi Fernand Braudel'in işaret ettiği gibi bazı yün üreticileri çizmeyi aştı: fahişelere pamuklu elbise giydirip Paris sokaklarında gezdirmeyi önerdi, böylece polis onları sokağın ortasında soyup çıplak bırakacaktı. Teorik olarak, bu sayede burjuva kadınlar, fahişe sanılıp sokak ortasında soyulmak korkusuyla pamuklu giymeyeceklerdi. Bu tuhaf korumacılık tarzı hiçbir zaman uygulamaya geçirilmedi.

ğu (*Gossypium barbadense*) bir zamanlar yabani olarak, kıtanın Atlantik ve Pasifik kıyılarında yetişirdi. İlk olarak, Amazonya'da, tercihen nehir ağzına yakın bir yerde evcilleştirilmiş olabilirdi. Bugün onun yerini alan Meksika pamuğu (başka bir tür olan *Gossypium hirsutum*) dünya üretiminin çoğunu karşılar. And'lardaki geçmişinde uzun kabarık kozalı Güney Amerika pamuğunun bazı çeşitleri pembe, mavi veya sarı gibi doğal renklere sahipti ve And kültürünün yumuşak dayanaklarından olmuştu. Kumaş parçasını ona verdikten sonra Ruiz bana şöyle dedi: "Norte Chico'da görsel sanat eserlerine neredeyse hiç rastlanmıyoruz. Ne heykel ne oymacılık ne yarım kabartma ne resim veya çizim; iç kısımdakiler ise tümüyle sade idi. Tüm gördüklerimiz bu büyük höyükler ve kumaşlar."

Pamuk, bölgesel ticaretin kilit unsuruydu. Aspero gibi kıyı şeridindeki yerleşim birimlerinde oturan insanlar, büyük miktarlarda hamsi ve sardalye yakalayabilirler: Caral, Huaricanga ve içteki diğer kasabaların sulama sayesinde elde edilen pamuk, meyve ve sebzeleri vardı. İç kısımdaki Caral ve Huaricanga'da bulunan sayısız balık kılçığı ve kıyıdaki Aspero'da bulunan meyve çekirdekleri ve pamuktan yapılmış ağlar, bunların birbirleri ile değiş tokuş edildiğinin kanıtı idi. Haas'a göre balıkçılar ağ için pamuğa gereksinim duyduklarından, değiş tokuşu iç kısımlardaki merkezler denetlemiş olmalıydı. Pamuğun hem ihtiyaç duyulması hem de kolay depolanabilmesi onu kullanışlı bir değişim veya statü aracı yapıyordu. Pativilca üstündeki Upaca'da Haas'ın ekibi taştan yapılmış bir deponun kalıntılarını buldu. Eğer Haas'ın tahmin ettiği gibi pamuk depolamışlarsa, o kumaş delisi toplumda, burası devlet gücünün ve refahın simgesi ve Fort Knox'un o tarihlerdeki karşılığı demekti.

Bu iddialarda bulunan Haas ve Creamer, uzun dönemli bir tartışma için pozisyonlarını belirliyorlardı. 1975'te Floridalı arkeolog Michael Moseley, Aspero'daki kendi çalışmaları ile Perulu ve diğer araştırmacıların çalışmalarını MFAC hipotezinde topladı: And Uygarlığının denizle ilgili temelleri. Ona göre Aspero civarında yalnızca kişisel tüketimle yetinen tarım vardı çünkü orası bir balıkçılık merkeziydi ve büyük İnka'lar da dahil sonraki dağlık Peru kültürlerinin kökenleri dağlarda değil, Humboldt Akıntısı'nın büyük balıkçılığında yatıyordu. Kıyı Peru'sunun tarihi kentleri gıdalarını ve geçimlerini tarımdan ziyade denizden sağlıyorlardı.

MFAC hipotezi yani balıkçılık yapan, balıkçılıkla beslenen toplumların da uygarlık kurabilecekleri tezi, radikal, hoş karşılanmayan ve ekonomik olarak imkânsız diye eleştirilen bir tezdi. Moseley sonra bundan vazgeçti. Pek de şaşacak bir durum değil! MFAC, arkeoloji kuramı penceresi içinde

bir tuğla gibiydi. Arkeologlar her zaman insan toplumlarının dış görünüşleri farklı olsa bile temel açılardan her yerde benzer olduğuna inanmışlardır. Film başa doğru sarıldığında öyküler hep aynıdır: Yiyecek bulmak isteyen toplumlar tarımı geliştirir, yiyecek arzındaki artış nüfus patlamasına yol açar, toplum büyür ve sosyal katmanlar oluşur, güçlü din adamları üstte, köylü yetiştiriciler altta yer alır; yoğun kamu görevleri ve işleri birbirini izler, bunlara aralıklarla sosyal çatışmalar ve savaşlar eşlik eder. Eğer MFAC varsayımı doğru ise Peru'daki erken uygarlık, temelde Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Çin'deki erken uygarlıklardan ayrılırdı. Dünyanın geri kalanındaki gelişmekte olan toplumlarda dönüm noktası olan çiftçilik Peru'da sonradan düşünülmüş bir unsurdu. (Birinci bölümde, Peru'yu, bağımsız Neolitik Devrimin yeri olarak nitelendirmiştim ve arkeolojik pratiği izleyerek bunun tarımın bulunması ile başladığını anlatmıştım. Eğer MFAC doğruysa, tanımlama değiştirilmek zorundadır.)

Taraftarlarının da kabul ettiği gibi MFAC varsayımı radikaldi fakat onu destekleyen kanıtlar göz ardı edilemezdi. Florida Üniversitesi arkeologlarından Susan de France'ın söylediğine göre, kemik analizleri uyarınca, geç Pleistosen dönemi kıyılardaki avcı-toplayıcılar protein gereksiniminin %90'ını denizden karşılıyordu: hamsi, sardalye, kabuklu deniz hayvanları ve diğerleri... Arkeolojik kazılara göre bu model binlerce yıl sürmüştü. "Aspero" gibi sonraki yerleşim birimleri de balık kemikleri ile doludur ve neredeyse hiç ekili ürün izine rastlanmaz." Bana söylediğine göre MFAC varsayımı şöyle özetlenebilirdi: "bu yüksek sayıdaki hamsi kemikleri sana bir şey söylüyor." Maine Üniversitesi'nden Daniel H. Sandweiss'a göre, bu "şey", olağanüstü yoksul kıyının açıklarındaki olağanüstü zengin okyanusun kritik faktör olduğu idi.

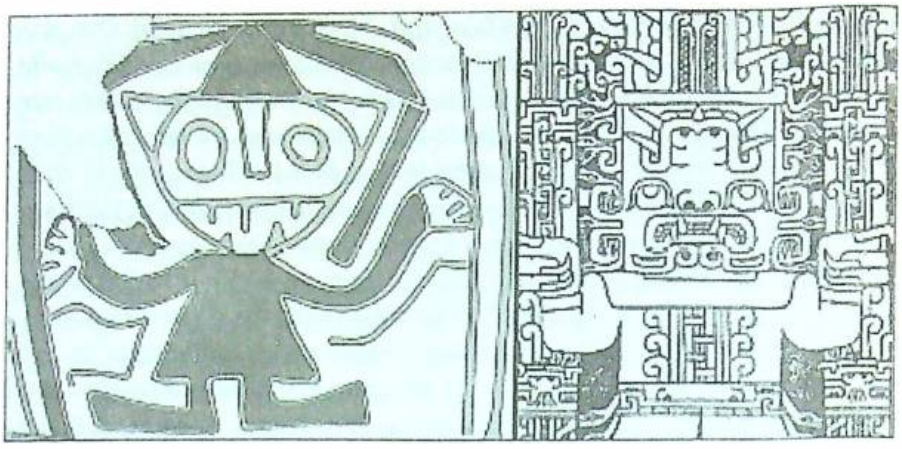
MFAC varsayımını hem destekleyen hem de ona karşı çıkan yeni kanıtlar 1990'ların ortasında, Shady'nin Supe Nehri'nde yaptığı ezber bozan çalışması ile ortaya çıktı. (Aspero, hatırlanacağı üzere nehrin ağzındaydı.) Shady'nin ekibi, nehir kenarındaki on yedi yerleşimi ortaya çıkardı, bunların ikinci en büyüğü Caral'dı. Bu kadının bakış açısına göre, anıtsal binalar büyük bir yerleşik nüfus anlamına geliyordu ancak yine bir hayli hamsi kılçığı vardı, yerel çiftçilerin pamuk dışında başka bir şey ektiğine ilişkin hiçbir şey yoktu. Moseley'ye göre burada bulunan balık kılçıkları, kıyıdaki bol miktardaki proteinin insanları balık üretimini artırmak için gerekli balık ağlarının hammaddesi olan pamuğu üretebilmek için iç kısımlara gidip sulama şebekesi inşa ettikleri ve bu arada götürdükleri balıkları da burada tükettikleri anlamına geliyordu. Haas'a göre, balık ağı gereksinimi dizginleri iç kısımdaki kentlerin eline verdi. Norte Chico, diğer gelişen tüm top-

lumlar gibi çiftçiliğe dayanıyordu fakat gıda amaçlı olanına değil. Öte yandan kıyıdakinden çok daha fazla insan dört nehrin kenarlarında yaşıyordu ve etkin olmak zorundaydılar, diye ekledi Haas. Moseley, hiçbir zaman tam olarak kazılmayan Aspero'nun diğerlerinden daha eski bir kent olduğuna ve onlar için bir model oluşturduğuna inanıyordu. De France şöyle dedi: "Arkeoloji için önemli olan" sonunda toplumun faaliyet alanı değil, kanıtın nereden ortaya çıkmış olabileceği ile gıda arzıdır. Pamuğu yiyemezsin." Eğer Moseley ve Shady planladıkları gibi Aspero'ya dönselerdi kanıt şu veya bu biçimde ortaya çıkabilirdi. Eğer haklıysalar ve Aspero'nun aslında şimdi sanıldığından daha eski olduğu ortaya çıkarsa, dünyanın en eski kenti, insan uygarlığının başladığı yer unvanını kazanabilir. Moseley şaka yollu şöyle dedi: "Belki de artık insanların 'Yeni Dünya' demesinin önüne geçeriz."

Norte Chico kabileleri çok sert olmasa da tabii ki teokratiktiler, liderler tebaalarını itaate ikna için ideoloji, karizma ve zamanlaması ustaca ayarlanmış pozitif destek göndermek gibi bir bileşimi uyguluyorlardı. Höyüklerin tepesinde neredeyse rastgele dağılmış balık kılçıkları ve kül birikintilerinin aralarında yanmış kayalar, ocak taşları bulunmaktaydı. Haas ve Creamer'a göre bunlar ziyafet artıklarına benziyordu. Kent yöneticileri höyüklerin inşası ve bakımı süresince, iş gücünü teşvik ve ödüllendirmek için, çalışma yerinin üstünde balık ve ararot otu pişirilen kutlamaları düzenlerdi. Daha sonra geriye kalan çöpü tümseğe karıştırıp, kutlamayı inşaat işiyle birleştirirlerdi. Bu ziyafetlerde alkolün başrolde olması neredeyse kesindi. Ve muhtemelen hem vokal hem de enstrümantal olarak müzik vardı. Caral'ı kazarken Shady, ana tapınakta bir boşlukta pelikan kanadı kemiklerinden yapılmış 32 tane flüt buldu.

Bu ilk büyük yapıları inşa etmek nasıl bir şeydi? Haziran 1790'da, Fransız Devrimi çürümüş ve iflas etmiş bir monarşiyi yıktıktan bir yıl sonra, her toplumsal sınıftan binlerce Parisli yeni toplumun bir anıtı olarak Champ de Paris'i yaratmak için bir araya geldi. Herhangi bir zorlama veya ödeme olmaksızın yoğun yağış altında büyük bir alanı bir buçuk metre derinliğinde kazdılar, sonra yeteri kadar kum ve çakılla doldurup yarım milyon kişi kapasiteli bir açık hava amfiteatrı yaptılar. Tüm bu devasa çaba üç hafta sürdü. Benzer biçimde, yeni bir yaşam tarzının hayranlık uyandıran, görkemli bir kutlaması Norte Chico'da da olmuş olabilir.

Bugün bile darı, şeker ve meyve ağacı tarlaları ile bezenmiş sulama yapılan araziler ile çöl arasındaki zıtlık şaşırtıcıdır. Suyun ulaşmadığı yerlerde,

Bir su kabağına oyularak yapılmış yakın zamanda bulunmuş bu çizim (solda) araştırmacıları sivri dişli Değnekli Tanrının, neredeyse dört bin yıl süren And dinsel geleneğinin bir merkez figürü olduğunu saptamalarına yol açtı. Sağda, Miliat'tan sonraki ilk bin yıldan bir Değnekli Tanrı)

hemen çorak topraklar başlardı ve sınır çizgisi, bir adımla geçilecek kadar inceydi. Sisli ve kayalık topraklarda doğmuş insanlar için yeşil topraklar hayranlık uyandıran bir olgu olmalı. Doğaldır ki bu mucizeyi yerine getirme sözünü veren rahip ve yöneticileri yücelteceklerdi. İçkili bir ziyafet bir ödül olacaktır.

Norte Chico tanrılarının bilinen tek tasviri, bir sukabağının yüzeyine oyularak yapılan çizimdir. Sivri dişli, başlık takan, cepheden önüne bakan ve her iki elinde dikey olarak tuttuğu iki sopa veya asa ile tasvir edilmiştir. Cereamer 2002'de kabağı bulduğunda, görüntüsü And araştırmacılarını şoke etmişti. Görüldüğü kadarı ile bu Yönetici Tanrının erken bir uyarlamasıydı, And Panteonunun ana karakterlerinden olan, sivri dişli, emrindekileri yöneten bir tanrı. Önceden, Değnekli Tanrının en erken MÖ 500 civarında ortaya çıktığı düşünülmüştü. Radyokarbon testlerine göre Norte Chico su kabağı MÖ 2280 ile 2180 arasında yetiştirilip hasat edilmişti. Haas ve Creamer'ın öne sürdüklerine göre, bu erken tarih temel And manevi geleneklerinin Norte Chico kökenli olduğunu ve en az dört bin yıl sürerek daha önce sanılandan bin yıl daha uzun bir süre devam etmişti.

Birçok araştırmacı bu bulguya şüpheyle yaklaştı. Lima'daki Peru Papalık Katolik Üniversitesi'nden arkeolog Kryzsztof Makowski'ye göre şeklen alışılmışın oldukça dışındaydı. Creamer bunu MS 900 ve 1300 tarihli tabakalarda bulmuştu, daha mantıklı bir açıklama, bu figürün aşırı kurak iklimden dolayı bozulmamış eski bir kabağın üstüne oyulmuş olması idi.

Bu tür eski materyallerin yeniden kullanımı bir sır değildir, yine de üç bin yıllık bir kabakla yapılma durumu daha önce hiç görülmemişti. Daha da önemlisi, Makowski'nin dediğine göre, araştırmacıların eski Perulular ın gerçekte Değnekli Tanrı denen kapsayıcı tek bir tanrıya inandıklarına ilişkin az kanıtları bulunmasıdır. Bana şöyle açıkladı: "Değnekli Tanrı" diye tanımladığımız olgu bir uzlaşmadır; Bizans sanatında standardize edilmiş olanları anımsatan standart tavırlar. Onun görüşüne göre, Peru'nun dinsel geleneği, açıkça çözülmeye başlamış olan benzer inançlarla örtüşen süreçlerdi, sanki çok uzak bir gelecekten gelen arkeologlar Avrupa'da kazı yapıyorlar ve her zaman her yerde olabilen haçın üstündeki adam üzerine düşünüp araştırıyorlardı. Niye bu tek adam? Birçok adam benzer tarzda tasvir edilmemiş miydi? Anlamı zamanla değişen tek adam mı?

Bulunacak daha pek çok kalıntı var. Güney Caral kıyısında, Shady'nin San Marcos'taki meslektaşlarından biri, belki bir o kadar büyük ve belki daha da eski bir yerde kazı yapıyordu; Norte Chico'nun kuzeyinde, Maine Üniversitesi'nden Daniel H. Sandweiss tarafından yönetilen bir araştırma ekibi, 2010'da, bir erken dönem anıtının Huaricanga'dan daha eski olabileceği sonucuna vardı. Norte Chico'daki tüm bu çabalar insanların tüm çabalarında olması gerektiği gibi bir sona ulaştı. Shady, Sandweiss, Moseley ve ABD'li iki araştırmacı MÖ1800 civarında depremler ve El Niño tufanı felaketlerinin meydana geldiğini saptadılar, bu Caral'daki yıkıcı toprak kaymalarına yol açmıştı ve aynı anda nehrin ağzındaki Aspero, kumların altında kaldı. Eğer bu iklimsel ve jeolojik felaketler Norte Chico boyunca meydana gelmişse, iki bin yıl önce başlamış bir uygarlığın sonunu getirmiş olabilirlerdi.

Yıkım, Güney Amerika'nın batısındaki insanların öyküsünü sona erdirmedi. Eskinin kalıntıları üstüne yeni kültürler ve toplumlar inşa edildi. And toplumları gelişip zenginleştikçe, tapınakları ve içindeki tasvirler daha azametli ve rafine olmaya başladı. Yine U biçiminde olup Norte Chico'da gördüklerim gibi alçak meydan modeliydiler ve çoğunlukla "Değnekli Tanrı" pozu ile tasvir edilenler, her zaman dik duruşlarını, gıcırdayan dişlerini ve sallanan değneklerini muhafaza ediyorlardı. Bin yıl sonra bu tanrı veya tanrılar İnka'ların yaratıcı tanrısı Wiraqocha'ya dönüştüler, ibadetleri İspanyollar tarafından acımasızca baskılandı.

"Kıyıda veya akarsu vadilerinde, Norte Chico kültürel bir ateş yaktı." demişti Moseley. Peru birçok farklı kültüre ev sahipliği yapmıştır, bunlar ders kitaplarındaki arkeolojik zaman tablolarında, bir sürü ok ve geri dönüşlerle gösterilmiş olup, Avrupalı kralların soyağaçları kadar anlaşılmazdı. Haas'a

göre, bu çeşitliliklerine karşın, tümünün kendi farklı yolları ile Norte Chico kaynağından çıktığı görülmektedir. Benzerlikleri tanımlamak bir cıva kabarcığını çekiç ile sabitlemek kadar zordur çünkü istisnalar boldur ve insan davranışı her zaman çok farklı ve değişkendir. Yine de And tarihini inceleyenler, bazı şeylerin yapılış tarzındaki şu veya bu biçimdeki tekrarların bir yabancı için çok çarpıcı olduğunu saptayacaklardır, tıpkı doğaçlama çalınan caz müziğinde olduğu gibi. Geniş bir bölgede değiş tokuş ekonomisinin önde gelmesi, kolektif törensel kamu projelerine eğilim, tekstil ile tekstil teknolojisine çok değer verilmesinin hepsi için Norte Chico'nun bir model oluşturduğunu söylemek mümkün gözüküyor.

Ancak *yalnızca* Norte Chico'nun. İzleyen dört bin yılda And uygarlığı dış dünyadan ithal edilen tek bir temel maldan etkilendi: darı. Diğer ikinci derece ürünler yolculuklarını daha sonra yaptılar. Örneğin tütün Amazonya'da evcilleştirildi, sonra kuzeye ihraç edildi ve Orta Amerika'dan Maine'e kadar Kızılderililerin en gözde kötü alışkanlığı oldu. Bu, darının, sosyal, kültürel ve hatta politik anlamda ne kadar merkezi bir konumda olduğunun ve Meksika'dan And'lara yüzyıllarca süren ve ilk gelen fenomen olduğunun bir göstergesiydi. İthal edilen diğer başlıca ürün ise ne yazık ki çiçek hastalığı idi.

Küçük Koçanlar

Henüz gün ağarmamış olsa da, birkaç kişi küçük dükkânın önünde bekliyordu. Metal parmaklık açılınca, ben de onların arkasından içeri girdim. Dükkân, Güney Meksika'daki Oaxaca kentinin orta sınıf bir semtinde idi. Alçak tezgâhın arkasında, yarım düzine kadın, beton bloklardan yapılmış, bel hizasındaki fırınların etrafında toplanmışlardı. Her fırının kubbe biçimindeki üst tarafına ısıtıcı olarak kullanılan iki düz, toprak tabak konmuştu. Kadınlar ustaca hareketlerle, tortiyaları (yirmi santim çapındaki ince, yuvarlak hamurlar) sıcak fırınların içinde kaydırıyorlardı. Birkaç saniye içinde tortiya kurudu ve sufle gibi kabardı. Ve pişmiş darı kokusu dükkânın kapısından dışarı yayıldı ki zaten binlerce yıldır Meksika ve Orta Amerika'ya nüfuz etmişti.

2001'de kurulan tortiya dükkânı, dünyanın en büyük kültürel ve biyolojik değerini, Güney Meksika'nın dar "belinde"ki birçok yerel darı çeşidini korumak için yapılmış yenilikçi bir girişimdir. Kıstak, dağların, plajların, nemli tropikal ormanların ve kuru savanaların iç içe geçtiği ve Mezoamerika'da en fazla ekolojik çeşitliliğin olduğu bölgedir. Oaxaca Teknoloji Ens-

Oaxaca'da gurme bir tortiya dükkânı. Itanoni, güney Meksika'nın yüzlerce darı çeşidini, binlerce yıldır sürmüş olan bir Mezoamerika geleneğini korumayı amaçlayan bir girişimdir.

titüsü'nden botanikçi T. Boone Hallberg bana şöyle dedi: "Oaxaca'nın bazı yerleri üç bin metreyi bulur. Diğer yerleri deniz seviyesindedir. Birkaç yüz metre içinde toprak bazen çok asitli, bazen de normaldir. İklim Otoyolun doğu tarafında batı tarafından farklı olacaktır." Bölgenin insan coğrafyası da aynı şekilde çeşitlilik arz eder: Her biri uzun ve kavgacı bir tarihe sahip bir düzineden fazla Kızılderili grubunun yurdudur. Aralarındaki çekişmeye karşın, bölgenin en büyük başarısında tümü rol oynamıştır: Mezoamerika tarımının gelişmesi, dünyanın ekolojik olarak en kolay kavranabilen çiftçiliği ve onun başyapıtı, yani tarımbilimcilerin darı dedikleri *Zae mays* denen ürün.

Tortiya dükkânının sahibi Amado Ramírez Leyva'yı ziyaret ediyordum. Oaxaca'da doğmuş ve ziraat eğitimi almış olan Ramírez, geleneksel çiftçiler ile kendisi gibi Kızılderililerden oluşan bir konsorsiyum kurmuş. (Ramírez Levya, Ñudzahui'dir [Mixtec], bölgenin en kalabalık ikinci Kızılderili grubu) Çiftçiler, onun dükkânı Itanoni'ye kurutulmuş darının sekiz

farklı çeşidini verirler. Taneler özenle öğütülür, tortiya için elle preslenir, pişirilip taze taze müşteriye sunulur. Itanoni, Ñudzahui dilinde "darı çiçeği" anlamına gelir ve darı tarlalarında açan bir çiçeğe gönderme yapılır. Bu dükkân yüksek kalitede tortiyalar satan Meksika'daki birkaç tortiyacıdan biridir, belki de tektir ve tek bir bölgenin tek bir çeşidinden yapıldığını gururla dile getirir.

Ramírez Levya bana şöyle dedi: "Meksika'da herkes gerçek tortiya yapmanın kurallarını bilir. Fakat bunu şimdiki tarzda elde edemezsin, belki yalnızca anneannenin mutfağında." Önce kurutulmuş darı tanelerini kireç ve su dolu bir banyoda ıslatacaksın ki ince ve yarı şeffaf kabuğu çıksın. (Kendi özel fiili olan bir süreç, bu fiil *nixtamalizar*'dır) Sonra taneleri ezerek öğütüp "*masa*" haline getir, yani hoş bir darı kokusu olan hafifçe yapışkan bir macun. *Masa* tuz, baharat, maya veya koruyucu katkı maddeleri karıştırmadan öğütüldükten sonra birkaç saat içinde pişirilmelidir ve pişirildikten hemen sonra da yenilmelidir. En iyisi sıcak yemektir, belki hardal veya peynir konup katlanarak "*tlacoyo*" biçiminde yenilebilir. "Bir kadeh şarap gibi, tortiya da özgün yöresinin tadını taşımalıdır." dedi "Denemek ister misin?"

Denedim, pişmiş kuru darı, erimiş çiftlik peyniri ve evde preslenerek elde edilen yağda pişmiş kabak çiçeklerinin dükkânı dolduran kokuları, midemden beynime acil mesajlar gitmesine yol açıyordu.

Ramírez Leyva bana bir tabak dolusu *tlacoyo* verdi. "Bu, buralarda bundan on bin yıl önce de yiyebileceğin bir şeydi." dedi.

Olayı şevk içinde, çok olmasa da, abartıyordu. Birincisi Kızılderililerin peyniri yoktu, Tortiya gerçekten eski bir yiyecek olsa da, on bin yıl önce tortiya yemiyorlardı. 11.500 yıl önce eski Kızılderililer, şimdi adı Puebla olan Oaxaca'nın kuzeybatısındaki eyalette, mağaralardan avlanıyorlardı. Bunlar mastodon ve mamut avcıları değildi, her iki türün de zaten soyu tükenmişti. Onların yerine geyik, at, antilop, yabani tavşan, dev kaplumbağa ve birkaç tür kemirgen avlıyorlardı. Sonraki iki bin içinde, geyik dışında tüm bu hayvanlar yok oldu, ya bir tür bölgesel aşırı avlanma ve öldürme ya da daha sıcak, daha kuru koşulların ortaya çıkmasıyla otlakların daralması ya da her ikisinin de etkisi ile ortadan kayboldular. Oaxaca ve Puebla halkının avlanmanın azalmasına yanıtı toplayıcılığa odaklanmak oldu. Üretken yerler arasında gidip gelen aileler kendi başlarına yaşayıp ilkbahar ve sonbaharda tohum ve meyve yediler. Kışın da avlandılar. Yaz boyunca 25-30 kişilik gruplar halinde, yörenin gözdesi ve bu mevsimde daha büyük gruplara da yetebilecek olan kaktüs yapraklarını tüketiyorlardı.

Bütün bu süre içinde çevre hakkındaki bilgi düzeyleri arttı. Bitkilerin nasıl (pişirerek) yenebilir hale getirileceğini meşe palamudunun taninli asidinden nasıl (öğüterek toz haline getirip sonra ıslatarak) arındırılacağını, dikenli kaktüs meyvelerini toplamak için nasıl maşa yapılacağını, ağaçların altındaki çalıların arasında nasıl yaban kabağı çiçekleri bulunacağını ve bunun gibi başka yararlı bilgileri öğrendiler. Süreç içinde belki de çöpe attıkları çekirdeklerin ertesi yıl nasıl kendiliğinden filiz verdiğini fark ettiler. Bu soruların toplamı, gelişen tarıma yön verdi, yalnız Tehuacán Vadisinde değil, Güney Meksika'nın birçok yerinde de. Kabak, su kabağı, biber ve chupandilla eriği ilk ürünler arasındaydı. İlk tahıl muhtemelen akdarı idi. Afrika kökenliydi. Günümüzde tüketilen değil, onun artık üretilmeyen kuzeni olan kirpidarı. Ardından da darı geldi.

Tüm temel tahıllar; buğday, pirinç, darı, akdarı, arpa ve diğerleri DNA düzeyinde şaşılacak denli benzeşirler. Fakat genetik benzerliğe karşın darı, diğerlerinden farklı görünüş ve tutum sergiler. O, siyah tüylü gece baykuşu ailesinin erken kalkan kırmızı başlı bir üyesi gibidir. Kendi başlarına bırakıldıklarında diğer tahıllar kendi kendine üreme kapasitesine sahiptirler. Darı taneleri kalın yapraklarla sarılı olduğundan, insanlar bu türün tohumlarını ekmek zorundadır aksi takdirde kendi başına üreyemez. Diğer tahılların ekilmeyen ataları evcilleştirilmiş torunlarına benzer. İnsanlar Ortadoğu'da bunların tanelerini yiyebilir ve hatta yer de, örneğin, küçük bir arazi parçasından hasat edilen yabani arpa bir aileyi doyurabilir. Tersine, on yıllardır araştırılmasına karşın yabani darı veya ataları hiçbir zaman bulunamamıştır. Darının en yakın akrabası, ona hiç benzemeyen teosinte denen bir dağ otudur. Teosinte, yabani buğday ve pirincin tersine pratik bir besin kaynağı değildir. "Başakları" korkutucu biçimde üç santim uzunluğundadır ve yedi ilâ on iki sert, tahtamsı çekirdeği vardır. Bir teosintenin tüm başağının besin değeri, modern darının tek bir tanesindekinden daha azdır.

Yabani otların taneleri sapın üstüne yakın yerde gelişirler. Olgunlaşınca, sap yavaşça kırılır, jargonda söylendiği gibi, patlar ve tohumlar yere dökülür. Yabani buğday ve arpada bir tek yaygın genin mutasyonu parçalanmayı (patlamayı) engeller. Bitki için değişim çok sakıncalıdır fakat hasadın insanlar tarafından yapılmasını kolaylaştırır. Taneler sapın üstünde toplanmayı beklerler. Dağılmayan ve dökülmeyen tanelerin keşfi ve ekiminin Ortadoğu'daki Neolitik Devrimin bir parçası olduğu düşünülmüştür. Diğer otlar gibi teosintenin de tohumları dökülür fakat bilinen herhangi bir dökülmeyen türü yoktur. (En az on altı gen, teosinte ve darının parçalanmasını denetler. Bu öyle karmaşık bir durumdur ki genetikçiler, taneleri

ayrışmayan türün nasıl kendiliğinden ortaya çıkabileceğini açıklamaya çalışmaktan vazgeçtiler.) Bilinen yabani ataları yoktu, ayrışmayan türün evrimini sağlayan doğal bir yol yoktu, kendi kendine üremek olanağı yoktu. İlginçtir Meksika Ulusal Kültür Müzesi'nde, 1982'deki bir sergide darının "evcilleştirilmeyip *oluşturulduğunu*" öne sürüldü, neredeyse sıfırdan.

1960'larda, Massachusetts/Andover'daki Phillips Akademi'den Richard S. MacNeish, Puebla'nın Tehuacán Vadisi'ni erken tarım izlerini araştırmak için titizlikle tarayan bir arkeoloji ekibini yönetiyordu. Peru kıyıları gibi, Tehuacán Vadisi de ikili bir yağmur perdesinde*, iki dağ silsilesinin arasında sıkışıp kalmıştı. Benzer biçimde kuraklık arkeolojik kanıtların korunmasına yardımcı oluyordu. Mac Neish'in ekibi herhangi bir şey bulana dek elli mağarayı araştırdı. 50 no'lu yerde Coxcatlan köyü yakınlarındaki kayalık sığınakta ekip sigara izmariti büyüklüğünde darı koçanları buldu.

Sonunda MacNeish'in ekibi Tehuacán Vadisi'ndeki beş mağarada 23.607 tane bütün olarak veya parçalar halinde darı koçanı buldu. Bu tarihi çöpler, Harvard'lı botanikçi Paul C. Mangelsdorf ile Stanford Caltech ve Chicago Üniversitesi'nde çalışan genetikçi George Beadle arasındaki uzun süreli akademik savaşın cephanesini oluşturdu. 1930'ların sonunda her iki adam da darının kökenleri hakkında tezler sundular. Mangelsdorf darının, artık kaybolmuş yabani atası ile *Tripsacum* cinsinden yabani otların birleşmesinden geldiğini söyledi. Ona göre teosinte, darının gelişmesinde herhangi bir rol oynamamıştı. Beadle'ın daha basit bir kuramı vardı: Darı doğrudan teosinteden gelmişti. Mangelsdorf, inanmadığı bu fikri küçümsedi. Okuyucu şimdi, herkesin bilmesi gerekmeyen uzak geçmişteki bir tartışmanın nasıl şiddetli kişisel bir kavgaya dönüşebildiğini görecektir. Bu iki adam arasındaki ilişki, önce soğuk, sonra sert, en sonunda da şiddetli bir hal aldı. Botanikçiler taraflarını seçip birbirleri hakkında iğneleyici mektuplar yazdılar.

Mangelsdorf, MacNeish ile çalıştı ve 23.607 darı koçanını tasnif etti. En küçük ve eski olanının darının gerçek yabani atası olduğunu Kızılderililerin ise sonradan onu *Tripsacum* ile çiftleştirip, modern darıyı elde etmiş olduklarını öne sürdü. Mangelsdorf'un küçük koçanlar kanıtı o denli güçlüydü ki 1960'larda teosinte varsayımını çürüttü fakat Beadle başka bir araştırmasından Nobel ödülü kazandı. Beadle'ın fikirleri, 1970'te Wisconsin Üniversitesi'nden botanikçi Hugh Iltis tarafından yenilenmiş bir biçimde devralındı. Iltis'in varsayımına göre, darı, Kızılderililerin yoğun olarak çiftleştirdiği, dolayısıyla özellikler eklediği veya çıkardığı teosin-

* **Yağmur Perdesi:** Özellikle dağların engellemesi dolayısıyla yağmur almayan bölge. (E.N.)

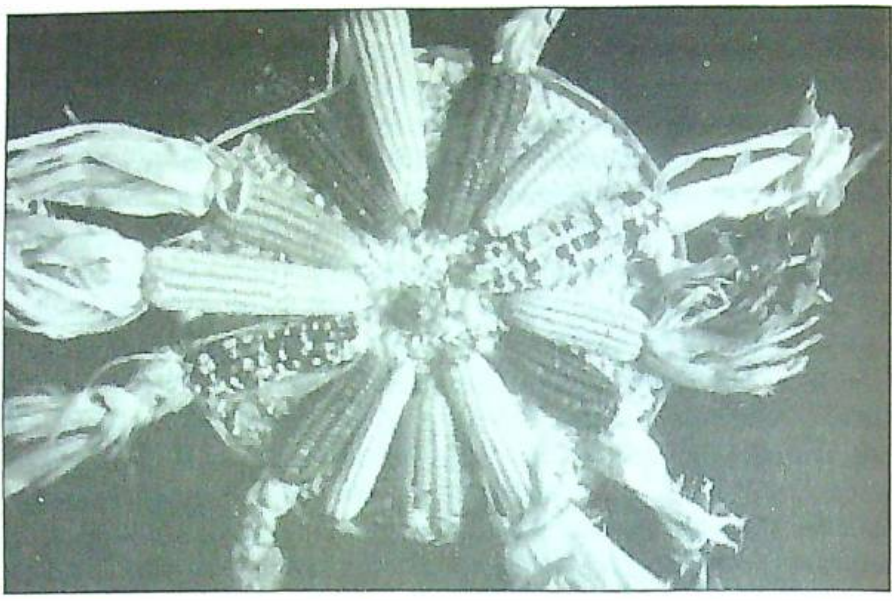
tenin tuhaf, topyekûn bir mutasyon geçirmesiyle oluşmuştur. Mangelsdorf tarafı kendini savunmada buldu. Iltis, Tehuacán Vadisi'nde bulunan "yabani darı" koçanlarının Arjantin'in olağandışı, tümüyle evcilleştirilmiş cin mısırı çeşidiyle benzer olduğuna işaret etti. Bundan sonra darının kökeni üstüne yapılan tartışmalar, Clovis üzerine çıkan savaşta olduğu gibi, sayfalar kapladı ve onun kadar sert oldu.

1997'de, Duke Üniversitesi biyologu Mary W. Eubanks, melezleştirme kuramını yeni bir tarzda canlandırdı. O, darının, nadir akrabalarından *Zea diploperennis* ile kuzen tür Doğu gama otunun tekrar tekrar çiftleştirilmesinden yaratılmış olabileceğini ileri sürdü. Farklı birkaç türden cins melezleştirilince, biyolog Barbara McClintock'ın "genomik şok" dediği sonuçlar oluşur: "yeni türlerin aniden ortaya çıktığı" DNA'nın tümüyle yeniden tanzim edilmesi. Eubanks'in kuramında, Kızılderililer *Zea diploperennis* ve gama otunun bileşimiyle karşılaştılar ve bu iki türün karışması ile tümüyle yeni bir biyolojik türün vücut bulacağının farkına vardılar. O, kanıt olarak bize eski darının özelliklerini gösteren ve laboratuarda üretilen *Zea diploperennis*-gama otu melezini gösteriyordu.

Teosinte tezi hep şüphe altında kaldı. 2001'de darı ile ilgilenen on iki bilim insanının oluşturduğu bir konsorsiyum Eubanks'in çalışmasına şiddetle saldırdı çünkü onlara göre, o melezinin, gerçek *Zea diploperennis* ile modern darının kaza sonucu oluşan karışımları olmadığını kanıtlamayı başaramamıştı. (Bu tür hatalar sürekli yapılır, yoğun bir laboratuarda, biyologlar için yanlış poleni kullanmak, tablayı yanlış etiketlemek veya bir analiz yerine bir başkasını yapmak sıradan hatalardır.) Bu arada, diğer genetikçiler modern darıyı oluşturmuş olabilecek teosinte mutasyonlarının faillerini saptadılar, buna darının nişastasını, Hatoni'nin ünlü tortiyasına hafif ve ince kıvamını verecek biçimde değiştiren gen çeşidi olan *sugary 1* de dahildir.

Darı, teosintenin birkaç adım sonraki hali olduğuna göre, bu bilim insanları modern türlerin, istenen özellikleri taşıyan bitkiler bulup teosinte ile çiftleştiren küçük bir grup tarafından teosinte tarlalarında bilinçli olarak geliştirildiğini öne sürdüler. New Jersey/New Brunswick'teki Rutgers Üniversitesi'nin genetikçileri 1998'de, azimli, atılgan, bilgili bitki çiftleştiricilerinin (ki Kızılderililer kesinlikle öyleydi) doğru teosinte mutasyonunu arayarak on yıldan kısa bir sürede darıyı çiftleştirmiş olabileceklerini tahmin ettiler.

Tarihçilerin bakış açısından ise, iki model arasındaki fark önemli değildi. Her ikisinde de Kızılderililer, Güney Meksika'da, muhtemelen yayla-

Oaxaca'dan yöreye özgü darı

larda, altı bin yıldan daha da önce, modern darıya doğru ilk adımları attılar. Her ikisi de modern darının, bilinçli, cesur bir biyolojik müdahale hareketinin sonucu olduğuna ilişkin kanıtlar öne sürmüştür. Pennsylvania Eyalet Üniversitesi'nden genetikçi Nina V. Federoff 2003'te şöyle yazmıştı: "tartışmasız insanın ilk ve belki de en büyük genetik mühendisliği başarısı." Federoff'un *Science* dergisinde de yayınlanan açıklaması ilgimi çekti. Onunla buluştuğumda şöyle dedi: "Yirmi birinci yüzyıl bilim insanları, olayı temkinli kumarbazlar gibi anlamaya çalışıyorlar." "Doğru" dedi. "Teosinteden bir ürün elde etmek... Şimdi yapmaya kalksan destek bulamazsın çünkü kulağa çok delice gelir." ve ekledi: "Bunu bugün yapan biri olsa, Nobel ödülü almıştı. Tabii laboratuarları Greenpeace tarafından kapattırılmadıysa."

Darıyı, koçan üstündeki açık veya koyu sarı renkteki mısır taneleri olarak düşünmeye alışmış olanlar için, Meksika darısının çeşitliliği şaşırtıcıdır: Kırmızı, mavi, sarı, portakal rengi, siyah, mor, krem rengi, çok renkli. Mezomerika darısının çok renkli karmaşası bölge kültürünün ve ekolojik bölgelerin karmaşıklığını da yansıtır. Bir yerdeki darıların koçanları bebek eli büyüklüğünde olup pirinç tanesi büyüklüğündeki kırmızı taneleri ateşte küçük topaklar haline gelirken başka bir vadide koçanları 60 santim uzunluğunda, büyük, şişik taneleri Meksikalılar tarafından kızartılıp çor-

balarının üstüne konan çeşitleri de vardır. Ramírez Leyva bana bunu şöyle açıklamıştı: "Her çeşidin kendine özgü bir kullanımı var."

"Bu tatiller için, bununla tortiya yapılır, bu *niquatole* için (bir darı jelâtini türü), bu da *tejate* için." Soğuk bir içecek. Darı unu, mamey* çekirdekleri, mayalanmış beyaz kakao taneleri ve diğer maddeler ile bir gece suda bırakılır ve sonra tatlandırılıp köpükleninceye kadar çırpılır. Kural olarak, evcilleştirilmiş bitkilerin yabani türlerden daha az çeşidi vardır çünkü üreticiler istemedikleri özellikleri çıkarabilirler. Darı, yabani bitkilerin çoğundan *daha çok* çeşidi olan ender çiftlik türlerinden biridir.

Meksika'da, genetik olarak ayırdedilebilir elliden fazla "yerel" darı tanımlanmıştır. Ulusal Ormancılık, Tarım ve Balıkçılık Araştırma Enstitüsü'nün Oaxaca'daki merkezinden darı araştırmacısı Flavio Aragon Cuevas'a göre bunların en az otuz tanesi Oaxaca'da bulunur. Yöreye özgü ırk, her birinin pek çok kültür bitkisi ya da ekili türü olan yerel türlerin oluşturduğu bir ailedir ve Mezoamerika'da ekilip hasat edilen beş bin kadar kültür bitkisi çeşidi olabilir.

Darı, açık tozlaşan bir bitkidir, yani geniş alana polen yayar. (Buğday ve pirinç temkinli bir biçimde kendini polenler) çünkü rüzgâr sık sık polenleri bir darı tarlasından bir diğerine yayar ve çeşitler sürekli karışır. Chiapas'taki Ecosur düşünce kuruluşundan tarımbilimci Hugo Perales bana şöyle dedi: "Darı, feci biçimde karmaşıktı." Denetimsiz, açık polen yayılışı zamanla türleri tek, göreceli olarak homojen bir varlığa dönüştürür. Fakat bunu yapamaz çünkü çiftçiler, gelecek mevsim ekecekleri tohumu dikkatle ayıklarlar ve genellikle belirgin melezleri seçmezler. Böylece hem sabit bir gen akışını sağlarlar, hem de bu akışa karşı hareket eden bir güç oluştururlar. Perales şöyle açıkladı: "Çeşitler, özenle ayrılmış adalar gibi değildir. Onlar daha çok arazideki alçak tepeler gibidir, onları görürsünüz, bariz oradadırlar fakat kesin olarak nerede başladıklarını tayin edemezsiniz."

Guatemala sınırı yakınındaki Orta Chiapas'ta bir dağ kasabası olan San Juan Chamula bir örnektir. Koloni kenti San Cristobal de Las Casas dışında konumlanmış olan bu yerde, turistlerin popüler uğrak yerlerinden olan, 16. yüzyıldan kalma, içi parlak mavi renkte bir kilise vardır. Fakat Chamula'nın 44.000 sakininin çoğu katedral meydanındaki hediyelik eşya dükkânının ötesinde, kasabanın dışındaki kuru dağların eteklerinde, hayatlarını tırnaklarıyla kazıyarak kazanır. Neredeyse tümü, Maya'ların güneydoğu kolu olan Tzotzil'lerdir, 1995'te yapılan sayımın verilerine göre

* **Mamey:** Bir çeşit Güney Amerika meyvesi. (Ç.N.)

bunların 28.000'i İspanyolca konuşmamaktadır. Perales tarafından yapılan bir incelemeye göre, çiftçilerin %85'i aynı babaları gibi, yöreye özgü darı ekmektedirler, darının kuşaklar boyu aktarılan çeşitlerini. Bugün tarlalardaki ekin, toplum üyelerinin geçmişte yaptıkları binlerce kişisel tercihin toplamıdır.

Kızılderili çiftçiler "*milpa*" denilen yerlerde darı yetiştiriyordu. Bu darı tarlası anlamına gelmektedir fakat aslında daha karmaşık bir boyutu vardır. *Milpa*, her zaman yakınlarda temizlenmemiş bir tarladır; burada aynı anda bir düzine ürün birlikte ekilir, bunlara darı, avokado, kabağın ve fasulyenin birçok çeşidi, kavun, domates, kırmızı biber, tatlı patates, jikama (yumru kök), horozibiği çiçeği, mukuna (tropikal bakla içi) dahildir. Doğada yabani fasulye ve kabak, teosinte gibi bitkiler çoğunlukla aynı tarlada yetişir. Fasulye, uzun teosinteyi bir merdiven gibi kullanarak güneşe doğru çıkar; toprağın altında fasulyenin nitrojen üreten kökleri, teosinteye ihtiyacı olan besini sağlar. *Milpa*, bu doğal durumun detaylı halidir, bu geniş alanlarda tek ürünle ilgilenen sıradan çiftliklerin tersine bir durumdur çünkü bu sabanla sürülmemiş topraklarda (*milpa*larda) pek görülmez.

Milpa ürünleri, besinsel ve çevresel açıdan tamamlayıcıdır. Hazmı sağlayan niyasin (nikotinik asit), aminoasitler lisin ve triptofan gerekli proteini sağlar, bunlar darıda yoktur ve çok fazla darı tüketimi ile yapılan beslenme protein eksikliğine ve niyasin eksikliğinden kaynaklanan pellagra hastalığına yol açar. Fasulyede hem lisin hem de triptofan bulunur fakat sistein ve metionin aminoasitleri yoktur, bunlar darı tarafından sağlanır. Sonuç olarak fasulye ve darı birlikte besin açısından dengeli bir yemektir. Kabakların payına bir dizi vitamini, avokadolara ise yağları sağlamak düşer. Boston'daki Massachusetts Üniversitesi'nden darı araştırmacısı H. Garrison Wilkes'in tahminine göre "*milpa*, insanın bugüne kadar en başarılı keşiflerinden biridir."

Wilkes, modern tarım ticaretini hedef alan ekolojik kaygılardan söz ediyordu. Çünkü tarım alanları doğal ekosistemlerden daha az çeşide sahipti. Ekosistemin tüm işlevlerini yerine getiremezdi. Sonuçta çiftlik toprakları hızla verimliliğini yitirebilir. Avrupa ve Asya'da çiftçiler toprağa baskı yapmayı önlemek için dönüşümlü ekim yaparlar, bir yıl buğday ekerken ertesi yıl bakla ekebilirler, onu izleyen yıl da tarlayı nadasa bırakıp dinlendirirler. Ancak birçok yerde bu bir süre devam eder, tarlayı bir yıl kullanmamak ekonomik olarak kârlı değildir. Sonra çiftçiler olsa olsa pahalı suni gübreleri kullanır... Fakat işin kötüsü bu da toprakta uzun dönemde bozulmaya yol açabilir. Sistemin ne kadar sürebileceğini kimse bilemez. *Milpa*nın ise

uzun süreli bir başarı sicili vardır. Wilkes bana demişti ki: "Orta Amerika'da dört bin yıldır sürekli ekilip hâlâ verimli olan yerler vardır. *Milpa*, bu tür uzun dönemli kullanıma izin veren tek sistemdir." Endüstriyel ölçekteki bi: kullanıma ise cevap veremez. Fakat araştırmacılar temel özellikleri üzerinde çalışarak geleneksel tarımın katı ekolojik sınırlarını yumuşatabilirler. Wilkes: "Mezoamerika'nın bize öğreteceği daha çok şey var." dedi.

Wilkes'in düşünce tarzına göre, eski Kızılderili tarım yöntemleri, modern tarımın bazı hastalıklarının tedavisine yardımcı olabilir. 1950'lerden başlayarak bilim insanları buğdayın, pirincin, darının ve başka ekinlerin melez ırklarını geliştirdiler, bunlar geleneksel türlerden çok daha verimliydiler. Yeni ürünler ve büyük miktarda artan suni gübre kullanımı, sulama ile birlikte, iyi bilinen Yeşil Devrim'in yolunu açmıştır. Birçok açıdan Yeşil Devrim muazzam bir nimetti, tarımsal üretim, birçok yoksul ülkede o denli hızlı arttı ki artan nüfusa karşın, açlık sert biçimde düştü. Fakat ne yazık ki yeni üretilen melezler, eski türlere göre, hastalık ve böceklere karşı çok daha dayanıksızdı. Birçok küçük çiftçi için pahalı olmasının yanı sıra gübre ve sulama, yanlış kullanıldığında toprağa da zarar verir. Belki de en kötüsü uzun dönemde Yeşil Devrim'in aşırı yayılmasıyla birçok geleneksel ekinlerin yok olmasına yol açmasıydı, bu da ekinlerin genetik çeşitliliğinin azalmasına neden oldu. Wilkes, bu güçlüklerin tümünün, *milpa*nın özelliklerinin çağdaş bir ortamda yeniden yaratılarak çözülebileceğine inanıyor. Eğer bu gerçekleşirse, Mezoamerika'nın tarımsal tekniklerinin yayılması ikinci kez muazzam bir kültürel etki yaratmış olacaktır; ilki tabii ki ortaya çıktığı zamandı.

Bugünün gelişmiş koşullarından bakınca, darının başlangıçta Güney Meksika'da yapmış olabileceği etkiyi tasavvur etmek güç olsa da bir karşılaştırma yapılabilir. 1960'larda yabani tahılların dağılımını saptamak için Türkiye, Irak, Suriye ve Ortadoğu'nun diğer yerlerini de gezen tarımbilimciler Jack R. Harlan ve Daniel Zohary bölgenin bozulmamış topraklarının küçük kızıl buğdayla kaplı olduğunu ve bunların düzinelerce kilometrekare kapladığını belirttiler. *Science* dergisinde şöyle yazdılar: "Binlerce hektarı bulan bu ülkelerdeki doğal tarlalardan, neredeyse ekilmiş buğday tarlalarındaki kadar buğday elde etmek mümkündür. Dolayısıyla bu yüzden Ortadoğu'da tarımın etkisi azdı, mesele buğdayın arpanın ve diğer tahılların ekim alanlarını genişletmekten çok o iklim ve toprakta serpilebilecek türleri geliştirip yabani bitkileri azaltmaktır. Amerika kıtasının ise tersine yabani darısı yoktur, bu yüzden yabani darı hasadı da yoktur. Do-

ğada teosinte tarlaları görülmüştür fakat "başakları"* ince olduğundan ve taneler sürekli dağılıp döküldüğünden, ürün almak çok zordur. Dolayısıyla tarımdan önce Orta Amerika halkı, bir hububat tarlasının içinde durmanın nasıl bir şey olduğunu hiç tecrübe etmemişti. Gıda depoları olan hububat tarlaları, Mezopotamya halkının zihnindeki malzemenin bir parçasıydı. Mezoamerika'da ise şaşırtıcı bir yenilikti. Kızılderililer yalnızca yeni türler yaratmakla kalmadılar, onları içine koyacakları bir çevreyi de yarattılar. Yankıları da doğal olarak yüzyıllarca sürdü.

Yale arkeologlarından Michael D. Coe'nun yazdığına göre "*milpa*daki darı... Mezoamerika uygarlığını anlamanın anahtarıdır. Onun serpildiği yerde, yüksek kültür de gelişmiştir." Bu ifade göründüğünden daha açık olabilir. 1970'lerde coğrafyacı Anne Kirkby'nin keşfine göre, Oaxaca'daki Kızılderili çiftçiler dönüm başına iki yüz kilodan fazla hububat vermeyen *milpa*ların temizlenip ekmeye değmeyeceğini düşünüyorlardı. Bu rakamı kullanarak Kirkby, Tehuacán Vadisi'ndeki kazılarda bulunmuş eski koçanlardan hareket ederek her dönümden ne kadar hububat verimi aldıklarını hesaplamaya çalıştı. Koçanların büyüklüğü günümüze yaklaştıkça artıyordu. Kirkby'nin hesaplamalarına göre MÖ 2000-MÖ1500 arasında bir zamanlarda, sihirli iki yüz kilo sınırı aşılmıştı *milpa*lar için büyük ölçekte arazi temizliğinin ilk kanıtı tam da o sıralardaki arkeolojik kayıtlarda ortaya çıkıyordu. Ve bununla birlikte Orta Amerika'nın ilk büyük uygarlığı olan Olmec'ler de ortaya çıkıyordu.

Meksika belinin** Körfez Kıyısı kenarında konumlanmış olan Oaxaca'nın diğer tarafındaki alçak dağ sıralarında Olmec'ler darının yol açtığı büyük değişiklikleri kavradı ve esasında bunu sanatlarında da gösterdiler. Avrupa katedrallerindeki vitraylar gibi, büyük Olmec heykelleri ve darı kabartmaları da hem hayranlık uyandırıcı hem de öğreticiydi. Esas ders darının merkezi konumudur, çoğunlukla dik bir başak ve yana sarkmış iki yaprakla tasvir edilir, 'fleur-de-lys'i*** hatırlatan tılsımlı sembol. Heykellerin çoğunda darı başakları (yaprakları) doğa-üstü varlıkların başlarından sarkan düşünceler gibiydi. Yaşayan yöneticilerin portreleri çoğunlukla dikili taşlara oyulurdu. (Bunlar yere dikey olarak yapılmış uzun düz taşlar olup üzerlerine resim ve yazılar oyulur.) Bu dikilitaş portrelerinde kralın elbiseleri toplumun başarı ve refahında oynadığı önemli manevi role uygun seçilir, genelde de darı yaprağının önde bir yıldız gibi süslediği bir saç

---

* Koçanı sarınalayan yapraklar kastediliyor. (Ç.N.)

** **Meksika beli:** Kıtanın Meksika'da daraldığı bölge. (Ç.N.)

*** ***"Fleur-de-lys":*** Eski Fransız armasındaki zambak şekli. (Ç.N.)

modelini içerirdi. Los Angeles Sanat Müzesi'nden Kolomb Öncesi Sanatlar Küratörü Virginia M. Fields'a göre "simge o denli tanınmıştı ki sonraki Maya hiyerogliflerinde en yüksek kraliyet unvanının manevi karşılığı *ahaw* oldu." Maya yaratılış öyküsü olan ünlü *Popul Vuh*'ta insanlar kelimenin tam manasıyla darıdan yaratılmıştır.

Darı ve *milpa*, yavaş yavaş Amerika kıtalarına yayılmaya başladı ancak iklim çok soğuk veya kuru olunca ilerlemesi durdu. Hacıların zamanında, karışık haldeki darı, fasulye ve kabak tarlaları New England kıyıları boyunca ve birçok yerde iç kısımlara doğru kilometrelerce uzanırdı. Güneyde darı Peru ve Şili'ye dek uzanmıştı. And kültürü kendi tarımsal sistemini geliştirip de patatese merkezi bir rol biçtiğinde bile, darı yüksek statülü bir gıda idi. (Amazonya istisna olarak görülebilirdi, darı ise manyokun gölgesinde kaldı.)

Darı, Kolomb tarafından Avrupa'ya tanıtıldıktan sonra dünyanın geri kalanında da eşdeğer bir etki yarattı. Orta Avrupalılar özellikle ona düşkündü, 19. yüzyılda darı, Sırbistan, Romanya ve Moldovya'da günlük ekmek demekti. Kuzey İtalya ve güneybatı Fransa'da polenta* o denli rağbet gördü ki çok faza darı yemekten oluşan pellegra hastalığı yaygınlaştı. 1786'da Kuzey İtalya'yı ziyaret eden Goethe şöyle yazmıştı: "İnsanları mutlu etmek için söylenecek çok az şey biliyorum." Kadınlar çaresizlik içindeydi ve çocuklar acıma hissi uyandırıyordu, erkekler biraz daha iyiydi. Bu yaygın hastalığın nedeni olarak Türk mısırı ve kır mısırının sürekli kullanılması görüldü."

Daha da büyüğü ise Afrika'daki etkisiydi, 16. yüzyıl sonunda darı orada tarımda değişim başlattı. Alfred Crosby bana dedi ki: "Afrika'nın nüfusu büyük ihtimalle darı ve diğer Amerikan Kızılderili ekinleri sayesinde artmıştır." "Bu ilave nüfus köle ticaretinin mümkün olmasına yardımcı olmuştur." (Diğer Amerikan Kızılderili ürünlerine yer fıstığı ve manyok dahildir. Şimdi her ikisi de Afrika'nın temel ürünlerindendir.) Salgın hastalıklar Kızılderili toplumunu yıkıma uğratırken, darı Afrika'ya yayıldı. Ekmek sıkıntısı çeken Avrupalılar, gözlerini Afrika'ya çevirdi. Kıtanın kavgacı toplumları, onların milyonlarca insanı çekip götürmesine yardımcı oldular. Crosby'ye göre, darının beslediği nüfusun patlaması bu iğrenç köle ticaretinin kaynakları kurumadan sürmesini sağladı.

* **Polenta:** Bir tür mısır unu yemeği. (Ç.N.)

Hector Diaz Castellano

Dünyanın En Aptalca Sorusu

Birkaç gün sonra tortiyacı işadamı Ramírez Leyva ile buluştum. Oaxaca City'nin güneydoğu yönünde iki saatlik bir mesafedeki, bir dizi küçük çiftliğin bulunduğu Soledad Aguablanca'ya gittik. Yolun kenarında bizi, Ramírez Leyva'nın dükkânının tedarikçilerinden Hector Diaz Castellano bekliyordu. Diaz Castellano'nun ince bir bıyığı ve gösterişli bir hasır şapkası vardı. İspanyolcası, Oaxaca'nın en büyük Kızılderili grubu olan ve benim tek bir sözcüğünü sökemediğim Zapotec dilinin güçlü etkisi altındaydı, bu yüzden Ramírez çevirmenlik yapıyordu. Darı tarlası, uzun, tekerlek izleriyle dolu, tozlu, yukarıya giden bir yolun sonundaydı. Şafak söker sökmez yola çıkmamıza karşın, geldiğimizde güneş, bir şapkamın olmasını istememi gerektirecek denli yakıcıydı. Aralardan geçerken gözleri her sapa takılıyordu. Bir saat boyunca hiç durmadan kendi darısı ve darısının piyasası hakkında konuştu. Tahminime göre geveze biri değildi ama o sabah onu ilgilendiren bir konu vardı.

Diaz Castellano'nun darı tarlası Oaxaca'daki 340.000 çiftlikten biriydi. Onun çiftliği, ülkedeki çiftliklerin yaklaşık üçte ikisinde olduğu gibi, 2,5 dönümden daha az yer kaplıyordu ve gelişmiş ülke standartlarına göre yaşanamayacak denli küçüktü. Yöresel darının büyük bir bölümü bu çiftlik-

te yetiştirilmekte, kısmen gelenekler nedeniyle ve kısmen de çok yüksek, kuru ve sarp bir alanda olmaları, yüksek verim veren türlerin desteklenememeleriydi (veya bu çiftlik sahiplerinin gerekli gübreyi sağlayamayacak kadar yoksul olmalarıydı.) Küçük çiftliklerde kötü şartlarda yetiştirilmiş olmasından başka bu yöresel darı genellikle günümüz melezlerinden daha az verimli olurdu; tipik bir hasat çeyrek dönüm başına 4ilâ 8 ton arasıydı. Oysa Oaxaca hasadında, Yeşil Devrim'in avantajıyla, düzenli olarak gübrelendiğinde çeyrek dönüm başına 1,2 ilâ 2,5 ton olmaktadır. Verimsiz hasat ailenin kendi tüketimi için yeterli olabilir fakat pazara çok seyrek getirilebiliyordu çünkü çiftlik köylerinin yolları topraktı ve en yakın kasabaya saatlerce uzaklıktaydı. Fakat çiftçiler götürmeye kalksalar bile, kullanımı genellikle azdı: Modern melez ürünler çok verimli olduğundan, mevcut mesafeye rağmen ABD kooperatifleri darıyı Oaxaca'da Diaz Castellano'ya kıyasla daha düşük fiyata satabiliyorlardı. Yöresel darının daha lezzetli olduğunu fakat kaliteyi karşılayacak bir bedelin bulunmasının çok zor olduğunu söylemişti. Ürününü Ramírez Leyva'nın pazarlamaya çalıştığı için şanslı olduğunu da söylemişti.

Diaz Castellano'nun evine kahvaltıya gittik. Karısı Angelina kısa saçlı, dar ekose bir elbise giymiş, açık havadaki oluklu alüminyum duvarlarla çevrili bir sundurmada tortiya pişiriyordu. *Comal* denen kilden bir içbükey tavanın altında odun ateşi yanıyordu. *Comal* alevlerin üstündeki üç kayanın üstüne yerleştirilmişti: Mezoamerika kültürü kadar eski bir pişirme yöntemi. Ateşte üç ayaklı taş bir çömlekte, ısıtıcının iki katı büyüklükte taze "*masa*" yığını vardı. Kırsal Meksikalıların yabancılara karşı cömert olmaları bir gelenektir. Tabağımı ağzına kadar doldurarak bu izlenimi pekiştirdi.

Kocasına kendisinin ne olduğunu sordum. Onun hangi Kızılderili grubuna ait olduğunu öğrenmek istemiştim fakat o soruyu başka türlü algıladı.

"*Somas hombres de maiz*" dedi, açıkçası tam da benim yararımaydı söyledikleri. "*Biz darı insanlarız.*"

Bu veciz ifade dolayısıyla ne yapmam gerektiğinden emin değildim. Benimle dalga mı geçiyordu?

Kafamın karıştığını gören Ramírez Leyva şöyle dedi: "Herkes böyle söyler. Bu bir deyimdir." Bir süre sonra Mexico City dışındaki Uluslararası Darı ve Buğday İyileştirme Merkezi'nden Danimarkalı bir antropologu ziyaret ettim. Onun Oaxaca'lılarla yaptığı röportajların filmini izledim. İki yaşlı kadın, genç antropologa kendilerinin de *hombres de maiz* (darı insanı) olduklarını aktarıyorlardı. Dolayısıyla Ramírez Leyva haklıydı, diye

düşündüm. Ertesi gün, merkezden bir biyolog bana kağıt kapaklı bir kitap verdi ve onu şöyle tarif etti: "Mezoamerika hakkında bugüne dek yazılmış en iyi roman." Bu, Miguel Angel Asturias'ın yazdığı "*Hombres de maiz*" idi. Evet, düşündüğüm şeydi zaten. Anlamıştım.

Bu arada Angelina *comal*ın arkasından çıkıp kocasının yanına geldi. Oaxaca kırsalında, bana anlattıkları kadarıyla arka bahçesinde darı yetişmeyen ev, duvarları ve damı olmayan bir ev gibiydi. Asla darısız kalınamayacağını söylediler. O denli doğal konuşuyorlardı ki sanki otobüse nerede, nasıl bineceğimi söyler gibiydiler. Dediler ki: Kentin içindeki darı yetiştirme olanağı olmayan insanlar bile onu yemeden bir gün geçiremezler.

Her gün darı bulmazlarsa ne olacağını düşündüklerini sordum merakla. Diaz Castellano sanki dünyanın en aptalca sorusunu sormuşum gibi bana baktı.

"Niye başka birisi olmak isteyeyim ki?" dedi.

7.
Yazı, Tekerlekler ve Kova Ekibi
(İki Uygarlığın Hikâyesi, Bölüm II)

Üzümler Gibi Dökülürler

16 Ocak 1939'da W. Stirling, Meksika'nın güneydeki kıstağının körfez kıyısı tarafında yer alan Veracruz eyaletinin nemli, böcekli ormanında sabah erkenden yürüyüşe çıktı. Bu yürüyüşten seksen yıl öncesinde oralarda dolanan bir köylü aynı ormanda 180 santim uzunluğunda ve gömülü vaziyette taştan yapılmış bir insan kafasına rastlamıştı. Önemli bir arkeolojik buluş olmasına rağmen, nesne çok büyük ve ağır olduğundan, 80 yıl boyunca topraktan çıkarılmadı. Smithsonian Amerikan Etnoloji Bürosu yöneticisi Stirling bir yıl kadar önce, 1938 başlarında bu büstü görmek için Meksika'ya gitmişti. Onu en yakın kasabadan sekiz saatlik bir at yolculuğunun ardından kaşlarına kadar çamura batmış bir halde buldu. Kafa, elli kadar yapay toprak höyüğün ortasındaydı. Stirling heyecanla, harabelerin bilinmeyen, ilkel bir Maya kent merkezine ait olduğu sonucuna vardı. Bir araştırma ekibi kurarak gelecek yıl bölgeyi ayrıntılı biçimde araştırıp Ulusal Coğrafya Topluluğu'nu (National Geographic Society) faturayı karşılamaya ikna etmeye karar vermişti. Veracruz'a döndüğünde o ve ekibi büyük kafanın doğal işçiliğine hayranlık duyarak etrafındaki tozu toprağı temizlediler. Mezoamerika'da sıkça görülen diğer katı, stilize heykellere hiç benzemiyordu. Yakınlarda bir dikilitaş buldular, geniş düz yüzü kabartma figürlerle kaplıydı. Diğerlerini de ortaya çıkarmayı uman Stirling, o Ocak sabahı höyüklerle dolu bölgenin en sonuna doğru yürüyordu ki işçilerden biri büyük, düz ve kısmen gömülü bir kayayı fark etti: İkinci bir dikilitaş...

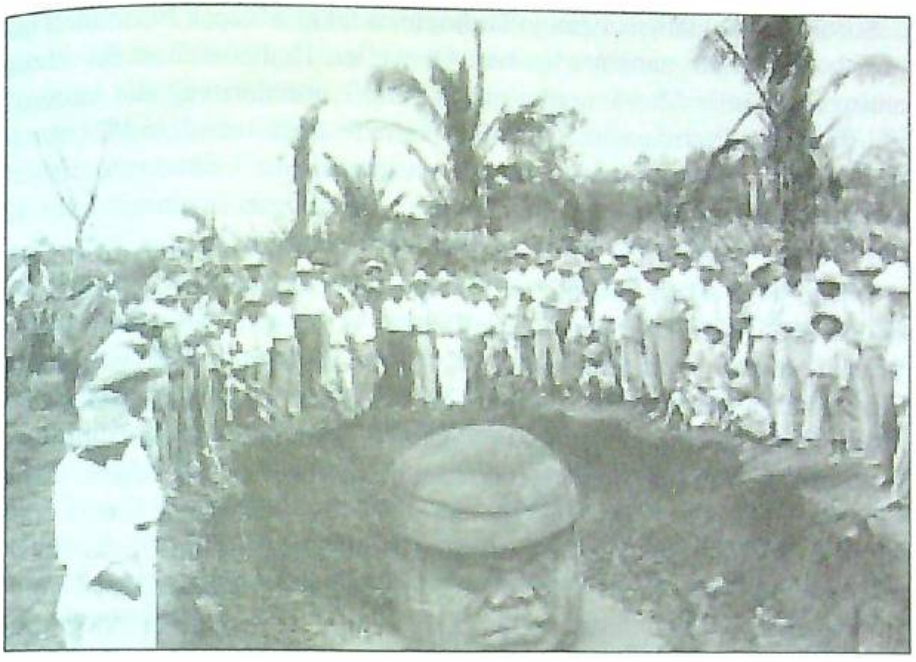
Ona yakınlardaki Tres Zapotes adlı küçük bir köyden gelen on iki işçi

eşlik ediyordu. Dikilitaşı ahşap kalaslarla topraktan çıkardılar. Fakat üzeri boştu. Stirling hayal kırıklığı içinde, ekibi devrilmiş üçüncü bir dikilitaşa götürdü. Etrafındaki toprağı kazınca ilki gibi karmaşık şekillerle kaplı olduğunu ortaya çıkardılar. Ne yazık ki oymalar deşifre edilebilmek için fazla yıpranmıştı. Hayal kırıklığına uğrayan Stirling, işçilerden yassı taşın arkasını kazarak ortaya çıkarmalarını ve taşı kalaslarla kaldırmalarını istedi. Sonradan anlattığına göre, kazı sırasında bazı adamlar dizlerinin üstüne çökerek taştaki çamuru elleriyle temizlerken aralarından biri İspanyolca "Şef! İşte numaralar" dedi yüksek sesle.

Taşın arka tarafı nokta ve çizgilerle doluydu. Bu, Stirling'e Maya'lardan dolayı tanıdık geldi. Maya'lar, noktayı bir rakamını belirtmek için nokta, beş rakamını belirtmek içinse yatay çizgi kullanırlardı; on dokuz sayısı bu şekilde, üç çizgi ve dört noktadan oluşurdu. Stirling nokta ve çizgileri kopyalayıp deşifre işlemi için aceleyle kampa döndü. Yazının MÖ 32'nci yılının 3 Eylül'üne ait olduğu ortaya çıktı.

Stirling, Tres Zapote'nin ayrıksı bir yer olduğunun çoktan beri farkındaydı; burası daha önce keşfedilmiş Maya yerleşimlerinin en az 250 kilometre batısındaydı. Bu tarih bulmacayı derinleştirmişti. Görüldüğü gibi dikili taşın buraya konması, Tres Zapote'nin MÖ 32'de, yani bilinen herhangi bir Maya şehrinden asırlar öncesinde varlığını faal biçimde sürdürdüğünü gösteriyordu. Bu tarih Maya'ların bilenen yerleşimlerinin batısına ve bilinenden çok daha önce yerleştiklerini gösteriyordu. Stirling buna inanmadı. Tabii ki Maya'lar Trez Zapote'de çoğalarak ardından topluca yüzlerce mil doğuya göç etmemişlerdi. Fakat Tres Zapote'de yaşayanların bir Maya toplumu olmaması şeklindeki alternatif açıklama da aynı derecede olanak dışı görünüyordu. Maya'lar evrensel olarak bilenen en eski Mezoamerikan Uygarlığı kabul ediliyordu. Bu dikilitaşı her kim koyduysa bir parça yazı ve matematik bilgisi vardı. Eğer Maya değillerse uygarlık projesi Mezoamerika'daki bir başka toplum tarafından başlatılmış demekti.

Yerli halktan öğrendiğimize göre Tres Zapote, Veracruz'daki birçok tepecikten biriydi. Stirling 1940'ta, hepsini incelemek için dönmeye karar verdi. Bu görev Stirling gibi puro, alkol ve macera bağımlısı biri için bile korkutucuydu. Birçok höyük merkezi ıssız bataklıkların ortasında veya dar, haritalara aktarılmamış ve su sümbülleriyle tıkanan nehirlerin üstündeydi. Hiç durmadan hareket eden çok sayıda sülük ve sivrisinek vardı. Stirling "hatta sülükler sivrisineklerden de beter çünkü etten sadece bıçakla ayrılabiliyorlar" diye uyardı. Bir yerde Stirling ve bir meslektaşı küçük yerlerden birine otostop çektikleri bir biber kamyonuyla gittiler. Adeta "motorlu

1939'da köylüler, Meksika'nın Veracruz eyaletinde arkeolog Matthew Stirling'in büyük Olmec kafası kazısının çevresinde.

araçların ruhunu test etmek için tasarlanan", derin lastik izleriyle dolu bir yolda sarsıntılı bir yolculuk yaptıktan sonra iki adam sıradan bir çayırda indi. Stirling sürücüyle konuşmaya gitti.

"Sülükler kötü değiller, öyle değil mi?" diye umutla sordum yol ve tepeciğin arasındaki uzun çimenlere ve çalılara bakarak. "Hayır" dedi sürücü gülümseyerek. "Olgunlaştıklarında üzümler gibi dökülürler ve hiçbir zararları olmaz. Yine de burada milyonlarcası var."

Stirling'in ekibi La Venta'daki bataklık kıyısında yükselen kurak bir "ada"da dört devasa kafa daha buldu. İlki gibi boyun ya da vücutları yoktu ve sportif bir görünüm kazandıran miğferler giymişlerdi. Hepsi en az 1,8 metre uzunluğunda, beş metre enindeydi ve tek blok volkanik bazalttan yapılmışlardı. Bunları yapanlar nasıl bu on tonluk bloğu dağlardan ve bataklığın üstünden taşıdılar? Bunlar her kimse, Maya'lar olamaz, bunların yaşam tarzları çok farklıymış, diye düşündü Stirling. "La Venta, birçok insanın yaşamış olduğu höyükler ve taraçalarla doluydu" dedi. Şehir Maya'lar, Zapotec'ler, Toltec'ler ve Totonac'lar kadar gelişmiş sanat merkezleri olan ilk ana uygarlıktı" diye yazdı 1940'ta. Onlara "gizemli halk" Olmec'ler diyordu.

Stirling'in açıklaması uzun yıllar boyunca takip edilecek bir modeli ortaya koydu. Onun zamanından beri Olmec'ler, Homeros'a ait iki sıfatla anılıyordu: Onlar Mezoamerika'nın "gizemli" insanları ve "ana kültürü" idi. (Örneğin, Frommer'ın 2010 Meksika rehberinde turistlere Mezoamerika'nın ana kültürünü oluşturan gizemli insanlarının kalıntılarını ziyaret edin, denmiştir.) Fakat son yıllarda pek çok arkeologun düşünceleri her iki tarifin de gerçeği yansıtmadığı yönüne doğru kaymıştı.

Olmec'lerin sözde gizemi, ortaya çıkışlarıyla alakalıdır. Stirling ve birçok takipçisine göre Olmec'lerin ataları ya da akranları yoktu, hiçbir yere ait olmadan, tam oluşmuş bir şekilde ortaya çıktılar, aynı Athena'nın Zeus'un kaşından meydan gelişi gibi. İlk olarak benzer köylerin olduğu bir orman vardı, sonra aniden anıtsal mimarisi, oymalı dikili taşları, toprak işi piramitleri, hiyeroglif yazıları, top sahaları ve güzel sanat çalışmaları ile sofistike bir imparatorluk sanki bir sihirbazın el çabukluğuyla ortaya çıkıvermişti. Smithsonian arkeologlarından Betty Meggers, Olmec'ler "büyük bir değişimdi" diye yazdı. Öncü olarak statüleri, arkeologları diğer karmaşık uygarlıkların da onların varlığı ya da fetihleri sayesinde ortaya çıktıklarına inandırdı. Kudretli Maya'lar bile onların yolundan gittiler. Yale'den arkeolog Michael Coe'nun 1994'te yazdığına göre " Meksikalı ya da Maya olsun Mezoamerika'daki sonraki uygarlıkların tümünün Olmec temeline dayandığı konusunda artık çok az şüphe vardır."

Doğrudan söylememiz gerekirse Coe yanılıyordu. O bunu yazdığında birçok meslektaşının, Olmec'lerin kendi başına ortaya çıktığına veya ana kültür olduğuna ilişkin derin şüpheleri vardı. Bu araştırmacılar da, Olmec'lerin ansızın ortaya çıktığını fakat bunların yarım düzine ileri toplumun, "kardeş kültürün" ve darı tarımının gelişmesiyle Güney Meksika'da ortaya çıkanların yalnızca ilki olduklarını söylüyorlardı. Onlara göre, Olmec'lerin kronolojik olarak önce gelmesine odaklanmak, Mezoamerika'nın toplumsal, estetik ve teknik yeniliklerin mayalandığı dikkat çekici, çok toplumlu bir nüfusun yuvası olduğu gibi daha önemli bir hususun üstünü örtmekti.

Kauçuk İnsanlar

Olmec'lerin gerçek adını kimse bilmiyor fakat "Olmec" adı yanlıştır. Onlar, Mixe-Zoquean dil ailesine ait bir dili konuşuyorlardı, Güney Meksika'nın bazı uzak bölgelerinde hâlâ bu dili kullananlar vardır. "Olmec" aslında Nahuatl, yani kuzeydeki Mexica'ların dilinden bir sözcüktür. Yak-

laşık olarak "kauçuk ülkesinin insanları" anlamına gelir. Ad ile ilgili çok sorun yoktu, Olmec'ler bu adı kendileri için kullanmıyordu, kimse adlarının ne olduğunu bilmiyordu fakat onlara bir ad verilmesi gerekiyordu. Sorun, Olmec'lerin kullandığı ve icat etmiş olabileceği kauçuk da değildi. '1990'larda bilim insanları, onların *Castilla elastica* ağacının lâteks ihtiva eden özsuyunu kimyasal bir işleme tabi tutarak kauçuk elde ettiklerini keşfettiler, aynı ağaçlardan daha sonra Amazon'un üst taraflarında hoyratça ürün alınmaya başlanmıştı. Sorun, Mexica'ların bu adı aslında Veracruz'daki ana kültür olduğu varsayılanlara atfen değil, bir başkası için, yani batıdaki Puebla'da tümüyle ilgisiz ve eski Olmec'lerin aksine İspanyol fethi zamanında da mevcudiyetini sürdüren bir kültür için kullanmış olmalarıdır. Mexica'ların Olmec'leri ile Stirling'in Olmec'leri arasındaki karışıklık, arkeologları, Stirling'inki için, onun araştırma yaptığı yerin adı da olan "La Venta Kültürü" demeyi önermeye itti. Neredeyse hemen herkes mantıken bu yeni adın büyük bir aşama olduğunda hemfikirdi. Amerikan Yerlilerinin tarihinde kafa karıştırıcı, yanlış bir adın kabullenilmesi ilk kez olmuyordu.

Olmec'lerin ana bölgesi Veracruz'un kıyı ormanlarıydı. Norte Chico ile kıyaslandığında, bölge umut vericiydi. Peru kıyıları gibi, orası da dağlar ve denizin arasına sıkışmıştır fakat sık esen rüzgârları ve onlarla gelen yağmurları kaçırmayıp onları bilakis yakalar. Kıyı çizgisinin kendisi bataklıktır fakat kıyıdan biraz uzaklaşınca bereketli, verimli bir platoya ulaşılır. Daha içlerde Tuxtla Dağları vardır, birçok nehir şelaleler halinde dağların kenarlarından akar. Nehirler yağmurlu mevsimlerde taşar, Nil Deltasındaki gibi toprağı zenginleştirir. Yılın geri kalan bölümünde iklim daha kurudur ve çiftçiler alüvyonlu toprak üstündeki *milpa*larını ekerek onlarla meşgul olur.

Sonradan Olmec'ler olacak halkın ilk izleri MÖ 1800 tarihlerinde dek gider. O zamanlar onları Mezoamerika'nın diğer yerlerindeki gruplardan ayıracak fazla bir özellikleri yoktu. Fakat Veracruz'da bir şey oldu, bir kıvılcım, bir kültürel diriliş ortaya çıkmıştı çünkü Olmec'ler sonraki üç yüz yıl içinde San Lorenzo'yu inşa edip ellerinde tutmuşlardı. 7 kilometrekarelik bir alana yayılan ve Coatzacoalcos nehri havzasına hakim bir plato üstündeki Kuzey Amerika'nın ilk büyük ölçekli yerleşimi San Lorenzo'da esas olarak seçkin kesim oturuyordu, geri kalan herkes çevredeki çiftlik köylerinde yaşıyordu. Bir dizi avlu ve muhtemelen, sazdan damlı evlerle dolu tepeciklerin oluşturduğu kentin tören merkezi, 50 metre kadar yükseltilmiş bir platformun üstünde bulunuyordu ve bir kenarı yaklaşık bir kilometreydi. Platform, çoğu 30 kilometre uzaktaki dağlarda bulunan taş

ocaklarından getirilmiş, hacmi neredeyse 2,3 milyon metreküp tutan kayalarla inşa edilmişti.

San Lorenzo platformu etrafına yayılmış olan taş anıtlar dağılmıştı. Bunlar yaşayan krallar için heybetli tahtlar ve ölmüş kralların taştan devasa kafaları idi. Yöneticiler yukarıda, havada bulunan doğaüstü güçlerle yaşam sonrası aşağıdaki sulu yerlere giden ruhlar arasında aracılık yapmaya destek verirlerdi. Krallar öldüğünde tahtları ölen kralın taştan devasa kafasını üstüne koymak için bazen abidelere taşınırdı. Bu büyük portrelerin yüzleri natüralist tarzda oyulmuştu ve oldukça anlatımcı bir görünümleri vardı: Düşünceli veya korkutucu bir kibir, neşeli veya korku verici gibi. Taştan nöbetçilerin Orwell tarzı maksimum bir etki yaratmak için yerleştirildiği tahmin ediliyor: Kral burada, kral seni izliyor.*

Avrupa katedrallerindeki kabartmalar ve vitraylı pencereler gibi, San Lorenzo ve diğer Olmec kentlerindeki sanat esas olarak güçlü, her zaman tekrarlanan tasvirlerden oluşuyordu; deyim yerindeyse Mezoamerika'ya özgü çarmıha gerilmeler ve bakirelerden. Bu tekrar edilen konulardan biri de çömelmiş, kabarcığa benzeyen, canavar gibi şişik kafalı olanıydı. Kafası karışmış araştırmacılar uzun süre bu heykelleri "cüceler" veya "dansçılar" olarak tanımladı. 1997'de bir arkeolog ve arkeolojiye eğilimi olan bir tıp doktoru, bunları insan ceninleri olarak tanımladılar. Özellikleri, gelişme aşamalarını tanımlamaya yetecek bir titizlikle tasvir edilmişti. Araştırmacılar bunları tanıyamamışlardı çünkü ceninlerin sanat yoluyla tasvir edilmeleri Avrupa kültürlerinde neredeyse hiç görülmemişti (Bilinen ilk çizim Leonardo da Vinci'ye aittir). Diğer sık tekrarlanan temalar arasında cüzamlılar, patolojik obezler ve tiroit bozuklukları olan insanlar vardır, tümü anatomik ayrıntıları ile tasvir edilmiştir. Herhalde en iyi bilinen konu "jaguar kılığına girmiş bir insanı" temkinli bir biçimde tutan bir adam veya çocuktu: basık burunlu, esnek, şişman ve cinsiyetsiz bir bebek ve kükreyen bir jaguarın ağzı. Bebeğin kafasında çoğunlukla derin bir yarık vardır.

San Lorenzo sakinleri, bu tasvirlerdeki fiziksel sakatlıklardan korkan Avrupalıların duygularını paylaşmıyorlardı. Aslında o dönemin standartları uyarınca yüksek sınıftaki Olmec'ler kendilerini sakatlardı. Yeni do-

---

* Heykellerin kalın dudakları ve basık burunları "Afrikacı" tarihçilerin, örneğin Clyde Winters ve Ivan Van Sertima'nın, Olmec'lerin ya Afrikalılarla karıştıklarını ya da aslında Afrika'dan göç ettiklerini ileri sürmelerine yol açtı. Bu Afrikalı kanaati Olmec'lerin hızlı yükselişini de açıklar. Bu görüşler kabul görmedi. Betty Meggers ve Gordon Ekholm gibi bazı ünlü arkeologlar bunun coğrafi yönden zıddını öne sürmüşlerdi: Olmec toplumu Çin'den ilham almıştı. Shang Hanedanından bazı ziyaretçiler Pasifik'i geçerek Olmec'lere yazıyı, anıtlar inşa etmeyi, kedi tanrıya tapmayı öğretti. Bu varsayım da merak uyandırmayı başaramamıştı.

ğan bebeklerin alınlarına küçük tahta parçaları bağlayarak yumuşak, körpe kemiklerin yukarı doğru itilmesi suretiyle kafatasının normalden daha uzun ve yüksek olmasını sağlıyorlardı. Varlıklı Olmec'ler statülerini daha da belirginleştirmek için dişlerine derin oyuklar yapar, burun kısımlarını ince kemik parçaları ile deldirip, bu deliklere süs olarak yeşim boncukları yerleştirirlerdi. (Hiç Olmec iskeleti bulunamadığından bu uygulamaların yapıldığına ilişkin doğrudan bir kanıt yoktur, arkeologlar bu kanaatlerini heykelcik veya heykellerdeki Olmec soylularının portrelerine dayandırır.)

Seçkin bölgelerde, zengin ve güçlü kişiler ince dokunmuş elbiseleri giyerdi fakat bunlar yalnızca belden aşağısını örterlerdi. Erkekler bir tür külot, kadınlar ise kuşak ve etek giyerdi. Veracruz daha fazlası için çok sıcaktı. Kamusal etkinliklerde, soylular bilezik, halhal, çoklu kolyeler, mücevherle süslenmiş türbanlar ve sallanan süsler takarlardı. Sonunculardan bazıları, güzel cilalanmış manyetitten içbükey aynalardı. Bu aynalar yangın başlatabilir ve düz yüzeylere *kamera luçida** tarzı ile görüntü yansıtabilirdi. Muhtemelen halk kesimini hayran bırakmak için kullanılıyorlardı. Yoksullar ise, muhtemelen ayaklarına giydikleri sandallar hariç çıplak gezerlerdi.

San Lorenzo, MÖ 1200 civarında bir devrim ya da bir istila sonucu çöktü. Veya belki de dinsel nedenlerle terk edildi veya yağmalandı. Arkeologlar kentin ortadan kalkması üzerine çeşitli varsayımlar geliştirmiştir. Kesin olan yerleşim yerinin boşaltılmış olması, dikilitaşların üstündekilerin silinmesi ve heykellerin kafalarının koparılmasıydı. Büyük baş heykelleri çekiçlerle parçalanıp gömüldü. Kırmızı toprak boyalı zeminler ve seramik heykelcik, demir boncuk ve kauçuk balta başlarının askılarını üreten atölyeler bitkilerle örtüldü.

Olmec toplumu en büyük kentinin yıkılışından şaşılacak biçimde etkilenmedi. Çok daha büyük bir kent, La Venta, altmış kilometre mesafede yer alan bir bataklıktaki adada büyüyordu.

Bugün La Venta kısmen bir petrol rafinerisinin altında kalmıştır fakat zirvede olduğu günlerde, yani kabaca MÖ 1150 ile MÖ 500 arasında, büyük bir tören alanını çevreleyen evlerle dolu kalabalık bir topluluktu. Kentin odak noktası, onun Eiffel Kulesi veya Tiananmen Meydanı duru-

* **Kamera Luçida:** Ressamlar tarafından çizime yardımcı olması için kullanılan bir görme cihazı. Nesneyi ve sanatçının çalıştığı zemini görsel bindirme yaparak gösterir. Fotoğraf çekimindeki üst üste çekimde olduğu gibi, sanatçı sahne ve çizim alanını aynı anda görebilir, bu da sahnenin anahtar noktalarının çizim zeminine aktarılmasına ve perspektifin tam görüntüsünün elde edilmesine yardımcı olur. (E.N.)

mundaki 35 metrelik toprak bir tepecikti: sarımsak başını andıran ve dikey olarak uzanan, yivli bir koni. Tepecik, iki diz boyundaki toprak banketlerle çevrili, otuz metre uzunluktaki dikdörtgen bir yapının güney ucunda yükseliyordu. Yapının kuzey ucunda alçak, dikdörtgen bir avlu vardı. Üç tarafı, alçak, kırmızı ve sarı kerpiç duvarların üstünde dizili iki metrelik bazalt sütunlarla çevrilmişti. Kuzeydeki dördüncü tarafı üçüncü bir tepeciğe açılırdı. Bu, küçük tepecikten daha büyüktü fakat hacim olarak büyük tepeciğin yanına bile yaklaşamazdı. Sözü edilen bu yapı ve avlunun; boyalı duvarları, renkli toprak ve kilden oluşan zemini, ağır heykelleri ve bölgenin sembolü sayılacak çok sayıda kafa heykelleri vardı. Arkeologlara öre, kentin merkezi bölümü din adamları ve yöneticilere ayrılmıştı. Buckingham Sarayı ve Vatikan tek elde birleşmiş gibiydi.

La Venta da, belki de bilinçli olarak, MÖ 350 civarında tahrip edilmişti. Fakat onun sekiz yüz yıl süren varlığı, Amerikan tarihinin en heyecan verici dönemlerinden birini kapsar. Onun zirve dönemindeki Olmec sanatı ve teknik yenilikleri tüm Mezoamerika'da bulunabilir. Olmec ikonografisi* o denli yaygındı ki (jaguar bebekler, oymalı dikilitaşlar, değişik biçimli seramikler) arkeologlar bunların Olmec'lerin "yalnızca Mezoamerika'yı ortaya çıkarmakla kalmayıp aynı zamanda ilk Mezoamerikan İmparatorluğunu da oluşturduğunun" kanıtları olduğuna inanırlar. Bu tarif, bir ara Meksika'nın ünlü Ulusal Antropoloji Müzesi'nin müdürü de olan Ignacio Bernal'e aittir. 1992'de ölen Bernal, Güney Meksika'nın büyük bölümünü kapsayan ve insanları kendi dinine çeviren, diğer grupları en güzel eserlerini merkeze yollamaya zorlayan bir imparatorluğu tahayyül etti. Ona göre, Olmec'ler Mezoamerika'nın Romalıları idi; hükmeden bir toplum, öyle ki "yüzyıllar boyunca, yayılmacı diğer Mezoamerikan kültürleri tarafından izlenecek modelin kurucusu" bir toplum.

Bernal'in ölümünden beri, birçok araştırmacı Olmec'lere daha farklı bir noktadan bakmaya başladı. Michigan Üniversitesi antropologları Kent Flannery ve Joyce Marcus'a göre Olmec'lerin ana bölgesi dört bölgesel güç merkezinden biriydi: Tlatilco ve Tlapacoya gibi kentlerin, Teotihuacan ve Toltec imparatorluklarına temel oluşturduğu kuzeydeki Merkez Havza; Kuzey ve Güney Amerika'yı birleştiren berzahın biraz kuzeyindeki Oaxaca kabileleri; Körfez kıyıları boyunca Olmec'ler ve ardından Yucatán Yarımadası ve Kuzey Guatemala'daki Maya kentleri. Bazıları beşinci bir gücün daha olduğunu düşünüyordu: Chalcatzingo'lar, Merkez Havza ile Oaxaca arasında önemli bir kabile.

* **İkonografi:** Resim, heykel veya oyma ile tasvir etme. (Ç.N.)

Mezoamerika, MÖ 1000-MS 1000
Binlerce yıl Mezoamerika kültürel yenilik ve büyümenin kaynağı oldu. Bu harita tam bir kesinlik arz etmez çünkü bu toplumlar aynı çağlarda yaşamamıştır; örneğin Olmec'ler Ñudzahui'lerden yüzyıllar önce yok olmuştur ve Zapotec'ler kendi zirvelerine yaklaşıyorlardı. Yine de, her toplumun esas bölgesi hakkında bir fikir vermelidir.

MÖ birinci bin yılda dördü (veya beşi) de güçlendirilmiş münferit köylerden ve kabile gruplarından oluşan, merkezi otoriteye sahip devletlere geçiş yapmıştır. Her ne kadar Olmec'ler, diğerlerinin önünde idiyse de, onlara örnek oluşturmadılar. Onun yerine tümü birbirini etkiledi; bunu kâh ticaretle, kâh şiddetle, her biri yeni teknikler geliştirerek, karşı tarafta olmayan mallar ihraç ederek ya da diğerlerinden fikirler aşırarak yaptılar. Bu "rekabete dayalı karşılıklı etkileşim" dünyasında tüm gruplar üstünlük için tepiştiler. Malların ticareti önemli olsa da esas mesele fikirlerin ticaretiydi.

Ben bu iddia ile ana kültür-kardeş kültür taraftarları arasındaki uzun dönemli tartışmada bir tarafı tutuyorum. Başka bir deyişle, bir ana kültür taraftarının söylediği gibi, "saçmalıyorum". Haklı olabilir. Fakat iddiam o ki Norte Chico kültürünün varislerinin yaptığı gibi, bir kültürel geleneği *miras almakla*, Olmec taraftarlarının yaptığı gibi *kopya etmek* farklıdır. Çin'deki Han toplumunun Asya'daki komşularından çok önce ortaya çıkıp yükseldiğini kimse tartışmıyor fakat Asya arkeologları Çin'i Asya'nın "ana kültürü" olarak nitelendirmiyor çünkü Çin'in komşuları onun entelektüel mirasının bir kısmını kendi bağımsız ve farklı yazı sistemlerini, tarım teknolojilerini, imparatorluk icraatlarını inşa etmede kullandılar. Şimdi elimizde olan kanıtlara göre aynı şey Olmec'ler ve eski Mezoamerika için

de geçerlidir. (Bana göre zaten öyle, birçok araştırmacı buna katılmasa da.)

Bu hızlı büyümenin simgesi, Flannery ve Marcus'un yirmi yıldan fazla üstünde çalıştıkları, Olmec'lerin Oaxaca'daki komşuları Zapotec'lerdi. Zapotec'lerin kökeni Olmec'ten gelen dağların devamı olan Oaxaca'nın yüksek Merkezi Vadisidir, 60 ile 90 kilometre uzunluğunda üç çukurun, düzgün olmayan bir Y biçiminde kesiştiği bir yer. MÖ 1550'lerde avcı-toplayıcı yaşamı bırakıp, savunma çitleri ile çevrili köylerde yaşamaya başladılar.* Bu ilk köylerde, kamış-çamur karışımı evler, biraz çömlekçilik ve biraz da kamu mimarisi vardı. Onlar "büyük adamların" denetimi altındaydı (sosyal bilimcilerin, bu tür gayri resmi ortamlarda, istekleri ikna veya güç ile yerine getirilen önde gelen erkekler için kullandığı bir deyim). Birkaç yüzyıl içinde, bu büyük adamlar *rütbe* de kazandı, yani yalnız kişisel karizmalarına dayanarak güç kullanmaya başlamadılar, ilaveten ait oldukları toplum onlara yüksek bir resmi mertebe de verdi. Bu iyi bir basketbol takımını yöneten önderi ile kolej takımının resmi olarak atanmış kaptanı arasındaki fark gibidir. Bundan sonra bütünleşme hız kazandı. Bir süre sonra vadi, Y'nin her bir ucunda yer alan üç ana kabile tarafından yönetiliyordu. Ortada kalan 80 kilometrekarelik bir tampon bölge için anlaşamıyorlardı, Flannery ve Marcus'a göre "fiilen işgal altında değildi".

Bu üç kabileden en büyüğü, bugünkü San José Mogote köyü yakınında bulunuyordu. MÖ 750 civarında saldırıya uğradı ve tapınağı kilden yapılmış duvarlarını eritecek denli şiddetli bir yangında yerle bir oldu. San José Mogote tapınağı hızla birkaç metre öteye yeniden inşa etti.

Sanatçılar, yeni kapı eşiğine oymalarla süslenmiş bir taş yerleştirdiler. Dışa doğru meyilli ön yüzünde çıplak, bağırsakları dışarı çıkmış, üstüne basılmaya uygun, yanından kan akan, görüldüğü kadarı ile yenik düşmüş bir düşman erkeğinin cesedi olan bu yarı kabartma vardı. Kabartma, benim zevkime göre, bir Matisse eserindeki gibi, kanlı konusuna karşın güzel yapılmış, zarif biçimde resmedilmişti. Aslında araştırmacıları en çok ilgilendiren, kabartmanın kompozisyonu değil, kadavranın ayakları arasında dikkat çeken iki işaret idi. Bu iki işaret birer oyma idi: Amerika'daki en eski tarihi yazı. Kısalığına karşın, bilgi doluydular, hem yazıldığı dilin doğası açısından hem de Mezoamerika halkının adlarını seçerken izlediği kendine özgü yöntem açısından.

---

* Burada, bu kitabın diğer yerlerinde olduğu gibi, kronolojik olarak kesin, tamı tamına tarihler vermiyorum. Flannery ve Marcus'un kazılardan ortaya çıkardıkları en eski Zapotec çitleri. karbon testi ölçümlerine göre MÖ 1680-1410 arasıdır, kısaca söylemek gerekirse "MÖ 1550 civarı" gibi bir tarih veriyorum.

Saymak ve Yazmak

Yazmak, saymakla başlar. Bir kültür yeteri kadar büyüdüğünde, önemli gördüğü şeyleri (para, depolanmış mallar, doğumlar ve ölümler, zamanın ilerlemesi) izleyebilmek için, seçkin bir kesim oluşturur. Verimli Hilal'de köylerdeki muhasebeciler, MÖ 8000'ler civarında kayıtları kil tabletlerde tutmaya başlamıştı. Kesinlik gereksinimi arttıkça, bellek araçları olan tabletlerin üstüne işaretler kazırlardı. Örneğin koyun sayımını buğday sayımından ayırt etmek için birinde koyun çizerken diğerinde buğday sapı çizerlerdi. Her kayıttaki bilgiler yavaş yavaş artıyordu. Bürokratlar bir yazı yaratmayı düşünememişlerdi. Bunun yerine, gerek duydukça, yalnızca işe yarayacak şekilleri ekliyorlardı. MÖ 3200'de Sümerli yazıcılar ucu sivriltilmiş kamışlarla tabletlerin üstüne yazmayı geliştirdiler. Bir tablette örneğin, iki karmaşık işaret, bir kutu, ortasından çizgi geçen bir daire, yıldıza benzer bir şekil, üç üçgenin yer aldığı bir diziliş olabilir. Yazıcılar, karışık işaretlerin "iki", kutunun "tapınak", dairenin "sığır", yıldızın "tanrıça" ve üçgenlerin "İnanna" olup bunun Tanrıça İnanna'nın tapınağının sahip olduğu iki sığır anlamına geldiğini bilirler. (Burada Harvard antropologlarından Gary Urton'dan aldığım örneği veriyorum. Onların fiilleri ve sıfatları gösterme, özneyi nesneden ayırma yöntemleri yoktu, yalnızca sınırlı bir kelime haznesi vardı. Yine de Sümerler yazı gibi bir şeye doğru ilerliyordu.

Muhasebenin Ortadoğu'da verdiği motivasyonu Mezoamerika'da zamanı ölçme eylemi verdi. Günümüz astrologları gibi, Olmec, Maya ve Zapotec'ler de Ay ve Venüs'ün safhalarının günlük yaşamı etkilediğine inanıyorlardı. Bu gerçekleşecek olayları ölçmek ve tahmin etmek, dikkatli bir gök gözlemi ve takvim gerektiriyordu. Mezoamerika toplumları üç takvim geliştirdi: çağdaş takvim gibi 365 günlük seküler takvim; dünyada başka bir benzeri olmayan 260 günlük dinsel bir takvim ve yine aynı şekilde benzersiz, binlerce yıl öncesindeki sabit bir başlangıç noktasından başlayarak günbegün çetele tutan Uzun Sayım takvimi. Bu üç takvimi de oluşturmak için matematik hesaplamalarını astronomideki ilerlemelerle eşzamanlı olarak bütünleştirmek gerekiyordu.

260 günlük takvim Venüs'ün yörüngesi ile, 365 günlük olanı ise doğal olarak dünyanın güneş çevresindeki yörüngesi ile ilişkilendirilmiş olabilirdi. Tarihler her ikisinde de aynı verilmişti. Örneğin 12 Ekim 2004, 2 Lamat II Yax'tır. 2 Lamat ayın takviminin tarihi iken, II Yax seküler takvimin tarihidir. İki takvim aynı sayıda güne sahip olmadığı için uyumlu değildirler, bir sonraki 2 Lamat'ta, dinsel takvimdeki gün seküler takvimdeki farklı bir gün ile eşleşecektir. 12 Ekim 2004'ten sonra, 2 Lamat ve II Yax'ın ilk

çakışmaları 18.980 gün sonra (aşağı yukarı 52 yıl) gerçekleşecektir.

Mezoamerikan kültürleri tüm bunları anlamışlardı ve her iki takvimde de geçen tarihler sayesinde bu elli iki yıllık süredeki her bir günü tek tek tanımlayabileceklerinin farkına varmışlardı.

Yapamadıkları elli iki yıllık bir dönemi bir diğerinden ayıramamaktı. Bu, sanki Hıristiyan takviminde sadece yıla gönderme yapmak gibiydi, örneğin 04 deyince 1904'ü, 2004 ve 2104'ü ayırt edememek gibi bir şeydi. Mezoamerika toplumları karışıklığı önlemek için, üçüncü bir takvim yarattı: Uzun Sayım. Uzun Sayım, zamanı bir başlangıç noktasından itibaren izler, Hıristiyan takviminin İsa'nın doğum tarihinden başlaması gibi. Başlangıç noktası genellikle MÖ 11 Ağustos 3114 olarak hesaplanmıştır ancak bazı arkeologlar doğru tarih olarak 10 veya 13 Ağustos ve hatta 6 Eylül'ü veriyorlardı. Uzun Sayım tarihleri, başlangıç noktasından beri 20 günlük "aylar", 360 günlük "yıllar", 7200 günlük "onyıllar" ve 144000 günlük "binyıllar"dan oluşur. Arkeologlar genellikle bu serileri İnternet protokol adresleri tarzındaki noktalarla ayrılmış beş rakamla verirler. 11 Ağustos'u başlangıç noktası olarak alınca, 12 Ekim 2011, Uzun Sayımda şöyle yazılabilirdi. 12.19.18.14.4. (Daha kapsamlı açıklama için bkz. Ek D.)

MÖ 1'den doğrudan MS 1'e geçtiği için, Hıristiyan takvimi uzunca bir süre astronomlar için bir baş ağrısı oldu. Eğer Joseph Scaliger adlı bir 16. yüzyıl astronomu, bütün bu olanlardan bıkarak yıl atlamayan bir takvim icat etmeseydi süper novaları, göktaşı yörüngelerini ve diğer göksel olayları izleyen bilim insanları MÖ'den MS'ye geçtiklerinde, bir yılı ekleyerek veya çıkararak hesaplamak zorunda kalacaklardı. Scaliger'in babasının adını verdiği Jülyen Takvimi, günleri 0 gününden itibaren sayar. Scaliger 0 günü olarak MÖ 1 Ocak 4713'ü seçti. 1. Gün 2 Ocaktı. Bu sistemde 12 Ekim 2011, 2.455.841'inci gündür.

Uzun Sayım Takvimi 0.0.0.0.0 tarihinde başlar.* Matematiksel olarak, bu tarihin en çarpıcı yönü sıfırların, gerçek sıfırlar olmasıdır. Sıfırın iki işlevi vardır. O da diğer sayılar gibi kontrol altında kullanılabilen bir sayıdır, diğerlerinden ayrı olmadığı anlamına gelir. Konumsal sembolle gösterme sisteminde, yer tutma işlevi görür, bizim temel 10'lu sistemimizde olduğu

* Aslında başlamadı. Karmaşık bir biçimde, en büyük birim olan 144.000 gün olan "bin yıl", 0 yerine 13'le başlar. Dolayısıyla takvimin ilk günü 13.0.0.0.0'dır. Ben bu istisnanın tuhaflığını bir matematikçiye söylediğimde, bana zamanı ölçme sisteminin aylardaki gün sayısını hatırlamak için çocukların ilahiler öğrenmesini gerektirecek (Thirthy days hath September adlı hafızayı kuvvetli tutmayı amaçlayan şiirde olduğu gibi) kadar düzensiz olan toplumların, diğer kültürlerin takvimsel tuhaflıklarını küçümseyecek durumda olmadığını, en azından Mezoamerika takviminde bütün "aylar"ın aynı gün sayısına sahip olduğunu belirtti.

gibi, örneğin 1 eğer tam sayı sütununda ise tek bir birimi ifade eder, eğer bitişik sütunda ise on birimi ifade eder.

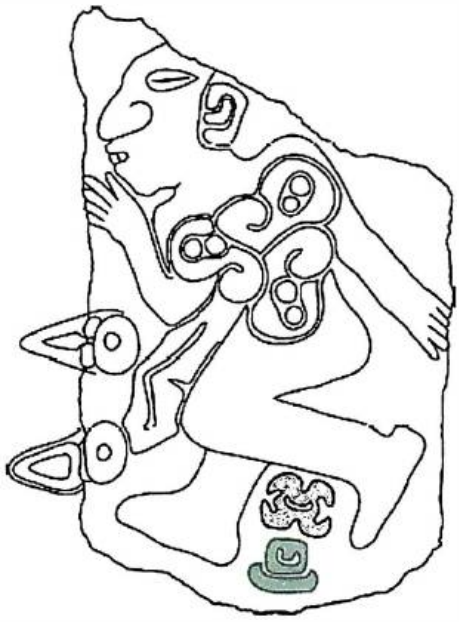
Sıfırın, hiçbir şey demek olmadığı kavramı, Rönesans'a dek Avrupalıların kafasını karıştırmıştır. Hiçbir şeyle nasıl hesap yapabilirsin diye sormuşlardır. Bugün kullanılan 0'dan 9'a kadar olan Arap-Hindu rakamları, kargaşa ve sahtekârlığı artıracakları korkusu ile bazı Avrupalı yetkililer tarafından 14. yüzyıla dek yasaklanmıştır. Sıfırın rakam olarak statüsünün klasik bir açıklaması, bilim tarihçisi Dick Teresi'ye göre sınıf geçme puan ortalaması olmasıdır:

Dört puanlı sistemde A, 4'e, B, 3'e eşittir ve bu böylece E'nin sıfıra eşit olmasına kadar sürer. Eğer öğrenci dört ders alır da ikisinden A alıp diğer ikisinden kalırsa, sınıf geçme ortalaması 2,0 ve C olur. Bu iki sıfır, iki A'yı aşağı çeker. Eğer sıfır hiçbir şey ise, öğrenci kaldığı derslerden aldığı derecelerin mevcut olmadığını öne sürüp 4,0 ortalama talep edebilir. Böyle bir mantığa dekanı gülecektir.

Basamaklı işaretleme sistemi olmadan, örneğin öğretmenler öğrencilerini, Roma rakamları ile çarpma veya çıkarma yapmayı öğrenmeye zorlasalar, aritmetik sıkıcı ve zor olurdu. Roma rakamlarında CLIV 154'tür. XLII ise 42. Sinir bozucu biçimde, iki sayıda da L (50) ikinci sembol olarak yer alır fakat bu L'ler eşit değildir. Çünkü ikinci L, önce gelen X tarafından değiştirilir, 10 çıkararak 40 yapar. CLIV ve XLII dört tam sayılı rakamlar ise de, sol taraftaki sembolün ilk rakamı (C), ikincideki sol taraftaki sembol (X) ile doğrudan mukayese edilemez. Basamaklı işaretleme sistemi, aritmetiğe kızmayı ve ondan soğumayı önler.

Stirling'in "Tres Zapotes"teki dikilitaşı, bir Uzun Sayım tarihi olan 7.16.6.16.18'i taşıyordu. Bu MÖ 32 demek oluyordu, Olmec'ler zaten üç takvime ve yararlanabileceği sıfıra sahipti: Bundan emin olunamazdı, tarihin içinde sıfır yer almıyordu veya diğer takvimlere gönderme yapmıyordu. Onlar olmadan Uzun Sayım'ın nasıl olabileceğini düşünmek zordu. Dolayısıyla arkeologlar, sıfırın icadının MÖ 32'den önce olduğu kararına vardılar, Hindistan'da icat edilmesinden yüzyıllarca önce.

MÖ 32'den ne kadar önce? San José Mogote'deki kadavra kabartması bir ipucu verebilir. Mezoamerikan kültürlerinde, birinin doğum tarihi, geleceğe yönelik öyle önemli bir kehanetti ki insanlar bu günü çoğunlukla kendi adları olarak alırlardı. Dünyaya, Yeni Yıl Gününde gelmek adeta öyle iyi bir şans işaretiydi ki o gün doğan çocuklara "1 Ocak" adı verilirdi. Bu, San José Mogote tapınağında ölümü kutlanan adam olayında da görülmüştür. İki ayağının arasında iki ince oyma vardır, bir tanesi, önden U biçi-

1975'te bulunmuş olan, bu yerde yatan, bağırsakları dışarı çıkmış adamı tasviri, Oaxaca yakınlarındaki San José Mogote'de bir tapınağın kapı eşiğine oyulmuştur. Cesedin ayaklarının arasında, kesinlikle Amerika kıtalarının en eski tarihli yazısı bulunmaktadır. Bu iki oyma (koyu renkte çizilmiş) muhtemelen adını simgeliyordu. 1- Deprem. Yanlarından akan süslü kütle kandır. Bu yarı kabartmayı inceleyen ilk arkeolog Joyce Marcus'a göre Zapotec dilinde "çiçek" ve "kurban edilecek şey" anlamı taşıyan bu iki oyma işaret, çiçeği andıran kanın görsel bir kelime oyunu olduğunu göstermekteydi.

minde tasvir edilmiş bir silindir şapkayı andırırken, diğeri ise belli belirsiz bakan, bir Japon çizgi filmlerindeki gülümseyen sevimli evcil canavarları andırır. Michigan'dan antropolog Marcus'a göre, bu iki incelikli oyma harf, 260 günlük dinsel takvimin 17. günü olan 1 - Deprem'in Zapotec'çe adına karşılık gelir. Oyma, bir olay yerine bir erkeği tasvir ettiğinden, tarih olarak genellikle ölü adamın adı kabul edilir. Eğer böyleyse, 1 - Deprem, Amerikalılar tarihinde isimlendirilmiş ilk kişidir. Eğer tarih bir isim olmasa bile, bu iki oyma MÖ 750'de yapıldığında, Zapotec'ler yalnızca bir tür yazı icat etme aşamasında değildiler, aynı zamanda bir takvim için gerekli astronomik ve matematiksel bilgileri de bir araya getiriyorlardı.

Arkeolojik kayıtlara dayanarak değerlendirildiğinde, bu gelişme şaşılacak denli sıkışık bir dönemde meydana geldi, Sümerlerdeki bu altı bin yıllık süreç, Mezoamerika'da bin yıldan kısa sürmüştür. Aslında, Mezoamerika toplumları bu sürede bir düzineden fazla yazı sistemi yarattı, bunların bazıları yalnızca tek bir kısa metinden biliniyor. Onların evriminin kesin kronolojisi bilinmiyor fakat bir çiftçinin tarlasında bulacağı bir sonraki cisim, bunu açıklığa kavuşturabilir. Örneğin bilinen en erken Olmec yazısı, Chiapas'ta bulunan ve MÖ 300'lere tarihlenen kırık bir çömlek parçasının üzerindedir. Uzun bir süre bunu kimse okuyamadı. 1986'da Veracruz'daki Acula Nehri üzerinde rıhtım inşa eden bir işçi grubu, üzeri Olmec simgeleri ile bezenmiş iki metrelik bir dikilitaş çıkardı. MS 159'da yirmi bir sü-

tun şeklinde yazıldığı düşünülen oyma, dilbilimcilerin bu lisanı çözmesine olanak tanıyacak uzunlukta olan ilk Olmec metniydi. 1993'te iki dilbilimci tam da bunu yaptı. Dikilitaş, Hasat Dağının Efendisi adındaki savaşçı bir kralın yükselişini ve taç giyme töreninde baş rakibini tahttan indirip kendisinin tahta çıkışını anlatıyordu. Ellerindeki bu bilgi ile dilbilimciler kırık çömlekteki yazıya döndüler. Kumaşı boyama ve kesmeyle ilgili sıradan ifadeler olduğunun ortaya çıkması hayal kırıklığı yarattı.

1 - Deprem'den 8-Geyik'e

Zapotec toplumunda yazının gelişmesi ile kentleşme başat gitti. MÖ 500'lerde San José Magote'nin kendini tampon bölgenin ortasındaki Monte Albán'a naklettiği görülmektedir. Oaxaca City'ye otobüsle yarım saat uzaklıktaki Monte Albán bugün gür çimle örtülü, etrafa yayılmış duvarlar ve piramitlerle doludur (Bu sonuncu Avrupa'dan gelmişti. Kolomb'dan önce Amerika kıtasında çimen yoktu). Gelen turistler, sırt çantaları, sahte tarihi heykelcikler ve etnik açıdan yanlış olan Mexica resmi şeklindeki hediyelik eşyalarla dolu "rehberler" tarafından karşılanırlar. Onların görevlerini bu şekilde icra etmeleri, harabelerin onurlu yalnızlığını azaltmıyordu. Monte Albán, Oaxaca Vadisi'ne yukarıdan bakan 500 metre yüksekliğinde dik bir tepenin üstünde yer alıyordu. Zapotec'ler, kenti inşa etmek için tüm tepeyi yeniden düzenleyip, Vatikan'ın yarı büyüklüğünde bir teras oluşturdular. Monte Albán zirve döneminde on yedi bin kişiye ev sahipliği yapıyordu ve Mezoamerika'nın açık ara en büyük ve en güçlü toplumsal merkeziydi.

İnşa edilme mantığı, uzunca, başka bir arkeolojik tartışmanın konusudur. Bir tarafın öne sürdüğüne göre, darı tarımı Oaxaca Vadisi'nde nüfusun o denli artmasına neden oldu ki kırsaldaki köyler doğal olarak bir araya gelip kenti andıran yerler oluşturunca ortaya Monte Albán çıktı. Tarihin büyük bölümünde Monte Albán, gerçek anlamda bir kent değil, devasa bir köydü ve de kesinlikle hiyerarşik bir devlet değildi. Diğerleri ise; San José Magote'deki tahribatın da gösterdiği gibi, savaşların, vadideki büyük kabilelerin bir savunma konfederasyonu oluşturup Monte Albán'da üslenecekleri kadar yıkıcı bir düzeye ulaştığını öne sürüyordu. Bir üçüncü teori ise, La Venta'nın Olmec'lerinin değil de, Monte Albán'ın Zapotec'lerinin çeşitli uzlaşmalar yoluyla Kuzey Amerika'nın ilk emperyalist gücünü oluşturup düzinelerce köye boyun eğdirdiği, saldırgan bir devlet olduğu yönündedir.

Bu son görüşün en güçlü kanıtlarından bazıları, Monte Albán'da bulu-

nup katledilmiş, sakat bırakılmış düşmanların resmedildiği. üç yüz kadar oymalı büyük taş kütledir. Marcus topluluğun yöneticilerinin Monte Albán tarafından ele geçirildiğine inanıyor. Taşların bazılarına düşmanların isimleri verilmişti. Talihsiz 1 - Deprem gibi. Bunlar Monte Albán'ın, Merkez Vadi'nin güney kolundaki San Martin Tiljate'de yerel rakibi ile üstünlük kurmak için yaptığı yıkıcı savaştaki zaferi kutlamak için yapılmış olabilir. San José Magote Monte Albán'ı kurduğu zaman, Tilcajete buna çevre köylerden adam toplayıp iki katı büyüklüğe ulaşarak ve kendi tören ve ayin binalarını dikerek yanıt verdi. Savaş kaçınılmaz olmuştu. Monte Albán, MÖ 375 civarında Tilcajete'ye bir darbe vurdu. Cesaretini yitirmeyen Tilcajete kendine yeniden ve daha iyi savunma pozisyonları kurup daha büyük bir ordu oluşturdu. Yine tehdit oluşturmaya başlayınca Monte Albán MÖ 120'de ikinci kez saldırdı. Güçleri bu kez işi bitirdi. Kralın sarayını tümüyle yaktılar ve Tilcajete'nin kalan kısmını boşaltıp tüm vadinin sıkı bir biçimde Monte Albán'ın denetimine girmesini sağladılar.

Önünde engel kalmayan Monte Albán yayılıp neredeyse 25 bin kilometrekarelik bir nüfuz alanı oluşturdu. Doğuda yükselen Maya devletçikleri ve kuzeydeki Teotihuacan'lı komşuları ile yüzyıllarca eşit konumda yaşadılar. Her ikisi ile de nispeten barışçı ilişkiler içinde iken, Ñudzahui'lerle ("nusa-wi" olarak telaffuz edilir, İspanyollar ise Mixtec der) sürekli çekişme içindeydiler; bunlar hemen batıda yer alan küçük bir prenslikler birliği idi. Monte Albán'ın tersine, çoğu 25 ilâ 50 kilometrekarelik basit köy kümelerinden ibaret küçük oluşumlardı. Fakat yine de bir hayli sorunluydular. Monte Albán defalarca bu Ñudzahui devletçiklerini istila etti fakat hiçbir zaman onları ortadan kaldıramadı. Bu küçük, kavgacı siyasi birimler, bin yıldan uzun süre varlıklarını sürdürdü. Bu arada çok daha güçlü ve daha merkezi Zapotec İmparatorluğu ise MS 800'de tümüyle yıkıldı.

Ñudzahui yazısı ile yazılmış, ekran perdesi gibi kıvrılabilen veya duvar resmi gibi asılabilen, sayfaları renkli, geyik derisinden veya ağaç kabuğundan yapılmış sekiz el yazması "kitap" vardır. (İspanyollar geri kalanını yok etmiştir.) Zapotec ve Maya el yazmalarından daha resimsel bir betimlemeye sahip bu metinler, sayfalara rastgele yerleştiriliyordu. Simgelere olayların çizimi de dahildi, resimler ismen belirtilir (örneğin Kral 4-Rüzgâr, sembolik rüzgâr ve bir çizgi üstünde dört baloncuk biçiminde gösterilir) ve hatta resimli kelime oyunları ile gösterilirdi. Arkeolojik çalışmalarla bir araya getirildiğinde, Ñudzahui yaşamının canlı bir resmini çizen yeterli sayıda yazının günümüze dek ulaştığı görülür.

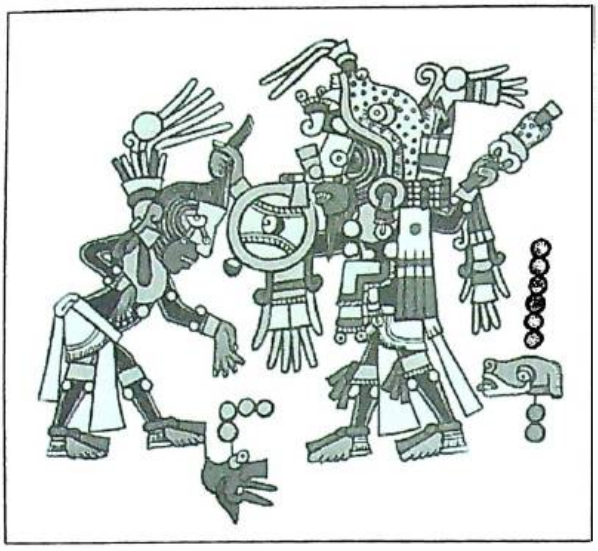
Ortaçağ İtalyan şehir devletlerinde olduğu gibi, Ñudzahui prensliklerinde de refah ve toprağın büyük bir bölümünü elinde tutan kral ve onunla

kan bağı olan küçük bir grup ile soylu danışmanların da yer aldığı, keskin çizgilerle ayrılmış tabakalardan oluşurdu. Bazılarının komşuları ile kaynaşarak genişlemesinde veya diğerlerinin, bütünün parçalarını oluşturan köyleri ayrıldığında ya da başka oluşumlara katıldığında derhal merkeze çekilmesinde olduğu gibi, sürekli değişik yapılanmalar yaşanırdı. Daha yaygın olanı, yöneticileri evlenince iki devletçiğin birleşmesi idi. Kraliyet evlilikleri yoluyla ittifak kurmak 17. yüzyıl Avrupası'nda olduğu gibi, 11. yüzyıl Mixtecası'nda da yaygındı. Kraliyetin aile ağacı her ikisinde de ulusal sınırlar boyunca karmaşık bir ağ oluştururdu. Mixteca'da kraliçenin toprakları, kendi soyunda kalırdı. Kralın varisi mutlaka kraliçenin de varisi olmak zorunda değildi. Diğer bir fark ise en büyük oğlun veliaht olmasının şart olmamasıydı. Eğer kraliçe en büyük oğlunun tahta uygun olmadığını düşünürse, bu hakkı başka bir çocuğuna hatta yeğeni veya kuzenine devredebilirdi.

En az dört elyazması, kurnaz bir rahip, general ve politikacı olan 8-Geyik Jaguar Pençesi'nin, en büyük düşmanının karısına duyduğu trajik aşkın öyküsünü konu eder. MS 1063'te doğan 8-Geyik, yönetici aile olan Tilantongo'ların uzaktan kuzenleri idi, bu aile onyıllarca Kırmızı ve Beyaz Grup Krallığı ile taht mücadelesi içindeydi. (İsim, kabartmadaki isimden gelir, Ñudzahui'lerin kutsal şeyleri sardığı kumaşı tasvir eder: Kesin yeri henüz saptanamamıştır.) Babası gibi yüksek dereceli bir din adamı olan 8-Geyik rahiplik eğitimi almıştı ancak siyasal olaylar ve kendi kibirli hırsı onu bu yolu izlemekten alıkoymuştu.

Tilantongo'nun Kırmızı ve Beyaz Gruplara yaptığı nedensiz saldırıdan sonra düşmanlıklar körüklendi. Savaşan taraflar bunun üzerine kutsal bir dağ mağarasında Ölülerin Rahibesi ile buluşma konusunda anlaştılar; bu güçlü kâhin kadın, ağzı ve çenesindeki etleri sıyırarak yüzüne kafatasına benzeyen korkunç bir görüntü vermişti. Tilantongo temsilcisi toplantıya yeni ölmüş babasının yerine katılan 8-Geyik idi. Rahibe, Tilantango'ların düşmanlarından yana tavır aldı ve onların temsilcisi 8-Geyik'in 150 kilometre uzaktaki Pasifik kıyısında önemsiz bir taşra köyü olan Tututepec'e sürgüne gitmesini emretti.

Tututepec'te gücünü toplayan 8-Geyik özel bir ordu topladı, akrabalarını önemli yerlere yerleştirdi, bir dizi hızlı seferle düzinelerce komşu köyü ve şehir devletini zapt etti. İşgalciler bölgede o güne dek görülmüş en büyük imparatorluğun kurulmasına ek olarak, kraliyet silsilesindeki kardeş ve kuzenler ile tüm varisleri kılıçtan geçirdi. Altı yıllık bir savaştan sonra 8-Geyik evi Tilantongo'ya döndü. Benim burada yorumlarını en fazla izlediğim arkeolog olan John M. D. Pohl'a göre 8-Geyik tesadüfen Kırmızı ve Beyaz

Ñudzahui el yazmalarının bu bölümünde, jaguar kıyafetli hükümdar 8-Geyik, eski sevgilisinin oğlu 4-Rüzgâr'ı saçından yakalar. Diğer Ñudzahui el yazmalarında olduğu gibi kişilerin adları kenarlara eklenmiş daire/artı/kafa sembolleri ile gösterilir.

Grupların çok yaşlı kralının genç karısı 6-Maymun ile karşılaştı. İki krallık arasındaki uzun süreli düşmanlığa karşın 8-Geyik ile 6-Maymun gizlice sevgili oldular.

1096'da Tilantongo'nun hükümdarı gizemli bir biçimde öldü. Ölülerin Rahibesi, 8-Geyik'in sevilen büyük üvey kardeşini naip olarak atadı. Üvey kardeş 8-Geyik ile Tilantongo tahtı arasındaki son kişi oldu. Üç yıl sonra, meçhul saldırganlar üvey kardeşi buhar banyosu yaparken bıçaklayarak öldürdüler. Kuşkularında haklı olduğuna inanan 8-Geyik Tilantongo tahtına geçti ve cinayeti düzenlediğini iddia ettiği Kırmızı ve Beyaz Gruplara savaş açtı.

Kırmızı ve Beyaz Grupların kraliyet sarayı bir nehir kıvrımının yanındaki bir uçurumun üstündeydi. Üç tarafı yüksek duvarlarla çevriliydi ve askerler yalnızca dördüncü taraf boyunca uzanan toprak siperi korumak ve gözetlemek zorundaydı. Bin kişilik bir ordunun başına geçen 8-Geyik, merdivenler kullanarak adamlarıyla toprak siperleri aştı ve saraya girdi. 8-Geyik bir fatihe yakışacak bir özenle işlenmiş pamuklu bir zırh, törenlerde kullanılan bir takma sakal ve jaguar kafasından yapılmış bir başlık giyiyordu. Altın ve yeşim kolyeler çıplak göğsü boyunca sarkıyordu. Sarayda 6-Maymun ile Kırmızı ve Beyaz Grupların kralı kocasını buldu. Her ikisi de ölümcül yaralar almıştı. Pohl'un kayıtlarına göre, 6-Maymun, 8-Geyik'in kollarında öldü.

Kraliyet çiftiyle birlikte iki oğulları da ele geçti, büyük olan 4-Rüzgâr tahtın varisiydi. 8-Geyik genç çocuğu saçlarından yakalayarak önüne diz

çökmeye zorladı. Fakat aynı zamanda duygusal görülen bir karar aldı: Sevgilisinin oğlunun hayatını bağışladı. Fakat 4-Rüzgâr ve kardeşi hapisten kaçınca bunun aptalca bir karar olduğu ortaya çıktı.

İntikam peşindeki 4-Rüzgâr, yardım için Zapotec İmparatorluğu'na gitti. Zapotec'lerin de desteği ile Kırmızı ve Beyaz Gruplardaki isyancılarla ve 8-Geyik'in yenmiş olduğu diğer düşman kentlerle ilişkiye geçti. Bu güçler Tilantongo'yu 1115'te kuşattılar. Savaş altı ay sürdü ve Tilantongo'nun komple yenilgisi ile sonuçlandı. Tarih tersten tekerrür etti ve bu kez ele geçirilen 8-Geyik 4-Rüzgâr'ın önünde diz çökmeye zorlandı. Elli beş yaşındaydı ve denetimi altında altı resmi krallık ve düzinelerce küçük devletçik vardı. İntikam duygusu ile dolu muzaffer 4-Rüzgâr onun bağırsaklarını bizzat deşti. Sonra da 8-Geyik'in kızı ile evlendi.

4-Rüzgâr'ın yönetimde ilk icraatı, tahta ulaşmasına yardımcı olan Zapotec'ler ile ittifaka son vermek ve kuzeydeki Toltec İmparatorluğu ile ittifak kurup onlara saldırmak oldu. Sonunda Ñudzahui'ler Oaxaca'nın büyük bölümünü yönetimi altına aldı ve Zapotec devletlerini haraç ödemeye zorladı, kurduğu imparatorluk 8-Geyik'inkinden kat kat büyüktü ve varlığını Mexica'ların istila ettiği 15. yüzyıla kadar sürdürdü. Ve ardından da Cortés geldi.

Tekerlekli Aralık

Matthew Stirling ve ekibi Tres Zapotes'te kenelerden kurtulmaya çalışırken ve dikilitaşları kazıp çıkartırken yerin iki metre altına gömülüp gizlenmiş, ters çevrili on beş çömlek kap buldu. Kaplar, oyuncak büyüklüğünde, süslenmiş otuz beş heykelcik ile on iki küçük renkli kil diski muhafaza ediyordu. Heykelcikler arasında iki köpek ve bir jaguar da vardı, her biri ince bir boru ile ön ve arka ayaklarından birbirine bağlanmıştı. Diskler de onların yanındaydı. Benzer bulgulara daha kuzeyde Mexico City yakınlarında da rastlandı.

1980'lerde Tres Zapotes'te bulunan hayvan heykelciklerini veya benzerlerini, Yucatán Yarımadası'ndaki bir müzede gördüm. Orada tesadüfen birkaç sat önce tanıştığım bir İtalyan mühendisle birlikte bulunuyordum. Mühendis benden önce heykelciklerin ayakları arasındaki borunun işlevi konusunda kafa yoruyordu. "Bunlar dingiller için" dedi. "Ve bunlar da", diskleri göstererek, "tekerlekler olmalı." Bu küçük heykelciklere bakıldığında, belirttiği gibi, gerçekten tekerleklerle birlikte tasarlandığı açıkça görülüyordu. Yüzünü kuşku dolu bir biçimde buruşturdu. Tres Zapotes'in

tarihi en azından MÖ 1000'e dek uzanıyordu. Dolayısıyla Olmec'ler ve ardılları iki bin yıldan daha uzun bir süredir tekerleğe sahip olmuş olmalıydılar. İtalyanca kendi kendine sordu: "Neden oyuncakların dışında başka bir şey için kullanmadılar? Daha büyük tekerlekler yapıp at arabalarına veya yük arabalarına koyabileceklerini nasıl anlamamış olabilirler? *Hanno fatto proprio una stupidaggine, quei tipi.*"

İtalyanca ve İspanyolca'da yeterince benzeşen *stupidaggine* (delilik, saçmalık) kelimesi odayı çınlatıp bakışları üzerimize çekti. Mühendis umursamaz görünüyordu. Olmec'lerin dünyayı, çağdaş bir Avrupalı mühendis gibi görmeme başarısızlığı yüzünde gücenmiş bir görüntüsü vardı.

Belki tanıştığım kişiye zor anlar yaşatıyordum ama şaşkınlığı benim açımdan anlaşılır bir şeydi. Mezopotamya'da, tekerleğin tarihi en azından Sümerler zamanına dek uzanır. Tekerlek Avrasya çerçevesinde yaşamın temel bir parçasıydı. Kimse Avrupa ve Çin'i savaş arabası tekerleği, su değirmeni, çömlekçi çarkı, değirmen taşı olmadan düşünemez. Tekerleği icat edememekten daha da gizemli olan, tekerleği icat edip de sonra onu kullanamamak olmalıdır. Fakat bu tam da Kızılderililerin başına gelen şeydir. Muhtemelen binlerce insan bu oyuncak benzeri heykelcikleri bir ileri bir geri hareket ettirmiştir. Nasıl olur da hiçbiri bu tekerlekleri daha büyük ve daha yararlı hale getirmeyi düşünememiştir?

Bazı nedenler açıktır. Pleistosen döneminde soylarının tükenmesi nedeniyle Amerika kıtaları evcilleştirmeye uygun yük hayvanı yokluğu çekiyordu, araba çekecek hayvan yokluğunda, insanlar engebeli arazilerde kızağı da neredeyse o denli etkili kullanıyorlardı. Aslında hayvanlar varken de Olmec'lerin fazla tekerlek kullanım alanı yoktu. Ülkeleri o denli yağışlı ve bataklıktı ki Stirling'in atları göğüslerine kadar çamura battı, yakın zamana dek tekneler en önemli ulaşım ve nakliye araçlarıydı. Buna ek olarak, Mezoamerikan toplumlarının "tekerlek körlüğünde" yalnız olmadıklarını belirtmek gerekir. Mezopotamya tekerleğe MÖ 4000'lerde sahip olsa da yakınındaki Mısır ancak iki bin yıl sonra tekerlek kullanmaya başlamıştır, hem de yakın ilişki içinde olmalarına karşın. Yine de bunların hiçbiri niçin Amerikan toplumlarının seramik yapmak ve darı öğütmek için tekerlek kullanmadıklarını açıklamıyor. Ne de olsa Avrasya'daki her toplum er veya geç çömlek çarkı ve değirmen taşını kullandı.

Daha iyi bir yanıt Robert Temple'ın, Çin biliminin ve teknolojisinin tarihini anlatan 1998 basımı Çin'in dehası [The Genius of China] adlı kitabındadır. Temple'a göre Çinliler kulaklı sabanı MÖ 3. yüzyılda icat etti. Dökme demirden yapılan saban demiri (kulağı) V biçimindeydi, bıçaksı ağızlar

yere doğru kıvrık olup kolları martı kanadı gibi kemer biçiminde yanlara açılıyordu. Kolları aşağı doğru kıvrık olduğundan toprağı bıçakların dışına doğru çevirerek hem sürtünmeyi azaltıyor hem de toprağı etkili biçimde yarıp alt üst ediyordu. (Saban kulağı* kıvrık saban demiridir, sözcük Eski Almanca toprak [*mold*] sözcüğünden gelir.)

Saban kulağı tasarımının Avrupalılarca hiç düşünülmemiş olması inanılması güç görünüyor. Çin tarzı saban 17. yüzyılda ithal edilinceye dek Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda ve diğer ülkelerdeki çiftçiler, dar bir metal parçası toprağı ne kadar yarabilirse, toprağı o kadar sürebildiler. Temple şöyle açıklıyordu: "Artan sürtünme, muazzam sayıda öküz çiftine gereksinim olduğu anlamına gelirken, Çin'deki sabanlar bunu tek bir öküzle yapabilirdi." Bilim tarihçisi Teresi'ye göre Avrupalıların saban kulağını düşünüp bulamamaları "Henry Ford'un arabayı gaz pedalsız tasarlaması ve hız değiştirmek için arabayı boş vitese takmak, frene basmak motor kapağının altına girmek gibi bir şeydi. Ve biz bunu 2000 yıl yaptık."

Avrupa tarım üretimi, sabanın gelişiyle patlama yaptı. Bunun ortaya çıkardığı refah Aydınlanma'nın dayanaklarından biriydi. Temple şöyle yazdı: "Çok verimsiz, çok emek israflı ve tümüyle yorucu idi bu eski saban ve toprağı işlemedeki bu yetersizlik insanoğlunun en büyük zaman ve enerji israfı olarak değerlendirebilir." Milyonlarca Avrupalı yüzyıllar boyunca, etkisiz biçimde toprağa batmış bıçak ağzını seyretti. Nasıl oldu da hiçbiri tasarımını değiştirip sabanı daha kullanışlı bir hale getirmeyi düşünemedi?

Toplumun teknolojisinin gelişmişliğin, toplumsal gelişmişliğin düzeyi ile fazla ilgisi yoktur, hızla değişen çağımızda, karşı konulmaz teknolojiyi kavramakta sıkıntı yaşıyoruz. Küçük veya büyük her toplum bazı "belli" teknolojileri ıskalar. Eksikliklerin insanların yaşamlarında muazzam etkisi vardır, Avrupa'nın verimli sabana veya Maya'ların demir aletlere sahip olduğunu düşünün fakat hem Avrupa hem de Maya tarihinde görüldüğü gibi, eksikliklerin uygarlıkların çabaları ölçeğinde fazla etkileri yoktur. Sonuçta, fikirlerin yaygın ve serbest değişimi eksikliği gidermenin en iyi yoludur. Ancak, bu bağlamda Mezoamerika'nın olanakları sınırlıydı. Avrupa gibi, paylaşılan kültürel temelli ve olağanüstü çeşitliliğe sahip bir yerdi. Fakat Avrupa'nın bilmediklerini çalabileceği Çin ve İslam gibi tümüyle farklı kültürler varken, Mezoamerika dünyada yalnızdı.

Ya da en azından öyle gözüküyordu.

* Kitabın orijinal İngilizce içeriğinde "moldboard" olarak geçiyor. (E.N.)

Peru'nun Bir Dilimi

Peri-Şili sınırının yaklaşık yüz elli kilometre kuzeyinde, sahil otoyolu yüksek tel örgülerle çevrilmiş, yerleşimin olmadığı bir kumsalın yanından geçer. Tel örgünün girişinde stilize, devasa, kulaklarında büyük küpeler olan bir kadın heykeli vardır. Heykelin yanında solmuş bir bayrak asılıdır: *Bolivia Mar.*

Bolivya bağımsızlığını ilan ettiğinde And merkez bölgesinin güneydoğusundan başlayıp Atacama Çölü'nden geçerek denize ulaşan bölgesi güneybatıya doğru genişlemişti. Arazi tarım için elverişli değildi. Fakat dört kullanılabilir limanı ve Şili şirketlerinin çıkarıp Avrupa'ya gübre yapımı için gönderdiği büyük yeraltı kuş dışkısı yatakları vardı. (yoksul olan Bolivya'nın, şimdi de olduğu gibi bu endüstriyi işletecek sermayesi yoktu.) 1878'de bir İtalyan akrobatın gayrimeşru çocuğu olan Hilarion Daza Bolivya'da iktidarı ele geçirdi. Derhal Şili'nin sahip olduğu kuş gübresi madenlerinin vergilerini yükseltti, hâlbuki önceki Bolivya hükümetinin vergi arttırmayacağı konusunda sözü vardı. Öfke içindeki Şili, ordusunu bölgeye yolladı. Çaresizlik içindeki Bolivya, müttefiki Peru ile birlikte karşı saldırıya geçti. Şili onların beceriksizce yönetilen güçlerini kolayca geri püskürttü ve tüm bölgeyi ele geçirdiği gibi Güney Peru'nun bir bölümünü de işgal etti. Yaygın bir öfke patlamasıyla kovulan Daza, Bolivya hazinesinin çoğunu alarak Avrupa'ya kaçtı.

Şili sonunda işgal ettiği Peru topraklarını 1929 yılında geri verdi fakat Bolivya'ya hiçbir zaman toprak iade etmedi, Bolivya halkı ise bu sonucu hiçbir zaman kabul etmedi. Bugün de Bolivya parlamentosunda, bu yitirilmiş kıyı bölgesinden bir temsilci yer almaktadır. Bölge, Miss Bolivia yarışmasında da her zaman bir yarışmacıyla temsil edilir. İşgal altındaki bölgeyi hâlâ Bolivya'nın bir parçası olarak gösteren haritalar satılır.

Peru, uzun zamandır mağdur olan müttefiki Bolivya'ya 1992'de jest olarak üç kilometrelik bir kıyı çizgisini verdi. Bolivia Mar (Deniz kenarındaki Bolivya) tümüyle Peru'nun çevrelediği küçük bir Bolivya adasıdır. Geçerken gördüğüm kadarıyla herhangi bir olanak, altyapı, tesis yoktu. Hür teşebbüs, Bolivia Mard'a gümrüksüz bir sanayi limanı inşa edecekti. Serbest pazar şimdiye kadar bu girişime yeşil ışık yakmadı. Bolivya'dan gelenler ara sıra burada yüzüyorlar - politik bir jest.

Bolivia Mar'dan Bolivya'ya giden ana otoyol, Osmore Vadisi'ni takip ederek Peru'yu yol boyunca bölgesel bir dilim olarak keser. İlk 20 kilometre yol çöl arazisi boyunca yukarıya tırmanır, civarda yerleşim hemen

hemen yoktur ve sis çökmeye meyillidir. Sonra yol bir platoya varır ve sis dağılır. Görülen topraklar o denli kuraktır ki yılın büyük bölümünde Osmore Nehri çölde tümüyle kaybolur.

Moquegua adlı küçük bir kent civarında nehir tekrar ortaya çıkar ve otoyol ansızın Cordillera Negra'ya girer. Rüzgâr kalkanı* düzinelerce *Road Runner* çizgi filmini dolduracak kadar kanyon, kayalık, yassı zirveli dik tepe ve uçurumla doludur. Bu komşularından daha yüksekte ise, üç bin metredeki geniş bir kaya sütunu bulunur, yuvarlak ve buruşuk tepesi insan beyninin yuvarlak ve buruşuk tepesini belli belirsiz andırır. Bu geniş sütun Cerro Baúl'dür. Burası iki yüzyıl boyunca Amerika kıtalarının en büyük iki toplumunun buluştuğu biricik yerdi, bu toplumlar en az Maya ülkesi kadar büyüktü fakat çok daha az tanınıyordu.

Bu iki devlet, yani Wari'ler ve Tiwanaku'lar muhtemelen İnka'ların en büyük müjdecileri idi. Ayrı yollardan gelseler de ikisi de Norte Chico'nun çocuklarıydı. Onlar, Değnekli Tanrı'nın tasvirlerine tapıyor, dikey bir değiş-tokuş ağında yaşıyor, mimarisi kıyıdaki modellerden esinlenen kamusal yapılar inşa ediyorlardı. Fakat başka yönlerden, birbirlerinden Sicilya ile İskandinavya kadar farklıydılar. İkisinden biri olan Wari'ler daha geleneksel, daha merkezileşmiş bir devletti. Lima'nın doğusundaki And tepelerinde üslenip ilk kez MS 6. yüzyılda dikkat çekmeye başladı ancak o dönem Güney Amerika'nın Pasifik tarafına bir halkı konuşlandırmak için kötü bir zamandı. And toplumları bütün bu süre içinde onyıllarca sürecek kuraklıkların etkisi altına girmişti, bunun aksine şekilde olarak, El Niño'nun neden olduğu sel baskınlarına uğramışlardı. Bazı devletçikler bu iklim felaketlerinin dehşeti ile parçalanmış olabilirlerdi fakat Wari büyümesini sürdürdü. Başarısının esas temeli teraslama ve sulama gibi yenilikçi tekniklerdi; sulama, teraslamayı desteklemek için de kullanıldı. Şaşırtıcı olan, Peru'nun üç bin metrenin yukarısında, aşağılardan daha çok ekili toprağının olmasıydı. And'larda her zaman bulunan buzullardan gelen eriyen kar sularının yönünü yükseklerdeki teraslarda kurulan çiftliklere yönlendiren Wari, hem yükseklere çıkarak kuraklıktan kurtulmuş hem de alçak irtifadaki sellerden sıyrılmıştır.

Dağların en çok üretilen ekini patatesti, darının tersine 4500 metre civarı yüksekliklerde sağlıklı biçimde yetişir. Yumru kökleri gerektiğinde çıkarılıp pişirilmek üzere toprağın altında bir yıl kadar (toprak ısısı -3 °C altına düşmedikçe) bırakılabilir. Donmuş patatesler bile sonradan kullanılabilir. Gece soğuğunda bırakarak donmasını ve hücre duvarlarının çatla-

* **Rüzgâr kalkanı:** Rüzgârları kesecek denli yüksek dağlar. (Ç.N.)

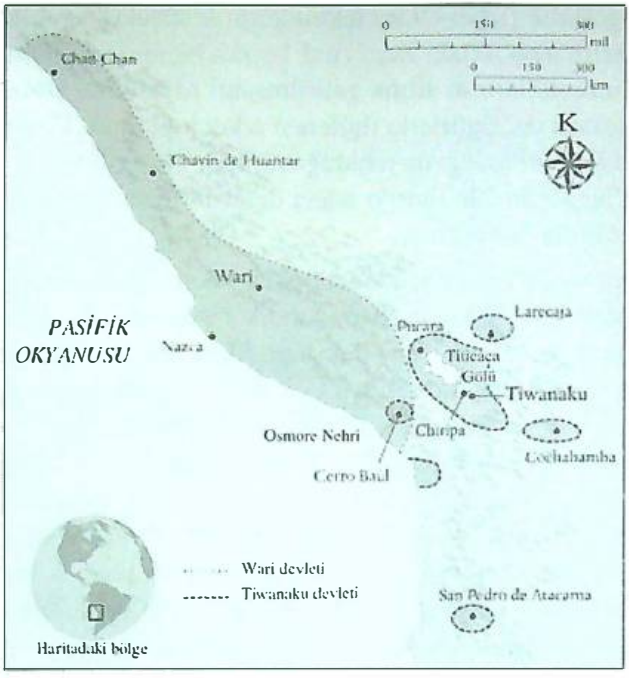
Güney And eteklerinde bulunan sıra dışı bir konuma sahip büyük Cerro Baúl kayalığı çevredeki bayırlara hakimdir. Zirvesinde Wari kentinin kalıntıları vardır.

masını sağladıkları yumru köklerini ezerek suyunu çıkartırlar ve kurutulmuş *chuño* elde ederler, bu neredeyse hiç bozulmayan ve yıllarca saklanabilecek bir gıdadır. (Patatesin soğuğa karşı dayanaklılığı, onun Avrupalı köylülerce benimsenmesini sağlamıştır. Patates yalnızca diğer ekinlerin dayanamadığı yerlerde yetişen bir ürün değildi. Aynı zamanda ekonomik ve politik seçkinlere karşı bitmek tükenmek bilmeyen bir mücadele veren küçük üreticilerin de dostuydu. Bir çiftçinin bir ambar dolusu buğdayı, çavdarı veya arpası, aç gözlü toprak ağaları veya yağmacı ordular için yağlı bir hedefti fakat toprağın altındaki patatesi ele geçirmek kolay değildi.) Darı ise insanların aradığı, elit kesimin tercih ettiği bir tahıl olup *chicha*nın yapıldığı üründü. Onun prestiji Wari'lerin başarısının bir diğer nedeni idi. Dik açılı güneş ışığını dik bayırlara göre daha doğrudan aldıklarından, darı, teraslarınki genel yüksekliklerinden daha yukarılarda da yetiştirilebilir. Benzer biçimde sulama da darı ekimi için uygun alanların artmasını sağlıyordu. Michael Moseley'nin "temel bir buluşun patentini verip pazarlamasını yapma"ya benzettiği bir yöntemle Wari'ler, toprağı tarıma

elverişli hale getirme (ıslah etme) tekniklerini komşularına aktararak, bin beş yüz kilometre uzaklıktaki Peru And'larının biçilmiş tahıllarının kendi kültürel hükümranlıklarının altına getirilmesini sağladılar. Onların etkisinin bir diğer işareti de, figürlerle ilgilenen arkeologlarının Değnekli Tanrı diye adlandırdığı tanrının egemen olduğu dinlerinin yayılması idi. Bununla birlikte, Wari'ler Değnekli Tanrıyı adeta diğer tarımsal lütuflarını hatırlatırcasına darı sapına dönüştürdü.

Milattan sonraki ilk bin yılın sonunda Wari teknikleri, dağ kenarlarından başlayarak neredeyse 4000 kilometrekarelik bir alanda, tarımın imkânsız olarak görüldüğü kuru, dik ve soğuk toprakları tarıma elverişli hale getirmiştir. Bugün terasların dörtte üçü terk edilmiştir ve dağlık alanlardaki topraklar, bundan bin yıl önceki verimliliğini kazanamamıştır. Fakat İspanyol istilasına dek, And vadileri Wari'lerden esinlenmiş teraslarla o denli donatılmıştı ki Cizvit Bernabé Cobo'ya "sanki dağlar uçan merdivenlerle kaplı gibi" görünmüştü. Wari'lerin başkenti (onun da adı Wari'ydi) bugünün modern Ayacuco kentinin yakınındaki dağlık bir platoda yer alıyordu. İnşası milattan sonra ilk birkaç yüzyılda başladı. Kent beş kilometrekarelik bir alana yayılmış olup kalın surlarla çevrili iki-üç katlı yapı dizilerinden oluşuyordu. Binghamton'daki New York Eyalet Üniversitesi antropologlarından William H. Isbell ve Pennsylvania Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi arkeologu Alexei Vranich'e göre hem köylülerin evleri hem de büyük saraylar benzer tarzda inşa edilmişti. Her şey yüksek, beyaz duvarların arkasında konumlanmıştı. 2004 yılında iki araştırmacı bunları bir arı kovanı gibi "yüksek duvarlı geometrik bloklar biçiminde tasarlanmış, yerde dizilmiş modüler hücreler" biçiminde tarif etmişlerdi.

Göze çarpan kamu binaları, büyük kamu alanları yoktu; şahane manzaralar yoktu, sık duvarlar ve çer-çöple dolu dar sokaklar vardı (arkeologlar çok az temiz zeminler ve yüzeyler ortaya çıkarmışlardır. Isbell ve Vranich şöyle yazdılar: "Şurası açıktır ki Wari halkı ülkesinde şefkat ve sevecenlikten yoksun bir yönetim altında yaşamıştır"). Kenti çevreleyen ve çaprazlama kesişen duvarlar, savunma amaçlı değil, kişisel gizlilik amaçlıydı. Wari kolaylıkla savunulabilecek bir yerde konuşlanmamıştı. İmparatorluk bir düzine kadar başkentin küçük benzerlerini idari merkezler olarak And'ların omurgası boyunca kurdu. Bunlar da savunma mantığıyla kurulmadı. Aslında Wari'lerin savaştığına ilişkin çok az kayıt vardır. Üstünlüğü ticari ve entelektüel yönünden geliyordu; gelişmişliği piyade birliklerinden çok yenilikçi teknolojilere dayanıyordu. Tüm bunlar Cerro Baúl'deki bazı tutumlarını açıklayabilir.

1990'ların başından beri bölgede çalışmış olan Field Müzesi arkeologları Patrick Ryan Williams ve Donna V. Nash'e göre, Wari devlet görevlileri, MÖ 600 civarlarında Moquegua'ya ulaştılar. Daha geri bir kültür, zaten bölgenin en iyi tarım alanlarını çevirip el koymuştu. Wari'ler onları ne saldırgan bir biçimde tutup attı ne de korkutarak çekilmelerini sağladı. Merkezden gelen talimat ve emirler doğrultusunda, bizzat Cerro Baúl'de yaşam alanları kurdular. Büyük tepe bugüne kadar "*apu*" olarak nitelendirildi, yani kayaya dönüşmüş tarihsel bir ruh. Bir tepenin üstüne doğrudan bir kent oturtmak bir uyarıydı: "*Biz buradayız*" demekti.

Pratik anlamda, beş yüz metre genişliğinde bir tepe üzerinde yaşamak göz korkutucu bir görevdi. Wari'ler su sağlamak için, günümüz koşullarında bile takdir edilebilecek bir mühendislik başarısı olan ve dağların zirvesinden Cerro Baúl'ün altına dek uzanan yirmi kilometre uzunluğunda kanal kazdılar. Williams bana şöyle söylemişti: "Bu bile suyu ancak tepenin aşağısına dek getirdi. Bundan sonrası kova ile su taşıyan ekiplerin işiydi." Otuz dakikayı bulan zorlu bir yürüyüşle, bu dik yokuşu oflaya puflaya çıkıp zirveye varınca Williams beni yanına çağırdı ve hizmetkârlardan oluşan uzun bir kuyruğun patika boyunca dizilerek her gün seramik testiler içindeki suyu iletmelerini, dolu olanları yukarıya, boş olanları aşağıya el-

den ele vererek yukarıdaki rahip ve prenslere su sağlamalarını kafamda canlandırmamı söyledi.

Küçük, kaba oyuncak çiftlik evleri ve bahçe modelleri tepenin üst bölümünü kaplamıştı. Çoğu basitçe tasarlanmış, gelişigüzel taşlarla yapılmış duvarlar, çitler ve kapılardan oluşurken, bazıları daha incelikli yapılardı. Ayrıca plastik araba modelleri, oyuncak hayvanlar ve saz damlı evcikler de vardı. İnsanlar Cerro Baúl'e tırmanıyor, maketlerini yapıyor ve Tanrı'nın onlara gerçek yaşama eşdeğer bir yaşam vermesi için dua ediyorlardı. Minyatür çiftlikler, her yönde yüzlerce metre uzanıyordu. Sağda solda geçici olarak yapılan haçlar ve aziz resimleri yerel And inancına Katoliklik cilası sürüyordu. Harap olmuş bazı Wari duvarları, harap olmuş model duvarlarla örtülmüştü. Williams: "İş çığırından çıkıyor. Kimsenin hayallerindeki evini arkeolojik bir alan uğruna yıkmak istemiyorum" dedi.

Wari'ler, Cerro Baúl'e geldikten yüz yıl sonra, MS 750 civarında, Tiwanaku grupları onu çevreleyen bölgeye sızdılar. Bu tür karşılaşmalar dünyanın birçok yerinde gerilime yol açardı. Ve Tiwanaku'lar bir nebze Wari'lere benzeseydi, savaş kaçınılmaz olurdu. Fakat Tiwanaku'lar birçok bakımdan öylesine farklıydı ki onlardan olağan tepkiler pek beklenmezdi. Ünlü antropolog Clifford Geertz, yarı şaka yarı ciddi, bütün devletlerin dört çeşide ayrılabileceğini öne sürdü: halkın gözünde ahlaki meşruiyete sahip olduğu plüralist (çoğulcu) devlet; hükümetin halkın iradesinin ifadesi olarak görüldüğü popülist devlet; "büyük canavar" yöneticinin gücünün halkın gözünü ne kadar korkuttuğuna bağlı olan devlet ve "büyük sahtekâr" seçkin zümrenin duman ve aynalar kullanarak insanları, doğuştan gelen bir otoriteye inandıran yönetimler. Her devlet bu öğelerin karışımıdır fakat Tiwanaku'da "büyük sahtekâr"ların oranı özellikle yüksekti. Yine de Tiwanaku yüzyıllarca varlığını sürdürdü.

Tiwanaku'ların başkenti Tiwanaku, Titicaca Gölü'nün güneydoğu ucundaydı. 3800 metre yükseklikte kurulan bu kent, antik dünyanın en yükseğe kurulun kentiydi. Bugün daha alçak yerlerden gelen ziyaretçiler, bölgenin çok soğuk olduğu konusunda sürekli uyarılırlar. Williams üşümemem için sıcak tutacak elbiseler getirmemi tavsiye etti. Bu uyarılar kafamı karıştırdı çünkü Titicaca Gölü, ısının 11 derece civarlarında sabit kalmasını sağlayacak denli büyük olduğundan iklimi yumuşatıyor (bu da o yükseklikte tarım yapılabilmesinin bir sebebiydi). Kış geceleri ısı, donma derecesinin altındaydı, soğuktu fakat New England'dan daha soğuk değildi ve 3800 metrede beklenenden daha sıcaktı. Yalnız oraya gittiğimde, bunun *kapalı mekânlardaki* ısı olduğunu anladım. Bugünkü Tiwanaku kasabası yok-

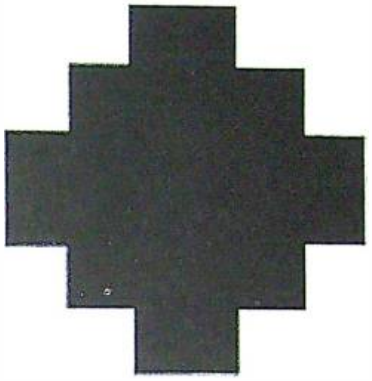
sul bir yerdir ve çok az evde herhangi bir ısıtma aracı bulunur. Bir gece, And'larda turnedeki bir aile sirkinin gösterisini izledim. İçerisi o denli soğuktu ki daha ilk dakikalarda çadırın içi seyircilerin nefeslerinin oluşturduğu bir bulutla kaplandı. O geceki ev sahibem Amerikalı bir kadın arkeologdu. Ertesi sabah onun misafir odasında uyandığımda, ev sahibem parka, şapka ve eldiven giymiş vaziyette sobada su eritiyordu. Soğuklar bölgenin güzelliğini azaltmıyordu: Tiwanaku buzullarla kaplı dağların çevrelediği bir düzlüğün ortasında bulunuyordu. On beş kilometre kuzeydoğudaki büyük göl, harabelerin yüksek binalarından görülebiliyordu. Geniş alana yayılan su, herhangi bir çizgi ile ayrılmaksızın gökyüzü ile birleşmiş gibi gözüküyordu.

Titicaca çevresindeki ilk önemli yerleşim, muhtemelen gölün güneybatı kıyısındaki küçük bir yarımadada yer alan Chiripa idi. İnşası MÖ 900'lere gidebilecek tören merkezi, Notre Chico tarzındaki bir çukur meydanın etrafına yapılmıştı. Chiripa, o sıralar göl etrafında ortaya çıkan yarım düzine kadar küçük, rekabetçi merkezden biriydi. Çoğu; yükseltilmiş yataklarda* bahçe sebzeciliği yapanlarla aynı sebeplerden dolayı, çiftçilerin, yapay olarak inşa edilmiş, düz alanlarda ekin yetiştirdikleri yükseltilmiş tarla tarımına bağımlıydı (benzer fakat daha çok yükseltilmiş tarlalar, Beni'de, Meksika Havzasında ve daha pek çok yerde bulunuyordu.) İsa'nın doğduğu sıralarda, bu erken dönem devletçiklerinden iki tanesi öne çıktı: Kuzeyde, gölün Peru tarafındaki Pukara ve karşısında Bolivya tarafında Tiwanaku. MS 3. yüzyılda, Pukara siyasi olarak aniden dağıldı. Halk hâlâ orada yaşıyordu fakat kasabalar kırsala çekildi. Çömlek yapımı, dikilitaş oymacılığı ve anıt inşası sona erdi. Kimse sebebini bilmiyor.

Her ne kadar Tiwanaku'da MÖ 800'den beri yerleşim olmuşsa da, MÖ 300'e dek önemli bir merkez haline dönüşmedi ve Pukara'nın gerilemesini izleyen 200 yıl boyunca da Titicaca'nın güneyinden öteye genişleyemedi. Fakat güney ve batıya doğru yayılınca, Chicago Üniversitesi arkeologu Alan Kolora'nın deyişiyle, kendini "yırtıcı bir devlet"e dönüştürdü. Tam anlamıyla merkezi bir yönetime sahip askeri bir güç değildi. Bunun yerine Tiwanaku'nun dinsel üstünlüğünü benimsemiş bir kentler birliğiydi. Kolora'ya göre, "Devlet dini ve emperyal ideoloji, askeri işgalin yapabileceğini güzellikle başardı, hem de çok düşük bir maliyetle." Korku veren ihtişamı ve rahiplerin denetimi altındaki doğaüstü güçlerin korkusuyla, yerel yöneticiler itaat edip Tiwanaku'ya tabi oldular.

Bu gözdağı verme stratejisinin merkezi Tiwanaku kentiydi. Dünyanın

* Tarh. (Ç.N.)

And Haçı

eski bir harikası, bugün fena halde yıkıma uğramıştır. Son iki yüz yılda, insanlar binaları kelimenin tam manasıyla yük arabalarıyla taşıdılar. Kiliseler, evler, köprüler, kamu binalarının taşlarını, ve hatta toprak dolguyu bile kullandılar. Bolivya hükümeti buradan bir demiryolu geçirdi (son dönemde, bir yolu başka bir bölümden geçirdi). Bilgili olmaktan çok hevesli olan eller kalan binaların çoğunu yeniden inşa etti. Yine de eski kenti hissettirecek kadar kalıntı vardır. Ufuk çizgisini yedi katlı piramit Akapana kaplıyordu. Belki de And Haçı'ndan esinlenen bir model şeklinde tasarlanmıştı. Dağlık bölge sanatında her yerde ve her zaman yer alan And Haçı, basamaklı bir şekle sahiptir. Bazılarına göre Güney Haçı takımyıldızından esinlenmiştir. Diğerlerine göre ise dünyanın dört bölümünü temsil etmektedir. Durum ne olursa olsun Akapana'yı inşa edenler planını sanatsal bir duyguyla yaptılar. Temel duvarları kumtaşı bloklarından inşa edilmiş olup, her üç metrede bir en az üç metre yüksekliğinde dikdörtgen taş sütunlar yükseliyordu. Sütunlar o denli kalındı ki Tiwanaku'yu ilk gören Avrupalı Pedro Cieza de León'un kendi kendine itiraf ettiği gibi "bunları ne tür araç ve aletlerle yaptıklarını kavrayamamıştı" . Büyük bir hendeğin merkezinden yükselen Akapana, etraftaki dağları kopyalamıştı. Zirvedeki sarnıç benzeri kuyudan özenli bir mühendislik çalışmasıyla, drenaj sistemi sayesinde çekilen su kenarlardan aşağıya kanalize edilirdi. Tıpkı yağmur sularının And'lardan aşağıya doğru akması gibi.

Yukarıda bitişik, daha küçük, duvarlarla çevrili Kalasasaya da tek bir taş bloktan kesilmiştir ve bu yapıta Güneş Geçidi de denir. Kırılıp ayrılmış, sonra yine birleştirilmiştir. Titizlikle işlenmiş süslerle kaplı dört metrelik geçit, ziyaretçilerin gözünü tek bir tanrı görüntüsüne odaklar, eşikten Değnekli Tanrı'nın görüntüsü yansır.

Bugün Güneş Geçidi, Tiwanaku'nun kartpostal amblemidir. Kış gündönümü (Güney Amerika'da Haziran'dır) sırasında kamera ve fotoğraf makineli yüzlerce Avrupalı ve Amerikalı turist, bütün gece dondurucu soğukta Kalasasaya'da güneşin doğuşunu bekleyip güneşin tek başına bütünüyle geçidin içinde parlamasını izliyorlardı. Geleneksel giysiler giymiş rehber-

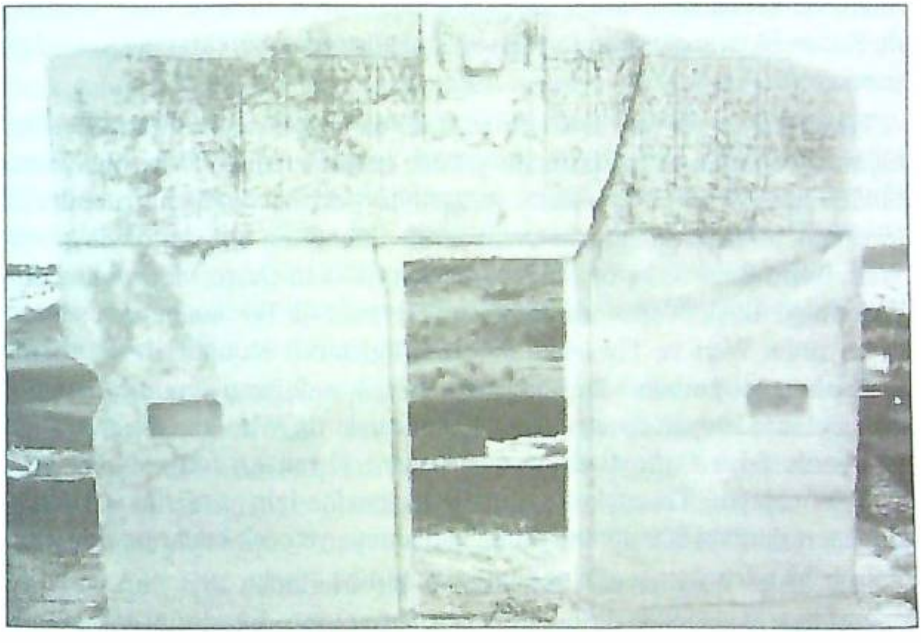
lerin açıkladığına göre eşiğin üstündeki rölyefler, dünya dışı varlıklar tarafından getirilmiş olabilecek, anlaşılması güç, astronomik bir takvimdi. Bu kaçınılmaz uzun ve sıkıcı nutuklar sırasında ziyaretçiler ısınabilmek için çeşitli dillerde barış ve uyumla ilgili şarkılar söylüyorlardı. İzleyiciler, güneşin ilk ışıkları geçidin yanına vurduğunda her zaman olduğu gibi şaşkına döndüler. Ancak bir süre sonra kapının orijinal yerinde olmadığı anlaşılıyor ve bunun astronomi veya takvimle hiçbir ilgisinin olamayacağı ortaya çıkıyordu.

Eğer bu turistler Tiwanaku'nun zirvesine gelmiş olsalardı, kentin özenle dikilmiş taş duvarlarını çevreleyen yükseltilmiş tarlaları arasında kilometrelerce yürüyecek ve görkeminden keyif duyacaklardı. Fakat kentin yarısı çöküp onarıma muhtaç; diğer yarısı da inşa halindeyken tuhaf bir biçimde tamamlanmamış olarak da görülebilirdi. Tarihsel kentlerin modern çizimleri, onları en iyi biçimleriyle zirvede gösterme eğilimindedir. Mimari tasarımları mükemmel büyük anıtlar, tüm görkemleriyle yan yana dizilmişlerdir. Isbell ve Vranich'e göre Tiwanaku böyle bir görünümde değildi, hatta böyle görünmesi *istenmiyordu*. Bu iki adamın 2004'te yazdığına göre kentin bir kısmı kasıtlı olarak yıkık bırakılıyordu. Çünkü yıkık duvarlar Tiwanaku'nun eski yönetimlerinden kalmıştı ve onları temsil ediyordu. Diğer yandan kentin öbür kısımlarını inşaat projeleri kaplamıştı. Bu da devletin süregelen refah ve canlılığının kanıtıydı. Bazen bu projelere gerekli olan inşaat malzemelerini eski anıtlardan söküp alarak sağlıyorlar, böylelikle de yeni yıkıntılar yaratma sürecini hızlandırıyorlardı. And geleneğinde emek, muhtemelen çalışan gruplara sık sık yapılan ziyaretlerle işçi toplayarak sağlanıyordu. Arada pek çok çanak çömleğin kırıldığı törenleri de içeren periyodik festivaller sırasında bu inşaatların hızı kesilse de sürekli devam ediyordu. İspanyol akademisyen Polo de Ondegardo 1571'de garipseyerek "Anıtlarını inşa amaçları sanki onları hiç bitirmemek" demişti. Isbell ve Vranich, bunun kesinlikle doğru olduğunu söyledi. Amaç tamamlamak değildi. Amaç iş yapıyor gibi görünen bir faaliyet ortamı oluşturmaktı.

Eğer bugünün ziyaretçileri o zamanki inşaat ve yıkım gürültüsü içinde dolaşsalardı, bütün o karmaşaya karşın bir şeylerin eksik olduğunu hissedeceklerdi. Batı kentlerinin tersine, Tiwanaku'da *Pazar yerleri* yoktu. Bağırıp çağıran, pazarlık yapan, işbirliği içindeki girişimciler, sokakta çanak-çömlek üretme gösterisi yapanlar, kalabalığın dikkatini çekmeye çalışan hokkabaz ve taklitçiler ile yankesicilerin olduğu pazarlar yoktu. Kolata şöyle yazmıştır: "Afrika, Asya ve Avrupa'da kentler birçok değişik türden insanın karşılaşıp kaynaştığı yerlerdi... Ticaret ve değiş-tokuşla, akla gelebilecek her türlü malın alınıp satılmasıyla, kentler tekrar tekrar hayat

Tiiicaca Gilii ii:erinde kamıştan yapılmış ıekue/cre "totora" denii: İki /1ill yılclır o/dıı. ı gihi. lıf/(kııl/a111/111aktadırlw: *2001* yı/111da. hıı ıekuelerin Tiı\/ıakıı clıırarlıuıucla kıllanılaıı hiiyiik taşlan ıaşıya/ıilece, ini kaınılamak için liiyiik hir ıowra reprodiiksiyn1111 inşa edildi.

Güneş Geçidi, koıuımlwıdığı yerde astronomik bir anlam arayan binlerce lıacıyı kendine çekeı; :iyaretlerini sağlaı: Maalesef *20.* yiizyılda, şıı anki yerine taşıımıştıı:

bulurdu." Tiwanaku ise tümüyle farklıydı. And toplumları, mal ve hizmetlerin yaygın değişimi temeline oturmuştu. Fakat bu akışları yönlendiren piyasa güçleri değil, akrabalık bağları ve hükümetlerdi. Tüm vatandaşlar kendi giyeceğini ve yiyeceğini kendisi üretir veya akrabaları yoluyla sağlar veya hükümetin depolarından alırdı. Kolata'nın belirttiği gibi, kent "seçkin kesimin politik ve dinsel otoritesini simgesel olarak yoğunlaştırdığı" yerdi. Wari'nin de aralarında olduğu diğer And kentleri de aynı özelliği paylaştılar. Fakat Tiwanaku bunu aşırıya götürdü.

Tiwanaku yüz yıldır kazılmaktadır, ne kadar çok arkeolog orayı araştırırsa o kadar az şey olduğu görülüyordu. Vranich'e göre başkentin, Avrupa'nın imparatorluk kentlerine az benzemesinin nedeni pazar yerlerinin olmamasına dek uzanır. Vranich, daha önceki araştırmacıların sandığının tersine, güçlü bir yönetim merkezi olmaktan uzak olan Tiwanaku'nun, Vatikan-Disneyland karışımı bir dinsel gösteri merkezi olup, neredeyse yalnızca *yönetici kesim*in yaşamasına karşın binlerle ifade edilecek sayıda hacıyı cezbedebildiğini de söylüyor. Bugünün gündönümü izleyen turistleri gibi, o zaman da bu görsellik imparatorluğunu ziyaret edenler huşu içinde kalmaya ve hayran olmaya geliyorlardı. Vranich, 1996'dan beri çalıştığı Tiwanaku'da bana şöyle dedi: "Merkez kentte binalar ve anıtlar inanılmaz oranda dikiliyor, yıkılıyor, tekrar dikiliyor ve tekrar yıkılıyordu. Hiçbir şey hiçbir zaman tamamlanmıyordu çünkü yalnız dış görünüşle ilgileniyorlardı. Kalabalıkların gelmesinin sürmesi için gösterileri sürekli değiştirmeleri gerekiyordu."

Tiwanaku'lar ve Wari'lerin Cerro Baúl'da karşılaşmaları dikkat çekici biçimde yumuşak ve pürüzsüz bir şekilde gerçekleşmişti. Zaten incelenen binden fazla Wari ve Tiwanaku mezarında şiddetle ilişkilendirilebilecek travmatik bir ize rastlanmadı. Onun yerine iki toplum bölgeyi paylaşmıştı. Wari, Cerro Baúl'ün ve ona bitişik bir tepecik olan Cerro Mejin'in üstüne yerleşmişti. İkisinin arasındaki dik vadi boyunca da Tiwanaku yerleşimleri yayılıyordu. Wari ve Tiwanaku çömlekçiliği farklı olduğu için Williams ve Nash hangi grubun hangi bölgede yerleşik olduğunu seramik parçaların dağılımından yararlanarak haritalandırmışlardı. Wari kanalı içme suyu sağlıyordu fakat Cerro Baúl'ün tabanından, Tiwanaku bölgesinden geçmek zorundaydı. Tiwanaku'lar suyun geçmesine izin verdi fakat karşılığında teraslardaki 300 dönüm toprağı sulamaya yetecek kadarını alıkoydu.

Aynı anda, Wari'ler ve Tiwanaku'lar birbirlerinden ayrı duruyorlardı. Kaynakları paylaşsalar da bir kültürden insanların diğerlerini sık sık ziyaret ettiğine ve politik bağlar yoluyla dostluk kurduklarına ilişkin pek az

kanıt vardır. Wari evleri Wari mallarıyla; Tiwanaku evleri ise Tiwanaku mallarıyla döşenmişti. Yan yana yaşamalarına karşın, bu iki halk kendi farklı dillerini konuşmayı sürdürüp kendi farklı giysilerini giydi ve kendi farklı merkezlerinden gelecek telkin ve talimatları beklediler. Sosyal bilimlerde birbiri ile karışmadan bir arada yaşamaya "yan yana ayrı yaşamak" denir. Wari'ler ve Tiwanaku'lar Cerro Baúl'de iki yüz yıl boyunca, paralel dünyalardaki insanlar gibiydiler, aynı zaman ve mekânı paylaşıyor fakat birbirlerinden inanılmaz biçimde ayrı haldeydiler. Küçük bir hatırlatma yapacak olursak, Kızılderililer ne bazı taraftarlarının düşündüğü gibi barışçıl, komşusunu seven insanlardı ne de bazı politik eleştirmenlerin kötülediği gibi bitip tükenmek bilmeyen bir saldırganlığa sahip, zalim vahşilerdi.

Williams'ın bana söylediğine göre son, MS 800 civarlarında geldi. Kendisi 2005'te Cerro Baúl'ün son günlerini inceleyen bir Peru-Amerikan ekibinin bir parçasıydı. Yirmi sekiz yüksek dereceli soylu ile rahipler, Wari kolonisinin en büyük sarayının kabul salonunda son bir ziyafet için toplandılar; kenarları onar metre olan salonun her bir duvarının önünde oturmak için taştan banklar dizilmişti. Arkeologlara göre oda "muhtemelen baş yöneticinin devlet işlerini yürütmek için kullandığı makam odası"na açılıyordu, yani Beyaz Saray'daki Oval Ofis'in And versiyonuna. Etrafa saçılmış yemek kalıntılarından anlaşıldığına göre veda partisi, tümü içine iki litre mayalanmış içki alabilen, üstü hanedan armalarıyla süslü, büyük tören kadehlerinde servis edilen taze *chicha* ile yıkanmış tabaklar dolusu yedi çeşit balık, lama, alpaka, vizcacha (And yaban tavşanı) eti ile adeta Rabelais tarzında bir etkinlikti.* Sonunda sarhoş güruh sendeleyerek sarayda gezinip, çanak çömlekleri kırıp dökerek tüm sarayı ateşe verdi. Williams'a göre "Çıldırmış gibiydiler." Son gittikleri yer, seçkin kadınların *chicha* ürettiği kısımdı. Yöneticiler ellerindeki meşaleleri saz damlı değirmen bölümüne atıp kadehlerini parlayan alevlere fırlattılar. Arkeologlar şöyle yazdı: Sonra, kor soğuyunca istiridye ve taştan yapılmış altı kadar kolye, son bir saygı ifadesi olarak küllerin üstüne yerleştirildi."

Geri çekilme genel çöküşün bir parçasıydı. Tiwanaku önce çökmüş ve bu da Wari'yi Cerro Baúl'deki elçiliğini kapatmak zorunda bırakmış olabilir. Ya da belki Wari, elçisini kendi iç sorunları yüzünden çekiyordu. Her iki çöküş de kuraklığa bağlandı fakat bu tez itirazlarla karşılaştı. Wari zaten kuraklık yaşamıştı. Vranich şöyle demiştir: "Kuraklık Disneyland için ne kadar önem arz eder?" İzleyicilerini elinde tutmak çok daha önemliydi.

Hem Wari, hem de Tiwanaku'nun ardılları Wari'nin örgütlenme yete-

* **Rabelais:** 1494-1553 tarihleri arasında yaşamış olan Fransız hiciv ve mizah ustası. (Ç.N.)

nekleri ile Tiwanaku'nun taslak, proje ve eğlence konularındaki zekâsını birleştirdiler. Önce Chimor geldi, sonra da Peru'nun o güne dek gördüğü en büyük imparatorluk ortaya çıktı.

En geniş sınırlarına ulaştığında bin kilometrelik bir kıyı şeridine sahip olan Chimor, Moche Nehri çevresinde neredeyse yirmi beş bin dönümlük alanı sulayarak darı ve pamuk yetiştiren hırslı bir devletti (modern Peru'nun tümü bu rakama ancak 1960'ta ulaşabildi). MS 1100 civarında yıkıcı bir El Niño kasırgası sulama yapılmasını geçici süreyle olanaksız hale getirdi. Buna karşılık hükümet köle işçilerden oluşan bir ekibi kuzeydeki bir vadide bulunan Chicama Nehri'nden Moche Vadisi'ndeki çiftlik ve tarım alanlarına su getirebilmek için seksen beş kilometrelik bir taş kanal inşa etmeye zorladı. Kanal bir başarısızlık örneğiydi. Bazı bölümler yetersiz mühendislik nedeniyle yokuş yukarıydı. Suyun geri kalan onda dokuzu da buharlaşma ve yeraltına sızma dolayısıyla yitiriliyordu. Bazı arkeologlar kanalın işe yaramasının aslında hiçbir zaman istenmediğini düşünürler. Bu, onlara göre Chimor yönetiminin El Niño'ya karşı canla başla çalıştığı görüntüsünü vermek için bir halkla ilişkiler faaliyetiydi.

Kötü havalar sona erince Chimor gözlerini sınırları dışına çevirdi. Ordular Chimor'un başkenti Chan Chan'a zaferle döndüler. Chan Chan deniz kenarında on kilometrekarelik bir alana yayılan kalabalık merkezli bir metropoldü. Yüksek duvarlı dokuz imparatorluk saray-mezarı ve katedral benzeri beş tören kompleksinin hâkim olduğu kent hem bir ihtişam örneğiydi hem de tuhaf bir biçimde boştu, sokaklar seçkinler dışındakilere yasaktı. Halktan insanlar demir parmaklıklardan öteye geçemiyordu, bazı uzman teknisyenler ve zanaatkârlar bu yasağın dışındaydı. Her sarayın kenarları yüzlerce metre uzunluğundayken bazıları üç kata kadar yükseliyordu. Depolama amaçlı alanlarla dolu olup yaşam alanları hemen hemen ikinci plandaydı. Büyük kirişleri zarif altın ve gümüş işlemelerle süslenmişti, bu devasa yapılar hep birlikte kentin merkezi civarına sıkışmıştı; tıpkı bir tentenin altına sığınmak için üşüşen insanlar gibi.

Chan Chan sarayların çokluğundan sıkıntı yaşıyordu çünkü ölmüş yöneticiler kutsal kabul ediliyordu. İnka'larda olduğu gibi, kralların mumyalanmış gövdeleri kendi evlerinde serbestçe yaşamaya devam ederlerdi ve mekânları değiştirilemezdi. Aslında mumyaların önemli devlet etkinliklerinde hazır bulunmaları önemliydi. Sonuç olarak, her yeni hükümdar kendi sarayını inşa etmek zorundaydı ve zamanının sonuna dek gerekli zenginlik ve malları sağlamakla yükümlüydü. Sistem imparatorluk hırsları ve büyük inşaat planlarını güvence altına almıştı.

Kuzey Peru kıyıları boyunca uzanan Chimor'un başkenti Chan Chan'ın modern yağmacılığın yıkımına uğramadan önce 1931'de havadan çekilmiş fotoğrafı. 15. yüzyıl dünyasının harikalarından olan Chan Chan, 1450'de ansızın İnka'ların eline geçti. Seksen yıl sonra ise, İspanyol hastalıkları ve İspanyol askerleri İnka'lardan kurtulan ne varsa çoğunu tahrip ettiler.

Chan Chan'ın ayakta kalan saraylarından en büyüğü bir İspanyol kaydına göre Chimor hanedanının on birinci kralı, rivayete göre kıyı şeridinin büyük bölümünü fetheden Minchaçaman'a ait olabilirdi. Minchaçaman güçlü bir kişilikti ve fethettiğinden bile fazla yeri alabilecek kapasitedeydi. Onun şanssızlığı, daha önce az bilinen bir grup olan İnka'lar ve yeni hükümdarı Pachakuti ile aynı zamanda yaşamış olmasıdır. 1450'lerde Pachakuti'nin kardeşi Qhapaq Yupanki'nin yönetiminde bir İnka ordusu, Chimor'un doğu sınırındaki dağ eteklerine kurulu Cajamarca'yı kuşattı. Cajamarca'nın lideri, bir ordu ile yardımına koşan Minchançaman ile ittifak yaptı. Neye bulaştığının farkında olmadığı görülüyordu, muhtemelen İnka'ları bir köylü eşkıya çetesi sanıyordu. Qhapaq Yupanki ona pusu kurup bekledi. Cajamarca İnka'ların eline geçince Minchançaman ve ordusu kaçmak zorunda kaldı. Qhapaq Yupanki o kadar çok zafer kazandı ki evi Qosqo'ya dönünce, ileride bir bela çıkarabileceğini sezen kardeşi onu hemen öldürttü.

Eğer İspanyol kayıtları doğruysa, on yıl veya daha sonra, 1463'te imparator, oğlu ve varisi Thupa İnka Yupanki yönetiminde başka bir ordu daha yolladı. O sırada artık kimse İnka'ları kaba köylüler olarak görmüyordu. Thupa Inka, Moche Nehri'ne baskın yaptı ve su kaynaklarının imhası tehdidi gibi basit bir yöntemle Chimor'un savunmasını felç etti. Minchançaman tutsak alındı, Qosqo'ya götürüldü ve Thupa İnka'nın zafer kutlamaları kendisine zorla izlettirildi. Chimor'un fatihleri hızlı araştıran kişilerdi. Chan Chan'ın zarif ihtişamından etkilenerek götürebildikleri her şeyi taşıdılar. Daha da önemlisi, kentin altın, gümüş, ve mücevher ustalarını zorla Qosqo'ya götürdüler. Onlara kenti yeni bir Chan Chan'a dönüştürmeleri talimatı verildi, hatta daha da etkileyici olacak şekilde... Yetmiş yıl sonra Pizarro Qosqo'da *kendi* zafer kutlamalarını yaptığında kentin ihtişamı herhangi bir Avrupa kentinden aşağı kalmıyordu.

Wak'a Yapmak

Jonathan Haas ve Winifred Creamer beni Caballete'e götürdüler; burası Peru kıyısından Fortaleza Nehri'nin yukarısına doğru birkaç kilometre uzanan, 800 metre uzunluğunda, 400 metre genişliğinde, dar ve tozlu bir çukurdu. Çukurun ağzında, kaba bir yarım daireye benzeyen üç höyük, bir dördüncüsüne bakıyordu. Höyüklerin birinin önünde Stonehenge'in sekizde biri büyüklüğünde bir modeline benzeyen, kabaca yontulmuş daire biçiminde bir *wak'a* (kutsal taşlar) vardı. *Wak'a*'dan çok uzak olmayan bir yerde yağmacılar altın ve mücevher aramak için eski bir mezarı kazdılar, mumyaları çıkarıp sargıları açtılar. Bir şey bulamayınca da kemikleri nefretle fırlatıp attılar. Bir kenarı 15 metre uzunluğunda, kare biçiminde bir alan, kırık insan kemikleri ve bin yıllık kumaş parçaları ile kaplıydı.

Biraz daha yürüyünce tuhaf bir manzara ile karşılaştık: bir mezarlıktan toplanan kafatasları küçük yığınlar haline getirilmişti. Etraflarında bira kutuları, sigara izmaritleri, boş ilaç şişeleri, yarı yanmış fotoğraflar, çıplak kadın şeklinde mumlar vardı. Sonuncusunun kafasına ve vajinasına Voodoo iğneleri batırılmıştı. Yöre insanları geceleri buraya gelip ya hazine arıyor ya da büyücülük yapıyordu. Yakıcı öğlen sıcağında bu insanlar bana çok pejmürde ve mutsuz göründü. Eğer çok eskiden Caballete'e gömülmüş bu insanların aileleri, sevdikleri insanların cesetlerine olanları bilseler ne kadar sarsılacaklarını gözümde canlandırdım.

Fakat sonra düşündüm ki benim görüşlerim Norte Chico'nun hem şimdiki, hem de geçmişteki sakinleri tarafından paylaşılmayabilirdi. Wari veya

And toplumlarının tarihi o kadar zengin ve karmaşıktı ki keşfedilecek şeylerin çokluğu karşısında bunu yapmanın mümkün olmaması arkeologları bazen şaşkına çeviriyordu. Basit bir örnek gerekirse: Bilim insanları 1930'a kadar Büyük Peru Duvarı'nın varlığını saptayamamışlardı. Bu altmış kilometre uzunluğundaki taştan sur, hâlâ tam olarak ortaya çıkarılamamıştır.

Chimor'daki insanların önümdeki manzara için ne düşünmüş olabilecekleri hakkında hiçbir fikrim yoktu. Ben bu bölümde şimdiye dek esas olarak And Kızılderililerinin ekonomik ve politik tarihini anlattım. Fakat insanlar aynı zamanda duygusal ve estetik bir ülkede yaşıyordu, bu nedenle ölüleri gömüyor ve bazen çıkarıp üstlerine aşk iksirleri döküyorlardı. Son onyıllarda bilim insanlarının elde ettiği tüm bilgiye karşın, bu duygusal ülkeye ulaşmak hâlâ çok zordu.

En bilinen örnek güney kıyısındaki, yerin üstüne devasa şekiller yapılması ile ünlü Nazca'dır. Hayvan ve bitki figürleri, neredeyse bine yakın geometrik sembol, kilometrelerce uzayabilen dümdüz çizgiler ne içindi? Perulu antropolog Toribio Mejía Xesspe bu ünlü çizgileri ilk kez 1927'de dış dünyanın dikkatine sundu. Kırk yıl sonra İsviçreli yazar Erich von Däniken, uluslararası kamuoyunda heyecan yaratacak bir iddiada bulundu. Ona göre Nazca Kızılderilileri bu sembolleri yapmış olamazlardı çünkü bunlar, bu "ilkel" insanların yapamayacağı kadar büyüktüler ve çünkü yalnızca havadan görülebiliyorlardı. Ona göre bu dev figürler uzay yolcularının yere inmeleri için yapılmış yer işaretleriydi. Tüm ova, dünya dışına

yönelik bir havaalanıydı. Çok satan kitaplar serisi yoluyla yayılan bu fikir turistleri bölgeye çekmeye de yol açtı. Öfkelenen bilim insanları şunları belirttiler; a) Küçük gruplar bu şekilleri yapmak için alttaki açık renkli toprağın gözükmesini sağlamak adına koyu renkli bir taşı yerin üstünde hareket ettirmiş olabilirler. b) Nazca'ların anlaması için bu figürleri görmesi gerekmezdi çünkü çizgiler yürüyerek kavranabilirdi ki Kızılderililerin bunu yaptığına inanılıyordu. Bugün öne çıkan teori ise, bu düz çizgilerin çok önceden kazılmış su kanallarının izleri olduğuydu. Fakat hiç kimse, doğrudan bir yararı, bir işlevi olmayan bu hayvan ve bitki figürlerinin Nazca'lar tarafından niye yapıldığını bilmiyordu. Nazca halkı bunları yaptığında ne düşünüyordu? Onları yürüyerek izlediklerinde nasıl hissediyorlardı? Bu soruların yanıtları rahatsızlık verici şekilde bugün hâlâ çok uzağımızdadır.

Veya Moche'yi düşünün. askeri bir devletin liderleri kuzey kıyılarının istilasını gerçekleştirip kurbanlarının kimliklerini, özelliklerini kendilerine uyarlıyorlardı. Moche'nin başkenti olan Huaca del Sol, And'ların en büyük kerpiç yapısına sahipti, yüzlerce yıllık sistematik yağmaya karşın kolay kolay unutulacak bir yer değildi. (Zahmete girip de sarayın mezarlarını kazmak istemeyen İspanyollar, Moche Nehri'nin yönünü değiştirip buradan geçirerek tam bir Augeas'ın Ahırları* tarzı uygularken, günümüz hırsızları kazma kürekle de yeterince mutlu olabiliyorlar.) MÖ 300'lerden sonra Moche sanatçıları kendilerini belki de yarım düzine konuyla sınırlamışlardı, çanak çömleğin ve duvarların üstünde eskisinden daha naturalistik tekniklerle doğaüstü figürlerin renkli öykülerini anlatıyorlardı. Aktörler aynı öyküleri büyük törenlerde ve ayin kutlamalarında yeniden oynadılar. Bireysel, teke tek dövüş yaygındı, kaybedenler kural olarak giysilerini çıkarıp gösterisini çıplak halde yapmak zorundaydı. Sık tekrarlanan bir başka öykü de bir kraliyet üyesinin ölümü ve gömülmesi ile ilgiliydi. Resimlerdeki birçok insan belirgin çizgilerle karakterize edilmiştir. Moche çalışmaları için büyük emek harcanmış fakat Moseley'nin dediği gibi kimlikleri ve güdüleri çoğunlukla "anlaşılması güç" olmuştur. Moche devleti MS 800'lerde onu anlama şansımızı da ortadan kaldırarak dağıldı.

Uzun süre önce yaşamış bir halkın iç dünyasını öğrenmeyi hayal ettiğim sayılı anlardan birini de, MÖ 800 ile MS 200'ler arasında birkaç bin insanın bulunduğu Chavín de Huantar kentinde hissettim. En önemli yapıtı olan, Norte Chico tarzı, "U" şeklindeki tören tapınağı, mimari meydan okumanın bir başyapıtıydı. Gizli delikler ve kanallar ağını kullanarak ra-

* **Augeas'ın Ahırları:** Efsaneye göre otuz yıl pis kaldıktan sonra Herkül'ün Peneus (Teselya) Nehri'nin yönünü değiştirerek bir günde temizlediği ahırlar. (Ç.N.)

hipler bu deliklerden üflemek suretiyle tapınağa gelenlere yüksek, kükremeye benzeyen sesler çıkarıyorlardı. Ziyaretçiler, kulaklarında yankılanan gürleme sesleri arasında üç kat merdiveni tırmanıp uzun, penceresiz bir geçide girerdi. Koridorun sonunda titrek meşale ışığının aydınlattığı haç şeklindeki bir odada beş metre yüksekliğinde, kediye benzeyen yüzüyle, parmakları pençe şeklinde, filinki gibi ürkütücü azı dişlerine sahip ve saçları Medusa'nınkiler gibi olan taştan bir heykel vardı. Bugün kimse bu tanrının kimliğini kesin olarak bilmiyor. Heykelin hemen üstünde, tanrının sesi ziyaretçilerin göremeyeceği bir yerde oturan ve din adamlığı görevini ifa eden kişi tarafından sağlanıyordu. Meşale ışığı eşliğinde uzun bir yürüyüşün sonunda öfkeyle konuşan tanrının görüş alanına girildiğinde, taşların arasından gizemli sesler yankılanırken yukarıdan gelen belagat dolu güzel sözler insanların içini ürpertiyor olmalıydı.

Kompleksin çoğu yeri turistlere açıktı. Kafataslarının çoğu müzeye konmuş, diğerleri muhtemelen yağmalanmıştı. Tapınağın içine doğru yürürken yine de sert, kayalık bir dağın içine giriyormuş duygusuna kapılıyordum. And öyküleri, taşlara nüfuz etmiş ruhlar ve doğal şekillere dönüşmüş devleri sürekli tekrarlar. Bölgenin, coğrafyası anlaşılması güç bir gizeme sahiptir, saygı ve önemi hak eder. Bu bakış açısına göre, dünya bir başına bırakılamaz. Peru'nun antropolojik kazı yerlerinde bulunan *Wak'a*'lar, kutsal özelliklerini duyurabilmek için sanki insan ilgisine gereksinim duymuştu ve bunun için *Wak'a*'lar kısmen heykel biçimine sokulmaya sık sık çalışılmıştı. Dolayısıyla tapınağa giden insan yapımı tüneller, dağın gücünü somutlaştırmanın bir parçasıydı. Donuk ışıkla aydınlanan koridorda, meşale ışığının aydınlattığı, tanrının bulunduğu yere doğru ilerlerken ellerim de Chavín zanaatkârlarının yaptığı duvarların üzerinde ilerliyordu. Taşlar mekânla çok iyi uyum sağlamıştı ve geldikleri dağlar kadar soğuk ve serttiler. İnsan elinin değmediği doğal bir dünya asla tamam sayılmaz.

III. Bölüm
Şekillerle Yeryüzü

8.
Amerikan Yapımı

Suya Girmek

Belli bir anda, Chak Tok Ich'aak, MS 14 Ocak 378'in dünyadaki son günü olduğunu anlamış olmalıydı. Maya dünyasının en büyük ve en kozmopolit şehir devleti Mutal'ın kralı olarak kent merkezindeki büyük tapınağın birkaç yüz metre ilerisindeki bir kalede yaşıyor ve çalışıyordu. (Şimdi Tikal olarak bilinen Mutal harabeleri uluslararası bir turistik cazibe merkezi olmuştur.) Huzura kabul edilmek isteyenler doğu surlarındaki oyma süslü üç kapıdan geçerek kaleye girerdi. İçeride talep sahiplerinin kral tarafından kabul edilmeyi bekledikleri bir kabul salonu vardı. Bir iç kapı, meşaleyle aydınlatılmış bir odaya açılıyordu; burada Chak Tok Ich'aak, çevresi danışmanları ve diğer görevlilerle sarılı bir halde süslü bir bankın üstüne uzanırdı. O bankın üstü kuvvetle muhtemelen, yazgısı ile buluşacağı yerdi.*

Birçok Maya hükümdarı gibi, Chak Tok Ich'aak da zamanının çoğunu sarayında lüks içinde geçiriyordu. Cüce hizmetçiler onun kapris dolu isteklerini yerine getirmeye çalışıyor ve arka planda müzisyenler deniz kabukları ve tahta borazanlarla müzik icra ediyorlardı. Fakat onun görevleri arasında aynı zamanda dinsel kamu dansları düzenlemek, lüks mallar arayan ticari heyetleri yollamak, savaşlarda dövüşmek gibi krala ait yükümlülükler de vardı. Kutlama amaçlı bir dikilitaşta, elleri bağlanmış bir

---

Birçok Maya adı gibi Chak Tok Ich'aak'ın adı da göründüğünden daha kolay telaffuz edilir. Çeviri yapılırken tüm harfler İngilizce'deki gibi telaffuz edilir, yalnız x harfi "ş" diye okunur. Xpuhil harebeleri "şpu-hil" olarak telaffuz edilir. Tek zorluk gırtlaktan gelen sesin duraklarıdır. Mayaca'da gırtlaktan gelen ses, Ich'aak'ta olduğu gibi apostrofla gösterilir. Chak Tok Ich'aak aşağı yukarı "gerçek büyük jaguar pençesi" anlamına gelir.

Mutal (modern Tikal) ve büyük şehir imparatorluğu Teotihuacan'ın ticari ilişkileri vardı ve bilindiği kadarıyla barışçı olan bu ilişkiler MS 200'e dek uzanıyordu. Ocak 378'de durum ansızın değişti. Teotihuacan generali Siyaj K'ak yönetiminde bir güç, Mutal kralı Chak Tok Ich'aak'ın sarayına geldi.

savaş esirinin üstüne bizzat basarken gösteriliyordu. Kafasının otuz santim üzerinde yırtıcı kuş biçiminde, ince işlenmiş bir başlık ve onu tamamlayan süslü bir elbise vardı. Maya sanatının genelinde görüldüğü gibi tasvir, natüralist olarak nitelendirilemeyecek kadar stilize bir anlatımdı. Yine de varmak istediği noktaya ulaşır: Chak Tok Ich'aak temel bir tarihi kişilikti.

Çeşitli kitabelerdeki veri parçalarını birleştiren arkeologlar, Chak Tok Ich'aak'ın tahta muhtemelen MS 330'da çıktığını hesaplamışlardı. Maya ülkesi bir zamanlar, şimdiki Belize, Guatemala ve Yucatán Yarımadası bölgeleri boyunca dağılmış ve birbiriyle didişen altmış kadar devletçikten oluşuyordu. Mutal diğerlerinden daha eski, daha zengindi ancak öte yandan, çok da farklı değildi. Chak Tok Ich'aak bunu değiştirdi. On sekiz yıl süren hükümdarlığı döneminde kent diplomatik ve ticari nüfuz kazandı, nüfusu belki de on bine yükseldi ve Mezoamerika genelinde ticari ilişkiler kurdu. Büyüyüp zenginleştikçe dikkatleri epeyce üstüne çekti, bu da sonunda mahvına sebep oldu.

O ocak günü, ona doğru yürüyüşe geçmiş silahlı bir güç 1000 kilometre batıdaki Teotihuacan'dan geliyordu. Zaten merkezi Meksika'nın büyük bölümünü denetimi altında tutan Teotihuacan, yönetimi altına alacağı yeni topraklar arıyordu. Sefer gücünü yöneten Siyaj K'ak, Teotihuacan hükümdarının güvendiği bir general veya danışmandı. Bir Mutal vazosunun üzerini kaplayan resimde tasvir edildiği gibi, yabancı askerler ellerinde mızraklarla Teotihuacan tarzı bir binadan çıkıp (yukarıda) gösterişsiz bir kıyafet giyinmiş Mutal kralı ile sarayının basamakları önünde karşılaşılmıştır (sol yanda). Chak Tok Ich'aak'ın ölümüyle sonuçlanan bu karşılaşma, son şekilde (en solda) uzun saçlı Maya'ların boş bir piramide saygılarını sunmasının üstü kapalı bir biçimde resmedilmesiyle anlatılmış olabilir.

Metin ve şekillerde gösterişli savaşçılar olarak tasvir edilen Teotihuacan'lıların sırtlarında kayışla tutturulmuş daire biçiminde aynalar olurdu

Başka bir tasvirde, bir yarı kabartmada edep yerlerini sararak örten bir tür külot giymiş ve mücevherle bezenmiş; kolyeler, bilezikler, halhallar ve sallanan takılar takmış bir kral olarak resmedilmiştir

ve çeneyi de koruyacak biçimde tasarlanmış darbelere dayanıklı miğferler kullanırlardı. Göğüsleri çıplaktı fakat püsküllü tozluklar ve sert istiridye kabuklarından kolyeler takar, uzun kayışlarla yukarıdan bağlanmış sandaletler giyerlerdi. Ellerinde atlatl denen mızrak fırlatan aletler ve onlarla atacakları obsidyen uçlu küçük mızraklar olurdu. Bir kentte yer alan resimli bir panoda Maya askerleri jaguar üniformaları içinde düşmana saldırırken görülüyor fakat Teotihuacan ile Mutal arasındaki küçük yerleşimlerden herhangi birinin onları rahatsız etmeye cüret etmesi aslında pek mümkün görünmüyordu.

Siyaj K'ak ile Chak Tok Ich'aak'ın karşılaşmasının ayrıntılı bir anlatımı yoktur fakat çatışmanın uzun sürmediği bilinmektedir. İki adam MS 14 Ocak 378'de karşılaştı. Bir dikilitaşa sonradan oyulan bir kayda göre aynı gün, Chak Tok Ich'aak "suya girdi." Maya'lar bu dünyanın sonrasını sonsuz, sisli bir çeşit deniz olarak görürdü. "Suya girmek" aslında ölümü uygun bir dille anlatmak ve ona "daha iyi bir yere geçmek" anlamını yüklemekti. Dikilitaşı okuyanların anlayacağı gibi, Chak Tok Ich'aak'ın kalbi, Siyaj K'ak veya askerlerinden biri ona kılıcını sapladıktan sonra atmayı durdurdu. Muhtemelen karşı koyan herkes gibi ailesi de yok oldu. Öyle veya böyle, Siyaj K'ak boş tahta Teotihuacan'lı efendisinin oğlunu çıkarıp Mutal'da yeni bir hanedan kurduğunda bundan kimse şikâyetçi olmadı. Chak Tok Ich'aak'ın ölümü, Mezoamerika tarihinde kargaşa dolu bir dönemi başlattı.

Mutal'daki Teotihuacan destekli yeni hanedan, kenti daha güçlü ve prestijli bir konuma yükseltti. Kaçınılmaz olarak, genişlemesi pek hoş karşılanmadı. Bir kuzey şehir devleti olan Kaan (şimdi Calakmul diye biliniyor), uydusu olan devletçiklerden asker toplayarak bir ordu oluşturdu ve bir dizi saldırı başlattı. Birbirini izleyen mücadeleler 150 yıl sürdü, tüm Maya ana yurduna yayıldı ve aralarında Mutal ve Kaan'ın da olduğu bir düzine şehir devletinin yağmalanması ile sonuçlandı. Üst üste yenilgiye uğrayan Mutal

umulmadık bir anda Kaan'ın üstün güçlerini yendi, kralları da muhtemelen tekmelenerek öldürüldü. Yenilmiş, aşağılanmış Kaan kendine bağlı kabilelerin desteğini yitirdi ve aşırı yoksulluğun pençesine düştü.

Mutal bir kez daha Teotihuacan imparatorluğundan eski haklarının geri verilmesini talep etti. Fakat peşinde uzun süre koştuğu zaferi kısa sürdü. Maya uygarlığı, arkeolojinin en uzun süredir devam eden gizemlerinden biri olarak, yüz yıl içinde yıkıldı. İmparatorluğun ihtişamının son kez parlamasından sonra Mutal, Kaan'a katıldı. Merkezdeki birçok Maya kenti karmaşa içinde ve harap durumdaydı. MS 900'de Mutal, Kaan ve bir düzine diğer Maya kenti neredeyse bomboştu. Ve bir süre sonra, orada yaşayan az sayıdaki insan bile imparatorluğun şanlı geçmişini unuttu.

"Doğa ile İyi Geçinmek"

Maya'lar neden tüm kentlerini terk etti?

Maya arkeologu David Webster 2002 yılında şunu itiraf etti: "Maya arkeologlarının yüreğindeki duyguyu 'yılgınlık'tan daha iyi ifade edebilecek bir sözcük olamaz." Pennsylvania Eyalet Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olan Webster "çok bilmiş gençlik yıllarında" uçakta birlikte yolculuk ettiği insanlara "bazı tarihi Maya merkezlerine" çalışmaya gittiğini söylediğini itiraf etti. Tahmin edileceği gibi ardından ürkütücü soru gelebilirdi. "Bugünlerde daha yaşlı ve deneyim sahibi olarak ben, sorulduğunda 'iş için' gibi belli belirsiz bir şeyler mırıldanarak kafamı havayolları dergisine gömüyorum."

Webster'ın bu sorudan çekinmesinin bir nedeni de sorunun kapsamıydı. Kadim Maya'lara ne olduğunu sormak Soğuk Savaş'ta ne olduğunu sormak gibi bir şeydir, konu o denli geniştir ki nereden başlanacağını bilmek zordur. Maya'ların neden çöktüğü konusu Yucatán'da terk edilmiş kentlerin dış dünya tarafından ilk öğrenildiği 1840'lardan beri, arkeologların dikkatini çekmiştir. Bugün biliyoruz ki bu çöküş daha önce bilim insanlarının inandığı kadar hızlı, dramatik ve geniş değildi. Massachussetts, Worcester'daki Clark Üniversitesi'nden coğrafyacı Billie Lee Turner'a göre, yine de dünya tarihinde bunun bir benzeri yoktur. Kültürler yükselir, çöker fakat büyük ölçekli bir toplumun parçalanıp yerine "*hiçbir şeyin*" konmadığı bir dönem bilinmemektedir. Konuşmasını şöyle sürdürmüştü: "Roma İmparatorluğu bölünüp ardından yıkıldığında İtalya boşalmadı, ne kentler, ne de başlıca topluluklar... Bin yıldan fazladır varlıklarını sürdürüyorlar. Fakat Maya ana yurdunda olan tam da buydu." Peki, ne olmuştu?

1930'larda Harvard'dan Sylvanus G. Morley'nin, belki de o günün en ünlü mayanistinin* hâlâ en iyi teori olarak bilinen teorisi benimsendi. Maya'lar çöktü, çevrelerini taşıma kapasitelerinin üstünde aşırıya kaçarak sömürmüşlerdi. Kaynaklarının dayandığı temeli tüketmiş, açlık ve susuzluktan ölmeye başlamış, kitleler halinde kaçtıkları kentlerini, ekolojik sömürü ihtirası ve kötülüklerinin sessiz uyarıları olarak geride bırakmışlardı.

Morley teorisini ortaya koyduğunda, bu henüz şüpheden öte bir şey değildi. O zamandan beri bilimsel ölçümler özellikle göl çökeltilerindeki polenler, Maya'ların bölgenin ormanlarını *kesip yok ettiğini*, odununu yakıt olarak, toprağını tarım alanı olarak kullandığını gösterdi. Ağaç örtüsünün yok olması büyük ölçekte erozyon ve sellere yol açtı. Tarlalarının ayaklarının altından kayan ve artan bir nüfusu besleme zorunluluğu olan Maya çiftçileri, elde kalan son toprakları da yoğun biçimde sömürmeye zorlandılar. Sendeleyen sistem gelecek ilk güçlü darbeye karşı savunmasızdı. Bu da MS 800-900 arasında Yucatán'ı vuran ve yüz yıl süren kuraklık biçiminde geldi. Bunu hızla toplumsal çözülme izledi.

Maya'ların sayısız makale ve kitapta anlatılan çöküşü, yeşilci aktivistler için Pleistosen dönemdeki hor kullanma ile birlikte anlatılacak ekolojik bir ders haline geldi. Bu, doğanın sınırlarını zorlamak ve aşmak konusunda gayet uygun düşen bir uyarı öyküsüdür. Clive Ponting, 1991'de yayınlanan ve etki uyandıran *Dünyanın Yeşil Tarihi* (Green History of the World) adlı kitabında şöyle yazmıştır: "Maya'lar, büyük kültürel ve entelektüel başarılara imza atacak, ileri bir toplum inşa edebilecek bir kapasiteye sahipti. Fakat vardıkları nokta, yarattıklarını yok etmek oldu." Maya'ların çöküşüne ilişkin düşünceleri değerlendirerek şöyle soruyordu: "Bugünkü çağdaş toplumlar, kaynakların her zamankinden daha fazla kullanılması ve çevre üstünde daha ağır bir baskı kurma girişimlerini denetlemede yeterince etkili olabilmekte midir? İnsanlık ekolojik felaketi önleme konusunda kendine çok mu güvenmektedir?" Ponting ve diğerlerinin belirttiği gibi, Kızılderililerin tarihinin bugün bize öğreteceği çok şey vardır.

Tuhaf da olsa, çevreciler Amerikan Yerli tarihinin, açıkça aksine bir ders verdiğini anlatıyorlar: Doğa ile nasıl manevi bir denge içerisinde yaşanır? Kitapçı rafları, *Kutsal Ekoloji* (Sacred Ecology), *Dünyanın Muhafızları* (Guardians of te Earth),Yerli Gelenekleri ve Çevre: Evren ve Toplumun Karşılıklı Varoluşu (Indigenious Traditions and Ecology: The Interbeing of Cosmology and Communitiy) gibi başlıkların ağırlığı altında ezildi. Güçlü biçimde kabul gören görüş, bu kitapların Amerikan yerlile-

* **Mayanist:** Maya uzmanı. (Ç.N.)

rinin çevreye karşı tutumlarını doğru değerlendirip değerlendirmediklerinin dikkatle irdelenmesi gerektiğidir. Örneğin, *Yerli Kültürlerinin Özgün Özellikleri Rehberi* (The Native Cultures Authenticity Guideline), "Beş Büyük Değer" tanımını değerlendirir. Bunlar, tüm "büyük yerli kültürler" (tahmin edileceği gibi Maya'lar da dahil) tarafından paylaşılan değerlerdir. Bir tanesi, "doğa ile iyi geçinmek", "doğanın kutsal uyumuna saygı göstermektir." Bu rehberlere göre, tarihsel doğruluk açısından, büyük yerli kültürler "yaşamın verdiği armağana tam bir saygı" besleyen kişiler olarak gösterilmelidir.

'Eko-felaketin sorumlusu' Kızılderililer ve 'yeşil rol modeli' Kızılderililer: Bu iki tanım birbiriyle göründüğünden daha az çelişir. Her ikisi de "Holmberg'in Yanılgısı"nın değişkenleriydi, yani Kızılderililerin zamanda takılı kaldıkları, hiçbir şeye dokunmadıkları, kendilerine de dokunulmadığı ve o topraklarda ruh gibi durdukları fikri. Bu kitabın ilk iki bölümü son zamanlarda araştırmacıların bu bakış açısını iki farklı yoldan reddedişlerine ayrılmıştı. Ben onların, 1492'deki yerli nüfuslara göre tahminde bulunduklarını ve ileri sürdükleri gerekçeleri belirttim ve sonra araştırmacıların, neden artık Kızılderili toplumlarının sanıldığından çok daha eskiye dayandığını, önceden düşünüldüğünün tam tersine; daha karmaşık, çok yönlü ve teknolojik olarak gelişmiş bir yapıya sahip olduklarını düşünmeye başladıklarını göstermeye çalıştım. Bu bölümde Holmberg'in Yanılgısı'nın başka bir yönünü tahlil ettim: yerli kültürlerin çevrelerini kontrol etmedikleri veya edemedikleri fikrini. Kızılderililerin, yaşadıkları topraklar üzerinde hiçbir iz bırakmadıkları görüşü buna açık bir örnektir. bir trajediye doğru koşar adım pervasızca gittikleri de başka bir örnektir. Her ikisi de yerli halkı kendilerine verildiği kadarıyla yetinen edilgen insanlar olarak tanımlar, bunlar dokunulmamış bir ekosistemden gelen meyveler veya onların kökünü kurutacak bir ceza olabilir.

Amerikan yerlilerinin çevreleriyle karşılıklı etkileşimleri Amerikan yerlilerinin kendileri kadar çeşitliydi fakat tümü belirli tarihsel süreçlerin sonucuydu. Araştırmacılar bu süreci Maya örneğinde olduğu gibi bazen net ve ayrıntılı olarak açıklayabilirler. Çoğunlukla Birleşik Devletler'in doğu yarısının yeniden şekillenişinde olduğu gibi tarihin yalnızca özetlerini görebiliriz. Bu iki bakış açısının örnekleri şimdi üstünde duracağım konulardır. Her ikisinde de Kızılderililer, büyük toprak parçalarını kendi amaçları doğrultusunda dönüştürdüler. Kanıtlardan gidersek, tümü olmasa da Kızılderililerin çoğu toprağı mükemmel şekilde yönetiyordu, toprağın üstünde öylesine yaşamadılar. Bize *verecekleri* dersler genellikle sanıldığı gibi değildir.

Yakılan Yerler

Adriaen van der Donck, 1641'de Hudson Nehri Vadisi'ne yerleşen, sonra da Hollanda kolonisinin bir parçası olan Nieuw Nederland'a taşınan bir avukattı. Koloniyi özel bir tımar sistemine benzer biçimde yöneten Hollanda Batı Hindistan Şirketi'nde bir tür iş takipçisi ve tahsildar olarak çalışıyordu. Van der Donck, mümkün olduğunda görevlerini boş verip kent dışındaki orman ve vadilerde dolaşırdı. Zamanının çoğunda kişisel özgürlük konusundaki ısrarcı tutumlarından etkilendiği Haudenosaunee'lerle birlikte oluyordu. Yazdığına göre "tümü doğa ile iç içe, özgürdü ve sırtlarında herhangi bir tahakküm veya hâkimiyet yükü taşımak niyetinde değillerdi." Yeni yerleşimci göçmenlerin oluşturduğu bir komite, Hollanda Batı Hindistan Şirketi'nin diktatörce davranışlarını yönetime şikâyet etmek için New Amsterdam'daki* tek avukat olan van der Donck'tan bir protesto mektubu yazıp bunu Lahey'e göndermesini istedi. Mektubunda, Amerikan toprakları üstündeki herkesin sahip olması gerektiğine inandığı temel haklar yazılıydı. Kolonilerdeki ilk resmi özgürlük çağrısı ortaya çıkmıştı. Van der Donck'un, Haudenosaunee'lerin tavırlarından etkilendiği iddiaları ileri sürülmüştü.

Hollanda hükümetinin bu mektuba yanıtı, New Amsterdam'ın yönetimini Hollanda Batı Hindistan Şirketi'nden alıp Manhattan'da bağımsız bir yönetim organı kurmak ve böylelikle New York kentinin doğumuna start vermek oldu. Uğradıkları güç kaybına öfkelenen şirket yöneticileri, van der Donck'un dönüşünü beş yıl süreyle engellediler. Avrupa'da sıkıntı içinde yaşarken, geldiği ülkeye duyduğu sevgiyi yücelten bir makale yazdı.

Hatırladığına göre Haudenosaunee'ler her sonbahar "ormanları, ovaları ve çayırları", "tüm ölü cisimleri ve otları temizlemek" ve "gelmekte olan ilkbaharda daha iyi büyümeleri için" ateşe veriyordu. İlk yangın onu korkutmuştu fakat van der Donck zamanla, bu yıllık yakma manzarasından keyif almaya başladı. "Geceleyin Hudson ve Mohawk nehirlerinde tekneyle yol alırken alevler içindeki ormanlar her iki kıyıda muhteşem bir manzara sergiliyordu," diyordu. Sağdaki ve soldaki ormanlar yanarken kolonicilerin tekneleri bir ateş tünelinin içinden geçerdi. Yolcuları, atari salonundaki çocuklar misali, fal taşı gibi açılmış gözlerle alevlere bakardı... "Yangın ve alevler her yerden, her taraftan görülüyordu... uzaktan seyri çok hoş bir manzaraydı."

Van der Donck, Kuzey Amerika'nın birkaç yüz mil uzandığına inanıyor-

* Bugünkü New York. (Ç.N.)

du ve tüm sakinlerinin Haudenosaunee'ler gibi olduklarını varsayıyordu. İlk düşüncesi yanlıştı fakat ikincisi bir bakıma doğruydu: Atlantik'ten Pasifik'e dek, Hudson Körfezi'nden Rio Grande'ye dek, Haudenosaunee'ler ve neredeyse tüm diğer Kızılderili grupları çevrelerini kısmen de olsa yangınlar sayesinde biçimlendiriyorlardı.

Son yüzyılın başlarında ekolojistler "silsile" konusunu keşfettiler, yani az veya çok iyi tanımlanmış, art arda gelen ekosistemlerin açık alanlarda öncekinin yerini doldurması... Bir ders kitabında Saint Helens Dağı'nın Washington Eyaleti'nin güneyinde 1980'de patlayarak 500 kilometrekarelik bir alanı magma, kül ve çamurla kaplaması örnek olarak verilmişti. Hayatta kalan bitkiler çabucak sürgün verip canlandı, bazen haftalar içinde yeniden filiz veriyorlardı. Sonra acı bakla gibi toplu halde yetişen türler ortaya çıkıp toprağı otların geri gelmesi için hazırladı. Patlamadan 15 yıl sonra, harap olmuş bayırlar ağaç ve fundalıklarla doldu. Kızılağaç, çeşitli çamlar ve söğüt ağaçları, sağda solda parlak ahududular. Ormanın devleri olan köknarlar, sarıçamlar, sitka çamları yanlarda dururdu. Klasik birbirini art arda izleme yönünde, her bitki grubu bir öncekini yerini alır, finale doğru ekosistemin "zirvesi" çoğunlukla yüksek ağaçlar olurdu.

Eğer ekolojik silsile durdurulamaz olsaydı, kıtalar zirve aşamasındaki bitkilerle kaplanırdı: büyük ağaçların karanlık ve sessiz dünyası. Erken silsile türleri yok olurdu. Bu türlerin şansına doğa uygun adım yürümez, silsilenin önü sık sık kesilir. Fırtınalar, yangına yol açan yıldırımlar, toprak kaymaları, volkanik patlamalar ve diğer doğal afetler ağaçları devirir ve ormanlarda boşluklar açar veya açık alanların ormana dönüşmesini önler. Birkaç yıllık veya on yılık bir sükûnet, otların yerini çalıların ve ağaçların almasını sağlarken bunu izleyen korkunç bir fırtına orayı dümdüz ederek otların yeniden güç kazanıp hayat bulmasına imkân verir. Bir süre sonra çalılıklar ve ağaçlar geri gelir, onları ancak sel söküp atar ve bu böyle sürüp gider. Değişik türde dış müdahaleler değişik ekosistemleri biçimlendirir: Nil'de seller, And'ların dik eğimlerindeki toprak kaymaları, Yucatán yarımadasındaki kasırgalar gibi. On bin yıldan uzun bir süredir Kuzey Amerikan ekosistemlerinin çoğu ateş tarafından biçimlendirilmektedir.

Yunan mitolojisinde Prometheus'a armağan edilen ateş, insanoğlunu doğal dünyadan kopartmıştır. Yanan meşale, yapay olanın simgesidir. Normalde, gerçeklik düzeyinde, anlatılan öykü yanlıştır. Doğa, ateşi her zaman kırsal alanları vura vura başka biçimlere dönüştüren bir çekiç gibi kullanmıştır. Prometheus yalnızca insanoğlunun aleti eline almasına yardımcı olmuştu. Önde gelen yangın ekolojistlerinden Edward V. Komarek'e göre,

"Dünya, ateşin içinde doğmuş ve yıldırım tarafından vaftiz edilmiştir;* yaşamdan önce de, şimdi de bir ateş gezegenidir." Yıldırımların neden olduğu büyük yangınlar, ekolojik saati yeniden ayarladı, bir dizi hayvan ve bitkiyi bir iki aşama geriye çekti. Ateş, güneş ışığına ihtiyaç duyan bitkilere yararlı olurken, ormanın serin ve loş ortamını sevenlere iyi gelmez, bu bitkilere ihtiyacı olan hayvanları korurken diğerlerine zarar verir. Bunu yırtıcıların çoğalması veya azalması izler. Bu yolla ateş ekolojik durumu düzenlemiş olur.

Ateş, dünya kırsalının tümünde değilse de çoğunda belirleyici etkendir. İki ana kaynağı vardır: yıldırım ve *Homo sapiens*. Kuzey Amerika'da yıldırım yangınları daha çok batı dağlarında görülür. Diğer yerlerde ise, en azından Avrupalılarla karşılaşana dek Kızılderililerin kontrolünde, hatta daha sonra birçok başka yerde görülürdü. Thomas Morton'ın 1637'de açıkladığına göre "kuzeydoğuda Kızılderililer yanlarında her zaman çakmaktaşıyla dolu geyik derisinden keseler taşır ve bunları gittikleri her yerde kır yangını başlatmak için kullanırlardı." Çakmaktaşları meşaleleri yakardı, avlanmak için onlar da ok ve yay kadar önemliydi. Kuzeydoğuda geyik, Everglades'de** timsah, geniş çayırlarda bufalo, Büyük Havza'da çekirge, California'da tavşan. Alaska'da yassı boynuzlu geyik: Tümü ateşle kovalanırdı. Thomas Jefferson'ın yazdığına göre; "yere düşen yaprakları yakıp büyük alev çemberleri oluşturarak hayvanları ortaya doğru sürer, sonra da ok, küçük ok ve diğer silahlarla öldürürlerdi." Kızılderililer ateşi her zaman faydacı amaçlarla kullanmazlardı. Kayalık Dağların kabileleri, akşam olunca kâşifler Meriwether Lewis ve William Clark için meşaleleri çam ağacının öz suyuna batırıp maytap gibi patlattıkları eğlenceler düzenlemişlerdi.

Hayvanları etleri için evcilleştirmek yerine geyiği, musu ve ayıları himaye edebilen ekosistemleri yenilediler. Ağaç diplerindeki çalılıkların sürekli yakılması otoburların, onlarla beslenen yırtıcı hayvanların ve her ikisini de yiyen insanların artmasına yol açtı. Büyük doğu ormanı Thoreau'nun hayal ettiği kalın, kesilemeyen, anıtsal ağaçlar yerine çok değişik bir manzara arz ediyordu. Burada bahçe alanları, böğürtlenli patikalar, çamlık sahiller, geniş kestane ağacı koruları, ceviz ve meşe ağaçları bulunuyordu. Ohio'ya gelen ilk beyaz yerleşimciler, İngiliz parklarını andıran ağaçlık alanlara rastladılar, ağaçların arasında at arabası sürebiliyorlardı. Giovanni Verraz-

---

*. İnsanoğlunun ateşi ilk kez yıldırım düşmesi sonucu çıkan yangında görmesine gönderme yapılıyor. (Ç.N.)

** **Everglades:** Güney Florida'da geniş bataklık alan. (Ç.N.)

zano, Rhode Island kıyısından 20 kilometre uzakta araları öyle açık ağaçlar gördü ki ormandan "büyük bir ordu bile geçebilirdi." John Smith, Virginia ormanını dörtnala geçtiğini iddia 'etmiştir'.

Bugün inanılması güç ama bizon New York'tan Georgia'ya görülürdü. Bir çayır hayvanı olan *Bison bison* doğuya, Amerikan yerlilerinin yakarak açtıkları bir yoldan geçirilerek getirilmişti. Orijinal otlaklarından çok uzakta da yaşayabilsinler diye yerliler yeteri kadar ormanı meraya çevirmiştir. Haudenosaunee'ler bu hayvanları avladığında tarihçi William Cronon şunu gözlemledi;

> Bir gıda maddesini ekip biçerken kendilerini aynı zamanda bilinçli bir alet gibi kullanıyorlardı. Çok az İngiliz gözlemci bunu fark etmiştir. Evcil hayvanları besleyerek onları tarım aleti olarak kullananlar, Kızılderililerin kendilerine özgü farklı bir çiftçilik türü uyguladığını fark edememişlerdir.

Şu da bilinmelidir ki bunlar 19. yüzyılın Batı'sındaki muazzam sürüler ölçeğinde değillerdi. Çünkü Kızılderililer bu hayvanları yemeyi seviyordu, onun için bunların yaşayabileceği alanları en geniş büyüklüklere ulaştırmaya özen gösteriyorlardı. Fakat bu arada birçoğunu da avlıyorlardı, dolayısıyla sayıları bu meraların çevresinde göreceli olarak çok değildi. (Eğer bu tür sayıca bol olsaydı, insanlar onların sayısının arttırmak için ormanları yakma zahmetine katlanmazlardı.)

Kızılderili yangınları, en büyük darbeyi kıtanın ortasında vurdu. Bu Amerikan Yerlilerini deyim yerindeyse şahane birer 'av çiftçisi'ne dönüştürdü. Örneğin, Indiana'nın çoğu ve Illinois'nin bir bölümü 1818-1820 arası ilk incelendiklerinde çayırlık veya "çorak arazi"ydi. 2009'da yapılan bir çalışmada sık ormanlık alanlarda bile Avrupalıların gelmesinden önceki dönemden kalma ağaç gövdelerinde her 2.82 yılda bir çıkan yangınların izlerine rastlanmıştır. Güney Illinois Üniversitesi ve Principia Koleji araştırmacılarının 2010'da yazdıklarına göre "yıldırım düşmeleri çoğunlukla yağmurla birlikte olduğundan, yıldırım yangınları hemen sönerdi. Dolayısıyla "tüm bu eski yangınlar insan eseriydi. Daha batıda, aynı yangınlar daha da büyük ölçekte çıkarılmıştı. Amerikan yerlileri, Büyük Düzlükler veya Orta Batı otlaklarını o denli çok ve sık yaktılar ki o alanın boyutlarını artırdılar. Her halükarda kovboyların kullandığı devasa otlakların önemli bir bölümü, oraya ilk gelen insanlar tarafından oluşturuldu. Etnolojist Dale Lott'un yazdığına göre: "Lewis ve Clark, St. Louis'den batıya doğru giderken, bir kır alanını değil Amerikan Yerlilerinin kendi amaçları için yönettikleri büyük bir merayı araştırıyorlardı.»

1792'de gümrük müfettişi Peter Fidler, güney Alberta platolarını sistematik olarak inceleyen ilk Avrupalıydı. Çeşitli Kızılderili grupları ile at yolculuğu yaparak tam da yangın mevsimlerinde yakılan topraklarda günlerce kaldı. 12 Kasım'da şöyle bir rapor kaydetmişti: "Bugün tüm otlar yandı. Üç gündür tek bir çam ağacı göremedim." Bir gün sonra ise "Bugün bütün topraklar yandı."diye yazmıştı; ondan bir gün sonra yazdığı: "Tüm gün boyunca, gölün yanındakiler dışında tüm otlar yandı." şeklindeydi. Bir ay sonra ise "Otlar şimdi büyük bir öfke ile yanıyor" yazmıştı.

> Her ilkbahar, sonbahar ve hatta kışın bile kar yokken, bu büyük platolar her tarafta sürekli yanıyor. Ve otlar uzun olup rüzgâr sertse, manzara büyük ve korkunç olur ve yangın şaşırtıcı bir hızla ilerler.

Fidler, yangınların "çok tehlikeli" olabileceğini kabul ediyor fakat onların amacını anladığını söylüyordu. "Bu yangınlar eski otları yakıyordu" şeklindeydi gözlemlerinin sonucu. "Sonraki ilkbahar ve yaz mevsimlerinde atlar ve bufalolar ve diğerleri o çok güzel yemlerine kavuştu."

Kızılderili toplumları, hastalık ve kötü yönetimden dolayı dağılınca ormanlar Wisconsin, Illinois, Kansas, Nebraska, Wyoming savanalarını ve Texas tepelerini istila etti. Avrupalılar, bu toprakların daha önce neye benzediğini ve bunun sebebini unutmuşa benziyor. Kaptan John Palliser'ın aynı yerlerde Fidler'dan 60 yıl sonra yolculuk yaparken, Kızılderililerin "saçma ve yararsız bile denemeyecek denli kötü nedenlerle otlakları yakmak gibi feci bir alışkanlığı olduğundan yakınıyordu. Daha sonra Kızılderili yangınlarının anıları bile silindi. 20. yüzyıl biyologları yangınların varlığını güçlü bir biçimde reddediyorlardı. Harvard'dan doğa bilimcisi Hugh Raup'un 1937'de öne sürdüğüne göre, ilk yerleşimcilerin gördüğü "açık, ferah, park benzeri ormanlar" yangın sonucu oluşmamıştı, bunlar hatırlanamayacak denli eski zamanlardan kalan Kuzey Amerika'ya özgü, çok geniş topraklardı. Raup'un konuya ilişkin açıklamasının özeti, bunların düzenli olarak Kızılderililerin çıkardığı büyük ölçekli yangınlar olduğu muydu? İnanması güç. Yaygın biçimde kullanılan bir ormancılık ders kitabında 1973'te şöyle yazıyordu: "Kızılderililerin yaptığının alışılmış veya sistematik yakma olmadığı ifadesi en azından adil bir tahmindir". ABD'nin batısında coğrafyacı Thomas R. Vale'in 2002'de yazdığına göre, "mütevazı" Kızılderili nüfusu, "toplam toprakların yalnızca küçük bir parçasını günlük ihtiyaçlarını karşılamak için değişikliğe uğratmışlardır."

Vale'in düşünceleri şimdi azınlıkta kalmaktadır. Kısmen Cronon gibi tarihçilerin yönlendirmesi ile bilim insanlarının çoğu Kızılderili yangınları

hakkındaki fikirlerini değiştirdiler, akıllı laboratuar teknikleri kullanarak, eski kabile anıları ve tarihi kayıtların tümüyle doğru olduğu konusunda ikna oldular. Kızılderililerin közleri, Sümerlerin zigguratlarına tırmanmalarından yüzyıllar önce, Amerika'da geceleri aydınlatıyordu.

Amerikan Yerlileri ellerinde çakmaktaşları ve meşalelerle, doğa ile denge halinde *yaşıyorlardı* fakat kantarın topuzunu da bile bile kaçırıyorlardı. Kendi konfor ve rahatlıklarına göre şekillendirdikleri Amerikan toprakları, yaşamlarının üstüne tam olarak oturan rahat bir elbise gibiydi. Bu hayli başarılı ve istikrarlı bir sistemdi, tabii eğer "istikrar", kilometrelerce genişlikte uzayan bir kırsal bölgenin duman ve külle kaplanmasına neden olan bir sistem için uygun bir sözcük ise... Ve bu, Avrupalılar geldiğinde giderek terk edilmeye başlanan bir sistemdi.

On Bin Höyük

Mississippi'yi MS 1100'lerde dolaşan biri, onun uzaktan bir hayal gibi gözüktüğünü görürdü: Giza'daki Büyük Piramit'ten daha büyük, dört katlı toprak bir höyük. Etrafında onun yankılarıymış gibi duran 120 adet daha küçük höyük... Bunlardan bazılarının üstünde, uzun tahta sırıklardan yapılmış çitler vardı, etraflarında sırayla, sulama ve ulaşım kanalları şebekesi, özenle konumlandırılmış darı tarlaları ve zeminleri saman-çamur karışımıyla kaplı, damları ise geleneksel Japon çiftlik evlerinde olduğu gibi yüksek zirveli, tahtadan yapılmış yüzlerce ev bulunmaktaydı. Missouri, Illinois ve Mississippi nehirlerinin kesiştiği noktada bulunan Kızılderili kenti Cahokia yoğun bir limandı. Kanolar, sinek kuşu gibi mendirek boyunca gidip geliyorlardı: Tüccarlar uzak yerlerden bakır ve sedef; avcı grupları az bulunan bufalo ve geyik getiriyordu, devlet görevlileri ve askerler silahlarıyla kasılarak geziniyor, işçiler nehrin yukarısından doymak bilmez yemek fırınları için odun getiriyordu, balıkçılar ağ ve sopaları ile her zaman her yerdeydiler. 12 kilometrekareye yayılan ve en az 15 bin insanı barındıran Cahokia, 18. yüzyıla dek Rio Grande'nin kuzeyindeki en kalabalık kent idi.

Nehir kenarından uzaklaştıkça, Cahoika'nın heybeti ve yoğunluğu da azalıyordu. Toplanma noktası, Keşiş Höyüğü denen büyük höyüktü, bu adı 18. ve 19. yüzyıllarda yakındaki bir manastırın keşişlerine atfen vermişlerdi, bu keşişlere trappist denirdi.* Çevresinde koşuşturan insanlar vardı, vücutlarındaki boya ve dövmeler, tüm kentin altında bulunan tuğla benzeri

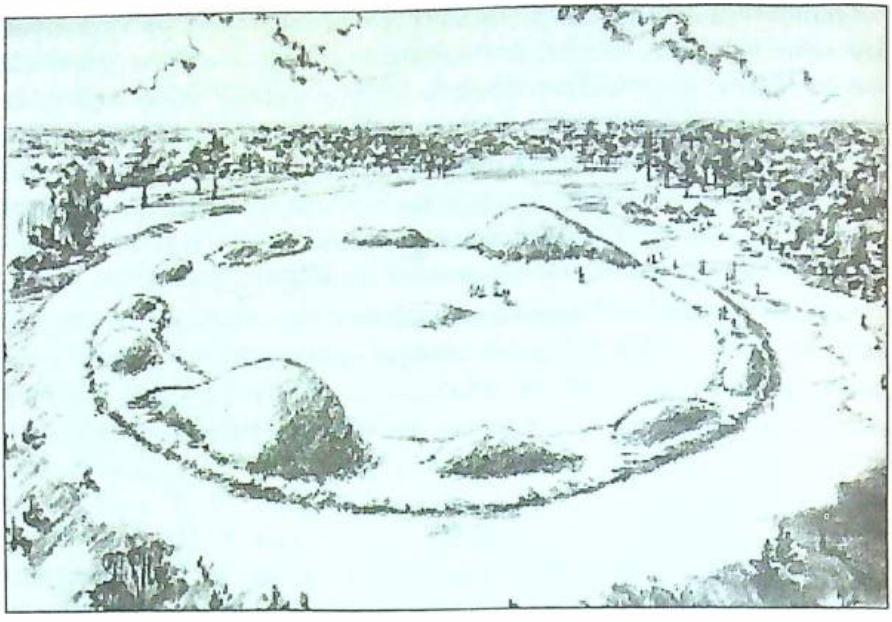
* **Trappist:** Çok sıkı kuralları olan ve konuşmayı bile yasaklayan Katolik manastırı rahibi. (Ç.N.)

bir çamur tozu ile kaplanmıştı. Bazıları yeni höyük inşa ediyor veya inşaat için odun taşıyordu, bazıları deri torbalarda su taşıyor veya taş çapalarla tarlalarda darı ekiyordu. Kadınlar, örülmüş hasır yığınlarını, balık ve sebze dolu sepetleri veya ağlayan çocukları taşıyorlardı. Yemek kokuları havaya yayılıyordu. Boyalı hayvan derisinden bayraklar her yerden sarkıyordu. Siena veya Venedik'e gitmiş olanlar motor sesi olmadan da bir kentin nasıl gürültülü olabileceğini bilirler. Günün zirve anlarında, rüzgârın da yardımıyla Cahokia'nın gürültüsü kilometrelerce uzaktan duyulabilirdi.

Keşişler Höyüğü 300 metre uzunluğunda bir meydana açılıyordu. Biri koni, biri kare şeklindeki bir çift höyüğün güneydoğu köşesinde yer alıyordu. Bir gün, güneş batarken, ot bitmiş kenarlarına tırmandım. Başka bir ziyaretçinin daha olması pek mümkün değildi. Bu büyük toprak yığını, boş ve geniş yeşilliğin içinde, adeta çayırda yüzen güçlü bir gemi gibi yükseliyordu. Güneş alçalmıştı ve büyük höyüğün gölgesi, Allegheny Dağlarına ulaşacak denli uzun görünüyordu. Bir anlığına, çağdaş yaşama ilişkin bir işaret görmedim: nehrin karşısındaki St. Louis henüz ışıklarını yakmamıştı. Çevremde yalnızca ve yalnızca höyük kent vardı. Biz modern insanlar için, inşa edilmiş yapıların olduğu bir çerçevede yaşamak her yerde ve her zaman farkında bile olmadığımız bir duygudur, dar alanlı mağazaların ve otomobillerimizin kozaları içinde, içinde yüzdüğümüz suyu hissedemeyen balıklar gibiyiz." Cahokia'da gün çok farklıydı. Bin yıl önce, 1500 kilometre boyunca tümüyle yapay bir çevrenin sarıp sarmaladığı tek yerdi.

Bugünün ziyaretçileri için Cahokia ve Orta Batı ile Güneydoğu'daki diğer höyük yerlerinin, Kızılderili yerleşimlerinin kalıntıları olduğu açıktır. Ancak eskiden bu o denli açık değildi. 19. yüzyıl yazarları bu höyük komplekslerini, diğerlerinin yanında, Çinlilere, Gallilere, Fenikelilere, kayıp Atlantis halkına ve Kitab-ı Mukaddes'teki şahsiyetlere isnat etmişlerdir. Geniş müşteri kitlesi bulan başka bir teori de, İskandinav göçmenlerine yüklenmiş olanı idi; yurtlarını terk etmeyi göze alıp Meksika'ya göç ederek Toltec'lere dönüştükleri iddiası gibi. Bilimkurgu yazarı ve arkeoloji meraklısı Robert Silverberg bir kitabını tümüyle baştan sona bu höyüklerin kökenine ayırmıştı ve bu yüz yıl boyunca, zaman zaman Amerikan entelektüellerinin kafasını meşgul etmişti. Thomas Jefferson, kendi arazisindeki bir höyükten bir kesit alıp, stratigrafik* katmanlarını inceledi ve höyüğü Kızılderililerin yaptığını açıkladı. Amerikan tarihinin kurucularından George Bancroft ise 1840'ta, buna katılmadığını, höyüklerin tümüyle doğal oluşumlar olduğunu yazdı.

* **Stratigrafi:** Yerbilimin yerkabuğunun katmanlarını inceleyen kolu. (Ç.N.)

Ouachita höyüklerinin 5400 yıl önce yapıldıklarında nasıl görünmüş olabileceklerinin temsili resmi

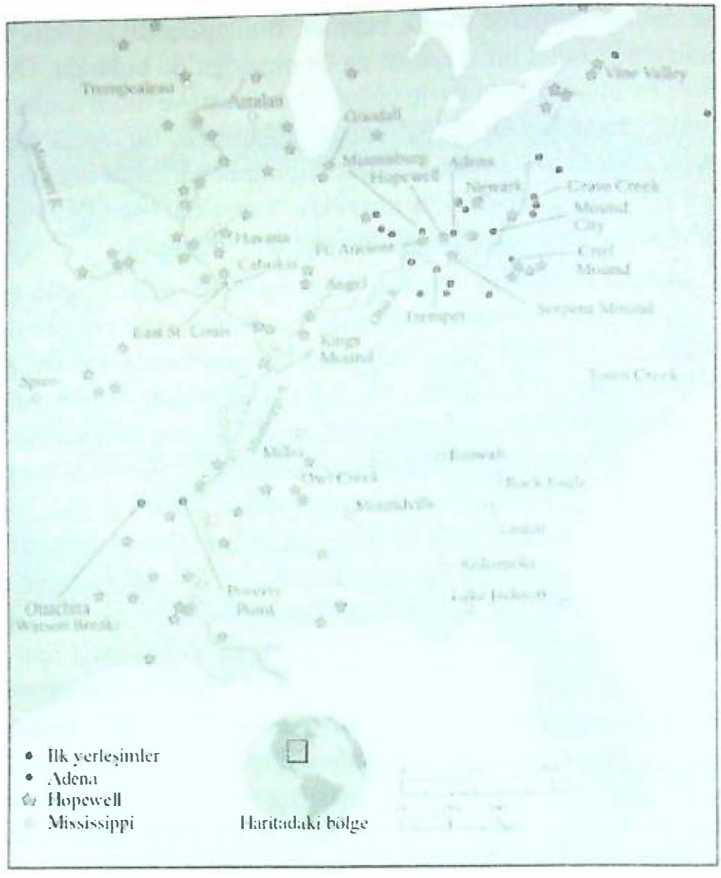
Herhangi biri Bancroft'un haklı olduğunu söyleme lütfunda bulunabilir. Cahokia kendi coğrafyasının ürünüydü ve sonra da Buzul Çağı'nın bir sonucu idi. Buzullar eriyince, güneye doğru akan sular Mississippi nehrini ve ona huni gibi kavuşan Illinois ve Missouri nehrini yarattı. 120 kilometre genişliğinde çamurlu su ile kaplı bir bölgede buluştular. Nehirler çekilince geniş ovalık bir şerit kaldı. MS 800'den bir süre önce bir grup Kızılderili burada bir araya gelmişti.

Bu insanların kendilerini nasıl adlandırdıklarını ve hangi dili konuştuklarını kimse bilmiyor. Onlar "Cahokia'lı" değildi, bu ad bozulmuş bir kelimeydi ve bölgeye bin yıl sonra göç eden ilgisiz bir gruptan gelmekteydi. Aslında arkeologların daha iyi bir ad bulması da mümkün değildi. Kansas Üniversitesi'nden coğrafyacı ve arkeolog William Woods'a göre Keşişler Höyüğü Cahokia'yı inşa edenlerin daha önce yaptığı evlerle aynıydı. Önceki yerleşimin izlerini görmek için, bu devasa yığını kaldırıp altını kazmak gerekir. Bu başlangıç grubu hakkında kesin olarak bilinebilecek şey, onların, büyük toprak höyükler inşa edebilen 4 bin yıllık eski bir gelenekten geldikleriydi.

Mississippi ve onunla birleşen nehirlerin etrafında üslenen bu toplumlar, Güney Kanada ve Büyük Düzlüklerden Atlantik kıyılarına ve Meksika

körfezine dek, on binlerce höyük yaptılar. Bunlar özellikle Ohio Vadisinde yoğunlaşmıştı fakat bir o kadarı da Güneydoğu'da bulundu. Otoyollar, çiftlikler ve ev inşaatları bunların çoğunu tahrip etti ve bilim insanları geride kalanların ancak küçük bir bölümünü araştırdılar. Bu toprak işçiliğinin çoğu büyük koni ve basamaklı piramit biçimindeydi fakat bazıları devasa kuşlar, kertenkeleler, ayılar, uzun kuyruklu "timsahlar" ve Ohio Peloles'taki gibi 350 metre uzunluktaki yılanlar şeklinde yapılmıştı.

Bilinen en eski örnekler, bundan 5400 yıl önce, daha tarıma geçilmemişken, kuzeydoğu Lousiana'da ortaya çıktı. Bilinmeyen nedenlerle Kızılderililer birbirinden farklı büyüklüklerde, bir çember oluşturacak biçimde konumlanmış, çoğu yükseltilmiş düz bir toprak yığınıyla birbirine bağlı, Oachita Nehri mecrasına yukarıdan bakan on bir höyük dikmişlerdi. Bir tanesi iki katlı ev yüksekliğindeydi. Buna benzer on iki yer bilinmektedir. Oachita çemberi, içlerinde en eski ve en büyük olanıydı. Bu yerlerdeki höyüklerin hiçbirinde ne mezar ne insan yapımı eserler ne de bunların kullanıldığına ilişkin herhangi bir işaret bulunur. Ekibi ile 1997'de Oachita höyüklerinde kazı yapan Kuzeydoğu Louisiana Üniversitesi arkeologu Joe Sanders aslında çok az işlevi olduğu görülen bu höyükler için *Science* dergisine yaptığı yarı şaka yarı ciddi yorumda "Bunları inşa etmenin itici gücü, inşa eyleminin bizzat kendisiydi" demektedir. "Bunun fena halde Zen çağrışımı yapan bir yorum olduğunu biliyorum" diye itiraf etti. Bugünün Afrika'sındaki avcı-toplayıcılar, siyasal ve sosyal bakımdan eşitlikçi gruplar halinde sürekli bir yerden bir yere hareket halinde olduklarından, arkeologlar Amerikan Yerlisi avcı-toplayıcıların da aynısını yapmış olmaları gerektiğini öne sürdüler. Louisiana höyüklerinin keşfi bu görüşü çürüttü. Eski Kızılderililerin en azından bir kısmı evde oturan türdendi. Daha da önemlisi, kamu otoritesi ile kentsel örgütlenmenin, göçebelik ile bağdaşmayacağını da kanıtlıyorlardı. Toprak dolu sepetler ve geyik derisi çuvallarla höyüklerden bir çemberi inşa etmek uzun vadeli bir teşebbüstü. İnşaat sırasında işçiler yemek yemek zorundaydı, bu da başka insanların onlara yiyecek sağlamak zorunda oldukları anlamına geliyordu. Bu tür planlar yapabilme düzeyine ancak tarıma geçtikten sonra erişilebileceği düşünülür. Antropologlara göre insanlar toprağı sürüp tohum ekince, yatırımlarını koruyacak sistemler oluştururlar. Sonuç olarak bu malları ve hizmetleri yönetimin paylaştırmakla yükümlü olduğu bir noktaya gelinir. Fakat höyük işçileri, bu büyük yapıları inşa ettikleri sırada, tarım yola daha yeni çıkmıştı, çok uzak okyanustan gelen bir esinti gibi idi henüz... Kuzey Amerika'nın merkezi akarsu vadilerinde, insanların yaşam tarzları arasında bilinen bir benzerlik yoktu.

Bu ilk höyüklerden sonra kayıtlar çok azdır. Oachita höyüklerinden sonra, kayıtlarda bin yıllık bir boşluk vardır. Perde MÖ1500'ler civarında yeniden açıldı, Louisiana'nın kuzeydoğu ucunda, en büyüğü Poverty Point olan, bir takım köyler ortaya çıktı. Oachita'dan 80 kilometre uzakta olan Poverty Point'in odağında bir amfitiyatroya benzeyen bir yapı vardı: Altı eşmerkezli, C şeklindeki kabartıların her biri 1,5 metre yüksekliğindeydi ve nehre bakan bir kayalığın üstündeydi. En geniş C'nin ağızları arasındaki açıklık 1300 metreydi, açıklık o denli fazlaydı ki bilim insanları bu kabartıların insan yapımı olduğunu fark etmediler, ta ki 1950'lerde burasının havadan seri fotoğrafları çekilene dek.

Ve şimdi de yeni bir boşluk daha: 700 yıl. Silsilenin bir sonrakisi, yüzlerce kilometre kuzeydeki Ohio Vadisi'nde ortaya çıktı. Burada Adena'lar diye bilinen bir grup vardı, iyi bilinen bir mevkinin de adıydı. Adena höyükleri mezarlık olarak kullanıldığından araştırmacılar onların yaşamla-

rından çok, ölümleri hakkında bilgi sahibi idiler. Mezarlardaki az sayıda soyluya ölüler dünyasında eşlik eden eşyaların arasında bakır kolyeler ve bilezikler, kumaşlar ve çuvaldızlar ve bazen de gerçeküstü hayvanlar şeklindeki pipolar bulunurdu. Pipodaki yaratık şeklinin kafası, tütünün dumanını içine çeken kişiye dönüktü. Adena tütünü, bugünkü sigaralardaki tütünden farklıydı, hayal görmeye neden olan maddeler ve bugünkülerin 5-10 katı nikotin içeriyordu. Tümü birlikte insanı psikolojik olarak saldırgan hale getirmeye yetecek denli fazlaydı.

Tütün, Adena köylerinde yetişen ürünlerden yalnızca biriydi. Mississippi ve Ohio Vadileri ve Birleşik Devletler güneydoğusunun büyük bölümü, Doğu Tarım Kompleksi kapsamındaydı. Bu olgunlaşmış tarım devrimi, türü tümüyle tükenmiş olan çok çeşitli ekinlerin yeniden üretimi ile kültürel yeniliğin örneği olan bir komplekstir. Onun ekinleri göl otu, çobandeğneği, mayıs otu ve küçük arpa gibi bilinmeyen bitkilerdi. Tüm bu türler hâlâ mevcuttur. Bunlarla bir spesiyalite restoranı doldurulabilir. (Örnek menü: mayıs otu köfteleri, buharda pişirilmiş çobandeğneği taneleri ve bufalo dili) Aslında, kimsenin bunu yaptığı yok ancak bugün çiftçiler bunları zararlı ot diye niteliyor ve küçük arpayı zehirli ilaçlarla sürekli imha ediyorlar. Arkeologlar MÖ 1000 civarlarında Illinois ile Alabama arasında bazı yerlerde erken evcilleştirme denemeleri olduğunu saptamıştır. Fakat tarım Adena'lara dek bir gelişme göstermedi.

Adena'ların etkisi Indiana'dan Kentucky'ye, kuzeyde Vermont ve hatta New Brunswick'e dek hem geleneklerde hem de arkeolojik kazı yerlerinde çıkan eserlerde görüldü. Uzun bir süre boyunca araştırmacılar, Adena'ların bu bölge kapsamındaki diğer grupları fethettiğine inanıyorlardı fakat şimdi çoğu bu etkinin kültürel olduğunu düşünüyor: Avrupalı gençlerin aşırı bol pantolonlar giyip hip hop müziği dinlemeleri gibi, Adena'ların komşuları da onların adetlerini kendilerine uyarladılar. Arkeologlar bazen bu tür kültürel akışların olduğu bölgelere "karşılıklı etkileşim küresi" diyorlar. Bir ulusun hem daha azı hem de daha fazlası olarak, karşılıklı etkileşim küresi, bir toplumun kendi simgelerini, değerlerini ve buluşlarını diğerlerine yaydığı bölgedir. Ortaçağ Avrupa'sından bir örnek verecek olursak, çoğunluk Gotik estetik ve fikirlerinin etkisi altına girmişti. Adena etkileşim küresi MÖ 800'lerden MÖ 100'lere kadar sürdü.

Ders kitapları bazen Adena'ların yerini Hopewell'lerin aldığını yazar fakat bu ilişki belirsizdir. Hopewell'ler aynı kültürün bir sonraki aşaması olabilir. Hopewell'ler de höyükler inşa etti ve Adena'lar gibi bir Algonkin dili konuştukları sanılıyor. ("Hopewell" adı, arazisi üstünde eski bir

yerleşimin keşfedildiği çiftçiye atfen verilmiştir.) Ohio'nun güneyinde konuşlanmış olan Hopewell etkileşim küresi MS 400'lere dek sürmüştü ve şimdiki Birleşik Devletler'in üçte ikisi boyunca uzanıyordu. Orta Batı'ya deniz kabukları Meksika Körfezi'nden, gümüş Ontario'dan, fosil köpekbalığı dişleri Chesapeake Körfezi'nden ve obsidyen* Yellowstone'dan geliyordu. Karşılığında Hopewell'ler de fikirlerini ihraç ettiler: ok ve yay, anıtsal toprak işçiliği, ateşte pişirilmiş çanak çömlek (Adena kapları fırında pişirilmezdi) ve belki de en önemlisi, Hopewell dini.

Hopewell'ler, ruhsal huzuru kendilerini transa sokarak buluyorlardı, muhtemelen tütünün yardımı ile... Bu kendinden geçme halinde ruhlar başka dünyalara yolculuk yapardı. Her zaman olduğu gibi, bu kendinden geçmiş yolcuların başka dünyaların gizemli kapılarından geçmesine yardımcı olacak özel yetenekli insanlar ortaya çıktı. Zamanla bu şamanlar, kapı muhafızı olmuş ve doğaüstü dünyaya geçişleri denetlemeye başlamışlardı. Herkes ancak onların denetiminde geçebiliyordu ve kendi çocuklarına da ayrıcalıklar tanıyarak, babadan oğla geçecek bir rahiplik kurumunu oluşturdular: Kralın danıştığı kişiler oldular. İnsanları iyileştirme yeteneği kazandılar, ayinler icat edip yönettiler, sayısız metafizik (doğaüstü) güçleri ve tanrıları Hopewell tapınağında öğrendiler. Bugün bu tanrılar hakkında çok az şey biliyoruz, çünkü çok azının tasviri ve heykeli günümüze dek gelmiştir. Şamanlar, kendilerini dikkatle dinleyen kalabalıklara, tanrıların höyüklerin nerede ve ne zaman inşa edilmesini istediklerini söylemiş olmaları neredeyse kesindir.

Her yerden görülebilen höyük köy bağlamında daha çok ortaçağ katedrali gibi bir yol gösterici idi. Nasıl ki Gotik kiliselerin önlerinde, gizemli kutsal oyunlarını açık havada sergileyebilmek için meydanlar var olduysa höyüklerin de arkalarında yeşillikler vardı: halkın kullanabileceği ibadet alanları... Bu gösterilerin ayrıntıları kayıptır fakat bunların coşkulu etkinlikler olduğuna ilişkin her türlü kanıt vardır. "Ohio Hopewell'lerinde şaşırtıcı bir dinçlik ve enerji vardır..." diye yazar Silverberg ve şöyle devam eder:

> aşırı gösterişe düşkünlük ve ihtişam, kendini yalnız girintili çıkıntılı çitler ve büyük höyüklerle değil, (mezarlarda) yok olurken bile sergilenen aşırı süs ve gösterişte de ortaya çıkıyordu. Mumyalanmış bedeni tepeden tırnağa incilerle süslemek, üstüne kilolarca bakır koymak, etrafına heykel ve çanak çömleklerin baş

* **Obsidyen:** Koyu renkli cama benzer çok sert bir volkanik taş, eskiden ok ucu ve bıçak yapılırdı. (Ç.N.)

yapıtlarını dizmek ve her şeyi tonlarca toprağın altına gömmek arkadan gelenlere bir sükunet ve kabullenme duygusu veren bir tür kültürel enerjinin göstergesidir.

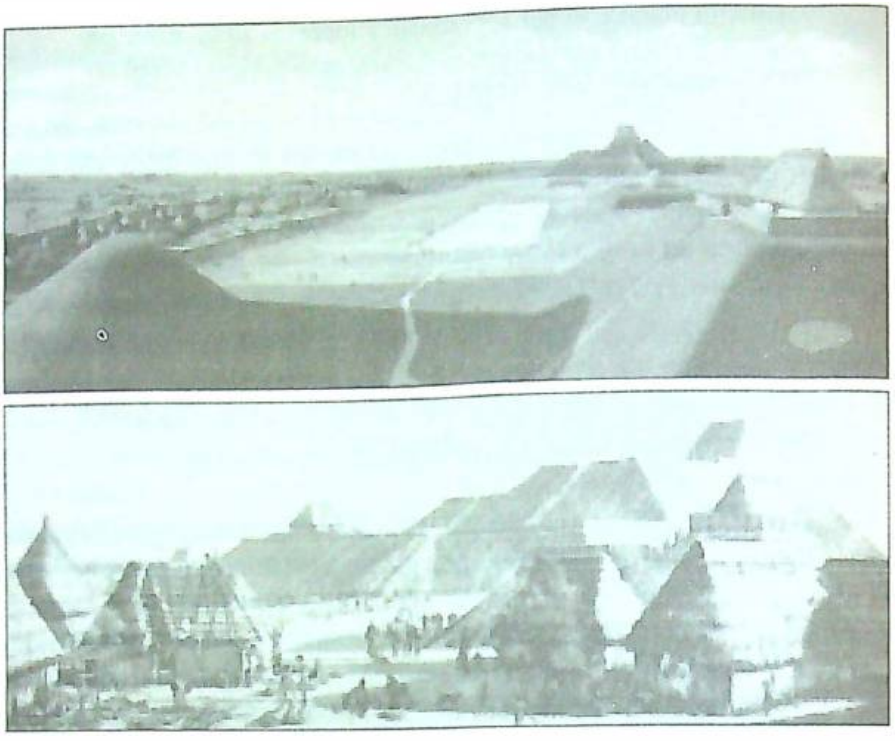
Coşkulu ve ayrıntılı, belki de kendini gösterme ve kanıtlamadaki ihtirasında biraz kaba olan Hopewell dini milattan sonraki ilk dört yüzyılda Birleşik Devletler'in doğusunun birçok yerine yayıldı. Hıristiyanlığın yayılmasında olduğu gibi, bu dine yeni geçenlerin, bu dini, onu kuranların anladığı gibi anlamaları mümkün değildi. Yine de etkisi çok büyüktü. Değişikliğe uğramış bir biçimle, Cahokia'nın yükselişine pekâlâ güç vermiş olabilir.

American Bottom'ın Yükselişi ve Yıkılışı

Cahokia, MS ilk binyılın sonlarında, Mississippi'nin aşağı yarısını ve güneydoğuyu kaplayan kabileler mozaiğinin büyük bir parçasıydı. Toplu olarak "Mississippi'li" kültürleri diye bilinen bu toplumlar Hopewell kültürünün yıkılışından birkaç yüzyıl sonra ortaya çıktılar ve muhtemelen onun uzak ardılları idiler. Herhangi bir zamanda, az sayıdaki daha büyük yönetim birimleri daha küçük düzinelerce kabileyi yönetimi altına almıştır. En büyükleri olan Cahokia, üstünlüğünü MS 950 ile 1250 yılları arasında sürdürdü. Burada bir tuhaflık vardı: Rio Grande'nin kuzeyindeki en büyük kent, aynı zamanda Rio Grande kuzeyindeki *tek* kent idi. Diğer Mississippi'li yönetim birimlerinden en az beş kez veya daha da büyüktü, Cahokia'nın nüfusu en az 15 bin dolaylarındaydı, büyüklüğü Paris, Kurtuba veya Roma'nın yer almadığı bir kıtadaki Londra ile karşılaştırabilirdi.

Ben Cahokia için kent sözcüğünü kullanıyorum ancak o modern anlamda bir kent değildi. Bir kent, çevresindeki bölgeye mal ve hizmet sağlar, kendi hünerli zanaatkarlarının ürettikleri ile kırsalın yiyeceklerini değiş tokuş eder. Tanımı gereği sakinleri kentlidir. Çiftçi değildirler. Ancak Cahokia, yan yana sıkıştırılmış büyük bir çiftçiler topluluğudur. Az sayıda uzmanlaşmış zanaatkar vardı ve orta sınıfın tüccarı yoktu. Cahokia'nın diğer kentlere benzememesi sürpriz değildir, daha önce hiç kent görmemiş hemşerileri kent yaşamının her yanını bizzat kendileri bulmak, icat etmek zorunda idiler.

Höyüklerin 19. yüzyıldaki cazibesine karşın, arkeologlar 1960'lara dek Cahokia'yı incelemeye başlamadılar. O zamandan beri çalışmalar gazete sayfalarından adeta fışkırıyordu. Genellikle Cahokia'nın statüsünü yalnızca istatistiki veriler olarak onaylıyorlardı. Cahokia, American Bot-

Cahokia kazı yeri müzesindeki sanatsal yapılar kentin büyüklüğü hakkında bir fikir vermektedir fakat bu tümüyle doğru olmayabilir; örneğin höyüklerin çimenle kaplı olduğu gösterilmek isteniyor (yalnızca höyüklerin yeşillikle kaplı olduğuna ilişkin bir kanıt olmadığından değil, balıçe çimeni Avrupa'da bulunan bir türdür ve Amerika kıtasına Kolomb'dan sonra gelmiştir).

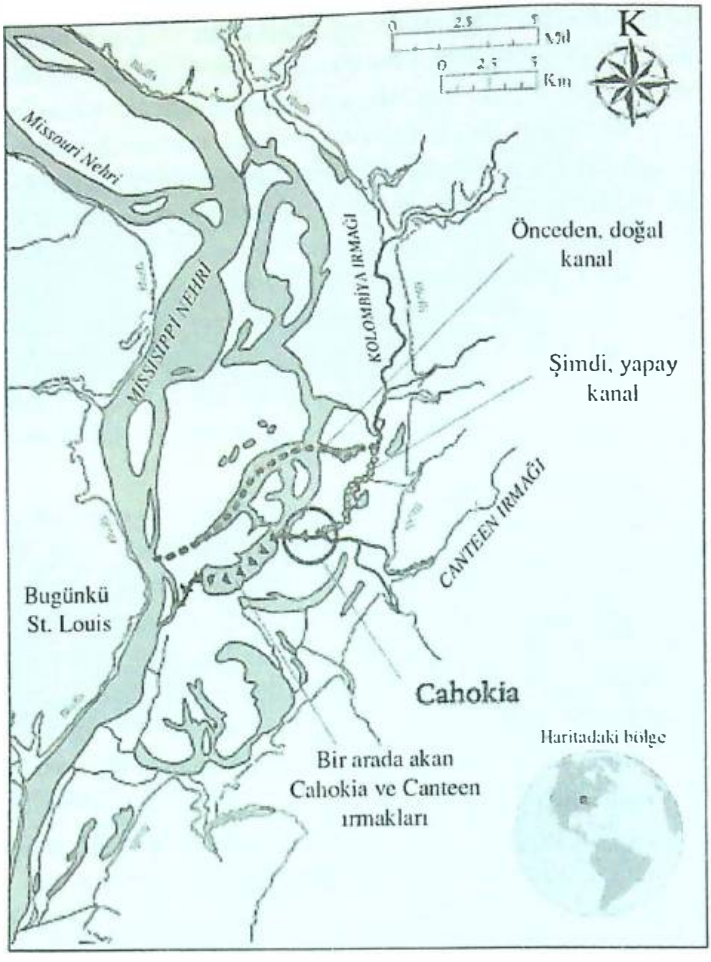
tom'ın* doğu tarafında konumlanmıştı. Bölgenin büyük bölümünde toprak killiydi ve sellere açıktı, toprağı sürmek zordu. Cahokia, tüm American Bottom'ın en büyük verimli tarım alanlarının bitişiğindeydi. Uzak ucunda, kaynakların üstünde meşe ve ceviz ormanları vardı. Bölgede MS 600'lere dek yerleşim azdı, insanlar azar azar gelip küçük köyler oluşturuyor, birkaç yüz kişilik gruplar bahçeleri işliyor, Mississippi boyunca kayıkla bir aşağı bir yukarı diğer köylere gidip geliyorlardı. Bininci yıl geldiğinde, American Bottom'da yerleşik nüfus birkaç bindi. Urbana-Champaign'deki Illinois Üniversitesi'nden arkeolog Timothy R. Pauketat'a göre, daha sonra açık herhangi bir uyarı gelmeden, bir "Big Bang"; birkaç on yıl sürecek düzensiz bir değişiklik oldu.

* **American Bottom:** Mississippi nehrinin güney Illinois'de yer alan yaklaşık 450 kilometrekarelik taşkın havzasının adı. (E.N.)

Cahokia höyükleri, 1,5 kilometre uzaktaki doğu St. Louis höyük kompleksi (Cahokia'dan sonra ikinci büyük olanı ancak şimdi önemli bölümü tahrip olmuştur) ve Mississippi'nin tam karşısındaki St. Louis höyükleri (dördüncü en büyük) ile Big Bang sonrası ortaya çıktılar. Keşişler Höyüğü ilk ve en heybetli inşaat projesi idi. Merkez bölümü 300 metre uzunluğunda, 200 metre genişliğinde, 6 metre yüksekliğinde kalın bir kil yığını idi. Mühendislik bakış açısıyla, kil hiçbir zaman, büyük toprak anıtlarda taşıyıcı malzeme olarak seçilmemeliydi. Kil suyu emer ve bunu yaparken de genişler. American Bottom kili, emici kil diye de bilinir: Hacminin 8 katına dek şişebilir. Kuruyunca orijinal hacmine çekilir. Zamanla üstte ne varsa, ne yapılmışsa, doğal nedenlerle tahrip oldu. Keşişler Höyüğü'nde, 20 yıl kazı yapan Kansas Üniversitesi'nden arkeolog ve coğrafyacı Woods, bu sorunu nasıl çözdüklerini buldu.

Woods'un bana söylediğine göre dayanıksızlığı en aza indirmek için Cahokia'lılar, kütleyi sabit bir nem seviyesinde tuttular, ıslak fakat çok ıslak değil. Killi toprağı nemlendirmek kolaydı, ince borularla aşağıdaki yağmur birikintilerinin su tabakası seviyesi yüksek olanlarından, kilin su emme özelliğini de kullanarak su çekiyorlardı. Marifet yukarıyı kurutacak olan buharlaşmayı durdurmaktı. Etkileyici bir mühendislik düşüncesiyle plakayı bir kapsül içine aldılar, hava ile olan temasını kesmek için, kum ve kil tabakalarını üst üste getirip kütlenin etrafını bununla sardılar. Kum, kütlenin kalkanı işlevini görüyordu. Su, kil içinde yükseliyor fakat daha fazla ilerleyemiyordu çünkü kum daha fazla sızma için çok gevşekti. Su da buharlaşamaz, kumun üstündeki kil aşağı doğru basınç yapar ve havanın içeri girmesini engeller. Buna ek olarak kum, yağmur suyu sızıntısını höyükten uzak tutarak, onun şişip kabarmasına engel olur. Sonuçta kapladığı sekiz dönümlük alanla Batı yarıküresinin en büyük toprak yapısıydı: bir sel yatağında, uygun olmayan bir malzeme ile yapılmasına karşın bin yıl ayakta kaldı.

Kütle nemli kalmak zorunda olduğundan, çabuk inşa edilip üstü kaplanmalıydı, bu da büyük bir işgücü gerektirirdi. Kanıtların gösterdiğine göre, insanlar American Bottom'ın çevresinden kilometrelerce uzaktan bu projenin parçası olmak için geldiler. Eğer Illinois Üniversitesi'nden arkeolog Pauketat'ın fikirleri doğruysa, göçmenler gelme kararı verdiklerine muhtemelen pişmandılar. Onun düşüncesine göre, Big Bang muhteris biri iktidara geldikten sonra oluştu, belki de bir darbe ile yönetimi ele geçirdi. Yönetimi idealist amaçlarla başlamış olsa da, Cahokia hızla bir otokrasiye dönüştü, yüce lider inşaat projelerini uygulamaya koydurttu. Sadık adamları, göçmenleri çalışma ekiplerine katılmaya zorladı, denetimi ara

sıra katliam yaparak sağladılar. Mezar bulguları seçkinlerin artan gücünü gösteriyor: Keşişler Höyüğü'nün 8200 metre güneyindeki küçük bir höyükte, 1960'ların sonunda arkeologlar mezarını açtıkları yüksek mevkili 6 kişinin istiridye kabuklu kolye, bakır süsler, mika eserler ve kurban edilmiş yüzden fazla hizmetçi ile gömüldüklerini ortaya çıkardılar. Bunların arasında diri diri gömülmüş 50 kadar genç kadın da vardı.

Woods, "ilk Stalinist çalışma kampı" dediği bu senaryoya katılmıyordu. Hiç kimsenin Keşişler Höyüğü'nü dikmeye *zorlanmadığını* söyledi. Ara sıra başvurulan baskı yöntemlerine karşın, Cahokia'lılar onu dikti, "çünkü öyle istiyorlardı." Onlar "bu toplumsal kimlik simgelerinin parçası olmaktan gurur duyuyorlardı." Keşişler Höyüğü ve arkadaşları dünyaya bir haykırıştı: Bakın bize! Değişik bir şey yapıyoruz. Bu aynı zamanda insanın

kendinden geçtiği bir dinsel ayin atmosferinde yapılmış bir kutsal güç alanı inşaatıydı. American Bottom bu senaryoya göre, dünyanın en görülmeye değer çadır gösterilerinden biriydi. Woods'a göre, aynı derecede önemde olarak, höyük kenti, önemli ölçüde, toplumun darıya daha önceki düşkünlüğünün doğal bir sonucu idi.

Cahokia'nın yükselişinden önce, insanlar geyik ve bizonları yavaş yavaş soylarını tüketecek biçimde avlıyorlardı. Doğu Tarım Kompleksindeki ekinler açığı kapatamıyordu. Diğer sorunların yanında, çoğunun taneleri küçüktü. Bir aileyi susam tohumlarıyla beslemeye çalıştığınız düşünün, mayıs otuna bağlı yaşamanın nasıl bir şey olacağı hakkında bir fikir sahibi olabilirsiniz. Darı, MÖ 1. yüzyıldan beri mevcuttu. (Daha önce de yaygınlaşabilirdi ama Kızılderililer soğuk havalara daha dayanıklı, daha kısa sürede yetişen, kuzeyin uzun yaz günlerine de uygun olan yöreye özgü ekinleri çiftleştirip çoğaltmak zorundaydılar.) Nasıl olduysa Hopewell'ler bunu ihmal etti. Ancak onların aç torunları bu darı denen bitkiye bir daha baktılar ve gördükleri şeyi sevdiler. American Bottom kolaylıkla temizlenebilen, darıya uygun bol toprakları ile uzak mesafelere dek darı yetiştirilebilecek en uygun yerlerden biriydi. Yeni gelenler, biçtikleri ürünleri kış için depolamaya gerek duyuyordu ve bu ancak ortaklaşa tahıl depoları ile en verimli biçimde karşılanabilirdi. Tahıl ambarının denetlenmesi gerekirdi, merkezileşmiş bir güç geliştirme çağrısı. Gelişme hızlı oldu ve belki de karizmatik bir lider tarafından hızlandırılmış olabilirdi. Woods'a göre Cahokia'da muhtemelen her durumda gerçekleşirdi.

Darı kentin parçalanmasında da rol oynadı. Cahokia, Rio Grande'nin kuzeyindeki ilk Kızılderilileri temsilen 15 bin insanı tek bir yerde besleyip barındırmaya çalışmıştı. Onlar da acemilerin hatasına düştüler, Yakacak ve inşaat malzemesi elde etmek ve besin maddesi yetiştirmek için, kayalık bölgelerden doğuya dek ağaçları ve bitkileri temizlediler ve ekilebilir alanların her santimetrekaresini tarıma açtılar. Kentlerin nüfusu giderek arttığından, ormanlar geri gelmedi. İnsanlar kereste bulmak için daha da uzaklara gidip, sonra yine daha uzaklara taşımak zorunda kaldılar. Yük hayvanları olmadığından Cahokia'lılar tüm taşımayı kendileri yapmak zorunda kaldılar. Woods'un bana söylediğine göre kent su gereksinimini Canteen deresinin döküldüğü bir gölden sağlamaya başladı. Her iki sorunu da bir an önce çözmek için Cahokia'lılar ırmağın mecrasını değiştirdiler ancak beklemedikleri sonuçlarla karşılaştılar.

Bugünlerde kuzeyden akan Cahokia deresi ve doğudan akan Canteen deresi, Keşişler Höyüğü'nün 400 metre kuzeydoğusundaki bir noktada

birleşirler. Mississippi'ye doğru akarken birleşen nehirler daha sonra gayet rahat bir biçimde merkez meydanın 200 metre kadar içinden dolanıp geçer. Aslında daha küçük olan Canteen deresi bu kanaldan tek başına geçer. Cahokia Deresi kuzeybatıdaki göle doğru akar, sonra Cahokia'ya hiç uğramadan, doğrudan Mississippi'ye gider. MS 1100 ile 1200 arası bir zamanda, Woods'un henüz yayınlanmamış araştırmasına göre Cahokia Deresi ikiye ayrıldı. Bir kol eskisi gibi devam ederken ikincisi ve daha büyük olan Canteen deresine akmaktaydı. Birleşmiş ırmak kente çok daha fazla su sağlardı, aşağı yukarı 20 metre genişliğindeydi ve oduncular kestikleri kütükleri dereden yukarıya, Keşişler Höyüğü'ne yolluyordu. Woods'un düşüncesine göre, kent doğal bir sonuç ile bir kamu projesi olarak Cahokia deresi'nin yolunu "bilinçli bir biçimde" değiştirdi.

Yazın, şiddetli yağmurlar Mississippi Vadisi'ni vurdu. Yağmur suları derelere ağaç örtüsünün söküldüğü bölgelerden daha büyük bir hızla ve daha büyük miktarda hücum ederek sel, çamur ve toprak kayması olasılığını artırdı. Birleşmiş Cahokia ve Canteen dereleri Canteen deresinin yalnız başına taşıdığından daha fazla suyu taşıdığı için bu su baskınları American Bottom boyunca iki derenin ayrı ayrı yapacaklarından çok daha fazlasını birlikteyken yapmış ve daha geniş bir alanı etkilemişlerdi. Woods'a göre, MS 1200'lerden itibaren darı tarlalarını sürekli sel bastı ve ürünü yok etti.

Kentin sorunu benzersiz değildi. Cahokia'nın yükselişi, darının Birleşik Devletler'in doğu yarısında yayılması ile aynı zamana denk geldi. Darıyı benimseyen Kızılderililer, yeni teknoloji uğruna, bin yıllık geleneği bir kenara bırakıyorlardı. Eskiden araziyi ateşle temizlerlerdi, balta yalnızca bahçelerdeki göl otu ve küçük arpa için kullanılırdı. Darı gelince, Kızılderililer binlerce dönüm toprağı yakıp temizlediler, özellikle de akarsu vadilerindekileri. Ödülleri, Cahoika'da olduğu gibi sel ve toprak kaymaları oldu. (Arkeologlar bunu nasıl bilebilir? Bunu akarsulardaki ani toprak tortusu ve alüvyon artışından, ovalık yerlerdeki ağaçların polenlerinin bu çökeltilerde daha az bulunmasından anlarlar, bir 2011 çalışması tahminine göre darı tarımının başlaması ile Delaware Irmağı vadisinde arazi yüzeyindeki yağışların sürükleyip götürdüğü toprak kaybının miktarı %50'ydi.) Yaklaşık MS 1100 ile 1300 arası bu afetler Kızılderili yerleşimlerini Hudson Vadisi'nden Florida'ya dek etkiledi.

Görünürde çoğunluk hatalardan ders çıkarmıştı, arkeologlar o zamanların sonrasından kalma çok çok fazla darı bulmuş olsalar da, o denli yaygın erozyonlar saptamadılar. 1669'da bir gezgin, Haudenosaunee köylerinin etrafı 15 kilometrekarelik darı alanları ile kuşatılmıştı, şeklinde bir ifade kul-

lanmıştı. Bu tahmin, 20 yıl sonra Kızılderilileri olası saldırı girişimlerinden caydırmak için, 4 komşu Haudenosaunee köyünün yıllık darı ürününü imha eden New France valisi Marquis de Denonville tarafından da doğrulandı. Denonville 1,2 milyon kile, yani 42 bin ton darıyı yaktığını rapor etmişti. Bugün, 6. bölümde değindiğim gibi, Oaxaca'lı çiftçiler, yöreye özgü bir ton darı elde edebilmek için 1,25 ilâ 2,5 dönüm arası alanda ekim yapıyorlardı. Eğer bu oran New York'un kuzey taşrasında doğru biçimde uygulanırsa – büyük ama saçma olmayan bir varsayım –bir araya gelen dört köy aritmetiksel olarak 20 ilâ 40 kilometrekare arası bir alan tutan darı tarlaları ile kuşatılacaktı.

Bu tarlaların arasındaki ormanlarda, Kızılderililer de paralel değişikliklere imza atıyorlardı. Milattan sonraki ilk binyılda otlak oluşturmak için çalılıkları yakmış olan Kızılderililer sistematik olarak yeniden ormanlık alan kuşakları oluşturmaya başladılar ve bu alanları meyve ve kabuklu yemiş (iri ceviz, meşe palamudu, Amerikan cevizi, fındık, ceviz ve kestane gibi) ağaçlarına ayırdılar. Kestane özellikle yaygındı fakat Avrupa'dan ithal edilip Manhattan'da sokak köşelerinde sonbaharlarda pişirilip satılanı değil, daha küçük, yumuşak kabuklu, tatlı Amerikan yerli kestanesi idi, görüldüğü kadarı ile Kızılderili yangınlarının ve yeniden ekim yapmalarının kısmi bir sonucu idi.

Diğer bir gözde ürün cevizdi. 1770'lerde güneydoğuda gezen natüralist William Bartram, Creek ailelerinin yüzlerce kile* ceviz depoladıklarını gözlemledi. "Onları havanda dövüp ezer sonra da kaynar suya atarlardı, ince süzgeçten geçirdikten sonra sıvının en yağlı kısmı ayrılır ve yoğun bir süt elde edilirdi. Mutfaklarının önemli bir karışım maddesidir, özellikle mısır lapasına ve mısır kekine karıştırılır." Yıllar önce bir arkadaşıma ve bana, eski Creek halkının soyundan geldiğini iddia eden St. EOM adlı ilginç bir taşra sanatçısı tarafından Georgia kırsalında ceviz sütü ikram edilmişti. Sağlıklı olmayan ikrama karşın süt çok lezzetli idi, hoş kokulu ceviz tadı, dilde güzel bir yoğunluk bırakan, daha önce hiç karşılaşmadığım bir hoşluktu.

Birkaç yüzyıl içinde, doğu ormanlarındaki Kızılderililer, avlanma alanı olarak kullandıkları topraklarını çiftlik arazisi ve meyve bahçelerine dönüştürdüler. Avlanmaya yetecek denli ormanlık alan bırakıldı ancak tarım artış gösteren bir faaliyetti. Sonuç yeni bir "doğanın dengesi"ydi.

Bugünün bakış açısıyla, dönüşümün *başarısı* çarpıcıydı. Bu her yerde ve

* 1 kile=176 kg. (E.N.)

her zaman öyle geniş kapsamlıydı ki Avrupa'dan ilk gelenler, kabuklu yemiş ve meyve ağaçlarının çokluğundan çok etkilenmiş ve bunun insan kaynaklı olduğundan kuşku duymuşlardı. Bartram'ın gördüğünün insan eseri olduğunu anlayamaması, müdahale ve işlemin hasarsız olması demekti; yeni alanlar düzgün işliyordu, birkaçı ise İngiliz arazi yönetimini aldatıp başına bela oldu. Tümü değil, az bir kısmıydı: Cahokia göz kamaştıran bir istisnaydı.

Bir arkadaşımla Cahokia'yı 2002'de ziyaret ettik. Woods, yakında oturuyordu ve bize etrafı göstermeyi nazikçe kabul etti. Bu yer şimdi, içinde küçük bir müze olan eyalet parkıdır. Keşişler Höyüğü'nden güney meydanının yarı yoluna dek yürüdük, sonra durup arkaya baktık. Woods'un belirttiğine göre, meydandan bakıldığında, tepedeki rahipler görülemiyordu. Woods şöyle anlatıyordu: "Orada sürekli duman, gürültü ve dinsel faaliyetler vardı fakat köylüler ne yaptıklarını bilmiyorlardı." Yine de ortalama Cahokia'lılar amacı biliyordu: kentin ilahi güçler tarafından desteklenmesini güvenceye almak. "Sellerle birlikte *bu* anlayış sona erdi."

Cahokia sellerinin ölümlere veya yaygın bir açlığa yol açtığına ilişkin bir işaret yoktur. Yine de felaketler dizisi meşruiyet krizlerini tetikledi. Atalarının sahip olduğu hükmetme becerisini gösteremeyen rahiplerin önderliği etkisiz, hatta genel amaçlara aykırı bir tutum aldı. Sel arttığında merkezdeki anıtların etrafına üç kilometre uzunluğunda, burçlarla güçlendirilmiş kalın bir duvar, korunaklı girişler ve (belki de) yukarı doğru asma bir iskele yaptırdılar. Duvar öyle çılgın bir telaşla yapılmıştı ki halktan bazı kişilerin evlerinin ortasından geçmişti.

Civardaki en büyük kent olan Cahokia'nın duvarları, pek de düşman saldırılarını önleyecek gibi yapılmamıştı. Tersine muhtemelen seçkinleri "ayak takımından" ayrı tutmak için; rahip yöneticilerin ayrı, üstün, toplumsal anlamda kutsallıkla önemli bağları olduğunu vurgulamak amacıyla yapılmıştı. Aynı zamanda duvar tüm vatandaşları karşılamak amacı da taşımaktaydı, herhangi bir kişi, bir düzine kadar geniş kapıdan serbestçe geçebilirdi. Çok pahalıya mal olan bu delik deşik mühendislik ahmaklığı için 20 bin ağaç harcanmıştı.

Daha da önemlisi, seçkin zümre Keşişler Höyüğü'nü tamir ettirip yeniletti. Bir kenardan alçak bir platformu uzattırarak, halkın daha rahat görebilmesi için rahiplerin ayinlerini icra edebilecekleri bir sahne oluşturdular. Woods'un akustik denemelerine göre, her sözcük aşağıdan duyulabilmeliydi ki gizlilik örtüsü kalksın. Bu reform hareketinin, Cahokia'daki karşılığıydı, yalnız kilise bunu kendi için düzenlemişti. Aynı zamanda soylular

da iddialarını sınırlandırdılar. Cahokia'lı yöneticiler konumlarını desteklemek amacıyla daha büyük evler yaptırdılar, güzel çanak çömlek ve egzotik yarı-değerli taşlardan yapılmış mücevherler gibi şeylerle lüks yaşam gösterişine girdiler.

Ama bir yararı olmadı. 13. yüzyılın başında korkunç bir deprem Cahokia'yı yerle bir etti. Keşişler Höyüğü'nün tüm batı kenarını yıktı. 1811 ve 1812'de Birleşik Devletler tarihinde görülen en büyük depremler, Orta Mississippi Vadisi'nin çoğunu bir anda 4 metre kadar alçalttı veya yükseltti. Aynı fayın neden olduğu Cahokia depremi de aynı büyüklükteydi. Kentteki çoğu ahşap-alçı ev paramparça olmuş, düşen meşaleler ve etrafa sıçrayan ocak ateşleri enkazı ateşe verip ayakta kalabilen yapıların çoğunun yanmasına neden olmuş olmalıydı. Depremle sarsılan ırmaklardaki sular, araziyi küçük bir tsunami gibi basmış olmalıydı.

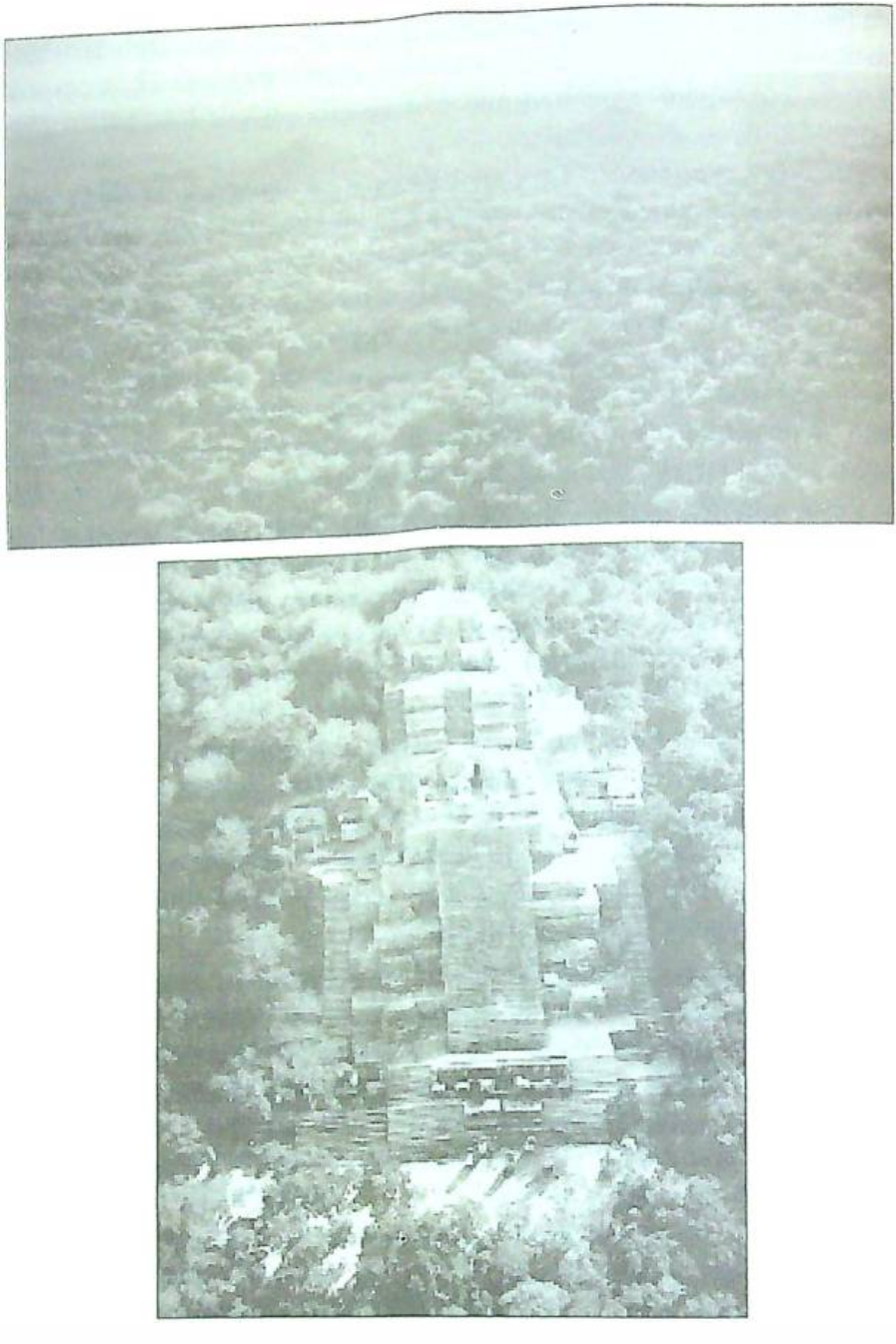
Zaten sellerle sarsılan Cahokia, üzerine bir de deprem gelince kendini toparlayamadı. Yöneticiler Keşişler Höyüğü'nü yeniden inşa ettirdi fakat mühendislik hatası sonucu, yapılan bölüm hemen yıkıldı. Bu arada toplumsal huzursuzluk şiddete dönüştü; birçok ev ateşe verildi. Woods'un dediğine göre: "Sokaklarında yaşanan bir iç savaş vardı. Tüm kent birbirine düşmüştü, kendi kendini bölüp parçalıyordu."

Sahip oldukları tüm güce karşın, Cahokia yöneticileri vahim bir hata yaptılar: Sorunu doğrudan çözmeye girişmediler. İşin kolay olmayacağı doğruydu. Ağaçlar parmağını şaklatarak yerlerine konamazdı. Cahokia deresi de bir anda eski yerine yerleştirilemezdi. Woods'un dediğine göre "Yeni mecra derinliğini hızla kazanıp kendini yeniden oluşturunca, onu eski yerine koymak hemen hemen olanaksızdır."

Aslında Cahokia'nın mühendislik beceri ve kapasitesi düşünüldüğünde, çözüm mümkündü: tepe yanlarına teraslar yapmak, ırmaklardan su kanalları açmak, hatta Cahokia'yı başka bir yere taşımak. Diğer diktatörler gibi Cahokia yöneticileri de halkın üstünde denetim sağlamaya odaklanmışlardı, dış dünyanın gerçeklerine pek dikkat etmiyorlardı. MS 1350'lerde kent neredeyse bomboştu. Meksika'nın kuzeyinde bir daha asla, bu büyüklükte bir Kızılderili toplumu var olmadı.

Yüz Yıl Savaşı

1980'lerin başında, Meksika-Belize sınırında bir kıyı kenti olan Chetumal'a gittim. Bir dergi benden, Maya hiyerogliflerinin çözülmesinin neden olduğu fikirsel heyecanla ilgili röportaj yapıp bir yazı hazırlamamı

1980'lere dek Maya kenti Kaan (şimdiki Calakmul) bitki örtüsü ile kaplıydı (üstte). Kazılar, şimdi ağaçların altında olan piramitleri ortaya çıkardı (yukarıdaki fotoğrafta, sağ taraftaki höyük, alttaki fotoğrafta yer alan piramittir) ve Maya'lar hakkında yakın zamandaki bilgi patlamasının bir örneğini verdi.

istemişti. Yazı için araştırma yaparken, varlığı 50 yıl önce açıklanmış, o sıralarda az tanınan Calakmul diye bilinen kazı alanı fotoğrafçı Peter Menzel ve benim ilgimizi çekmişti. Maya harabelerinin en büyüğü olmasına karşın arkeolog malasını üzerinde henüz hiç hissetmemişti. Tropikal ormanla kuşatılmış tapınak ve villaları ile muhtemelen bir daha bir benzerini göremeyeceğimiz bir kayıp kent idi. Calakmul'a gitmeden önce Peter havadan bir fotoğrafını çekmek istedi. En yakın havaalanı Chetumal'deydi, oraya gitme nedenimiz buydu.

Kasaba, o günlerde ümit vaat etmiyordu. Oraya gece geç vardık, bulabildiğimiz tek lokantada tek bir yemek çeşidi kalmıştı: sığır ciğeri ezmeli ahtapot. Ben kural olarak Temiz Tabak Kulübü üyesiyimdir.* Lastik beyazı ahtapot parçalarını üzerinde katran siyahı karaciğer yağı ile görünce, çocukluğumdan beri ilk kez bir yemeği yemeyi reddettim. Biraz sonra da kasabanın her yerinde elektrikler kesildi. Böylece yatana kadar oteldeki yataklarımızın küçük, aç yaratıklarla dolu olduğunu fark edemedik. Bu yüzden ertesi sabah pilotumuzla buluştuğumuzda biraz huysuzdum.

Önce Chetumal'dan Maya'ların asıl merkezi olan bölge boyunca batıya giden 186. otoyol üstünde uçtuk. Pilot ara sıra omzuma vurarak aşağıdaki isimsiz ve ağaçlarla kaplı tepecikleri gösteriyordu. "*Ruinas* (Harabeler)" dedi. Bunun dışında söyleyecek fazla bir şey yoktu. Bir süre sonra, güneye, Guatemala sınırına doğru döndük. Yucatán Yarımadası'nda güneye gittikçe rutubet artar. Uçağın altındaki yeşillik giderek hızlı bir şekilde daha yoğun, daha bereketli, daha saldırgan oluyordu.

Birden kendimizi Calakmul üstünde bulduk. Kent arazisi alçak bir bayırın üstüne inşa edilmişti, burada bir zamanlar 50 bin kişi yaşıyordu ve 56 kilometrekarelik bir alana yayılıyordu. (Şehir devletinin toplam nüfusu 575 bin de olabilirdi.) Bölgenin merkezinde 6 bin kadar taş yapı vardı: Evler, tapınaklar, saraylar ve tahıl ambarları, hatta 6 metre yüksekliğinde savunma duvarları bile vardı. Civara yayılmış bir sarnıç ağı vardı ve birçoğunda balık stoklanıyordu. Binlerce dönüm çiftlik arazisi geride uzanıyordu. Sonraki raporlardan yaptığım alıntılara göre bunların pek azı biliniyordu ve hiçbiri uçaktan görülmüyordu. Yukarıdan bakıldığında Calakmul'un heybetli geçmişinden miras kalan iki büyük merkez piramidi görülebiliyordu. Her biri neredeyse tepelerine dek yeşillikle örtülmüştü. Peter, o sırada ışık, mercek, açı ve objektif hızının mükemmel uyumunu sağlamaya çalışırken pilottan daha alçaktan uçup piramitlerin etrafında daireler çizmesini istedi. Mercek, kamera ve pencere görüş açısının bir düzine değişik bileşimini

* Tabakta ne varsa silip süpüren anlamında. (Ç.N.)

denedi. Belli bir noktada, pencereden bakarak sordu: *¿Cuanta gasolina tenemos?* Ne kadar yakıtımız var?

Pilot gözlerini kısarak yakıt göstergesine baktı: dörtte üçü doluydu. Yüzünü şaşkın bir ifade kapladı. İşaret parmağı ile göstergenin buğulu plastik kapağını tıklatırken, bakmak için öne doğru eğildim. Göstergenin iğnesi neredeyse boş'a inmişti, kıpırdamıyordu.

Peter, fotoğraf makinelerini yere koydu.

Sonunda aklımız başımıza geldi, düşünmeye başladık. Bir karara varmak zorundaydık, ya en kısa yoldan havaalanına gidecektik ya da kuzeye dönecek, sonra da 186. otoyol boyunca doğuya doğru gidecektik; yakıtımızın bitmesi durumunda ise inmeye çalışacaktık. Otoyol rotası çok daha uzundu, o yolu tercih etmemiz durumunda zorunlu iniş yapma olasılığımız bir hayli artıyordu. Birazdan kararımızın eninde sonunda tek soruya dayandığını anladık: Ormana iniş yapma zorunluluğu ne kadar riskliydi?

Aşağıdaki ağaçlara bakmak aklıma geldi. Büyük yapılar bile ağaçların içinde kaybolmuştu ve ağaç kökleri yavaş yavaş bunların yumuşak kireçtaşı malzemelerini çatlatıp yarıyordu. Kentin üstünde daireler çizerken düşündüm. *Kimse bu yer hakkında bir şey bulamayacaktı. Orman her yeri yutacaktı.* Calakmul sakinleri kentleri için küçük bir çimen parçası kopartmışlardı fakat şimdi yeşillik, yoğun ve duygusuz bir biçimde onların varlıklarının tüm izlerini boğup yok ediyordu. Uçaktan bakınca ağaçlar ufka doğru duraksamadan uygun adım ilerliyordu.

Otoyolun üstünden uçtuk. Yakıt göstergesine bakmamaya çalıştım. Yine de yanıp sönen uyarı ışıklarını fark etmekten kendimi alamadım. Uçağın az yakıtı o denli azdı ki tekerleklerimiz asfalt yola değdikten kısa bir süre sonra motor durmuştu. Tekerlekler bir süre sonra sessizce durunca pilot dışarı fırlayıp yeri öptü. Arkama dayandım ve Chetumal'ı giderek artan bir saygı ile değerlendirmeye başladım.

1990'ların ortasında Meksika hükümeti, yöreye yeni bir asfalt yol yaptı. Artık burası 7000 kilometrekarelik Calakmul Doğal Yaşamı Koruma Alanı'nın merkezidir. Harabelerin şimdi havadan görünüşü çok etkileyicidir; arkeologlar merkez kentin büyük bölümünü temizlemişlerdi. Bu sürede, benim ilk izlenimlerimin tersine, onlar, Calakmul'un kapladığı alan ve ormanın geri dönüşüne yol açan yıkılışı hakkında çok şey öğrenmeyi başarmışlardı. Öncelikle Calakmul'un gerçek adını çözdüler: Kaan, Yılan Krallığı. Etkileyici olanı, bunu olabilecek en iyi kaynaktan öğrenmeleriydi, kadim Maya'ların kendisinden.

Maya yazıcıları elyazması metinleri katlanmış incir ağacı kabuklarına

veya geyik derilerine yazmışlardır. Gelecek kuşakların şanssızlığı maalesef İspanyolların bu kitapları, dördü dışında tümünü, yok etmiş olmalarıdır. Geri kalanlar abidelerdeki, duvar resimlerindeki ve çanak çömlek üstündeki metinlerdi, bir tahmine göre 15 bin yazı örneği olabilirdi. Bu kaynaklardan parçalar toplayıp bir araya getirmek Birleşik Devletler İç Savaşı'nı parklardaki heykellerin altındaki plakalardan anlamaya çalışmak gibidir: Mümkündür fakat ustalık ve hüner ister. Kelimesi kelimesine yorumlama ile zamanın koşullarını birleştiren epigraflar Maya tarihinin derinlerdeki külçelerini su yüzüne çıkarmak için son 30 yıldır uğraşıyorlar. Harvard'dan Maya uzmanı David Stuart, 2000 yılında Chak Tok Ich'aak ile Teotihuacan seferinin karşılaşmasını araştırdı. Ve Londra Kolej Üniversitesi'nden Simon Martin ve Bonn Üniversitesi'nden Nikolai Grube, 1996'da birlikte, büyük Mutal-Kaan savaşının tarihini ilk kez yazdılar.

Kaan'daki dikilitaşların çoğu çabuk aşındığı için okunması zor olan yumuşak taşlardan yapılmıştı. Dolayısıyla Martin ve Grube, Kaan ve yöneticilerinden söz eden diğer kazı yerlerindeki kitabelere güvenmek zorunda kalmışlardı. Umulmadık kadar yüksek sayıda idiler: Arkeologlar büyük vazoların üstüne resmedilmiş, Kaan'ın erken dönem hanedan tarihinin en az on bir versiyonunu ortaya çıkardılar. Sinir bozucu biçimde, bu on bir versiyondan hiçbiri aynı öyküyü anlatmıyordu. Yöneticilerin kronolojik listesi diğer listelerde farklı idi, bilinen krallar bazı listelerde yoktu, bazı listelerdeki krallar ise muhtemelen mitolojikti, bazı İngiliz krallarının doğal bir biçimde Kral Arthur ve babası Uther Pendragon'a bağlanması gibi. Tarihler de tutarsızdı. Kaan'ın kökenleri MÖ 400'e dek gider. Fakat bu şehir devleti MS 500'e dek açıkça tarihsel kayıtlara girmez, ta ki Yucatán'daki Mezoamerikan özgünlüğünün bilinen ilk örneği olarak, 70 yıl sonra dikilen bir dikilitaşın üstüne kaydedilene kadar: himaye altında taç giyme. Son yüzyılın büyük bölümünde Maya uzmanlarının çoğu Maya'lar zirvede iken, yani kabaca MS 200-900 arası, Maya ülkesinin az çok birbirinin dengi şehir devletlerine bölündüğüne inanıyorlardı. Bazı eleştirilere göre bu teori şurada yanılıyordu: Kaan, Mutal ve birkaç kent daha, komşularından daha büyük ve daha tahakküm ediciydi, dolayısıyla daha güçlü oldukları varsayılabilirdi. Bazı kuşkucu yorumlara göre Maya toplumu az sayıda bloğa ayrılmıştı, her biri hükümran bir kent tarafından denetleniyordu, her biri imparatorluğun bir sureti olma çabasındaydı.

Bu görüşü destekleyecek kanıt 1980'lerin ortalarına dek ortaya çıkmadı; ta ki bazı epigrafi uzmanları, Maya kabartma sözcüğü *ahaw*'ın, bir sahip olma biçimi olan, "hükümdar" veya "efendi" anlamına geldiğini, *y-ahaw*'ın ise "onun efendisi", başka bir efendiye "bağlı" bir efendi, yani

tabi kral demek olduğunu çözene dek. Diğer bir sözcük, *u-kahi*'nin "iradesi doğrultusunda" anlamı taşıdığı ortaya çıktı. Bunlar yalnız iki sözcüktü ancak haklarında konuşulacak düzinelerce metne bedeldi. Dikilitaşta, beş yaşındaki efendi Naranjo'da, Kaan hükümdarının iradesi doğrultusunda taç giyiyordu. Naranjo'nun genç kralı Kaan'a "bağlı" idi. (Naranjo bilim insanlarının kente verdiği addır, orijinal adı Saal olabilirdi.)

"Klasik Maya'ların siyasal manzarası, Eski Dünyadaki pek çok yere benzer. Klasik Yunan ve Rönesans İtalya'sı ile karşılaştırılmaya değecek, sürekli bölünme ve çelişki arasında gelişen, ileri ve geniş kapsamıyla paylaşılan bir kültürdü." Bu ifade Martin ve Grube'nin 2000'de yazdığı *Maya Kral ve Kraliçelerinin Kronikleri*'nden *(Chronicles of the Maya Kings and Queens)* alıntılanmıştır. Bu kitap son 30 yılda yapılan epigrafik keşiflerin önemli bir özetidir. Bu "sayısız patron-müşteri ilişkisi ve aile bağlarının kesiştiği, büyük merkezlerin birbirleriyle yüzyıllarca sürebilecek düşmanlıklar temelinde çatıştığı bir dünya" idi. Martin'in bana gösterdiği gibi, aslında Maya uygarlığı, eski Yunan ile çarpıcı biçimde benzerlikler taşırdı. Yunanlılar sayısız toplumsal parçaya bölünmüştü, her biri diğerine göç tehdidiyle, eşit koşullarda olmayan ittifaklarla veya ticaret yoluyla hükmediyordu. Tıpkı Atina ile Sparta arasındaki çelişkili ilişkilerin Yunan yaşamında ana motif olması gibi, Maya toplumu da yüzyıllarca Mutal ve Kaan arasındaki çatışmanın yankıları ile çınladı.

MS 561'den bir süre önce "Gök Tanığı" diye bilinen bir hükümdar Kaan tahtına geçti. Az tanınmış olmasına karşın önemli bir kişilik olan Gök Tanığı, Mutal'ı yok etmeye kalkıştı. Bu düşmanlığın nedeni belirsizdir ancak kökleri Teotihuacan istilasına dek dayanıyor olabilir. Mutal'ın yeni kralları çevre bölgelere saldırdılar ve Gök Tanığı'nın zamanında 18 bin kilometrekarelik bir toprak parçasını denetim altına aldılar. (Mutal kentinin tahmini nüfusu 60 bindi, buna çevre bölgeleri dahil değildi.) Özellikle önemli bir nokta da, Teotihuacan destekli hanedanın, Yucatán'ın en önemli ticaret yolu olan Usumacinta Irmağı sistemindeki birkaç ileri karakolu ele geçirmesiydi. Uzak bölgelerden gelen lüks mallar, çoğunlukla Usumacinta'nın aşağısından veya yukarısından gelmek zorundaydı; Mutal'ın pratikte az da olsa ticareti vergilendirme ve denetleme gücüne sahip olması son derece can sıkıcı olmalıydı. Gök Tanığı, Mutal'ın tehlikeli bir komşu olmaya başladığını düşünüp acil önlemler almaya karar vermiş olabilir. Veya Usumacinta Irmağı ve kollarını bizzat kendisi denetlemek istemiş olabilir. Bir hanedan anlaşmazlığı çıkmış olabilir. Grube'nin bana söylediğine göre, Kaan kralları hiçbir zaman Teotihuacan ile ittifak yapmadı, onlar zararlı ve tehlikeli yabancı etkilerini ezmek istemiş olabilirler, yabancı düşmanlığı

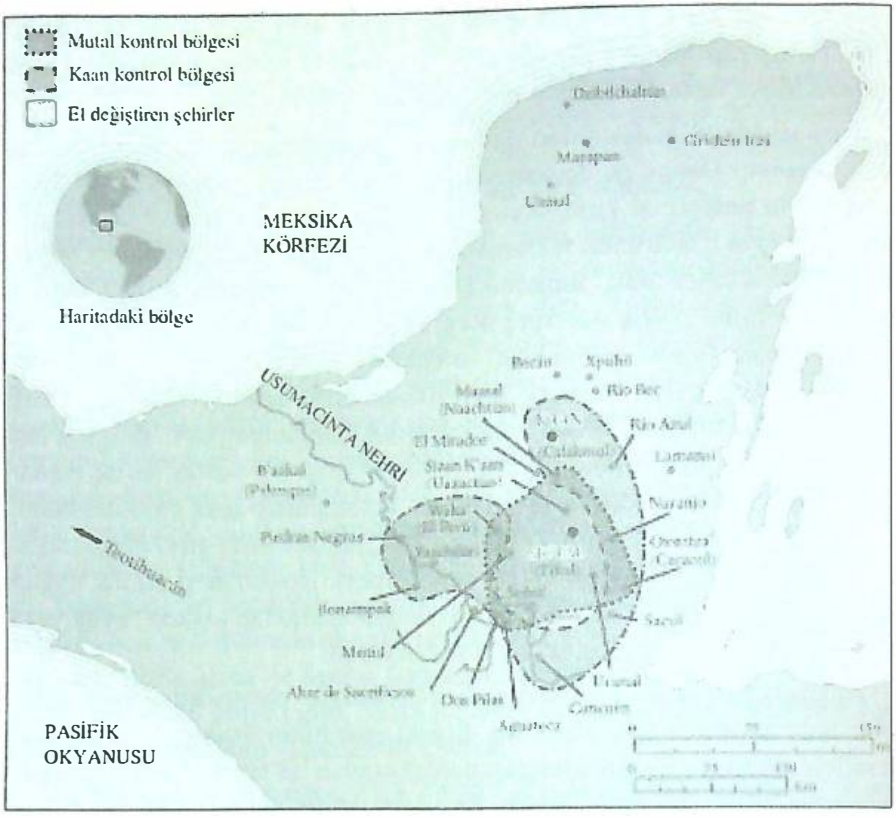
veya korkusu her kütürde güçlü bir duygudur. İtici gücü ne olursa olsun, Gök Tanığı'nın Mutal'ı parçalaması kısa vadede parlak bir plandı. Uzun vadede Maya'ların çöküşünün başlamasına yardımcı oldu.

Kaan ve Mutal'ın durumları rizikolu ve şansa bağlıydı. Yucatán Yarımadası, Karayip Denizi'ne uzanan kireçtaşından dev bir iskele gibiydi. Onu anakarayla birleştiren kuzeybatı-güneydoğu ekseni kabaca söylemek gerekirse, Maya kültürünün merkezinden geçiyordu. Yıllık ortalama yağış, 90 ilâ 150 santim arası olmasına karşın, bölge kuraklığa açıktı. Yağışın neredeyse tümü, yağış mevsimi olan Mayıs ile Aralık arasında yağar ve geçirgen kireçtaşının gözenekleri arasından yüzlerce metre aşağıya, kolaylıkla yukarı çekilemeyecek derinliklere hızla sızardı. Çok azı, sıcak ve kurak olan Ocak ve Nisan ayları arasında kullanılabilirdi. Bölgede her zaman su dolu bataklıklar, kayalık çukurlar ve göller vardır ancak bunlar çoğunlukla içilemeyecek veya sulamada kullanılamayacak denli tuzludur. Bir ABD- Meksika araştırma ekibinin 2002'de belirttiği gibi, yeraltı suları o denli toksikti ki Maya ülkesi kentleşmeye jeokimyasal olarak uygun değildi. Burası, dünyadaki pek çok yerleşim alanından ziyade "ayda veya Antarktika'daki bir yerleşim yerini andırıyordu."

Tuzun çoğu, bataklık diplerindeki çökeltilerde oluşuyordu. Suyu içilebilir hale getirmek için Maya'lar dipteki çökeltinin üstüne, tuzun üstünü tümüyle örtecek biçimde kireçtaşı parçalarından bir tabaka yerleştirirlerdi. Araştırmacıların işaret ettiği gibi bu işlem, Maya'lar gelip *milpa*larını ve bahçelerini hazırlamadan önce yapılmalıydı. Sürekli, yıl boyu devam edecek yerleşimler ancak su kaynaklarının gelecekte de kullanılabileceği yöntemlerle gerçekleşebilirdi. Diğer bir deyişle Maya ana yurdu, insan eliyle oluşturulmuş yapay adacıklar ağıydı.

Maya ülkesi büyüdükçe, altındaki adacıklar da büyüdü. Kaan'ın kuzeyinde yarım düzine kadar küçük kent tarım koşullarını iyileştirmek için tüm tarlaları yükseltti ve kuru tepe kenarlarını, bayırları oyup yağmur sularını tutacak teraslar oluşturdu. Kaan'ın kendisi bir dizi su deposu kazdı, etrafında yerleşim yerleri oluşturdu ve bunları birbirlerine yollarla ve su kanallarıyla bağladı. Mutal'ın merkezi, yedi su deposundan oluşan bir zincirle çevrelenmişti. Bir merkez depo da kraliyet bölümüne ayrılmıştı. Ve bu şekilde devam ediyordu.

Yenilenen alanlar Maya kentlerinin hem gelişmesine hem de daha kırılgan olmasına yol açtı. Sürekli bakım yapılmasına karşın, erozyon su depolarını kumla doldurdu, kasırgalar terasları imha etti ve otlar ve çökeltiler sulama şebekelerini tıkadı. Zamanla Maya'lar kendilerini aynı anda hem

Yüzyıl savaşları. Maya anayurdunu denetim altına almak için Kaan ve Mutal arasında yapılan savaş (MS 526-682).

eldeki sistemleri muhafaza ederken hem de geçmişteki hatalarını telafi etmeye çalışırken buldu. Eğer savaşın yaptığı yıkım kent sakinlerinin yaşamlarını sürdürmeyi olanaksız kılsaydı, başları belaya girecek, evleri yıkılan adacık sakinlerinin gidecek yeri kalmayacaktı. Kaybedenlerin köşeye sıkışacakları korkusunun Kaan-Mutal çatışmasında olağanüstü bir dirence yol açtığını tahmin etmek zor değildir.

Gök Tanığı'nın stratejisi, Mutal'ı bağımlı devletler ve müttefikler zinciri ile sarıp, sonra da onu bir boa yılanı gibi boğmaktı. Bu yolla Kaan hem Maya ülkesinde hâkim konuma gelecek, hem de düşmanını yok edecekti. İlk adım, Mutal'ın en önemli vassallarından Oxwitza kralının aklını çelip onu kışkırtmaktı (Oxwitza şimdi Caracol olarak biliniyor). 115.000 kişilik nüfusuyla Oxwitza, Mutal'ın iki katı kadar kalabalıktı ve en az onunki kadar büyük bir alanı denetimi altına almıştı. Gerçi Teotihuacan yeni ha-

nedanı tahta geçirdikten hemen sonra Mutal'a tabi olmuştu. Birinci olayın ikincisinin nedeni olduğuna ilişkin bir kanıt yoktur ancak zamanlamadaki bu çakışma göz ardı edilemez. Gök Tanığı, Oxwitza'da oluşmuş öfkeyi kışkırttı ve isyanı tetikledi. MS 553'te Mutal'ın iradesi doğrultusunda Oxwitza kralı tahta geçti. Gök Tanığı, üç yıl içinde Oxwitza'nın yeni kralını efendisine ihanete ikna etmişti.

Maya devletçikleri hazır ordular bulundurabilecek denli büyük değillerdi. Bunun yerine hem Kaan hem de Oxwitza, savaşlarda dövüşecek kısa dönem yedek asker topluyorlardı. Pamuklu zırhlar ve tahta miğferler giymiş, mızrak, el baltası, topuz ve tanrıların heykelleri bulunan renkli tahtırevanları taşıyan iki milis ordusu Mutal'a doğru yürüyüşe geçti. Kaan, Mutal'ın 90 kilometre kadar kuzeyinde, Oxwitza ise yetmiş beş kilometre kadar güneyindeydi. Saldırı gününü dikkatle saptadılar. Maya rahipleri Venüs'ün hareketlerini izlediler. Onlara göre o, gelecek konusunda güçlü bir haber kaynağıydı. Venüs'ün gökyüzünde sabahleyin ortaya çıktığı gün, muhtemelen savaşın ve şiddetin ödüllendirileceği, kutsanacağı bir gün, bir kente saldırılacak en uygun gün olacaktı. 29 Nisan 562'de arkeologların *Yıldız Savaşları* dediği saldırıyla, göklerin ve ilahların yönlendirdiği iki ordu Mutal'ı istila etti, topraklarını yağmaladı ve muhtemelen kralını öldürdü (Buna ilişkin yazıtlar ve kabartmalar okunamayacak denli yıpranmıştır). Kaan ve Mutal arasındaki savaş yüz yıldan fazla sürdü ve Maya ana yurdunun büyük bir bölümünü tüketti. Kaan'ın stratejisi, Mutal ve ona tabi şehir devletlerini bir düşman çemberiyle kuşatmaktı. Fetih, anlaşma ve evlilik ittifakları ile düşmanı Kaan'ı kuşatmayı başardı fakat savaşı kazanamadı.

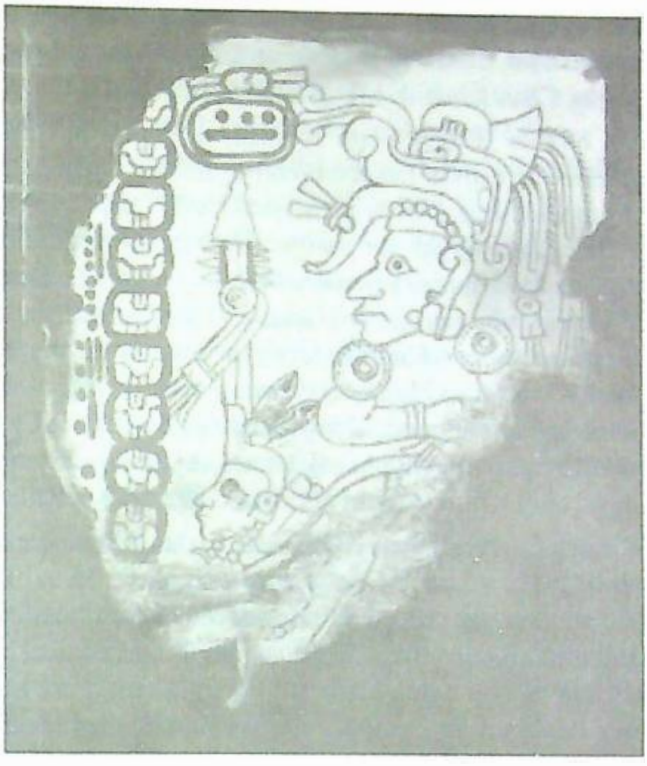
Kaan Mutal'ı doğrudan işgal etmedi; muzaffer Maya kentlerinin rakiplerini doğrudan yönetecek insan güçleri yoktu. Onun yerine şimdilerde çok tanıdık olan bir hegemonya modelini kullanarak, yenilmiş devletçikleri kendisinin vassalı haline getirdi. Eğer muhtemelen Mutal'da olduğu gibi düşmanın hükümdarı öldürülürse, işgalciler onun yerine birini koymuyordu. Krallar kutsaldı, o yüzden tanım icabı yerine başkası geçirilemezdi. Bunun yerine kazanan taraf sadece perdeyi kapattı, geride kalan sorunların süregelen kaos ortamında kendiliğinden ortadan kalkacağını umdu. Bu strateji Mutal'da kısmen başarılı oldu. Yüz yıl boyunca kentte tek bir anıt dikilmedi. Kentin yöneticileri öldürülmüş meşru kralla uzaktan da olsa bağları olduğundan, saldırı sonrası kendi ayakları üzerinde durabilmek için onyıllarca mücadele ettiler. Kaan'ın şanssızlığı sonucu bunu başardılar da.

Mutal'ın dönüşünü sağlayan, kralı Nuun Ujol Chaak idi. MS 620'de şehrin iplerini eline aldı. Kaan krallarının engellemeye çalıştığı kentin eski

Maya "kitapları". boyalı ağaç kabuklarının akordeon gibi katlanıp. rulolanan elyazmalarından oluşur. Zaman ve İspanyollar, dördü dışında diğerlerini yok etmişlerdir. Kalanlar da parça parçadır (Üstte Paris elyazmalarından ayrıntı, bir nebze onarılmış. Sağda. Grolier elyazmasının bir parçası).

parlak günlerine dönüşünü sağlamaya kararlıydı. Mutal'ın eski müttefiki Oxwitza'ya saldıran Kaan'ın doğu komşusu Naranjo'yu kışkırttı. Süregelen çekişme, tüm ana Maya ülkesini içine çekti. Mutal'daki uzun süren bir iç savaş da dâhil on yıllarca süren anlaşmazlıklar, biri Mutal'ın diğeri de Kaan'ın denetiminde iki büyük bloğun oluşmasına yol açtı. Bloklardaki kentler birbirlerine karşı saldırdıkça Naranjo, Oxwitza, Mutal ve Kaan'ın da aralarında bulunduğu yarım düzine kadar kent harabeye döndü. Bu öykü bütünü itibariyle 2001'e dek ortaya çıkmadı. Ta ki Mutal'ın bir ileri karakolu olan Dos Pilas harabelerinde, fırtına bir ağacı köklerinden sökünceye dek. Arkeologlar, kökün çıktığı çukurda B'ajlaj Chan K'awiil'in bir dizi basamağa oyulmuş yaşam öyküsünü buldular. Mutal hanedanını tekrar oluşturan kral Nuun Ujol Chaak'ın ya küçük kardeşi ya da üvey kardeşi idi. Epigraf Stanley Guenter'in çözdüğü yazılara göre, merdiven ve bağlı olduğu abidede ciğeri beş para etmez büyük provokatörün fırtınalı yaşa-

mını gün ışığına çıkıyordu. O, yaşamını, Kaan ve Mutal orduları arasında koşuşturup, onları birbirlerine karşı kışkırtmakla geçirmişti. 625'te doğan B'ajlaj Chan K'awiil, iktidarı ele geçirmek için üslendiği Dos Pilas'ta, kendine sadık güçlerle Nuun Ujol Chaak'a bağlı güçler arasında çıkarmak istediği iç savaşın planlarını yaptı. O sırada Tikal bölünmüştü. Kaan burayı işgal etti ve her iki kardeşi diğer kenti efendileri olarak tanımaya zorladı. B'ajlaj Chan K'awiil, taraf değiştirdi ve Kaan'ın sadık bir hizmetkârı oldu. Nuun Ujol Chaak ise karşı tarafta yer alıp Kaan ve müttefiklerine karşı ittifak planları yaptı. İlk adımı, 672'de Dos Pilas'a saldırıp, yalancı ve sahtekâr kardeşini ekarte etmek oldu. Tikal ile birleşerek, güçlerini uzun süre ertelenmiş bir karşı saldırı için hazırladı. Nuun Ujol Chaak ve ordusu, Kaan güçleri ile 30 Nisan 679'da karşı karşıya geldi. Maya savaşlarında, doğrudan yoğun çatışma seyrek olur. Bu bir istisna idi. Merdivendeki kitabelerde alışılmadık ölçüde kibirle dolu bir nutuk vardı: "Akan kanlar göl, Mutal halkının kafatasları dağlar oluşturmuştu." B'ajlaj Chan K'awiil, savaşa onu taşıyanlar tarafından, yüzü siyaha boyanmış tanrı Sip'in görünümünde götürüldü. Doğaüstü gücünü böyle kazandı. Bu teknik, merdi-

vende anlatılan öyküye göre işe yaramıştı: Savaşın ortasında "B'ajlaj Chan K'awiil, Nuun Ujol Chaak'ın mızrak ve kalkanlarını getirdi." Kardeşini öldüren B'ajlaj Chan K'awiil, Mutal tahtını ele geçirdi.

10 Mayıs 682'de B'ajlaj Chan K'awiil, eğlenceli bir tören dansında Kaan yöneticilerine katıldı. Fakat o efendisi ile dans ederken, Mutal'da bir karşı darbe gerçekleşmiş, bunun sonucunda Nuun Ujol Chaak'ın oğlu tahta geçmiş ve bu hemen büyük bir soruna dönüşmeye başlamıştı. Kaan askerleri 5 Ağustos 695'te, bir kez daha Mutal'a karşı savaştılar. Daha önce birçok kez yaptığı gibi güneşte ışıldayan parlak sancaklar ve obsidyen kılıçlarla eski düşmanının üstüne ilerleyen ordu kesin bir yenilgiye uğradı. Ayrıca Mutal Kaan ordusunun savaş alanına taşıdığı, baş tanrılarının büyük, doğaüstü jaguar biçimindeki heykelini de ele geçirerek psikolojik bir darbe vurdu. Bir ay sonra, aşağılamak amacıyla yapılan bir geçit töreninde, Mutal kralı geçişini tahtırevanının arkasına bağladığı heykelle yaptı.

Kaan'ın kaybı, Maya'ların yıkılışının başlangıcına işaret ediyordu. Kaan bu yenilgiden sonra bir daha toparlanamadı. Mutal da unutulup gitmeden önce, varlığını yüz yıl daha sürdürdü. MS 800 ile 830 arasında, ana hanedanların birçoğu çöktü. Maya ana yurdundaki kentler bir parlayıp bir söndü. Mutal'ın son oyma kitabesi, 869 tarihliydi. Kısa bir süre sonra büyük kamu alanları derme çatma evlerle doldu. Ondan sonraki yüzyılda pek çok güney bölgesinde nüfus dörtte üç oranında azaldı.

Felaket demografik olduğu kadar kültüreldi de; Maya'lar halk olarak varlıklarını sürdürdüler ancak kentleri sürdüremedi. Harvard arkeologu Morley, kültürel çözülmeyi şu şekilde belgeledi: Uzun Sayım takvimine göre tarihlendirilmiş, ilk örneği MS 292'de Mutal'dan başlayan kitabeler, sayısal olarak artmaya başlamış, 790 civarı zirve yapmış ve 909'da hep birlikte kesilmiştir. Maya rahiplerinin karmaşık takvimlerinin kullanımını sürdürebilmek için gerekli bilimsel uzmanlığı yavaş yavaş yitirmelerinin ardından çöküş gelmiştir.

Maya'ların çöküşü aşırı nüfus artışına, doğal kaynakların aşırı kullanımına ve kuraklığa dayandırılır. Maya'ların kalabalık olduğu doğrudur, arkeologlar, MS 800'lerde, merkez bölgelerde bugünkünden daha fazla insan yaşadığı konusunda hemfikirdirler. Ve aslında Maya'lar, merkez bölgelerdeki yetersiz üretim kapasitesinin yayılmasına yol açmıştır. Kuraklığın ortaya çıkışı da zorlayıcı bir nedendir. Dört bağımsız kanıt dizisi, soy tarihi verisi; Yucatán'daki yağış miktarı ile Batı Avrupa'da ölçülen ısı değerleri arasındaki karşılıklı ilişki; göl çökeltilerindeki oksijen değişikliklerinin ölçümü ile kuraklık arasındaki ilişki; Karayiplerin top-

rak yüzeyinde, yağışlarla ilişkili titanyum seviyesi çalışmaları hep birlikte Maya ana yurdunun çöküş döneminde, korkunç bir kuraklık tarafından vurulduğuna işaret etmektedir. Arkeolog Richardson Gill'e göre, su seviyeleri o denli düşüktü ki açlık ve susuzluk milyonlarca Maya'yı öldürdü. "Yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. Gidecek hiçbir yer yoktu. Bildikleri tüm dünya, yakıcı, kavurucu, vahşi bir kuraklığın ıstırabı içindeydi... Yiyecek hiçbir şey yoktu. Su depoları kurumuştu ve içecekleri hiçbir şey yoktu."

Görünüş yürek dağlayıcı idi. Savurgan insan yığınları doğanın öfkesi karşısında çaresiz kalmışlardı. Gill yine de böyle düşünmüyordu. Clark'tan coğrafyacı Turner'ın, katilin kuraklık olduğu konusunda kuşkuları vardı. Bana şöyle dedi: "Eğer bu olmuşsa bile, Maya'ların başarılı olduğu dönemin tümü, bu uzun kurak dönemdeydi." Yüzyıllarca kıt su kaynakları ile idare ettiklerinden, bir anda kuraklığın kurbanı durumuna düşmelerinin pek olası olmadığını düşünüyordu.

Üstelik sebep kuraklık ise, çöküş beklenen biçimde gelişmedi. Genelde nemli olan güney kentleri, daha önce ve daha sert biçimde yıkıldılar. Bu arada Chichén Itzá, Uxmal ve Coba gibi kuzey kentleri, yağmur yokluğunda yaşamakla kalmadılar, büyüyüp zenginleştiler de. Aslında en kabalık ve başarılı bölgeler kuzeyde en kıt doğal kaynaklara sahip olup kuraklığa karşı en açık ve duyarlı olanlardı.

Howard Üniversitesi'nden arkeolog Bruce H. Dahlin şu soruyu sordu: "Uzun süreli kuraklık koşulları hiç tahmin edilemeyecek bir biçimde aynı anda güney ve orta bölgelerdeki ovalarda felaketlere yol açarken, yine beklenmeyecek biçimde, kuzeyde süren bir büyüme ve gelişme neden ve nasıl vardı?"

Dahlin'in 2002'de öne sürdüğüne göre, Chichén Itzá "ekonomik, askeri, politik ve dinsel değişiklikler" gerçekleştirerek, kuraklığa uyum sağladı. Önceki Maya devletleri, dini somutlaştıran ve ticareti tekelleştiren güçlü krallar tarafından yönetilmişti. Bütün halka açık tebliğler, törenler ve ayinler, kraliyet faaliyetlerini anlatan dikilitaşta, üstün olan kralın kişiliğine odaklanır, öbür kişiler, kralın aile üyeleri, diğer krallar ve doğaüstü figürlerdir. MS 9. yüzyıl sonlarında veya 10. yüzyıl başlarından başlayarak, Chichén Itzá'da kamu anıtlarında krala verilen önem azaldı. Krala ait icraatları anlatan resmi öykülerden, genelleştirilmiş metin dışı din, ticaret ve savaş tasvirlerine geçildi.

Yeni rejimde, ekonomik güç yeni bir sınıfa geçti: Chichén Itzá'dan gelen çikolata, tuz ve pamuğu, Mezoamerika'nın başka yerlerinden gelen mallarla değiş tokuş yapan tüccarlara. Daha önceki yüzyıllarda, ticaret kraliyet

ailesinin mücevherleri gibi doğrudan kralı ilgilendiren sembolik mallara odaklanırdı. Kuraklık sırasında, pazar gibi durumlar ortaya çıktı. Dahlin'in hesabına göre, Chichén Itzá'nın kıyıdaki bir uydusunun dışına yerleştirilmiş buharlaşma tavalarında, ihracat için yılda en azından 3 bin ton tuz elde edilirdi. Karşılığında Maya kılıç yapımında kullanılan tonlarca obsidyen taşı, mücevher için yarı değerli taşlar, çanak çömleği pişirirken kıvama getirmek için kullanılan volkanik kül ve en önemlisi darı elde edilirdi. Tıpkı Japonya'nın tüketici elektroniği ihraç edip, Birleşik Devletler'den et, Avustralya'dan buğday ithal etmesi gibi, Chichén Itzá da kuraklık boyunca kendi tarzında ticaret yaptı.

Kuzey ve güney arasındaki zıtlık çarpıcı ve öğreticiydi. Aralarındaki en önemli fark, güneyde bir buçuk yüzyıl süren büyük ölçekli savaştı. Maya'ların her iki parçası da, sürekli bakım isteyen yapay alanlara bağımlıydı. Fakat Maya seçkinleri yalnız güneyde kendi ihtişamları ile kendinden geçip, ipin ucunu bıraktılar. Kuraklık, sistem üzerinde büyük baskı oluşturdu fakat güneydeki sosyal çözülme ve parçalanma, yalnız doğanın ekolojik sınırlarından gelmeyip aynı zamanda çözüm üretmedeki politik yanlışlardan da kaynaklanıyordu. Günümüzde Sovyetler Birliği, kuraklığın neden olduğu 1970 ve 1980'lerdeki bir dizi kötü hasadın sonucu yıkılmıştır fakat kimse komünist yönetimin iklimi sona erdirdiğini söylemiyor. Benzer biçimde başarılarındaki kadar hatalarındaki sorumlulukları üstlenmelerinden de dolayı Maya'ların değeri takdir edilmelidir.

Cahokia ve Maya'lar, ateş ve darı; tümü çevre üzerindeki yerli etkisine yeni bir bakışın örnekleridir. Bilim insanları, Kızılderililerin çevreyi yönetmelerine ilişkin tahminlerini artırdıkları ilk zamanlar, başta ekolojistler ve çevrecilerden gelen önemli bir direnişle karşılaştılar. Politik müdahalelere de zemin hazırlayan bu anlaşmazlık, Amazonya ile sınırlıdır (birazdan konuya değineceğim). Son yıllarda giderek daha çok araştırmacı, Kızılderili toplumlarının çevre üzerinde çok büyük etkileri olduğunu ileri sürmeye başladı. Cahokia ve Maya ana yurtlarındaki topraklar gibi, bazı antropologlar, büyük Amazon ormanının aynı zamanda kültürel bir yapıt olduğunu da söylüyorlar, yani yapay bir varlık.

9.
Amazonya

Orellana'nın Gördükleri

Kolomb öncesi geçmişi ayrıntılarına inerek incelemenin en büyük zorluğu, geçmişten seslerin olmayışıdır. Mezoamerika halkları geride yavaş yavaş sırlarını açığı vuran metinler bıraktılar. Fakat diğer bölgelerde yazılı dil eksikliği, büyük bir sessizlikle karşı karşıya kalmaya yol açıyor. Kuşkusuz Amerikan Yerlilerinin sözlü geleneklerinde geçmişe ilişkin açıklama ve imalar bulunabilir fakat bunlar gazeteciliğin ve tarihin ilgileneceği ayrıntılar değil, ebedi gerçeklerin yorumlanmasına ilişkin anlatımlardır. İncil'in öğreteceği çok şey vardır lakin profesörler eski Ortadoğu tarihini öğretirken, İncil'i başka kaynaklarla destekleyerek mantık çerçevesinde kullanmalıdırlar. Aynı biçimde, günümüze dek korunmuş Kızılderili bilim, bilgi ve kültürü geçmişe parlak renkli fakat dolaylı bir ışık tutar. Çok eski Kızılderililerin yaşamlarını anlamak için onları ilk gören okur-yazar insanların onlar için yazdıklarını kimse göz ardı edemez; bunlardan bazıları Avrupalı kılıç ustaları, hazine avcıları ve misyonerlerdi.

Tarihsel kayıtlar gibi koloni raporları da yararlı bilgiler vermektedir. Bunların yazarları, çoğunlukla hakkında yazdıkları Kızılderililerin düşmanı idi. Genellikle gerekli olan dili konuşmuyorlardı ve yerlilere özgü adetleri empati kurarak açıklamaktan farklı bir gündemleri neredeyse her zaman vardı. Bazıları kariyerlerinde ilerlemek, bazıları ise politik avantaj kazanmak için yazdılar. Yine de bu tarihsel kayıtları, sırf bu nedenlerle elimizin tersiyle itemeyiz. Dikkatli kullanılırsa, yararlı, hatta aydınlatıcı olabilirler.

Amazon hakkındaki ilk yazılı tanıtımın yazarı Gaspar de Carvajal'ı dü-

şünelim: yayınlandığı günden beri yanlışları ve kendini öne çıkarma çabaları yüzünden yerden yere vurulan kayıtların sahibini. 1500 yılı civarında İspanyol kasabası Extremadura'da doğdu. Carvajal, Dominikan tarikatına katıldı ve İnka'ları Hıristiyan yapmak için Güney Amerika'ya gitti. Atawallpa'nın düşüşünden dört yıl sonra 1536'da Güney Amerika'ya ulaştı. O sırada Peru valisi olan Francisco Pizarro, gereksiz şiddet patlamalarını önlemek için adamlarının her zaman bir şeylerle meşgul olmasını sağlaması gerektiğini öğreniyordu. En berbat baş belalarından biri, kendi üvey kardeşi Gonzalo Pizarro idi. O sıralar işgalci topluluğu El Dorado söylentileri ile çalkalanıyordu; buna göre, yerli bir kralın, o denli çok altını vardı ki yıllık ayinlerde vücudunu altın tozuyla boyatır, sonra da ayin bitince özel bir gölde yıkanıp, bu parlak kaplamayı üzerinden temizlerdi. Yüzyıllar süren banyolar sonucu, altın tozu gölün dibini kaplamıştı. Bir altın gölü! Yirmi birinci yüzyıl kulaklarına bu öykü mantıksız gelebilir fakat Gonzalo Pizarro'ya göre hiç de öyle değildi. Kendisi zaten mücevher ve değerli taşlarla yüklü bir imparatorluğun gasp edilmesine yardımcı olmuştu.

El Dorado'yu aramaya karar verince, Francisco onu teşvik etti. Aslında böylelikle Gonzalo'yu başından atmış etmiş oluyordu. Gonzalo 1541'de And kenti Quito'dan ayrılırken, 200 ilâ 280 İspanyol askeri, 2000 domuz ve aslında köle yapılmış olan 4000 dağlı Kızılderili'den oluşan bir araştırma ekibinin başındaydı. Birliklere vaiz olarak Gaspar de Carvajal da katılmıştı.

Gonzalo'nun arayışları hızla Don Kişot'luktan felakete kaydı. El Dorado'yu nerede bulacağına ilişkin hiçbir fikri olmayan Gonzalo, aylarca And dağlarının o zaman da şimdi olduğu gibi yoğun ormanlarla kaplı olan doğu eteklerinde rastgele dolanıp durdu. Dağlar, Amazon rüzgârları ile gelen nemin tümünü yakaladığı için arazi dik olduğu kadar nemliydi de. Aynı zamanda üretkenlik bakımından da oldukça canlıydı. Vızıldayan böcekler, bir şeytanın nefesi gibi sıcak ve nemli bir hava, her zaman gölge veren sarmaşıklar ve ağaç dallarının kapladığı bir ortam.

Birkaç hafta içinde atların çoğu öldü. Ayakları çamurda kırılmıştı. Birçok Kızılderili işçi de bundan payını aldı, kendi serin dağ köylerindeki evlerinden dört bin metre aşağıdaki bu sıcak ve nemli topraklarda aşırı çalışmaktan yığılıp kalıyorlardı. Hayvanlarını, yük taşıyan diğer hayvanlarını ve adamlarını yitiren işgalciler, sıkıntılar içinde kaba saba bir tekneye doluşup silah ve ağır malzemelerini de bir sala yükleyip Amazon'un yukarı kolu Napo ırmağından aşağıya doğru yola çıktılar. Bu arada askerler de kıyı boyunca ırmağa paralel fakat zorluklarla dolu bir yoldan zahmetli bir

yürüyüşe geçtiler.

Orman daha yoğun bir hal alırken kırsal da daha tenhalaşıyordu. Kısa süre sonra tümüyle yapayalnız kalmışlardı. William H. Prescott, *Peru'nun Fethinin Tarihi* (History of the Conquest of Peru) adlı kitabında şöyle yazıyordu: "Suda en küçük bir hareket yoktu. El değmemiş ormanın vahşi sakinleri, hantal boa yılanları ve iğrenç timsahlar akarsuyun kıyısında güneşleniyorlardı." Erzak için soyacak Kızılderili köyleri olmadığından keşif grubu yiyeceksiz kaldı. Etraflarındaki orman yiyecek doluydu ancak İspanyollar hangi bitkilerin yenebileceğini bilmiyorlardı. Onun yerine kalan domuzları yediler, sonra köpekleri ve sonra da kertenkele avlamaya başladılar. Git gide daha çok insan hastalandı. Geçmişte Napo ırmağının daha aşağı taraflarında zengin bir ülke olduğuna ilişkin belli belirsiz öyküler dinleyen Gonzalo Pizarro'nun ikinci komutanı ve kuzeni Francisco de Orellana, keşif grubundan ayrılıp, erzak aramayı önerdi. Pizarro kabul etti ve Orellana keşif grubunun teknesini alarak 59 kişilik mürettebatla birlikte 26 Aralık 1541'de yola çıktı, Carvajal da yanlarındaydı.

Dokuz gün sonra ve Napo'nun dokuz yüz kilometre aşağısında, Orellana yiyecek dolu köyler buldu. Bu topluluğa Omagua adını verdi. Adamları karınlarını tıka basa doyurdular, sonra da seçenekler üstünde düşünmeye başladılar. Irmağın gerisine doğru Gonzalo Pizarro ve geri kalanlara erzak götürme düşüncesini benimsemediler. Akıntının tersi yönde, dolu bir tekne ile kürek çekmenin zor olacağını düşündüler ve ayrıca hepsi dönüş yolu boyunca yiyecek hiçbir şey olmadığını biliyordu. Orellana onun yerine açlık çeken Gonzalo'yu kaderi ile baş başa bırakıp tekne ile doğrudan Atlantik Okyanusu'na aktığına inandığı ırmağın ağzına doğru yol aldı (Yanıldığı nokta sandığının aksine ırmağın çok uzun olmasıydı).

Yaşayıp yaşamadığı henüz belli olmasa da, Gonzalo'nun, Orellano'nun hareketini ihanet olarak kabul edeceğini düşünen Carvajal, kendilerini mazur gösterecek bir belge oluşturma görevini üstlendi; Gonzalo'nun terk edilmesi tercihinin kendilerine dayatıldığını "kanıtlayan" bir belge. Orellana, İspanyol hukukunun gereklerini yerine getirmek için, Gonzalo'dan ayrı düşmektense, geçici komutanlığından istifa ettiği şeklinde bir oyunu sahneye koydu: Carvajal'ın iddiasına göre, mürettebat "Tanrı, ... Haç işareti adına, [ve] dört kutsal İncil adına" Orellana'nın lider olarak dönmesini istediklerine dair yemin etti. Baskılara dayanamayan Orellana görevi kabul etti. Sonra ikinci bir tekne inşa edip akıntı yönünde hareket ettiler.

Gonzalo'nun tepkisi hakkındaki korkuları doğru çıktı. Orellana ayrıldıktan altı ay sonra keşif grubunun kalan üyeleri yırtık pırtık elbiseleri içinde,

Amazonya'nın bilindik görüntüsü; sonu olmayan el değmemiş ormanlar. Orman hep vardır ancak insanoğlu uzun süredir onun temel unsurlarından biri olmuştur.

bitkin bir biçimde sendeleyerek Quito'ya geldiler. Gonzalo da onların arasındaydı. Hiç zaman kaybetmeden Orellana'nın tutuklanmasını ve idam edilmesini istedi. Orellana'nın açlıktan kıvranan birliklerinden aldığı tekne, kanolar ve silahlar için Gonzalo "İnançsız insanların yapacağı en büyük zulüm." dedi.

Bu arada Orellana ve adamları, Amazon'dan aşağı tekne ile beş ay yolculuk yapmışlardı, Carvajal da her anı kaydediyordu. Çevrelerinin onları korkutmaması şaşırtıcıydı. Avrupa ve Asya'daki herhangi bir nehirden çok daha büyük olan Amazon, dünyada toprak üstünde akan tatlı suların beşte birini oluşturuyor. Ülke büyüklüğünde adaları, ada büyüklüğünde yüzen yeşil kütleleri vardır. Yarım düzine kadar kolu başka yerlerde olsa, dünyanın ünlü nehirleri arasında olurlardı. Atlantik'ten 1500 kilometre yukarıda nehir o denli geniştir ki suları kabardığında karşı kıyı ufukta belirsiz siyah bir çizgi olarak görünür. Feribotların bir kıyıdan diğerine geçmesi yarım saat sürer. Denizde kullanılan tekneler, Peru'nun nehrin ağzından 3700 kilometre içerideki Iquitos limanına dek giderler. Bu liman dünyanın kara-

dan içeri giren en uzaktaki derin okyanus limanıdır.

İsyan davası sürekli aklında olan Carvajal, olağanüstü ilginç çevresi hakkında fazla yazmadı.

Onun yerine Orellana'nın yolculuğunun önemi ve gerekliliği hakkında bir gerekçe oluşturmaya yoğunlaştı. Bugünden bakınca yapacağı çok da fazla bir şey olmadığı görülüyor. Gerekçesinin üç temel öğesi vardı: 1) Orellana'nın elini güçlendirmek, 2) Mürettebatın kutsal Meryem'e bağlılığı, 3) Yolda çektikleri acı. Gerçekten de sonuncusu uydurma değildi. Carvajal'ın yazdığına göre, acı ve hastalık açlığı takip ediyordu. "Üstünde oturduğumuz iskemle ve sıraların derilerini, eyerlerin kayışlarını yiyorduk" gibi her zamanki tipik anılar aktarılıyordu. "Ayakkabı tabanları, hatta ayakkabıların tümünün, üstünde açlığın kendisinden başka herhangi bir salça veya sos olmadan yendiğinden söz etmek gereksizdir."

Nehir sakinleri ile sık sık karşılaşıyorlardı ve bu pek de dostane olmuyordu. Nehirde yerlilerin arazisinden geçmek, öfkeli arıların kovanları arasından geçmek gibiydi. Ziyaretçilerin geldiği konusunda önceden davullar ve haberciler tarafından uyarılan Kızılderililer, onları ağaçların arkasında ve gizlenmiş kanolarda bekliyor, zehirli ok yağmuruna tutuyor, sonra da çekiliyorlardı. Nehrin birkaç kilometre aşağısında, bir diğer Kızılderili grubu ve bir diğer saldırı onları bekliyor oluyordu. Keşif grubu yiyecek istemek dışında köylerden mümkün olduğunca uzak duruyordu. Yine de bu çatışmalarda üç İspanyol öldü. Orellana'nın yüzüne gelen bir ok bir gözünü kör etti.

Carvajal, kendisini öldürmeye çalışan insanlar hakkında fazla bir şey yazmadı. Fakat kalabalık ve zengin bir bölgeyi anlattığı kısa bir bölüm vardır. Şimdiki Peru-Brezilya sınırına yaklaşırken şöyle yazmıştı: "İlerledikçe daha kalabalık ve daha iyi bir yer bulduk." 250 kilometrelik bir şerit "tümüyle yerleşime açıktı, köyler arasındaki uzaklık bir ok atımından fazla değildi." Nehrin daha aşağısındaki Kızılderililerin "kalabalık ve çok büyük yerleşimleri vardı, ülkeleri çok güzel ve arazileri çok verimliydi." Ve hemen onların ötesindeki köyler de kalabalık ve yan yana idi. "Bir keresinde bir günde yirmi tanesinin önünden geçtik." Carvajal, başka bir yerde gördüğü bir yerleşim yerinde "beş fersah* boyunca evler arasında boşluk yoktu" demişti.

Denizden 600 kilometre uzakta, Tapajos'un ağzının yanında, Orellana'nın ayaktakımı güçleri o ana kadarki en büyük Kızılderili yerleşimi ile

* **Fersah:** Aşağı yukarı 5 kilometrelik bir mesafe, normal yürüyüşle bir saatlik yol. (Ç.N.)

karşılaştı. Evleri ve bahçeleri, nehir boyunca 150 kilometre kadar uzanıyordu. "Nehirden içlere doğru, bir iki fersah ötede .... çok büyük kentler görülebilirdi." Su üstünde karşılamaya gelmiş dört bin Kızılderili'den oluşan bir güç ve iki yüz savaş kanosu (her biri 20-30 kişi alıyordu) İspanyolları karşıladı. Yüzlercesi, binlercesi güney kıyısındaki kayalıkların üstüne çıkmış, tıpkı futbol seyircilerinin tribünlerde yaptıkları Meksika dalgası gibi uyum içinde palmiye yaprakları sallıyorlardı fakat Carvajal bunu tuhaf ve moral bozucu buldu. Tüm dikkatini önündeki manzaraya verdi. Bazı ayrıntıları bir kerede aklına kaydetti. Yaklaşan büyük kanoların içindeki Kızılderililer, parlak tüylü pelerinler giymişti. Kano donanmasının arkasında, boynuz, kaval ve rebab (üç telli kopuz benzeri çalgı) çalan bir bando vardı. Müzik başlayınca Kızılderililer saldırdı. Ancak ateşli silahlarının yarattığı büyük sürpriz, İspanyollara kaçma fırsatı verdi.

Orellana, 1546'da Amazon'a düzenlediği ikinci başarısız yolculukta öldü. Carvajal, Lima'da mütevazı bir rahip olarak tanınmayı başardı ve 80 yaşında huzur içinde öldü. Ne Orellana'nın yolculuğu ne de Carvajal'ın bunun hakkında yazdıkları, hak ettikleri ilgiyi görmedi. Aslında Carvajal'ın çalışması, 1894'e dek yayınlanmadı. İlgi çekmemesinin bir nedeni de Orellana'nın hiçbir yeri işgal etmemesidir. O yalnızca yaşadıkları ile öne çıkmayı başarmıştır. Fakat diğer bir neden de, Carvajal'ın Amazon hakkında anlattıklarına çok az insanın inanmasıydı.

Bu şüphenin esas nedeni onun dillere destan iddiasıydı. Buna göre nehirdeki yolculuğun yarı yolunda İspanyollar, uzun boylu, göğüsleri açıkta, aman vermeden, acımadan dövüşen ve erkeksiz yaşayan kadınların saldırısına uğramıştı. Bu "Amazon"lar çiftleşmek istediklerinde, Carvajal'ın anlattığına göre, erkek yakalıyorlardı. "Kadınların isteği yerine getirildikten" sonra, kaçırılıp kullanılan erkekler evlerine geri gönderiliyordu. Amazon'ların yanına kendiliğinden gelip kadınların isteklerini yerine getirenler varsa onlara da aferin demek gerekirdi çünkü Carvajal'ın ciddiyet ve vakarla uyardığı gibi "delikanlı olarak giden, yaşlı bir adam olarak döner"di. Bu saçma öykü, Carvajal'ın güvenilmezliğinin ve Orellana'nın da imansızlığının kanıtı olarak görüldü. Tarihçi Francisco López de Gómara "*Mentirosa* [bir sürü yalan]" diyerek, Carvajal'ın elyazmaları ile alay etmişti.

Doğa bilimcileri onun Amazon tasvirini benimsemekte isteksizdiler. Ekolojistlere göre, Güney Amerika'daki büyük tropikal orman, eskiden de şimdi de, gezegenin en büyük el değmemiş, ilkel ve eski, insan elinin hiç değil de, biraz değdiği cennet gibi bir bölgedir. İstikrarsız iklimi, zayıf toprağı ve protein eksikliği ile sınırlandırılmış nehir havzasında, büyük ölçekli

toplumlar hiç olmadı, *olamaz* da... Dolayısıyla Amazonya, Carvajal'ın tarif ettiği gibi kalabalık bir yer olamazdı.

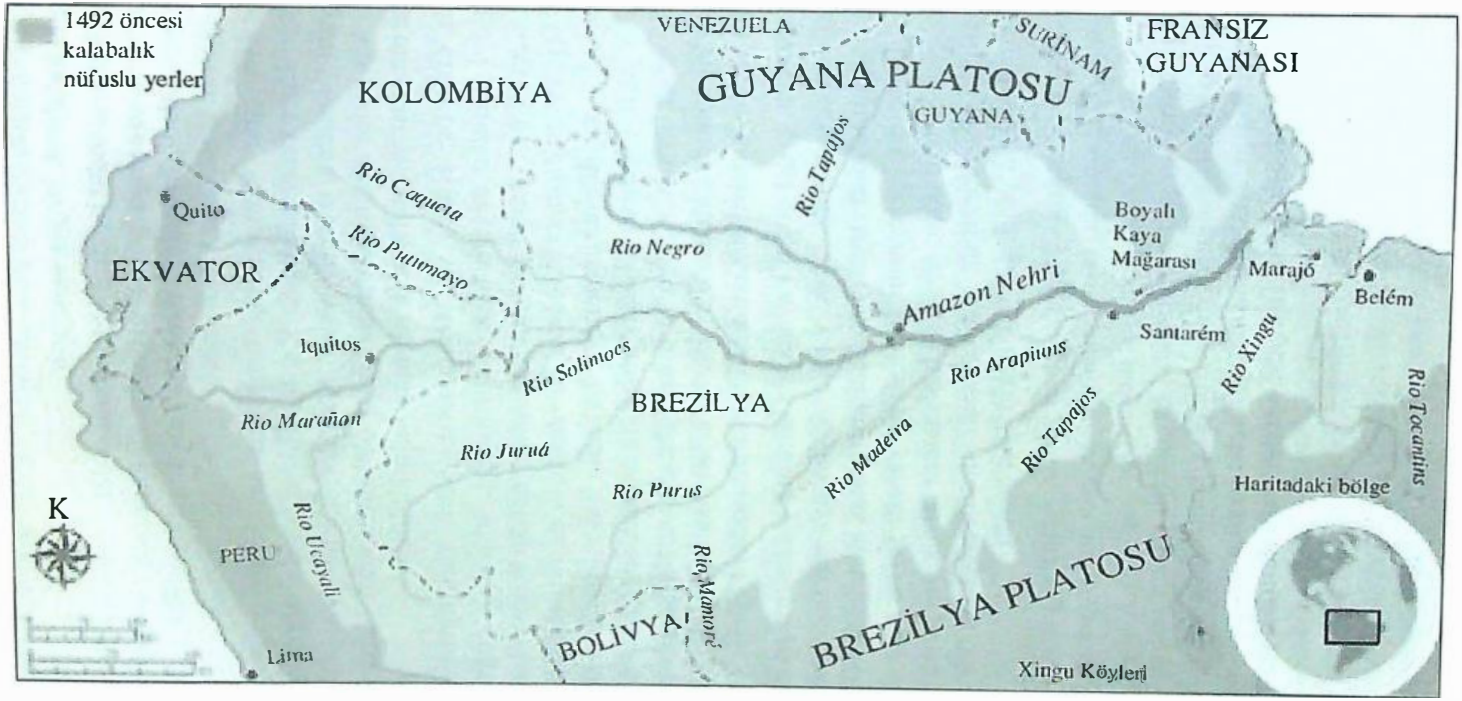
Antropologlar alandaki çalışmaları sonucu daha fazla bilgi edindikçe, Carvajal'a daha anlayışlı yaklaşmışlardır. Tulane antropologu William Balée'nin bana dediği şuydu: "Amazon'lara tek bir elbiseyi giydirmesi mümkün değildi."

"Kadın savaşçılar veya kadına benzeyen savaşçılar görmüş olması mümkündür. Eğer onlar hakkında Kızılderililere sorular sormuşsa aldığı yanıtları yanlış anlamış olabilir. Veya onları doğru anlamış fakat ona bilgi verenlerin kendisini aldattığını anlamamış olabilir. Şimdi biliyoruz ki etnografi karmaşıktır ve yanlış yola sapmak mümkündür."

Daha da önemlisi Kuzey ve Mezoamerika yerli kültürlerinin çevreye yaptığı etkiyi yeniden değerlendiren antropolog, arkeolog, coğrafyacı ve tarihçiler, kaçınılmaz olarak tropikal ortamlara dönüp bakıyorlardı. Giderek artan sayıda araştırmacı Amazon Havzası'nın da orijinal sakinlerinin parmak izlerini taşıdığına inanmaya başladı. Takvimlerde resmedilen, milyonlarca yıllık o sonsuz el değmemişliğin aksine, söz konusu bilim insanları, bugünkü ormanın çevre ve insanoğlu arasındaki karşılıklı tarihsel etkileşimin bir sonucu olduğunu belirtirler ki bu insanoğlu Carvajal'ın tarif ettiği, uzun süreli, kalabalık Kızılderili toplumlarından başkası değildi.

Bu tür iddialar, çoğu doğal kaynakları koruma yanlısının ve ekolojistin tüylerini diken diken ediyor. Aktivistler Amazonya'nın hızla bir felakete doğru kaydığı konusunda uyarıyor. Onu kurtarmak küresel bir öncelik olmalıdır. Buldozerler, gezegenin son büyük yabani yerini yok etmek için beklerken, çevrecilere göre, Amazon havzasının büyük miktarda insanı bin yıldır rahatlıkla barındırdığını iddia etmek, sorumsuzluktan öte ahlaki bir sorundur. İnşaatçılara yeşil ışık yakmakla aynı şeydir.

Arkeologların ve antropologların buna yanıtı, Amazon'un yabani *olmadığıdır*. Bilgisizlik sonucu, onun yabani olduğunu öne sürmek, aktivistlerin tedavi etmek istedikleri ekolojik hastalıkları daha da kötüleştirecektir. Amerika kıtalarının çeşitli yerlerindeki Kızılderili toplumları çevrenin nasıl yönetilip iyileştirileceği ve geliştirileceği konusunda önemli bir birikim oluşturmuşlardır. Araştırmacılara göre, bu uygulamaların olabilirliğini inkâr etmekle, çevreciler ormanın yok olmasını durdurmak yerine hızlandırmış olurlar.

1492 öncesi kalabalık nüfuslu yerler
VENEZUELA
SURİNAM
FRANSIZ GUYANASI
KOLOMBİYA
GUYANA PLATOSU
GUYANA
Rio Caquetá
Rio Tapajós
Quito
Rio Putumayo
Rio Negro
Boyalı Kaya Mağarası
Marajó
Belém
EKVATOR
Amazon Nehri
Santarém
Iquitos
Rio Solimões
Rio Arapiuns
Rio Xingu
Rio Tocantins
BREZİLYA
Rio Marañon
Rio Juruá
Rio Madeira
Rio Tapajós
Haritadaki bölge
Rio Purus
K
PERU
Rio Ucayali
Rio Mamoré
BOLİVYA
BREZİLYA PLATOSU
Lima
Xingu Köyleri

Yeşil Hapishane

19. yüzyıl doğa uzmanı Thomas Belt, en güzelini dile getirmiş olabilir. Darwin'in "tüm doğa tarihinin en iyi seyir defteri" diye nitelendirdiği tropikal ormanın en klasik tanımlamasını Belt yaptı: devasa, verimli bir genişlik, biyolojik olarak yabani bir çeşitlilik fakat tersi olsaydı, sonucu fark edilememek olurdu. "Bitmez tükenmez hareketli bir yaşam, tropikal kuşağın orman manzarasını monoton bir bütün haline getiriyor." Ve Belt'ten beri "Amazonya" ve "Amazon havzası" gibi terimler, genellikle onlar sanki homojen tek bir varlıkmış gibi kullanılıyor.

Bu kullanım profesyonel coğrafyacıları çok kızdırır. Tam anlamı ile söyleyecek olursak "Amazon havzası" ile Amazon ve kollarının mecraları kastedilmektedir. "Amazonya" ile söylenmek istenen ise, batıda And dağları, kuzeyde Guyana Kalkanı ve güneyde de Brezilya Kalkanı ile kuşatılmış daha büyük bir bölgedir. Ve hiçbiri "Amazon yağmur ormanı"na bitişik değildir. Bir kere Amazon yağmur ormanlarının tümü yağmurlu değildir. Bazı yerleri yıl itibariyle New York kentinden biraz daha fazla yağış alır. Üstüne üstlük Amazonya'nın dörtte bir kadarı orman değil savanadır, Bolivya'daki Beni gibi. Nehrin ve kollarının taşkın ovaları, havzanın yüzde 5 ilâ 10'unu kaplar. Amazonya'nın yalnızca yarısı, yüksek arazi ormanıdır. Başın üstünden geçen birbirine karışmış sarmaşıklar, üst üste geçmiş ağaç dalları, kelebek büyüklüğünde böcekler, kuş büyüklüğünde kelebekler, bölge dışından gelen insanların çoğunlukla "Amazon" dediklerinde kastettikleri ekosistemdir.

Biyologlara göre yüksek arazi ormanının görünürdeki verimliliği bir aldatmacadır. Bu tez, Paul Richard'ın 1952'deki çalışmasında açıklanmış, *Tropikal Yağmur Ormanı* (Tropical Rain Forest) adıyla da yayınlanmıştı. Richard'a göre, Amazon ormanının benzersiz bir çeşitliliği ve güzelliği olduğu kuşkusuzdu. Üstteki verimli ve coşkulu kubbe, alttaki yoksullaşmış, güçten düşmüş temeli örten bir maskedir. Temel, bölgenin yoksul toprağıdır. Özgün durumu ne olursa olsun, yoğun yağış ve ormanın sıcaklığı yüzeyi aşındırmış, minerallerini süpürmüş ve yaşamsal organik bileşkeleri ayrıştırmıştır. Sonuç olarak Amazon'un kırmızı toprağının büyük bölümü yıpranmıştır ve asitli, temel besinlerden yoksundur. Bu, ekolojistlerin tropikal ormanı "nemli çöl" diye adlandırmasının sebeplerinden biridir.

Tropikal ormanlardaki besleyici maddeler, ılıman bölgelerdeki gibi toprakta değil, onu örten yeşilliklerde bulunur. Ağaçların yaprakları ve dalları yere dökülünce, düşen parçaların içindeki karbon ve azot, tropikal bitki-

Etnografik bir üne sahip Yanomamolar çoğunlukla geçmişe açılan pencereler olarak tanımlanır. Bu el değmemiş ormanların sakinleri olarak, bin yıldır neredeyse hiç değişmeden yaşamışlardır. Yakınlarda yapılan çalışmalar, bu tanımın üstüne şüphe düşürdü. Aslında Yanomamolar, bugünkü yurtlarına göreceli olarak yeni gelmiş sayılabilirler; onların çoğu henüz 17. yüzyılda Avrupa hastalıklarından ve zulümden kaçarak daha güneye göç etmişlerdir. Bazı bilim insanları aslında onların toplumlarının eskiden çok daha büyük ve maddi anlamda daha ileri olduğuna, yani bugün gösterildikleri gibi saf ve sevimli hallerinden daha gelişmiş olduklarına inanırlar; bugünkü "doğal" yaşamları ise yoksulluğa mahkum edildikleri bir yaşamdır.

lerin aşırı etkin kök sistemleri tarafından hızla yeniden emilir. Eğer oduncular veya çiftçiler, yeşilliği temizleyip ortadan kaldırırsa, besleyici maddelerin yerel depolarını da ortadan kaldırmış olurlar. Normalde ormanda, büyük bir ağaç yıkıldığında oluşan çıplak noktalar hızla dolar ve hasar en azda kaldığı zaman bu mümkündür. Fakat çıplak kalan açıklık çok büyükse veya toprak zemin çok uzun süre çıplak kalmışsa güneş ve yağmur, organik madde olarak ne kalmışsa ayrıştırır ve zemini hem renk bakımından hem de su ve hava geçirmeyen özelliği ile tuğlayı andıracak biçimde pişirir. Böylece tropikal orman, mükemmel canlılığına karşın, bıçak sırtında durmaktadır.

Bu görüşler, Smithsonian arkeologu Betty J. Meggers'in *Amazonya: Sahte Cennetteki İnsan ve Kültür* (Amazonia: Man and Culture in Coun-

terfeit Paradise) adlı kitabında derlenip ayrıntılarıyla anlatılmıştır. 1971'de basılmış olan bu kitap, Amazon hakkında yazılanların en etkili olanıdır. Meggers'in işaret ettiğine göre, tarım, toprağın zenginliğinin çıkarılmasına bağlıdır. Dediğine göre, Amazon çiftçileri geçmişten miras kalan ekolojik sınırlamalardan dolayı topraktan ancak küçük bir zenginliği elde edebiliyorlardı. Uzun bir süre yapabildikleri tek tarım biçimi, ormanda "yer aç-ve-yak" şeklindeki yöntemdir. Buna göre çiftçiler küçük tarlaları balta ve malalarla temizler, saman ve süprüntüleri yakar ve tohumlarını ekerler. Kül, toprağa ani bir besin takviyesi yapar ve ekine fırsat verir. Ekin büyürken, orman hızla geri döner, önce zararlı otlar, sonra da hızlı büyüyen tropikal ağaçlar biçiminde. Ağaçlar, o noktayı kaplamadan önceki birkaç yılda topraktan alabileceklerini alırlar.

Meggers'in bana söylediğine göre, "yer aç-ve-yak", "ekolojik sınırlara karşı muhteşem bir yanıt"tır. Çiftçiler az ürün elde ederler fakat toprak, güneşe ve yağmura karşı, kalıcı hasar oluşacak denli çıplak kalmaz. O alandan bu alana atlayarak, orman çiftçileri bağımlı oldukları ekosistemi yok etmeden yaşamlarını sürdürürler; esnek ve dengeli bir uyum. Bu teori kapsamında, bu eski yaşam tarzı bugün de, Yanomamo'ların halka biçimindeki arazilerinde sürmektedir. (Yanomamolar çoğunlukla Güney Amerika'nın *diğer* büyük akarsu sistemi Orinoco civarında yaşasalar da onların da Amazonya'nın bir sembolü oldukları kabul edilir.) Ağaçların altında neredeyse çıplak dolanan, geçici tarlalarını süren, büyük, büyük, büyük atalarının yaşamının neredeyse aynısını sürdüren Yanomamo'ların sıkça geçmişe açılan pencereler oldukları söylenir.

Meggers'in bana yine söylediğine göre, onların uzun süredir oralarda yaşamaları ormanı tahrip etmemiştir; geçmişten miras kalan "yer aç-ve-yak"ın gücü insan gruplarının, tropikal kuşağın katı ekolojik sınırları içinde zorlu koşullara dayanabilmelerini, yaşamlarını sürdürebilmelerini sağlamıştır.

Meggers'e göre, "yer aç-ve-yak"ı gerektiren ikinci bir neden bölgenin mega Niño felaketlerine açık olmasıdır. El Niño'nun yol açtığı çok güçlü iklim sarsıntıları her üç yüz yıl ilâ beş yüz yıl arasında meydana gelir. "Arkeolojik kayıtlardan bu mega-Niño olayları ile bağlantılı korkunç kuraklıklar bulduk" dedi "Sonuç gıda üretiminin azalmasıydı. 1998'deki El Niño küçük bir örnekti; kuraklıklar, orman yangınları ve ağaçların çiçek açmamasından dolayı kaynakların azaldığı görüldü". Kuzeydeki Roraima eyaletinde o yıl orman yangınları o denli büyük bir alana yayıldı ki Brezilya, Birleşmiş Milletler'den yardım istemek zorunda kaldı. Meggers'in

Betty Meggers

söylediğine göre, "Yüzyıllardır bir bölgede oturan iyi örgütlenmiş gruplar kuraklığa dayanamayıp dağıldılar. Son iki binyılda, bunun en az dört kez yinelendiğini gördük." Diğer bir deyişle, "yer aç-ve-yak"ın ötesine geçip sürekli ve kalıcı bir yerde tarla sürmek isteyen herhangi bir Kızılderili toplumu, mega-Niño'dan esaslı bir darbe yiyip yeniden "yer aç-ve-yak"a dönecekti. Şöyle devam etti: "'yer aç-ve-yak' riskleri önler, yapılacak en akıllıca şeydir."

Bu yöntemin, Meggers'in de kabul ettiği gibi temel bir eksiği vardır; ileri bir topluma destek olacak denli verimli değildir. Daha yoğun bir tarım, gerekli fazlayı üretebilir ancak sürdürülebilir olmaz. Çeşitli unsurların etkisi ile karşı karşıya kalan sürülmüş toprak, on yıldan az bir zaman içinde tahrip olur. "Yer aç-ve-yak" ile bile, ekolojistlere göre, orman en çok yüz yıl içerisinde eski haline döner. Avrupa tarzı tarım, yalnız mega-Niño'nun kurbanı olmakla kalmaz, aynı zamanda orman toprağına da zarar verir.

Meggers'in bana söylediği kadarıyla, Carvajal gördüklerini yanlış anlamıştı. Öyle değilse, *her şeyi* uydurmuştu, sadece Amazon'ları değil. Gür, yeşil bir tuzağa kısılmış olan Kızılderili köyleri, onun anlattığı kadar büyümüş olamazlardı. Aslında Meggers bir keresinde nüfusun üst sınırı olarak bin rakamını önermişti. Köyler, başlıca yöneticileri, sosyal sınıfları ve uzmanlaşmış işçileri ile bu denli gelişmiş yerler olamazdı (örneğin Topajos nehrindeki asker müzisyenler). İşte bu nedenle arkeolog ve antropologlar Mezoamerika ve And'larda gelişmiş toplumların kalıntıları ile karşılaştıklarında, Amazonya'da yalnızca avcı-toplayıcılar ve "yer aç-ve-yak"çılar görmüşlerdir.

"Amazon hakkındaki temel olgu; bu insanların çevreleri hakkında temel bilgiler edinmeleri, deneyim kazanmaları ve yarar sağlayacakları uzun vadeli bir süreci yaşamalarıdır. Çevresini bu denli aşırı sömüren herhangi bir grup yok olurdu. Varlığını sürdürenler ise, bilgilerini, ideolojiler, tabular ve başka şeylerle birlikte davranış biçimlerine eklemeyi başarmış olanlardır." Çevreleri bağlamında en uygun kültürel düzeye ulaşan Amazon Kızılderi-

lilerin yaşamları, en az iki bin yıldır sadece çok az değişmiştir.

Meggers kanıt olarak Marajó'yu işaret etti. Burası New Jersey'nin iki katı büyüklüğünde, Amazon'un ağzındaki dev bir tıkaca benzeyen bir adadır. Alçak ve çoğunlukla bataklık olan ada, Amazon ile denizin çarpışması sonucu oluşmuştur ve ada nehrin erimiş çökeltilerini birikmek zorunda bırakır. Adanın büyük bölümü yağmur mevsiminde suların altında kalır ve hatta kurak yaz mevsiminde bile, girintili çıkıntılı kıyı çizgisinin uçları, buzullar gibi sürekli parçalanıp suya gömülür.

Lakin umut vermeyen konumuna karşın, Marajóara, MS 800 ile 1400 arası gelişmiş bir toplum yarattı.

Adanın, çoğu oldukça büyük olan çömlekleri, uzun süredir üstlerine resmedilmiş boyalı ve oyulmuş bitki ve hayvan tasvirleri ile tanınmıştır. Bunlar karışık süslerin bolluğunu ve bizzat ormanı hatırlatır. Bu ustalık eseri çömlekler Marajóara'ların büyük ölçekli bir toplum olduğuna işaret eder ki onlar tüm Amazonya'nın bilinen en büyük toplumuydu. 1940'ların sonunda Meggers ve arkeolog kocası Clifford J. Evans, daha fazlasını öğrenmeye karar verdiler.

Bu karar bir hırsa işaret ediyordu. Arkeologlar geleneksel olarak tropikal ormanlardan uzak durmuşlardır çünkü iklim tüm ahşap, kumaş ve organik malzemeyi tahrip eder, seramik ve taşların dışında kazıp çıkarılacak fazla bir şey yoktur. Amazon havzasında, esas olarak şaşırtıcı biçimde birikmiş çamurdan oluşan bu büyük nehir vadisinde neredeyse hiç taş yoktur. Dolayısıyla arkeologlar olanı bile bulamaz (çünkü en yakındaki maden cevheri yatakları, binlerce kilometre yukarıdaki And'larda bulunur. Amazon halkının madeni yoktur.)

Marajó'da Meggers ve Evans, kısa sürede bir tuhaflık gördüler: Marajóara kültürünün en eski iz ve kalıntıları, en incelikli ve özenli olanlardı. Yüzyıllar ilerledikçe, seramiklerin niteliği giderek düşüyordu. Motifler daha kaba olmaya başlıyor, konu çeşitliliği ve teknik beceri azalıyordu. Başlarda, bazı mezar yerleri diğerlerinden daha zarifti ve sosyal tabakalaşmanın bir mirasıydı. Daha sonra tüm ölülere sıradan bir muamelenin gösterildiği anlaşılıyor. Tarihlerinin erken döneminde, sınırlarındaki daha geri kültürleri küçümsemiş olmalıydılar. Fakat bir nevi *Karanlığın Kalbi* sürecinde nehir, üstündeki uygarlık elbiselerini attıkça, komşularından ayırt edilemez hale gelmişlerdi. Meggers'in bana söylediği gibi, Kolomb'dan yüz yıl önce bir mega-Niño tarafından yıkıma uğratılmış ve sonra eskiden kendisinden daha alt seviyede olanlarca istila edilmişlerdi. Marajó tarihi hep düşüş halinde olup hiç yükseliş dönemi yoktu.

1954'te *American Anthropologist* dergisinde kaleme aldığı cesur bir makalede şu düşüncelerini açıkladı:

> "İnsanın kültürel olarak boyun eğmek zorunda olduğu etkin bir güç var. Bu etken, hep aynı biçimde zaman, mekân (ormanın içinde), psikoloji ve ırk öğelerinden bağımsız işler. Aynı düzeye getirme etkisi kaçınılmaz gözükmektedir. Güney Amerika tropikal ormanlarına uygarlık aşılamak isteyen modern çabalar bile hep yenilgiye uğramıştır veya sürekli dıştan gelen destek ve yardımlarla ayakta kalmaya çalışmıştır. Kısacası, tropikal ormanın çevresel potansiyeli, kültür ve gelişmenin ancak 'yer aç-ve-yak'çı çiftçilerin düzeyine evirilmesine izin vermeye yeterlidir. Yerlilerin daha fazla gelişmesi ve evrim geçirmesi mümkün değildir. Tropikal ormana yerleşip orada yaşamını sürdürmek isteyecek daha gelişmiş herhangi bir kültür, kaçınılmaz olarak (yer aç-ve-yak) düzeyine gerileyecektir."

Meggers'in dediğine göre "yer aç-ve-yak"ın ötesine geçmenin olanaksızlığı, daha genel bir "kültürün çevresel sınırlarının yasası"nın bir sonucuydu. Yasanın öneminin altını çizerek şöyle ifade etti: *"Bir kültürün gelişebileceği düzey, bulunduğu çevrenin tarımsal potansiyeline bağlıdır."*

Marajó, başlarda yavaş yavaş da olsa, çevresinin demir pençesinden nasıl kurtuldu? Niye eski ekolojik sınırları içinde, başlardaki yükselişinin izleri yok da, onu izleyen çöküşünün izleri var? Meggers ve Evans bu soruların yanıtlarını üç yıl sonra yazdıkları kapsamlı bir makalede verdiler. Marajó'dakilerin aslında bir Amazon toplumu olmadığını söylediler. Gerçekte And'larda tutunamamış daha gelişkin bir topluluğun, Wari'lerin veya Tiwanaku'ların kuzenleriydiler. Amazon'un sıcak ve nemli çölüne kapağı atan bu kültür, kendi ayakları üzerinde durma mücadelesi verip birkaç adım sendeledikten sonra düşüp öldü.

Sahte Cennet, yirmi yıldan uzun bir araştırmanın ürünüydü. Fakat bu, kitabın etkili olmasının tek nedeni değildi. İlk Dünya Günü* kapsamında yayınlanan Meggers'in sınırlama kavramı açıklaması, ekolojik harekete yeni katılan okuyucuların kulaklarında yankılandı. O zamandan beri yağmur ormanlarını kurtarmak için yapılan sayısız kampanya, yurduna kendi dersini verdi: Tropikal ormanların geliştirilmesi hem ormanları hem de onları geliştirmek isteyenleri yok ediyor.

Ekoloji ders kitaplarında yer alan Meggers'in tezleri, yağmur ormanla-

* **İlk Dünya Günü:** 1970 itibarıyla her yıl 22 Nisan'da dünya ölçeğinde kutlanan çevre koruma günü. (E.N.)

rını kurtarma kampanyalarının kaynağı oldu. Bu da insanoğlunun, geçmişin derslerinden gerçekten yararlanmaya çalıştığı, yakın tarihteki birkaç örnekten biridir. Lakin *Sahte Cennet*'in konuları doğal bilim ve politik aktivizm dünyasında yayılsa da, Meggers'in düşüncelerinin arkeolojideki etkisi giderek azalıyordu. Smithsonian'daki itibarlı konumuyla, çevresel sınırlar yasası için mücadele etti. Fakat onun esas başarısı, daha önce Amazon tarihi hakkında bilinmeyen yeni fikirleri kamuoyunun önüne getirmek olabilir; kendisini savunanlara göre, geleceği kurtarmakta rol oynayabilecek geçmişe ilişkin fikirler gibi...

Resimli Kayalık Mağarası

Büyük Brezilyalı yazar Euclides de Cunha 19. yüzyılın sonunda şöyle yazdı: "Amazon'la ilk karşı karşıya gelindiğinde insanın içini ilk kaplayan duygu düş kırıklığıdır." Bugünün ekoturizminde olduğu gibi, Cunha'nın zamanındaki açıklamalarda da büyük nehir havzasının uçsuz bucaksızlığı anlatılırsa da aşırı düz olmasından pek söz edilmezdi. Amazon'un ilk 4500 kilometresinde dikey alçalma yalnızca 170 metredir. "Sanki dikey çizgilerin olmadığı bir yer" diye sitemkar konuşan Cunha şöyle devam ediyor: "Birkaç saat içinde insan doğal olmayan bir monotonluğun bıkkınlığı içine giriyor." Her yıl nehir taşar, bu bir felaket değildir bilakis bir mevsimdir aslında. Kurak mevsimde bir buçuk kilometre olan bir akarsu yatağı, yağışlı mevsimde kırk beş kilometre genişliğe ulaşabilir. Beş ay sonra sular çekilir ve geride zengin bir alüvyon tabakası bırakır. Havadan bakıldığında nehir, yeşil renkli çamaşırların arasından akan kirli bir metal sızıntısı gibi görünür; yani romantik yalçın kayalıklar, kurumuş nehir yataklarının ve tepelerin olmadığı ve Avrupa'dan gelen çoğu insana vahşi doğal manzaranın bir ifadesi gibi gelen bir yer.

Alçaktaki Amazon kenti Santarem etrafındaki bölge bir istisnadır. Kentin batısında, Tapajos nehri güneyden Amazon'a akarken; suların yüksek olduğu dönem yirmi beş kilometre genişliğinde, yüz elli kilometre uzunluğunda bir iç körfez oluşturur. Sular, nehirdeki adaları diz boyu aşağıda bırakmaya yetecek yüksekliğe ulaşınca buradaki ağaçlar nehir yatağının ortasında mucizevî gibi bir görüntü verirler. Kentten bisikletle gelen balıkçılar, onları da teknelere alırlar ve balık tutarken, bisikletlerini kıyıdan uzak ağaçlara asmak suretiyle park ederler. Körfez kıyısında uzun gölgeler oluşturacak denli yüksek tepeler vardır. Kızılderililer neredeyse beş yüz yıl önce, höyüğün kenarına dizilmiş palmiye yapraklarını sallayarak Orellana'ya sataşmışlardı.

Karşıda, nehrin kuzey tarafında, kuzeydeki Guyana Kalkanı'ndan gelen kumtaşı sıradağları suyun kenarına kadar ulaşır. Kubbe üstünde yükselen yüz elli metre yüksekliğindeki eski mezar taşlarına benzerler. Bu düzlükler üstündeki tepelerin içindeki mağaralar, piktagraflarla* doluydu; el, yıldız, kurbağa ve insan figürleri olan kaya resimleri, kırmızı, sarı ve kahverenginin üst üste çakışması Joan Miro'yu anımsatır. 1990'larda, bu mağaralardan Caverna de Pedra Pirtada, Boyalı Kaya Mağarası, arkeolojik çevrelerin bir hayli ilgisini çekmişti.

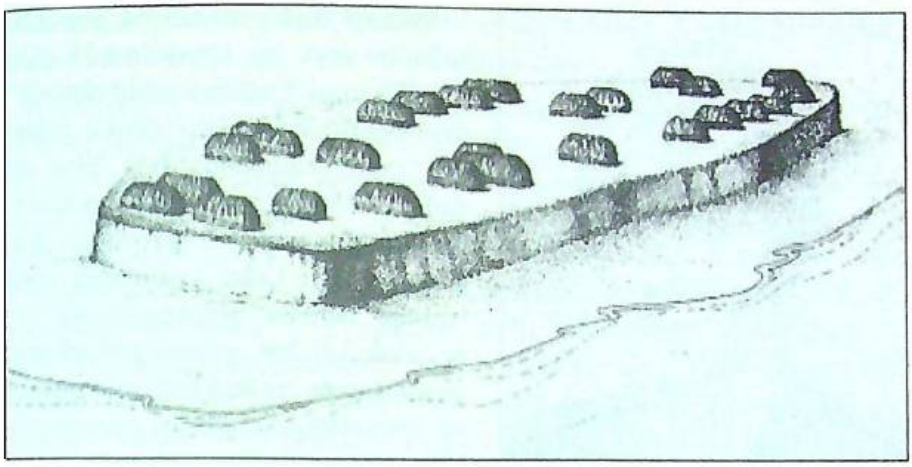
Geniş, sığ ve aydınlık olan Boyalı Kaya Mağarası'nda diğerlerine göre daha az yarasa bulunurdu. Kemer biçimindeki giriş altı metre yüksekliğinde olup içinde süslü tasvirler bulunmaktaydı. Ön taraftaki doğal güneşli teras, piknik yapmaya uygun olup kenarlarında birkaç büyük kaya vardı. Ziyaretim sırasında, davetkâr bir taşın üzerine oturup sandviçimi yedim, bir palmiye ormanının ağaçlarının üstünden on kilometre uzaktaki sulara baktım. Tarih öncesi taşa kazınmış resimleri yapan bir halk, bu mağaradakileri de yapmıştır, diye düşündüm.

Boyalı Kaya Mağarası, Alfred Russel Wallace'ın ziyaret ettiği 19. yüzyılın ortalarından beri, arkeologların ve bilim insanlarının dikkatini çekti. Bir doğa uzmanı olan Wallace, mağaraların dışındaki palmiye ağaçları ile, onların içinde yaşayanlardan daha fazla ilgilendi. Sonuncu ile ilgilenmek, Field Müzesi'nden arkeolog Anna C. Roosevelt'e kaldı. Onu öfkelendiren ise, basında çalışmaları ile ilgili çıkan haberlerde, sık sık büyük büyük babası Theodore Roosevelt'le akrabalığının vurgulanmasıydı. Sanki bu akrabalık bağı, onun başarılarından daha dikkate değerdi. Gerçekte o, atasının mücadeleci ve duygusal yönüne sahip olduğunu kanıtlıyordu.

Roosevelt kamuoyunun dikkatini ilk kez, 1980'lerde Marajó'da yeniden kazı yaptığında çekti. Yeni uzaktan kumanda teknikli akümülatör (toplam istasyon, topografik haritalandırma, yer tarayıcı radar, küçük farkları ayırt eden manyetik alan gücü, elektriksel geçirgenlik ve elektriksel dirençten yararlanmak da dâhil) kullanarak 1940 ve 50'lerde Marajó'nun Meggers ve Evans'ın orada çalıştığı dönemde elde ettiklerinden çok daha ayrıntılı ve farklı bir resmini oluşturdu.

Roosevelt'in 1991'de yayınlanan Marajó hakkındaki başlangıç raporu, Meggers'in *Sahte Cennet*'inin zıddıydı. Meggers'in düşüncelerine az sayıda bilim insanı karşı çıkmıştı; Roosevelt onları baştan sona şiddetle eleştirmişti. Vardığı sonuç, Marajó'nun, başkasının, başarısız bir dalı olmaktan

* **Piktagraf:** Resimyazı; harf yerine resim kullanılan yazı. (Ç.N.)

Arkeolog Anna Roosevelt'in Marajóhara toplumuna bakış açısına dayanan eskiyi yeniden canlandırma kurgusunda, evler ıslak zeminin üstündeki yapay bir platformda toplanışken çiftlik tarlaları adanın iç kısımlarına doğru uzanmaktadır.

çok uzak, "Yeni Dünya'daki yeni uygarlıkların önde gelen bir başarısı", bin yıldan uzun bir zaman varlığını sürdüren bir enerji santrali, "muhtemelen 100.000'lik bir nüfusa" sahip olmuş ve binlerce kilometrekareye yayılmış yüksek bir kültür olduğudur. Ormanı tahrip etmek bir yana, Marajó, "büyük nüfusu, yüksek geçim düzeyi [ve] temel kamu hizmetleri ile onu *ihya etmiştir*." Marajóara'ların önceden bulunduğu bölgeler, en verimli ve çok yönlü bir gelişmeyi göstermiştir. Roosevelt bana dedi ki: "Meggers'in teorisine kulak vermiş olsaydık, bu yerlerin harap olmuş olması gerekirdi."

Ona göre, nehir ve orman Marajó'yu boğmak yerine, onun önüne yeni olanaklar açtı. Meksika dağlarında, diğer insanlardan uzak durmak kolay değildi. Bu kayalık yamaçlar ve çöllerle dolu yerde, hemen yola çıkamazdınız. Amazon'da ise *kaçabilirsiniz*. Kanonun ipini çözün ve gidin.

Huckleberry Finn'deki gibi mi, diye sordum.

"Öyle de diyebilirsin" dedi.

"Nehir boyunca istediğin yere gidebilir, yerleşebilirsin. Orman sana her türlü meyve ve hayvanı sağlar, nehir sana balık ve bitki verir." "Bu, Marajó'daki gibi toplumlar için çok önemliydi. Çok daha az zorlayıcı, çok daha hoşgörülü, sosyal olarak çok daha esnek olmak zorundaydılar, yoksa insanlar orada durmazdı." O zamanki dünyanın geri kalanıyla karşılaştırıldığında, Amazon'daki insanlar, "daha özgür ve sağlıklı idi, gerçekten şahane bir uygarlıkta yaşıyorlardı."

Anna Roosevelt

"Marajó hiçbir zaman bir Tenochtitlan'ın veya bir Qosqo'nunki gibi büyük kamusal anıtlara sahip olmadı" diye belirtti Roosevelt "çünkü liderleri 'emeği zorlayamazdı.'" Yine de dedi ki "Marajó toplumu bir o kadar da düzenli, güzel ve gelişmişti. Şaşırtıcı olduğu kadar aydınlatıcı olan ise, tüm bunlara sahipken büyük bir devlet denetleme aygıtına gereksinim olmamasıydı. Ve bu kendi eski çevresel determinist teorilerini göremeyen Meggers tarafından tamamen ıskalanmıştı. Ve ben kitabımda bunların tümünü söyledim."

Roosevelt'in eleştirilerine karşı Meggers'in ona tepkisi, küçümser tarzda "polemik bir ton" ve "abartılı iddialar" şeklindeki ifadeler oldu. Roosevelt (Meggers'e göre) bu araştırmalara yeni başlayanların düştüğü hataya düşerek, küçük, geçici gruplar tarafından birçok kez bir süre işgal edilen yerlerle bir yerde tek başına uzun süre yaşayan bir toplumu birbirine karıştırmıştı. Meggers'in bana açıkladığına göre, kültürel kalıntılar yarım kilometrelik bir alanda toplanır çünkü yer değiştiren Kızılderili grupları tam aynı yerde konaklamaz. Süslü çömlek çeşitleri zamanla çok değişmez, bir sürü kırık parça toplayıp, "A, şuna bak, demek burası büyük bir yerleşim yeriydi" diyebilirsin. "Tabii ne yaptığının farkında değilsen." Onun bakış açısıyla, Amazon toplumlarının çevresel sınırların dışına çıkabileceğini iddia etmek, bilimsel cehaletin de ötesinde bir şeydi. Bu, sürekli çalışan bir makine tasarlamaya çalışmanın arkeolojiye uyarlanmış versiyonuydu.

Meggers'in eleştirilerindeki ekolojik sınırlarla ilgili düşünceleri, yalnızca yanlış değil, *tanıdık*tı da ve bu tanıdıklık rahatsız edecek şekildeydi. Temasın ilk gününden itibaren, Avrupalılar, tropikal kuşaktaki Kızılderilileri, zaman kavramının olmadığı, zamanın durduğu bir ortamda yaşadıkları gözüyle görmüşlerdir. Michael de Montaigne 1580'de hayranlık duyguları ile Amazon sakinlerini, "Sayılar hakkında bilgi yok, tarım yok, metal yok, vali veya politik önderleri karşılayacak tabirler yok, itaat yok, zengin-fakir yok, elbise yok" diye tarif etti ve sözlerini şöyle sürdürdü: "herhangi bir zorluk, zahmet veya yorgunluk çekmeden bütün gereksinimlerini bol miktarda sağlayan cömert bir ormanda, bir yere kımıldamadan yaşıyorlardı.

Hâlâ, doğal gereksinimleri dışında bir şey istemeyen mukaddes bir yaşam tarzları vardı. Onlar için daha fazlası gereksizdi."

Montaigne'in ardılları, onun görüşlerini çabucak tersyüz etti. Onlar da Amazon sakinlerini onun gibi tarihin dışında yaşıyor olarak gördüler ancak bunu kötü bir şey olarak değerlendirdiler. Fransız doğa tarihçisi Charles Marie de la Condamine, 1743'te Orellana'nın yolculuğunun izini yeniden sürdü. Orman için saygı ve takdirlerini ortaya koydu fakat bunu onun içinde yaşayanlara yapmamıştı. Peru Amazon'undaki insanlar için "Orman hayvanlarından başka bir şey değiller" dedi. "Onları Hıristiyan yapmadan önce, ilkin insan yapılmalılar." Condamine'in görüşleri yumuşatılmış bir biçimde 20. yüzyıla miras kaldı. Ünlü coğrafyacı Ellen Churchill Semple şunu ileri sürdü: "Bazı istisnalar dışında, insanoğlu tropikal kuşakta kaldığında, gelişmeye kapalılığın ıstırabını çekti. Çocuk odasında kalması onu çocuk bıraktı. Kuşkusuz, bugünün çevresel sınır savunucuları, geçmişin ırkçı görüşlerini benimsemiyorlar. Fakat orijinal Amazon sakinlerinin hâlâ yaşadıkları çevrede sinekler gibi kapana kısıldıklarını düşünüyorlar. Meggers'in uygarlığın çevresel sınırları yasası özünde eleştirileri, Holmberg'in Yanılgısı'nın yeşil biçiminden başka bir şey değil."

Zamanla Meggers-Roosevelt tartışması, tatsızlaştı, kişiselleşti ve kaçınılmaz olarak akademik bağlamda sömürgecilik, seçkincilik, CIA ajanlığı suçlamaları ile sürdü. Meggers'i özellikle kızdıran, Clovis öncesi yerler için ısrarla ayrıntılı kanıtlar talep eden insanların, Roosevelt'in Marajó ile ilgili revizyonist* yaklaşımını duraksamadan kabul etmeleriydi. Büyük, zengin bir kent, boğucu Amazon ormanında kendi başına yükseliyordu, öyle mi? Meggers kendini inanmamaktan alıkoyamıyordu. Bana şöyle dedi: "Bu meseleye bir psikologun bakmasını öneririm."

Bu arada Roosevelt, Boyalı Kaya Mağarası'na gitti. Mağaranın zemininde bana başta bir anlam ifade etmeyen şeyin, tarihi bir çöp birikintisi, atık yığını olduğu çıktı. Roosevelt'in ekibi, birikintiyi kazıyıp temizleyerek geriye doğru her santimi inceliyorlardı. İnsan yerleşiminin izleri bittikten sonra bile, aşağıya doğru kazmayı sürdürdüler. (Bana, bir metrede bir şey bulunmaz, dedi.) Roosevelt insan yerleşiminin son tabakası olduğunu düşündüğü birkaç santim daha aşağıdaki bir başka tabakaya ulaştı. Daha sonra bu kültürün orada olmaması gerektiğini söyledi. On üç bin yıl kadar geriye gidiyordu.

Clovis kültürü kuzeye doğru genişlerken Boyalı Kaya Mağarası'nda da

---

* **Revizyonizm:** Bir şeyi gözden geçirerek yeniden düzenlemek. (E.N.)

kabaca aynı tarihlerde yerleşim vardı. Ancak Roosevelt'e göre Amazon'un eski Kızılderilileri, kuzeydeki soydaşları ile aynı tarzda yaşamıyorlardı. Clovis'in yaptıklarını yapmadılar veya kullanmadılar. Büyük avlar avlamadılar. (o büyük hayvanların neredeyse hiçbiri Amazon'da yoktu.) Onun yerine ormanlardan yabani meyve topladılar, duvarlara el izi resimleri yaptılar, Amazon'un 1500 balık türünü yediler. Özellikle dünyanın en büyük tatlı su balığı olan, 250 kiloluk piraruçu balığını. Ve 1200 yıl sonra, bu eski insanlar mağarayı temelli olarak terk etti.

Boyalı Kaya Mağarası'nda yerleşim MÖ 6000 civarında yine başladı. Muhtemelen geçici bir korunma ya da sel suları çok yükselince sığınak yeriydi sadece. İnsanlar beraberlerinde kaplumbağa ve kabuklu deniz ürünleri getirmiş ve mağaranın korumasında ateş yakıp kuru toprağın tadını çıkarmış olabilirlerdi. Öyle veya böyle, Roosevelt'in Paituna kültürü dediği yakın bir köyün insanlarının kırmızıdan gri-kahverengiye kadar seramik kapları vardı. Boyalı Kaya Mağarası ve bölgedeki başka yerlerde bulunan çömlekler, Amerika kıtalarında bilinenlerin en eskileridir.

Ve dolayısıyla iki yerleşim vardı: Biri seramikli ve eski olan, diğeri de seramiksiz ve daha da eski olan. Roosevelt'e göre, Boyalı Kaya Mağarası'ndaki ilk yerleşim, Amazon ormanlarındaki ilk sakinlerin Clovis'in bir kopyası veya bir dalı olmadığını gösterdi. Bu eski kültür ayrı bir oluşumdu; onun düşüncesine göre bir model olarak Clovis teorisinin tabutuna çakılan başka bir çiviydi. İkinci yerleşim seramiklerin bağımsız ve erken gelişimiyle eşit derecede önemli bir şeyi gösteriyordu: Amazonya, daha beşikteyken çevre kültürleri kaçınılmaz olarak boğan çıkmaz bir sokak değildi. O, sosyal ve teknolojik yeniliklerin tüm kıtayı etkileyecek kadar önemli olan kaynaklarını oluşturuyordu.

Bundan aşağı yukarı dört bin yıl önce aşağı Amazon'daki Kızılderililer ekin yetiştiriyorlardı, son zamanlarda tutulan bir çeteleye göre en az 138 türü ekip biçiyorlardı. *Başlıca* mahsul şimdi de olduğu gibi manyok idi (ya da bazen söylenen diğer adıyla cassava). Bu güçlü kökü Brezilyalılar fırında pişirir, parçalar, tavada kızartır, mayalandırır ve pek çok yiyecek çeşidini yapmak için öğütür. Bugüne dek, nehir kenarında hiçbir masa bir kap *farofa* olmadan hazır sayılmaz: Çıtır çıtır kızartılmış manyok yemeğinin üstüne Amazonya'lıların serpmeden yapamadıkları parmesan peynirini andıran rendelenmiş peynir de serpilmiştir. Manyoğun çiftçilere çok yararı vardır: Pratik olarak her yerde, her koşulda yetişebilir. Santarem'de rastladığım bir kadın bana belediyenin evinin önündeki asfalt sokağı kazdığını söyledi. Molozun altından yıllar önce saklanmış birkaç manyok çıkmış.

Manyok her zaman *Amazon*'a özgü olmuştur. Bugüne dek nehir kenarları köylerinin etrafındaki "yer aç-ve yak" tarlalarının her yerinde ve her zaman vardı. Bu küçük, yer değiştiren çiftlikler geçmişin değişmeyen bakiyeleri gibi gözüküyordu. Fakat bu düşünce yanlıştır. Ekoloji ders kitaplarında tümüyle yerlilere özgü bir yöntem olarak tanımlansa da, birçok arkeolog şimdi "yer aç-ve-yak" tarımının Avrupa teknolojisinin yaygınlaştırdığı, göreceli olarak modern bir teknik olduğu görüşündedir. Ana sebep ise taş baltadır.

Dünyanın en yoğun ormanındaki Amazon havzası sakinleri, gerçekten bir şeyler başarmak istiyor idiyseler birçok ağacı ortadan kaldırmak zorundaydılar. Bu iş için temel aletleri taş balta idi. Ne yazık ki taş baltalar alet olarak yetersizdi. Taş balta ile ağacın gövdesine vura vura özüne kadar bir parçayı kesip temelini zayıflatarak ağacı kendini artık taşıyamayacak hale getirmek mümkün değildi. Orta Amazon kenti Manaus civarlarında bir araştırma görevlisi geleneksel bir taş baltanın yerel reprodüksiyonuyla büyük bir Brezilya cevizi ağacına vurmamı istedi. Üst üste birkaç vuruştan sonra gövdenin silindirik duvarında yalnızca küçük bir çentik açabilmiştim. Bu, bir kıtaya saldırmak gibi bir şeydi. Araştırma görevlisi başını sallayarak "Bunlar berbat" dedi.

1970'lerde Amerikan Ulusal Doğa Tarihi Müzesi'nden Robert Carneino, bir tarla yeri açmak için çeliğin gelmesinden önceki gerekli emeği hesapladı. Yanomamo çalışmasını taş ve çelik baltalarla izledi ve bu gözlemleri temelinde, ağaçların tek tek, her iki aletle ayrı ayrı kesilmesi için gerekli zamanı bularak bir formülle ortaya çıktı. Fark çarpıcıydı. Bir buçuk metrelik tek bir ağacı yerli taş balta ile devirmek *115* saati buluyordu, haftada 8 saatten yaklaşık 3 hafta. Çelik balta ile ise işçiler aynı ağacı üç saatten az bir zamanda deviriyorlardı. Taş balta ile, tipik "yer aç-ve-yak" tarlası büyüklüğü olan bir buçuk dönümlük bir alanı temizlemeye günde 8 saatten 153 gün gerekiyordu. Çelik balta aynı işi 8 iş gününde hallediyordu, neredeyse 20 katı daha hızlı. Pennsylvania Eyalet Üniversitesi antropologlarından Stephen Backerman'ın incelemelerine göre Amazonlu "yer aç-ve-yak"çılar arazilerini, orman orayı tekrar istila edene dek, ortalama üç yıl kadar işliyorlardı. Çiftçiler aynı zamanda avlanmak, yiyecek bulmak, evler ve yollar yapmak, bahçelerini işlemek ve yüz türlü iş daha yapmak durumundayken, Carneiro onların nasıl üç yılda bir yeni tarlalar temizlemek için aylarca ağaç kesmeye çalıştıklarını merak etmişti.

Gayet olağan halde, taş alet kullanan insanlar, metal aletlere onlarla karşılaşır karşılaşmaz sahip olmak istemişlerdi; iş yükünde gözlenen hafifle-

me hayranlık uyandırıcı idi. Kolomb karaya çıktığında William Belée'ye göre, Yanomamolar, Amazon havzasında kurulmuş köylerde yaşıyorlardı. Avrupa hastalıklarından ve köle amaçlı kaçırılmalardan zarar görenlerin çoğu Orinoco'ya kaçtı ve yiyecek arayan gezgin topluluklar oldular. 17. yüzyılda çelik aletlere kavuştular ve bunları yarı göçebe avcı-toplayıcılıktan, iyi kötü sabit köylerde oturan, tarımla uğraşan köylülere dönüşmekte kullandılar. Rutgers Üniversitesi'nden antropolog Brian Ferguson'a göre, Avrupa baltaları, bu süre içinde o denli değerli oldu ki bir kaynak ortaya çıkınca Yanomamolar, köylerini onun yanında yeniden kurarlardı. Bana şöyle dedi, çelik aletlerin, "tüm bölgede, tüm ticari ilişkiler ve evlilik ilişkileri üstünde dönüştürücü etkisi büyük oldu. Yeni bir ticaret ağının oluşmasına, yeni politik ittifakların oluşmasına, hatta savaşlara yol açtılar. Araştırmacılar, Yanomamo'ları "vahşi" olarak tanımlamışlardı ve saldırgan grupların küçük köylerinin birbirlerine sürekli şiddet uyguladığını belirtiyorlardı. Ferguson'ın tahminine göre, Batılı antropolog ve misyonerlerin gözlemlediği yöresel çelişkilerin bir nedeni de, antropolog ve misyonerlerin bizzat kendileri idi, müritlerine "gerçekten tekne dolusu" çelik alet, balta, el baltası ve palaları, kendileriyle bütünleşmeleri için verdiler. Batılıları ağırlayan köyler refah içinde parıldarken, komşuları bu hak edilmeyen cömertlikten pay arayışına girdi ve savaş patladı. Ferguson şöyle demişti: "İspanyollar için altın ne idiyse, Yanomamolar için çelik oydu. Bu, sıradan insanları başka koşullarda yapmayı düşünmeyecekleri şeyleri yapmaya itiyordu." Antropologlar ve misyonerler, Ferguson'ın iddialarını şiddetle reddederler. Fakat şimdiye dek bildiğim kadarıyla bu senaryonun mümkün olmadığını da açıklamadılar. Onun yerine bu tür istenmeyen sonuçları önlemek için armağan miktarını denetlemek gerektiğini söylediler.)

Wisconsin'li coğrafyacı William M. Denevan'ın bana dediği şuydu: "Metal aletler, büyük ölçüde 'yer aç-ve-yak' tarımını yarattı. Bu eski kesme veya yakma yoluyla temizleme işlemi ile kendilerini doğa ile sonsuz bir denge içinde konumlandıran Kızılderili tablosu, bence hemen hemen veya tamamen bir efsanedir. En azından bunun için bir kanıt yoktur ama buna karşı, basit mantık şeklinde olanı da dahil, birtakım kanıtlar bulunmaktadır." "Yer aç-ve-yak"ın özünde Amazon'a özgü bir özellik olması varsayımı, "modern bir zorlamadır."

Benzer bir olay Kuzey Amerika için de geçerli görünüyor, oradaki Kızılderililerin de "yer aç-ve-yak"ı geleneksel olarak uyguladıkları söylenmektedir. Bu iddiaların "yetersiz" olduğunu öne süren ve verileri bir kenara iten Texas Üniversitesi'nden coğrafyacı William E. Doolittle 2000 yılında koloni kayıtlarında Kızılderililerin düzenli olarak tarlalarını temizledikle-

rinin, hatta yeniden canlanmasınlar diye kalan kütükleri bile söktüklerinin yazılı olduğunu belirtir. "Tarlalar bir kez temizlenince, amaç, onları sürekli veya en azından çok uzun bir süre için ekip biçmekti." Nüfus arttıkça "çiftçiler kalan ormanlarda yeni alanları temizlediler". "Yer aç-ve-yak", Avrupa baltalarının ve Avrupa hastalıklarının bir sonucu idi, hastalıkların Kızılderili gruplarını sayıca küçültmesi sonucu, onlar da kendilerini daha az zahmetli fakat aynı zamanda daha az verimli tarımsal yöntemlere uyarladılar.

Amazon'da "yer aç-ve-yak"a dönüş bir başarısızlık ve şanssızlıktı. "Yer aç-ve-yak" tarımı, tropikal ormanın yeniden oluşmasına izin verse de, çevresel açıdan etkisiz ve sağlıksızdı. Yanma sonucu, bitkilerdeki besleyici maddelerin çoğu, azotun hemen hemen tümü ve fosfor ve potasyumun yarısı dumanla birlikte gider. Aynı zamanda havaya, küresel ısınmaya yol açan karbondioksiti salar. (Salınımda, büyük sığır çiftlikleri baş suçludur ancak küçük ölçekli çiftçiler de üçüncü derece sorumludurlar.)* Neyse ki göreceli olarak yeni bir uygulama olduğundan, henüz çok fazla zarara yol açmış değildir. Daha da önemlisi sağlıklı ormanların, 12 bin yıldır, çok sayıda insan tarafından kullanılmış olmasına karşın hâlâ var olması, Kızılderililerin "yer aç-ve-yak"tan *önce* her ne yapmışlarsa, onun ekolojik olarak daha sürdürülebilir olduğunu gösteriyor.

Batı'da

1977'de Brezilyalı coğrafya öğrencisi Alceu Ranzi, Amazon havzasındaki Arkeolojik Araştırma Ulusal Programında yaz boyu süren bir iş buldu. Portekizce sözcüklerin baş harflerinden oluşan PRONAPABA, Smithsonian'ın desteğiyle Amazon'da ilk tam kapsamlı araştırma programını yürütürken, yörede artık protestolara neden olan sığır çiftliklerinin sayısındaki hızlı artış konusunda da belirli bir yol almıştı. Brezilya'nın en batısında, Ranzi'nin memleketi ve bir çiftlikler merkezi olan Acre eyaletinde, PRONAPABA yeni temizlenmiş bir arazide kazılmış, daire biçimli yarım düzine kadar büyük hendek buldu.

PRONAPABA, bu bulguyu 11 yıl resmi olarak açıklamadı, hatta sonra da az bilinen bir dergide yayınlattı. Bu arada Ranzi de, en son Rio Branco'daki Acre Federal Üniversitesi'nde saygın bir paleontolog olarak çalışmayı sürdürdü. 1999'da Acre'ye uçarken uçağın penceresinden yeni açılmış bir araziye rastgele baktı. Toprağa geometrik bir figürün kazıldığı açıkça gö-

* Sığırlar çok gaz çıkarırlar ve havaya inanılmaz ölçüde metan gazı salarlar ve küresel ısınmaya azımsanmayacak ölçüde katkıda bulunurlar. (Ç.N.)

rülüyordu, toprak setleri yeniden buldu. Önceki çalışmasını anımsayarak, daha fazlasını aramaya başladı, hayvan çiftliklerinin etrafında arabayla dolaştı, özel uçak turları ile üzerlerinden uçtu. Bana bir yıl içerisinde düzinelercesini bulmuş olduklarını söyledi. Daire, eşkenar dörtgen, altıgen ve kesişen dikdörtgenler şeklindeki bu toprak setler, 100 ilâ 300 metre arası çaplara sahipti ve 6 metre derinliğinde hendeklerle çevrelenmişti.

Boyutlarına karşın, Ranzi insanların dikkatini bunlara çekmekte zorlandı. Acre, Batı Amazon'da, Bolivya'nın kuzey sınırında, yani arka bölgenin, arka bölgesinde yer almaktadır. Ülkenin orta bölgesinden gelen otoyol, yılın yarısında kapalıdır. Uçak yolculukları seyrek yapılır ve uzun sürer. Birçok kişi eyaleti, efsanevi sendika örgütçüsü, ormansızlaştırma karşıtı eylemci Chico Mendes'in memleketi olarak bilir. 1998'de orada öldürülmüştür ve eyaletin en büyük orman için ayrılmış araziye adı verilmiştir. Birçok Brezilyalı için Acre ancak uzak ve yabancı bir yerdi, ben oraya ilk gittiğimde, Rio de Janeiro'da bir arkadaşım, oraya gidiyor olduğuma inanamadı. Ranzi, yine de, toprak setleri hakkında daha fazla öğrenmesine yardım edecek herhangi birileriyle anlaşmanın yollarını aradı. Dikkat çekmeye yardımcı olması için, onlara cazip bir ad verdi: jeoglifler (oyma). Sonunda araştırmacılar Acre'ye geldi. 2005'e gelindiğinde Ranzi, Helsinki Üniversitesi'nden Martti Pärssinen ve Belém'deki Goeldi Müzesi'nden Denise Schaan ile Amazon'un ağzının yakınlarındaki bir araştırma ekibine başkanlık ediyordu.

Altı yıl sonra jeogliflerin sayısı yalnız Acre'de 200'e yükseldi. Jeoglif ekibinin dediğine göre, bir o kadarı veya yüzlercesi daha Acre'de, komşu eyalet Randónia ve Bolivya'nın komşu Pando bölgesinde bulunuyordu. Bölgeye yaptığım yolculuklardan birinde Ranzi; kendisi, Schaan, ve benim için bir askeri helikopterde uçuş ayarladı, yarım saatten biraz fazla süren uçuşta üç tane daha keşfettik. (Bu kitabın ilk bölümündeki fotoğraf bu uçuştan alınmıştır.)

Jeogliflerin yapılma amaçları bilinmemektedir. Schaan'ın bana söylediğine göre, onları bulundukları yer ve büyüklükleri itibariyle "geçmişte düşündüğümüz gibi bir konuma oturtmak çok zordu." En bilinen jeoglifler taşkın ovaları yakınlarında değil daha yüksek yerlerde bulunmaktadır. Schaan ve Ranzi'nin hesaplarına göre 200 metrelik bir jeoglifi inşa etmek için yaklaşık on bin metreküp toprağı bir yerden başka bir yere taşımak gerekir ki metal aletler olmadan bu çok güç bir iştir. İnşaat için gerekli emek ve çok sayıdaki toprak set göz önüne alındığında, jeoglif ekibi Acre yaylalarında "yeterli büyüklükte, bölgesel olarak örgütlü ve yüzyıllardır"

orada yerleşmiş bir toplumun olması gerektiği sonucuna vardı.

Bir anlamda, jeoglifler orada olmamalıydı. Acre'de olması gerektiği varsayılan uzun süreli kalabalık nüfus, tam da arkeologların ekolojik olarak mümkün görmedikleri türdendi. Dahası onlar, yetersiz toprağın yükselen nehir sularının getirdiği mil* ile yenilendiği, insanların protein için balık avladığı taşkın ovalarında değil de, araştırmacıların uzun süreli yaşam alanı için uygun olmadığını düşündüğü ve doğal kaynakların çok az olduğu yayla gibi yüksek yerlerde yerleşmişlerdi. Kısmen bu tartışmalar sonucu ekolojistler, Amazon havzasının %90'ını oluşturan yaylaların insan eli değmemiş ilkel orman ve savanalardan oluştuğunu düşünüyordu. İnsan fırçasının hiçbir zaman değmediği bir manzara... Jeoglifler akla başka bir şey daha getiriyor. Yoğun ormanların arasından görülmediğinden, araştırmacılar bunların, bölgenin düşük miktarda ağaçla kaplı olduğu zamanlarda yapılmış olduğuna inanıyorlar. Başka bir deyişle, Batı Amazon'un büyük ormanları, çok uzak olmayan bir geçmişte, çok farklı görünüyor olabilirdi.

Jeoglifler, bulmacanın yalnızca bir parçasıdır. Arkeologların daha yeni öğrendiği gibi, Batı Amazon'un ilk sakinleri, güney Bolivya'daki Beni ile batı Brezilya'daki Acre arasında uzanan şerit tarzı toprak setleri yaptılar, bin kilometre uzunluğunda, yükseltilmiş tarlalar, kanal benzeri su yolları, yüksek yerleşim höyükleri, dairesel havuzlar, zikzak biçiminde sabit balık ağları, kilometrelerce uzunluğunda yükseltilmiş bağlantı yolları ve yüzlerce toprak set; güneydeki basit, düzensiz toprak setlerden kuzeyde özenle yapılmış, düzgün geometrik şekilli dizilere... Beni, Beni'ye davet eden Pennsylvania Üniversitesi'nden araştırmacı Clark Erickson'a göre, bölge bir ekoloji tarihi laboratuarıdır. İnsanoğlunun en umutsuz alanları bile, kendi gereksinimlerini karşılayabilecek çevresel ortama nasıl dönüştürüp kullanabildiğini gösteren bir model...

Arkeologlar, geleneksel olarak tropikal kuşağı umut beslenmemesi gereken yerler olarak kabul etmişlerdir. Erickson bana şöyle demişti: "Amazonya'da taş ve metal çok az olduğundan kullandıkları malzemenin %99'u dayanıksızdı. Bambu, *chonta* (palmiye odunu), kemik, sepet, tahta; hiçbiri dayanıklı değildir. Tüm kültür, binlerce yıldır orada olsa da, tükenmiş gözüküyor, sonuç olarak Amazon'daki arkeologlar başka yöntemler kullanmak zorunda kaldılar, toprak kimyasından şebeke teorisine geçiş gibi. Araştırmacılar tek tek yerlere yoğunlaşmak yerine, geleneksel arkeolojiyi bırakıp, tüm arazi genelinde çalışma yapmalıdırlar."

* **Mil:** Suyun getirdiği toprak. (Ç.N.)

Erickson ve Bolivyalı meslektaşlarının çalışmalarını Beni'de yoğunlaştırmaları buna bir örnektir. Görülmemiş derecede alçak ve düz olan bölümünün çoğu, yılın dört ayı çok ağır hareket eden bir su kütlesi ile kaplıdır, eriyen And karları ve yoğun yerel yağışlar suların bir metre kadar yükselmesine yol açar. Kurak mevsimde su buharlaşır ve Beni yıllık yakına işlemleriyle açık tutulan sıcak, kıraç bir savana haline gelir. Her yıl gelen su baskınlarından korunmak için, Kızılderililer ağaçlandırmış ve hafifçe yükseltilmiş "adalarda" yaşadılar. "Adalar" bölgenin en alçak yerlerinde yeterince yüksek olmadıklarından insanlar barınmak için binlerce höyük inşa ettiler. Höyüklerin çoğu küçüktü, tepe noktaları güç bela suyun üstünde duruyordu fakat az sayıda olsa da bazıları 10 ve hatta 20 metre yüksekliğe ulaşıyordu. Bazılarında hâlâ Kızılderililer yaşamaktadır.

Bu yapay iç bölge takımadalarında yaşayan yerli haklar, savanayı basmış sulara göç eden ve yumurtlayan balıklardan oluşan bir menü ile beslenirlerdi. Savanayı topraktan balık bentleri keserdi, her 10 ilâ 30 metrede bir, zikzak biçiminde yön değiştiren alçak banketlerle birbirlerine bağlıydılar. Köşelerde ağlar ve sepetli tuzaklar için yapılmış huni biçiminde boşluklar vardı. Sular çekildiğinde, bölgenin yerli seçkinleri, balığın yüzlerce yapay balık havuzuna aktığından emin olurdu. Bugün bazıları hâlâ balık doludur.

Tarım da aynı biçimde yoğundu. Savananın kapladığı alan çerçevesinde Beni'nin yerli sakinleri, yükseltilmiş tarlalar inşa ettiler, ekinleri sel ve taşkın sularının üzerine çıkaran yapay toprak platformlar çok soğuk yerlerdeki bahçelerde, yükseltilmiş çiçek tarhları gibi, suyun akışını sağlar ve bitkiler için gerekli üst toprağın artışını sağlar. Eldeki karbon tarihlendirmeleri, bu tarlaların üç bin yıl ilâ beş yüz yıl öncesi arasından olduğunu gösteriyor ve bu da aşağı yukarı istilacıların Avrupa hastalıkları ile birlikte geldikleri zamana denk geliyor. Erickson şöyle dedi: "Her tarım alanı gibi, bunlar da sonsuza dek kullanılmadı. Bazen üretip bazen üretmediler. Bu da bana bunların uzun dönemli fakat dinamik bir sistem olduğunu gösteriyor." Höyükler, bentler ve tarlalar inşa edip işletmek için çok fazla emek gerektiğinden, Erickson bu toplumların çok yüksek bir nüfusa sahip olmaları gerektiğine işaret ediyor, on binlerce, hatta yüz binlerce insan...

İnsanları ve malları bir yerden bir yere götürmek için Kızılderililer cetvel gibi düz bağlantı yolları ve kanal ağları inşa ettiler; bazıları 4,5 kilometre uzunluğundaydı. Şaşırtıcı olan bu bağlantı yolları ve kanalların her yerde olmamasıdır. Erickson soruyor: "Buraları su altında olduğu için mi kanallar ve bağlantı yollarına gereksinim duyuldu? Bazı insanlar hem bataklık ve savanlarda yaşayıp hem de bağlantı yollarını kullanır ve başkaları höyük-

lerde yaşarken içeri gelen veya dışarı giden bağlantı yolları niye yoktu?" Kızılderililer bağlantı yolları inşa ettiğinde bile, tüm höyükler birbirine bağlı değildi, bu Erickson'ın gruplar arasındaki ilişkileri çözmekte kullanmayı umduğu bir hususdu. Bu modelin bir anlam ifade etmesi için onunla birlikte akademik hayalleri için borsadaki zamanından feragat eden Wall Street müdavimi bir öğrenci; bağlantı yolları, höyükler ve tarlalar şebekesindeki özellikle önemli düğümleri araştırmak için analiz ağı tekniklerini uygulamaya çalışıyorlardı. İlk sonuçlar, yükseltilmiş "adaların" eski en az birkaç devletin kapladığına denk olan 500 kilometrekarelik bir alanı kaplayan büyük bir iletişim ve etkileşim ağının denetiminde olduğunu gösterdi.

Arkeologlar, bölgenin ilk sakinlerinin, kendi fiziksel çevrelerini nasıl yeniden biçimlendirdiklerini öğrenmeye çalışırken bile, diğer bilim insanları onların genetik miras üzerindeki etkilerini izlemeye başladılar. Brezilya'nın Manaus kentindeki Amazon Araştırmaları Ulusal Enstitü'sünde botanik uzmanı olarak çalışan Charles R. Clement'e göre, Batı Amazon bitki evcilleştirmenin merkeziydi: botanikçilerin taktığı ad ile bir "vavilov merkezi". (Bu ad, bitki evcilleştirilmesinin gezegenimizde yarım düzine kadar küçük bölgede yoğunlaştığını ilk kez işaret eden öncü Sovyet botanikçi Nikolai Vavilov'dan gelir.) Tarım genetikçileri Batı Amazon'un yer fıstığı, Brezilya baklası (*Canavalia plagiosperma*) ve kırmızı biberin iki türünün (*Capsicum baccatum ve C. Pubescens*) anavatanı olduğunu uzun zamandan beri kabul ederler. Fakat UCLA'dan coğrafyacı Susanna Hecht, bölgede 30 yıl çalışmış biri olarak bu listenin çok daha uzun olduğunu söylüyor. Bana "Listeye kauçuğu da eklerdim" (*Hevea brasiliensis* adlı bitkinin özünden elde edilir) dedi. Kolomb öncesi kitlelerce sayısız amaçla kullanılmış olup "en azından yarı-evcildir ve insanlar tarafından yayılmıştır." Onun görüşüne göre, bir başka önemli bir bitki de (*Minihot esculenta*) manyoktu.

Yıllık mahsul bağlamında, dünyanın en önemli altıncı ekini olan bu büyük yumru kök, 1000 yıldan uzun süredir Amazon'un temel gıdasıdır. Araştırmacılar onyıllarca manyoğun, darı gibi yabani bir atası olmadığına inandı. Manyoğun, rastlantıyla bazı akrabalarının birleşmesinden ortaya çıktığı düşünülmekteydi. 1990'ların başında Brezilyalı araştırmacılar Randonia'da onun bir yabani altcinsini, *M. Esculenta flabellifolia* 'yı keşfettiler. Kısa süre sonra, St. Louis'deki School of Washington'dan Kenneth M. Olsen ve Barbara A. Schaal, evcilleştirilmiş manyoğun genetik özelliklerinin, atası olduğunu söyledikleri *flabellifolia*'dan geldiğini açıkladılar. (Olsen'e göre bu altcins daha batıda Randonia ile sınırdaş olan Beni'de de olabilirdi, henüz kimse oraya bakmamıştı.)

Beni höyüklerinin ve "adalarının" çoğunun üstünde, çoğu dairesel veya oval olan derin hendekler vardır. Jeogliflerin kuzeydeki benzerlerinin çapı 150 metre hatta daha da fazladır. Höyükler genellikle ağaçlandırılmış olduklarından Erickson ve onun Bolivyalı eş-araştırmacısı Cochabamba'daki Universidad Mayor de San Simon'dan Patricia Alvarez ölçüm yapabilmek için bir kısım ağaçları ve sarmaşıkları kesmek zorunda kalmışlardı. Bu iş çok zahmet veren bir yavaşlıkta mümkün olabiliyordu, bölgeye yaptığım ziyaretlerden biri sırasında Erickson ve Alvarez, GPS'te tek bir hendeğin izini tanımlayabilmek için tüm bir öğleden sonrayı yoğun şekilde önlerindeki bitkileri pala ile temizleyerek geçirdiler.

Ağaç örtüsü nedeniyle kaç jeoglif olduğunu kimse bilmiyor. Erickson kendi namına diyor ki: "hemen hemen her höyükte hendek varsa hiç şaşırmam." Belki de bu görüşe bir destek bağlamında, Florida'dan antropolog John Walker 2008'de daha önce hiç bildirimde bulunulmamış bir bölge olan Kuzey-Orta Bolivya'daki höyüklerin üstünde halka biçiminde hendekler bulmuştu. Bana Bolivya'dan gönderdiği bir e-postada "incelediğimiz dört orman adasında seramikler bulduk ve ayrıca her bir adanın yuvarlak hendekler (yuvarlak jeoglifler) diye adlandırmak istediğim toprak setleri de vardı."

Jeogliflerin diğer toprak setlerle ilişkisi belirsizdir. Alvarez bana dedi ki: "Bir grup insan yuvarlak hendekler yaparken başka bir grup da bağlantı yolları ve höyükler inşa ediyordu. Sorun bunların aynı halk olup olmadığıydı." Onun bakış açısına göre, bölgenin çeşitlilik arz eden kültürel manzarası muhtemelen farklı bölgelerde çalışan farklı etnik gruplar mozaiğinin sürekli yoğun "etnisiteler arası iletişimi"ni yansıtıyordu. Alvarez'in her yöne doğru yüzlerce kilometre uzandığını düşündüğü kalabalık, karmaşık bir toplumsal manzara.

Hem Brezilyalı hem de Bolivyalı araştırmacılar jeogliflerin Acre ve Beni arasında aralıksız uzandığı kanısındadırlar. Fakat bundan emin olamıyorlar çünkü Acre ve Beni arasında çoğunlukla ormanlık olan Pando bölgesi vardır. Jeogliflerin bu durumda bir amaca hizmet edip etmediğini de bilmiyorlar. Walker, toprak setlerinden bir tanesinin "derin bir kanalla yakındaki bir akarsuya bağlıyken diğer taraftan bir bataklıkla bağlantısı olduğunu" söyledi. "Kurak mevsimde, su akışını denetlemek için kullanılmış olabilir. Böylece en azından bu toprak setlerden bazılarının hidrolik bir işlevi olmuş olabilirdi." Fakat Acre'deki jeogliflerin çoğu yüksekte kalıyordu ve bu da su akışından yararlanmayı güçleştiriyordu. Birçoğunun merkez bölgeye bakan dış duvarları vardı ve bu da bunların savunma amaçlı olmadıklarını gösteriyordu. Ve bunlar bazen insan varlığının diğer iz ve kalıntılarından

tümüyle yoksundu, eskiden kalma çöp yığınları gibi... Binghamton'daki New York Eyalet Üniversitesi'nden antropolog Peter Stahl'a göre, "İlk verilen yanıt, bunların simgesel yerler olduğu idi. Fakat bu eski bir arkeolojik mazerettir, bir şeyin ne işe yaradığını çözemezsen, bunun ayin amaçlı olduğunu söylersin."

Jeogliflerin çoğunun yakın zamanlara ait olduğu görülüyordu, Kolomb'dan yalnızca birkaç yüzyıl önceye... Jeogliflerin her yer ve mekânda oluşu, bir tür kültürel hareketin, daha önceki toplumsal düzenleri altüst ettiğine ilişkin bir işaret de olabilir. Sürdürülebilir kalkınma ve Pando'ya hizmet için yerli halklar direktörü, antropolog Guillermo Roja şöyle dedi: "Fakat orada her ne olmuşsa, bu toplumlar tümüyle unutuldu. Onların yok oluşunun üzerinden yalnızca 400 yıl geçti. Niye burada kimse onlar hakkında bir şey bilmiyor?" Toplantı yaptığımız oda, ormanın derinliklerinin fotoğraflarıyla doluydu. Roja dedi ki: "Bu yere göz kulak olmalıyız. Bu insanlar açıkça, çevrenin sorumluluğunu üstlenebilecekleri aletler geliştirdiler ve bunu yaparken çevreyi tahrip etmediler, gelecek için, bizim için. Burada öğreneceğimiz çok şey var. Daha başka ne bulacağımızı kim bilebilir?"

Yağmur Damlası Fiziği

Papaya bahçesi öyle diri ve sağlıklı gözüküyordu ki adeta bir reklam panosu gibi duruyordu, tıpkı yeni bir papaya içeceği reklamının fondaki görüntüsü gibi. Ekvator güneşi altında terlerken, bazı araştırma görevlileri, ağacın güçlü gövdesine salkımlar halinde sarılmış, her biri bir bebek kafası büyüklüğünde, tombul tombul sarkan bu yeşil meyveye hayranlıkla dokunuyorlardı. Diğer bilim insanları da aynı duygularla eğilmiş, avuç dolusu miktardaki toprakları eşeleyip kenara yığıyorlardı. Ekim alanına giden yol Amazon'un ünlü fakir toprağından geçiyordu, toprak ucuz bir makyajda görülebilecek portakal-kırmızı karışımı bir renkte sırıtıyor, ormanın iri, koyu yeşil yapraklarına karşı gerçeküstü bir parlaklıkla ışıldıyordu. Fakat papaya ağaçlarının altındaki toprak, koyu kahverengi, nemli ve kolay ufalanabilir olması dolayısıyla tam da bahçıvanların aradığı gibiydi.

İlk bakışta, toprak Kuzey Amerika ve Avrupa'nın tahıl arazisi kuşağındaki toprağı andırıyordu. Ancak daha dikkatli bakınca, tümüyle farklı gözüküyordu çünkü her taraf kırık seramik parçalarıyla doluydu. Bu bilim insanlarını çiftliğe getiren şey iyi toprak, başarılı bir tarım ve eski Kızılderili yerleşiminin bir arada bulunmasıydı. Ben de peşlerine takılmam için davet edilmiştim.

Bahçe, Amazon'un 1500 kilometre kadar yukarısında, Manaus'tan tekne ve otobüsle iki saatlik bir uzaklıktaydı. Nehir üstündeki en büyük kent olan Manaus, büyük bir kol* olan Negro Nehri ile Amazon'un birleştiği yerde bulunuyordu. İki nehir arasında kalan toprak diliminde, bakış açınıza göre değişebilen, ya gelişmenin getirdiği tahribat ya da bir milyonluk bir kente yakın olmanın getirdiği seyrek bir yerleşim bulunuyordu. Bu dilimin ucunda Iranduba adlı küçük bir kasaba vardı: çalıların kılavuzluk ettiği bir havaalanı, yarım düzine kadar sinek avlayan dükkân, ağaçlardan kuşları düşürecek kadar yüksek sesli çalan, para ile çalışan müzik dolapları ve yerel çiftçilerin ürünlerinin yüklendiği iskelelerden oluşan bir yer. Iranduba'nın birkaç kilometre dışında Amazon'un yukarısındaki bir kayalığın üstünde bir papaya bahçesi vardı. Bu, Japon göçmenlerin torunları tarafından işletilen nehir kenarındaki birkaç küçük çiftlikten biriydi.

1994'te Gainesville'deki Florida Üniversitesi'nden Michael Heckenberger ve Burlington'daki Vermont'tan James B. Petersen, Orta Amazon'daki olası arkeolojik yerleri araştırmaya karar verdiler. Meggers, Brezilyalı bir bilim ekibi ile, 1970 ve 80'lerde nehri ve kollarının çoğunu inceledi ve arkeolojiye ilişkin çok şey olduğu sonucuna vardı; bunlar ekolojik sınırlandırmaların kaçınılmaz sonuçlarının yeni kanıtları idi. Meggers'in araştırmasının çok fazla tahıl ağırlıklı olduğunu düşünen Heckenberger ve Petersen ile São Paulo'dan Eduardo Goes Neves, birkaç düzine öğrencisi ve sonra da Farmington'daki Maine Üniversitesi'nden Robert M. Bartone gibi kişilerin de katılımı ile, tek bir alanda yoğunlaşmaya karar verdiler. Amazon ve Negro'nun kesiştiği bölgede 30 yer daha buldular, dördünde kapsamlı olarak kazı yaptılar. Papaya çiftliği bunlardan biriydi. Şimdi Neves, Petersen ve Bartone, bir grup araştırmacı ve gazeteciye kazı yerini gezdiriyorlardı.

Kapı girişinin gölgesinde duran ailenin babası, yüzünde hoşgörülü bir tebessümle bizi izliyordu. Ailenin dışarıda dikilen genç kızı kayıtsızca bir sarı kelebek bulutunu izliyordu. Davara üstünkörü biçimde iliştirilmiş tahtaların üstündeki radyoda yüksek sesle ve hızlı hızlı tartışılan bir spor programında Brezilya'nın nefret edilen rakibi Arjantin karşısında futbolda alınan yenilgi tartışılıyordu. Kış olmasına karşın, öğlen güneşi insanı terletmeye yetiyordu.

Papaya korusunun kenarında, ekibin insan yapımı diye tanımladığı on

* Nehrin ana yatağına bu bölgeye Solimoés denir. İngilizce haritalar genellikle Manaus'u, Negro ve Solimoés ırmaklarının birleştiği yere koyarlar ve Solimoés'in adı, Amazon'un yukarılarında değişir. Brezilya haritalarında ise Amazon, Negro ve Solimoés'in birleştiği yerde başlar.

tane alçak toprak höyük vardı. Karbon testine göre MS 1000'lerde yapılmışlardı. Arkeologlar höyüklerin en büyüğünün içini açmaya başlamışlardı. Şimdiden dokuz mezar bulmuşlardı, cesetlerden biri büyük bir sandığın içindeydi, muhtemelen tümü aynı zamanlarda gömülmüştü. Daha yaptıkları ilk deneme kazısında insan kalıntıları bulan bilim insanları tüm alanı kazamayacak olsalar da höyükte daha yüzlerce mezar olduğuna inanıyorlardı. Neves şöyle dedi: "Bu da burada yüzlerce insanın yaşamış olduğunu gösterir; MS 1000'lerde burası büyük bir yerdi."

Neves kafasındaki beyzbol şapkasını geriye döndürüp kazılan çukura indi. Burası arkeoloji araştırmalarının saygın bir modeli olan, kenarları 2 metre uzunluğunda, köşeleri dik açılı, yan duvarları düzgün bir çukurdu. Konuk araştırmacılardan biri, Munsell'in toprak renkleri çizelgesini dolaştırdı. Boya renklerinin örneklendiği şeritleri andıran bu çizelge, toprakları sınıflandırmak amacı ile pedologlar (toprak bilimcileri) tarafından kullanılır. Neves hafifçe yan duvarları kazıdı, taze toprağı ortaya çıkardı ve çizelgeyi büyük başlı bir çiviyle duvara astı. Çukurun üstünden aşağı doğru derinliği ölçmek için bir mezura sarkıttı. Dijital kameralar tıkır tıkır çalıştı. Bu Folsom'daki ihtiyarların yaptığı araştırmanın küçük bir örneği idi.

Neves, mezurayı sarkıtırken küçük bir sorun yaşıyordu çünkü yan duvarlardan çıkmış kırık seramik uçlarına takılmadan sarkıtacağı bir yeri bulmakta zorlanıyordu. Çukurun duvarlarından, çok sayıda kırık seramik ucu çıkması bana, nehrin yüzlerce kilometre yukarısındaki Beni höyüklerini anımsatıyordu. Bazı parçaların yatay tabakalar oluşturduğu görülüyordu. Beni'de olduğu gibi, seramikler toprağın yüzeyini güçlendirmek amacıyla muhtemelen bilerek kırılmış gibi görünüyordu.

Bir seramik uzmanı olan Petersen'a, höyükte kaç tabak, çanak ve bardak olduğunu sordum. Bir parça kâğıt ve kalem çıkartıp üstüne alelacele bazı sayılar karaladı. Bunların kaba tahminler olduğu konusunda beni uyardı ve üzerinde durduğumuz höyükte kırk milyona yakın kırık çömlek parçası olabileceğini söyledi. Neves "Bu denli çanak çömlek üretebilmek için gerekli sanayiyi düşün" dedi. "Sonra da onları bir güzel kırdılar. [Ölüleri gömmek için yapılan höyüklerde] yığdıkları şu güzel topraklara bir bak, tümü boşa harcanmış bir emek... Burada herhangi bir şeyin kıtlığının çekildiğini sanmıyorum.

Tropikal kuşaktaki topraklar üstündeki ekolojik sınırlamalar büyük ölçüde yağmur damlalarının yerçekimsel enerjisine bağlıdır. Her gün yere çarpan yağışlar, toprağın birkaç santim üstünü döverek onu sulu çimento kıvamına getirir ki bu da toprağı besleyici maddelerin sürüklenerek kolay-

ca akıp gitmelerine yol açar. Balta girmemiş ormanlarda, yoğun ormanın ağaçlarının yaprakları yağışın doğrudan aşağı çarpmasını bir kubbe gibi engeller, bulutlardan düşen damlaların fiziksel etkisini emerek azaltır. Sonunda damlalar yapraklardan aşağı düşerler fakat yere çarpmaları daha yumuşak olur. Çiftçiler veya oduncular ağaç örtüsünü temizlediklerinde, ortadan kaldırdıklarında, yağmur damlaları yere iki katından fazla bir güçle çarpar.

"Yer aç-ve-yak" yöntemi, yerin korunaksız olduğu süreyi en aza indirir. Yoğun tarım çok daha üretkendir fakat toprağı dış etkilere daha açık hale getirir. Her iki yönünde de sıkıntılar olan bu iki tarafı da keskin bıçak, ekolojistlerin neden tropikal orman toplumlarının küçük köylerin ötesine geçip büyük yerleşim birimleri oluşturmalarının daima başarısız olduğunu iddia ettiklerini açıklar.

Brezilya'nın Manaus'taki Amazon Araştırmaları Ulusal Enstitüsü'nden (INPA) antropoloji botanikçisi Charles R. Clement'e göre ilk Amazonya'lılar, Yağmur Damlası Fiziği İkilemini gerçek anlamda *çözdüler*. Genel anlamda söyleyecek olursak buldukları çözüm ormanı temizlemek değil, onu insan kullanımına uyarlanabilecek olanıyla *değiştirmekti*. Kayalıkların üstünde, suyun en yüksek olduğu zamanki seviyesi boyunca engeller oluşturdular; bunlar nehre balık avlayabilecek denli yakın, taşkınları önleyecek denli de uzaktı. Ve sonunda, tarımı yıllık belirli ürünler üzerine yoğunlaştırmak yerine Amazon'un geniş ağaç çeşitleri üzerine odaklandılar.

Ona göre, Amazon'un ilk sakinleri küçük alanları, taş baltalarla büyük bir gayret göstererek temizlediler. Fakat ormanı yutana dek manyok ve diğer mevsimlik bitkileri ekmek yerine, manyokla birlikte seçilmiş, ürün veren ağaçları bahçelerine diktiler ve geçişi sağladılar. Amazon'un bilinen 138 evcilleştirilmiş bitki türünün yarıdan fazlası ağaçtır. ("evcilleştirilmiş"in tanımına bağlı olarak bu oran %80'e çıkabilir.) Sapodilla, su kabağı, tukuma; babaçu, açai, yabani ananas; Hindistan cevizi, Amerikan hurması, Panama şapkası hurması; Amazon'un ünlü meyve, ceviz, fındık ve hurma bolluğunun hakkını vermek lazım. Clement şöyle demiştir: "Ziyaretçiler ormanda yürürken ağaçlardan sürekli meyve koparılabilmesi karşısında şaşkınlığa düşer. Çünkü bunları insanlar *dikmiştir*. Şimdi eski meyve bahçelerinde yürümektedirler."

Amazon hurması, (Boyalı Kaya Mağarası'ndan baktığımda aralarından Amazon'u gördüğüm ağaçlar) Clement'in en gözde örneğidir. Son derece uzun ve düz, bir düzineye varan sapı olan bu ağacın alt tarafını, koruyucu bir diken yığını sarmıştır. Aslında korunmaya pek gereksinimi yoktur; bu

ağacın odunu o denli serttir ki Beni'de bıçkı ağzı olarak kullanılırdı. Portakal veya kırmızı bir meyve benzeri salkımlar, yaprakların arasından sarkar. Meyvesi çok yağlı ve beta-karoten, C vitamini ve ilginçtir ki protein açısından zengindir. Kurutulduğunda, beyaz veya pembe bir renk alan meyvenin özü un haline getirilip, tortiya benzeri ince kekler yapılır, kaynatılıp tütsülenerek ordövr veya çerez haline getirilir, pişirilip mayalanınca bira elde edilir. (Bitkinin özünden bir tür şarap da elde edilir.) Yılda iki kez de ürün alınabilir; dönüm başına verimlilik açısından pirinç, fasulye ve darıdan daha verimlidir. Ağaçlar dikildikten üç veya beş yıl sonra meyve vermeye başlar ve yetmiş yıl kadar ürün verebilir, bazen çilek gibi sürgün de verirler. Az bir bakımla bunlardan hurma göbeği hasadı alınabilirdi, benim deneyimim bunların çok lezzetli olduğu idi. Bilimsel adı *Bactris gasipaes* idi ve yaygın iki yüzden fazla adı vardı: pupunha, cahipay, tembe, pejibaye, chontaduro, pijuayo. Clement için bu kadar adı olması, bu bitkinin pek çok kültür tarafından birçok amaçla kullanılmasının işaretiydi.

1980'lerde ve 1990'ların başında, Clement bu hurma türünü, Amazon havzası kapsamında inceleyip karşılaştırmalar yaptı. Bazı fiziksel özellikleri, buna meyvenin büyüklüğü de dahil, Batı Amazon'daki vahşi eyalete en yakın yerlerde, Beni yakınlarında değişiyordu. Bu da, bu ağacın ilk kez orada ekilmiş olabileceği anlamına gelebilirdi. Clement ile çalışmış olan Jorge Mora Urpi başka bir yöntem kullanarak, Kızılderililerin bunu Peru Amazon'u da dahil değişik yerlerde hurmalarla çiftleştirip bugünkü melez hurmayı üretmiş olabilecekleri sonucuna vardı. Kökeni ne olursa olsun, insanlar bu türleri binlerce yıl önce evcilleştirdiler ve sonra önce hızla Amazonya'ya, daha sonra da Karayipler'e ve Mezoamerika'ya yaydılar. *Bactris gasipaes*, bundan 1700 ilâ 2300 yıl önce Kosta Rika'da idi. Bir 17. yüzyıl gözlemcisinin yazdığına göre, Kolomb döneminde Amerikan yerlileri ona o denli değer veriyorlardı ki "yalnızca eşleri ve çocukları ondan daha yüksek bir konumdaydı."

Darı ve manyoğun tersine, Amerikan hurması insan eli değmeden kendi kendine büyür. Trajik olan, bu niteliğin çok yararı olduğunun kanıtlanmasıydı. 17. ve 18. yüzyıllarda Yanamamo'ların da içinde olduğu birçok Amazon Kızılderilisi çiftlik köylerini terk edip kendilerini, Avrupa hastalıkları ve köle ticareti için kolay bir hedef haline getirdi. Ormanlarda saklandılar, bir yerden bir yere kaçarak özgürlüklerini korudular. Balée'nin "tarımsal ricat" diye tanımladığı biçimde, av durumuna düşen bu halklar çiftçiliğe zorunlu olarak son verdiler. Bedenlerini ve ruhlarını yiyecek arayarak bir arada tuttular. Birçok Avrupalının hayal dünyasını işgal eden "el değmemiş Amazon'un Taş Devrini yaşayan kabile halkları" deyimi büyük

ölçüde bir Avrupa icadı, tarihsel bir tuhaflık ve tutarsızlıktı. Varlıklarını sürdürebildiler çünkü "el değmemişlik" büyük ölçüde atalarının meyve bahçelerinden oluşuyordu. Balée 2003'te şöyle yazdı: "Nadasa bırakılmış toprak denen bu eski ormanlar, Batılı araştırmacılar tarafından geleneksel olarak yüksek orman diye sınıflandırılır (suyun tahliyesi düzgün gerçekleşen, bakir orman). Fakat onlar "insanın tarımsal faaliyeti" olmadan "var olamazlar." Aslında Amazonya'lılar genellikle Batı'daki gibi, topraklar arasında "ekili" ve "yabani" diye bir ayrım yapmazlar; onun yerine türlerin çeşitlilik miktarlarına göre sınıflandırılırlar.

Clement ile bir süre konuştuktan sonra, odasından çıkıp INPA'nın deneye konu ormanına gittik. Benim eğitimsiz gözlerim için Manaus dışında bulunan bahçeli kulübelerin etrafında eko-turistleri cezbeden ormanlardan farkı yoktu, yalnızca ağaç diplerindeki otlar, çalışanlar tarafından temizlenmişti. Yine, yukarıdan yaprakların oluşturduğu kubbeden sızan aynı serin yeşil ışık, o aynı muhteşem koku, insana huşu veren o çeşitlilik vardı. Hava aynı uyumsuz çığlıklar, mırıltılar, kurbağa ve karga sesleri ve kuş ötüşleri ile çınlıyordu. Bazı ağaç gövdelerinden damlayan bitki özleri kuru, küçük bir dereyi andırıyordu. Amazon'a yaptığım bir önceki gezide, terk edilmiş bir ekim alanında, bir kauçuk ağacının üstünde de aynı burada olduğu gibi küçük bir dereciğe benzeyen sızıntılar görmüştüm. Kauçuk özü damlası olduğunu düşünerek birini çekip aldım. Bu bir beyaz karınca otoyolunun örtüsüydü. Küçük tünelin içi beyaz karınca kaynıyordu. Ve oradan fırlayıp tüm elimi kapladılar. Karıncalar *ısırgan* canlılardır. Elimi deli gibi sallayarak ağaçtan geriye sıçradım. Sandalet giymiş ayağım ile yerdeki bir eşekarısı yuvasına bastım. Bu yolla niye bazı Amazonya'lıların biyoçeşitlilik konusunda pek sağduyulu olmadıklarını öğrenmiş oldum. Clement'in turu boyunca ellerimi hep kendime sakladım.

Aylardan Temmuz'du, Amazon'da meyveler için yılın en kötü zamanı olan kış mevsimi yaşanıyordu. Yine de Clement sarı bacuri ve mor açai bulabiliyordu. Daldan, çalı fasulyesinin bir metrelik bir çeşidini andıran bir bitki koparıp uzunlamasına böldü, parlak ve yassı taneler bir ağzın içindeki dişler gibi boydan boya dizilmişti, her bir tane bir başparmak kemiği boyutunda olup yumuşak beyaz bir kabuğun içinde duruyordu. "Bunu dene, bu dondurmanın içindeki tanedir" dedi. Ağzıma bir tane atıp emmeye başladım. Kabuk, vanilyalı dondurma tadındaydı ve onun gibi canlılık hissi veriyordu. Bunu üç dört meyve daha izledi. Hepsi de benim için aynı derecede yabancı idi. (Bu, insanların biyoçeşitliliğin sevdiği yönüydü.) Amerikan hurmasının mevsimi değildi fakat aynı cinsin bir başka üyesini buldu. Meyve soyulup yendiğinde insanın iştahını kapatıyordu, aynı mukavva

renginde, dokusunda ve tadındaydı. Clement meyveyi sıktı. Parmaklarının arasından yere yağ damladı. "Bu sana biraz kalori verecek." dedi.

Meyve bahçelerini bin yıldır ekip biçen ilk Amazonya'lılar akarsu havzasının otlaklarını insanoğlunu daha fazla memnun edecek bir şeye dönüştürdüler. Marajó'nun güneydoğusundaki anakarada, Ka'apor'ların yaşadığı yerde, yüzyıllar süren iyileştirme orman toplumunu tümüyle değiştirdi. Balée'nin bitki envanterlerine göre, Ka'apor'ların işlettiği ormanlarda ekolojik olarak önemli türlerin neredeyse yarısı insanlar tarafından yiyecek olarak tüketilir. Yakın zamanlarda işletilmeyen benzer ormanlarda bu oran %20'dir. 1989'da yayınlanan ve geniş ölçüde başvuru ve alıntı yapılan bir makalesinde Balee, taşkın ve su baskınlarına uğramamış Amazon ormanlarının en az %11,8'inin, aşağı yukarı sekizde birinin, "antropejenik" olduğunu, yani doğrudan veya dolaylı olarak insanlar tarafından oluşturulduğunu belirtir.

Bugün bazı araştırmacılar bu rakamı biraz ihtiyatlı bulurlar. Clement bana şunu söylemişti: "Ben esas olarak onun tümüyle insanlar tarafından yapıldığı fikrindeyim." Pennsylvania Üniversitesi'nden arkeolog Erickson da bu fikirdeydi; Bolivya'da bana, Güney Amerika'nın alçak tropikal ormanlarının gezegenin en güzel sanat eserleri arasında olduğunu söylemişti. "Bazı meslektaşlarım bunu epeyce radikal bulabilirler" dedi. Binghamton'daki New York Eyalet Üniversitesi'nden antropolog Peter Stahl'a göre, araştırmacıların "çoğunun" ortak düşüncesi olan "eko-imgelemin bozulmamış, el değmemiş ilkel bir dünya olarak tasvir ettiği doğa, bin yıldır insanlar tarafından işlenip yönetiliyordu zaten." "İnşa edilmiş çevre" tabiri, Erickson'a göre, Neotropikal* toprakların çoğu için kullanılabilir.

Geçmişin Armağanı

Bu konuda "Doğal Ortam" kelimenin tam anlamıyla Amazon Kızılderililerinin ayaklarının altındaki topraktan yarattıkları güzelliktir. UCLA'dan coğrafyacı Susanna Hecht'e göre, araştırmacıların yukarı Amazon'dan aldıkları toprak örnekleri, en berbat topraklardan geçen otoyolun civarındandır, bazı bölgelerin toprakları alüminyumdan zehirlenmişti, şimdilerde burada boksit madenciliği yapılmaktadır. Yine de bazı bilim insanları daha iyi alanlar buldular. Hecht bana, "kısmen, boş Amazon modelinden dolayı,

* **Neotropikal:** Biyocoğrafyada Neotropik ya da Neotropikal, dünyanın sekiz karasal eko-bölgesinden birini temsil eder. Bu bölge, çok sayıda bitki ve hayvan grubunun paylaştığı Güney Amerika, Mezoamerika, Meksika'nın ovaları, Karayip adaları ve Florida'nın güneyini kapsar. (E.N.)

bunlar istisnai ve önemsizdi." demişti. Fakat 1990'larda araştırmacılar, antropologların insan yapımı olduğunu düşündükleri zengin, verimli "karanlık Kızılderili toprağı" (*terra preta do Indio*) denen bu olağandışı bölgede çalışmalara başladılar.

Amazonya genelinde çiftçiler, yüksek verimliliğinden dolayı bu "*terra preta*ya çok değer vermişler, bazıları oraları çok az gübre ile yıllarca işlemişlerdir. Aralarında daha önce ziyaret ettiğim papaya bahçesinin sahipleri de var ve kendi "karanlık topraklarını" [*terra preta*] 20 yıl kadar ekip biçmişlerdi. Daha da şaşırtıcı olan, çiftliğin "*terra preta*sında bulunan seramiklerin, toprağın besleyici maddelerini bin yıldan uzun bir süredir muhafaza ettiğini göstermesiydi. *Terra preta* yöre insanı için yerel düzeyde yeterince değerliydi, toprağı kazıp saksı toprağı olarak satıyorlardı; ancak ne yazık ki bu arada sayısız eski eseri de tahrip ettiler. Arkeologları şaşkınlığa düşüren şey, çiftçilerin Santarem Havaalanında, eski *terra preta*larda buldukları Kolomb öncesi kırık çömleklerle gelen ziyaretçileri karşılamaları idi. Almanya'daki Bayreuth Üniversitesi Toprak Bilim ve Coğrafyası Enstitüsü'nden kimyager Bruna Glaser'e göre *terra preta*'nın çevredeki kötü topraklarla aynı kötü koşullarda yüz yüze gelmesine karşın "var olması çok şaşırtıcı" idi. "Ders kitaplarına bakarsanız onun orada olmaması gerekirdi."*

Amazon toprağının ciddi bir incelemesi yapılmadığından, *terra preta*'ların miktar ve dağılımını kimse bilmemektedir. Woods'un tahminine göre, *terra preta* Amazon havzasının %10 kadarını kapsayabilir; bu da Fransa büyüklüğünde bir alan demektir. Yeni yapılan çok daha ihtiyatlı bir tahmine göre de havzanın %0,1 ilâ %0,3 arası bir parçasını oluşturmaktadır, yani birkaç bin kilometrekare. Bu oranlar arasındaki büyük fark, umulduğundan daha az anlam ifade eder: Birkaç bin kilometrekarelik çiftlik alanı, Maya ülkesinde milyonlarca insanı doyurmaya yeterdi.

Büyük *terra preta* alanların çoğu, taşkın ovalarının yanındaki alçak kayalıkların üstündeydi. Genellikle 2 ilâ 6 dönüm arası bir alanı kaplarlar ancak bazıları 280 dönüm veya daha fazlasına ulaşabilirdi. Siyah toprak tabakası genellikle 30 ilâ 60 santim arası bir derinliğe inerdi ancak bazı yerlerde 180 santime kadar indiği de olurdu. Belém'deki Goeldi Müze-

* Terra preta iki biçimde var olur: Terra preta'nın kendisi: çömlek kırıkları ile yoğunlaştırılmış siyah toprak ve terra mulata: içinde daha az çömlek kırığı olan, koyu kahverengi toprak. Bazı araştırmacılara göre Kızılderililer her ikisini de yapabilecek oldukları halde bilinçli olarak yalnız terra mulata oluşturdular. Terra prata, doğrudan mutfakta kullanılan kömürü ve diğer organik atıklarla çiftlik evlerinin etrafında oluşturulan topraktır. Ben her ikisi için de terra prata deme kolaylığını seçtim.

si'nden Dirse Kern'in yakınlarda yaptığı bir çalışmaya göre "*terra preta*, belirli bir kaynak toprak türüyle birleşmiş veya çevresel koşullar sonucu oluşmuş değildi" ve kendisi bunun doğal süreçler sonucu oluşmadığını belirtiyordu. Bunun insan kaynaklı olduğuna ilişkin başka bir ipucu da çoğunlukla içine karıştırılan kırık seramik parçaları idi. Glaser bana "Onlar burada yüzyıllardır tarımla uğraşıyorlar fakat toprağı tahrip edeceklerine onu *iyileştirdiler* ve bu bizim bugün tropikal topraklarda nasıl yapacağımızı bilmediğimiz bir şey" dedi.

Kural olarak, *terra plata*'da "bitkilerin erişebileceği" daha çok fosfor, sülfür ve azot vardır ve bunların oranları yağmur ormanlarına göre daha fazladır; çok daha fazla organik maddeye sahiptir, nemi ve besleyici maddeleri daha iyi muhafaza eder ve iyi işletildiğinde de tarımsal kullanımın neden olduğu güçten düşmeye, güç kaybına uğramaz. Glaser'ın dediğine göre, *terra preta*'nın uzun dönem verimliliğinin anahtarı mangal kömürüdür: *terra preta*, çevresindeki kırmızı toprağa göre 64 kat daha fazla kömür ihtiva eder. Organik maddeler, suyla sürüklenip kaybolacağına veya diğer seyrek bulunan bileşimlere karışacağına kömüre "yapışır". "Zamanla kısmen okside olurlar, böylece besleyici maddelerin bağlanabileceği alan sağlarlar." Ancak kömürü basitçe toprağa karıştırmak *terra preta* oluşturmak için yeterli değildir. Glaser'a göre, kömürde az besleyici madde olduğundan, yüksek besin değeri olan dışkı ve kaplumbağa, balık ve hayvan kemikleri gibi katkı maddeleri de gereklidir.

Özel toprak mikroorganizmaları da, muhtemelen onun süregelen verimliliğinde bir rol oynamaktadır. 2010'da Brezilyalı ve ABD'li arkeolog, toprak bilimcisi ve moleküler biyologlardan oluşan bir ekip *terra preta*'da, bitişik topraklarda olduğundan yüz kat fazla bakteri olduğunu ve bu bakterilerin yakındakilerden neredeyse tümüyle farklı olduğunu saptadı. Birçok tür, bilim için yeniydi, tanıdık gelenler bile şaşırtıcıydı, bazıları da yalnızca tropikal pirinç tarlalarında bulunuyordu. Bu tür bulgular, bilim insanlarının, kötü tropikal toprağı *terra preta*'ya dönüştürmekte kullanılabilecek kömür, besleyici maddeler ve mikrofaunadan oluşan bir "paket" yaratma olasılığını yükseltebilirdi.

Kömüre karşın, *terra preta* "yer aç-ve-yak" tarımının bir yan ürünü değildi. "Yer aç-ve-yak", *terra preta* oluşturacak denli kömür üretmiyordu, karbonun çoğu karbondioksit olarak havaya karışıyordu. Bunun yerine Kızılderililer *terra preta* oluştururken, toprakbilimci Christoph Steiner'in 'yer açıp-yakarak kömür haline getir' diye adlandırdığı bir işlem uyguluyorlardı. O dönem çiftçileri organik maddeyi tümüyle yakıp kül haline

getirmek yerine, kısmen yakarak mangal kömürü elde ediyor, sonra da onu toprağa karıştırıyordu. Toprağa olan yararlarına ek olarak, "yer aç-ve-kömürleştir" havaya "yer aç-ve-yak"tan iklim değişikliği üzerinde potansiyel etkisi olan karbonu çok daha az salar. Ağaçlar gövdelerinde, dallarında ve yapraklarında çok miktarda karbon depolar. Öldüklerinde veya insanlar tarafından kesildiklerinde, atmosfere karbon salar ve küresel ısınmaya neden olurlar. Japonya'da Kyoto yakınlarındaki Kansai Çevre Mühendisliği Merkezi'nden Makoto Ogawa'nın yaptığı deneyler, odun kömürünün karbonunu toprağın içinde elli bin yıl kadar tuttuğunu gösterdi. Ogawa bana şöyle dedi: "'Yer aç-ve- kömürleştir' çok zekicedir. Bildiğim kadarıyla Avrupa ve Asya'da hiç kimse topraktaki odunkömürünün özelliklerini asla anlamadı."

UCLA'den coğrafyacı Hecht'e göre, Kızılderililer hâlâ bu yolla *terra preta* yapıyorlar. Kayapo'larla yıllar geçiren Hecht, orta Amazonya'da onları, sökülmüş yabani otları, yemek artıkları, ekin kalıntıları, hurma yaprakları ve karınca tümseklerinin "aralarından geçilebilecek kadar serin" denebilecek, düşük yoğunlukta ateşleri yakarken izliyordu. Yazdıklarına göre, sürekli yakıyorlardı: "Kayapo'ların arasında yaşamak, arazinin bazı yerlerinin için için yandığı bir yerde yaşamak demekti. Hecht, Kızılderili ateşini, Kuzey Amerika'nın doğusundaki ormanların olduğu gibi, Amazon topraklarının da temel bir öğesi olarak nitelendiriyordu. Bana söylediği şuydu: "Tüm bu Bambi sendromundan kurtulmalıyız." Bunu derken, kuşaklar boyu çocuklara el değmemiş yerlerin yakılmasının kötü olduğunu öğreten orman yangını sahneli filmlere gönderme yapıyordu. "Bırakalım Kayapo'lar yağmur ormanlarını yaksın, onlar ne yaptıklarını biliyorlar."

Steiner, Brezilya Tarım Araştırma Girişimi'nden Wenceslau Teixeria ve Beyreuth Üniversitesi'nden Wolfgang Zech, *terra preta* oluşturmak için bir hazırlık testinde, Manaus dışındaki bazı yerlerde üç yıl süreyle pirinç ve süpürge darısı ekili noktalara kömür ve gübre işlemi uyguladılar. İlk yıl işleyişte çok az fark vardı (hiçbir şeyin yetişmediği kontrol bölgeleri hariç). Steiner ikinci yılda; "kömür gerçekten bir fark gösteriyordu" dedi. Kömürün tek başına kullanıldığı noktalarda büyüme azdı fakat kömür ve gübrenin birlikte uygulandığı yerlerde, gübrenin tek başına kullanıldığı yerlerden yüzde 880 daha fazla verim alındı. Steiner bana eski mikrobik dengeyi yeniden oluşturmak için bir girişimde bulunulmamasına karşın, *terra preta*'sının bu denli verimli olduğunu anlattı.

Orta ve aşağı Amazon iki bin yıl öncesinden başlayarak büyük kültürel değişikliklerle sarsıldı. Arawak dili konuşan gruplar güney ve batıdan

Amazon'da taş ve metal bulunmadığından ve sıcak, nemli iklimi tahta ve kumaşı hızla tahrip ettiğinden, geçmişteki toplumların fiziksel izlerini bulmak zordur. Bunun başlıca istisnası ise çömlektir. Santarem bölgesinden çok süslü taşlar gibi bazı çarpıcı örnekler günümüze dek gelebilmiştir (sağdaki muhtemelen 17. yüzyılda yapılmıştır). Nadir bulunan taşlar, burundan çekilen uyuşturucu bitkisi 'yabo'yu öğütmekte kullanılan havan tokmağı gibi aletlerin yapımı için ayrılıyordu.

buraya göç ettiler ve bazen de Tupí dili konuşan grupları kuzeye ve doğuya sürdüler. Yerleşik köyler ortaya çıktı. Ve de *terra preta*'lar. Kimse, bu olayların ilişkili olup olmadığını, ilişkili ise de nasıl olduğunu bilmiyor. Aşağı yukarı İsa'nın yaşadığı dönemde, Orta Amazon'da en azından bazı büyük ve yerleşik köyler vardı; Neves, Petersen ve Bartone Rio Negro'nun 50 kilometre kadar yukarısında yüksek bir kıyıda kazı yaptılar. Karbon tarihlendirmelerini ve seramiklerin gruplarını değerlendirerek, biri MÖ 360 civarı, diğeri de MS 1400'ler olmak üzere bu yerde iki yerleşim dalgası olduğu kanısına vardılar. 2005'te ölümünden önceki bir sohbetimizde, Petersen şöyle dedi: "Henüz çalışmalarımız bitmedi fakat orada merkezi bir meydan ve savunma hendekleri varmış gibi gözüküyor. Meydan en azından 300 metre uzunluğunda, hendek ise 100 metre uzunluğunda, 6 metre genişliğinde ve 2 metre derinliğindeydi.

Terra preta, MS 620 ile 720 arasında papaya tarımında kendini gösterdi. O sıralar, Orta Amazon'un alt tarafındaki köylerde görülmekteydi. Birkaç yüzyıl sonra Güney Brezilya'da nehri besleyen kaynaklarla Amazon'un uzun bir kolu olan Xingú'nun yukarısına dek ulaştı. İnsanlar Xingú civarında uzun yıllar yaşadı fakat MS 1100 veya 1200 civarlarında Arawak dili konuşan halkın geldiği görüldü ve Tupí-Guaraní dili konuşan halkla çekişmeye başladılar. Petersen ve Neves ile çalışmış olan Heckenberger,

2003'te *Science* dergisinde, meslektaşları ile "dikkat çekici, ayrıntılı bölgesel bir plan" kapsamındaki geniş bir yol ağıyla birbirine bağlı 19 büyük köyü ortaya çıkardıklarını açıkladı. MS 1250 ile 1400'ler arasında bu bölgede yer alan yerleşimlerin civarında Xingú'lar "köprüler, yapay akarsu setleri ve havuzlar, yükseltilmiş bağlantı yolları, kanallar ve başka yapılar" inşa ettiler... bu yüksek düzeyde inşa edilmiş çevre, Amerika kıtaları ve başka yerlerdeki o zamanın ileri düzey toplumlarının çoğuyla rekabet edecek düzeydeydi. "Daha eski yerleşimciler, *terra preta* izi bırakmadılar; yeni köyler ise hızla siyah toprak yığınları oluşturdular. Woods şöyle dedi: "Bana göre, sanki birisi bunu icat etti ve bu teknik komşularına yayıldı."

Terra preta'nın en büyük parçalarından biri Santarem yakınlarında, Tapajos nehrinin ağzındaki yüksek kayalıklardadır. İlk kez 1960'larda Hollanda'daki Wageningen'de bulunan Uluslararası Toprak Danışma ve Bilgi Merkezi müdürü müteveffa Wim Sombroek tarafından haritalandırılmış olan *terra preta* bölgesi 4,5 kilometre uzunluğunda, 750 metre genişliğinde olup geniş bir alana yayılmış insan yerleşimlerine, tam da Orellana'nın gördüğü şeye tanıklık ediyordu'. Platoda daha önce hiç dikkatli bir kazı yapılmamıştı fakat New York'taki New School'dan coğrafyacılar Woods ve Joseph McCann'in gözlemleri seramikler üzerinde yoğunlaşıldığına işaret etmektedir. Woods'un bana söylediğine göre, Tapajos nehrinin aşağılarında yapılan tarım, Kolomb öncesi Kuzey Amerika'daki ileri toplumların çoğundaki kadar yoğun olmuşsa, "200.000 ile 400.000 insanı besleyebilecek bir kapasiteden söz ediyorsunuz demektir"; bu da buranın zamanında dünyanın en yoğun nüfuslu yerlerinden olduğu anlamına gelir.

Woods, *terra preta* üzerinde çalışan bilim insanlarının oluşturduğu uluslararası bir konsorsiyumun üyesiydi. Ona göre eğer *terra preta*'nın sırları tam olarak çözülebilseydi, Afrika tarımını yıkıma uğratan, geniş kötü topraklar iyileştirilebilirdi, bu da bizlere domatesi, darıyı, manyoğu ve insan olmanın binlerce farklı yolunu öğreten halkların son bir armağanı olurdu.

Woods bana dedi ki: "Betty Meggers, benim bunu söylediğimi duysa hemen oracıkta ölürdü. Onun korkusu bu verinin istismar edilip kötüye kullanılabileceğidir." 2001'de Meggers, *Latin American Antiquity* dergisinde yazdığı bir makalede, Amazon'da yoğun tarım yapılabildiğini öne süren arkeologları, fiilen "orada herhangi bir zorlukla karşılaşmadan tarım yapıldığını" söylemekle suçladı. Böylece bu araştırmacılar farkında olmadan "Çevreyi yıkıma uğratma yarışını hızlandıran suç ortakları" konumuna düşmüşlerdi. Hüzünlü bir biçimde istilacılardan yüzyıllar sonra, "arkeologlar El Dorado söylencesini yeniden canlandırıyor" diye hayıflanmıştı.

Şüphesiz onun politik kaygıları haksız değildi, nüfuz sahibi açgözlü zenginlerin "elektrikli testereyi çalıştırmadan önce, *Latin American Antiquity* dergisinin sayfalarını incelemelerini" beklemek zordu. Fakat yeni resmin ortaya çıkışı, otomatik olarak orman yakmayı meşrulaştırmaz. Tersine, bizim bugün de öğrenmemiz gereken yöntem ve incelikleri bilen zeki insanların, Amazonya'nın devasa alanlarını yıkıma uğratmadan kullandıklarını gösterir. Ekolojik bir sorunla karşılaştıklarında Kızılderililer o sorunu *çözdüler*. Doğaya uymak yerine, onu *oluşturdular*. Kolomb ortaya çıkıp her şeyi tahrip ettiğinde, onlar Amazon topraklarını biçimlendirmenin tam ortasındaydılar.

10.
Yapay Bakir Bölgeler

Her Yerde Bin Kudzu

Bundan aşağı yukarı 200 milyon yıl önce Avrasya ile Kuzey ve Güney Amerika, jeologların Pangaea dedikleri tek bir kara kütlesi ile birbirlerine bağlıydılar. Pangaea parçalara bölündü, kıtalar okyanus tabanı boyunca kayık gibi sürüklendi. Milyonlarca yıl boyunca Pangaea'nın ayrılmış parçaları arasında herhangi bir bağ yoktu. Her birinin türleri farklı yollardan evirildi ve her bir kara parçasının florası* ve faunası** birbirlerinden öyle farklıydı ki bu duruma çok şaşıran Kolomb düşüncesini "tüm ağaçlar bizimkilerden gündüzle gece kadar farklıydı. Meyveler, otlar, kayalar ve her şey farklıydı" şeklinde belirtti.

Kolomb, Avrupa ve Amerika kıtaları arasındaki biyolojik uçurum farkını gören ilk kişiydi. O aynı zamanda onu, saf haliyle gören sonuncu kişiydi: Alfred Crosby'nin belirttiği gibi, onun gelişiyle Pangae'nın kopan dikiş yerlerini tekrar birleştirme süreci yeniden başladı. 1492'den beri insanlar dünyanın oluşumlarını küresel tek bir potada karıştırdıkça, yarıküreler gitgide daha çok birbirine benzedi. Afrika'nın iki ürünü muz ve kahve Orta Amerika'nın temel tarımsal ihraç ürünleri oldular, buna karşılık Mezoamerika ve Amazon'da evcilleştirilmiş olan darı ve manyok Afrika'nın bu lûtfuna karşı bir armağan olarak sunulmuş ve tropikal Afrika'nın en temel gıda maddeleri haline gelmişlerdir. Bu arada Amazon'a özgü kauçuk ağacı ekim alanları Malezya yamaçları boyunca dalgalanıyor, Mezoamerika'dan gelen biber ve domates Tayland ve İtalyan mutfağının belkemiği olurken,

---

* **Flora:** Bir bölgede yetişen bitkilerin tümü. (Ç.N.)

** **Fauna:** Bir bölgede bulunan hayvanların tümü. (Ç.N.)

And patatesi İrlanda'yı kıtlıktan çekip çıkardı ve Ortadoğu kökenli elma Manaus, Manila ve Manhattan çarşılarında boy gösterir oldu. 1972'de Crosby bu biyolojik mayalanma için bir deyim icat etti: Kolomb Takası.

Kolomb, Pangaea'nın kopan dikişlerini birleştirerek Buzul çağlarından beri görülmemiş büyüklükte bir ekolojik patlamayı başlattı. Bazı türler bir düşüşle sarsıldı (en başta geleni *homo sapiens*'tir, Kolomb'dan sonraki bir buçuk yüz yılda nüfusunun beşte birini özellikle hastalıklarla yitirdi) Diğerleri yeni ekosistemlere doğru emeklediler ve daha üstün çevresel koşullara uyum sağladılar, dönüşüm yaptılar: bilim insanlarının resimli kitap çizimlerinde "ekolojik kurtuluş" dedikleri olgu.

Ekolojik kurtuluşta, bir organizma evinden kaçar ve daha önce hiç karşılaşmadığı bir ekosisteme paraşütle yumuşak bir iniş yapar. Bu tür kaçışların çoğu yeni ortamlarında başarılı olamaz veya kendilerini yeniden üretemeyip hızla ölürler. Hayatta kalanların çoğu kendilerine sessiz uygun bir yer bulur ve oranın yerli unsurları ile sessizce kaynaşıp yerleşir. Fakat pek azı kendilerini doğal düşmanlarının ya çok az ya da hiç olmadığı yerlerde buldular; ağaçlı yolun güvenlik kameralarının bozuk olduğunu anlayıp çocuk suçlarının umutlu kuşkuculuğu ile sağa sola bakındılar ve yıkıma yol açtılar. Bu türlerin ait oldukları ekosistemde, tüm canlılar gibi, bu türlerin de, ortamın tamamlayıcı unsurları olan ve yaşamlarını kısaltıp kısıtlayabilecek parazitler, mikroplar, virüsler ve yırtıcı böcekler bulunmaktaydı fakat bu yük aniden sırtlarından kalkınca adeta bir patlama yaptılar ve bölgeyi etkileri altına aldılar.

Japonlar, kuzu (*Pueraria lobata*) denen ve alçaklarda yetişen sarmaşıkların köklerini öğütüp sabunu yoğunlaştırmada kullanılan beyaz bir toz elde eder ve bunun tedavi edici özellikleri olduğunu öne sürerler. Sarmaşıkları erozyonu önlemek için otoyol yamaçlarına dikerler. 1930'larda Birleşik Devletler Sivil Koruma Teşkilatı kuraklık yüzünden "Kum Fırtınaları Bölgeleri" oluşmasını engellemek için, toprak kaybı ile mücadele amacıyla milyonlarca "kuzu" fidesi dikti. Sonradan "kudzu" denmeye başlanan bu sarmaşıklar erozyonu önlemede o denli başarılı oldu ki Birleşik Devletler'in güneydoğusundaki köyler genelinde kudzu festivalleri düzenlendi ve kudzu kraliçeleri seçildi. İnsanlar onu saman gibi hasat etti ve ineklere yedirdi, girişimciler kudzu tahılı, kudzu köpek maması ve kudzu ketçapı pazarladılar. 1950'lerin başlarında kırsal bölgeler aniden uykularından uyanıp kudzunun onları canlı canlı yediğini keşfettiler. Doğal düşmanları olmayan bu bitki öyle hızlı büyüyordu ki güneyliler evden içeri girmesin diye geceleri pencerelerin kapatılması gerektiğine dair espriler yapmaya başladılar. Daha da kötüsü, bitki Japonya'da olduğundan daha büyük olu-

yordu ve kimse bunun nedenini bilmiyordu. Birbirine dolanmış yoğun kök ve sarmaşıklarıyla tarlaları yutan kudzu tüm çiftlikleri sardı, kilometreler boyunca telefon hatlarına tırmandı, ağaçlara, ahırlara, ambarlara ve evlere yeşil bir Christo eseri gibi dolandı.* Kökleri o denli derine iniyordu ki sarmaşıkları yerinden sökmek neredeyse imkânsızdı. 1996'da federal hükümet kudzunun 7 milyon dönüm toprağı yuttuğu tahmininde bulundu. Bu rakam şimdi daha da büyüktür.

Kolomb'dan sonraki durum, her yerde bin tane kuzdu varmış gibi olması haliydi. Yarıküre boyunca ekosistemler parçalandı ve kış buzu gibi genişledi. Biyolojik karmaşanın yankıları koloni elyazmalarında dile getirildi. Jamestown'ın kolonicileri komşu Kızılderililer yerine, farkında olmadan beraberlerinde getirdikleri farelerden yakınmaya başladılar. Aslında tüm istilacılar böyle zararlılardan oluşmuyordu. Avrupa'da zararsız olarak bilinen yonca ve çayırotu Amerika'ya gelince birer biyolojik Attila'ya dönüştüler, geniş alanlara o denli hızlı yayıldılar ki Kentucky'ye gelen ilk İngiliz koloniciler, bu ikisini kendilerini orada beklerken buldular. Genellikle yabani bitki olarak görülmeyen şeftali güneydoğuda öyle yoğun bir şekilde çoğaldı ki 18. yüzyıl çiftçileri Carolina'ların "şeftali ağaçlarının kapladığı bakir bir bölge"ye dönüşmesinden korktular.

Güney Amerika özellikle sert bir darbe aldı. Hindiba ve ıspanak, kolonicilerin bahçelerinden kaçıp, Peru kıyılarında 2 metre boyunda geçit vermez sık çalılıklar oluşturdu, binlerce metre yükseklerde nane, And vadilerini egemenliği altına aldı. Charles Darwin bir gezisinde Arjantin ve Uruguay ovalarının yüzlerce kilometrekaresinin yabani enginarlar tarafından istila edildiğini keşfetti. "Bu büyük tabakaların oluşturduğu ovaların üstünde artık başka hiçbir şey yetişemez" dedi. Yabani şeftali de Güney Amerika'da şaha kalkmış, yayılıyordu. Darwin şeftali ağacı odununun "Buenos Aires kentinin temel yakacak odun kaynağı" olduğunu keşfetti. Bazı istilalar birbirlerini yok etti. Peru'nun başına bela olan hindiba, eşzamanlı bir bela olan farelerle dengelenmiş, denetim altına alınmış olabilir; bu konuda 16. yüzyıl yazarı Garcilaso de la Vega şöyle diyordu: "Her cinsten sayısız miktarda fare arazileri istila edip ekinleri yok etti."**

---

* **Christo ve Jeanne-Claude çifti:** Christo Vladimirov Javacheff (d. 13 Haziran 1935, Bulgaristan - ö. 31 Mayıs 2020, ABD) ve Jeanne-Claude Denat de Guillebon (d. 13 Haziran 1935, Fas - ö. 18 Kasım 2009, ABD). Çevre ile ilgili enstalasyon projeleri gerçekleştirmiş dünyaca ünlü sanatçı bir çift. Christo çiftinin dünyaca ünlü projeleri arasında Berlin'de yer alan Reichstag'ın ve Paris'te yer alan Pont-Neuf Köprüsü'nün paketlenmesi veya New York City'deki Central Park'taki Geçitler projesi gösterilebilir. (E.N.)

** Kolomb takası ve küresel etkilerini, bu kitabın yoldaşı *1493* kitabımda tartıştım.

Ekolojik kurtuluşa çok benzer bir olay, bir türün kendi yırtıcı düşmanının tehdidinden birdenbire kurtulması halinde de oluşabilir. 1920'lerde mekanize balıkçılığın ortaya çıkışıyla, Maine Körfezi'nden Grand Banks'e dek olan sulardaki morina sayısında radikal bir düşüş yaşandı. Morinalar gidince onların beslendiği denizkestaneleri düşmansız kaldı. Kısa bir süre sonra Körfez'in dibi, dikenli bir halı ile kaplandı. Denizkestaneleri yosunla beslenir. Nüfusları patlama yapınca bölgenin yosunlarını yok ettiler ve bazı bilim insanlarının "denizkestanesi bozkırları" dediği alanları oluşturdular.

Bu bölgede morina balığı, ekosistemi baştan aşağı düzenleyen bir türdü. Harvard'dan biyolog Edward O. Wilson'ın tanımına göre, ekolojik söylemle ifade edecek olursak "kemer taşı"* olacak türdeydi, "diğer birçok türün yaşamasını ve yok olmasını etkiliyordu". Kemer taşı türlerin ekosistem üzerinde orantısız, aşırı bir etkisi vardır. Wilson'a göre, onları çekip çıkarmak "'ekolojik' topluluğun bileşiminde önemli değişikliklere yol açar."

Kolomb'a kadar, yarıkürenin çoğunda Kızılderililer 'kemer taşı' durumundaki türdü. Her yıl çalıları yakarak, ormanları temizleyip yeniden oluşturarak, kanallar ve yükseltilmiş tarlalar yaparak, bizon avlayıp somon tutarak, darı ve manyok yetiştirerek ve Doğu Tarımsal Örgütlenmesi ile, Amerikan Yerlileri binlerce yıldır çevrelerini yönetiyorlardı. Cahoika'nın gösterdiği gibi hatalar yaptılar. Ancak genellikle topraklarında istikrarlı, esnek değişiklikler yaptılar. Bazı *milpa* alanlarında binlerce yıl çiftçilik yapıldı, aynı dönemlerde Mezopotamya, Kuzey Afrika ve Hindistan'ın bazı yerlerinde çiftçiler topraklarını bilmeden tahrip etmişlerdi. Sulama yapılan terasların büyük alanlar kapladığı ve toptan dönüşümün yaşandığı Peru gibi yerlerde istisnai olarak güzel şeyler yapılmıştı. Fakat tüm bu çabalar yakın ve sürekli bir gözetim gerektiriyordu. 16. yüzyılda salgın hastalıklar bölgeyi boşalttı.

Amerikan toprakları 1492'de boşaldı, tarihçi Francis Jennings'in deyimi ile "dul kaldı". Birdenbire düzeni bozulan ekosistemler, deprem sırasında bir bardaktaki çay gibi sallanıp çalkalandılar. Onları yalnız istilacı hindibalar ve fareler kuşatmadı, Amerikan Yerlilerinin ortadan çekilmesiyle, sınırlama ve engellerden kurtulan yerli türler patlama yaptı. İlk New England kolonicilerinin, ilkel ve sürekli olduğunu sandıkları orman, aslında şiddetli bir değişimin ve demografik çöküşün** ortasındaydı. Değişiklikler o denli feci ve geri dönüşü olanaksız bir derecedeydi ki geçmişten neredeyse hiçbir şey kalmadığını düşündürüyordu. Bu yanlıştır: Büyük ölçüde değişse

* **Kemer taşı:** Kemer eğrisini yapan taşlardan her biri. (E.N.)

** Nüfus azalışının. (Ç.N.)

de, topraklar ve insanlar bir yere gitmedi. Hem hepimizin üstünde yaşadığı dünya hakkında, hem de bu dünyaya çizdiğimiz zihinsel çerçeve hakkında, onlardan alacağımız dersler var.

Her Dört Kuştan Biri

Yaban güvercinleri su içerken, kafalarını göz hizalarına kadar suya sokarlardı. Yürürlerken kafaları gelişigüzel oynar ve sürekli sağa sola bakardı. Yaban güvercinleri, aç gözlü bir şekilde yerlerdi ve korkutucu tavırları vardı; karınlarını doyurduktan hemen sonra, sevdikleri bir yiyecek bulduklarsa, biraz önce yediklerini kusup toprağa gömerler ve yeni bulduklarını yerlerdi. Yiyeceklerini hızlı hızlı yerken bazen müzik sesi gibi cıvıldar ve insanlar bunu bir kız sesi sanırdı. O kadar çok kayın meyvesi ve meşe palamudunu çabuk çabuk yerlerdi ki bazen tünedikleri yerden düşer, yere çarpınca parçalanırlardı.

Yaban güvercinleri, tahıl taneleri ve fındık-fıstık gibi yiyebilecekleri şeylerin olduğu bir yer bulduklarında, öne doğru ilerleyen çizgi halinde bir saf oluşturur, kafaları bir aşağı bir yukarı, gagalaya gagalaya ilerlerlerdi. Meşe palamudu, kayın ağacı meyvesi, yaban mersini, kestane, çilek, böğürtlen, buğday, yulaf ve darı, tümü güvercinin yanardöner renkli tüylerinin olduğu gırtlağından aşağı iner, payını kapmak için arkadaki güvercinler, yol arkadaşlarının kafalarının üstünden sürekli kanat çırparak uçup en öne konarlardı. Ardından geridekiler *onların* üstünden uçardı. Kuşlar sürekli bir döngü biçiminde öne doğru ilerlerlerdi; doğa korumacı John Muir'in anımsadığına göre "uzaklardan duyulabilen, dönen bir tekerlek gibi, alçak tonda vızıldayan bir kanat çırpma gürültüsü" duyulmaktaydı.

Yaban güvercinleri çok kalabalık sürüler halinde uçarlardı, öyle ki uçarken dışkılarını yaptıklarında insanlar kapalı yerlere kaçmak zorunda kalırlardı. Muir çocukken, kalabalık bir kuş sürüsünün "birkaç bin dönümlük bir alandaki meşe palamutlarını birkaç dakika içinde silip süpürdüklerini" gördüğünü söyledi. Güvercinler, çiftlik arazilerine öyle sık zarar veriyorlardı ki 1703'te Quebec piskoposu güvercinleri resmi olarak aforoz etti. Bundan 110 yıl sonra sanatçı ve doğa uzmanı John J. Audubon bir keresinde güvercinlerin tek bir sürü halinde üç tam gün kafasının üstünden geçtiklerini görür. Audubon sonra şöyle yazar: "Gökyüzünü güvercinler kaplamıştı, gün ortası aydınlığını güneş tutulmasına benzer biçimde engelleyecek denli kalabalıktılar." Geceledikleri yere gidip baktığında "kilometrelerce uzunlukta, 60 santim derinliğindeki" bir kuş dışkısı tabakası görür.

> Güvercinlerin binlercesi gelip her yere konardı; etrafındaki ağaçların bütün dalları onlarla dolardı, hatta birbirlerinin üstüne bile tünerlerdi. Ara sıra tünedikleri dallar ağırlıklarını kaldıramaz ve kırılıp yere düşer, aşağıdaki dalların da üstüne düşüp kırdıkları için altta kalan yüzlerce kuş telef olurdu. Bu bir gürültü ve karmaşa manzarasıydı. (Bu kanat çırpması gürültüsünden) Yanındaki ile konuşmayı ve hatta en yakınındakine bağırmayı bile faydasız buluyordum.

Kuşlar üzerine yapılan bir çalışmanın yazarı olan Arlie W. Schorger'e göre Audubon'un zamanında Kuzey Amerika'daki her dört kuştan biri yaban güvercinidir.

Koloni döneminde Haudenosaunee'ler güvercin tüneklerinin etrafında toplanıp, toplu ziyafetler düzenlerlerdi. Seneca'lar (ittifaktaki altı gruptan biri) tarafından çocukken kaçırılan Horatio Jones, 1782 civarında Genesee ırmağı yakınlarında bir toplu güvercin avına katıldı. Alt dallara tünemiş olan kuşlar tıka basa yemişlerdi ve kaçamayacak kadar aptaldılar. Erkekler sırıklarla vurup veya ağaçları eğerek onları düşürüyordu. Çocuklar kafalarını kopartıyor, kadınlar da büyük taslarda kaynatıp veya ateşte tütsüleyip depolarda saklamak üzere kurutuyorlardı. Bazen Seneca'lar boyunlarından birbirine bağlanmış yarım düzine güvercin yavrusunu bir kerede yiyorlardı. Jones'un sonradan anımsadığına göre: "Bir festival mevsimiydi. Kamptaki en basit köpeğin bile midesi güvercin etiyle doluyordu." Haudenosaunee öğretisinde, kuşlar doğanın cömertliğini temsil eder; ruhani dünya tarafından, insanoğlunu doyurmak için seçilmişlerdir.

Kızılderili olmayanlar da güvercini, dünyanın zenginliğinin bir simgesi olarak görmüşlerdir; güvercinsever bir iş adamı şöyle demişti: "büyük bir coşkuyla yaşam ve enerji bahşeden cömert doğanın, yiyecek bolluğunun yaşayan nabzı atan, yüreği çarpan ve güzel bir örneği idi." Koloniciler kuşları ızgara yaptılar, tuzlu domuz etiyle birlikte haşladılar, tart içine koyup pişirdiler, tüylerini yolup şiltelerinin içine doldurdular, fıçılara doldurup kış için sakladılar ve sonra tüketmek için beslediler. İnanılması güç biçimde kentlerdeki avcılık ve atıcılık kulüplerine atış talimlerinde kullanılmak üzere gönderildiler.

Sonra, birdenbire, yaban güvercinleri ortadan kayboldu, Martha Washington'ın adını alan son kuş Martha 1 Eylül 1914'te öldü. Yaban güvercinleri doğanın cömertliğinin, eli açıklığının bir simgesi olarak hafızalarda kaldı fakat şimdi bu cömertliğin israfı, çarçur edilmesi, istismar edilmesini de temsil etmektedirler. 1947'de doğa koruma cısı Aldo Leopold, şimdiye dek

saptanabilen en büyük yuvaları olan ve avcıların bir buçuk milyon güvercini katlettiği yere bir anıt yaptırıp kuşlara adadı. Plaketinde şöyle yazıyordu: "İnsanoğlunun hırsından ve düşüncesizliğinden dolayı, bu türün soyu tükendi."

Güvercin zihinlerimizde kınanması gereken bir suç ve uyarı olarak yer almalıdır. Fakat eğer arkeologlar haklıysa bakir bölgelerin bolluk simgesi olarak düşünülmemelidirler.

Yaban güvercinlerinin gündelik yiyeceklerinin merkezinde ağaç yemişi vardı, bu meşe palamudu, kayın meyvesi, fındık, kestane ve benzerlerine verilen ortak addı, darıyı da pek severlerdi. Bunların tümü, Kuzey Amerika'nın doğusundaki Kızılderililer için de önemli yiyeceklerdi. Yaban güvercinleri ve Amerikan yerlileri ekolojik bakımdan rakiptiler.

"Bu rekabetin beklenen sonucu ne olabilirdi?" diye sordu, Atlanta'dan danışman arkeolog Thomas W. Neumann. Neumann Kızılderililerin ağaç yemişleri ve darı için; geyik, rakun, sincap ve hindiyle de çatışma halinde olduklarını fark etti. Arkeolojik kazılarda bulunan kemiklerinde de belgelediği gibi, bunların tümünü kuşkusuz büyük bir şevkle avlamışlardı. Neumann'ın işaret ettiği gibi, Kızılderililer aslında bunların gebe veya yeni doğum yapmış olup süt veren dişilerini arıyorlardı; bugünkü avcılara bu durumdaki hayvanlara dokunmamaları bildirilir. Yaban hindisini, ilkbaharda yumurtlamadan hemen önce avlarlardı. (Eğer yumurtlamalarını bekleseler, yavrular palazlanınca dişilerle çiftleşip, soylarını sürdüreceklerdi.) Amaç onları ağaçlardaki kabuklu yemiş için olan rekabette elemine etmekti. Uygulama çok tutarlıydı. Neumann'ın bana dediğine göre, Kızılderililer geyik, rakun ve hindi varlığını kasıtlı olarak azaltıyor olmalıydı.

Yaban güvercinleri özelinde, onların kabuklu yemiş ve darıya olan Brobdingnag* tarzı aşırı iştahları yüzünden Kızılderililerin bunları sayılarını azaltmak amacıyla avladıkları düşünülebilir. Dolayısıyla, arkeolojik kazılardan onların bir hayli kemiğinin çıkmış olması gerekirdi. Ancak Neumann'ın bana söylediğine göre "orada değildiler, görünüşe göre insanlar onları yememişti". Güvercinleri toplu halde tünediklerinde hasat etmek, Seneca'ların avlanmasının gösterdiği gibi, çok kolaydı. "Eğer onları avlamak çok kolaysa ve doğal olarak insanların en az emek harcayarak en çok yararı elde etmek isteyecekleri düşünülürse, arkeolojik kazı yerlerinin bunlarla dolup taşması gerekir. Ama hiç de öyle değil." Neumann'a göre sonuç kesindi: Kolomb'dan önce yaban güvercinleri bu denli çok değildi.

---

* **Brobdingnag:** Jonathan Swift'in *Gulliver'in Seyahatleri* adlı kitabında adı geçen ve her şeyin aslından çok büyük olduğu ülke. (Ç.N.)

"Olan şuydu: Avrupalıların gelişi ekolojik dinamikleri öyle bir değiştirdi ki yaban güvercinleri uçup gittiler." Audubon'un gördüğü kuş izdihamı "bir nüfus patlaması idi; bu da her zaman için, ekolojik sistemin olağanüstü oranda bozulmasının bir belirtisiydi."

Neumann'ın tezlerine ilgi duyan Cahokia araştırmacısı William I. Woods ve Göttingen Üniversitesi'nden çevre tarihçisi Bernd Herrmann, Cahokia ve yakın çevresinde günlük beslenmeye ilişkin altı arkeolojik çalışma yaptılar. Hepsi de Audubon'un ziyaret ettiği, muazzam güvercin tüneğine yakın sayılırdı. Çalışmalarda hanelerdeki yiyecek kalıntıları incelendi ve yaban güvercinlerinden kalan çok az iz bulundu. Herrmann ve Woods şöyle yazar: Cahoika'lıların "hemen hemen diğer her türlü hayvansal protein kaynağını tükettikleri göz önüne alındığında; yaban güvercinlerinin ciddi miktarlarda sömürülecek ya da tüketilecek denli çok olmadıkları sonucuna varılmalıdır.

Bazı arkeologlar bu çıkarsamaları, yaban güvercinlerinin kemiklerinin korunmaya uygun olmadığı temelinde eleştirmişlerdir. Eğer öyleyse, onların yokluğu, Kızılderililerin bu türü yiyip yemediğine ilişkin bir şey açıklamaz. Fakat altı Cahokia projesi de bol miktarda kuş kemiği, hatta balık kılçığını ortaya çıkardı, bir tanesinde 72 kuş türüne ait 9053 kemik çıktı. Woods dedi ki: "Biraz yaban güvercini kemiği buldular ancak, yalnızca biraz. Şimdi... Bunlar protein almak zorunda olan aç insanlardı. Yaban güvercini kemiklerinin olmamasının en basit açıklaması, yaban güvercinlerinin olmamasıdır. Bu, 1492'den önce az bulunan bir türdü."

Yaban güvercinleri, büyük bir olayın örneğiydi. Doğa uzmanı Ernest Thompson Seton'a göre, Kolomb'dan önce Kuzey Amerika'da 60 milyon bizon, 30 ilâ 40 milyon arası çatal boynuzlu geyik,* on milyon iri boynuzlu geyik, on milyon katır geyiği (Cariacus macrolis) ve iki milyon kadar dağ koyunu** bulunuyordu. Altmış milyon bizon! Düşünmek bile hayal gücünü zorluyor. Bizonlar saatte 45 kilometre hızla saatlerce koşabilir ve ağır, boynuzlu kafalarını, koçlar gibi tos vurmakta kullanabilirler. Yetişkinleri bir tona ulaşır. Altmış milyon bizon demek, otuz milyar kilo ağırlığında homurdanan, hızlı hareket eden memelinin, ayaklarının altındaki düzlükleri sert darbelerle dövüp ezmesi demektir.

Seton bu hesabı 1929'da yaptı, bugün hâlâ geniş ölçüde kabul görmektedir. Ekolojistler, o günden beri daha karmaşık teorik araçlar kullanarak

---

* Antilocapra americana. (Ç.N.)

** Kanada koyunu. (Ç.N.)

1920'lerde Massachusetts'teki Northampton yakınlarında Amerikan Yerlilerine ait bol miktardaki darı kümelerinin fotoğraflarının da gösterdiği gibi, Amerikan ekosistemindeki Kızılderili etkisi dönüştürücü, ustalıklı ve kalıcı idi. Darı, bu terk edilmiş çayırlarda yüzyıllarca ekilmemişti fakat bu toprakların gerçek sahiplerinin el emekleri, onları görecek gözler için orada kalmıştı.

Peru'daki Colca Vadisinin tarımsal terasları gibi, Mezoamerika ve And'larda hâlâ binlerce kilometrekarelik alanları kaplayan yerler Amerikan Yerlilerinin topraklarını hâlâ başarıyla işlemelerinin sessiz tanıklarıdır.

daha düşük sayılar buldular; etolojist* Dale Lott, 2002 yılında, "ilkel Ame-

* **Etolojist:** Hayvan davranışları bilimcisi. (Ç.N.)

Lima'nın güneyindeki kıyı kasabası Pisco yakınlarındaki bu büyük Kızılderili sulama sistemi 'kalkınmacıların' buldozerlerine yenik düştü, fotoğraf 1931 tarihlidir.

rika'"daki bizon sayısını 24 ilâ 27 milyon olarak verdi. Yine de çoğunluk Seton'un temel tezlerini benimsemeyi sürdürdü: İlk kolonicilerin gördüğü Amerika gürleyen sürüler, gökdelen gibi ağaçları olan ormanlar ve balık kaynayan göllerin olduğu yabani topraklardı. İlk kolonicilerin gördüğü Amerika'nın verimli av alanlarıyla dolu olduğunu söylerler. Fakat kıtalar uzun süre böyle kalmamıştı. Aslında bu cennet misali dünya farkında olmasalar da, büyük ölçüde Avrupalının yarattığı bir dünya idi.

Kolomb döneminde, Batı Yarıkürenin insanın elindeki bir fırça ile baştan aşağı resmi yapılmış dense yeridir. Bugünkü Birleşik Devletler topraklarının üçte ikisinde, başta güneydoğusunu saran teraslandırılmış ve sulanan alanlarında olmak üzere, tarım yapılmaktaydı. Ortabatıdaki ve güneydoğudaki darı tarlaları arasında binlerce höyük arazilerin üstüne dizi dizi işlenmişti. Doğunun deniz kıyısındaki ormanları, kıyıdan içeri doğru traşlanmış ve şimdi yerlerini sıra sıra çiftliklere bırakmıştır. Somon ağları, kuzeybatıda okyanusa dökülen her akarsu boyunca gerilmişti. Ve neredeyse her tarafta Kızılderililerin yangınları vardı.

Rio Grande'nin güneyinde, Kızılderililer Meksika havzası ve Yucatán yarımadasını tarım yapmaya uygun yapay bir çevreye dönüştürdüler. Teraslar, kanallar ve uzun taş yollar, And'ların batı kenarı boyunca dizilmişlerdi. Yükseltilmiş tarlalar ve bağlantı yolları Beni'yi kaplamıştı. Tarım Arjantin ve orta Şili'ye dek uzanmıştı. Kızılderililer devasa Amazon ormanlarının belki de dörtte birini çiftlik ve tarımsal ormana ve bir zamanların ormanlık And'larını otlak ve çayırlara dönüştürdüler (İnka'lar yakacak temini için çiftlik ağaçları dikiyorlardı).

Tüm bunların, hayvan varlığı üstünde de etkileri vardı, bir anlam ifade ediyordu. Woods'un bana söylediğine göre Cahoika büyüdükçe, darı tarlaları da büyüdü. Bilindik nedenlerden dolayı çiftçiler, bufalo sürülerinin girdikleri tarlalarını ezip çiğnemeleri olasılığından pek hoşlanmazlardı. Geyikler, yassı boynuzlu geyikler veya yaban güvercinleri azalıncaya kadar onları avladılar. Aynı zamanda, bu türleri yararlı olabilecekleri daha uzak yerlere yönlendirmeye de çalışıyorlardı. Woods şöyle dedi: "Net sonuç, bu hayvanları bir kol boyu uzakta tutmak oldu. Toplam bizon sayısı bir miktar azaldı fakat onlar bu hayvanların birkaç gün uzaklıktaki çayırlarda avlanmaya hazır durmalarını istiyorlardı."

Hastalık, Kızılderilileri topraklardan silip süpürünce, tüm bu ekolojik *eski rejim* çöktü. Hernando De Soto'nun araştırma ekibi 16. yüzyılın başlarında 4 yıl boyunca güneydoğuda ite kaka dolanırken insan kalabalıkları görmüşlerdi ancak tek bir bizona bile rastlamadılar. (Onları tarif eden bir kayıt yok, böyle olağanüstü bir hayvanı görüp de, ondan söz etmeyecek bir tarih yazıcısı bulmak pek mümkün değildir.) Yüz yıl sonra, Fransız kâşif La Salle kano ile Mississippi'den aşağıya doğru bir yolculuğa başladı. De Soto'nun zengin kentler bulduğu yerde, La Salle, "insanların donuk ve belirsiz izleriyle tekdüzeleşmiş olan tenha bir yer"le karşılaştı, diye yazar 19. yüzyıl tarihçisi Francis Parkman. Fransızlar her yerde, nehir kıyılarına kadar ulaşan büyük çayırlarda otlayan ve sürüler halinde dolaşan bizonlarla karşılaşıyorlardı. Calgary Üniversitesi'nden bizon araştırmacısı Valerius Geist'a göre, Kızılderililer ortadan kalktığında, kabarık postlu bu yaratıklar hem yayıldıkları alanları hem de sayılarını bir hayli artırmışlardı. Onun görüşüne göre, "bizonların Kolomb sonrası artışı" büyük ölçüde "Avrasya hastalıklarının Kızılderili nüfusunu ve bunun da [Kızılderililerin] bizon avlamasını azaltmasına" bağlıydı. Gürleyen kalabalık sürüler için normal olmayan bir durumdu; bu toprakların daha önce hiç görmediği, bir daha da hiç göremeyeceği bir şeydi.

Bu, başka türler için de geçerli olabilir. Utah eyaletinden vahşi yaşam

ekolojisti Charles Kay'in söylediğine göre, "Eğer iri geyikler tüm bu sürede burada büyük miktarlarda olsalardı, [arkeolojik] kazı yerleri iri geyik kemikleriyle dolup taşardı. Yellowstone Ulusal Parkı çevresindeki artık alanlarında bundan 500 yıl önce, yani büyük salgınlar döneminde ilk kez büyük miktarda ortaya çıktıkları anlaşılıyor. San Luis Obispo'daki California Eyalet Politeknik Üniversitesi'nden coğrafyacı William S. Preston'a göre, Avrupalılarla ilk temasa dek, ılık California kıyıları yoğun bir nüfusa sahipti. Kolomb'dan sonra her şey değişti. Kızılderili nüfusu çöktü. İstridye ve midye sayısal olarak patlama yaptı; boyutları da büyüdü. Av hayvanları toprakları istila etti. Sir Francis Drake 1579'da San Fransisco limanına geldi ve bir bolluk ülkesi gördü. Ve şöyle dedi: "Sonsuzluk, o çok büyük ve şanslı olan geyiğin yoldaşıydı". Yalnızca yüz yıl önce kıyı şeridinin çok daha sakin olduğunu ve çok daha az geyik bulunduğunu nereden bilebilirdi ki?

Tüm bu savlar bir anda coşkuyla benimsenmedi. Özellikle Kay'in iri geyikler üzerine yaptığı çalışma şimşekleri üstüne çekti. İri geyikler büyüktür ve Kızılderililer yakaladıkları yerde onları kesmiş olabilirler, bu da kalıntıların bulunduğu artık alanlarında az miktarda geyik kemiği bulunabileceği anlamına gelir. Amerikan yerlilerini katletmenin, onların yönettiği ekosistemin de katledilmesi olduğu, yine de ekolojist ve arkeologların giderek daha hemfikir oldukları bir husustur. İlk Avrupalıların gördükleri Doğu ormanları genelinde yer alan açık, park benzeri alanlar hızla doldu. Daha önceki sakinlerinin bu konudaki becerisine sahip olmadıkları ve onların yaptığı sıklıkta yakmadıkları için ormanlar yoğunlaştı. Başıboş bırakıldığı için darı tarlaları önce yabani bitkilerle, sonra otlarla, en sonunda da ağaçlarla doldu. Atam Bilington'ın torununun torunu fark etmemiş olabilir fakat Thoreau'nun hayran kaldığı balta girmemiş ormanı Billington hiç görmemişti. Tabii ki sonra Avrupalılar New England'ın kabuğunu soyup onu ağaçsız, çıplak bir hale getirdiler.

Yeni gelenler Batı'ya doğru ilerledikçe onları bir hastalık dalgası, ardından da ekolojik bir keşmekeş izliyordu. Hastalık ürkütücü bir hızla zirve yaparken, ekolojik karmaşanın etkisini göstermesi bazen yüz yıl alıyordu ve onu da birçok artçı şok izliyordu. Tarihçi Stephen Pyne şöyle yazdı: "16. ve 17. yüzyılda bakir bölgelere rastlanmıyordu; onlar 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında oluşturuldu." Eski el değmemiş bakir bölgeleri yok etmek şöyle dursun, Avrupalılar onu kalıcı bir biçimde *oluşturdular*.

1800 yılı civarında yarıküre yapay bakir bölgeler yoğunluğu yaşıyordu. Denevan'ın yazdıklarına göre, eğer " ilkel orman" insan varlığı tarafından kirletilmemiş ağaçlık alan demekse 19. yüzyılda, bunun 17. yüzyıldaki

miktarından çok daha fazlası mevcuttu.

Demografik felaketin ürünü olan, yeni yaratılmış bakir bölgeler aslında güzeldi. Fakat Kızılderili mezarları üstüne inşa edilmişti ve aslında her bir parçası, Maya tapınaklarının kalıntıları gibi birer harabe halindeydi.

Tuhaf Kıyılar

Bir keresinde, yıllık taşkın sırasında, sular kıyıların üstünden yükselip, iç kısımlara kilometrelerce sokulduğu zaman Orta Amazon'daki Santarém'e gitmiştim. Orman yolları kanallara dönüşmüştü ve insanlar ağaçların arasından teknelerle gidip geliyordu. Çiftçiler taşkın ovalarında direkler üstünde evler, ambarlar ve ahırlar inşa ettiler. İçeride sıkıntıdan patlayan sığırlar, ahırın penceresinden kafalarını uzatıp kapı önünde oynayan pembe yunusları seyrederlerdi. Aşağı-yukarı hareket eden dönümlük yeşil alanlar olan Amazon'un ünlü "yüzen adalar"ı akıntı ile sürüklenirdi. Eko-turistler, sular altında kalmış ormanın içinde motorlu teknelerle dolaşıyorlardı. Çocuklar, onların peşinden yassı kayıklarla gidip onlara inanılmaz güzellikteki meyvelerden torbalar dolusu satmaya çalışıyordu.

Santarém'in merkezinde, telefon direkleri, maliyeti karşılayabilen tropikal ülkelerde olduğu gibi, çimentodan yapılmıştı. (Tahtadan olanlar yeniyordu.) Yetkililer kasabanın kenarında ağaçları keserek direkler oluşturdular ve ihtiyaç olan yerlere destek amacıyla ulaştırmak istediler. Uyuşuk davranan kasaba işçileri, direkleri yapmak için, dalları budamadılar, kabuk ve sarmaşıkları sıyırıp temizlemediler ve hatta beyaz karıncaların tümsek biçimindeki yuvalarını bile yıkmadılar. Belki de 1 kilometre sonra, kereste kullanmayı bırakarak kablo hatlarını dallara bağlayarak çektiler. Bundan sonrasında nehirdeki yerleşim yalnızca su kenarlarındaki kayalıklara kurulmuş küçük köylerde görülüyordu. En büyük binalar her zaman Pentecostal veya Adventist mezheplerinin kiliselerine aitti. Turistlerle olan işlerini bitiren çocuklar kilisenin kirli kırmızı avlusunu doldurarak bağıra çağıra uçurtma uçuruyorlardı. Bazen uçurtmaların kenarına bir traş bıçağı iliştirip uçurtmalarının iplerini kesme savaşı yaparlardı. Kırsal Brezilya'nın futbol dışındaki temel sporu Uçurtma Saldırısı gibi görülüyordu.

Topluluklar arasında nehir trafiği ok gibi hızlı akıyordu, tekneler hâlâ uzun sırıklarla dibi iterek hareket ettirilip bir dedikodunun yayılma hızıyla, adeta seksek oyunundaki gibi bir gider, bir gelirlerdi. Taşkın mevsiminde, nehrin kıyısındaki küçük ağaçlar, dallarının tepesine kadar suya batar. Onlardan on metre yüksek olan, uzun kapok ağacının kırmızı meyveleri aşağı

sarkardı, her bir kırmızı meyve mükemmel şekilde durgun sudan yansırdı. İnsanlar *furo* denen ve yeşilliklerin içinden geçen dar tünellerden kestirme yollar oluştururlardı. Anna Roosevelt'in eski kazı yerlerinden Taperinha denen eski plantasyonu* ziyaret ettiğimde, dümendeki adam tekneyi birden dosdoğru ormana çevirdi. 300 metre uzunluğunda ve 2 metre genişliğinde bir *furo*ya girdik. Bana bazı *furo*ların yüzyıllardır var oldukları söylenmişti. Kolomb öncesinden beri ormanda su otoyolları vardı.

Bütün bunlar turist broşürlerinde "bakir bölgeler" olarak tarif edilir. Eğer yeni kuşak araştırmacılar haklılarsa, durum böyle değildir. Aslında bazı kişiler şu an Amazon'da 1491'dekinden daha az insanın yaşayabileceğini düşünüyor. Bizim tekne *furo*da süzülürken orman gökyüzünü bir şemsiye gibi örtüyordu. Birkaç yüz metre sonra insan varlığı gözükmez oldu. Kendimi yalnız ve küçük hissettim fakat bir yönden de tuhaf bir biçimde, bir tür yücelik hissi veriyordu. Eğer beni çevreleyen bakir bölge olmasaydı, nasıl hissedilebilirdi bu?

Avrupalı ve ABD'li çevreciler, ormanlarda hiçbir zaman kesim yapılmaması veya onların kullanılmaması konusunda ısrarcıdırlar, mümkün olduğu kadar insansız alanlar olarak kalmalarını isterler. Terapatik nihilizmin** ekolojik yansıması olarak, nehir havzasının kendi unsurları ile baş başa bırakılmasını isterler. Karşılaştığım Brezilyalılar bu öneriye biraz mesafeli duruyor. Evet, evet biz de çevrenin korunmasından yanayız, diyorlardı. Fakat aynı zamanda burada yoksullukla boğuşan milyonlarca çaresiz insan var. Sizler *ekonominizi* geliştirmek için ormanlarınızı *dümdüz ettiniz*, ormanlarınızın içini şeritler halindeki tarlalarla halı gibi kapladınız. Niye *bizler* de aynısını yapmayalım? Eğer sizler şimdi daha fazla orman *istiyorsanız*, neden kendi şerit tipi avm'*lerinizi* yıkıp oralara ağaç *dikmiyorsunuz*? Çevrecilerin buna yanıtı şuydu, evet, evet, biz de yoksullara yardım edilmesinden yanayız. Fakat tropikal ormanları yok ederseniz refah yaratmış olmazsınız. Yalnızca toprağı tahrip edersiniz. Amazonya'yı çorak topraklar haline getirmek, kimseye yarar sağlamaz.

Sağırlar arasındaki diyaloglar o denli sık tekrarlanıyordu ki taraflar klişeleşmiş fikir manzumelerini adeta ezbere okuyorlardı. Bir anlamda söylenenlerin bir ağırlığı olmuyordu çünkü çevreciler, ya Londra, Berlin veya San Francisco gibi zengin yerlerde yaşıyor, ya da en azından bu çevrelerin fikirlerini yansıtıyorlardı. Kalkınmacı fikirleri savunanlar çoğunlukla São Paulo, Rio de Janeiro veya Amazon'a binlerce kilometre uzaktaki diğer

* **Plantasyon:** Ekim yeri. (Ç.N.)

** **Terapatik nihilizm:** Tedavi edici, yatıştırıcı hiçlik; hiçbir şey yapmamanın verdiği huzur. (Ç.N.)

Brezilya kentlerindendi ve kültürel olarak o yöreye en az çevreci kentler kadar yabancıydılar. Eduardo Neves bana şöyle dedi: "São Paulo'dan geldiğimizi söylediğimizde (Amazonya'lı) insanların yüzlerini görmeliydiniz. Güney Illinois'ye, New York'luların gelmesi gibiydi, belki de daha kötüsüydü. Tanrım, uzaylılar burayı istila etti. Bize hastalık bulaştırmadan hepsini öldürün."

Aynı zamanda, çevrecilerle kalkınmacılar arasındaki çatışma da göz ardı edilemez. Sonuç olarak, tehlikede olan dünyanın en büyük ormanıdır. Ve benzer tartışmalar, koruma altına alınması gereken yüzlerce veya binlerce yerde yapılıyor. Karmaşık kişisel çıkarlarla bağdaşmayan bu tartışma, Batılı felsefe geleneğinde "*nomos*" ile "*physis*" arasındaki en eski tartışmadır. Eski Yunanlılar var olmayı, *nomos* (mantık/düzen/beceri) ile *physis* (mantıkdışılık/kaos/doğa) arasında bir mücadele şeklinde gördüler. Thoreau, çevresel söylemde, pervasızca yıkıma uğratılabilecek toprakların el değmemişlikle bezenmiş olduğunu gördü ve bunu "*physis*"in temsil ettiğini düşündü. *Physis* şöyle der: Bırak doğa rehberimiz olsun; çevrenin yolundan çekil, o kendini nasıl sağlıklı tutacağını bilir. *Nomos*, tüm arazilerin oluşturulduğunu öne süren postmodern bir filozoftur, bu araziler geçmişten gelen bir temele dayanmaz, doğuştan gelen nitelikleri yoktur, yalnızca şansın ve insan faaliyetinin basit bir yansımasıdır. *Nomos'a* göre ekolojik oluşumlardan hiçbirinin bir diğerine doğasından gelen bir üstünlüğü yoktur, tümü insan tercihlerinin bir sonucudur (hatta hiç insan yaşamayan yerler bile, oralara gitmeme tercihimizin bir sonucudur).

Bölgeler üstündeki Kızılderili etkisinin büyüklüğü ve önemi, bizi *nomos* saflarına itiyor. 1983'te Cronon, New England kırsalının tarihini anlatan bir dönüm noktası olan *Ülkedeki Değişimler (Changes in the Land)* adlı kitabını yayınladı. Orada, genelde anlaşıldığı gibi bakir toprakların, Birleşik Devletler'in doğusunda var olmadığını ve binlerce yıldır da var olmamış olduğunu yazar. (Birkaç yıl sonra Denevan, bu yaygın el değmemişlik düşüncesini "bakirlik efsanesi" olarak niteledi. Cronon el değmemişliğin olmadığı tezini, *New York Times*'ta makale olarak yayınladığında çevreciler ve ekolojistler onu relativizm* ve postmodern** felsefe bataklığına batmakla suçladılar. Yüzlerce dipnotun eşliğindeki heyecanlı akademik atışmalar

---

* **Relativizm:** Görecelik. Felsefenin bilgi anlayışında mutlak ve nesnel gerçek anlayışından ayrılması, bilginin kesinlik ve genel geçerliliğinden şüphe etme şeklindeki alt bölümü. Bütün bilgilerin göreli olduğu önermesi bu akımın başlıca argümanıdır. (E.N.)

** **Postmodern:** 1960'lardan sonra kullanılmaya başlanan, modernizmin sonrası ve ötesi anlamında bir tanımlamadır ve modern düşünceye ve kültüre ait temel kavram ve perspektiflerin sorunsallaştırılmasıyla ve hatta bunların yadsınmasıyla birlikte yürütülmektedir. (E.N.)

birbirini izledi. Bu, büyük ölçüde biyologlar tarafından yazılmış olan ve postmodern felsefe ile çatışan tek tük kitapların ilkidir. Diğer bir kitap, 1998'de basılmış olan *Büyük Yeni Bakir Bölge Tartışması (The Great New Wilderness Debate)* idi, kendilerini samimi olarak "Avro-Amerikalı olarak tanımlayan iki felsefeci tarafından hazırlanmıştı... kültürel meşruiyetlerini, kolonicilik sonrası soylu Batı uygarlığının, küresel hegemonyacı biçiminden miras almışlardı."

Akademisyenlerin samimi olduğu kadar anlaması güç konuşma tarzlarını, şimdi benim yaptığım gibi iğnelemek kolaydır. Yine de filozofların kaygıları anlaşılabilirdir. Amazon *furo*'sunda başımın üstünü örten ağaçlar, benden öte bir şeyin varlığını hissetmeme yol açtı, ormanda tek başına yürüyen herhangi birinin içinde doğabilecek bir duyguya. Kendi kuralları ve çekinceleri olan, benim içimden kaynaklanmayan bir şey. Yine de ormanın insanlar tarafından biçimlendirildiği savı insanoğlundan daha büyük ve daha derin herhangi başka bir şeye açık kapı bırakmıyordu.

Doğanın kural dışı olduğunu kavramak her şeyin tamam olduğu anlamına gelmez. Korkular yanlış bir bakir bölge tanımını ormanla ilişkilendirmekten kaynaklanmaktadır. Bilakis geniş topraklar, doğal ve sosyal güçlerin karşılıklı etkileşim içinde olduğu bir arenadır; bir tür gösteri, diğerleri gibi, sahneye koyanların tümüyle denetimi altında olmayan bir gösteri.

Amerikan Yerlileri, kıtayı uygun gördükleri gibi yönettiler. Modern uluslar da aynısını yapmalıdır. Eğer topraklarını mümkün olduğu kadar 1491'deki durumuna döndürmek istiyorlarsa dünyanın en büyük bahçelerini yaratmak zorundadırlar.

Bahçeler, birçok amaç için, birçok farklı araç gereçle tasarlanırlar fakat tümü doğal güçlerle işbirliği halindedir. Bunları yapanların pek azı, geçmişten herhangi bir şeyi yeniden düzenlediklerini veya yeniden inşa ettiklerini söyler ve sonuçlar hiçbir zaman tam olarak onların denetiminde olmaz. Bunun yerine sahip oldukları en iyi araç-gereçleri ve toplayabildikleri tüm bilgileri kullanarak *geleceğin çevrelerini yaratmak* için çalışırlar.

Eğer alınacak bir ders varsa, o da bu toprakların eski gerçek sakinleri gibi düşünüp, ufkumuzu geçmişin çevresini yeniden inşa etmekle sınırlamamalı; onun yerine gelecekte yaşanacak bir dünyayı oluşturmaya yoğunlaşmalıyız.

Final

11.
Büyük Barış Yasası

Avrupa'daki Nazi işgalinden kaçan yazar Vladimir Nabokov ve ailesi 1940 ilkbaharında bir gemiyle Birleşik Devletler'e geldi. Her ne kadar Nabokov soylu sınıfa ait bir Rus aileden gelse de, doğduğu ülkede yaygın olan kölelik sisteminden nefret ediyordu. Ülkeye giriş yaparken Manhattan limanındaki düşük rütbeli Birleşik Devletler gümrük görevlilerinin onun aristokrat ve soylu kimliği karşısında el pençe divan durmamalarından memnun olmuştu. Bir ara şöyle yazmıştı, "iki görevli bavulumu açıp da içinde iki çift boks eldiveni görünce, onları takıp, boks yapmaya başladılar. Üçüncü bir görevli benim kelebek koleksiyonumla ilgilendi ve hatta onlardan birinin "kaptan" türü olduğunu söyledi. Boks ve kelebek sohbeti bitince, gümrük görevlileri bavulumu kapatıp gidebileceğimi söylediler." Onların açık sözlü, hatta kimseyi takmayan tavırları, herkesin aynı sosyal düzeyde olduğunu düşündürüyordu ve bu onu etkilemişti.

Nabokov, Amerikalılar ve Avrupalılar arasındaki farklılığa şaşıran ilk göçmen değildi; bu kültürel farklılığı, diğerleri gibi Henry James de, Amerikalılardaki "demokrasi ruhu"na bağlıyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, bu ruhun hem olumlu hem de olumsuz sonuçları vardı. Herhangi birinin, bir diğeri kadar iyi olduğu duygusu, girişimci kendine güven duygusunu geliştirirken, diğer yandan da yabancıların politik cehalet dediği olguya yol açıyordu. Öyle veya böyle bu ruh, Amerika'nın dünyaya en büyük armağanı olarak tanımlanır. Londra ve Paris'teki zengin borsacılar, gururla çalışan sınıflarının aksanı ile konuşurken, izleyiciler La Scala'ya spor kıyafet ve lastik ayakkabı ile giderken, Güney Afrikalılar ve Taylandlılar "*Starsky ve Hutch*" da olduğu gibi, polisin şüphelilerin yüzüne haklarını okumamasından yakınır, Kahire'de hükümet karşıtı protestocular "We Shall Overco-

me" şarkısını Mısır aksanında söylerken; sosyal ve yasal yetkililerin suratlarının asılmasına, kaşlarının kalkmasına neden olan tüm bu tavır ve davranış biçimleri, nerede meydana gelirse gelsin, diğerlerinden farklı olan bir Amerikan tarzını yansıtıyordu... Kuşkusuz özgürlük havarileri birçok yerde çıkmıştır. Fakat kahir ekseriyeti Amerikan örneğinden esinlenmiştir veya belki de Amerikan yerlisi örneği demeliyiz. Amerikan Yerli Kültürü kaynakları arasında özellikle Haudenosaunee'ler bulunmaktadır.

Seneca, Cayuga, Onondaga, Oneida, Mohawk ve 1720'den sonra da Tuscarora ve Haudenosaunee'ler arasındaki gevşek askeri ittifak, Kolomb'dan önceki iki yüzyılda ve Kolomb'dan sonraki iki yüzyılda Rio Grande'nin kuzeyindeki, izlenen belki de en büyük yerli politikası idi. Kanıtlar kesin değildir fakat avcı-toplayıcı halklarla komşu olan Beş Ulus'un ataları, buzullar Finger Lakes'ten çekildiğinden beri anayurtlarında yaşıyor olabilirler. Finger Lakes New York eyaletinin ortasında kedi tırmığı gibi uzanan on bir derin ve dar göldür. MS 1000 civarında Kızılderili tarımının ünlü üçlüsü darı, fasulye ve kabak, bu bölgede ortaya çıktı. Tarımı geliştiren Finger Lakes halkı beş ana grupta birleşip, bölgenin tepelerine çiftlikler sıraladı. Toplayıcılıktan tarıma geçen toplumlarda zaman zaman olduğu gibi nüfus arttı. Yeni gelişen kültürler birbirleriyle çatışmaya alıştılar çünkü bir aile üyesinin kaçırılması, yaralanması veya öldürülmesinin intikamı alınmak zorundaydı, her şiddet olayı, vahşi bir misli ile mukabele sarmalına yol açıyordu. Bu vahşi ortamda bir kahraman ortaya çıktı: Deganawidah, Barıştırıcı.

Deganawidah'nın yaşamı hakkında çok az şey biliniyor; arkeologlar onun gerçekten yaşadığı ya da tümüyle hayal âleminin bir efsanesi olduğu konusunda fikir birliği içinde değiller. Çeşitli gelenekler, onun geçmiş yaşamı hakkında farklı kayıtlar ortaya koymuştur fakat çoğunluk Deganawidah'nın Beş Ulus'un mensubu olmadığını söyler. O, uzaklarda, kuzeydeki bir köyde, bakire bir kızdan doğmuş, şaman bir yabancı idi. Geçmişini silerek yeni bir başlangıç yaptı, beyaz taştan yapılmış bir kanoya binerek baba ocağını terk etti. Adirondack ve Allegheny ormanlarında dolandı; sonra, sürekli şiddetin ve muhtemelen de zaman zaman yamyamlığın görüldüğü bir yere geldi.

Deganawidah'nın bir barış çağrısı vardı ancak bunu rahatça duyurup ilan edemiyordu çünkü trajik bir kusuru vardı: Konuşmasında ileri derece peltelik, belki de kekemelik vardı, ünlü bir hatip, Onondaga'lardan Ayenwatha ile bir biçimde temas kurdu. (Bu adam, "Hiawatha" adıyla Henry Wadsworth Longfellow'un aynı adı taşıyan tarihi kahramanlık şii-

rinin başkahramanı idi.) Deganawidah'nın sözcüsü olan Ayenwatha ile bu iki adam, Onondaga'ların güçlü lideri Tododaho'ya karşı çıktılar. O, kendi doğrultusunda bir şamandı, barış düşüncesini bir ihanet olarak kabul eden ve kafası kibirli bir şiddet mantığına kilitlenmiş savaşçı bir liderdi. Birbirini izleyen çatışmalar sonucu Tododaho, Ayenwatha'nın üç kızını öldürüp barış arayışını neredeyse rayından çıkarıyordu. Şiirin başka versiyonlarında kızlar başka bir grubun saldırısı sonucu öldürüldü. Her nasıl olmuşsa, Ayenwatha, bir daha herhangi bir ana babanın böyle bir kayıp yaşamasını önlemek için çaba göstereceğine ilişkin yemin etti ve Deganawidah'nın fikirlerini yaymaya kendini bir kez daha adadı.

Yıllar sonra Deganawidah ve Ayenwatha Seneca, Cayuga, Oneida Mohawk'ları, sürekli birbirleriyle savaşmak yerine, aralarında ittifak kurmaları için ikna ettiler. Tododaho ve Onondaga'lar bunu reddetmeyi sürdürdüler. Bir toplantıda, Deganawidah tek bir ok alıp Tododaho'dan onu kırmasını istedi, o da onu kolaylıkla kırdı. Sonra beş oku bir araya getirip bağladı ve Tododaho'dan bunların tümünü aynı anda kırmasını istedi. O da bunları kıramadı. Deganawidah, aynı biçimde Beş Ulusun her birinin kendi başlarına zayıf olduklarını, bir araya gelip birleşmedikçe karanlığın içine düşeceklerini söyledi.

Deganawidah'nın uyarısından kısa bir süre sonra, güneş tutulması oldu. Sarsılmış olan Tododaho, Onondaga'ları oluşmakta olan ittifaka katmayı kabul etti. Fakat sıkı bir pazarlık yürüttü ve bugünkü New York'un Syracuse kentinin altında kalmış olan, Onondaga'ların merkez köyünün, konfederasyonun karargâhı olmasını talep etti. Tarihin tüm sarsıntılarına karşın Onondaga'lar, bugüne dek Haudenosaunee'ler için konsey ateşini sönmeden korumuştu. Ve Tododaho adı ittifakın baş sözcüsünün unvanı olarak kaldı.

Deganawidah, yeni ittifakın çalışma kurallarını, Haudenosaunee anayasasında ortaya koydu: Büyük Barış Yasası. Sorunlar ittifakın önüne geldiğinde, Tododaho, Beş Ulus'un kabilelerini temsil eden elli reisi toplantıya çağıracaktı. Farklı ulusların farklı sayıda reisleri vardı fakat bu eşitsizliğin fazla bir anlamı yoktu çünkü tüm kararlar oybirliği ile alınmak zorundaydı; Beş Ulus uzlaşmayı sosyal bir ideal olarak kabul ediyordu. Uzlaşmanın egemen olduğu tüm organlarda olduğu gibi, burada da üyeler, çalışmaları önemsiz ve anlamsız itirazlarla engellememeleri konusunda üzerlerinde yoğun bir baskı hissediyorlardı. Tümü kadın olan klan liderleri, tümü erkek olan kabile reislerini seçiyordu. Kural olarak reislerin yerine erkek yeğenleri geçiyordu fakat sistem tümüyle kalıtımsal değildi; eğer kabileleri on-

dan memnun değilse reisler itham edilebiliyor ve eğer yeğenleri bu makam için uygun bulunmaz ise, aile dışından biri bu makama getirilebiliyordu.

Büyük Yasa'nın 117 maddesinin büyük konseye bahşedilmiş olan güçlerin sınırlandırılması ile ilgili olması bugünün insanın gözlerini yuvalarından uğratabilir. Konseyin yetkileri, kendine bağlı uluslarla harici grupların arasındaki ilişkiler kapsamında iyice sınırlanmıştı. İç işleri, her ulusun kendi işiydi. Konsey barış görüşmeleri ve anlaşmaları yapabiliyorsa da, savaş ilan edemiyordu, bu Haudenosaunee'leri oluşturan ulusların liderlerinin inisiyatifine bırakılmıştı. Büyük Yasa'ya göre, reisler konseyi özellikle "çok acil veya önemli bir konuda" karar vermeden önce "konuyu kendi halklarının onayına sunmak zorundaydı", bir tür referandum gibi...

Yönetim üstünde bu tür denetim mekanizmaları kuran birlik, aslında bölge çapında bir geleneğin en resmi ifadesi idi. Doğudaki deniz kıyısı Kızılderili gruplarının reisleri, teoride mutlak egemenlerdi. Koloni lideri Roger Williams'ın yazdığına göre "reisler halkın karşı olduğu hiçbir kararı alamazlardı." Kısacası birlik, yönetilenlerin rızasına dayanırdı; o almadan tüm girişim çökerdi. Avrupa ve Asya'da olağan sayılan despotik toplumlarla karşılaştırıldığında, Haudenosaunee bir özgürlük düşü idi.

Aynı kapsamda, feminist bir düştü: Beş Ulus büyük ölçüde, iç işlerinde kabilenin kadın önderleri tarafından yönetiliyordu ve Büyük Yasa açıkça konsey üyelerinin "kadın akrabalarının uyarılarını" dinlemelerini emretmekteydi. Buna aykırı davranmak ihraç edilmelerine yol açardı. Kadınlara bahşedilen eşitlik, bugünkü çağdaş Batı feministlerinin zihinlerinde canlandırdıkları türden değildi, kadın ve erkeklere eşit davranılmıyordu. Daha doğrusu, cinsiyetler iki ayrı nüfuz alanına ayrılmıştı ancak biri diğerinden aşağı değildi. Kadın savaş şefi olamazdı, erkek ise klan lideri. Antropologlar, bu "ayrı fakat eşit" düzenleme altında kadının etki alanının kapsamını tartışıyorlar fakat *Iroquois Kadınları: Gantowisa'lar*ın *[Iroquoian Women: The Gantowisas (2004)]* yazarı Toledo Üniversitesi'nden tarihçi Barbara Mann'a göre, kadınların yönettiği klan konseyleri, birliğin gündemini belirliyordu; "kadınlar tarafından gönderilmeyen konuları, erkekler görüşemezdi." Üstünde yaşadıkları topraklar ve ondan üretilenler hakkında söz sahibi olan kadınlar, birliğin erkek liderlerinin verdiği kararları reddedebilir ve konunun yeniden görüşülmesini talep edebilirlerdi. Bu rejimde yaşayan kadınlar Avrupa'daki hemcinslerinden çok daha iyi durumdaydılar; o kadar ki tümü Haudenosaunee bölgesinde yaşamış olan Birleşik Devletler feministleri olan Lucretia Mott, Eizabeth Cady Stanton ve Matilda Joslyn Gage, onların yaşamlarından ilham aldılar.

Haudenosaunee geleneğine göre ittifak Avrupalılar gelmeden yüzyıllar önce kuruldu. Kızılderili olmayan araştırmacılar uzun süre bu iddiaya şüpheyle yaklaştılar. Onlara göre Birlik kalıtsal olarak kırılgan ve bölüne bölüne büyüme özelliğine sahipti; eğer binlerce yıl önce kurulmuş olsaydı, Hacılar gelmeden dağılmış olmalıydı. Ve birliğin varlığını yüzyıllarca sürdürdüğüne ilişkin çok az arkeolojik kanıt vardı. Ancak hem geleneksel bilgiler, hem de çağdaş astronomi hesaplamaları Haudenosaunee'lerin MS 1090 ile 1150 arası dönem kadar gerilere gittiğini göstermektedir. 1090 tarihi, nesil sayısı tahminlerini sözlü kayıtlara dayandıran Seneca tarihçisi Paula Underwood'a aittir. 1150 tarihi ise, tarihçi Mann ve onun Toledo'dan mesai arkadaşı astronom Jerry Fields'e aittir. Beş Ulus, konsey üyeleri silsilesini 'Baş Bağlığı Kütüğü' denen uzun tahta silindirlerin üstüne tahta çivilerle ve şekiller kazıyarak belirtirlerdi. (Iroquis'ların resim yazıları gelişmiş düşünceler ifade edebilirdi fakat gerçek bir yazı sistemi olmaktan çok belleğe yardımcı olma işlevi görüyordu. Semboller standart değildi, yani herhangi biri, bir başkasının hazırladığı bir belgeyi rahatça okuyamazdı.) Mohawk tarihçisi Jake Swamp'e göre kuruluşundan 1995'e dek 145 Tododaho birliğin sözcülüğü görevini yürütmüştü. Eldeki bu rakamlarla Mann ve Fields, aralarında papaların, Avrupalı kral ve kraliçelerin ve Birleşik Devletler Yüksek Mahkeme yargıçlarının da olduğu ömür boyu görev almış üç yüz kişiyi göz önüne alarak ortalama görev sürelerini hesaplamışlardır. İki araştırmacı ortalamayı Tododaho'ların sayısıyla çarparak ittifakın muhtemelen 12. yüzyılın ortalarında kurulduğu tahmininde bulundu. Bu tahmini sınamak için astronomi tablolarına başvurdular. 1600'den önce New York taşrasında gözlenen son güneş tutulması 31 Ağustos 1142'de gerçekleşmişti. Eğer Mann ve Fields haklıysa, bu Tadodaho'ların ittifakı kabul etiği tarihti. Böylece Haudenosaunee, dünyada varlığını sürdüren en eski ikinci temsili parlamento oluyordu. Yalnızca İzlanda'nın MS 930'da kurulan Althing'i daha eskiydi. Bilim insanları bu tahminleri tartıştı fakat hiç kimse Haudenosaunee'lerin Rio Grande'nin kuzeyindeki birçok kültür tarafından paylaşılan sınırlı hükümet ve kişisel özerklik geleneğine örnek oluşturduğunu yadsımadı. Bu özgürlük bir yere kadar, Kuzey Amerika yerlilerinin göreceli olarak yavaş yavaş tarıma uyum sağlamalarını yansıtıyordu. Dünya genelinde ilk çiftlik köyleri, daha sonraki toplumlardan çok daha az otoriter yerlerdi. Fakat doğu kıyılarındaki Kızılderililer özgürlüklerini gereksiz ölçüde kurumsallaştırdılar; özellikle Haudenosaunee'ler ama aynı zamanda diğerlerinin pek çoğu da. (Ani Yun Wiya [Cherokee] kolonicisi James Adair, "Tüm yapıları özgürlükten başka bir şey solumuyordu" demiştir.) Tarihsel açıdan önemi, bunların İngiliz ve

Fransızlarla karşılaşan özgür insanlar olmalarından geliyordu; demokratik kendi kendine yönetim uygulaması o denli güçlüydü ki, bazı tarihçiler ve aktivistler Büyük Barış Yasası'nın, Birleşik Devletler Anayasası'na esin kaynağı olduğunu öne sürdüler.

Ayrıntılı incelendiğinde, bu iddiayı benimsemek güçtü ve buna kuşkuyla yaklaşan tarihçilerin haklı olduğu görülüyordu. Eyalet ve yerel hukukun üstünde olan ve onların kararlarını gerekli gördüğünde iptal edebilen, kuralara bağlılığı uzlaşmaya değil, çoğunlukçuluğa dayanan, iki meclisli yasama organı ile (üyelerinin bir kısmının sabit aralıklarla seçildiği) kadınlara, kölelere ve mülksüzlere oy hakkı verilmemesi ile; yasalaşmış olan iki Birleşik Devletler Anayasası, Büyük Yasa'dan keskin çizgilerle ayrılıyordu. Buna ek olarak, Birleşik Devletler Anayasasının özel mülkiyetin korunmasına ilişkin vurgusu Houdenosaunee geleneğinin komünal mülkiyet anlayışı ile çelişiyordu. Fakat bana göre, bu iddia daha geniş anlamıyla doğrudur. Çoğu Kuzey Amerikan kolonisinde olduğu gibi, Anayasa Yapıcıların* yaşadığı dönemde doğal olarak onların düşünce ve eylemlerini etkileyen kişiler olan Kızılderililer toplumsal yaşamda büyük yer tutuyorlardı.

Bu kitabın geri kalanında bilimsel uzlaşmayı resmetmek istedim, bu alanda çoğu araştırmacının *inanmadığı* düşünceleri aktarırken muhalif görüşlere de yer verdim. Burada birçok bilim insanının katılmadığı düşünceleri seslendirmek istiyorum ve onlara ikinci bir şans verilmesinden yanayım. Yorumlarımda öncelikle Kuzey Amerikalı tarihçilerden yararlandım. Rio Grande'nin güneyinde koloni ve koloni sonrası toplumlar üstündeki Kızılderili etkisi onyıllarca anlatıldı; fakat bunun sonucu olarak yerli toplumlar çocuklara doğru bir biçimde öğretilmedi veya bugünkü yerli topluluklara adil davranılmadı. Latin Amerikan sanatları üzerindeki yerli damgası çok belirgindir; Meksika'dan Şili'ye dek Kızılderili ve Avrupalı stillerin sentezi olan sanat ve mimari de çok belirgindir ve Clark Üniversitesi sanat tarihçisi Gavin Alexander Bailey'nin 2005'te bu konuya ilişkin yazdığı bir yazısında "insanlığın en büyük ve en çoğulcu başarılarından biri" olarak tanımlanmıştır. Fakat bu sentez kültürün diğer birçok yüzünde de belirgindi, bu da nüfusun dörtte üçünün Kızılderili kökenli olduğunu öne sürdüğü bir yerde olağandı.

Rio Grande'nin kuzeyinde resim farklıydı: Kural olarak, bu tür etkilerin oluşma olasılığı yadsınmasa da ihmal ediliyor. Bir yere kadar bu anlaşılabilir. Kızılderili nüfusu kuzeyde dün olduğu gibi bugün de azdır. Şim-

---

* **Anayasa Yapıcılar:** "Kurucu Babalar" diye de bilinirler, ABD'nin kuruluşunda önderlik etmiş isimler. (Ç.N.)

diki Birleşik Devletler ve Kanada'daki Kızılderili toplumları, güneydeki soydaş komşularının sahip olduğu yazılı dillerden, anıtsal mimariden veya geniş kapsamlı estetik geleneklerden yoksundurlar. Yine de yarı kürenin Florida'nın kuzeyindeki bölgesini ele geçiren İngiliz, Fransız ve Hollandalılar, güneyde muzaffer olarak ortaya çıkan İspanyol ve Portekizliler gibi Kızılderili kültürlerinden etkilenmişlerdi. 17. ve 18. yüzyılın büyük Avrupalı düşünürleri özgürlük ve toplumu yeniden biçimlendirmek gibi yeni fikirlerle çok ilgileniyorlardı. Nasıl olur da Atlantik ötesinden gelen yeni hükümet biçimlerine gereken özeni vermemiş olabilirlerdi? Eğer "doğal insan"ın nasıl olması gerektiğini bilmek istiyor idilerse, en iyisi Amerika'da keşfedilen "doğal insanlar" (veya daha doğrusu "doğal insanlar" olduğuna inandıkları insanlar) dışında nereye bakmalıydılar?

Bu düşünürlere göre, Kızılderililer insan olmanın tümüyle yeni yollarını sergiliyorlardı, üzerinde düşünülüp taşınılıp örnek alınması gereken olaylar çoğu Avrupalı tarafından pek anlaşılmamıştı. Quebec'teki Laval Üniversitesi'nden tarihçi sosyolog Denys Delage'e göre, koloniciler, evinden dışarı adım atmayanlar, entelektüeller ve halktan kişilerin tümü, "Avrupa'daki kendi yapılarından çok farklı olan bu görece eşitlikçi toplumların yapısını anlamak için çabalıyorlardı." Delage'in açıklamasına göre, sonuç, Aydınlanma çağının tartışmaları olan "cumhuriyetçi hükümet biçimi, çocukları yetiştirme ile özgürlük, eşitlik ve kardeşliğe ulaşma hakkı" gibi "kültürel göreciliğin" yeni bir eğilimini geliştirmek oldu.

Thomas More'un 1615'te "Ütopya"sını yazarken örnek olarak verdiği ulusu Amerika'da yaşıyor olarak göstermesi bir rastlantı değildir. Tıpkı Montaigne, Locke, Voltaire, Jefferson, Franklin ve Thomas Paine'in yazdıklarında sıklıkla gönderme yaptıkları Kızılderili örneklerinin rastlantı olmaması gibi. Ya da Hobbes'un, toplumun dışında kalmış insanların yaşamının "kasvetli, kötü, yoksul, yabani ve kısa" oluşunun kaynağının "Amerika'nın birçok yerindeki vahşi insanlar" olmasının bir rastlantı olmaması veya genç Rousseau'nun, toplum ve birey hakkındaki ilk düşüncelerini Kolomb ve Kızılderililer hakkındaki operetinin içine yerleştirmesinin rastlantı olamayacağı gibi. (Rousseau'nun en ateşli hayranları tarafından bile beğenilmeyen operet hiç sahnelenmedi.) Tümü, okyanusun öte tarafındaki bu yeni tuhaf insanlar hakkında duyduklarına dikkat kesilmiş, kulak kabartmış, şaşırmış; onlar hakkında öğrendiklerinden esinlenmiş ve de korkuya kapılmıştır.

Eğer bu çok uzaktaki aydınlar yerli yaşamının dersleri ile çok ilgili idiyseler, üç yüz yıldır bu bozulmamış, el değmemiş yerli kültürleri yakından

tanıyan İngiliz ve Fransız koloniciler ne düşünüyordu? Koloniciliğin ilk iki yüzyılında yerlilerle yeni gelenler arasındaki sınır boşlukları olan, delik deşik, belirsizdi ve hatta neredeyse mevcut bile değildi. İki toplum bugün neredeyse hayal bile edilemeyecek ölçüde birbiriyle karışmıştı. Yaşlı John Adams, Thomas Jefferson'a* gönderdiği bir mektupta, gençliğinde Massachussetts'in çok ırklı bir toplum olduğunu yazar. Eskiye özlem duygusu ile şöyle yazmıştır: "Rahip Aaron Pomham ile Punkapaug ve Neponsit Kabileleri Kralı Moses Pomham, Baba Evimin sürekli ziyaretçileriydi... Bu kasabada (Quincy/Massachussetts, John Adams'ın büyüdüğü yer) bu eve bir buçuk kilometre uzaklıkta çadır ve kulübeleri olan birçok aile yaşamaktaydı". Bunlar sık sık Adams'ı ziyaret ederlerdi "Ve çocukken yaptığım gezintilerde onların çadırlarına uğrardım ve çayır üzümü, böğürtlen, çilek veya elma, erik, şeftali vs. ikram etmeyi hiç aksatmazlardı..." Kolonici Susanna Johnson, 18. yüzyıl New Hampshire'ını şöyle anlatıyordu: "tam bir ... vahşiler ve yerleşimciler karışımı, onları yönetecek yasalar olmadan bir arada yaşayabilen bir toplumu tarif etmek kolay değildir." Philadelphia'da Benjamin Franklin, Amerikan Yerlisi yaşamına aynı derecede aşina idi. 1744'te diplomat olarak Beş Ulus konfederasyonu ile görüşmeler yaptı, o günlerde Kızılderili adetleri hakkında bilgi sahibi olmak bir devlet adamının alet çantasının en önemli parçasıydı. En yakın arkadaşları arasında, küçükken evlatlık alınmış bir Mohawk olan ve görüşmelerde Kızılderililerin gayrı resmi mihmandarı olan Conrad Weiser de vardı. Franklin'in yayın işinin ana dayanaklarından biri de, sonradan önemli devlet belgeleri olarak kabul edilecek olan Kızılderililerle yapılan anlaşmaların yayınlanması faaliyetidir.

Bu yüzyıllar boyunca Kızılderililer kültürel, teknolojik ve entelektüel açıdan, koloniciler den büyük ölçüde etkilendiler. Aradaki etkileşimin tümüyle tek yönlü yani yerlilerin yeni gelenler üzerinde uzun süreli çok az etkileri olması ya da hiç etkileri olmamasına inanmak güç gözüküyor. En azından bu sav varsayılmak yerine kanıtlanmalıdır.

Franklin ve diğer birçoğunun işaret ettiği gibi, Kızılderili yaşamı yalnızca Haudenosaunee'ler arasında değil, tüm Kuzeydoğu boyunca, Avrupa'ya yabancı bir kişisel özerklik, kişisel özgürlük temeline oturtulmuş olarak tanımlanabilirdi. Franklin'in ataları Avrupa'daki baskıcı kurallardan kaçmak için göç etmiş olabilirler, koloni toplumları hâlâ Kızılderili köylerinden çok daha baskıcı ve sınıf tahakkümcüsü idi. Sınır öncüsü Robert Rogers aksini düşünen bir İngiliz dinleyici topluluğuna Kızılderili köylerini kas-

* Thomas Jefferson, ABD'nin 1801-1809 yılları arasındaki üçüncü başkanıdır. (Ç.N.)

tederek "Her birey özgürdür" demiştir. Bu yerlerde kimsenin beyaz veya Kızılderili, reis veya köle "hiç kimseyi özgürlüğünden yoksun bırakmaya hakkı yoktur" diye de eklemiştir. Koloni yöneticisi Cadwallader Colden 1749'da Haudenosaunee'leri kastederek "öyle saf bir Özgürlük Düşüncesi ki hiç kimsenin başka biri üstünde herhangi bir üstünlük biçimi kurmasına izin vermiyorlar ve her türlü köleliği bölgelerinden kovuyorlar" diye belirtti. (Sonradan New York'ta vali yardımcısı olan Colden, küçükken evlatlık alınmış bir Mohawk'tı.)

Rogers ve Colden bu Kızılderilileri takdir ediyorlardı fakat her Avrupalı onlar gibi düşünmüyordu. Fransız kaşif Nicolas Perrot 1670'lerde şöyle şikayet ediyordu: "Vahşi, itaat etmenin ne olduğunu bilmez." Bundan yirmi yıl sonra Cizvit Louis Hennepin ise şöyle yazıyordu: "Vahşiler kimse tarafından kendilerine karışılmadan kendi kafalarına göre bırakılmaları gerektiğini düşünüyorlardı." Yakınmalarını şöyle sürdürüyordu: "Kızılderililer hoşlandıkları şeye inanırlar, başka bir şeye değil," Hennepin'e göre, bu iyi bir düzene sahip olan toplumlar için tehlikeliydi. Başka bir Cizvit üzülerek şunu gözlemliyordu: "Amerika kabilelerini denetlemek kadar zor bir şey yoktur. Tüm bu barbarlar yaban eşeği yasasına bağlıdırlar; hiçbir sınırlama olmadan özgürlük içinde doğar, yaşar ve ölürler; dizginlemek ve durdurmak ne anlama gelir, bilmezler. "

Kızılderililerin bireysel özgürlük ısrarlarına aynı oranda toplumsal eşitlik ısrarları eşlik ederdi. Kuzeydoğu Kızılderilileri, Avrupalıların kendilerini toplumsal sınıflara bölme eğiliminden, hiyerarşinin alt basamağındakilerin üsttekilerin kararlarına uymaya zorlanmalarından dehşete düşüyorlardı. Fransız serüvenci Lahontan Baronu Louis Armand de Lom d'Arce, 1683-1694 arasında Fransız Kanada'sında yaşadı ve sık sık Huron'ları ziyaret etti. Baron Avrupalıların olağanüstü uygulamalarını etraflıca anlattığında Kızılderililer şaşkına dönmüştü. Amerika'daki yıllarını anlattığı kayıtlarında Huron'ların nedenini anlayamadıkları şeylerden söz ediyordu,

> Niye birisinin diğerinden daha fazla şeye sahip olması gerekiyordu ve niye zenginlere yoksullardan daha fazla saygı gösterilmeliydi... Bizleri köle diye damgalıyorlar ve bizlere sefil ruhlar diyorlar, yaşamaya değmez sefil ruhlar. Tek bir adamın (bir kralın) emri altına girerek kendimizi aşağılıyormuşuz, bu adam tüm gücü elinde tutuyormuş ve kendisinin kendi iradesi dışında, hiçbir yasa ile sınırlanmasını kabul etmiyor... Kızılderililer [bireysel olarak] kendilerine, düşünebileceğiniz her şeyin üstünde değer biçiyorlardı ve bu sebeple her zaman şunu ilan ediyorlardı: *Herkes diğer bir kişi kadar Efendi'dir ve her insan aynı topraktan*

geldiğine göre onlar arasında herhangi bir ayrımcılık ve üstünlük olmamalıdır. [Orijinalinde vurgulanmıştır]

Lahontan'ın yazıları son derece popüler oldu, ortaya çıkar çıkmaz İngilizce'ye çevrildi; Fransa'da yarım yüzyılda yirmi beş baskı yaptı ve onun bu Amerikan cenneti görüşü Voltaire, Rousseau ve Diderot'nun bakış açılarına destek olup besledi. Yine de bu yazarlar Kızılderilileri muhtemelen o olmadan da düşünüyor gibiydiler, aslında deneme yazarı olan Montaigne aynı anti-otoriter tutum ve eğilimleri yüz yıl önce dile getirmişti. Şöyle yazdı: "Fransa'yı ziyaret eden Kızılderililer her şeye tıka basa sahip olmuş insanlar görmüşlerse de onların kapılarında dilenen, açlık ve yoksulluktan bir deri bir kemik kalmış insanların da farkına varmışlardı. Bu tür bir adaletsizliğin altında ezilen (yani boyun eğen), yoksulluktan mahvolmuş kesimin nasıl olup da diğer zengin kesimin gırtlağına sarılmadığı veya evlerini ateşe vermemelerine hayret etmişlerdi."

Ben, yedi antropolog, arkeolog ve tarihçiye, tipik bir Avrupa yurttaşı mı, yoksa 1491'in Haudenosaunee'lerinden mi olmak isteyeceklerini sordum. Hiçbiri bu sorudan hoşlanmadı çünkü onlardan geçmişi bugünün standartlarında (sosyal bilimcilerin "şimdicilik" diye küçümsedikleri bir safsata) değerlendirmelerini istemiştim. Fakat bu yedi kişinin her biri de Kızılderilileri seçti. Bazı eski koloniciler de aynı yanıtı vermişti. Jamestown liderleri, Kızılderilileri kendilerini Avrupalılara dönüştürmeleri için ikna etmeye çalıştıysa da şaşırtıcı biçimde, neredeyse tüm gelişmeler başka yönde gelişti, çok sayıda İngiliz, büyük ceza tehditlerine karşın yerel topluluklara katıldılar. Benzeri New England'da da oldu. Püriten liderler, rakip İngiliz yerleşiminin bazı üyelerinin Massachussett yerlileri ile birlikte yaşamaya başlamalarından dehşete kapıldılar. Benim atamın onlara katılma isteği bir cinayet suçlamasının icat edilip cezanın infazıyla sonuçlandı, ya da en azından dedemin bana söylediği buydu.

> Bir Kızılderili çocuk bizlerin içinde büyütülürse [Franklin 1753'te hüzünle anlattı] bizim dilimiz öğretilir, bizim adetlerimize alışır ancak yine de akrabalarını görmeye gider ve onlarla bir Kızılderili gezintisine çıkarsa artık hiçbir şey onu dönmeye ikna edemez, (fakat) ister kız ister erkek beyaz çocuklar tutsak alınıp bir süre onların arasında yaşadıktan sonra fidye ödenip geri alınıp akla gelebilecek her türlü şefkat içinde İngilizlerle kalmaya ikna edilmeye çalışıldığında kısa bir süre sonra bizim yaşam tarzımızdan bıkıp... üzerlerinde bir hak iddia edilmediğinde uygun ilk fırsatta yine ormanlara kaçarlar..

Tarihçi Cornelius J. Jaenen'in gözlemi şuydu: İnsan özgürlüğünün yaşayan, nefes alan rol modelleri Kızılderililerle bir arada yakın yaşamanın etkisiyle Avrupalı koloniciler, onların asi tavırlarını benimseyerek "güç sahibi Fransız elitlerini rahatsız ve tedirgin ettiler." Baron d'Arce bir örnekti, soyluluk unvanına karşı italik harflerle yazdığı pasajdaki düşünceleri ile devrime doğru Kızılderili özgürlüklerinin destekleyici yönüne dikkat çekti. Voltaire'in *Candide*'inde, bir grup hayali Kızılderili, esere adını veren kahramanı ancak sandıkları gibi rahip olmadığını anladıktan sonra ölümün ellerinden kurtarırlar; yazarın "Oreillon" dediği ve Kızılderililerin ruhban sınıfı karşıtı, anti-otoriter olan görüşlerine sempati duyduğu açıktır. Hem din adamları, hem de Baron d'Arce'ın kışkırttığı Kral XIV. Louis, Fransız görevlilere emir vererek Kızılderilileri Fransız eğitimi almaya zorlamalarını ve kendi üstün sosyal değerlerini onlara benimsetmelerini istediler. Jaenen'in belirttiğine göre bu girişimler "her yerde başarısız" oldu.

Kızılderili özgürlük anlayışı yerli köylerini, kolonicilere sadakatin doğrudan rakibi haline getirdi. Koloni toplumları çok baskıcı olamıyorlardı. Çünkü çevreleri özgür yaşam örnekleri ile sarılmış üyelerinin, tercihlerini çekip gitmekten yana kullanmaları olasılığı her zaman vardı. Lordlar Kamarası'ndan binlerce kilometre uzakta, Kuzey Amerika'daki ilk İngiliz köyleri, muhtemelen Avrupa tarzı yaşamı belirleyen vahşi sosyal hiyerarşi sınıflandırmasından kısmen de olsa kurtulmuştu. Fakat şurası da açıktır ki, onlar Amerikan Yerli kültürünün gayrı resmi şatafatından etkilenmişlerdir. Bu anlayış çoğu Avrupalıyı korkutup rahatsız etti. Fakat birçoğu da bu insani bakış açısını çok cazip buldu.

Bilim insanları çoktandır var olan makosen, darı ve bazı askeri taktiklerin Kızılderililerden alındığını onaylamışlardır; isyancı kolonicilerin İngiliz askerlerini çileden çıkartan Kızılderili tarzı gerilla savaşı buna örnektir. General John Forbes 1758'de şöyle demişti: "Boynumuzu eğip düşman Kızılderililerden savaş sanatını öğrenmek zorundayız." Tarihçi James Axtell'in deyişi ile, "bu tür *uyarlayıcı değişiklikler*" ile Avrupalılar amaçlarına ulaşmak için Kızılderili teknoloji ve taktiklerini uyguladılar. Fakat kendilerine veya dünyaya bakışlarını değiştirmediler. Axtell'in 1981'de basılan ve etki yaratan denemesinde yazdığına göre, Kızılderililerin Birleşik Devletler'in evriminde oynadığı önemli rol "askeri düşman ve kültürel düşman" olarak kolonicilerin karşı çıktığı "ötekileşmek"ti. Birbiriyle bağlantılı bir dizi "Kızılderili sorunu"nun çözülmeye çalışıldığı tüm koloni deneyimleri, kolonicilere Amerika'dan ayrı düşünülemeyecek bir kimlik vermek konusuyla çok alakalıydı" diye yazdı. Amerikan yerli toplumundan kitlesel biçimde uzak duran Avrupalılar nasıl kendilerinin yeni bir bi-

çimini oluşturacaklarını öğrendiler.

Burada Birleşik Devletler tarihçilerinin çoğu duraksadı. Kuzeydoğuda karşılaştıkları Algonkin ve Iroquois dillerinde konuşan toplumları, kalıcı değişiklikler sağladıkları İngiliz toplumlarından çok farklı gördüler. Nasıl olur da bu hiyerarşik, açgözlü, pazar ekonomisi yanlısı, tek tanrıcı, ırkçı yeni gelenler; eşitlikçi, paylaşımcı, kapitalist olmayan, panteist* yerlilerin düşüncelerini ve adetlerini içselleştirebilirdi? Haudenosaunee'lerin Amerikalı karakterine etki edebilme fikri Davis'teki California Üniversitesi'nden Alan Taylor'a göre "safça"dır. Çünkü "uzlaşmacı yerlilerle ayrıştırıcı koloniciler arasındaki kültürel bölünmeyi azimsamakta ve küçümsemektedir." Belki de böyledir fakat o zaman buna inanmayanlar birbirlerini derinden etkilemiş olan Kızılderililer ile İspanyollar arasındaki kültürel ayrılığın neden bu kadar az olduğunu da açıklamalıdır.

(Tarihçi Francis Jennings, kendi deyimiyle "Iroquois' propagandacılarının" onun sıkça tekrarlanan 'cahil vahşilerin' hor görülmesi ifadesini kullanarak benim de şimdi yaptığım gibi, Benjamin Franklin'in Kızılderililer hakkında söylediği sözlere nasıl atıfta bulunabildiklerine şaşıyordu... Fakat insanlar mantık ve kanıt çerçevesinde inanmak istediklerine inanırlar". Bu şaşırtıcı bir iddia. Çünkü bu Avrupalı Amerikalıların, Afrikalı Amerikalıları aşağılayıp ezdikleri için onlardan kültürel olarak etkilenmediklerini öne sürmek gibidir.)

Kültürel etkileri belgelere ve somut eylemlere sıkıştırmak zordur. Ama yine de görülür. 1630'da John Winthrop İngiltere'den yedi yüz kadar insandan oluşan o zamanki en büyük potansiyel kolonici grubuna Boston şehrini kurdukları Massachussetts'e gelirlerken liderlik etmişti. Keşif heyeti yoldayken koyu dindar Winthrop yeni koloninin nasıl olması gerektiği konusunda görüşünü belirtti: "bir tepe üzerinde bir kent." Kent, Hacıların Tanrısı'nın prensipleri doğrultusunda yönetilecekti. Yüce Tanrı her kulunu eşit severdi fakat O'nun niyeti toplumda herkesin eşit bir rol oynaması şeklinde değildi.

HER ŞEYE KADİR TANRI tüm kutsallığı ve her şeyi bilen inayetiyle insanoğlunun koşullarını da takdiri ilahi ile düzenlemiştir, her zaman bazıları zengin, bazıları yoksul, bazıları güç ve itibarda yüksek ve üstün ve bazıları da aşağı ve itaatkar olmalıdır.

Yani Winthrop'un ideal toplumu, ne fırsat eşitliğinin olduğu ne de top-

* **Panteist:** Tüm tanrıcılık. Her şeyi kapsayan içkin bir Tanrı olduğu, Evren'in ya da doğanın Tanrı ile aynı olduğu görüşü,. (Ç.N.)

lumsal farklılıkların ortadan kalktığı bir yerdi; yoksulların "aşağı" koşulları, her zaman" Tanrı'nın bir planı idi ve hiçbir zaman çok da fazla değiştirilemezdi (eğer yoksullar çok geriye düşerlerse, zenginler onlara yardım etmeliydi). Toplumsal idealler, ilhamını dinden alan otoriteye bağlı olmakla yükümlüdür; kendi kendine gerçekleştirilen demokratik bir yönetim ile değil.

Ancak gerçekler başka türlü oldu. Winthrop'un düzenli toplum görüşünü uygulamaya koymak yerine, Hacılar, çok sesli, ultra demokratik bir New England toplantısı düzenlediler; Dartmouth tarihçisi Colin Calloway'in de gözlemlediği üzere "dinsel öğeler taşıyan Püriten hükümetten çok, uzlaşmaya dayalı Algonkin hükümet özellikleri gösteren bir yönetim biçimi" sergilendi. Bana göre, çevredeki Kızılderili örneğinin bu değişiklikle bir alakasının olmaması pek mümkün değil.

Yerli toplumların Amerikan kültürünü etkilediğini kabul etmek, akla yeni ve ilginç sorular getiriyor. Yerli toplumların kötü etkileri de olabiliyordu. (Oxford tarihçisi Felipe Fernandez Armesto'nun da memnuniyetsizliğini dile getirdiği gibi, konunun mutlaka "dinsel" veya "romantik ilkellik" olmayabileceğinin nedeni budur) Taylor'ın işaret ettiği gibi, güneydoğuya bakıldığında "koloni toplumları Avrupa'da uygulandığından çok daha baskıcı bir kölelik sistemi sürdürdüler" ve "köle sahipleri, kaçak köleleri yakalamak için Kızılderilileri kullandılar." Burada da Mississippi'li toplumlardan gelen yerli gruplar, kuzeydoğudaki Algonkin ve Iroquois dilleri konuşan gruplardan çok daha otokratik ve hiyerarşik yönetiliyorlardı. Gallay'in belgelemiş olduğu gibi yerli toplumları savaş esirlerini kolonicilere, deniz aşırı yerlerde satmak üzere göndererek köle ticareti sistemi ile tam bir işbirliğine girmişlerdi. Kuzeydoğuda ise tersine, Wendat (Huron) ve Haudenosaunee'ler, tutsakları ya öldürüyor ya da daha ziyade evlat ediniyorlardı, zoraki kölelik vardı ama çok seyrekti.

Harita üstünde, köleci ve kölelik karşıtı toplumları ayıran sınır Virginia'dan, büyük ölçüde de, daha sonra köleci eyaletleri, özgürlükçü eyaletlerden ayıran Mason-Dixon sınır hattından geçerdi. Bu kendini sürekli yeniden üreten model, kuşkusuz coğrafya tarafından belirleniyordu, güneydoğu iklimi ve toprağı, tütün ve pamuk gibi ürünlere uygundu. Ve güneyin kolonicilerinin, köleciliği tercih etmelerinin nedeni muhtemelen geçmişteki farklı etnik, sınıfsal ve dinsel yapılardan kaynaklanmaktadır. Fakat kimse, bu yerlerde yaşayan farklı Kızılderili grupları isteyerek buralardan kovabilir mi? Kovamaz ise, bugünün Amerika'sındaki ırksal çelişkiler, Kolomb'dan yüzyıllar önce ortaya çıkmış ve bugün en azından kısmen de olsa

miadını doldurmuş olan kültürel ayrışmaya ne boyutta dayanmaktadır?

Benim görüşüme göre, tarihçiler bu tür bağlantıların ortak geçerliliğini yitirdiğini söylemeye dünden hazırdır. Bu isteksizliğin bir bölümü, uzun süre devam eden, şimdi ise bir süredir rafa kalkmış ve akademisyenler ve aktivistler arasında yoğun tartışmalara neden olmuş olan, Haudenosaunee'lerin Birleşik Devletler Anayasası'nda rolü polemiğinden kaynaklanmış olabilir; bu savaş her iki tarafın da ağzında kötü bir tat bırakmıştı. İsteksizliğin bir başka nedeni de, Birleşik Devletler'in temel niteliği olan özgürlük kültürünün birçok farklı tarihsel kaynağı daha olabileceği düşüncesi idi. I. Bernard Cohen'i düşünün, Birleşik Devletler Anayasası Yapıcılarının, düşünceleri üstüne çalışmalar yapan bu seçkin tarihçi, Aydınlanmacı filozofların özgürlükçü düşüncelerini Newton fiziğinden aldıklarını öne sürerken, onların yazdıklarını şöyle bir okuyunca bile birçok özgürlük tanımını yerli örneklerinden aldıkları görülür. Bostonlu koloniciler de, İngiliz karşıtı "Tea Party"de (Çay Partisi)* "Mohawk" kılığına girmişlerdi. Avrupalı aydınların kitaplarını ve tarih yazılarını başkaları ellerine aldıklarında, Kızılderili özgürlüğü kavramı, onların üstünde, 16. yüzyıl kuzeydoğusunun zaman ve mekanından soyutlanmış bir etki yaratıyordu. Büyük ölçüde Boston'daki kardeşleri ile aynı nedenle başkaldıran Güney Kore, Çin ve Ukrayna'daki protestocular, sırasıyla 1980'lerde, 1990'larda ve bu yüzyılın ilk yıllarında "Amerikan Yerlisi" kostümü giyiyorlardı.

Artık dünyada yaygın kabul gören düşünceye göre tüm insanların kısıtlanamaz şekilde eşit ve özgürdür ve bunun ellerinden alınması artık çok zordur. Temsil ettikleri toplumlar için ne derin bir değişiklik! Fakat İngiltere'den Bengaldeş'e, İsveç'ten Soweto'ya** özgürlüğün kutsandığı her yerde, insanların Haudenosaunee'ler ve komşularının çocukları olduğunu iddia etmek fazla abartılı olmaz. Burada, bırakın şimdi Kızılderili olmayan okuyuculara sesleneyim; bir biçimde 1491'deki bir Haudenosaunee mensubu ile karşılaştığınızı düşünün. Her yanını kaplamış dövmelerin, asimetrik kesilmiş saçların ve rüküş tarzda süslenmiş ceketinin altında, kendinize. en azından bazı yönlerden, kendi atalarınızdan çok daha yakın birini tanıyacağınızı öne sürmek, çok mu ileri gitmek olur?

---

* **Boston Çay Partisi** *(Boston Tea Party):* 1773'te kolonicilerin İngiltere'den ithal ettiği çayların vergilere karşı çıkan koloniciler tarafından Boston Limanı'ndaki gemilerden denize atılması olayı. (Ç.N.)

** **Soweto:** Güney Afrika Cumhuriyeti'nde Johannesburg'da bir ilçe. (Ç.N.)

Ek A
Ağırlık Sahibi Kelimeler

Her kim orijinal Amerikan yerlileri hakkında yazmaya ya da konuşmaya kalkarsa bir terminoloji bataklığına sürüklenir... Ve yazarla okuyucuyu mantıkla ve duygusallıkla kurtarmaya çalışmak genellikle her iki tarafı da daha derine batırır. Bu büyük zorluk genellikle ikiye ayrılır, yerli kabilelerin isimleri ve bunları sınıflandırmak için kullanılan sosyal statülerin isimleri. En iyi bilinen Hintli* terimi uzun yıllar çok saçma bulundu ve 1960 ve 1970'lerde sosyal bilimciler yerli Amerikalı, bazen de Amerikan Hintlisi terimi olarak değiştirdiler...

Değişim iyi anlama geliyordu fakat tam anlamıyla başarılı değildi. Deyim yerindeyse değiştirilen isim de orijinali kadar problemliydi. "Yerli Amerikalı," Kolomb'dan önce Amerika'da yaşayan insanlar ve şimdiki nesillerini temsil etmek için kullanılıyordu. Aktivist Russell Means'e göre aslında başka bir anlamı vardı, "batı yarıkürede doğan herkes yerli Amerikalıdır." diye serzenişte bulunur. Daha da beteri, bu terim tamamen yanlış anlamalara da yol açmaktadır. Hintli kelimesi Inuit, Aleut ve kuzeyde yaşayan diğer kültürleri, dilleri, hatta fiziksel görünüşleri kapsamıyordu çünkü onlar güneydeki komşularından çok farklılardı. Amerika'ya çok daha sonra başka bir göç dalgasıyla gelmiş olmalıydılar. (Yine de Kolomb'dan pek çok asır önce). Fakat hepsi yerli Amerikalıdır ve bu ayrımcılık içermeyen terim tüm akademisyenler ve yerliler tarafından kullanışlı olarak görülmüştür.

Yerli halktan tanıştığım kişiler istisnasız olarak Amerikan yerlisi yerine Hintli terimini kullanmıştır. Bir gün Bolivyalı yerli ırktan son sınıf öğrencilerle konuşurken yerli Amerikalı terimini kullandım. Kız öğrenci bu

---

* Burada kitabın orijinal metnindeki *"Indian"* kelimesi "Kızılderili" olarak çevrildiğinde metnin anlamı anlaşılmayacaktır. Bu nedenle "Hintli" olarak çevrilmiştir. (E.N.)

ifadeyi küçümseyerek başını salladı. "Aqui somos Indios. Los 'americanos Nativos' viven solamente en los Estados Unidos." "*Biz buradaki Hintlileriz. Yerli Amerikalılar sadece Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşar.*" "Yerli Amerikalı teriminden iğreniyorum" dediğini belirtti Mean 1998'de. Mean, dediklerini fiiliyata dökerek Amerikan Yerli Hareketi adlı yerli halkı savunan bir gruba katılıp önde gelen üyelerinden biri oldu. "Biz Amerikalı yerliler tutsak edildik, sömürge haline getirildik ve Amerikan yerlileri olarak özgürlüğümüzü kazanacağız ve kendimize ne ad vermek istersek onu vereceğiz" diye yazdı. (Aynı zamanda İngiltere'de çok kullanılan Kızıl Hintli terimi Amerikan yerlilerini doğu yerlilerinden ayrıştırmak için kullanılmıştır ancak bu terim hoş karşılanmaz).

Tarihsel olarak hem Hintli, hem Amerikan yerlisi terimleri, Amerikalı ilk insanların kendilerini tanımladıklarından çok uzaktadır. Aynı 10. yüzyılda yaşamış Şarlman Hanedanı'nın kendilerini Avrupalı olarak tanımlamaması ve 17. yüzyılda batı yarıkürede yaşayanların kendilerini Kızılderili, Amerikan yerlisi ya da herhangi bir küresel kollektif varlık olarak görmeyişi gibi. Bilakis, kendilerini özgün bir halk olarak tanımlamaktaydılar. Örneğin Wampanoag konfederasyonundaki Patuxet köyü gibi.

Kabul edilebilir ki bu durum halen geçerliliğini sürdürüyor. UCLA'den antropolog Russell Thornton'ın bana nazikçe yolladığı bazı çalışmalarının kopyalarının ilişiğinde özgeçmişi de vardı ve kendisi Hintli, yerli Amerikalı, Amerikan Hintlisi ya da yerli değil, Cherokee halkının kayıtlı üyesiydi. Bunu Thornton'a söylediğimde sadece bir olayın Amerika'nın türlü türlü halklarını bir araya getirdiğini belirtti, bu da Avrupalıların akınlarıydı. Kızılderili (Hintli) ya da yerli Amerikalı, kategorik olarak varlığını Avrupa'ya borçludur.

Tüm bu sebeplerden dolayı bu kitapta tekrara başvurmamak adına hem Kızılderili, hem yerli Amerikalı dönüşümlü olarak kullanılmıştır.

Bir hatırlatma gerekirse, bu terimler ırksal anlamda değil, kültürel ve coğrafi olarak kullanılmıştır. Kızılderili terimi, Avrupalı ya da beyazın batı yerküredeki karşılığı olarak kullanılmıştır. Irksal terimler kaçınılmaz olarak problem doğurur çünkü görünüşte mantıklı da olsa aslında kalıtsal fiziksel görünüme dayanır. Fakat aslında yoğun olarak kültürel niteliktedir. 19. yüzyıl ABD'sinin güneyinde kötü şöhretli tek damla kuralının da gösterdiği gibi beyazlar tarafından kökenleri görünüşlerinden ayırt edilemeyen ve ne kadar farklı yerlerinden olursa olsun da ataları Afrika'dan gelen kadın ve erkekler Zenci olarak adlandırılıyorlardı.

Söz sanatını yeri geldiğinde etkili biçimde kullanmak dışında benim de

yapmaktan kaçındığım üzere, ırksal kategorilere girmektense tutarsızlık ve belirsizliklerden kaçınmak daha kolaydır.

Wampanoag ya da Maya gibi bazı Kızılderili kabilelerinden bahsederken o kabilelerin kendilerini adlandırdıkları ifadeyle onlardan bahsetmek biçimindeki genel kuralı uygularım. Bu nazik yaklaşım bazen küçümsüyormuş gibi algılanır. Sonuç olarak Amerika'da *français* ya da *Deutsch* değil, French (Fransız) ya da German (Alman) ifadeleri kullanılır. Kızılderililerin orijinal adlarını kullanmakta ısrar etmek kırgınlık yaratır. Fakat bu itiraz üzerine çok kafa yorulmamıştır. Her ne kadar İngilizce konuşanlar *Deutscher* yerine Alman ya da *les français* yerine Fransız demeyi tercih etse de Kraut ya da Kurbağa gibi aşağılayıcı terimleri kullanmaktan da kaçınırlar. Kullanılan birçok Kızılderili isimi de böyle aşağılayıcıdır veya aşağılayıcı kökenlerden gelmedir. Şaşırtıcı olmayan, bunların yavaş yavaş değişiyor olmasıdır. Benim de insanlara tercih ettikleri isimle hitap etme kuralım olan bu genel kural göründüğünden daha karmaşıktır. Örneğin oldukça kuzeyde yaşayan toplulukların ortak adı Eskimo'dur fakat bu Algonkin dilinde çiğ et yiyenler anlamına geldiğinden, şikâyetler üzerine 1980'de Kanada'da bu isim Inuit olarak değiştirildi. Bunun neden rahatsız edici olduğu pek açık değildi çünkü suşinin Japonlara özgü olması gibi, çiğ et de kuzeylilere özgü bir beslenme biçimidir. Her ne olursa olsun dilbilimcilere göre Eskimo, Algonkin terimlerine göre kar ayakkabısı ağcısı ya da farklı bir dil konuşan anlamına gelmekte ve bunlar pek de küçültücü sayılmamaktadır. Daha da beteri, Inuit adı aslında arktik topluluklardaki belirli bir alt gruba aittir ve Aleut adalarında yaşayan Aleutiiq'ler ve Labrador'daki Innu'lar bu alt gruba ait değildir. Eğer bu da yetersiz kalırsa Alaska'da, Kanada'daki kuzenlerinden farklı bir dil konuşan Inupiat'lar genelde Inuit kelimesine karşı çıkmışlardı ve "Alaska yerlileri"ni veya bazen de Eskimo'yu tercih ettiler.

Bir başka karmaşa da yerli dillerinin Latin harflerine aktarıldığı şemalarda yaşanır. Runa Simi (Quechua), yani ilk İnka uygarlıklarında konuşulan dil gruplarının bazılarında bu durum görülür. 1995'te Peru Academia / Mayor de la Langua Quechua'da yayınlanan ve yeni yeni popülerlik kazanan bir tanesini takip etmeye çalıştım. Maya dili olarak tanımlanan üç düzine kadar dil arasından seçim yapmak zordu. Örneğin 8. bölümün başında öldürülen hükümdar Toh-Chak-Ich'ak, Chak Toh Ich'ak ve Chak Tok Ich'aak gibi farklı farklı biçimlerde verilmişken unvanı olan lord sözcüğü ise *ahau, ahaw, ajau, ajaw* ve hatta *axaw* diye dönüştürülmüştü Latin harflerine. 1989'da Guatemala Kültür ve Spor Bakanlığı Mayalar için standart bir imla kılavuzu yayımladı. Aslında *birkaç* tane zaten vardı.

Muhtelif Meksika kurumları bu dillerin yok olmasını önlemek amacıyla, çoğu Alfredo Barrera Vasquez'in klasik *Diccionario Maya Cordemex*'ini temel alan çeşitli resmi imla kılavuzları çıkarttı. Bu kitapta kollarımı sıvadım ve Maya isimleri için epigrafi uzmanları Simon Martin ve Nikolai Grube'nin yakın tarihli yetkin eseri *Maya Kral ve Kraliçeleri*'ni referans aldım. (Bunların hiçbiri hata yapmadığım veya zaman zaman kendi kurallarıma uymadığım anlamına gelmesin, olmaması için ne kadar uğraşmışsam tam da bunları yaptım aslında.)

İkinci problem ise, kategorilerin çok çetrefilli oluşudur. Örneğin uygarlık sözcüğü için Alfred Crosby, adeta sözcüklerin barutu, çoğu zaman büyük münakaşaların fitilini ateşleyen sözcük diye yazmıştır. Münakaşalar, kültürlerin uygarlık olarak kabul edilmediği zamanlarda çıkardı. Bu yüzden uygar değil miydiler? Arkeologlar ve antropologlar yazılı bir dilin olmasının zorunlu olup olmadığına dair düzinelerce tanım ve iddia yazdılar. Eğer öyleyse Mezoamerika dışında hiçbir Kızılderili uygarlığı olmamış demektir. Yine de diğer Amerika bölgeleri (Tiwanaku, Marajó, Cahokia) eğer dünyanın başka bir bölgesinde olsalar uygarlığın ürünleri olarak nitelendirilecek kalıntılarla doluydu. Böyle bir ayrımın bence bir faydası olmaz. Ben de bu sözcüğü Crosby gibi 'ahlaki anlamda değil; sadece şehir, köy veya mezralardaki halklara ve bu toplumlarla ilintili politik, ekonomik, sosyal, askeri yapılanmalarla ilgisi' bakımından kullandım.

Zaman zaman araştırmacılar tüm tartışmalardan kaçınmak için "karmaşık toplum" terimini ikame ediyorlar. Bu fazla bir şey kazandırmıyor çünkü avcıların ve toplayıcıların basit bir hayatları olduğunu ima ediyor. Bir asır önce antropolog Franz Boas kuzeybatı sahili yerlilerinin özenle hazırlanmış şaşırtıcı şablonlarını çözmeye çalışırken tam aksi bir tavır sergiledi. Bu terim halen yankı bulmakta. Toplumlar genişledikçe, üyeleri tüketiciye ve elit tabakaya göre üretilmiş mallara daha çok bel bağlar. Bu büyümeyle birlikte teknolojik altyapı da genişlik ve çeşitlilik bakımından gelişir. Bu bağlamda karmaşık ve sofistike kelimelerini kullanıyorum.

Bu kitapta şef ya da kabile yerine "kral" ve "ulus" gibi terimleri tercih etim. Sanırım ikincisi esasen akrabalık bağlarına dayalı toplumlara, birincisi ise ortak bir kimlik benimsemiş daha büyük toplumlara ithaf edilmiştir. Pratik olsun diye şef ve kabile tarihsel olarak önceki toplumları fetheden daha büyük uygarlıklar tarafından küçümseme amaçlı kullanılmıştır. Ders kitaplarında kahraman Grek-Roma toplumunun koruyucusu Roma İmparatorları hep barbar şeflerle, Alman kabilelerle savaşmıştır. Fakat bu kabilelerin liderleri büyük saraylarda, koca malikânelerde yaşamış ve kanun

yönetmelikleri yazmışlardır. Hatta 5. yüzyılda Burgonya kabilesi Roma'yı fethetmiş ve kendi kukla Roma imparatorunu başa getirmiştir. (Bu kişi kendi imparatorunu başa getiren başka bir kabile tarafından öldürülmüştü.)

5. ve 6. yüzyıl haritaları genelde "Kelt krallıklarını", "Lombard krallığını" vs. gösterir. Hudutları ulusal sınırları belirleyen kalın çizgilerle işaretlenmiştir. Fakat batı yarıkürede olanlar genelde şeflik ve kabile gibi daha farklı ve küçük olduklarını ima eden isimlerle anılır. Ve sanki organize olmaları ve tanımlarının belirsiz gözükmesi için sınırları silik biçimde gösterilir. Arkeolog Alice Beck'e göre kabile ve şeflik bilimsel olarak tatminkar terimler değildir. "Bunlar siyasetle dolu konular." Ben bundan hep kaçındım. Genellikle Avrupalı ya da Asyalı tarihçilerin benzer büyüklükte ve karmaşıklıktaki sosyal ve politik unsurları anlatırken kullandıkları terimleri kullandım. Bu yaklaşım, aradaki gerçek farkların önünü tıkıyor, örnek vermek gerekirse Qosqo'daki saray ile Madrid'deki saray gibi. Ama bu durum bu kitabın en büyük amaçlarından birini destekliyor: batı yarıkürenin de en az doğudaki kadar ilgi çekici bir rol oynadığını araştırmacılar için nedenleriyle ortaya koymak.

Son bir not, kitap boyunca Avrupa terminolojisi olan "Milat'tan önce" ve "Milat'tan sonra" terimlerini kullandım. Birçok araştırmacı buna etnik bağlamda itirazda bulundu. Gerçekte Hristiyanlıkla hiçbir kültürel ve bir bağı olmayan insanlardan bahsederken "İsa'dan şu kadar yıl önce" demek biraz tuhaf kaçıyor. Fakat yerine kullanılacak başka terim yok. Bazı tarihçiler "Ortak dönem öncesi" terimini kullanıyor. Fakat Ortak dönem takviminin, geçmişte Hristiyanlıkla ilgili yaşanmış olayları baz alan ve yeniden isim verilen bir Hristiyan takvimi oluşu bu konudaki asıl itirazı teşkil eden hususdur. Belki gökbilimcilerin kullandığı Jülyen takvimi gibi daha nötr bir takvime dönülebilir. (Bu sonuncusu en azından sıfır ile başlamıyor ve Mezoamerika'nın Uzun Sayım'ı gibi çok yönlü olan ilk Avrupa takvimidir). Bilgileri tekrar ortaya dökmenin bir manası yoktur, okuyucuların bir de Jülyen tarihlerini kendi bildikleri takvime çevirmeleri gerekecektir. Bildikleri MÖ ve MS'yi birlikte kullanmak, canlarını sıkmayacak tek yol gibi görünüyor.

Ek B
Konuşan Düğümler

İnka'larla ilgili bilinen açıklamaların hepsi fetihten sonra yazıldı bunların çoğu imparatorluğun doruk zamanlarını bilmeyen İspanyollar tarafından yazıldı. Tarihçilerin çoğu görevlerini vicdanlı bir şekilde yerine getirmeye çalıştılar, benim de bu kitapta yaptığım gibi çoğu akademisyen raporlarını yetersiz de olsa sundu. Bariz nedenlerden dolayı İnka tarihçileri fetihten sonra yazılan ve yerli olmayan kaynaklara uymaktan asla hoşlanmadılar fakat bunu engellemenin bir yolu yoktu.

Son zamanlarda bazı araştırmacılar İnka'ların yazılı bir dilleri olduğuna inanmaya başladı. İnka yazıtları dünya çapında müzelerde sergilendi fakat o oranda tanınmadılar. Burada *khipu* adlı düğümlü dizi grubuna ithafta bulunuyorum (ya da telaffuz edildiği şekliyle *quipu*). Tawantisuyu'nun muhteşem eserlerinin arasında bulunur ve genelde yarım santim çapında bir kordon oluştururlar, genelde yüzün üzerinde ve ara sıra sayısı 1500'e çıkabilen ve uçlarında incik boncuk bulunan sicimler sarkardı. Bu dizilere eklenen yardımcı sicimler üç metottan biri ile bağlanarak eklenirdi. Sonuç olarak Manchester Üniversitesi Matematik tarihçisi George Gheverghese'nin özetinde, zamanında daha iyi günler görmüş pırasa gibi saçlara benzetilirler.

Sömürgelerdeki söylentilere göre *khipukamayuq* (Runa Simi dilinde düğüm bekçileri) bu düğümleri görsel olarak araştırarak ve körler alfabesi gibi parmaklarını sürerek çözümlüyorlardı, buna siyah ve beyaz taş işlemeler eşlik ediyordu. Örneğin İnka İmparatorluğu tarihini çözmek için İspanyol vali Cristobal Vaca de Castro 1542'de bir *khipukamayuq*'u dizileri okuması için çağırdı. İspanyol yazarlar onların ifadelerini kayıt altına aldı fakat *khipu*ları muhafaza etmediler, hatta onları yok etmiş de olabilir-

ler. İspanyollar *khipu* kayıtları, kendi anlatımları ile çelişince o kadar kızdılar ki 1583'te Peru'daki tüm düğümlü dizileri putperest objeler oldukları gerekçesiyle yaktılar. Sadece 600 kadarı alevlerden kurtulmayı başardı.

Bilinen tüm yazı sistemlerinde boyamak ya da düz zemine kazıyarak yazmak için aletler kullanılmıştır. *Khipu*lar ise üç boyutlu düğüm dizilerinden oluşur. İspanyol tarihçiler *khipukamayuq*a tekrar tekrar *khipu*yu başvurarak tanımlasalar da çoğu araştırmacı bu kadar tuhaf görünen nesnelerin yazılı kayıtlar olduğuna inanamaz. Bunun yerine, *khipu*nun hafıza için geliştirilmiş, tespih gibi kişisel bir hatırlatıcı veya kumaştan mamul abaküs tarzı bir şey olduğunu iddia ettiler. Bu iddia, 1923'te bilim tarihçisi L. Leland Locke'nin *khipu* kayıtlarındaki düğüm şablonlarının rakamsal hesaplarla yapıldığını ispatlayınca destek bulmaya başladı. Düğüm dizileri hesaplama araçlarıydı. *Khipu*daki her düğüm, en alt seviyedeki dizileri kaydetmek için yapılmış hiyerarşik ondalık dizilerdi ve onluklar olarak devam ediyorlardı. Arkeolog Charles W. Mead bu gizemi çözdüğü için övgülere boğuldu "Artık *khipu*nun tarih öncesi çağlarda ne olduğunu; yani rakamları kaydetmek için bir araç olduğunu biliyoruz."

Bu tür değerlendirmeler ışığında birçok And uzmanı İnka'ları yazılı dili olmayan tek büyük uygarlık olarak tanımlıyor. Santa Barbara'daki California Üniversitesi arkeologu Brian Fagan 1991'de yerli Amerikan kültürleri incelemesi olan *Altın Krallıklar, Yeşim Taşı Krallıklar* adlı eserinde "İnka'lara ait hiçbir yazılı eser yoktur" diye yazmıştı. *Khipu*nun sadece değerli bilgileri saklamak için yapılmış Kolomb öncesi bir bilgisayar belleği olduğu söylenebilir.

Fakat Fagan bile araştırmacıların bu konuda şüphe duyduğunu yazıyordu. Problem Locke'un kurallarıydı, *Khipu*nun %80'ini çözümlüyordu ancak geri kalan anlaşılmazdı. Cornell'den arkeolog Robert Ascher'a göre *khipu* nun sayısal bir yanı yoktu. 1981'de Ascher ve matematikçi eşi Marcia kurallara aykırı *khipu*nun eski bir yazı biçimi olabileceğini belirttikleri ve bu alanda sarsıcı etkiler yaratan bir kitap yayınladılar. Ascher'ın bana söylediği, onun süratle çok enteresan bir şeye doğru evirildiği idi, tam da İnka kültürü yok olduğu sırada.

Ascher'lar yavaş yavaş değişime uğradı. And yazıtlarında uzman olan New York Eyalet Üniversitesi Buffalo Eyalet Koleji'nden Galen Brokaw'ın bana dediğine göre en önemli *khipu* uzmanları bugün bunların bellek araçlarından çok daha fazlası olduğuna inanmaktalar. Ayrıca Brokaw'a göre, *khipu*yu sadece böyle tanımlamak saçma gözükebilir çünkü bilim insanlarının iddiasına göre Tawantinsuyu okuryazar bir toplumdu

ancak bununla itiraf ettikleri şey kimsenin onların belgelerini okuyamadığıydı. Bir tane bile *khipu* yazısı ikna edici şekilde deşifre edilememiştir. Harvard'lı antropolog Gary Urton bu durumu "hayal kırıklığından fazlası" olarak tanımladı.

Şimdiki tekstil dalının bazı akademisyenlerine göre Urton *khipu* kodlarına şu ana kadar yapılan en fazla destek görmüş yoğun hücumu gerçekleştirdi. 2003'te İnka'ların *khipu sembolleri* adlı çalışmasında Urton ilk kez sistematik olarak *khipu*ların gramer unsurlarını çözdü ve bunu düzenli düğüm modellerini sınıflandırmaya yardımcı olması için bağlantılı bir *khipu* veri tabanı oluşturmada kullandı. Urton'ın dediğine göre ilk önce Locke'un da önerdiği gibi, *khipu* da çivi yazısı sembolleri gibi hesap yapmak için tasarlanmıştı. Fakat Pizarro geldiği zaman dünyada hiçbir yazı biçiminde bir benzeri olmayan üç boyutlu bir koda dönüşmüşlerdi.

Ascher'lar öncelikle *khipu* düğümleri üzerinde çalıştılar. Fakat 1997'de Washington D.C.'deki Tekstil Müzesinden araştırmacı William J. Conklin bir konferansta düğümlerin *khipu* sisteminin sadece bir parçası olabileceğini belirtti. Belki de *khipu*yu inceleyen ilk tekstil uzmanı olan Conklin bir röportajda, *khipu*ya baktığında dönüş, dolanım ve karmaşık bir yapıyla işlenmiş her bir ipliğin yüzde doksanında renk kodlarının diziye düğümden önce işlendiğini fark ettiğini belirtmiştir.

Bu kavrama istinaden Urton, *khipu* yapanların sarma ve dokumanın doğası gereği yün ve pamuk gibi materyaller, sicimin dönüş ve kat yönü (ipliklerin eğimine göre S veya Z olarak tarif etti), sarkan sicimdeki düğümün yönü (sağ/sol), diziye en başta bağlanan sicim ve her bir düğümün kendi eksen yönü (S veya Z) de dahil olmak üzere ikili seriler tercih etmek zorunda kaldıklarını iddia etti. Sonuç olarak her bir düğüm onun deyimiyle 7 bitlik ikili bir diziye denk geliyordu. Yine de bu tam doğru değil çünkü *khipu*nun en az 24 farklı renk dizisi var. Her bir dizinin 2^6 x 24 tane olası kodu var, hepsi de ayrı bilgi birimleridir. Toplamda 1536 olup 1000-1500 kadar olduğu tahmin edilen Sümer çivi yazısı işaretlerinden biraz fazlayken 600- 800 arası Mısır ve Maya hiyeroglif sembolünün de iki katından fazladır.

Eğer Urton haklıysa *khipu*lar eşsizdi. Aslen, dünyada yazılmış üç boyutlu yegane belgelerdi bunlar (Braille, kağıda yazılmış bir tercümedir) ve şu an bilgisayar sistemlerinde kullanılanlar gibi tek kod sistemli kullanılıp öncelikle ikili sistem olarak yapılandırılmıştı. Ayrıca yazılı İngilizce, Çince, Mayaca'nın aksine konuşulan dilleri temsil etmiyorlardı, az sayıdaki semasiografik yazı örneğinden biriydi. Semboller sistemi demek,

her zaman yazılı iletişimin sözlü iletişimle aynı olması demek değildir. Batı Michigan Üniversitesi'nden And kültürleri tarihçisi Catherine Julien'in bana anlattığına göre sonunda *khipu* ile ilgili olarak ne çıkacağı kesin değil ama konuşmanın bir tür ifadesi oldukları fikri çöpe atılacak gibi görünüyor.

Her araştırma Urton'ın ikili sistem teorisini kabul etmiyor. Bir röportajda Brokaw *khipu*nun da açıkça buna dahil olduğunu, yani bunu ondalık kodlarla bağdaştırmanın bir yolunun olmadığını belirtti. Ek olarak Urton'ın fikirlerinin etnografik bilgiye küçük bir desteği olduğunu söyledi. Fakat Brokaw, Urton'ın diğer *khipu* çalışması ile ilgili çok daha coşkuluydu. Harvard'lı matematik uzmanı Carrie Brezine ile çalışan Urton 2005'te hiyerarşik muhasebe belgeleri denebilecek 7 tane daha *khipu* örneğini yeni *khipu* veritabanını tanımlamak için kullandı. Bugünkü Lima'nın yakınlarında, *khipukamayuq*un bir İnka idari merkezi olan Puruchuco'daki evinde yaklaşık yarım asır önce bulunan *khipu*ların; daha alt düzey *khipu*ların sayısal değerlerinin, daha üst düzey *khipu*ların sayısal değerlerine eklendiği düzeyler biçiminde oluşturulduğu görüldü. Bazı en üst düzey *khipu* düğümlerin sayı olmaması büyüleyiciydi. Urton ve Brezine giriş niteliğindeki bu olağandışı düğümlerin 7 *khipu*nun kökenini belirlemeye yaradığı iddiasında bulundular. Eğer Urton ve Brezine haklı iseler düğümler *khipu* "yazı"sında deşifre edilen ilk "kelime"ler olabilir.

Yazmak ve okumak bilgiyi bir insandan diğerine geçiren en temel metottur. Bu prosedür tüm dünyadaki pek çok kültürde temel olarak benzer. Bir semboller geçidi okunarak, bilgiler gözle alınır; vurgu ve bağlam sembollerin boyut ve şekillerini değiştirmek suretiyle görsel olarak hazırlanmıştır (kalın veya italik olarak, yazı boyutunu küçültüp büyüterek, kelime ve karakterleri sayfaya dağıtarak). Tüm Asya ve Avrupa kültürleri aynı okuma deneyimini paylaşıyor yani bir sandalyeye oturup kucağına kitabı alıp başını bir yandan öbür yana (Avrupa'da) ya da yukarı aşağı hareket ettirmek (Asya'da) suretiyle okumak.

Tawantinsuyu sadece birkaç yüzyıl için var olduğundan, İnka *khipu*larının bölgedeki daha eski yazı türlerinin üzerine geliştiği geniş çaplı olarak kabul görür. Eğer Urton haklıysa bu kültürler eşsizdi. Kitapları su ve fiziksel yıpranmaya daha dayanıklı, gevşek sicim grupları olarak hazırlanmıştı ve bunlar bazı yönlerden kağıt tomarları ya da kitaplardan daha pratikti. Her ikisi de düğümlere parmak uçlarıyla dokunmak ve ipliklerin rengine bakarak görmek suretiyle okunur ve cümle ya da paragrafın başındaki harf ve kelime seçimleri sondakilerle fiziksel bağ kurulmasını

biraz sınırlardı. *Khipu* yapıcının sicimin başında yaptığı seçim yarıyolda değiştirilemezdi. Sonuç olarak her *khipu*ya takılan her parça başlangıçta bir sürü bilgi verir ve bu bilgiler sicim boyunca giderek artardı.

Ancak bu yazı formu And kültürüne derin köklerle bağlıdır ve Avrupalıların gözüne ters gelir. Düğümsel dizi ile iletişim tekstilin keşfinin bu uygarlıktaki sadece bir yönüydü. M.I.T.'den Heather Leachman'ın dediğine göre bu kültürlerde kıyafet kariyer ve statü göstergesi olup dini, politik ya da bilimsel olarak verilen mesajın malzemesiydi. Urton'ın yine benzer şekilde anlattığı gibi ikili karşıtlıklar, kent nüfuslarının birbirini bütünleyen "aşağı" ve "yukarı" şeklinde ikiye bölünmesinden (jargonda yarılar da denir) ikili birimlere şiirsel bir düzenleme getirilmesine kadar, ikili yapının muhteşem bir örneği durumundaki toplumlarda yaşayan bölge insanının ayırıcı bir özelliğiydi. Bu çevrede "*khipu*nun bilindik bir şey" olması gerektiğini söylüyordu.

Aynı zamanda Urton ve diğer *khipu* uzmanları bir İnka Rosetta taşını (günümüze ulaşmış bir *khipu*nun kolonide yapılmış bir çevirisi) arıyorlardı. Belki de sadece tek aday mevcuttu. 1996'da Napoli soylularından amatör tarihçi Clara Miccinelli aile arşivlerinde hem bir *khipu* hem de onun İspanyolca çevirisini (bir halk şarkısını içeriyordu) bulduğunu açıklayarak heyecan yarattı. Fakat doğru olduğu varsayılan *khipu* da günümüze kalan diğer *khipu*larla aynı biçimde yapılmıştı ve yine aynı belgelere göre Pizzaro İnka İmparatorluğu'nun generallerinin şaraplarına arsenik koyup zehirleyerek imparatorluğu fethetmişti; tabi birçok Amerikalı akademisyen bu anlatılanların doğruluğunu sorgulamıştır. Şüphelere kızan Miccinelli İtalyan olmayan araştırmacıların belgeleri incelemesine izin vermese de Avustralya'daki bir laboratuvarın yaşlarını kütle spektrometresiyle hesaplamasına izin verdi (2000'lerde yayınlanan sonuçlara göre belgeler 15. yüzyıla aitti). Brokaw'a göre birçok araştırmacı anlaşmazlıktan dolayı İtalyan belgelerini en azından şimdilik "stratejik olarak yok saymaktadır".

1996'da Peru'nun Amazon bölgesindeki bir mezarda bulunan ve içlerinden birini Urton'ın tereddütle deşifre ettiği, bölgenin İspanyol öncesi geç dönemine ait bir nüfus kaydı olan otuz iki *khipu* çok daha fazla kabul görmektedir. 2001'de aldığı bir MacArthur bursunun yardımıyla diğer *khippu*larla örtüşecek daha fazla yazılı içeriğe sahip bir şeyler aradı. Julien'e göre bu işin meyvelerini verebilecek bir araştırmaydı. Bana dediğine göre, Urton ya da diğerlerinin araştırmaları sonuç verirse İnka'ları ilk kez kendi seslerinden dinleyebileceğiz.

Ona bu sesin nasıl olabileceğini sordum: kumaşa ve gerilime uyum sağlamış, dünyadaki ruhu olan taşları görmüş, lamadan büyük bir hayvanı hiç görmemiş, dünyayı birbirini tamamlayan iki yarıya ayırmış, kuzey ve güney değil de aşağı ve yukarı diye düşünmüş, dünya hakkındaki bilgilerini parmaklarıyla edinmiş olan insanların sesini.

"Yabancılara ait bir ses" gibi yanıtını verdi.

Ek C
Frengi İstisnası

Bugün hiç kimse Avrupa bakteri ve virüslerinin Amerika'daki yıkıcı etkisinden şüphe duymuyor. Aynı Afrika sıtma ve sarıhummasının ilk *geldikleri* zamanki etkileri gibi. Kaçınılmaz olarak şu soru akla geliyor, acaba öldürücü hastalıklar Amerika'nın işgalcilerinin ödedikleri bir bedel miydi? Buna uzun zaman önce gösterilen ilk aday frengiydi.

Frengi, *Treponema pallidum* adında, mikroskopla bakıldığında hareketli hali görülen, tirbuşon burgusuna benzeyen, kurtçuk benzeri bir bakterinin sebep olduğu bir hastalıktır. Hastalık dört değişik şekilde görülür ve frengi araştırmacıları, hastalığın bazı türlerine *Treponema pallidum*'un alt türlerinin mi sebep olduğu, yoksa *Treponema pallidum*'un aslında tek bir tür değil de her biri farklı bir dizi semptomdan sorumlu, birbirinden farkı az olan değişik türlerin sayesinde mi oluştuğu konusunda ayrılmaktadır. Enfeksiyon türlerinden biri ağız kenarında ve içinde küçük, uçuk tarzı yaralar oluşturan endemik sifilistir ve en çok Ortadoğu'da görülür. İkinci çeşit, ekvator frengisi ise dünyadaki tropik bölgelerde görülür ve kesik, tahriş ve uzun süre geçmeyen yaralara yol açar. Hiçbiri kemik ve sinirlere sıçramaz ve çoğunlukla öldürmez. Frenginin üçüncü çeşidi bambaşka bir durumdur. Cinsel temasla geçer ve genital bölgelerde yaralara yol açar, ayrıca yok olmadan önce sessizce ve öldürücü bir şekilde kalbi, kemikleri ve beyni etkiler. (Dördüncü çeşidi Pinta ise, en çok Mezoamerika'da görülür ve hafif deri enfeksiyonlarına açar).

İlk kayıtlı Avrupa frengi salgını 1494 sonları veya 1495 başlarında görüldü. Bir önceki yıl Fransa kralı VIII. Charles denetimine almak istediği Napoli'ye saldırmaları için serserilerden oluşan elli bin paralı askeri gönderdi. (Paralı asker kullandı, çünkü 16. yüzyıl başlarında çoğu Avrupa

ülkesi daimi bir ordu oluşturacağı kaynaktan yoksundu). Charles, kenti aldıktan yalnızca birkaç ay sonra, büyük bir İspanyol askeri gücünün de desteğini alan bazı İtalyan şehir devletlerinin kendisine karşı birleştiğini öğrendi. 1495 ilkbaharında kral korkup alçaltıcı bir şekilde adamlarıyla birlikte kaçtı. Şehre bütün bu giriş ve çıkışlarda yağma, hırsızlık, mantıksız katliamlar ve tecavüz eksik olmuyordu. Yol üzerinde bir yerlerde *Treponema pallidum* Charles'ın korku veren serserilerinin kanına da bulaştı. En yaygın öne sürülen kaynak, her iki tarafça da tecavüze uğrayan kadınların hastalığı bulaştırdıkları İspanyol saldırganlar idi. Ne olursa olsun Charles'ın hastalık bulaşmış ordusu kaçarken bölündü ve frengili asker grupları yol boyunca dağıldı. Frengiyi geniş alanlara yaymanın daha etkili bir yolunu bulmak zordur. Bir yıl içinde Avrupa şehirleri hastalık bulaşmış insanlarla dolup taştı.

Salgının zamanlaması, hastalığı Kolomb'un Amerika'dan getirmiş olup olmadığı sorusunu düşündürüyordu. Buna olumlu bir cevabı destekleyen üç önemli görüş varken aynı şekilde olumsuz bir cevabı da destekleyen üç görüş daha vardır. Olumluyu destekleyen ilk görüş hastalığın görüldüğü tarihle ilgilidir ve buna göre frengi şimdikinden bile çok daha korkunçtu. Vücudun her yerinde yeşil, meşe palamudu büyüklüğünde pis kokulu çıbanlar görülürdü. Tüm 16. yüzyıl kayıtları hastanın duyduğu acının sanki ateşte yakılmak gibi olduğunu söyler. Ölüm oranı çok yüksekti. Bu oran, *Treponema pallidum*'un Avrupa'ya yeni geldiğini destekler nitelikteydi. Katı Darwinci kurama göre zaman içinde bulaşıcı hastalıkların etkisinin azalması gerekir ve en öldürücü türler mikrop kapan kişiyi o kadar çabuk öldürür ki, başkalarına bulaştırmaya bile fırsatı olmaz. Son derece vahşi, öldürücü ve tehlikeli olan frengi de yeni bir hastalık gibi hareket ediyordu.

İkinci görüşe göre o zamanki Avrupalılar hastalığın Hispaniola adasından geldiğine inanıyorlardı çünkü 1539'da önde gelen İspanyol Doktor Ruy Díaz de Isla öyle demişti. Dediğine göre, hastalığı *Pinta*'nın kaptanı da dahil, Kolomb'un ilk seferindeki tayfada görmüş ve tedavi etmeye çalışmıştı. Görünüşe göre kaptan hastalığı Hispaniola'da kapmış, Avrupa'ya getirmiş ve birkaç ay sonra da hayatını kaybetmişti fakat bu arada yattığı şanssız bir kadına da bulaştırmıştı. Diaz de Isla'nın ifadesi Kolomb döndüğünde Kızılderili yanlısı bir papaz olan Bartolomé de las Casas tarafından da desteklendi.

Üçüncü önermeye göre frengi 1492'den önce de Amerika'da görülüyordu. 1990'ların ortalarında Youngstown'daki Kuzeydoğu Ohio Arterit

Araştırma Merkezi'nden araştırmacılar Bruce ve Christine Rothschild, frengi hastalığı emarelerini bulmak için Birleşik Amerika ile Ekvator'dan 687 adet eski Kızılderili iskeletini incelediler. İskeletlerin yaklaşık yüzde kırkında frengi bulgularına rastlandı. Bulaşıcı hastalık zincirinden emin olmak için Dominikli ve İtalyan araştırmacılarla araştırmalarını yaparken fark ettiler ki frengi Kolomb geldiğinde de Hispaniola'da görülüyordu ancak 2000 yıl öncesine dayanan ve Colorado yaylalarında görülen tropikal frenginin mutasyona uğramış haliydi.

Amerika orijinli teoriye karşı çıkan üç ana görüşten ilkine göre *Treponema pallidum* Avrupa'da Kolomb'dan önce de var olabilirdi. Arkeologlar frengi bulgularına benzer işaretleri olan, çoğu Ortaçağ İngiltere'sine ait birkaç iskelet bulmuştu. Amerika'da 1492'den önce frengi taşımış olanların iskeletleri olmasına rağmen birkaç Avrupa örneği bile Tifolu Mary* olayının yaptığı gibi Kolomb'u baltalamaya yetiyordu. Yine de bazı tıp araştırmacılarına göre frengi dünya çapında hep olmuştu ve kendini farklı yerlerde farklı şekillerde hep göstermişti. İkincisine göre, 1495 salgını yeni bir hastalık olmayıp o zamana kadar Hansen hastalığıyla karıştırılan eski bir hastalığın (bilinen adıyla cüzam) farkına varılması olabilirdi. Frenginin, 1494-95 sırasındaki ve sonrasındaki tanımlamaları ile Hansen hastalığından önceki tanımlamaları şaşırtıcı derecede benzerlik gösteriyordu ve ikisi de cıva ile tedavi ediliyordu. 1490'da Papa Avrupa'daki tüm cüzam hastanelerini lağvedip hastaları evlerine gönderdi. Bu insancıl davranış frengi salgınını tetiklemiş olamaz mı? En azından bazı araştırmacılar böyle düşünüyor.

Üçüncü karşıt fikir psikolojikti. Alfred Crosby Amerika orijinli frengi ihtimaline dikkati çekti; "çünkü birçok hastalığın Atlantik üzerinden batıya gitmesi fakat hiçbirinin doğuya geçmemesi aklıma yatmıyordu." Bir tür coğrafi salgın simetrisi olmalıydı. Diğer tarihçiler de bu fikri takip etti. Sonrasında Crosby hastalıkla ilgili bulguları bir mantığa oturtmaya çalışmanın hata olduğunu fark etti. Vine Deloria Jr. bana dedi ki, "Avrupa'da biraz frengi olsun istiyorlar ki Meksika'daki çiçek hastalığıyla dengelensin. Herkes, gerçek bir 'Montezuma'nın İntikamı'nı** bulmayı umuyordu."

Yine de, frengi Yeni Dünyadan çık*mış* bile olsa terazi dengelenemez.

---

* **Mary Mallon ya da Tifolu Mary:** (23 Eylül 1869 – 11 Kasım 1938) İrlanda'dan ABD'ye göç etmiş bir kadındır ve tifo mikrobunun ilk taşıyıcısı olarak bilinmektedir. (E.N.)

** **Montezuma'nın İntikamı:** Meksika'ya giden yabancıların aşırı baharatlı yemekleri yedikten sonra ishal olmaları. (Ç.N.)

Crosby, 2003'te frengi "tüm zührevi hastalıklar gibi olağanüstü fakat çiçek hastalığı gibi tarih yazan bir hastalık değil" diye yazdı. *Treponema pallidum* önceden de çok kötüydü, şimdi de; ama imparatorlukları devirmedi ya da bir ırkın soyunu tüketmedi. Crosby'nin dediğine göre eski ve yeni dünyadaki hastalık dengesinde biraz simetri var ve son elli yılda az da olsa bulaşıcı faktörler görülüyor.

Ek D
Takvim Matematiği

Sözlükler takvimleri sanki bir makineymiş gibi "bir resmi yılın başlangıcının, süresinin ve bölümlerinin ayarlanması sistemi" diye tarif ederler. Fakat tüm toplumlarda takvimler bundan çok daha fazlasıdır. İnsanlar zamanı hem doğrusal hem dairesel olarak duyumsarlar. Bir yandan doğumdan ölüme sabit bitiş noktaları olan bir vektör ile ve sabit bir hızda acımasızca ilerlerken diğer yandan zaman, mevsimlerin periyodik sürekli dönüşümüdür ve açık bir başlangıcı, sonu yoktur. Takvimler, kültürlerin bu farklı görüşlerini değerlendirip uzlaştırma çabalarının belgeleridir.

Eski Avrupa uygarlıklarında yılsonu tehlikeli kabul edilirdi çünkü takvim henüz icat edilmemişti, etraf soğuk ve karanlıktı ve kimse yeni mevsimde güzelliklerin tekrar geleceğinden emin olamıyordu. Sona gelen takvimin bir biçimde bir dönüş yapıp, kendini yenileyip başa aldığı gizemli anı temsilen Romalılar Satürn bayramını kutlardı; bu tersyüz olmuş bir haftaydı. Bu haftada hizmetçilerine hizmet ederler, köleler yüksek devlet makamlarında görev yapardı. Hristiyan takvimi 25 Aralık'ta yenilenmenin sembolü olan İsa'nın doğumu ile acayip ve tehlikeli görülen son günleri, diğer yandan da üç kralın bebek İsa'yı kurtarıcı olarak kabul ettikleri gün olan 6 Ocak'taki Epifani'yi bir anlamda paranteze almaktadır. Noel ile Epifani, biten yılın sonu ile sonraki yılın başı arasındaki tehlikeli boşluğu birleştiren bir köprüdür.

Mezoamerika takvimi de doğrusal ve periyodiktir ama daha ayrıntılıdır. En gelişmiş örneği Maya'ların en güçlü zamanlarında, üç ayrı ama birbirleriyle bağlantılı takvim olarak oluşturulmuştur: *tzolk'in* diye bilinen kutsal çetele; Batı takvimleri gibi güneşin dönüşüne dayanan seküler takvim "*haab*"; ve diğer özellikleri dışında diğer iki takvimi birbirine bağlayan

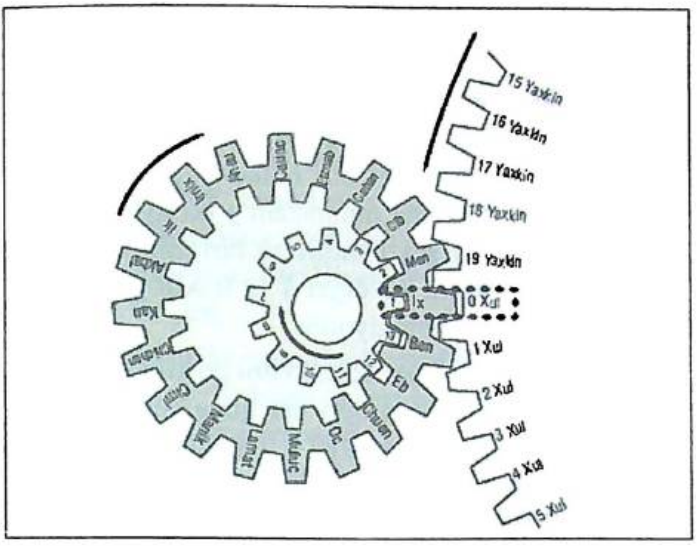
"Uzun Sayım".

Kutsal takvim, Batı takvimlerine en benzemeyen ve kültürel olarak en önemli takvimdir. *Tzolk'in*'de sanki '15, Çarşamba' der gibi her günün bir ismi ve numarası vardır. Batı takviminde günler 7'li döngüler halinde isimlerle (örneğin Çarşamba) haftaları, 28, 30, 31 gibi döngülerle devam ederek de sayılar şeklinde (örneğin ayın 15'i) ayları oluşturur. *Tzolk'in* de aynı prensiple işler ama döngü uzunluklarının daha az çeşidi vardır, örneğin 20 gün isimlerle bir haftayı ve 13 gün de sayılarla bir ayı oluşturur. Enteresan bir şekilde *tzolk'in*'de hafta aydan uzundur. Hristiyan takviminde 16. Salının 15. Çarşambayı takip etmesi gibi, *tzolk'in*'de de 10 Akbal, 9 Ik'i izleyecektir. (Maya'larda hafta yirmi gündü çünkü onların rakam sistemi Avrupa'daki gibi 10'a değil, 20'ye dayalıydı).

Tzolk'in'in dünyanın güneşin etrafındaki dönüşünü takip etmek gibi bir amacı olmadığı için "haftaları" ve "ayları" 365 günlük güneş yılına göre ayarlamak gibi bir dertleri yoktu. Bunun yerine basitçe, yılın ilk günü, 20 günlük haftanın ve yılın 13 günlük ilk ayının da ilk günüydü ve döngü böyle devam ediyordu. İlkokul matematik dilindeki söylenişiyle, 13 ve 20'nin ortak en düşük katı (iki sayıya tam olarak bölünebilen en küçük sayı) 260'tır. Bundan dolayı *tzolk'in* 260 gündür.

Batı takviminde 15. Çarşamba gibi isimli ve numaralı günlerin kesişimi bir yılda sadece birkaç kez olur. Örneğin 2006'da Şubat, Mart ve Kasım aylarının 15'i üç kez Çarşambaya denk geliyordu. 2007'de ise, aynı durum sadece bir kere Ağustos'ta oldu. Döngüyü bozan düzensiz süreler farklı ay uzunluklarından kaynaklanır. *Tzolk'in*'de her ay ve her hafta aynı uzunluktadır. Sonuç olarak 15. Çarşamba ya da gerçek bir örnek vermek gerekirse 1 Imix, her zaman aynı kesin aralıklara sahiptir her ara 13 x 20 = 260 güne denk gelir.

Birçok araştırmacıya göre Mezoamerikalı astronomlar Venüs'ün hareketlerini dikkatle takip ederek *tzolk'in*'i oluşturdu. Venüs 263 gün boyunca Sabah Yıldızı olarak görüldükten sonra 50 gün güneşin arkasında kalır ve sonra 263 gün boyunca Akşam Yıldızı clarak tekrar görülür. 8. bölümde yazdığım gibi Venüs göklerin güçlü bir varlığıydı ve göksel yörüngeye dayalı bir takvim elbette bu gücün bir kısmını paylaşıyordu. Kutsal yıl içinde her günün özel bir karakteri olduğu düşünülmüştü, bu yüzden o tarihlerde doğanlar 12 Eb, 2 Ik gibi devam eden numaralı isimler almışlardı. Bazı yerlerde kadın ve erkekler aynı gün isimlerini almış olmaları halinde evlenemezlerdi. *Tzolk'in*'de gün isimlerinin anlamları vardı. Törenler veya savaş açmak gibi bir dizi olayın doğru günlerde yapıldığında başarılı

Mezoamerika takvimi o zamanki Avrupa takvimine göre hem daha karmaşık, hem de daha keskindi. Dinsel olmayan 365 günlük bir takvimdi, Haab (sağda) daha çok Avrupa takvimleri gibiydi. Haab ikinci kutsal takvimle bağlantılıydı; tzolk'in (solda) Batı takvimlerinden çok farklıydı. İsimli yirmi günün bir haftayı, numaralı on üç günün bir ayı oluşturması ile tzolk'in 260 günde bir yılı oluşturuyordu. Mezoamerika uygarlıkları aynı anda her ikisini de kullanıyordu, böylece her tarih iki isimle sınıflandırılıyordu (çizimde 1 Ix 0 Xul). Haab'ın da tzolk'in gibi düzenli "hafta"ları ve "ay"ları olsa da onu çark içinde çark olarak göstermedim. Çünkü Maya takvimini tasarlayanlar, Haab'ı 365 günlük güneş yılına uydurmak için yılın sonuna sıra dışı, çok kısa bir ay ekleyerek sistemlerini bozmak zorunda kaldılar.

olmasının daha muhtemel olacağı düşünülürdü.

Aynı zamanda insanların ekim ve hasat zamanlarını bilmek gibi gündelik amaçlar için dünyevi bir takvime de ihtiyaçları vardı. Mezoamerika uygarlıklarının *Haab* diye her biri 20'şer günden oluşan 18 aylık bir de ikinci seküler takvimi vardı. (*Tzolk'in*'in aksine *Haab*'da günler 1'den değil, sıfırdan başlardı, neden farklı bir sistem olduğu bilinmiyor). Basit aritmetik hesabı gösteriyor ki 18 tane 20 günlük ay, yılda 360 gün eder, Kızılderililerin de bildiği üzere zaruri olan 5 gün buna eklenince 365 gün eder. Bizim yaptığımız gibi, 5 günü aralara sıkıştırmaktansa, onlar sondaki özel bir aya ilave ettiler. Bu günler uğursuz kabul edilirdi. Sanki yıl, beş adet 13. Cuma gibi günle bitmiş olurdu. Eski Maya'lar bir güneş yılının 365¼ gün olduğunu bildikleri halde çeyrek günü saymadılar. Dolayısıyla Mezoamerika'da artık yıl yoktu. Astronomlarının uydumuz ayı referans alan ayların uzunluğunu hesaplarken on saniyeyi bile kaçırmamaya ver-

dikleri önem göz önüne alındığında, güneş yılını ölçerken gösterdikleri başarısızlık şaşırtıcıdır.

İki takvim yılı olunca her günün bir dinsel *Tzolk'in*, bir de laik *Haab* olmak üzere iki ismi oluyordu. Genelde Maya'lar ikisini de aynı anda (1 Ix 0 Xul gibi) kullanıyorlardı. Her biri mükemmel derecede muntazam (fakat biri diğerinden biraz daha muntazam) iki ayrı takvim Yuvarlak Takvim olarak anılan takvimi şekillendirerek birbirini yakından takip ediyorlardı. 1 Ix 0 Xul'dan sonra bir diğer 1 Ix 0 Xul gelene kadar 18980 gün, yani elli iki yıl geçmesi gerekiyordu.

Mezoamerika toplumlarının her iki takvimi de kullanarak gün adı vermek için elli iki yıl boyunca ayrı ayrı her güne isim vermeleri gerekiyordu. Fakat Hristiyan takviminin 1810, 1910, 2010'u ayıramadığı gibi, onlar da bir elli iki yıllık dönemi öncekilerden ve sonrakilerden ayıramıyorlardı. Mezoamerikalılar karıştırmamak ve doğrusal zaman ölçülerini belirlemek için başlangıç noktası MÖ 3114 Ağustos ortası olduğu düşünülen Uzun Sayımı icat ettiler. Uzun sayım tarihleri; 20 günün bir ay, 360 günün bir yıl, 7200 günün on yıl, 144 bin günün bir asır olduğu numaralı günlerden oluşur. Arkeologlar, genelde bunları noktalarla ayrılan beş rakamlı setler olarak ifade eder. Kolomb 11 Ekim 1492'de karaya çıktığında, Maya takvimi 11.13.12.4.3 gününü gösteriyordu; "yüzyılın" ilk ve son günleri belirleyici idi. *Tzolk* ve *haab*'da o gün 2 Akbal 6 Zotz idi.

Bugüne dek uzanan Uzun Sayım tarihlerinin rakamlar için beş hanesi olsa da, Maya'lar ileride zaman geçtikçe daha çok hane eklemek zorunda kalacaklarını biliyordu. Aslında onların rahip matematikçileri *on dokuz* tane daha hane hesapladılar, *alautun*'a varana dek 23.040.000.000 günlük bir süre geçmesi gerekiyordu ki bu 63 milyon yıla tekabül eder. Muhtemelen herhangi bir takvimdeki en uzun zaman aralığı olan *alautun*, Mezoamerika takvimciliğinin ihtişamının bir mirasıdır. *Tzolk'in*'in bu güne dek icat edilmiş en hatasız dairesel zaman döngüsü olması gibi, Uzun Sayım da, milyonlarca yıl sonrasını işaret eden bir ok gibi dümdüz ilerleyen, en bütüncül doğrusal takvimlerden biridir.

Fakat bir saniye, internet, Maya takviminin geleceğe doğru gitmediği savları ile dolu değil mi? Aniden ve çarpıcı biçimde, bugünkü karşılığıyla 21 Aralık 2012'ye tekabül eden13.0.0.0.0'da bitmiyor mu? Ve takvim sonlanınca Maya'lar küresel bir felaket öngörmüş olmuyor mu?

Kuşkusuz, 13.0.0.0.0 gibi dört sıfırlı tarihler, Maya takviminde her 5126 yılda bir gerçekleşiyordu. Fakat 13.0.0.0.0 tarihinde bir felaket olacağı savı eski tarihlere değil, 1996'ya rast geliyor ve bu iki kitabe okuma uz-

manının Meksika'nın Tobasco eyaletinde, yıkık bir anıtta bir Maya metninin bulunduğu bir parçayı bulduklarında ortaya çıktı. Kitabe uzmanlarının açıklamasına göre anıt "MS 21. yüzyıl başlarındaki bir takvim olayını kaydediyor, muhtemelen tanrının (Bolon Yokte' K'uh) ye-ma, y-emal'e 'indiği' tarihtir." (Tabii bu çevirilerde bazı teknik sorunlar vardır.) Bu iki bilim insanına göre 'olay' Maya Uzun Sayım takvimine göre belki de "13 baktunların 13.0.0.0.0 tarihinde bitmesi ile ilgiliydi." Bu bazı okuyuculara eski bir kehanet gibi gelebilir: Bir uzay cismi gezegenimize çarpacak... Hepimizin bildiği bir son.

Bir arkeoloji dergisinde, yalnızca kenarda bir dipnot olarak yer almasına karşın bu 'kehanet' Kolomb öncesi dönem olaylarına tutkuyla bağlı ve aktif internet bağlantısı olan şaşırtıcı sayıdaki insan tarafından tıklandı ve ilgiyle karşılandı. İlgiyi fark eden arkeologlar metni daha bir özenle incelediler. 2010'da daha uygun bir çeviri ortaya çıktı:

Sekiz Katun ve üç Baktun (ileri doğru)
On üçüncü Baktun tamamlanacak
Ve o 4 Ajau 3 Kankin olacak
Bolon Yokte' nin büyük tören kıyafetlerinin süslendiği görülecek
Bu olacak.

Pennsylvania Eyalet Üniversitesi'nden Matthew Restall ve Oregon Eyalet Üniversitesi'nden Amara Solari, çevirinin konuşma dilinde şöyle olabileceğini öne sürdüler:

On üçüncü takvim dönemi 4 Ahau 3 Kankin gününde sona erecek, büyük bir olay olacak ve Bolon Yokte' büyük bir makama inecek.

Bu biçimde ortaya konunca metin bir kehanetten çok, gelecekte yapılacak bir eğlence ya da bir tören vaadini andırıyor. Fakat metni ilk çeviren Stephen Houston ve David Stuart ilk açıklamalarında ısrar edip anıtta herhangi bir kehanette bulunulmadığını söylediklerinde "2012'ciler" diyebileceğimiz kesimin saldırılarına uğrayıp gerçeklerin üstünü örtmekle suçlandılar.

Maya arkeologları, bu 2012 spekülasyonundan rahatsız oluyorlardı. Onlara göre bu yalnızca bir yanlış yönelim değil, aynı zamanda temelde Maya'ları da yanlış tanıtmaktı. Bilim insanlarının söylediği, bunun yerli bilgeliğinden çok, Avrupalı bir değer ve düşüncelerden olan "kıyamet

kehaneti"nin Avrupalı olmayan insanlara dayatılmasıydı. Uzun bir tarihi dönem boyunca "kıyamet" bekleyen toplum Maya'lar değil, Hıristiyan Avrupa'ydı. Takvim MS 1000 yılını gösterdiğinde, sıfırlar çoğalınca paniğe kapılanlar Maya'lar değil, Avrupalılar olmuştu. Restall ve Solari'nin parmak bastığı 2012 kargaşası, başka toplumları da bizlerin uzantısı gibi görme yanlışında ısrar etmemizin bir sonucudur. Torunları Kolomb'dan dört yüz yıl sonra da onun ilk karşılaştığı insanları anlamakta hâlâ güçlük çekiyor.

Teşekkürler

Bu kitabı bir araya getirirken büyük gezginlerin, bilim insanlarının ve tarihçilerin gölgesi altında çalıştım. Bunlar, 19. yüzyıldan (sadece birkaçını aktaracağım) William H. Prescott, Francis Parkman ve John Lloyd Stephens'tan başlayıp 20 ve 21. yüzyılda William Cronon, Alfred Crosby, William M. Denevan, Francis Jennings, John Hemming, Claude Lévi-Strauss, Roderick Nash ve Carl Sauer'e dek uzanan bir yelpazede yer alıyorlardı. Karşılaştırma yapmak olanaksızdı. Neyse ki, başta Crosby ve Denevan'ın kendileri olmak üzere birçok bilim insanının öğüt, teşvik ve eleştirilerinden yararlandım. Birkaç araştırmacı, el yazması müsveddelerini kısmen veya tümüyle okudular; bu büyük nezaketleri için Crosby, Denevan, William Balée, Clark Erickson, Susanna Hecht, Frances Karttunen, George Lovell, Michael Moseley, James Petersen, Matthew Restall ve William I. Woods'a çok müteşekkirim. Her ne kadar bana muazzam yardımları olduysa da, sonuçta bu kitap bana ait olduğundan içindeki hatalı hususlar da bana aittir.

Bir gazeteciye yardım edip etmeme konusundaki kaygılarını bir kenara bırakan tüm araştırmacılara minnettarım, ancak yukarıda adlarını andıklarıma ek olarak; yardım, teveccüh, anlayış veya zaman ayırma inceliklerinden dolayı da; Helcio Amiral, Flavio Aragon Cuevas, Charles Clement, Michael Crawford, Winifred Creamer, Vine Deloria Jr., Henry F. Dobyns, Elizabeth Fenn, Stuart Fiedel, Susan de France, Jonathan Haas, Susanna Hecht, Charles Kay, Patricia Lyon, Beata Madari, David Meltzer, Len Morse-Fortier, Michael Moseley, Eduardo Neves, Hugo Perales, Amado Ramirez Levya, Anna C. Roosevelt, Nelsi N Sadeck, merhum Wim Sombroek, Russel Thornton, Alexei Vranich, Patrick Ryan Wil-

liams ve birçok Bolivyalı, Brezilyalı, Kanadalı, Meksikalı ve ABD'li doktora öğrencisine şükranlarımı sunarım. Ayrıca, *1491*'in bölümlerinin ilk olarak yer aldığı dergilerin editörleri Corby Kummer, Cullen Murphy, Sue Parilla, Bill Whitworth ve *Atlantic Monthly*'den müteveffa Mike Kelly, Tim Appenzeller, Elizabeth Culotta, Colin Norman; ve *Science*'tan Leslie Roberts; *New York Times*'tan David Shipley ve Carmel McCoubrey; *Harvard Design Magazine*'den Nancy Franklin; ve *Journal of the Southwest*'ten George Lovell'e teşekkürü borç bilirim.

Kütüphane girişleri, yolculuk öğütleri, utandıran eleştiriler, zor zamanların dostane yüreklendirmeleri ve diğer güzellikler için borçlu hissettiğim Bob Crease, Josh D'Alusio-Guerreri, Dan Farmer (ve fish.com listservdeki herkese), Dave Freedman, Judy Hooper, Pam Hunter (ve tabii Carl'a da), Toichiro ve Masa Kinoshita, Steve Mann, Casey Phillips, Ellen Shell, Neal Stephenson, Gary Taubes, Dick Teresi ve Zev Trachtenberg' e teşekkürlerimi sunarım. Newell Blair Mann, Bolivya ve Brezilya yolculuklarında çok yardımcı oldu; Bruce Bergethon, benimle Cahokia'ya gelerek destek oldu; Peter Menzel benimle dört kez Meksika'ya geldi. Jim Boyce, Oaxaca ve CIMMYT'ye gitmeme yardımcı oldu. Nick Springer, Tom Gibson'la bir araya getirdiğimiz kaba saba tasarımını gerçekleştirdi. Stephen S. Hall gerçekten çok sabırlı, dayanıklı biri ve bağışıklık sistemimizi korumamıza gerçekten çok yardımcı oldu. Ify ve Ekene Nwokoye benim hazırlıklı ve düzenli olmam için çok uğraştılar. Brooke Childs fotoğraf izinleri üstüne çalıştı. Mark Plummer'ın sayılamayacak kadar çok yardımı dokundu. Aynı şey Rick Balkin için de geçerlidir. June Kinoshita ve Tod Machover, Waltham'daki karavanlarında 4. bölümü bitirmeme izin verdiler. Ailemle birlikte Napa'daki konukevlerinde 6'dan 8'inci bölüme kadar olan çalışmamı tamamlamama izin verip ailemle beni ağırlayan Faith D'Aluisio ve Peter Menzel'e derin saygılarımı sunarım. Caroline Mann, eski bir elyazması müsveddesini okuyup birçok yararlı yorum sağladı. Dennis Normile ve Foreign Correspondents Club of Tokyo'nun son dakika yardımlarına takdir ve teşekkürlerimi sunarım.

Yayıncılarım, Birleşik Devletlar'de Knopf ve Birleşik Krallık'ta Granta açısından şanslıyım. Burada, üçüncü kitabımızla birlikte Knopf'tan Jon Segal, yalnızca klasik bir editörün geleneksel kalem becerilerinde değil, bir kitabın yaratılmasında kullanılan yeni tekniklerde de ustalığını gösterdi. Borzoi topraklarında; Kevin Bourke, Roméo Enriquez, Ida Giragossian, Andy Hughes ve Virginia Tan'a şapka çıkartmam gerek. Granta'da Sara Holloway güzel öğütlerde bulundu ve işlerine burnumuzu sokma-

mızı ve gecikmelerimizi hoşgörüyle karşıladı. Birçok yerde birçok insan benim adıma çaba gösterdi, tekrar tekrar yapılan telefon aramalarına katlandı, kazı yerlerine yapılacak ziyaretleri ayarladı, elyazmalarını derledi veya denetledi ve bana bulunması en zor makale ve kitapları getirdiler. Umarım sonunda bu kitap, onlara da bütün bunlara değdiği hissini verir.

Kaynakça

Kısaltmalar

AA: American Anthropologist
AmAnt: American Antiquity
AJHG: American Journal of Human Genetics
AAAG: Annals of the Association of American Geographers
CA: Current Anthropology
HE: Human Ecology
JAH: Journal of American History
JAR: Journal of Archaeological Research JB Journal of Biogeography
LAA: Latin American Antiquity NH Natural History
NYT: New York Times
PNAS: Proceedings of the National Academy of Sciences
QI: Quaternary International
QR: Quaternary Research
QSR: Quaternary Science Reviews WA World Archaeology
WTMQ: William and Mary Quarterly

(*): 2011 itibariyle ücretsiz kopyasının internette bulunabileceğini belirtir.

Abbott, C. C. 1892a. "Paleolithic Man: A Last Word." *Science 20:344-45.*
——. 1892b. "Paleolithic Man in North America." *Science 20:270-71.*
——. 1884. "The Intelligence of Snakes." *Science 3:253-56.*
——. 1883a. "The Intelligence of Birds." *Science 2:301-03.*

——. 1883b. "The Intelligence of Fish." *Science 1:327-28.*

——. 1876. "Indications of the Antiquity of the Indians of North America, Derived from a Study of Their Relics." *American Naturalist 10:65-72.*

——. 1872a ve 1872b. "The Stone Age in New Jersey." American *Naturalist,* bölüm 1, 6:144-60; bölüm 2, 6:199-229.

Abbott, M. B. ve diğerleri 1997. "A 3500 14C yr High-Resolution Record of Water-Level Changes in Lake Titicaca, Bolivia/Peru." *QR* 47:169-80.

Abrams, E. ve Rue. R. 1988. "The Causes and Consequences of Deforestation Among the Prehistoric Maya." *HE* 14:377-99.

Ackerman, F ve diğerleri 2002. "Environmental Impacts of the Changes in US-Mexico Corn Trade Under NAFTA." yayınlanmamış metin, 15 May.

Acosta, J. D. 2002. *Natural and Moral History of the Indies.* Çev: F. M. López-Morillas. Durham, NC: Duke University Press (1590).

Adams, C. F. 1892-93. *Three Episodes of Massachusetts History.* 2 cilt. Boston: Houghton Mifflin. (*)

Adams, R. E. W. ve R. C. Jones. 1981. "Spatial Patterns and Regional Growth Among Classic Maya Cities." *AmAnt* 46:301-22.

Adovasio, J. M. ve J. Page. 2003. *The First* Americans: In Pursuit *of Archaeology's Greatest Mystery.* New York: Modern Library

Alexander, E. 1994. *The Holocaust and the War of Ideas.* New Brunswick, NJ: Transaction.

Annoy, A. V ve D. I. Berman. 2001. "Beringian Climate During the Late Pleistocene and Holocene." *QSR* 20:127-34.

Algaze, G. 1993. *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization.* Chicago: University of Chicago Press.

Alley, R. B. 2000. "Ice-Core Evidence of Rapid Climate Changes." *PNAS* 97:1331-34.

Allison, M. J. 1985. "Chile's Ancient Mummies." *NH* (Ekim):74-81.

Alsoszatai-Petheo, J. 1986. "An Alternative Paradigm for the Study of Early Man is the New World," Bryan 1986 içinde, 15-23.

Alva, W. ve C. B. Dorman. 1993. *Royal Tombs of Sipan.* Los Angeles: University of California Press.

Amador, F E. 2011. "Skull in Underwater Cave may be Earliest Trace of First Americans." *NatGeo News Watch,* 18 Şub. (*)

Anderson, E. 1984. "Who's Who in the Pleistocene: A Mammalian Bestiary," Martin and Klein 1984 içinde, 40-89.

Anderson, E. C. ve diğerleri 1947a. "Natural Radiocarbon from Cosmic Radiation." *Physical Review* 72:931-36.

——1947b. "Radiocarbon from Cosmic Radiation." *Science 105:576-77.*

Anderson, S. ve diğerleri 1981. "Sequence and Organization of the Human Mitochondrial Genome." *Nature 290:457-65.*

Anello Oliva, G. 1998. *Historia del Reino y Provincias del Perú y Vidas de los Varones Insignes de la Compañia de Jesús.* Lima: Pontificia Universidad Católica del Perú (1631).

Anonim, 2003. "Whiteman, James" (ölüm ilanı). *Clovis* (N.M.) *News Journal,* 23 Eyl.

——. 1994. "Leyenda de los Soles." T. Sullivan (Çev.). Sullivan ve Knab 1994 içinde, 62-81.

——. 1982. *El Maiz, Fundamento de la Cultura Popular Mexicana.* Mexico City: Museo Nacional de Culturas Populares.

——. *1979.* "Occurents in Newfoundland," 1 Eylül 1612-1 Nisan 1613, derl. D. B. Quinn, *New American World: A Documentary History of North America to 1612* içinde. New York: Arno, 4:157-78.

——. 1932. "Arrowheads Found with New Mexican Fossils." *Science* 36:12a-13a.

——. 1928. "Trace American Man Back 15.000 Years." *NYT*, 23 Eylül, N1.

——. 1743. "Extract of a Spanish Relations Containing the Life and Death of Father Cypriano Baraze of the Society of Jesus, Founder of the Mission of Mojos in Peru," derleyen J. Lockman, *Travels of the Jesuits into Various Parts of the World* içinde. Londra: John Noon, 2:437-68 (1703).

Anonim, 1998a baskısı. *Anuario Estadistico del Estado de Chiapas.* Aguascalientes, Ags.: Instituto Nacional de Estadística, Geografía e Informática.

——. 1998b. *Anuario Estadístico del Estado de Oaxaca.* Aguascalientes, Ags.: Institute Nacional de Estadística, Geografía e Informática.

——. 1963. *Mourt's Relation: A Journal of the Pilgrims at Plymouth.* Bedford, MA: Applewood (1622). (*)

Arber, E., derlediği, 1885 tarihli *The First Three English Books on America, [?1511]-1555 A.D.* Birmingham, UK-Turnbull & Spears.

Arber, E. ve A. G. Bradley, yayın tarihi 1910. *Travels and Works of Captain John Smith: President of Virginia and Admiral of New England, 1580-1631.* 2 cilt. Edinburgh: John Grant.

Ariés, P. 1962. *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life.* New York: Knopf

Arnold, D. 2000. "'Illusory Riches': Representations of the Tropical World, 1840-1950." *Singapore Journal of Tropical Ecology* 21:6-18.

Arnold, J. R. ve W F. Libby. 1949. "Age Determinations by Radiocarbon Content: Checks with Samples of Known Age." *Science* 110:678-80.

Arnold, P. J., III. 2003. "Early Formative Pottery from the Tuxtla Mountains and Implications for Gulf Olmec Origins" *LAA* 14:29-46.

Arriaza, B. T. 1995. *Beyond Death: The Chinchorro Mummies of Ancient Chile.* Washington, DC: Smithsonian.

Arriaza, B. T. ve diğerleri 2001. "The Peopling of the Arica Coast During the Preceramic: A Preliminary View." *Chungard* (Arica, Chile) 33:31-36.

Ascher, R. ve M. Ascher. 1997. *Code of the Quipu.* New York: Dover (1981).

Audubon, J. J. 1871. *The Birds of America, from Drawings Made in the United States and Their Territories.* 5 cilt. New York: G. R. Lockwood.

Aufderheide, A. C. ve M. J. Allison. 1995. "Chemical Dietary Reconstruction of North Chile Prehistoric Populations by Trace Mineral Analysis," *Proceedings of the First World Congress on Yummy Studies 3-6 Şubat 1992* içinde. Cabildo de Tenerife: Museos Arqueológico y Etnografico de Tenerife, 1:451-61.

Aveni, A. 2000. *Between the Lines: The Mystery of the Giant Ground Drawings of Ancient Nasca, Peru:* Austin, TX: University of Texas Press.

——. 1995. *Empires of Time: Calendars, Clocks, and Cultures*: New York Kodansha (1989).

Axelrod, D. A. 1985. "Rise of the Grassland Biome, Central North America." *Botanical Review* 51:164-201.

Axtell, J. 2000. *Natives and Newcomers: The Cultural Origins of North America.* New York: Oxford University Press.

——. 1994. "The Exploration of Norumbega: Native Perspectives," Baker 1994 içinde,149-65.

——. 1992. "Europeans, Indians, and the Age of Discovery in American History Textbooks," *Beyond 1492: Encounters in Colonial North America* içinde. New York: Oxford University Press, 197-216.

——. 1988. "Through Another Glass Darkly: Early Indian Views of Europeans," *After Columbus: Essays in the Ethnohistory of Colonial North America* içinde. New York: Oxford University Press, 125-43.

——. 1980. "The Unkindest Cut, or Who Invented Scalping?" *WMQ* 37:451-72.

——. 1978. "The Ethnohistory of Early America: A Review Essay" *WMQ* 35:110-44.

——. 1975. "The White Indians of Colonial America." *WMQ* 32:55-88.

Axtell, J., derl. tar. 1981. *The Indian Peoples of Eastern America: A Documentary History of the Sexes.* New York: Oxford University Press.

Baffi, E. I. ve diğerleri 1996. Mektup. *SAA Bulletin* 5:5.

Bailey, T. A. ve diğerleri 1983. *The American Pageant.* Lexington, MA: D. C. Heath, 7. baskı.

Bailyn, B. 1986. *The Peopling of British North America: An Introduction.* New York: Knopf.

Bailyn, B. ve diğerleri 1977. The *Great Republic:* A *History of the American Peo-*

ple. Lexington, MA: D. C. Heath.

Baird, D. ve diğerleri 2009. *Frommer's Mexico 2010.* New York: Prommer's.

Bairoch, P., J. Baton ve P. Chévre. 1988. *La Population des Villes Europeennes, 800-1850: Banque de Données et Analyse Sommaire des Résultats.* Cenevre: Droz.

Bakeless, J. 1961. The *Eyes of Discovery: The Pageant of North America as Seen by the First Explorers.* New York: Dover (1950).

Baker, B. J. ve G. J. Armelagos. 1988. "The Origin and Antiquity of Syphilis: Paleopathological Diagnosis and Interpretation." *CA* 29:703-37.

Baker, E. W. ve diğerleri, baskı yılı 1995. *American Beginnings: Exploration, Culture and Cartography in the Land of Norumbega.* Lincoln, NE: University of Nebraska Press.

Balée, W. 2003. "Native Views of the Environment in Amazonia," H. Selin, *Nature Across Cultures: Views of Nature and the Environment in Non-Western Cultures* içinde. Hollanda: Kluwer Academic.

——. 2000. "Elevating the Amazonian Landscape." *Forum for Applied Research and Public Policy* 15:28-32.

——. 1999. "The Sirionó of the Llanos de Mojos, Bolivia," R. B. Lee ve R. Daly (Yay. Haz.), *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers* içinde. New York: Cambridge University Press, 105-09.

——. 1998. "Historical Ecology: Premises and Postulates," Balée (Yay. Haz.) 1998 içinde. 13-29.

——. 1994. *Footprints in the Forest: Ka'apor Ethnobotany: The Historical Ecology of Plant Utilization by an Amazonian People.* New York: Columbia University Press.

——. 1989. "The Culture of Amazonian Forests," D. A. Posey ve W Balée (Yay. Haz.), *Resource Management in Amazonia: Indigenous and Folk Strategies* içinde. New York: New York Botanical Garden, 1-21.

Balée, W. (Yay. Haz.) 1998. *Advances in Historical Ecology.* New York: Columbia University Press.

Balée, W. ve C. L. Erickson, (Yay. Haz.) 2005. *Time and Complexity in Historical Ecology: Studies in the Neotropical Lowlands.* New York: Columbia University Press.

Baiter, M. 1998. "Why Settle Down? The Mystery of Communities." *Science* 282:1442-45.

Bancroft, G. 1834-76. *History of the United States, from the Discovery of the American Continent.* 7 cilt. Boston: Little, Brown.

Bandelt, H.-J. ve diğerleri 2003. "Identification of Native American Founder mtDNAs Through the Analysis of Complete mtDNA Sequences: Some Caveats." *Annals of Human Genetics* 67:512-24.

Barr, R. 2000. "Tracing Syphilis: Medieval English Skeletons Had Syphilis Before Columbus." *Associated Press,* 29 Ağu.

Barreiro, J. ve C. Cornelius (Yay. Haz.) 1991. *Knowledge of the Elders: The Iroquois Condolence Cane Tradition.* Ithaca, New York: Cornell University Press.

Barry, I. 1977. "The Sirionó of Eastern Bolivia: A Reexamination." *HE* 5:137-54.

Barton, P. A. 2001. *A History of the African Olmecs: Black Civilizations of America from Prehistoric Times to the Present Era.* Bloomington, IN: 1stBooks.

Bartram, W. 1996. *Travels and Other Writings.* New York: Library of America (1791).

Bates, E. S. 1940. *American Faith: Its Religious, Political, and Economic Foundations.* New York: Norton.

Baudin, L. 1961. *A Socialist Empire: The Incas of Peru.* K. Woods (Çev.). Princeton, NJ: Van Nostrand.

Bauer, B. 1998. *The Sacred Landscape of* the *Inca.: The Cusco Ceque System.* Austin, TX: University of Texas Press.

Bawden, G. 1996. *The Moche.* Cambridge, MA: Blackwell.

Baxby, D. 1981. *Jenner's Smallpox Vaccine: The Riddle of Vaccinia Virus and Its Origin.* Londra: Heinemann.

Baxter, J. P. 1890. "Memoir," Baxter (Yay. Haz.) 1890 içinde. 1:1-198.

Baxter, J. P. (Yay. Haz.) 1890. *Sir Ferdinando Gorges and His Province of Maine.* 3 cilt. Boston: Prince Society

Beadle, G. 1939. "Teosinte and the Origin of Maize." *Journal of Heredity* 30:245-47.

Beattie, O. B. ve A. L. Bryan. 1984. "A. Fossilized Calcotte with Prominent Brow Ridges from Lagoa Santa, Brazil." *CA* 25:345-46.

Beckerman, S. 1987. "Swidden in Amazonia and the Amazon Rim," Turner ve Brush 1987 içinde, 55-94.

Begley, S. ve A. Murr. 1999. "The First Americans." *Newsweek,* 26 Nis., 50-57.

Belt, T. 1985. *The Naturalist in Nicaragua.* Chicago: University of Chicago Press (1874).

Beltrán, C. L. 1937. "Informe del Director de la Escuela Indigenal de Guacharecure." *La Patria* (Oruro, Bolivia), 19 Mart.

Beltrão, M. C. de M. C. ve diğerleri 1986. "Thermoluminescence Dating of Burnt Cherts from the Alice Boer Site, Brazil," Bryan 1986 içinde, 203-13.

Bennett, M. K. 1955. "The Food Economy of the New England Indians, 1605-75." *Journal of Political Economy* 63:369-97.

Benson, E. P (Yay. Haz.) 1981. *The Olmec and Their Neighbors: Essays in Memory of Matthew W. Stirling.* Washington, DC: Dumbarton Oaks.

Benz, B. E 2001. "Archaeological Evidence of Teosime Domestication from Guilá Naquitz, Oaxaca." *PNAS* 98:2104-06.

Benz, B. F. ve H. H. Iltis. 1990. "Studies in Archaeological Maize I: The 'Wild' Maize from San Marcos Cave Reexamined." *AmAnt* 55:500-II.

Benzoni, G. 1857. *History of the New World, by Girolamo Benzoni, of Milan: Showing His Travels in America from A.D. 1541 to 1556.* W. H. Smyth (Çev.). Londra: Hakluyt Society (1572).

Bergman, R. W. 1980: *Amazon Economics: The Simplicity of Shipibo Indian Wealth.* Ann Arbor, MI: University Microfilms.

Berkes, F. 1999. *Sacred Ecology: Traditional Ecological Knowledge and Resource Management.* Londra: Taylor and Francis.

Berliner, M. 2002. "On Columbus Day, Celebrate Western Civilization, Not Multiculturalism." Cybercast News Service, 14 Ekim. http://www.newsmax.com/Pre-2008/Columbus-DayCelebrate/2002/10/14/id/667879

Berlo, J. C. (Yay. Haz.) 1993. *Art, Ideology, and the City of Teotihuacán: A Symposium at Dumbarton Oaks 8-9 October 1988.* Washington, DC: Dumbarton Oaks.

Bernal, I. 1969. *The Olmec World.* D. Heyden ve F. Horcasitas (Çev.). Berkeley, CA: University of California Press.

Betanzos, J. D. 1996. *Narrative of the Incas.* R. Hamilton ve D. Buchanan (Çev.). Austin, TX: University of Texas Press (1557).

Beyers, C. 2001. "Directions in Ethnohistorical Research on the Inca State and Economy": CERLAC Occasional Papers. http://cerlac.info.yorku.ca/files/2016/09/Beyers.pdf

Biggar, H. P. (Yay. Haz.) 1922-36. *The Works of Samuel de Champlain.* 6 cilt. Toronto: Champlain Society

Billard, J. B. 1975. *National Geographic Atlas of the World.* Washington, DC: National Geographic, 4. baskı.

Binford, M. W. ve diğerleri 1997. "Climate Variation and the Rise and Fall of an Andean Civilization." *QR* 47: 235-48.

——. 1987. "Ecosystems, Paleoecology and Human Disturbance in Tropical and Subtropical America." *QSR* 6:115-28.

Black, F. M. 2004. "Disease Susceptibility Among New World Peoples," Salzano ve Hurtado 2004 içinde, 147-63.

——. 1994. "An Explanation of High Death Rates Among New World Peoples When in Contact with Old World Diseases." *Perspectives in Biology and Medicine* 37:295.

——. 1992. "Why Did They Die?" *Science* 258:1739-40.

Blanton, R. ve diğerleri, 1999. *Ancient Oaxaca.* New York: Cambridge University Press.

Blaustein, R. J. 2001. "Kudzu's Invasion into Southern United States Life and Culture," J. A. McNeeley (Yay. Haz.) *The Great Reshuffling: Human Dimensions of Invasive Species* içinde. Cabridge: World Conservation Union, 55-62.

Bonatto, S. L. ve F. M. Salzano. 1997. "A Single and Early Migration for the Peopling of the Americas Supported by Mitochondrial DNA Sequence Data." *PNAS* 94:1866-71.

Boot, E. 2002a. "The Life and Times of B'alah Chan K'awil of Mural (Dos Pilas), According to Dos Pilas Hieroglyphic Stairway 2." http://www.mesoweb.com/features/boot/DPLHS2.pdf

——. 2002b. "The Dos Pilas-Tikal Wars from the Perspective of Dos Pilas Hieroglyphic Stairway 4." http://www.mesoweb.com/features/boot/DPLHS4.pdf

Borah, W. W. 1976. "The Historical Demography of Aboriginal and Colonial America: An Attempt at perspective," Denevan (Yay. Haz.) 1976 içinde, 13-34.

——. 1951. *New Spain's Century of Depression.* Berkeley, CA: University of Califonia Press.

Borah, W. W. ve S. F. Cook. 1964. *The Aboriginal Population of Central Mexico on the Eve of Spanish Conquest.* Berkeley CA: University of California Press.

Boszhardt, R. F. 2002. "Contracting Stemmed: What's the Point?" *Midcontinental Journal of Archaeology* 27:35-67.

Botkin, D. B. 1990. *Discordant Harmonies: A New Ecology for the Twenty-First Century.* New York: Oxford University Press, gözden geçirilmiş baskı.

Bourne, E. G. (Yay. Haz.) 1922. *Narratives of the Career of Hernando de Soto.* New York: Allerton (1544).

Bourque, B. ve R. H. Whitehead. 1994. "Trade and Alliances in the ContactPeriod," Baker ve diğerleri 1994 içinde, 131-47

Bower, B. 2001. "Peru Holds Oldest New World City" *Science News* 159:260.

Boyd, B. 1991. *Vladimir Nabokov: The American Years.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Boyd, R. *1999. The Coming of the Spirit of Pestilence: Introduced Infectious Diseases and Population Decline Among the Northwest Coast Indians, 1774-1874.* Seattle: University of Washington Press.

Bradbury A. P. 1997. "The Bow and Arrow in the Eastern. Woodlands: Evidence for an Archaic Origin." *North American Archaeologist* 18:207-33.

Bradford, W. 2002. *Governor William Bradford's Letter Book.* Boston: Applewood (1906).

——. 1981. *Of Plymouth Plantation, 1620-1647.* New York: Modern Library (1856). (*)

Bragdon, K. J. 1996. *Native People of Southern New England, 1500-1650.* Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Brandão, J. E. 1997. *"Your Fyre Shall Burn No More": Iroquois Policy Toward New France and its Native Allies to 1701.* Lincoln, NE: University of Nebraska Press.

Brandt, J. 1988. "The Transformation of Rainfall Energy by a Tropical Rain Forest Canopy in Relation to Soil Erosion." *JB* 15:41-48.

Braudel, F. 1981-84. *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century.* S. Reynolds (Çev.). 3 cilt. New York: Harper & Row (1979). [Türkçe baskısı: Fernand Braudel, *Medeniyet ve Kapitalizm*, Mustafa Özel (Çev.), İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.]

Bray T. ve Killion T. (Yay. Haz.) 1994. *Reckoning with the Dead: The Larsen Bay Repatriation and the Smithsonian Institution.* Washington, DC: Smithsonian.

Bricker, V. 1986. *A Grammar of Mayan Hieroglyphs.* New Orleans, LA: Tulane University Press.

Bril, A. 1988. "A Report from Adam Bril, Governor of Irkutsk, Describing the Native Peoples of Kamchatka and the Nearby Islands in the North Pacific Ocean," Dmytryshan, Crownhart-Vaughan ve Vaughan 1988 içinde, 2:236-44.

Brooke, J. 1991. "Brazil Creates Reserve for Imperiled Amazon Tribe." *NYT;* 19 Kasım.

Brown, A. A. ve Davis K. P. 1973. *Forest Fire: Control and Use.* New York: McGraw Hill, 2. baskı.

Brown, J. A. 1997. "The Archaeology of Ancient Religion in the Eastern Woodlands." *Annual Review of Anthropology* 26:465-85.

Brown, M. D. ve diğerleri 1998. "MtDNA Haplogroup X: An Ancient Link between Europe/Western Asia and North America?" *AJRG* 63:1852-61.

Browne, J. 1938. 'Antiquity of the Bow." *AmAnt* 3:358-59.

Bruhns, K. 0.1994. *Ancient South America.* New York: Cambridge University Press.

Bryan, A. L. (Yay. Haz.) 1986. *New Evidence for the Pleistocene Peopling of the Americas.* Orono, ME: Center for Early Man Studies.

Bunzel, R. L. 1932. "Zuñi Origin Myths." *Forty-Seventh Annual Report of the Bureau of American Ethnology, 1929-1930.* Washington, DC: Government Printing Office, 545-609.

Burger, R. L.1992. *Chavín and the Origins of Andean Civilization.* New York: Thames and Hudson.

Burger, R. L. ve Gordon R. B. 1998. "Early Central Andean Metalworking from Mina Perdida, Peru." *Science* 282:1108-II.

Burnett, B. A. ve Murray K. M. 1993. "Death, Drought, and De Soto: The Bioarchaeology of Depopulation," Young ve Hoffman 1993 içinde, 227-36.

Burns, J. A. 1996. "Vertebrate Paleontology and the Alleged Ice-Free Corridor:

The Meat of the Matter." *QI* 32:107-12.

Byland, B. E. ve J. M. D. Pohl. 1994. *In the Realm of 8 Deer: The Archaeology of the Mixtec Codices.* Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Cabello Balboa, M. 1920. "Bajo la dominacíon de los Incas," H. H. Urteaga (Yay. Haz.), *Colección de Libros y Documentos Referentes a la Historia del Perú* içinde. Lima: Sanmarti, cilt 2 (1586).

Callen, E. O. 1967. "The First New World Cereal." *AmAnt* 32:535-38.

Callicott, J. B. 1998. "The Wilderness Idea Revisited: The Sustainable Development Alternative," Callicott ve Nelson (Yay. Haz.) 1998 içinde, 337-66.

Callicott, J. B. ve M. P. Nelson. 1998. "Sunuş," Callicott ve Nelson (Yay. Haz.) 1998 içinde, 1-20.

Callicott, J. B. ve M. P. Nelson (Yay. Haz.) 1998. *The Great New Wilderness Debate.* Atlanta: University of Georgia Press.

Calloway, C. G. 2003. *One Vast Winter Count: The Native American West before Lewis and Clark.* Lincoln, NE: University of Nebraska Press.

— 1986. "Neither White nor Red: White Renegades on the American Indian Frontier." *Western Historical Quarterly* 17:43-66.

Calogeras, J. P. 1933. "O Dr. Peter Wilhelm Lund." *Revista do Instituto Historico e Geografico Brasiliero,* yeni baskı, 85-93.

Campbell, G. R. 2003. "'We Believed the Good Spirit Had Forsaken Us': The Cultural Impact of European Infectious Disease Among Indigenous Peoples of the Northwestern Plains." Tebliğ. Confluence of Cultures Conference, Missoula, MT, 28-30 Mayıs.

Campbell, L. 1997. *American Indian Languages: The Historical Linguistics of Native America.* New York: Oxford University Press.

——. 1988. "Language in the Americas" (inceleme). *Language* 64:591-615.

——. 1986. "Comment." *CA* 27:488.

Campbell, L. ve T. Kaufman. 1976. 'A Linguistic Look at the Olmecs." *AmAnt* 41:80-89.

Campbell, L. ve M. Mithun. 1979. "North American Indian Historical Linguistics in Current Perspective," *The Languages of Native America: Historical and Comparative Assessment.* Austin, TX: University of Texas Press, 3-69.

Cann, R. L. 2001. "Genetic Clues to Dispersal in Human Populations: Retracing the Past from the Present." *Science* 291:1742-48.

Carneiro, R. L. 1995. "History of Ecological Interpretations of Amazonia," L. E. Sponsel (Yay. Haz.), *Indigenous Peoples and the Future of Amazonia: An Ecological Anthropology of an Endangered World* içinde. Tucson: University of Arizona Press, 46-52.

——. 1979a. "Forest Clearance Among the Yanomamö, Observations and Impli-

cations." *Antropológica* 42:39-76.

——. 1979b. "Tree Felling with the Stone Axe: An Experiment Carried Out Among the Yanomamo Indians of Southern Venezuela," C. Kramer (Yay. Haz.), *Ethnoarchaeology: Implications of Ethnography for Archaeology* içinde. New York Columbia University Press, 21-58.

Carrasco, D., L. Jones ve S. S. Sessions (Yay. Haz.) 2000. *Mesoamerica's Classic Heritage: From Teotihuacán to the Aztecs.* Boulder, CO: University of Colorado Press.

Caso, A. 1977-79. *Reyes y Reinos de la Mixteca.* 2 cilt. Mexico City: Fondo de Cultura Económica.

Castro, C. D. ve D. D. Ortega Morejón. 1974. "La Relación de Chincha (1558)." *Historia y Cultura (Lima)* 8:91-104 (1558).

Catto, N. R. 1996. "Richardson Mountains, Yukon-Northwest Territories: The-Northern Portal of the Postulated 'Ice-Free Corridor.'" *QI* 32:3-19.

Catton, W R., Jr. 1982. *Overshoot: The Ecological Basis of Revolutionary Change.* Urbana, IL: University of Illinois Press.

Ceci, L. 1990a. "Radiocarbon Dating 'Village' Sites in Coastal New York: Settlement Pattern Changes in the Middle to Late Woodland." *Man in the Northeast* 39:1-28.

——. 1990b. "Squanto and the Pilgrims: On Planting Corn 'in the Manner of the Indians,'" Clifton 1990 içinde, 71-89.

——. 1975a. "Indian Corn Cultivation" (mektup). *Science* 189:946-50.

——. 1975b. "Fish Fertilizer: A Native North American Practice?" *Science* 188:26-30.

Cell, G. T. 1965. "The Newfoundland Company: A Study of Subscribers to a Colonizing Venture." *WMQ* 22:611-25.

Chagnon, N. 1992. *Yanomamö: The Last Days of Eden.* San Diego: Harcourt Brace. [Türkçe baskısı: Napoleon A. Chagnon, *Yanomamö/Savaşa Doğanlar*, Burcu Bölükbaşı (Çev.), Epsilon Yayınevi, İstanbul, 2004.]

Chamberlin, J. 1928. "New Evidence on Man in America." *NYT*, 30 Eyl.

Chandler, J. C. 2002. "The Baja Connection." *Mammoth Trumpet* (Mart). http://csfa.tamu.edu/mammoth

Chaplin, J. E. 2003. "Expansion and Exceptionalism in Early American History" *JAH* 89:1431-55.

——. 2001 *Subject Matter: Technology, the Body, and Science on the Anglo-American Frontier, 1500-1676.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Charnay, D. 1967. "Wheeled 'Toys,'" L. Deuel (Yay. Haz.), *Conquistadors Without Swords: Archaeologists in the Americas* içinde. New York: St. Martin's Press, 178-86.

Chase, A. F. ve D. Z. Chase. 2001. "Ancient Maya Causeways and Site Organization at Caracol, Belize." *Ancient Mesoamerica* 12:273-81.

——. 2000. "La Guerra Maya del Periodo Clásico desde la Perspectiva de Caracol, Belice," S. Trejo (Yay. Haz.), *La Guerra entre los Antiguos Mayas: Mentoria de la Printera Mesa Redondada de Palenque* içinde. Mexico City: Instituto Nacional de Antropología e Historia y Consejo Nacional pars is Cultura y las Artes, 55-72.

——. 1996. "More than Kin and King: Centralized Political Organization Among the Late Classic Maya." *CA* 37:803-30.

——. 1994. "Details in the Archaeology of Caracol, Belize: An Introduction," *Studies in the Archaeology of Caracol, Belize.* San Francisco: Kolomböncesi Sanat Araştırmaları Enstitüsü, I.-II.

Chase, A. F., N. Grube ve D. Z. Chase. 1991. *Three Terminal Classic Monuments from Caracol, Belize.* Washington, DC: Center for Maya Research.

Chatters, J. C. 2001. *Ancient Encounters: Kennewick Man and the First Americans.* New York: Simon and Schuster.

Chimalpahin Quauhtlehuanitzin, D.S.A.M. 1997. *Codex Chimalpahin: Society and Politics in Mexico Tenochtitlán, Tlatelolco, Texcoco, Culhuacán, and Other Nahuatl Altepetl in Central Mexico: The Nahuatl and Spanish Annals and Accounts.* A. J. O. Anderson ve S. Schroeder (Yay. Haz. ve Çev.). 2 cilt. Norman, OK: University of Oklahoma Press. (~1620).

Chu, A. 2006. "Arquitectura Monumental Precerámica de Bandurria, Huacho." *Boletín de Arqueología PUCP* 10:91-109.

Churchill, W. 2003. "An American Holocaust? The Structure of Denial." *Socialism and Democracy 17:25-76.*

— 1997. *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial in the Americas, 1492 to the Present.* San Francisco: City Lights.

Cieza de León, P. D. 1998. *The Discovery and Conquest of Peru.* A. P. Cook ve N. D. Cook (Çev.). Durham, NC: Duke University Press (~1553).

— 1959. *The Incas.* H. D. Onis (Çev.). Norman, OK: University of Oklahoma Press (~1553).

Clark, J. C. 1912. *The Story of "Eight Deer" in Codex Colombino.* Londra: Taylor and Francis.

Clayton, L. A., V. J. K. Knight Jr. ve E. C. Moore (Yay. Haz.) 1993. *The De Soto Chronicles: The Expedition of Hernando de Soto to North America in 1539-1543.* 2 cilt. Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press.

Clement, C. R. 1999a ve 1999b. "1492 and the Loss of Amazonian Crop Genetic Resources." *Economic Botany,* kısım 1, 53:188-202; kısım 2, 53:203-16.

——. 1998. "Human Impacts on Environments of Brazilian Amazonia: Does Traditional Ecological Knowledge Have a Role in the Future of the Region?"

Tebliğ. Centre for Brazilian Studies, Oxford, 5-6 Haz.

——. 1995. "*Pejibaye Bactris gasipaes (Palmae),*" J. Smartt ve N. W. Simonds (Yay. Haz.), *Evolution of Crop Plants* içinde. Londra: Longman, ikinci baskı, 383-88.

——. 1992. "Domesticated Palms." *Principes* 36:70-78.

——. 1988. "Domestication of the Pejibaye Palm *(Bactris gasipaes):* Past and Present," M. J. Balick (Yay. Haz.), *The Palm: Tree of Life* içinde. New York: New York Botanical Garden, 155-74.

Clement, C. R. ve J. Mora-Urpí. 1987. "Pejibaye Palm (*Bactris gasipaes, Arecaceae*): Multi-Use Potential for the Lowland Humid Tropics." *Economic Botany* 41:302-11.

Clifton, J. A. (Yay. Haz.) 1990. *The Invented Indian: Cultural Fictions and Government Policies.* New Brunswick, NJ: Transaction.

Cobo, B. 1990. *Inca Religion and Customs.* R. Hamilton (Çev.). Austin, TX: University of Texas Press (1653).

——. 1979. *History of the Inca Empire.* R. Hamilton (Çev.). Austin, TX: University of Texas Press (1653).

Cochrane, M. A. ve Schulze, M. D. 1998. "Forest Fires in the Brazilian Amazon." *Conservation Biology* 12:948-50.

Coe, M. D. 1999. *The Maya.* New York: Thames and Hudson, altıncı baskı. [Türkçe baskısı: Michael D. Coe, *Mayalar*, Meltem Özdemir (Çev.), Arkadaş Yayınları, İstanbul, 2007.]

——. 1996. *The Olmec World: Ritual and Rulership*, Princeton, NJ: Princeton'daki Sanat Müzesi.

——. 1994. *Mexico: From the Olmecs to the Aztecs.* New York: Thames and Hudson, dördüncü baskı.

——. 1976a. "Early Steps in the Evolution of Maya Writing," H. B. Nicholson (Yay. Haz.), *Origins of Religious Art and Iconography in Preclassic America* içinde, Los Angeles: UCLA Latin American Center, 107-22.

——. 1976b. "Matthew Williams Stirling, 1896-1975." *AmAnt* 41:67-73.

——. 1968. *America's First Civilization: Discovering the Olmec.* New York: American Heritage.

——. 1962. "An Olmec Design on an Early Peruvian Vessel." *AmAnt* 27:579-80.

——. 1957. "Environmental Limitation on Maya Culture: A Reexamination." *AA* 59:328-35.

Coe, M. D. ve R. A. Diehl. 1980. *The Archaeology of San Lorenzo Tenochtitlán.* Austin, TX: University of Texas Press.

Cohn, V. 1972. "Missing Part of Mystery Tribe's Calendar Is Found." *Washington Post,* 16 Şubat, A8.

Colchester, M. 1984. "Rethinking Stone Age Economics: Some Speculations Concerning the pre-Columbian Yanomama Economy." *HE* 12:291-314.

Colden, C. 1922. *The History of the Five Indian Nations of Canada Which Are Dependent on the Province of New York.* Londra: T. Osborne, 1747. (*)

Colinvaux, P. 1996. "Low-Down on a Land Bridge." *Nature* 382:21-22.

Colapiña, Supno ve diğerleri 1921. "Discurso Sobre la Descendencia y Gobierno de los Incas," H. H. Urteaga (Yay. Haz.), *Informaciones Sabre el Antiguo Perú* içinde. Lima: Sanmartí y Cia, 1-53 (1542/1608).

Columbus, C. 1963. *Journals and Other Documents on the Life and Voyages of Christopher Columbus.* S. E. Morison (Çev.). New York: Heritage Press. [Türkçe baskısı: Kristof Kolomb, *Seyir Defterleri*, Sait Maden (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.]

Condamine, C. M. d. I. 1986. *Viaje a la. América Meridional por el Río de las Amazonas.* Barcelona: Editorial Alta Fulla (1743).

Conrad, J. 1923. "Sunuş," *A Handbook of Cookery for a Small House.* Garden City, NY: Doubleday Page, i-viii.

Consens, M. 1989. "Arte rupestre no Pará: Análise de Alguns Sítios de MonteAlegre." *Dédalo* (São Paulo) 1:265-78.

Cook, A. P. ve N. D. Cook. 1998. "Sunuş," Cieza de León 1998 içinde, 5-35.

Cook, N. D. 2003. "¿Una Primera Epidemia Americana de Viruela en 1493?" *Revista de Indias* 43:49-64.

——. 1993. "Disease and the Depopulation of Hispaniola, 1492-1518." *Colonial Latin. American Review* 2:213-45.

——. 1981. *Demographic Collapse: Indian Peru, 1520-1620.* New York: Cambridge University Press.

Cook; N. D. ve W G. Lovell. 1992. "Unraveling the Web of Disease," Cook ve Lovell (Yay. Haz.) 1992, 213-42.

Cook, N. D. ve W G. Lovell (Yay. Haz.) 1992 *"Secret Judgements of God": Old World Disease in Colonial Spanish America.* Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Cook, O. F. 1921. "Milpa Agriculture: A Primitive Tropical System," *Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution, Showing the Operations, Expenditures and Condition of the Institution for the Year Ending June 30, 1919.* Washington, DC: Government Printing Office, 307-26.

Cook, S. E. 1973. "Interracial Warfare and Population Decline among the New England Indians." *Ethnohistory* 20:1-24.

Cook, S. F ve W. W. Borah. 1979. "Royal Revenues and Indian Population in New Spain, est. 1620-1646," *Essays in Population History: Mexico and California.* Berkeley CA: University of California Press, 3:1-128.

——. 1971. "The Aboriginal Population of Hispaniola," *Essays in Population History: Mexico and the Caribbean.* Berkeley CA: University of California Press, 1:376-410.

——. 1963. *The Indian Population of Central Mexico.* Berkeley, CA: University of California Press.

Cook, S. F. ve L. B. Simpson. 1948. *The Population of Central Mexico in the Sixteenth Century.* Berkeley, CA: University of California Press.

Cooke, C. W. 1931. "Why the Mayan Cities of the Peten District, Guatemala, Were Abandoned." *Journal of the Washington Academy of Sciences* 21:283-87.

Cortés, H. 1986. *Letters from Mexico.* A. Pagden (Çev.). New Haven, CT: Yale University Press, (1520-26).

Cotter, J. L. 1937. "The Significance of Folsom and Yuma Artifact Occurrences in the Light of Typology and. Distribution," D. S. Davidson (Yay. Haz.), *Twenty-Fifth Anniversary Studies* içinde. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 27-35.

Cotter, J. L. ve A. T. Boldurian. 1999. *Clovis Revisited: New Perspectives on Paleoindian Adaptations from Blackwater Draw, New Mexico.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Cowgill, G. L. 1997. "State and Society at Teotihuacán, Mexico." *Annual Review of Anthropology* 26:129-61.

Coxe, W. 1780. *Account of the Russian Discoveries Between Asia and America.* Londra: T. Cadell.

Crawford, M. H. 1998. *The Origin of Native Americans: Evidence from Anthropological Genetics.* New York: Cambridge University Press.

Crease, R. P. ve C. C. Mann. 1996. *The Second Creation: Makers of the Revolution in 20th-Century Physics.* New Brunswick, NJ: Rutgers, gözden geçirilmiş ikinci baskı.

Cronon, W. 1995a. "Sunuş," Cronon (Yay. Haz.) 1995 içinde, 23-56.

——. 1995b. "The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature," Cronon (Yay. Haz.) 1995 içinde, 69-90.

——. 1983. *Changes in the Land: Indians, Colonists, and the Ecology of New England.* New York: Hill and Wang.

Cronon, W. (Yay. Haz.) 1995. *Uncommon Ground: Rethinking the Human. Place in Nature.* New York: Norton.

Crosby, A. W. 2003a. *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918.* New York: Cambridge University Press, ikinci baskı.

——. 2003b. *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492.* Westport, CT: Praeger, gözden geçirilmiş ikinci baskı.

——. 2002. *Throwing Fire: Projectile Technology Through History.* New York:

Cambridge University Press. [Türkçe baskısı: Alfred W. Crosby, *Ateş Etmek*, Aybek Görey (Çev.), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.]

——. 1994. "The Columbian Voyages, the Columbian Exchange, and Their Historians," *Germs, Seeds, and Animals: Studies in Ecological History.* Londra: M. E. Sharpe, 3-27.

——. 1992. "Hawaiian Depopulation as a Model for the Amerindian Experience," T. Ranger ve P. Slack (Yay. Haz.), *Epidemics and Ideas: Essays on the Historical Perception of Pestilence* içinde. New York: Cambridge University Press, 175-202.

——. 1986. *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900.* New York: Cambridge University Press. [Türkçe baskısı: Alfred W. Crosby, *Dünya Benimdir! Avrupa Ekolojik Emperyalizmi 900-1900*, Bilgi Altınok (Çev.), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.]

——. 1976. "The 'Virgin-Soil' Epidemic as a Factor in the Aboriginal Depopulation in America." *WMQ* 33:289-99.

Culbert, T. P. ve diğerleri 1990. "The Population of Tikal, Guatemala," T. P. Culbert ve D. S. Rice (Yay. Haz.), *Precolumbian Population History in the Maya Lowlands* içinde. Albuquerque, NM: University of New Mexico Press, 103-21.

Cultural Resource Group. 1996. "Abbott Farm: A National Historic Landmark" (broşür). East Orange, NJ: Louis Berger and Associates.

Cunha, E. D. 1975. *Á Margem da Historia.* Sáo Paulo: Editora Cultrix (1909).

Current, R. N., H. T. Williams ve A. Brinkley. 1987. *American History: A Survey.* New York: Knopf, yedinci baskı.

Curtis, J. H., D. A. Hodell ve M. Brenner. 1996. "Climate Variability on theYucatán Peninsula (Mexico) During the Past 3,500 Years, and Implications for Maya Cultural Evolution." *QR* 46:37-47.

Cushman, H. B. 1999. *History of the Choctaw, Chickasaw, and Natchez Indians.* Norman, OK: University of Oklahoma Press (1899).

Cyphers, A. (Yay. Haz.) 1997. *Población, Subsistencia y Medio Ambiente en San Lorenzo Tenochtitlán.* Mexico City: Universidad National Autómoma de México.

D'Abate, R. 1994. "On the Meaning of a Name: 'Norumbega' and the Representation of North America," Baker ve diğerleri 1994 içinde, 61-88.

Dahlin, B. H. 2002. "Climate Change and the End of the Classic Period in Yucatán: Resolving a Paradox." *Ancient Mesoarnerica* 13:327-40.

Dalan, R. A. ve diğerleri 2003. *Envisioning Cahokia: A Landscape Perspective.* Dekalb, IL: Northern Illinois Press.

Dalton, R. 2009. "Oldest American Artefact Unearthed." *Nature*, 5 Kasım (*)

D'Altroy, T. N. 2002. *The Incas.* Malden, MA: Blackwell.

——. 1987. "Sunuş." *Ethnohistory* 34:1-13.

Daniel, G. ve C. Renfrew 1986. *The Idea of Prehistory.* Edinburgh: Edinburgh University, ikinci baskı.

Dantzig, T. 1967. *Number: The Language of Science.* New York: Macmillan. [Türkçe baskısı: Tobias Dantzig, *Sayı: Bilimin Dili*, Barış Cezar (Çev.), Metis Yayınları, İstanbul, 2011.]

Darch, J. P. 1988. "Drained Field Agriculture in Tropical Latin America: Parallels from Past to Present." *JB* 15:87-95.

Darwin, F. (Yay. Haz.) 1887. *The Life and Letters of Charles Darwin, Including an Autobiographical Chapter.* 3 cilt. Londra: John Murray.

Dávalos Hurtado, E. ve J. M. Ortiz de Zárate. 1953. "La Plástica Indígena y la Patología." *Revista Mexicana de Estudios Antropológicos* 13:95-104.

Day, G. M. 1953. "The Indian as an Ecological Factor in the Northeastern Forest." *Ecology* 34:329-46.

DeBoer, W. R., K. Kintigh ve A. Rostoker. 2001. "In Quest of Prehistoric Amazonia." *LAA* 12:326-27.

Deetz, J. ve P. S. Deetz. 2000. *The Times of Their Lives: Life, Love, and Death in Plymouth Colony.* New York: Random House.

Deevey, E. S. ve diğerleri 1979. "Mayan Urbanism: Impact on a Tropical Karst Environment." *Science* 206:298-306.

DeFrance, S. D. ve diğerleri 2001. "Late Paleo-Indian Coastal Foragers: Specialized Extractive Behavior at Quebrada Tacahuay, Peru." *LAA* 12:413-26.

Delabarre, E. B. ve H. H. Wilder. 1920. "Indian Corn-Hills in Massachusetts." *AA* 22:203-25.

Delcourt, P. A. ve diğerleri 1986. "Holocene Ethnobotanical and Paleoecological Record of Human Impact on Vegetation in the Little Tennessee River Valley, Tennessee." *QR* 25:330-49.

Deloria, V., Jr. 1995. *Red Earth, White Lies: Native Americans and the Myth of Scientific Fact.* New York: Scribner's.

Denevan, W. M. 2003. "The Native Population of Amazonia in 1492 Reconsidered." *Revista de Indias* 43:175-88.

——. 2001. *Cultivated Landscapes of Native Amazonia and the Andes.* New York: Oxford University Press.

——. 1996a. "A Bluff Model of Riverine Settlement in Prehistoric Amazonia." *AAAG* 86:652-81.

——. 1996b. "Pristine Myth," D. Levinson ve M. Ember (Yay. Haz.), *Encyclopedia of Cultural Anthropology* içinde. New York: Holt, 3:1034-36.

——. 1996c. "Carl Sauer and Native American Population Size." *Geographical Review* 86:385-97.

——. 1992a. "The Pristine Myth: The Landscape of the Americas in 1492." *AAAG* 82:369-85:

——. 1992b. "Stone vs. Metal Axes: The Ambiguity of Shifting Cultivation in Prehistoric Amazonia." *Journal of the Steward Anthropological Society* 20:153-65.

——. 1966. *The Aboriginal Cultural Geography of the Llanos de Mojos of Bolivia*. Berkeley, CA: University of California Press.

Denevan, W. M. (Yay. Haz.) 1976. *The Native Population of the Americas in 1492*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.

Denys, N. 1908. *The Description and Natural History of the Coasts of North America*. W. F. Gannong (Çev.). Toronto: Champlain Society (1672).

Dermer, T. 1619. S. Purchas'a mektup, Purchas 1905-07 içinde, 19:129-34.

Deuel, L. 1967. *Conquistadors Without Swords: Archaeologists in the Americas*. New York: St. Martin's.

Diamond, J. 2005. *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. New York: Viking. [Türkçe baskısı: Jared Diamond, *Çöküş: Toplumlar Başarısızlığı ya da Başarıyı Nasıl Seçerler?*, Barış Baysal (Çev.), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2019.]

——. J. 1997. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: Norton. [Türkçe baskısı: Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Ülker İnce (Çev.), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2018.]

Díaz del Castillo, B. 1963. *The Conquest of New Spain*. J. M. Cohen (Çev.). New York: Penguin (1532).

Diehl, R. A. 2005. "Patterns of Cultural Primacy." *Science* 307:1055-56.

——. 1983. *Tula: The Toltec Capital of Ancient Mexico*. Londra: Thames and Hudson.

Dillehay, T. D. 2003. "Tracking the First Americans." *Nature* 425:23-24.

——. 2001. *The Settlement of the Americas: A New Prehistory*. New York: Basic Books.

Dillehay T. D. ve diğerleri 2008. "Monte Verde: Seaweed, Food Medicine, and the Peopling of South America." *Science* 320:784-86.

Dillehay, T. D. (Yay. Haz.) 1989-97. *Monte Verde: A Late Pleistocene Settlement in Chile*. 2 cilt. Washington, DC: Smithsonian.

Dillon, F. *1975. The Pilgrims*. Garden City, NY: Doubleday.

Dinawari, A. H. A. 1986 (895?). *Min kitab al-Ahkbar al-tiwal: Li-Abi Hanifah al-Dinawari; ikhtar al-nusus wa-allaqa alayha wa-qaddamaa laha Yahya Abbarah*. Damascus: Al-Jumhuriyah al-Arabiyah al-Suriyah, Manshurat Wizarat al-Thaqafah.

Dmytryshan, B., E. A. P. Crownhart-Vaughan ve T. Vaughan (Yay. Haz.) 1988. *To Siberia and Russian America: Three Centuries of Russian Eastward Expan-*

sion. 3 cilt. Portland, OR: Oregon Historical Society Press.

Dobyns, H. F. 2004. Açıklamalar, W. G. Lovell ve diğerleri, "1491: In Search of Native America." içinde. *Journal of the Southwest,* 46:443-47.

——. 1995. "Epilogue," *Tubac Through Four Centuries: An Historical Resume and Analysis* içinde. Tucson, AZ: Arizona Eyalet Müzesi Kütüphanesi (1959). http://www.library.arizona.edu/images/dobyns

——. 1983. *Their Number Become Thinned: Native American Population Dynamics in Eastern North America.* Knoxville, TN: University of Tennessee Press.

——. 1966. "Estimating Aboriginal American Population: An Appraisal of Techniques with a New Hemispheric Estimate." *CA* 7:395-416.

——. 1963. "An Outline of Andean Epidemic History to 1720." *Bulletin of the History of Medicine* 37:493-515.

Dobyns, H. F. ve P. L. Doughty. 1976. *Peru: A Cultural History.* New York: Oxford University Press.

Doebley, J. F., M. M. Goodman ve C. W. Stuber. 1998. "Isoenzymatic Variation in Zea (Gramineae)." *Systematic Botany* 9:203-18.

Doolittle, W. E. 2000. *Cultivated Landscapes of North America.* New York: Oxford University Press.

Dorney, C. H. ve J. R. Dorney 1989. "An Unusual Oak Savanna in Northeastern Wisconsin." *American Midland Naturalist* 122:103-13.

Dougherty, B. ve H. A. Calandra. 1984. "Prehispanic Human Settlement in the Llanos de Mojos, Bolivia." *Quaternary of South America and Antarctic Peninsula* 2:163-99.

Doughty, P. L. 1987. "Preface," Stearman 1987 içinde, ix-xii.

Driver, J. C. 2001. "Paleoecoiogical and Archaeological Implications of the Charlie Lake Cave Fauna, British Columbia, 10,500 to 9,500 BP," S. C. Gerlach ve MS Murray (Yay. Haz.), *People and Wildlife in Northern North America: Essays in Honour of R. Dale Guthrie* içinde. Oxford: British Archaeological Reports, 13-21.

Duncan, D. E. 1995. *Hernando de Soto: A Savage Quest in the Americas.* New York: Crown.

Dunford, F. J. 2001. *Ceramic Style and the Late Woodland Period (1000-400 B.P.) Sachemships of Cape Cod, Massachusetts.* doktora tezi. University of Massachusetts, Amherst, MA.

——. 1992. "Conditional Sedentism: The Logistical Flexibility of Estuarine Settlements in Circumscribed Environments." Yayınlanmamış metin.

Dunning, N. P. ve diğerleri 2002. "Arising from the *Bajos*: The Evolution of a Neotropical Landscape and the Rise of Maya Civilization." *AAAG* 92:267-83.

——. 1992. *Lords of the Hills: Ancient Maya Settlement in the Puuc Region, Yu-*

catán, Mexico. Madison, WI: Prehistory Press.

Durán, D. 1994. *The History of the Indies of New Spain.* D. Heyden (Çev.). Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Durning, A. T. 1992. *Guardians of the Land: Indigenous Peoples and the Health of the Earth.* Washington., DC: Worldwatch Institute.

Easton, N. A. 1992. "Mal de Mer Above Terra Incognita, or, What Ails the Coastal Migration Theory?" *Arctic Anthropology* 29(2):28-42.

Eiseley, L. 1975. *All the Strange Hours: The Excavation of a Life.* New York: Scribner's.

Ekholm, G. H. 1969. "Transpacific Contacts," J. D. Jennings ve E. Norbeck, (Yay. Haz.) *Prehistoric Man in the New World* içinde. Chicago: University of Chicago Press, 489-510.

Elias, S. A. 2001. "Mutual Climatic Range Reconstruction of Seasonal Temperatures Based on Late Pleistocene Fossil Beetle Assemblages in Eastern Beringia." *QSR* 20:77-91.

Elias, S. A. ve diğerleri 1996. "Life and Times of the Bering Land Bridge." *Nature* 382:60-63.

Eliot, C. W. (Yay. Haz.) 1909-14. *American Historical Documents, 1000-1904.* New York: P.F. Collier & Son.

Elson, J. A. 1957. "Lake Agassiz and the Mankata-Valders Problem." *Science* 126:999-1002.

Emerson, T. E. 2002. "An Introduction to Cahokia 2002: Diversity, Complexity, and History" *Midcontinental Journal of Archaeology* 27:127-48.

Engelkemeier, A. G. ve diğerleri 1949. "The Half-Life of Radiocarbon (C^{14})." *Physical Review* 75:1825-33.

Enríquez de Guzmán, A. 1862. *The Life and Acts of Don Alonzo Enríquez de Guzmán: A Knight of Seville, of the Order of Santiago, A.D. 1518 to 1543.* C. R. Markham (Çev.). Londra: Hakluyt Society (1518-43)

Epstein, J. 1993. "Battle Over Rich Brazilian Lands." *San Francisco Chronicle,* 29 Aralık.

Erickson, C. E. 2010. "The Transformation of Environment into Landscape: The Historical Ecology of Monumental Earthwork Construction in the Bolivian Amazon." *Diversity* 2:618-52. (*)

——. 2005. "The Domesticated Landscapes of the Bolivian Amazon," Balée ve Erickson (Yay. Haz.) 2005 içinde.

——. 2004. "Historical Ecology and Future Explorations," Lehmann ve diğerleri 2004, 455-500.

——. 2002. "Large Moated Settlements: A Late Precolumbian Phenomenon in the Amazon." İkinci yıllık toplantıda tebliğ, Society for the Anthropology of

Lowland South America, 6-7 Haziran, Annapolis, MD.

——. 2001. "Pre-Columbian Roads of the Amazon." *Expedition* 43:21-30.

——. 2000a. "An Artificial Landscape-Scale Fishery in the Bolivian Amazon." *Nature* 408:190-93.

——. 2000b. "Las caminos prehispanicos de la Amazonia boliviana," L. Herrera ve M. H. de Schrimpff (Yay. Haz.) *Caminos precolombinos: Las vial, los ingenieros y los via jeros* içinde. Bogotá: Instituto Colombino de Antropología e Historia, 15-42.

——. 1995. "Archaeological Methods for the Study of Ancient Landscapes of the Llanos de Mojos in the Bolivian Amazon," P. W. Stahl (Yay. Haz.), *Archaeology in the Lowland American Tropics: Current Analytical Methods and Applications* içinde. New York: Columbia University Press, 66-95.

Erickson, C. ve WI. Balée. 2005. "Origins and Development of Ibibate Mound-Complex in the Bolivian Amazon," Balée ve Erickson (Yay. Haz.) 2005 içinde.

Estrada-Belli, F. 2002. "Archaeological Investigations at Holmul, Petén, Guatemala: Preliminary Results of the Third Season, 2002." http://www.famsi.org/reports/01009/section19.htm

Eubanks, M. W. 2001a. "An Interdisciplinary Perspective on the Origin of Maize." *LAA* 12:91-98.

——. 2001b. "The Mysterious Origin of Maize." *Economic Botany* 55:492-514.

——. 1997. "Molecular Analysis of Crosses Between *Tripsacum dactyloides and lea diploperennis* (Poaceae)." *Theoretical and Applied Genetics* 94:707-12.

Evans, C. ve B. J. Meggers. 1968. *Archaeological Investigations on the Rio Napo, Eastern Ecuador.* Washington, DC: Smithsonian.

Ewald, P. 1996. *The Evolution of Infectious Disease.* New York: Oxford University Press.

Ewell, P. T. ve D. M. Sands. 1987. "Milpa in Yucatán: A Long-Fallow Maize System and Its Alternatives in the Maya Peasant Economy," Turner and Brush 1987 içinde, 95-129.

Ewers, J. C. 1973. "The Influence of Epidemics on the Indian Populations and Cultures of Texas." *Plains Anthropologist* 18:104-55.

Eyre-Walker, A. ve diğerleri 1998. "Investigation of the Bottleneck Leading to the Domestication of Maize." *PNAS* 95:4441-46.

Ezell, P. H. 1961. *The Hispanic Acculturation of the Gila River Pima.* Menasha, WI: American Anthropological Association.

Fagan, B. H. 2001. *The Little Ice Age: How Climate Made History, 1300-1856.* New York: Basic Books.

——. 2000. *Ancient North America: The Archaeology of a Continent.* New York: Thames & Hudson, 3. baskı.

——. 1999. *Floods, Famines, and Emperors: El Niño and the Fate of Civilizations.* New York: Basic Books.

——. 1991. *Kingdoms of Gold, Kingdoms of Jade: The Americas Before Columbus.* New York: Thames & Hudson.

Fahsen, F. 2003. "Rescuing the Origins of Dos Pilas Dynasty: Salvage of Hieroglyphic Stairway #2, Structure L5-49." 16 Haziran. http://www.famsi.org/reports/01098/index.html

Faith, J. T ve Surovell, T. A. 2009. "Synchronous Extinction of North America's Pleistocene Mammals." *PNAS* 106:20641-45. (*)

Farnsworth, P. ve diğerleri 1985. "A Re-Evaluation of the Isotopic and Archaeological Reconstructions of Diet in the Tehuacán Valley" *AmAnt* 50:102-16.

Fearnside, P. M. 2001. "Effects of Land Use and Forest Management on the Carbon Cycle in the Brazilian Amazon." *Journal of Sustainable Forestry 12:79-97.*

Federoff; N. V. 2003. "Prehistoric GM Corn." *Science* 302:1148-59.

Fedick, S. L. ve A. Ford. 1990. "The Prehistoric Agricultural Landscape of the Central Maya Lowlands: An Examination of Local Variability in a Regional Context." *WA* 22:18-33.

Feldman, E. 1998. Paul Damon ile röportaj, 29 Ekim. http://www.agu.org/history/sv/proxies/damon_interview.html.

Feldman, R. A. 1985. "Preceramic Corporate Architecture: Evidence for the Development of Non-Egalitarian Social Systems in Peru," C. B. Doman (Yay. Haz.), *Early Ceremonial Architecture in the Andes.* Washington, DC: Dumbarton Oaks, 71-92.

——. 1980. "Aspero, Peru: Architecture, Subsistence Economy and Other Artifacts of a Preceramic Maritime Chiefdom." Doktora tezi. Department of Anthropology, Harvard University.

Fenn, E. 2001. *Pox Americana: The Great Smallpox Epidemic of 1775-82.* New York: Hill and Wang.

Fenton, W. N. 1998. *The Great Law and the Longhouse: A Political History of the Iroquois Confederacy.* Norman, OK: University of Oklahoma Press.

——. 1983. *Roll Call of the Iroquois Chiefs.* Ohsweken, Ontario: Iroqrafts (1950).

Ferguson, R. B. 1998. "Whatever Happened to the Stone Age? Steel Tools and Yanomami Historical Ecology," Balée (Yay. Haz.) 1998 içinde, 287-312.

——. 1995. *Yanomami Warfare: A Political History.* Santa Fe: School of America Research.

Fernández-Armesto, F. 2001. *Civilizations: Culture, Ambition, and the Transformation of Nature.* New York: Touchstone.

Fernandez de Biedma, L. 1922. "Relation of the Conquest of Florida Presented by Luys Hernandez de Biedma in the Year 1544 to the King of Spain in Council."

B. Smith (Çev.). Bourne 1922 içinde, 2:1-41 (1544).

Fidler, P. 1992. *Journal of a Journey over Land from Buckingham House to the Rocky Mountains in 1792&3.* Lethbridge, Alberta: HRC (1793).

Fiedel, S. J. 2000. "The Peopling of the New World: Present Evidence, New Theories, and Future Directions." *Journal of Archaeological Research* 8:39-103.

——. 1999a. "Artifact Provenience at Monte Verde." *Discovering Archaeology* (Kasım/Aralık):1-12.

——. 1999b. "Older Than We Thought: Implications of Corrected Dates for Paleo-Indians." *AmAnt* 64:95-115.

——. 1992. *Prehistory of the Americas.* Cambridge: Cambridge University Press, 2. baskı.

——. 1987. "Algonquian Origins: A Problem in Archaeological-Linguistic Correlation." *Archaeology of Eastern North America* 15:1-11.

Fiedel, S. J. ve diğerleri 1996. "Paleoindians in the Amazon" (mektuplar). *Science* 274:1820-25.

Fields, V. M. 1994. "The Iconographic Heritage of the Maya Jester God," Robertson ve Fields (Yay. Haz.) 1991 içinde, 167-74.

Firestone, R. B. ve diğerleri 2007. "Evidence for an Extraterrestrial Impact 12,900 Years Ago that Contributed to the Megafaunal Extinctions and the Younger Dryas Cooling." *PNAS* 104:16016-21. (*)

Fisher, R. F., M. J. Jenkins ve W F. Fisher. 1987. "Fire and the Prairie-Forest Mosaic of Devils Tower National Monument." *American Midland Naturalist* 117:250-57.

Fisher, R. H. 1943. *The Russian Fur Trade, 1550-1700.* Berkeley, CA: University of California Press.

Fitzgerald, F. 1980. *America Revised: History Schoolbooks in the Twentieth Century.* New York: Vintage.

Fladmark, K. 1979. "Routes: Alternate Migration Corridors for Early Man in North America." *AmAnt* 44:55-69

Flannery, K. V. ve J. Marcus. 2003. "The Origin of War: New C^{14} Dates from Ancient Mexico." *PNAS* 100:11801-05.

——. 2002. "Richard Stockton MacNeish." *Biographical Memoirs of the National Academy of Sciences 80:200-25.*

——. 2000. "Formative Mexican Chiefdoms and the Myth of the 'Mother Culture.'" *Journal of Anthropological Archaeology* 19:1-37.

Fletcher, L. A. ve J. Gann. 1992. "Calakmul, Campeche: Patrón de Asentamiento y Demografía." *Antropólogicas* (Mexico City), 2:20-25.

Flores, D. 1997. "The West That Can Be, and the West That Was." *High Country News,* 18 Ağustos.

——. 1991. "Bison Ecology and Bison Diplomacy: The Southern Plains from 1830 to 1850." *Journal of American History* 78:465-85.

Flores, R. 1974. "Marital Alliance in the Political Integration of Mixtec Kingdoms." *AA* 76:297-311.

Focacci, G. ve S. Chacon. 1989. "Excavaciones Arqueológicas en los Faldeos del Morro de Arica, Sitios Morro 1/6 y 2/2." *Chungará* (Arica, Chile) 22:15-62.

Folan, W J. 1992. "Calakmul, Campeche: A Centralized Administrative Center in the Northern Peten." *WA* 24:148-68.

Folan, W. J. ve diğerleri. 2001. *Las Ruinas de Calakmul, Campeche, Mexico: Un Lugar Central y su. Paisaje Cultural.* Campeche, Mexico: Universidad Autónoma de Campeche.

——. 1995. "Calakmul: New Data from an Ancient Maya Capital in Campeche, Mexico." *LAA* 6:310-34.

Foreman, C. F. T. 1943. *Indians Abroad, 1493-1938.* Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Fossa, L. 2000. "La *Suma y narraçion...* de Betanzos: Cuando la Letra Hispana Representa la Voz Quechua." *Revista de Critica Literaria Latinoamericana* 26:195-214

Foster, D. R. ve diğerleri 2002. "Cultural, Environmental and Historical Controls of Vegetation Patterns and the Modern Conservation Setting on the Island of Martha's Vineyard, USA." *JB* 29:1381-400.

Fountain, H. 2001. "Archaeological Site in Peru Is Called Oldest City in Americas." *NYT*, 27 Nisan (Düzeltme, 30 Nisan).

Fowler, M. L. 1997. *The Cahokia Atlas: A Historical Atlas of Cahokia Archaeology.* Urbana, IL: University of Illinois Press, gözden geçirilmiş baskı

Fowler, M. L. ve diğerleri. 1999. *The Mound 72 Area: Dedicated and Sacred Space in Early Cahokia.* Springfield, IL: Illinois Eyalet Müzesi.

Fox, J. W ve diğerleri. 1996. "Questions of Political and Economic Integration: Segmentary Versus Centralized States Among the Maya." *CA* 37:795-801.

Franca, S.F. ve diğerleri. 2010. "Estruturas da Paisagem Amazônica: Construção e Desconstrução." Tebliğ. PLURIS 2010. 4th Luso-Brasilian Conference on Urban, Regional, Integrated and Sustainable Planning, Faro, Portugal, 6-8 Ekim 2010. (*)

Freidel, D. 1993. "Krieg-Mythos und Realitat," Mannheim Reiss Müzesi, *Die Welt der Maya.* Mainz am Rhein: Verlag Phillip Von Zabern, 158-76. http://maya.csuhayward.edu/yaxuna/warfare.html (İngilizce versiyon).

French, C. 1919. *The Passenger Pigeon in Pennsylvania: Its Remarkable History, Habits and Extinction, with Interesting Side Lights on the Folk and Forest Lore of the Alleghenian Region of the Old Keystone State.* Altoona, PA: Altoona Tribune Co. (*)

Füch, H. V 1988. "An Eyewitness Account of Hardships Suffered by Natives in Northeastern Siberia during Bering's Great Kamchatka Expedition,1735-1744, as Reported by Heinrich von Füch, Former Vice President of the Commerce College. Now a Political Exile," Dmytryshan, Crownhart-Vaughan ve Vaughan 1988 içinde, 2:168-89.

Gale, M. D. ve K. M. Devos. 1998. "Comparative Genetics in the Grasses." *PNAS* 95:1971-74.

Galinat, W C. 1992. "Maize: Gift from America's First Peoples," N. Foster ve L. S. Cordell (Yay. Haz.), *Chilies to Chocolate: Foods the Americas Gave the World* içinde. Tucson: University of Arizona Press, 47-60.

Gallay, A. 2002. *The Indian Slave Trade: The Rise of the English Empire in the America South, 1670-1747*. New Haven: Yale University Press.

Galloway, P (Yay. Haz.) 1997. *The Hernando de Soto Expedition: History, Historiography, and "Discovery" in the Southeast*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.

Garcilaso de la Vega (el Inca). 1951. *The Florida of the Inca*. J. G. ve J. J. Varner (Çev.). Austin: University of Texas Press.

Garibay, A. M. 1970. *Llave del Náhuatl*. Mexico City: Porrua.

Garlinghouse, T. S. 2001. "Revisiting the Mound-Builder Controversy" *History Today* (Eylül): 38-44.

Gatrell, V. A. C. 1994. *The Hanging Tree: Execution and the English People, 1770-1868*. Oxford University Press.

Geertz, C. *1980. Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Geist, V. 1998. *Buffalo Nation: History and Legend of the North American Bison*. Stillwater, MN: Voyageur Press.

Genome International Sequencing Consortium. 2001. "Initial Sequencing and Analysis of the Human Genome." *Nature* 409:860-921.

"Gentleman of Elvas." 1922. "True Relation of the Vicissitudes That Attended the Governor Don Hernando de Soto and Some Nobles of Portugal in the Discovery of the Province of Florida Now Just Given by a Fidalgo Of Elvas." B. Smith (Çev.). Bourne 1922 içinde, 1:1-223 (1557).

Gheerbrant, A. (Yay. Haz.) 1962. *The Incas: The Royal Commentaries of the Inca, Garcilaso de la Vega, 1539-1616*. M. Jolas (Çev.). New York: Orion (1609, 1617).

Gibbons, A. 1997. "Monte Verde: Blessed but Not Confirmed." *Science* 275:1256-57.

——. 1996. "Archaeology: First Americans: Not Mammoth Hunters, but Forest Dwellers?" *Science* 272:346-47.

Gilbert M. T. P. ve diğerleri 2008. "DNA from Pre-Clovis Human Coprolites in

Oregon, North America." *Science* 320:786-89.

Gill, R. B. 2000. *The Great Maya Droughts: Water, Life and Death.* Albuquerque: University of New Mexico Press.

Glaser, B., G. Guggenberger ve W Zech. 2004. "Organic Chemistry Studies on Amazonian Dark Earths," Lehmann ve diğerleri (Yay. Haz.) 2004, 227-41.

Glaser, B., J. Lehmann ve W Zech. 2002. "Ameliorating Physical and Chemical Properties of Highly Weathered Soils in the Tropics with Charcoal - A Review," *Biology and Fertility of Soils* 35:219-30.

Glaser, B. ve W I. Woods (Yay. Haz.) 2004. *Amazonian Dark Earths: Explorations in Space and Time.* New York: Springer-Verlag.

Goddard, I. 1984. "Synonymy," D. Damas (Yay. Haz.), *Handbook of North American Indians, cilt 5: Arctic* içinde. Washington, DC: Smithsonian, 5-7.

——. 1978. "Central Algonquian Languages," Trigger 1978 içinde, 15:70-77.

Goethe, J. W. V. 1962. *Italian Journey,* W. H. Auden ve E. Mayer (Çev.). Londra: Collins (1786-88). [Türkçe baskısı: Johann Wolfgang Goethe, *İtalya Seyahati*, Prof. Dr. Gürsel Aytaç (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.]

Gonçalves, V. F. ve diğerleri 2010. "Recovering Mitochondrial DNA Lineages of Extinct Amerindian Nations in Extant Homopatric Brazilian Populations." *Investigative Genetics* 1:13 (*)

González, E. M. ve N. E. Tur (Yay. Haz.) 1981. *Lope de Aguirre: Crónicas, 1559-1561.* Barcelona: Ediciones 7 1/2.

González-José, R. ve diğerleri 2003. "Craniometric Evidence for Paleoamerican Survival in Baja California." *Nature* 425:62-65.

Goodland, R. J. A. ve H. S. Irwin. 1975. *Amazon Jungle: Green Hell or Red Desert?* New York: Elsevier Scientific.

Gookin, D. 1792. *Historical Collections of the Indians in New England, in Collections of the Massachusetts Historical Society,* 1:145-227 (1674).

Gore, R.1997. "The Most Ancient Americans." *National Geographic* (Ekim): 92-99.

Gorges, F. 1890a. "A Briefe Relation of the Discovery and Plantation of New England," Baxter (Yay. Haz.) 1890 içinde, 1:203-40 (1622).

——. 1890b. "A Briefe Narration of the Originall Undertakings of the Advancement of Plantations into the Parts of America," Baxter (Yay. Haz.) 1890 içinde, 2:1-81 (1658).

Graulich, M. 2000. "Aztec Human Sacrifice as Expiation." *History of Religions* 39:352-71.

Grayson, D. K. 1983. *The Establishment of Human Antiquity.* New York: Academic.

——. 2003. "A Requiem for Overkill." *Journal of Archaeological Science* 30:585-93.

Grayson, D. K. ve D. K. Meltzer. 2002. "Clovis Hunting and Large Mammal Extinction: A Critical Review of the Evidence." *Journal of World Prehistory* 16:313-59.

Greenberg, J. H., C. G. Turner II ve S. L. Zegura. 1986. "The Settlement of the Americas: A Comparison of the Linguistic, Dental, and Genetic Evidence." *CA* 27:477-88.

Grim, J. 2001. *Indigenous Traditions and Ecology: The Interbeing of Cosmology and Community*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Grinde, D. A., Jr. 1992. "Iroquois Political Theory and the Roots of American Democracy," O. Lyons ve diğerleri (Yay. Haz.) , *Exiled in the Land of the Free: Democracy, Indian Nations, and the U.S. Constitution* içinde. Santa Fe: Clear Light, 235-40.

——. 1977. *The Iroquois and the Founding of the American Nation*. San Francisco: Indian Historian.

Grinde, D. A., Jr. ve B. E. Johansen. 1991. *Exemplar of Liberty: Native America and the Evolution of Democracy.* Los Angeles: American Indian Studies Center.

Gronemeyer, S. ve MacLeod. B. 2010. "What Could Happen in 2012: A Re-Analysis of the 13-Bak'tun Prophecy on Tortuguero Monument 6." *Wayeb Notes* 34. (*)

Grossman, J. M. ve diğerleri 2010. "Amazonian Anthrosols Support Similar Microbial Communities that Differ Distinctly from Those Extant in Adjacent, Unmodified Soils of the Same Mineralogy" *Microbial Ecology* 60:192-205.

Grove, D. C. 1981. "Olmec Monuments: Mutilation as a Clue to Meaning," Benson (Yay. Haz.) 1981 içinde, 49-68.

— 1977. "Olmec Origins and Transpacific Diffusion: Reply to Meggers." *AA* 78:634-37.

Grube. N. ve S. Martin. 1998. "Política Clásica Maya dentro de una Tradición Mesoamericana: Un Modelo Epigráfico de Organización Politica 'Hegemonica,'" S. Trejo (Yay. Haz.), *Modelos de Entidades Políticas Mayas: Primer Seminario de Mesas Redondas de Palenque* içinde. Mexico City: Institute Nacional de Antropología e Historia, 131-46.

Guaman Poma de Ayala, F. 2001. *El Primer Nueva Crónica y Buen Gobierno.* Copenhagen: Kongelige Bibliotek. http://www.kb.dk/elib/mss/poma/index-en.htm (1615-16).

Guasco, M. 2007. "To 'Doe Some Good upon their Countrymen': The Paradox of Indian Slavery in Early Anglo-America." *Journal of Social History* 41:389-411.

Gubser, C. ve G. L. Smith. 2002. "The Sequence of Camelpox Virus Shows It Is Most Closely Related to Variola Virus, the Cause of Smallpox." *Journal of General Virology* 83:855-72.

Guenter, S. 2003. "The Inscriptions of Dos Pilas Associated with B'ajlaj

ChanK'awiil." http://www.mesoweb.com/features/gunenter/DosPilas.pdf

——. 2002. "A Reading of the Cancuén Looted Panel." http://www.mesoweb.com/features/cancuen/Panel.pdf

Guerra, F. 1988. "The Earliest American Epidemic: The Influenza of 1493." *Social Science History* 12:305-25.

Guilmartin, J. El, Jr. 1991. "The Cutting Edge: An Analysis of the Spanish Invasion and Overthrow of the Inca Empire, 1532-1539," K. J. Andrien ve R. Adorno (Yay. Haz.), *Transatlantic Encounters: Europeans and Andeans in the Sixteenth Century* içinde. Berkeley, CA: University of California Press, 40-69.

Gunn, J. D. ve diğerleri 2002. "Bajo Sediments and the Hydraulic System of Calakmul, Campeche, Mexico." *Ancient Mesoamerica* 13:297-315.

Gunn Allen, P. 2003. *Pocahontas: Medicine Woman, Spy, Entrepreneur, Diplomat.* San Francisco: Harper San Francisco.

Gyllensten, U. ve diğerleri 1991. "Paternal Inheritance of Mitochondrial DNA in Mice." *Nature* 352:255-57.

Haas, J. ve W Creamer. 2004. "Cultural Transformations in the Central Andean Late Archaic," Silverman 2004 içinde, 35-50.

Haas, J., W. Creamer ve A. Ruiz. 2004. "Power and the Emergence of Complex Polities in the Peruvian Preceramic." *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 14:37-52.

——. 2004. "Dating the Late Archaic Occupation of the Norte Chico Region in Peru." *Nature* 432:568-71.

——. 2003. "Gourd Lord" *Archaeology* 56:7.

Hadley, M. ve J. P. Lanly. 1983. "Tropical Forest Ecosystems." *Nature and Resources* 19:2-19.

Hall, D. A. 1999. "Charting the Way into the Americas." *Mammoth Trumpet* 14(1). http://csfa.tamu.edu/mammoth. 1996.

——. 1996. "Discoveries in Amazon Cave Suggest Clovis Wasn't First." *Mammoth Trumpet* 11(3). http://csfa.tamu.edu/mammoth

Hall, S. 1997. *A Commotion in the Blood: Life, Death, and the Immune System.* New York: Holt.

Hallowell, A. I. 1960. "The Beginnings of Anthropology in America," F. de Laguna (Yay. Haz.), *Selected Papers from the American Anthropologist, 1888-1920* içinde. Elmsford, NY: Row, Peterson, 1-23.

Hamblin, R. L. ve B. L. Pitcher. 1980. "The Classic Maya Collapse: Testing Class Conflict Hypotheses." *AmAnt* 45:246-67.

Hariot, T. 1588. *A Briefe and True Report of the New Found Land of Virginia.* Londra. (*)

Harlan, J. R. ve D. Zohary. 1966. "Distribution of Wild Wheats and Barley." *Science* 153:1074-80.

Hamer, M. 1977. "The Ecological Basis for Aztec Sacrifice." *American Ethnologist* 4-117-35.

Harris, C. 1994. "Voices of Disaster: Smallpox Around the Strait of Georgia in 1782." *Ethnohistory* 41:591-626.

Harris, G. H. 1903. "The Life of Horatio Jones." *Publications of Buffalo Historical Society* 6:328-526.

Harrison, P. 1999. *Lords of Tikal: Rulers of an Ancient Maya City.* New York: Thames and Hudson.

Haslip-Viera, G., B. Ortiz de Montellano ve W Barbour. 1997. "Robbing Native American Cultures: Van Sertima's Afrocentricity and the Ohnecs." *CA* 38:419-41.

Hassig, R. 1985. *Trade, Tribute and Transportation: The Sixteenth Century Political Economy of the Valley of Mexico.* Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Hassler, P. 1992. "The Lies of the Conquistadors: Cutting Through the Myth of Human Sacrifice." *World Press Review* (Aralık):28-29.

Hastorf, C. 1999. *Early Settlement at Chiripa, Bolivia: Research of the Taraco Archaeological Project.* Berkeley, CA: University of California Press.

Haug, G. H. ve diğerleri 2003. "Climate and the Collapse of Maya Civilization." *Science* 399:1731-35

Havard, G. 2001. *The Great Peace of Montreal of 1701: French-Native Diplomacy in the Seventeenth Century.* P. Aronoff ve H. Scott (Çev.). Montreal: McGill-Queen's University

Haynes, C. V. 1999. "Monte Verde and the Pre-Clovis Situation in America." *Discovering Archaeology* (Kasım/Aralık):17-19.

——. 1964. "Fluted Projectile Points: Their Age and Dispersion." *Science* 45:1408-13.

Haynes, C. V. ve diğerleri. 1997. "Dating a Paleoindian Site in the Amazon in Comparison with Clovis Cuture" (mektuplar). *Science* 275:1948-52.

Haynes, G. 2003. *The Early Settlement of North America: The Clovis Era.* New York: Cambridge University Press.

Headland, T. 2000. "When Did the Measles Epidemic Begin Among the Yanomami?" 9 Aralık. http://www.sil.org/~headlandt/measles1.htm

Heaton, H. C. (Yay. Haz.) 1934. *The Discovery of the Amazon According to the Account of Friar Gaspar de Carvajal and Other Documents.* B. T. Lee (Çev.). New York: American Geographical Society.

Hecht, S. 2004. "Indigenous Soil Management and the Creation of Amazonian Dark Earths: Implications of Kayapó Practices," Lehmann ve diğerleri 2004 içinde, 355-71.

Heckenberger, M. J. 2009. "Lost Garden Cities: Pre-Columbian Life in the Amazon." *Scientific American*, 301:69-71

Heckenberger, M. J., J. B. Petersen ve E. G. Neves. 2004. "Historical and Socio-Cultural Origins of Amazonian Dark. Earths," Lehmann ve diğerleri 2004 içinde, 29-50.

——. 2001. "Of Lost Civilizations and Primitive Tribes: Amazonia. Response to Meggers." *LAA* 12:328-33.

——. 1999. "Village Size and Permanence in Amazonia: Two Archaeological Examples from Brazil." *LAA* 10:353-76.

Heckenberger, M. J. ve diğerleri. 2003. "Amazonia 1492: Pristine Forest or Cultural Parkland?" *Science* 301:1710-14.

Heizer, R. F. ve J. E. Gullberg. 1981. "Concave Mirrors from the Site of La Yenta, Tabasco: Their Occurrence, Minerology, Optical Description, and Function," Benson 1981, 109-16.

Hemming, J. 2004. *The Conquest of the Incas.* New York: Harvest (1970).

——. 1978. *Red Gold: The Conquest of the Brazilian Indians.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Henige, D. 1998. *Numbers from Nowhere: The American Indian Contact Population Debate.* Norman, OK: University of Oklahoma Press.

——. 1993. "Proxy Data, Historical Method, and the De Soto Expedition," Young ve Hoffman (Yay. Haz.) 1993 içinde, 155-72.

——. 1990. "Their Number Became Thick: Native American Historical Demography as Expiation," Clifton 1990 içinde, 169-91.

——. 1986. "When Did Smallpox Reach the New World (and Why Does It Matter)?" P. E. Lovejoy (Yay. Haz.), *Africans in Bondage: Studies in Slavery and the Slave Trade* içinde. Madison, WI: University of Wisconsin African Studies Program, 11-26.

——. 1978a. "David Henige's Reply" *Hispanic American Historical Review 58:709-12.*

——. 1978b. "On the Contact Population of Hispaniola: History as Higher Mathematics." *Hispanic American Historical Review* 58:217-37.

Herrera, L. F. 1992. "The Technical Transformation of an Agricultural System in the Colombian Amazon." *WA* 24:98-113.

Herrmann, B. ve W. I. Woods. 2003. "Between Pristine Myth and Biblical Plague: Passenger Pigeons, Sparrows and the Construction of Abundances." Yıllık toplantı tebliği, American Society for Environmental History, Providence, RI, 27 Mart.

Hertzberg, H. W. 1966. *The Great Tree and the Longhouse.* New York: Macmillan.

Heyerdahl, T. 1996. *La Navigación Marítima en el Antiguo Perú.* Lima: Instituto

de Estudios Histórico-Marítimos del Perú.

Higginson, F. 1792. "New-England's Plantation," *Collections of the Massachusetts Historical Society* içinde. 1:117-24 (1629). (*)

Hill, K. ve H. Kaplan. 1989. "Population and Dry-Season Subsistence Strategies of the Recently Contacted Yora of Peru." *National Geographic Research* 5:317-34.

Hillman, G. C. ve MS Davies. 1990. "Measured Domestication Rates in Wild Wheats and Barley Under Primitive Cultivation, and Their Archaeological Implications." *Journal of World Prehistory* 4:157-222.

Hillspaugh, S. H., C. Whitlock ve P. J. Bartlein. 2000. "Variations in Fire Frequency and Climate over the Past 17.000 yr in Central Yellowstone National Park." *Geology* 28:211-14.

Hirsch, A. J. 1988. "The Collision of Military Cultures in Seventeenth-Century New England." *JAH* 74:1187-212.

Hodell, D. A., J. J. Curtis ve M. Brenner. 1995. "Possible Role of Climate in the Collapse of Classic Maya Civilization." *Nature* 375:391-94.

Holanda, S. B. D. 1996. *Visão do Paraiso: Os Motivos Edênicos no Descobrimento a Colonização do Brasil.* São Paulo: Editora Brasiliense (1959).

Holden, C. 1996. "The Last of the Cahokians." *Science* 272:351.

Holley G. R. ve A. J. Brown. 1989. "Archaeological Investigations Relating to the Glen Carbon Interceptor Sewer Line, Divisions 3 Through 7, Madison County, Illinois." Southern Illinois. University-Edwardsville Archaeology Program Research Report No. 1.

Holmberg, A. R. 1969. *Nomads of the Long Bow: The Sirionó of Eastern Bolivia.* New York: Natural History Press (1950).

Hölscher, D. ve diğerleri 1997. "Nutrient Input-Output Budget of Shifting Agriculture in Eastern Amazonia." *Nutrient Cycling in Agroecosystems* 47:49-57.

Hopkins, D. R. 1983. *Princes and Peasants: Smallpox in History.* Chicago: University of Chicago Press.

Hopkins, S. W. 1994. *Life Among the Paiutes: Their Wrongs and Claims.* Reno, NV: University of Nevada Press (1883).

Horai, S. ve diğerleri 1993. "Peopling of the Americas, Founded by Four Major Lineages of Mitochondrial DNA." *Molecular Biology and Evolution* 10:23-47.

Hosler, D., S. D. Burkett ve M. J. Tarkanian. 1999. "Prehistoric Polymers: Rubber Processing in Ancient Mesoamerica." *Science* 284:1988-91.

Hough, W. 1933. "William Henry Holmes." *AA* 35:752-64.

Houston, S. ve Stuart, D. 1996. "Of Gods, Glyphs and Kings: Divinity and Rulership Among the Classic Maya." *Antiquity* 70:289-312.

Houston, S. D. 1993. *Hieroglyphs and History at Dos Pilas: Dynastic Politics of*

the Classic Maya. Austin, TX: University of Texas Press.

——. 1991. "Appendix: Caracol Altar 21," Robertson ve Fields (Yay. Haz.) 1991, 38-42.

Houston, S. D. ve P. Mathews. 1985. *The Dynastic Sequence of Dos Pilas, Guatemala*. San Francisco: Kolomböncesi Sanat Araştırmaları Enstitüsü.

Howard, E. B. 1935. "Evidence of Early Man in North America - Based on Geological and Archaeological Work in New Mexico." *Museum Journal* (Pennsylvania Üniversitesi Müzesi) 24:55-171.

Hrdlička, A. 1937. "Early Man in America: What Have the Bones to Say?" G. G. MacCurdy (Yay. Haz.), *Early Man: As Depicted by Leading Authorities at the International Symposium, the Academy of Natural Science, Philadelphia, March 1937* içinde, Philadelphia: Lippincott, 93-104.

——. 1912. "Historical Notes," J. W. Fewkes ve diğerleri "The Problems of the Unity or Plurality and the Probable Place of Origin of the American Aborigines." *AA* 14:1-59.

——. 1904. "Notes on the Indians of Sonora, Mexico." *AA* 6:51-89.

Hrdlička, A. ve diğerleri. 1912. *Early Man in South America*. Washington, DC: Smithsonian.

Hubbard, W. 1848. *A General History of New England*. Boston: Little, Brown, 2. baskı.

Hudson, C. M. 1993. "Reconstructing the De Soto Expedition Route West of the Mississippi River," Young ve Hoffman (Yay. Haz.) 1993 içinde, 143-54.

Hudson, C. M., C. DePratter ve M. T Smith. 1993. "Reply to Henige," Young ve Hoffman (Yay. Haz.) 1993 içinde, 255-69.

Hudson, C. M. ve diğerleri 1994 "De Soto in Coosa: Another Reply to Henige." *Georgia Historical Quarterly* 68:716-34.

Hudson, E. H. 1965a. "Treponematosis in Perspective." *Bulletin of the World Health Organization* 32:735-48.

——. 1965b. "Treponematosis and Man's Social Evolution." *AA* 67:885-901.

Hughes, A. L. ve diğerleri 2010. "The Evolutionary Biology of Poxyviruses." *Infection, Genetics and Evolution* 10:50-59. (*)

Hulton, P. 1984. *America 1585: The Complete Drawings of John White*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.

Humins, J. H. 1987. "Squanto and Massasoit: A Struggle for Power." *New England Quarterly*, 60:54-70.

Huntington, E. 1924. *Civilization and Climate*, New Haven, CT: Yale University Press, 3. baskı.

——. 1919. *The Red Man's Continent: A Chronicle of Aboriginal America*. New York: United States Publishers Association.

Hurtado, A. M., I. Hurtado ve K. Hill. 2004. "Public Health and Adaptive Immunity Among Natives of South America," Salzano ve Hurtado 2004 içinde, 167-90.

Hutten, U. V. 1539. *Of the Wood Called Guaiacum That Healeth the French Pockes.* T. Paynel (Çev.). Londra: Thomae Bertheleti. (*)

Huxley, C. R. ve D. E. Cutler (Yay. Haz.) 1991. *Ant-Plant Interactions.* New York: Oxford University Press.

Hymes, D. H. 1971. "Morris Swadesh: From the First Yale School to World Prehistory," Swadesh 1971 içinde. 228-70.

——. 1960. "Lexicostatistics So Far." *CA* 1:3-44.

Hyslop, J. 1984. *The Inka Road System.* New York: Academic.

Ihde, D. 2000. "Why Don't Europeanss Carry Mayan Calendar Calculators in their Filofaxes?" *Nature* 404:935.

Iltis, H. H..1983. "From Teosinte to Maize: The Catastrophic Sexual Transmutation." *Science* 222:886-94.

Isbell, W. H. 2001. "Reflexiones Finales," Kaulicke ve Isbell 2001 içinde, 455-79.

Isbell, W. H. ve A. Vranich. 2004. "Experiencing the Cities of Wari and Tiwanaku," Silverman 2004 içinde, 167-82.

Isbell, W. H. ve G. McEwan (Yay. Haz.) 1991. *Huari Administrative Structure: Prehistoric Monumental Architecture and State Government.* Washington, DC: Dumbarton Oaks.

Iseminger, W. R. 1997. "Culture and Environment in the American Bottom: The Rise and Fall of Cahokia Mounds," A. Hurley (Yay. Haz.), *Common Fields: An Environmental History of St. Louis* içinde. St. Louis, MO: Missouri Historical Society.

——. 1990. "Features," W. R. Iseminger ve diğerleri, *Archaeology of the Cahokia Palisade: The East Palisade Investigations* içinde. Springfield, IL: Illinois Historic Preservation Agency 18-38.

Jablonski, N. C. (Yay. Haz.) 2002. *The First Americans: The Pleistocene Colonization of the New World* içinde. San Francisco: California Academy of Sciences.

Jackson, J. B. C. ve diğerleri. 2001. "Historical Overfishing and the Recent Collapse of Coastal Ecosystems." *Science* 293:629-37.

Jackson, L. E., Jr., F. M. Phillips ve E. D. Little. 1999. "Cosmogenic Cl^{36} Dating of the Maximum Limit of the Laurentide Ice Sheet in Southwestern Alberta." *Canadian Journal of Earth Sciences* 36:1347-56.

Jacobs, W. 1974. "The Tip of an Iceberg: Pre-Columbian Indian Demography and Some Implications for Revisionism." *WMQ* 31:123-32.

Jaenen, C. J. 2000. "Amerindian Views of French Culture in the Seventeenth Century," P. C. Mancall ve H. Merrell (der), *American Encounters: Natives and Newcomers from European Contact to Indian Removal, 1500-1850* içinde. New York: Routledge, 68-95.

——. 1976. *Friend and Foe: Aspects of French-Amerindian Cultural Contact in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* New York: Columbia University Press.

Jaenicke-Després, V. ve diğerleri 2003. "Early Allelic Selection in Maize as Revealed in Ancient DNA." *Science* 302:1206-08.

James, S. V., Jr. (Yay. Haz.) 1963. *Three Visitors to Early Plymouth: Letters about the Pilgrim. Settlement in New England During Its First Seven Years.* Plymouth, MA: Plimoth Plantation (1622-28). (*)

Janzen, D. 1998. "Gardenification of Wildland Nature and the Human Footprint." *Science* 279:1312.

Jefferson, T. 1894. *Notes on the State of Virginia.* Brooklyn, NY: Historical Printing Club (1786). (*)

Jenkins, D. 2001. "A Network Analysis of Inka Roads, Administrative Centers, and Storage Facilities." *Ethnohistory* 48:655-87.

Jennings, F. 1975. *The Invasion of America: Indians, Colonialism and the Cant of Conquest.* Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.

Johansen. B. E. 1995. "Dating the Iroquois Confederacy." *Akwesasne Notes* 1:62-63. (*)

——. 1987. *Forgotten Founders: How the American Indian Helped Shape Democracy* Boston: Harvard Common Press (1982). (*)

Johnson, E. S. 1993. *"Some by Flattery and Others by Threatening": Political Strategies Among Native Americans of Seventeenth-Century Southern New England.* Doktora tezi. University of Massachusetts, Amherst.

Johnston, W. A. 1972. "Quaternary Geology of North America in Relation to the Migration of Man," D. Jenness (Yay. Haz.), *The American Aborigines, Their Origin and Antiquity; a Collection of Papers by Ten Authors* içinde. New York: Russell and Russell, 11-45 (1933).

Jonaitis, A. 1991. *From the Land of the Totem Poles: The Northwest Coast Indian Art Collection at the American Museum of National History.* Seattle, WA: University of Washington Press.

Joseph, G. G. 1992. *The Crest of the Peacock: The Non-European Roots of Mathematics.* New York: Penguin (1991).

Josephy A. (Yay. Haz.) 1993. *America in 1492: The World of the Indian Peoples Before the Arrival of Columbus.* New York: Vintage

——. 1968. *The Indian Heritage of America.* Boston: Houghton Mifflin.

Judd, N. M. 1967. "The Bureau of American Ethnology: A Partial History" Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Justeson, J. ve T. Kaufman. 1997. "A Newly Discovered Column in the Hieroglyphic Text on La Mojarra Stela 1: Test of the Epi-Olmec Decipherment." *Science* 277:207-10.

——. 2001. "Epi-Olmec Hieroglyphic Writing and Texts." http://www.albany.edu/anthro/maldp/EOTEXTS.pdf

——. 1993. 'A Decipherment of Epi-Olmec Writing." *Science* 259:1703-11.

Kahn, E. J. 1985. *The Staffs of Life.* Boston: Little, Brown.

Kaplan, R. 1999. *The Nothing That Is: A Natural History of Zero.* New York: Oxford University Press.

Karafet, T. M. ve diğerleri 1999. "Ancestral Asian Source(s) of New World Y-Chromosome Founder Haplotypes." *AJHG* 64:817-31.

Katz, S. T. 1994-2003. *The Holocaust in Historical Context.* (2 cilt) New York: Oxford University Press.

Kaulicke, P ve W. H. Isbell (Yay. Haz.) 2001. *Huari y Tiwanaku: Modelos vs. Evidencias,* bölüm 2: *Boletin de Arqueologia PUCP,* no. 5.

Kavasch. B. 1994. "Native Foods of New England," Weinstein 1994 içinde, 5-29.

Kay, C. E. 1995. "Ecosystems Then and Now: A Historical-Ecological Approach to Ecosystem Management," W. D. Wilms ve J. F. Domaar (Yay. Haz.), *Proceedings of the Fourth Prairie Conservation and Endangered Species Workshop* içinde. Edmonton, Alberta: Alberta Eyalet Müzesi, 79-87.

Kay, C. E. ve R. T. Simmons (Yay. Haz.) 2002. *Wilderness and Political Ecology: Aboriginal Influences and the Original State of Nature.* Salt Lake City, UT: University of Utah Press.

Keefer, D. K. ve diğerleri. 1998. "Early Maritime Economy and El Niño Events at Quebrada Tacahuay, Peru." *Science* 281:1833-35.

Keeley, J. 2002. "Native American Impacts on Fire Regimes of the California Coastal Ranges." *JB* 29:303-20.

Kehoe, A. B. 2002. *America Before the European Invasions.* Harlow, UK: Longman/Pearson Education.

Kelley, D. H. 1966. "A Cylinder Seal from Tlatilco." *AmAnt* 31:744-46.

Kennedy, R. G. *Hidden Cities: The Discovery and Loss of Ancient North American Civilization.* New York: Free Press.

Kennett, D. J. ve diğerleri 2009. "Shock-synthesized Hexagonal Diamonds in Younger Dryas Boundary Sediments." *PNAS* 106:12623-28.

Kern, D. C. ve diğerleri 2004. "Distribution of Amazonian Dark Earths in the Brazilian Amazon," Lehmann ve diğerleri 2004 içinde, 51-75.

Kerr, R. A. 2010. "Mammoth-Killer Impact Flunks Out." *Science* 329:1140-41.

Kilburn, P. ve Brugam, R. B. "How Natural is Nature? The Effect of Burning on Presettlement Vegetation in West-Central Illinois." *The Confluence* 2:42-55.

Kinbacher, K. E. 2000. "The Tangled Story of Kudzu." *Vulcan Historical Review* 4:45-69.

Kinnicurt, L. N. 1914. "The Plymouth Settlement and Tisquantum." *Proceedings*

of the Massachusetts Historical Society, 48:103-18.

Kirkby, A. V. T. 1973. *The Use of Land and Water Resources in the Past and Present, Valley of Oaxaca, Mexico.* Ann Arbor, MI: Michigan Üniversitesi Antropoloji Müzesi.

Kirkpatrick, S. S. 1992. *Lords of Sipan: A True Story of Pre-Inca Tombs, Archaeology, and Crime.* New York: Morrow.

Kittredge, G. L. (Yay. Haz.) 1913. "Letters of Samuel Lee and Samuel Sewall Relating to New England and the Indians." *Transactions of the Colonial Society of Massachusetts* 14:142-86.

Kleinman, P. J. A., R. B. Bryant ve D. Pimentel. 1996. "Assessing Ecological Sustainability of Slash-and-Burn Agriculture Through Soil Fertility Indicators." *Agronomical Journal* 88:122-27.

Klor de Alva, J. J. 1992. "Önsöz." León-Portilla 1992a baskısı içinde, xi, xxii

——. 1990. "Sahagún's Misguided Introduction to Ethnography and the Failure of the Colloquios Project," J. J. Klor de Alva, H. B. Nicholson ve E. Q. Keber (Yay. Haz.), *The Work of Bernardino de Sahagún: Pioneer Ethnographer of Sixteenth-Century Aztec Mexico* içinde. Albany, NY: State University of New York at Albany Press, 83-92.

Kolata, A. L. 2003. "The Proyecto Wila Jawira Research Program," Kolata (Yay. Haz.) 2003 içinde, 3-18.

——. 2000. "Environmental Thresholds and the 'Natural History' of an Andean Civilization," G. Bawden ve R. Revcraft (Yay. Haz.), *Environmental Disaster and the Archaeology of Human Response* içinde. Albuquerque, NM: University of New Mexico Press.

——. 1993. *The Tiwanaku: Portrait of an Andean Civilization.* Cambridge: Blackwell. Kolata, A. L. (Yay. Haz.) 1996-2003. *Tiwanaku and Its Hinterland: Archaeology and Paleoecology of an Andean Civilization.* 2 cilt içinde. Washington, DC: Smithsonian.

Komarek, E. V. 1965. "Fire Ecology: Grasslands and Man," *Proceedings of the Tall Timbers Fire Ecology Conference No. 4.* Tallahassee, FL: Tall Timbers Research Station, 169-220.

Koppel, T. 2003. *Lost World: Rewriting Prehistory - How New Science Is Tracing America's Ice Age Mariners.* New York: Atria.

Krech, S. 1999. *The Ecological Indian: Myth and History.* New York: Norton.

Kreck, C. 1999. "Out of the Shadows: George McJunkin was the Forgotten Man at the Center of the Century's Most Startling Archaeological Find." *Empire: Magazine of the West (Denver Post),* 25 Şubat.

Kroeber, A. L. 1939. *Cultural and Natural Areas of Native North America.* Berkeley, CA: University of California Press.

——. 1934. "Native American Population." *AA* 36:1-25.

——. 1903. "The Native Languages of California." *AA* 5:1-26.

Kubler, G. 1946. "The Quechua in the Colonial World," Steward 1946 içinde, 2:331-410.

Kummer, C. 2003. "A New Chestnut." *Atlantic Monthly* (Haziran): 93-101.

Kupperman, K. O. 2000. *Indians & English: Facing Off in Early America.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

——. 1997a. "A Continent Revealed: Assimilation of the Shape and Possibilities of North America's East Coast, 1524-1610," J. L. Allen (der), *North American Exploration* içinde. Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 1:344-99.

——. 1997b. "Presentments of Civility: English Reading of American Self-Presentation in the Early Years of Colonization." *WMQ* 54:193-228.

Kurtén, B. ve E. Anderson. 1980. *Pleistocene Mammals of North America.* New York: Columbia University Press.

Kuykendall, R. S. 1947. *The Hawaiian Kingdom, 1778-1854: Foundation and Transformation.* Honolulu, HI: University of Hawaii Press.

Lahontan, L. d. 1703. *New Voyages to North-America.* 2 cilt. Londra: H. Benvicke. (*)

La Lone, D. 2000. "Rise, Fall, and Semiperipheral Development in the Andean World-System." *Journal of World-Systems Research* 6:68-99.

——. 1982. 'The Inca as a Non-Market Economy: Supply on Command versus Supply and Demand," J. Ericson ve T. Earle (Yay. Haz.), *The Contextual Analysis of Prehistoric Exchange* içinde. New York: Academic, 312-36.

Lamb, H. H. 1995. *Climate, History, and the Modern World.* New York: Routledge, gözden geçirilmiş baskı.

Laming-Emperaire, A. 1979. "Missions Archeologiques Franco-brésiliennes de Lagoa Santa, Minas Gerais, Brésil: Le Grand Abri de Lapa Vermelha (P.L.)." *Revista de Prehistoria* (São Paulo) 11:53-89.

Langstroth, R. 1996. *Forest Islands in an Amazonian Savanna of Northeastern Bolivia.* Doktora tezi. University of Wisconsin, Madison.

Las Casas, B. d. 1992a. *Apologética Historia Sumaria,* V A. Castello ve diğerleri (Yay. Haz.), *Obras Completas de Fray Bartolomé de Las Casas* içinde. Madrid: Alianza Editorial, 6.-8. ciltler (1560).

——. 1992b. *The Devastation of the Indies: A Brief Account.* H. Briffault (Çev.). Baltimore: Johns Hopkins University Press (1552). [Türkçe baskısı: Bartolomeo De Las Casas, *Yerlilerin Gözyaşları: Yerlilerin Yok Edilişinin Kısa Tarihi*, Oktay Etiman (Çev.), İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2020.]

Lathrap, D. W. 1970. *The Upper Amazon.* New York: Praeger.

Lauber, A. W. 1913. *Indian Slavery in Colonial Times within the Present Limits of the United States.* NY: Columbia University Press. (*)

Laughlin, W. S. 1986. "Comment." *CA* 27:489-90.

Laurencich-Minelli, L. 2001. *Il Linguaggio Magico-Religioso die Numeri dei Fili e della Musica Pressogli Inca.* Bologna: Società Editrice Escualpio.

Laurencich-Minelli, L., C. Miccinelli ve C. Animato. 1998. "Lettera di Francisco de Chaves ally Sacra Cattolica Cesarea Maestá: Un inedito del Sec. XVI." *Studi e Materiali di Storia delle Religioni 64:57-92.*

——. 1995. "Il Documento Seicentesco Historia et Rudimenta Linguae Piruanorum." *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 61:365-413.

Lechtman, H. 1996a ve 1996b. "The Andean World" ve "Cloth and Metal: The Culture of Technology," E. H. Boone (Yay. Haz.), *Andean Art at Dumbarton Oaks* içinde. Washington, DC: Dumbarton Oaks,1:15-32, 33-43.

——. 1993. "Technologies and Power: The Andean Case," J. S. Henderson ve P J. Netherly (Yay. Haz.), *Configurations of Power: Holistic Anthropology in Theory and Practice* içinde. Ithaca, NY: Cornell University Press, 244-80.

——. 1984. "Andean Value Systems and the Development of Prehistoric Metallurgy" *Technology and Culture* 25:1-36.

Lehmann, J. ve diğerleri (Yay. Haz.) 2003. *Amazonian Dark Earths: Origin, Properties, Management.* Hollanda: Kluwer Academic.

Lell, J. T. 2002. "The Dual Origin and Siberian Affinities of Native American Y Chromosomes." *AJHG* 70:192-206.

Lemonick, M. D. 1996. "Mystery of the Olmec." *Time*, 1 Haziran, 56-58.

León-Portilla, M. 1963. *Aztec Thought and Culture: A Study of the Ancient Nahuatl Mind.* Norman, OK: University of Oklahoma Press.

León-Portilla, M. (Yay. Haz.) 1992a. *The Broken Spears: The Aztec Account of the Conquest of Mexico.* L. Kamp (Çev.). Boston: Beacon, 2. baskı [Türkçe baskısı: Miguel Leon Portilla, *Kırık Mızraklar*, Ömer Yurdakul Gündoğdu (Çev.), Aykırı Yayınları, İstanbul, 2004.]

——. 1992b. *Fifteen Poets of the Aztec World.* Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Leopold, A. 1968. "On a Monument to the Pigeon," *A Sand County Almanac, and Sketches Here and There* içinde. New York: Oxford University Press, 108-12 (1948).

Lesseps, J. B. B. 1790. *Travels in Kamchatka During the Years 1787 and 1788.* Londra: J. Johnson.

Lev-Yadun, S., A. Gopher ve S. Abbo. 2000. "The Cradle of Agriculture." *Science* 288:1602-03.

Levson, V. M. ve N. W. Rutter. 1996. "Evidence of Cordilleran Late Wisconsonian Glaciers in the 'Ice-Free Corridor.'" *QI* 32:33-51.

Li, Y. ve diğerleri 2007. "On the Origin of Smallpox: Correlating Variola Phylo-

genics with Historical Smallpox Records." *PNAS* 104:15787-92. (*)

Libby, W F. 1991. "Radiocarbon Dating," Nobel Foundation (Yay. Haz.), *Nobel Lectures, 1901-1970: Chemistry* içinde. Singapur: World Scientific, 3:593-610 (1960).

Lincoln, W. B. 1994. *The Conquest of a Continent: Siberia and the Russians.* New York: Random House. [Türkçe baskısı: W. Bruce Lincoln, *Vahşi Batı Sibirya ve Ruslar*, Mehmet Harmancı (Çev.), Sabah Kitapları, İstanbul, 1996.]

Linton, R. 1924. "The Significance of Certain Traits in North American Maize Culture." *AA* 26:345-49.

Little, E. A. ve M. J. Schoeninger. 1995. "The Late Woodland Diet on Nantucket Island and the Problem of Maize in Coastal New England." *AmAnt* 60:351-68.

Little, S. 1974. "Effects of Fire on Temperate Forests: Northeastern United States," T. T. Kozlowski ve C. E. Ahlgren (Yay. Haz.), *Fire and Ecosystems* içinde. New York: Academic, 225-50.

Locke, L. L. 1923. *The Ancient Quipu or Peruvian Knot Record.* New York: Amerikan Doğa Tarihi Müzesi.

Lopinot, N. H. ve W I. Woods. 1993. "Wood Overexploitation and the Collapse of Cahokia," C. M. Scarry (Yay. Haz.), *Foraging and Farming in the Eastern Woodlands* içinde. Gainesville: University Press of Florida, 206-31.

López de Gómara, F. 1979. *Historia General de las Indias y Vida de Hernán Cortés.* Caracas: Biblioteca Ayacucho (1552).

Loring, S. ve M. Prokopec. 1994. "A Most Peculiar Man: The Life and Times of Aleš Hrdlička," Bray ve Killion 1994 içinde, 26-42.

Lott, D. F. 2002. *American Bison: A Natural History.* Berkeley, CA: University of California Press.

Loukokta, C. 1968. *Classification of South America Languages.* Los Angeles: University of California Latin American Center.

Lovell, W G. 1992. "'Heavy Shadows and Black Night': Disease and Depopulation in Colonial Spanish America." *AAAG* 82:426-43.

Lowe, J. W. G. 1985. *The Dynamics of Apocalypse: A Systems Simulation of the Classic Maya Collapse.* Albuquerque, NM: University of New Mexico Press.

Lumbreras, L. 1989. *Chavín de Huantar en el Nacimiento de la Civilización Andina.* Lima: Ediciones Instituto Andino de Estudios Arqueológicos.

Lumbreras, L., C. González ve B. Lietaer. 1976. *Acerca de la Función del Sistema Hidráulico de Chavín.* Lima: Museo Nacional de Antropología y Arqueología.

Luna-Orea, P. ve M. G. Wagger. 1996. "Management of Tropical Legume Cover Crops in the Bolivian Amazon to Sustain Crop Yields and Soil Productivity" *Agronomical Journal* 88:765-76.

Lundell, C. L. 1934. "Ruins of Polol and Other Archaeological Discoveries in

the Department of Peten, Guatemala." *Carnegie Institution Contributions to American Archaeology* 11:173-86.

Luttwak, E. N. 1976. *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third.* Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press. [Türkçe baskısı: Edward N. Luttwak, *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi*, M. Efe Tuzcu (Çev.), Epsilon Yayınevi, İstanbul, 2012.]

Lutz, W. 2000. "Introduction: Understanding Complex Population-Environment Interactions," W. Lutz, L. Prieto ve W Sanderson (Yay. Haz.), *Population, Development, and Environment on the Yucátan Peninsula: From Ancient Maya to 2030* içinde. Laxenburg, Avusturya: International Institute for Applied Systems Analysis.

Lynch, T. F. 2001. "On the Road Again... Reflections on Monte Verde." *Review of Archaeology* 22:39-44.

Lynott, M. J. ve diğerleri 1986. "Stable Carbon Isotopic Evidence for Maize Agriculture in Southeast Missouri and Northeast Arkansas." *AmAnt* 51:51-65.

MacNeish, R. S. 1967. "A Summary of the Subsistence," D. S. Byers (Yay. Haz.), *The Prehistory of the Tehuacán Valley* içinde. Austin, TX: University of Texas Press, 1:290-309.

——. 1964. "Ancient Mesoamerican Civilization." *Science* 143:531-37.

MacNeish, R. S. ve M. W. Eubanks. 2000. "Comparative Analysis of the Río Balsas and Tehuacán Models for the Origins of Maize." *LAA* 11:3-20

Madari, B. E., W. G. Sombroek ve W. I. Woods. 2004. "Research on Anthropogenic Dark Earth Soils: Could It Be a Solution for Sustainable Agricultural Development in the Amazon?" Glaser ve Woods (Yay. Haz.) 2004 içinde, 169-81.

Mailhot, J. 1978. "L'étymologie de "Esquimau' Revue et Corrigée." *Etudes/Inuit/Studies* 2:59-69.

Makowski, K. 2005. "Royal Statues, Staff Gods, and the Religious Ideology of the Prehistoric State of Tiahuanaco." Tebliğ. Tiwanaku Sempozyumu, Denver Sanat Müzesi, 14-15 Ocak.

——. 2001. "Los Personajes Frontales de Báculos en la Iconografía Tihuanaco y Huari: ¿Tema o Convention?" Kaulicke ve Isbell (Yay. Haz.) 2001 içinde, 337-73.

Malvido, E. 1973. "Cronologia de las Epidemias y Crisis Agricolas de la Epoca Colonial." *Historia Mexicana* 89:96-101.

Mangelsdorf, P. C. 1986. "The Origin of Corn." *Scientific American* 254:80-86.

Mangelsdorf, P C. ve R. G. Reeves. 1939. "The Origin of Indian Corn and Its Relatives." *Texas Agricultural Experiment Station Bulletin* 74:1-315.

Mangelsdorf, P. C., R. S. MacNeish ve W. C. Galinat. 1964. "Domestication of Corn." *Science* 143:538-45.

Mann, A. C. 1976. *My Father and Other Manns.* Brattleboro, VT: Özel baskı.

Mann, B. ve J. L. Fields. 1997. "A Sign in the Sky: Dating the League of the Haudenosaunee." *American Indian Culture and Research Journal* 21:105-63.

Mann, C. C. 2008. "Ancient Earthmovers of the Amazon." *Science* 321:1148-52.

——. 2005. "The Americas' Oldest Civilization Revealed." *Science* 307:34-35.

——. 2004a. "Unnatural Abundance." *New York Times,* 24 Kas.

——. 2004b. "Statement." W. G. Lovell ve diğerleri "1491: In Search of Native America." *Journal of the Southwest* 46:453-56.

——. 2004. *Diversity on the Farm.* New York: Ford Foundation.

——. 2003. "Cracking the Khipu Code." *Science* 300:1650-51.

——. 2002a. "The Forgotten People of Amazonia." *Science 297:921.*

——. *2002b.* "The Real Dirt on Rainforest Fertility" *Science* 297:920-23.

——. 2002c. "1491." *Atlantic Monthly* (Nisan):41-53.

——. 2001. "Anthropological Warfare." *Science* 290:416-17.

——. 2000a. "Misconduct Alleged in Yanomamo Studies." *Science* 289:2251-53.

——. 2000b. "The Good Earth: Did People Improve the Amazon Basin?" *Science* 287:788.

Mann, C. C. ve M. L. Plummer. 2002. "Can Genetic Engineering Help Restore 'Heritage' Trees?" *Science* 295:1628.

——. 1995. *Noah's Choice: The Future of Biodiversity.* New York: Knopf.

Maples, W. R. ve M. Browning. 1994. *Dead Men Do Tell Tales: The Strange and Fascinating Cases of a Forensic Anthropologist.* New York: Doubleday. [Türkçe baskısı: Dr. William R. Maples, *Ölüler de Konuşur Bir Adli Tıp Antropolognun İlginç ve Büyüleyici Hikayeleri,* Gülen Bilge Zanardi (Çev.), Saga Yayınları, İstanbul, 2004.]

Marchesi, G. 1975. *Tra Fiumi e Foreste: Con le Tribú del Rio Negro d'Amazzonia.* Manaus, Brezilya: Özel baskı.

Marcus, J. 1983. "The Conquest Slabs of Building J, White Alban," J. Marcus ve K. V. Flannery (Yay. Haz.), *The Cloud People: Divergent Evolution of the Zapotec and Mixtec Civilizations* içinde. New York: Academic. 106-08.

——. 1976. "The Oldest Mesoamerican Writing." *Annual Review of Archaeology* 5:35-67.

——. 1973. "Territorial Organization of the Lowland Classic Maya." *Science* 180:911-16.

Marcus, J. ve K. V. Flannery. 1996. *Zapotec Civilization: How Urban Society Evolved in Mexico's Oaxaca Valley.* New York: Thames and Hudson.

Margulis, L. ve D. Sagan. 2001. "The Beast with Five Genomes." *NH* (Haziran): 38-41.

Marlowe, G. 1999. "Year One: Radiocarbon Dating and American Archaeology, 1947-1948." *AmAnt,* 64:9-32.

Martin, P. S. 1984. "Prehistoric Overkill: The Global Model," Martin ve Klein 1984 içinde, 354-403.

——. 1973. "The Discovery of America." *Science* 179:969-74.

——. 1967. "Prehistoric Overkill," P. S. Martin ve H. E. Wright Jr. (Yay. Haz.), *Pleistocene Extinctions: The Search for a Cause* içinde. New Haven, CT: Yale University Press, 75-120.

Martin, P. S. ve R. G. Klein (Yay. Haz.) 1984. *Quaternary Extinctions: A Prehistoric Revolution*. Tucson, AZ: University of Arizona Press.

Martin, S. 2000. "Los Señores de Calakmul." *Arqueología Mexicana* 7:40-45.

Martin, S. ve N. Grube. 2000. *Chronicle of the Maya Kings and Queens: Deciphering the Dynasties of the Ancient Maya*. New York: Thames and Hudson.

——. 1996. "Evidence for Macro-Political Organization Among Classic Maya Lowland States." Yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

Martin, S. R. 1999. *Wonderful Power: The Story of Ancient Copper Working in the Lake Superior Basin*. Detroit: Wayne State University Press.

Mason, O. T. 1894. "Migration and the Food Quest: A Study in the Peopling of America." *AA* 7:275-92.

Mather, C. 1820. *Magnalia Christi Americana, or, the Ecclesiastical History of New England*. Hartford, CT: Silus Andrus (1702).

Mathews, P. 1991. "Classic Maya Emblem Glyphs," T. P. Culbert, *Classic Maya Political History: Hieroglyphic and Archaeological Evidence* içinde. New York: Cambridge University Press, 19-29.

Mathiessen, P. 1987. *Wildlife in America*. New York: Viking.

Mattos, A. 1946. "Lagoa Santa Man," Steward 1946 içinde, 1:399-400.

——. 1939. *Peter Wilhelm Lund no Brasil: Problemas de Paleontologia Brasiliera*. São Paulo: Companhia Editora Nacional.

Mazour, A. G. ve J. M. Peoples. 1968. *A World History: Men and Nations*. New York: Harcourt Brace.

McAlavy, D. 2003. "Tales of 91 Years in Clovis as a Family." *Clovis* (N.M.) *News Journal*, 10 Eyl.

McCaa, R. 1995. "Spanish and Nahuatl Views on Smallpox and Demographic Catastrophe in Mexico." *Journal of Interdisciplinary History* 25:397-431.

McCaa, R., A. Nimlos ve T. Hampe-Martínez. 2004. "Why Blame Smallpox? The Death of the Inca Huayna Capac and the Demographic Destruction of Tawantinsuyu (Ancient Peru)." Tebliğ, American Historical Association, yıllık toplantı, 9 Ocak. http://www.hist.umn.edu/~rmccaa/aha2004

McCann, J. 1999a ve 1999b. "Before 1492: The Making of the Pre-Columbian Environment." *Ecological Restoration*, bölüm 1,17:15-30; bölüm 2,17:107-19.

McCollum, E. V. 1957. *A History of Nutrition: The Sequence of Ideas in Nutrition*

Investigations. Cambridge, MA: Riverside.

McGaa, E. 1999. *Mother Earth Spirituality: Native American Paths to Healing Ourselves and Our World.* San Francisco: HarperCollins.

McGee, W. J. 1900. "Anthropology at Baltimore." *AA* 2:765-84.

McKibben, B. 1989. *The End of Nature.* New York: Anchor. [Türkçe baskısı: Bill McKibben, *Doğanın Sonu*, Berna Göl ve H. İlksen Mavituna (Çev.), Everest Yayınları, İstanbul, 2015.]

McNeill, W. H. 2003. "Önsöz," Crosby 2003 içinde, xi-xv.

——. 1998. *Plagues and Peoples.* New York: Anchor. 2. baskı

——. 1991. "American Food Crops in the Old World," Viola ve Margolis (Yay. Haz.) 1991 içinde, 43-59.

——. 1967. *A World History.* New York: Oxford University Press. [Türkçe baskısı: William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Alaeddin Şenel (Çev.), İmge Kitabevi, İstanbul, 2002.]

Mead, C. W. 1923. "Önsöz," L. L. Locke, *The Ancient Quipu or Peruvian Knot Record* içinde. New York: Amerikan Doğa Tarihi Müzesi, I.

Means, P. A. 1934. "Gonzalo Pizarro and Francisco de Orellana." *Hispanic American Historical Review,* 14:275-95.

Medina, J. T. (Yay. Haz.) 1894. *Descubrimiento del Río de las Amazonas Según la Relación hasta Ahora Inédita de Fr. Gaspar de Carvajal, con Otros Documentos Referentes a Francisco de Orellana y sus Compañeros.* Seville: E. Rasco.

Meggers, B. J. 2004. "Numbers from Nowhere Revisited: Response to Stahl." *Review of Archaeology* 25:31-29.

——. 2003. "Revisiting Amazonia Circa 1492" (mektup). *Science* 302:2067.

——. 2001. "The Continuing Quest for El Dorado: Round Two." *LAA* 12:304-25.

——. 1996. *Amazonia: Man and Culture in a Counterfeit Paradise.* Washington, DC: Smithsonian, gözden geçirilmiş baskı.

——. 1994. "Archaeological Evidence for the Impact of Mega-Niño Events in Amazonia During the Past Two Millennia." *Climatic Change* 28:321-38.

——. 1992a. Amazonia.: Real or Counterfeit Paradise?" *Review of Archaeology* 13:24-40.

——. 1992b. "Moundbuilders of the Amazon: Geophysical Archaeology on Marajó Island, Brazil" (inceleme). *Journal of Field Archaeology* 19:399-404.

——. 1992c. "Prehistoric Population Density in the Amazon Basin," Verano ve Ubelaker 1992 içinde, 197-205.

——. 1979. "Climatic Oscillation as a Factor in the Prehistory of Amazonia." *AmAnt* 44:252-66.

——. 1977. "Yes If By Land, No If By Sea: The Double Standard in Interpreting Cultural Similarities." *AA* 78:637-39.

——. 1975. "The Transpacific Origin of Mesoamerica Civilization: A Preliminary Review of the Evidence and Its Theoretical Implications." *AA* 77:1-27.

——. 1954. "Environmental Limitations on the Development of Culture." *AA* 56:801-24.

Meggers, B. J. ve C. Evans. 1957. *Archaeological Investigations at the Mouth of the Amazon.* Washington, DC: Smithsonian.

Meggers, B. J. ve diğerleri 1988. "Implications of Archaeological Distributions in Amazonia," W. R. Heyer ve E. E. Vanzolini (Yay. Haz.), *Proceedings of a Workshop on Neotropical Distribution Patterns* içinde. Rio de Janeiro: Academia Brasiliera de Ciencias, 275-94.

Mehrer. M. W. 1995. *Cahokia's Countryside: Household Archaeology, Settlement Patterns, and Social Power.* Dekalb, IL: Northern Illinois University Press.

Mejia Xesspe, T. 1940. "Acueductos y Caminos Antiguos de la Hoya del Río Grande de Nazca," *Actas y Trabajos Científicos del XXVII Congreso (1939)* içinde. Lima: Congreso Internacional de Americanistas, 1:559-69 (1927).

Meltzer, D. J. 2009. *First Peoples in a New World: Colonizing Ice Age America.* Berkeley: University of California Press.

——. 2003. "In the Heat of Controversy: C. C. Abbott, Amerikan Paleolitik ve Üniversite Müzesi, 1889-1893," D. D. Fowler ve D. R. Wilcox (Yay. Haz.), *Archaeology and Archaeologists in Philadelphia* içinde. Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press, 48-87.

——. 1997. "Monte Verde and the Pleistocene Peopling of the Americas." *Science* 276:754-55.

——. 1995. "Clocking the First Americans." *Annual Review of Anthropology* 24:21-45.

——. 1994. "The Discovery of Deep Time: A History of Views on the Peopling of the Americas," R. Bonnichsen ve D. G. Steele (Yay. Haz.) , *Method and Theory for Investigating the Peopling of the Americas* içinde. Corvallis, OR: Center for the Study of First Americans, 7-25.

——. 1993. *Search for the First Americans.* Washington, DC: Smithsonian.

——. 1992. "Sunuş," D. J. Meltzer ve R. C. Dunnell (Yay. Haz.), *The Archaeology of William Henry Holmes* içinde. Washington, DC: Smithsonian.

——. 1989. "Why Don't We Know When the First People Came to North America?" *AmAnt* 54:471-79.

Meltzer, D. J. ve diğerleri 1997. "On the Pleistocene Antiquity of Monte Verde." *AmAnt* 62:659-63.

Mena, C. d. (atf.). 1930. "The Anonymous *La Conquista del Peru.*" *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences* 64:177-286 (1534) içinde.

Menzel, D. 1977. *The Archaeology of Ancient Peru and the Work of Max Uhle.* Berkeley, CA: R. H. Lowie Müzesi.

Menzies, G. 2003. *1421: The Year That China Discovered America.* New York: Morrow. [Türkçe baskısı: Gavin Menzies, *1421: Çin'in Dünyayı Keşfettiği Yıl*, Kardelen Kala (Çev.), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2014.]

Merriweather, D. A. 2002. "A Mitochondrial Perspective on the Peopling of the New World," Jablonski (Yay. Haz.) 2002 içinde, 295-310.

Merriweather, D. A. (Yay. Haz.) 1996. "MtDNA Variation Indicates Mongolia May Have Been the Source for the Founding Population for the New World." *AJHG* 59:204-12.

Metcalf P. R. 1974. "Who Should Rule at Home? Native American Politics and Indian-White Relations." *JAH* 61:651-65.

Métraux, A. 1942. *The Native Tribes of Eastern Bolivia and Western Matto Grosso.* Washington, DC: Smithsonian.

Michczynski, A. ve A. Adamska. 1997. "Calibrated Chronology of the Inca State." Tebliğ. Sixteenth International Radiocarbon Conference, Groningen University, 16-20 Haziran. http://www.maa.uw.edu.pl/polski/AndyDB/MICH_ADA.HTM

Milbrath, S. ve C. Peraza Lope. 2003. "Revisiting Mayapán: Mexico's Last Maya Capital." *Ancient Mesoamerica* 14:1-46.

Milner, G. R. 1992. "Health and Cultural Change in the Late Prehistoric American Bottom, Illinois," M. L. Powell (Yay. Haz.) , *What Mean These Bones? Studies in Southeastern Bioarchaeology* içinde. Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press, 52-69.

Milton, G. 2000. *Big Chief Elizabeth: The Adventures and Fates of the First English Colonists in America.* New York: Farrar, Straus and Giroux.

Ministerio de Fomento (İspanya) (Yay. Haz.) 1879. *Tres Relaciones de Antigüedades Peruanas.* Madrid: M. Tello.

Mithen, S. 2004. *After the Ice: A Global Human History, 20,000-5000 B.C.* Cambridge: Harvard University Press.

Mithen, M. 1997. *The Languages of Native North America.* New York: Cambridge University Press.

Moctezuma, E. M. ve F. Solis Olguín. 2003. *Aztecs.* Londra: Royal Academy of Arts.

Montagu, M. F. A. 1944. "Ales Hrdlička, 1869-1943." *AA* 46:113-17.

Montaigne, M. d., 1991. "On the Cannibals," *The Essays of Michel de Montaigne* içinde. M. A. Screech (Çev.). New York: Penguin, 233-36 (1595). (*) [Türkçe baskısı: Michel de Montaigne, *Denemeler (4 Cilt)*, Engin Sunar (Çev.), Say Yayınları, İstanbul, 2018.]

Montell. G. 1929. *Dress and Ornaments in Ancient Peru: Archaeological and Historical Studies.* M. Leijer ve G. E. Fuhrken (Çev.). Göteborg. Flanders Boktryckeri Aktiebolag.

Mooney, J. M. 1928. *The Aboriginal Population of America North of Mexico.*

Washington, DC: Smithsonian.

Mora-Urpí, J. 1994. "Peach Palm *Bactris gasipaes*," J. E. Hernando Bermejo ve J. León (Yay. Haz.), *Neglected Crops: 1492 from a Different Perspective* içinde. Rome: United Nations Food and Agriculture Organization, 215-21.

Mora-Urpí, J., J. C. Weber ve C. R. Clement. 1997. *Peach Palm:* Bactris gasipaes *Kunth.* Rome: Gatersleben/International Plant Genetic Resources Institute.

Morgan, L. H. 1901. *The League of the Ho-dé-no-sau-nee or Iroquois.* 2 cilt. New York: Burt Franklin (1851).

Morgan, T. 1993. *Wilderness at Dawn: The Settling of the North American Continent.* New York: Simon and Schuster.

Morison, S. E. 1974. *The European Discovery of America: The Southern Voyages, 1492-1616.* New York: Oxford University Press.

Morley, S. G. 1946. *The Ancient Maya.* Stanford, CA: Stanford University Press.

Morrell, V. 1990a. "Monte Verde Archaeologist Prevails in Dispute over Settlement's Age." *Scientist,* 20 Ekim, 1.

——. 1990b. "Confusion in Earliest America." *Science* 248:439-41.

Morris, C. 1993. "The Wealth of a Native American State: Value, Investment, and Mobilization in the Inka Economy," J. S. Henderson ve P. J. Netherly (Yay. Haz.), *Configurations of Power: Holistic Anthropology in Theory and Practice* içinde. Ithaca, NY: Cornell University Press, 36-50.

Morrison, T. ve G. S. Hawkins. 1978. *Pathways to the Gods: The Mystery of the Andes Lines.* New York: Harper and Row.

Morton, N. 1669. *New-Englands Memoriall, or, A Brief Relation of the Most Memorable and Remarkable Passages of the Providence of God Manifested to the Planters of New-England in America.* Cambridge, MA: John Usher. (*)

Morton, T. 1637. *New English Canaan, or New Canaan.* Londra: Charles Green. (*)

Moseley; M. E. 2005. "The Maritime Foundations of Andean Civilization: An Evolving Hypothesis," P. Trillo (Yay. Haz.), *Perú y el Mar 12000 Años del Historia del Pescaría* içinde. Lima: Sociedad Nacional de Pesquería.

Moseley, M. E. ve diğerleri 2005. "Burning Down the Brewery: Establishing and Evacuating an Ancient Imperial Colony at Cerro Baúl, Peru." *PNAS* 102:17264-71.

——. 2001. *The Incas and the Ancestors: The Archaeology of Peru.* New York: Thames and Hudson, gözden geçirilmiş baskı.

——. 1975a. "Chan Chan: Andean Alternative of the Preindustrial City" *Science* 187:219-25.

——. 1975b. *The Maritime Foundations of Andean* Civilization. Menlo Park, CA: Cummings.

Moseley, M. E. ve G. R. Willey 1973. "Aspero, Peru: A Reexamination of the Site and Its Implications." *AmAnt* 38:452-68.

Moseley, M. E. ve A. Cordy-Collins (Yay. Haz.) 1990. *The Northern Dynasties: Kingship and Statecraft in Chimor.* Washington, DC: Dumbarton Oaks.

Motolinía, T. 1950. *The History of the Indians of New Spain.* E. A. Foster (Çev.). Berkeley, CA: Cortés Society (1541).

Muir, J. 1997. "The Story of My Boyhood and Youth," J. Muir, *Nature Writings* içinde. New York: Library of America, 1-146 (1913).

Mulholland, M. T. 1985. *Patterns of Change in Prehistoric Southern New England: A Regional Approach.* Doktora tezi, University of Massachusetts, Amherst.

Murra, J. V. 1980. *The Economic Organization of the Inca State.* Greenwich. CT: JAI Press.

——. 1967. "El 'Control Vertical' en un Máximo de Pisos Ecológicos en la Economía de las Sociedades Andinas," *Visita de la Provincia de León de Huánuco en 1562* içinde. Huánuco, Peru: Universidad Nacional Hermilio Valdizán, 2:427-76.

——. 1964. "Cloth and Its Functions in the Inca State." *AA* 64:710-28.

——. 1960. "Crop and Rite in the Inca State," S. Diamond (Yay. Haz.), *Culture in History* içinde. New York: Columbia University Press, 393-407.

Murúa, M. d. 1962-64. *Historia General de Perú.* 2 cilt. Madrid: Institute Gonzalo Fernández de Oviedo, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (1613).

Myers, T. P. ve diğerleri. 2004. "Historical Perspectives on Amazonian Dark Earths," Lehmann ve diğerleri 2004 içinde. 15-28.

——. 1992. "Agricultural Limitations of the Amazon in Theory and Practice." *WA* 24:82-97.

Nabokov, V. 1989. *Speak, Memory: An Autobiography Revisited.* New York: Vintage (1967). [Türkçe baskısı: Vladimir Nabokov, *Konuş, Hafıza: Tekrar Ele Alınmış Bir Otobiyografi*, Yiğit Yavuz (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.]

Nanepashemet. 1991. "It Smells Fishy to Me: An Argument Supporting the Use of Fish Fertilizer by the Native People of Southern New England," P. Benes (Yay. Haz.), *Algonkians of New England: Past and Present içinde.* Boston: Boston University Press, 42-50.

Navaho-González, R. ve diğerleri. 2003. "Mars-Like Soils in the Atacama Desert, Chile, and the Dry Limit of Microbial Life." *Science* 302:1018-21.

Neel, J. V. 1977. "Health and Disease in Unacculturated Amerindian Populations," *Health and Disease in Tribal Societies* içinde. Amsterdam: Elsevier, 155-68.

Neel, J. V., R. J. Biggar ve R. I. Sukernik. 1994. "Virologic and Genetic Studies Relate Amerind Origins to the Indigenous People of the Mongolia/Manchuria/ Southeastern Siberia Region." *PNAS* 91:10737-41.

Neel, J. V. ve diğerleri. 1970. "Notes on the Effect of Measles and Measles Vaccine in a Virgin-Soil Population of South American Indians." *American Journal of Epidemiology* 91:418-29.

Neel, J. V., Jr. ve diğerleri. 2001. "The Yanomamo and the 1960s Measles Epidemic" (mektup). *Science* 292:1836-38.

Neumann, T. W. 2002. "The Role of Prehistoric Peoples in Shaping Ecosystems in the Eastern United States: Implications for Restoration Ecology and Wilderness Management," Kay ve Simmons 2002, 141-78.

Neves, E. G. ve diğerleri. 2004. "The Timing of *Terra Preta* Formation in the Central Amazon: Archaeological Data from Three Sites," Glaser ve Woods 2004 (Yay. Haz.), 125-34.

Neves, W. A. ve H. M. Pucciarelli. 1991. "Morphological Affinities of the First Americans: An Exploratory Analysis on Early South American Human Skulls." *Journal of Human Evolution* 21:261-73.

Neves, W. A., D. Meyer ve H. M. Pucciarelli. 1996. "Early Skeletal Remains and the Peopling of the Americas." *Rivista de Antropologia* (São Paulo), 39:121-27.

Newell, M. E. 2009. Indian Slavery in Colonial New England." Gallay, A. (Yay. Haz.), *Indian Slavery in Colonial America* içinde. Lincoln: University of Nebraska Press.

——. 2003. "The Changing Nature of Indian Slavery in New England, 1620-1720." Calloway; C.G. ve Salisbury, N. (Yay. Haz.), *Reinterpreting New England Indians and the Colonial Experience* içinde. Boston: Colonial Society of Massachusetts.

Niles, S. A. 1999. *The Shape of Inca History: Narrative and Architecture in an Andean Empire*. Iowa City, IA: University of Iowa press.

Nordenskiöld, E. 1979a. *The Ethnography of South-America Seen from Mojos in Bolivia*. New York: AMS Press (1924).

——. 1979b. *The Secret of the Peruvian Quipus*. New York: AMS Press (1925).

Nuttli, O. W. 1973. "The Mississippi Valley Earthquakes of 1811 and 1812: Intensities, Ground Motion and Magnitudes." *Bulletin of the Seismological Society of America* 63:227-48.

O'Brien, M. J. ve D. E. Lewarch. 1992. "Regional Analysis of the Zapotec Empire, Valley of Oaxaca, Mexico." *WA* 23:264-82.

O'Connell, R. 1989. *Of Arms and Men: A History of War, Weapons, and Aggression*. New York: Oxford University Press.

Okimori, Y., M. Ogawa ve F. Takahashi. 2003. "Potential of CO_2 Emission Reductions by Carbonizing Biomass Waste from Industrial Tree Plantation in South Sumatra, Indonesia." *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Climate Change* 8:261-80.

O'Neill B. ve diğerleri. 2009. "Bacterial Community Composition in Brazilian

Anthrosols and Adjacent Soils Characterized using Culturing and Molecular Identification." *Microbial Ecology* 58:23-35.

Ortiz de Montellano, B. R. 1978. "Aztec Cannibalism: An Ecological Necessity?" *Science* 200:611-17.

Osborne, L. 1998. "The Numbers Game: These Days Historians Are Measuring Everything. But Do Their Numbers Add Up?" *Lingua Franca* (Eylül): 50-58.

Otto I, Bishop of Freising. *1966. Chronicon: The Two Cities; a Chronicle of Universal History to the Year 1146 A.D.* New York: Octagon Books (1150?).

Owen, B. ve P. S. Goldstein. "Tiwanaku en Moquegua: Interacciones Regionales y Colapso," Kaulicke ve Isbell (Yay. Haz.), 2001, 169-88.

Pachacuti Yamqui Salcamayhua, J. d. S. 1879. "Relación," Ministerio de Fomento (Yay. Haz.) 1879 içinde, 231-328.

Pagden, A. 1990. *Spanish Imperialism and the Political Imagination: Studies in European and Spanish-American Social Political Theory, 1513-1830.* New Haven, CT: Yale University Press.

Pallister J. 1983. *Papers Relative to the Exploration by Captain Palliser of That Portion of British North America Which Lies Between the Northern Branch of the River Saskatchewan and the Frontier of the United States; and Between the Red River and Rocky Mountains.* Ottawa: Canadian Institute for Historical Microreproductions (1859).

Panzer, J. 1995. "The Popes and Slavery" *Dunwoodie Review 18:1-125.*

Paquay F. S. 2009. "Absence of Geochemical Evidence for an Impact Event at the Bølling-Allerød/Younger Dryas Transition." *PNAS* 106:21505-10. (*)

Paraíso, M. H. B. 1999. "Os Botocudos e sua Trajetória Histórica," M. Carneiro de Cunha (Yay. Haz.), *Historia dos Indios no Brasil* içinde. São Paulo: Fundação de Amparo à Pesquisa do Estado de São Paulo, 2. baskı, 413-30.

——. 1992. "Repensando en la Política Indigenista para los Botocudos en el Siglo XIX, J. N. Sánchez (Yay. Haz.), *Culturas y Pueblos Indigenas* içinde. Quito: Editora Nacional, 233-58.

Parfitt, T. 2002. *The Lost Tribes of Israel: The History of a Myth.* Londra: Weidenfeld and. Nicolson.

Park, C. C. 1992. *Tropical Rainforests.* New York: Routledge.

Parker, A. C. 1911. "Woman's Place Among the Indians." *Annual Report of the Ameircan Scenic and Historic Preservation Society.* New York: American Scenic and Historic Preservation Society, 252-53.

Parkman, F. 1983. *France and England in North America.* 2 cilt. New York: Library of America (1865-92).

Parry, J. H. 1969. *The Age of Reconnaissance, Discovery, Exploring, and Settlement, 1450-1650.* New York: Praeger (1963).

Parssinen, M. ve diğerleri. 2009. "Pre-Columbian Geometric Earthworks in the Upper Purús: A Complex Society in Western Amazonia." *Antiquity* 83:1084-95.

Pärssinen, M. 2003. "When Did the Guaraní Expansion Toward the Andean Foothills Begin?" Pärssinen ve Korpisaari (Yay. Haz.) 2003 içinde, 73-90.

Pärssinen, M. ve diğerleri. 2003. "Geometrically Patterned Ancient Earthworks in the Rio Branco Region of Acre, Brazil: New Evidence of Ancient Chiefdom Formation in Amazonian Interfluvial Terra Firme Environment," Pärssinen ve Korpisaari (Yay. Haz.) 2003 içinde, 97-134.

Pärssinen, M. ve A. Korpisaari (Yay. Haz.) 2003. *Western Amazonia - Amazônia Ocidental: Multidisciplinary Studies on Ancient Expansionistic Movements, Fortifications, and Sedentary Life.* Helsinki: Renvall Institute.

Paternosto, C. 1996. *The Stone and the Thread: Andean Roots of Abstract Art.* E. Allen (Çev.). Austin, TX: University of Texas Press.

Patrón, P. 1894. "La Enfermedad Mortal de Huayna Capac." *Crónica Médica* (Lima) 11:179-83.

Pauketat, T. R. 2009. *Cahokia: Ancient America's Great City on the Mississippi.* NY: Penguin.

——. 1998. "Refiguring the Archaeology of Greater Cahokia." *JAR* 6:45-89.

——. 1997. "Cahokian Political Economy," T. R. Pauketat ve T. E. Emerson (Yay. Haz.), *Cahokia: Domination and Ideology in the Mississippian World* içinde. Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 30-51.

——. 1994. *The Ascent of Chiefs: Cahokia and Mississippian Politics in Native North America.* Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press.

Pearson, K. 1924. "King Robert the Bruce, 1274-1329, His Skull and Portraiture." *Biometrika* 16:252-72.

Peñafield, N. 1904. *Colección de Cantares Mexicanos,* Mexico City: Özel baskı.

Peñaherrera de Costales, P. ve A. Costales Samienego. 1964. *Huayna Capac.* Cuenca, Ecuador: Núcleo del Azuay de la Casa de la Cultura Ecuatoriana.

Pepys, S. 1970. *The Diary of Samuel Pepys.* R. Latham ve W. Matthews (Yay. Haz.), Berkeley CA: University of California Press (1660-69, 10 cilt). (*)

Percy, G. 1922. "'A Trewe Relacyon': Virginia from 1609 to 1612." *Tyler's Quarterly Historical and Genealogical Magazine* 3:259-82. (*)

——. 1905-07. "Observations Gathered Out of a Discourse of the Plantation of the Southerne Colonie in Virginia by the English," Purchas 1905-07 içinde, 18:403-19 (1606). (*)

Pertrula, T. K. 1993. "The Long-Term Effects of the De Soto Entrada on Aboriginal Caddoan Populations," Young ve Hoffman 1993 içinde, 237-54.

——. 1991. "European Contact and Its Effects on Aboriginal Caddoan Populations Between A.D. 1520 and A.D. 1680." Thomas (Yay. Haz.) 1989-91 içinde, 3:501-18.

Petersen, J. B. 2004. "Önsöz," R. E. Funk, *An Ice Age Quarry Workshop: The West Athens Hill Site Revisited* içinde, Albany, NY: New York Eyalet Müzesi.

Petersen, J. B. ve E. R. Cowrie. 2002. "From Hunter-Gatherer Camp to Horticultural Village: Late Prehistoric Indigenous Subsistence and Development," J. P. Hart ve C. B. Rieth (Yay. Haz.), *Northeast Subsistence-Settlement Change: A.D. 700-1300* içinde. Albany, NY: New York Eyalet Müzesi, 265-87.

Petersen, J. B., E. Neves ve M. Heckenberger. 2001. "Gift from the Past: *TerraPreta* and Prehistoric Cultivation in Amazonia," C. McEwen, C. Bareto, ve E. Neves (Yay. Haz.), *Unknown Amazon: Culture in Nature in Ancient Brazil* içinde. Londra: British Museum Press.

Philbrick, N. 2006. *Mayflower: A Story of Courage, Community and War.* NY: Viking. [Türkçe Baskısı: Nathaniel Philbrick, *Özgürlüğün Rehaveti: Bir Cesaret, Birlik ve Savaş Hikâyesi*, Nil Bosna (Çev.), Epsilon Yayınevi, İstanbul, 2016.]

Pickett, S. T. A. ve J. T. Thompson. 1978. "Patch Dynamics and the Design of Nature Reserves." *Biological Conservation* 13:27-37.

Pina Chan, R. 1989. *The Olmec: Mother Culture of Mesoamerica.* New York: Rizzoli.

Piperno, D. R. ve K. V. Flannery. 2001. "The Earliest Archaeological Maize *(Zea mays* L.) from Highland Mexico: New Accelerator Mass Spectrometry Dates and Their Implications." *PNAS* 98:2104-06.

Pizarro, P. 1969. *Relation of the Discovery and Conquest of the Kingdoms of Peru.* P. M. Means (Çev.). New York: Kraus Reprint (1571).

Pohl, J. M. D. 2002. *The Legend of Lord Eight Deer: An Epic of Ancient Mexico,* New York: Oxford University Press.

Pohl, M. E. D., K. O. Pope, and C. von Nagy. 2002. "Olmec Origins of Mesoamerican Writing." *Science* 298:1984-86.

Pollard, H. P. 2003. "The Tarascan Empire," M. E. Smith ve F. F. Berdan (Yay. Haz.), *The Postclassic Mesoamerican World* içinde, Salt Lake City: University of Utah Press, 79-86.

Ponting, C. 1991. *A Green History of the World: The Environment and the Collapse of Great Civilizations.* New York: Penguin. [Clive Ponting, *Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü*, Ayşe Başcı Sander (Çev.), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.]

——. 1990. "Historical Perspectives in Sustainable Development" *Environment* 32:4-9, 31-33.

Pope, K. O. ve diğerleri 2001. "Origin and Environmental Setting of Ancient Agriculture in the Lowlands of Mesoamerica." *Science* 292:1370-73.

Popsin, C. P. 2003. "First Lady of Amazonia." *Archaeology* (May/Haz):26-31.

Porro, A. 1994. "Social Organization and Political Power in the Amazon Floodplain: The Ethnohistorical Sources," Roosevelt (Yay. Haz.) 1994 içinde, 79-94.

Porter, J. B. 1989. "Olmec Colossal Heads as Recarved Thrones: 'Mutilation,' Revolution, and Recarving." *Res* 17/18:23-30.

Porter, R. 1998. *The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity.* New York: Norton.

Posey, D. 1984. "A Preliminary Report on Diversified Management of Tropical Forest by the Kayapó Indians of the Brazilian Amazon." *Advances in Economic Botany* 1:112-26.

Power, C. 1992. "Medieval Waterford: A Possible Case of Syphilis." *Archaeology Ireland* 6:20-21.

Powledge, T. M. 1999. "The Riddle of the Ancient Mariners." *California Wild* (Yaz):28-33.

Pratt, P., 1858. "A Declaration of the Affairs of the English People That First Inhabited New England." *Collections of the Massachusetts Historical Society* 4:474-91 (1662).

Prem, H. J. 1992. "Disease Outbreaks in Colonial Mexico During the Sixteenth Century" Cook ve Lovell (Yay. Haz.) 1992 içinde, 20-48.

Prescott, W. H. 2000. *History of the Conquest of Mexico and History of the Conquest of Peru.* New York: Cooper Square (1843, 1847). (*)

Preston, D. 1997. "The Lost Man." *New Yorker,* 16 Haziran, 70-81.

Preston, W. S. 2002. "Post-Columbian Wildlife Irruptions in California: Implications for Cultural and Environmental Understanding," Kay ve Simmons 2002 içinde, 111-40.

Priest, P. N. 1980. *Estudios Sobre el Idioma Sirionó.* Riberalta, Bolivia: Institute Linguístico de Verano.

Prince, T. 1855. "New England Chronology," N. Morton, New *England's Memorial* içinde. Boston: Congregational Board of Publication, 285-320.

Pring, M. 1905. "A Voyage Set Out from the Citie of Bristoll at the Charge of the Chiefest Merchants and Inhabitants of the Said Citie with a Small Ship and a Bark for the Discouerie of the North Part of Virginia," C. P. Winship (Yay. Haz.), *Sailors' Narratives of Voyages Along the New England Coast, 1524-1624* içinde. Boston: Houghton Mifflin, 51-63.

Pringle, H. 2001. "The First Urban Center in the Americas." *Science* 292:621.

——. 1999. "New Questions About Ancient American Site." *Science 286:657-59*

——. 1998a. "The Sickness of Mummies." *Discover* (Aralık):74-83.

——. 1998b. "Traces of Ancient Mariners Found in Peru." *Science* 281:1775--77.

——. 1997. "Oldest Mound Complex Found at Louisiana Site." *Science* 277:1761-62.

Proulx, D., D. Johnson ve S. Mabee. 2001. "Beneath the Lines: A New Interpretation of the Nasca Geoglyphs." *Discovering Archaeolog* (Yaz).

Prous, A. 1986. "Os Mais Amigos Vestigios Arqueológicos no Brasil Central (Esta dos de Minas Gerais, Goias e Bahía)," Bryan 1986 içinde, 173-82.

Puget, P 1939. "The Vancouver Expedition: Peter Puget's Journal of the Exploration of Puget Sound, May 7 - June 11, 1792." *Pacific Northwest Quarterly* 30:117-217.

Purchas, S. 1905-07. *Hakluytus Posthumus, or Purchas His Pilgrimes: Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and Others.* 20 cilt. Glasgow: J. MacLehose and Sons (1625).

Pyne, S. 1995. *World Fire: The Culture of Fire on Earth.* Seattle: University of Washington Press.

——. 1982. *Fire in America: A Cultural History of Wildland and Rural Fire.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Quinn, D. B. 1974. *England and the Discovery of America, 1481-1620.* New York: Knopf.

Ramenofsky, A. 1987. *Vectors of Death: The Archaeology of European Contact.* Albuquerque, NM: University of New Mexico Press.

Ramenofsky, A. ve P. Galloway. 1997. "Disease and the Soto Entrada," P. Gallaway (Yay. Haz.), *The Hernando de Soto Expedition: History, Historiography, and "Discovery" in the Southeast* içinde. Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 259-79.

Rao, A. R. 1972. *Smallpox.* Bombay: Kothari Book Deposit.

Raup, H. M. 1937. "Recent Changes of Climate and Vegetation in Southern New England and Adjacent New York." *Journal of the Arnold Arboretum* 18:79-117.

Raymond, J. S. 1981. "The Maritime Foundations of Andean Civilization: A Reconsideration of the Evidence." *AmAnt* 46:806-21.

Reilly F. K., III. 1994. "Enclosed Ritual Spaces and the Watery Underworld in Formative Period Architecture: New Observations on the Function of La Venta Complex A," V M. Fields (Yay. Haz.), *Seventh Palenque Round Table, 1989* içinde. San Francisco: Kolomböncesi Sanat Araştırmaları Enstitüsü. http://www.mesoweb.com/pari/publications/RTO7/EnclosedSpaces.pdf

Reinhard, K. ve O. Urban. 2003. "Diagnosing Ancient Diphyllobothriasis from Chinchorro Mummies." *Memorias do Institute do Oswaldo Cruz 98* (ek):191-93.

Reiten, G. 1995. "Five Great Values of the Lakota Sioux," C. I. Bennett (Yay. Haz.), *Comprehensive Multicultural Education: Theory and Practice.* Boston: Allyn and Bacon, 3. baskı, 367-71.

Restall, M. 2003. *Seven Myths of the Spanish Conquest.* New York: Oxford University Press.

Restall, M. ve Solari, A. 2011. *2012 and the End of the World.* Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Richards, M. ve V. Macaulay. 2001. "The Mitochondrial. Gene Tree Comes of Age." *AJHG* 68:1315-20.

Richards, P. 1952. *The Tropical Rain Forest: An Ecological Study.* New York: Cambridge University Press.

Richter, D. K. 2001. *Facing East from Indian Country: A Native History of Early America.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Ridley, M. 2000. *Genome: Autobiography of a Species in 23 Chapters.* New York: HarperCollins. [Matt Ridley, *Genom: Bir Türün Yirmi Üç Bölümlük Otobiyografisi*, Dr. Mehmet Doğan (Çev.), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2019.]

Riley T. J. ve diğerleri 1994. "Accelerator Mass Spectrometry (AMS) Dates Confirm Early *Zea mays* in the Mississippi River Valley" *AmAnt* 59:490-98.

Rivet, P., G. Stresser-Pean ve C. Loukotka. 1952. "Langues américaines," A. Meillet ve M. Cohen (Yay. Haz.), *Les Langues du Monde* içinde. Centre National de la Recherche Scientifique, 2:943-1198.

Roberts, F. H. H. 1937. "The Folsom Problem in American Archaeology," G. G. MacCunly (Yay. Haz.), *Early Man: As Depicted by Leading Authorities at the International Symposium, the Academy of Natural Science, Philadelphia, March 1937* içinde. Philadelphia: J. B. Lippincott, 153-62.

——. 1935. *A Folsom Complex: Preliminary Report on Investigations at the Lindenmeier Site in Northern Colorado.* Washington, DC: Smithsonian.

Robertson, M. G. ve V M. Fields (Yay. Haz.) 1991. *Sixth Falenque Round Table, 1986.* Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Robichaux, H. 2002. "On the Compatibility of Epigraphic, Geographic, and Archaeological Data with a Drought-Based Explanation for the Classic Maya Collapse." *Ancient Mesoamerica* 13:341-45.

Robinson, P. 1994. "A Narragansett History from 1000 B.P. to the Present," Weinstein 1994, 75-90.

Rodríguez, C. ve P. Ortiz. 1994. *El Manatí, un Espacio Sagrado de los Olmeca, Jalapa.* Veracruz: Universidad Veracruzana.

Roe, D. A. 1973. *A Plague of Corn: The Social History of Pellagra.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Roe, F. G. 1951. *The North American Buffalo.* Toronto: University of Toronto Press.

Rogan, R. ve S. Lentz. 1994. "Molecular Genetic Evidence Suggesting Treponematosis in Pre-Columbian Chilean Mummies." *American Journal of Physical Anthropology* (ek) 18:171-72.

Rollings, W. H. 1995. "Living in a Graveyard: Native Americans in Colonial Arkansas," J. Whayne (Yay. Haz.), *Cultural Encounters in the Early South: Indians and Europeans in Arkansas.* Fayetteville, AR: University of Arkansas

Press, 38-60.

Romain, W. F. 2000. *Mysteries of the Hopewell: Astronomers, Geometers, and Magicians of the Eastern Woodlands.* Akron, OH: University of Akron Press.

Roosevelt, A. C. 1997. "Dating a Paleoindian Site in the Amazon in Comparison with Clovis Culture" (mektup). *Science 275:1948-52.*

——. 1994. "Amazonian Anthropology: Strategy for a New Synthesis," Roosevelt (Yay. Haz.) 1994 içinde, 1-33.

——. 1991. *Moundbuilders of the Amazon: Geophysical Archaeology on Maraja Island, Brazil.* San Diego, CA: Academic.

Roosevelt, A. C. (Yay. Haz.) 1994. *Amazonian Indians from Prehistory to Present: Anthropological Perspectives.* Tucson, AZ: University of Arizona Press.

Roosevelt, A. C., J. Douglas ve L. Brown. 2002. "The Migrations and Adaptations of the First Americans: Clovis and Pre-Clovis Viewed from South America," Jablonski (Yay. Haz.) 2002 içinde, 159-223.

Roosevelt, A. C. ve diğerleri 1996. "Paleoindian Cave Dwellers in the Amazon: The Peopling of the Americas." *Science* 272:373-84.

Rosier, J. 1605. *A True Relation of the Most Prosperous Voyage Made this Present Yeere 1605, by Captaine George Weymouth, in the Discovery of the Land of Virginia Where He Discovered 60 Miles Up a Most Excellent River; Together with a Most Fertile Land.* Londra: Geor. Bishop. (*)

Ross, J. F. 2002. "First City in the New World?" *Smithsonian* (Ağustos):57-64.

Rostlund, E. 1957a. "The Evidence for the Use of Fish as Fertilizer in Aboriginal North America." *Journal of Geography* 56:222-28.

——. 1957b. "The Myth of a Natural Prairie Belt in Alabama: An Interpretation of Historical Records." *AAAG* 47:392-411.

Rostworowski de Diez Canseco, M. 2001. *Pachacutec: Inca Yupanqui.* Lima: Institute de Estudios Peruanos (1953).

——. 1999. *History of the Inca Realm.* H. B. Iceland (Çev.). NY: Cambridge University Press (1988).

Rothschild, B. M. ve C. Rothschild. 2000. "Occurrence and Transitions among the Treponematoses in North America." *Chungará* (Arica, Chile) 32:147-55.

——. 1996. "Treponemal Disease in the New World." *CA* 37:555-61.

Rothschild, B. M., C. Rothschild ve diğerleri 2000. "First European Exposure to Syphilis: The Dominican Republic at the Time of Contact." *Clinical Infectious Diseases* 31:936-41

Rouse, I. 1993. *The Tainos: Rise and Decline of the People Who Greeted Columbus.* New Haven, CT: Yale University Press.

Rowe, J. H. 1997. "How Francisco Pizarro Took Over Peru." Basılmamış yüksek lisans tezi.

——. 1991. "Los monumentos perdidos de la plaza mayor del Cuzco Inkaico." *Revista del Museo e Instituto de Arqueología* (Cuzco) 24:83-100.

——. 1990. "El piano más antiguo del Cuzco: dos parroquias de la ciudad vistas en 1643." *Hisórica* (Lima) 16:367-77.

——. 1967. "Form and Meaning in Chavin Art," J. H. Rowe ve D. Menzel (Yay. Haz.), *Peruvian Archaeology: Selected Readings* içinde. Palo Alto, CA: Peek Publications, 72-103.

——. 1954. "Max Uhle, 1856-1944: A Memoir of the Father of Peruvian Archaelogy" *University of California Publications in American Archaeology and Ethnology 46(1):1-134.*

——. 1946. "Inca Culture at the Time of the Spanish Conquest," Steward 1946 içinde, 2:183-330.

Rozoy, J. G. 1998. "The (Re-)population of Northern France Between 13,000 ands 8000 B.P." *QI* 49/50:69-86.

Ruiz de Arce, J. 1933. "Relación de servicios; Advertencias que hizo el fundador del vínculo y mayorazgo a los sucesores en el." *Boletin de la Real Academia de Historia* (Madrid) 102:327-84 (1545).

Ruppert, K. ve J. H. Denison Jr. 1943. *Archaeological Reconnaissance in Campeche, Quintana Roo, and Peten.* Washington, DC: Carnegie Institution.

Russell, H. S. 1980. *Indian New England Before the Mayflower.* Hanover, NH: University Press of New England.

——. 1975. "Indian Corn Cultivation" (mektup). *Science* 189:944-46.

Rust, W. F. ve R. J. Sharer. 1988. "Olmec Settlement Data from La Venta, Tabasco, Mexico." *Science* 242:102-04.

Rutman, D. B. 1960. "The Pilgrims and Their Harbor." *WMQ* 17:164-82.

Rydén, S. 1941. *A Study of the Sirionó Indians.* Göteborg, Sweden: Elanders Boktryckeri Aktiebolag.

Sahagún, B. d. l. 1993. "Book XII of the Florentine Codex," J. Lockhart (Yay. Haz. Çev.), *We People Here: Nahuatl Accounts of the Conquest of Mexico* içinde. Berkeley, CA: University of California Press.

——. 1980 "The Aztec-Spanish Dialogues of 1524." J. J. Klor de Alva (Çev.). *Alcheringa: Ethnopoetics* 4:52-193.

Sakai, M. 1998. *Reyes, Estrellas y Cerros en Chimor: El Proceso de Cambio de la Organización Espacial y Temporal en Chan Chan.* Lima: Editorial Horizonte.

Sale, K. 1990. *The Conquest of Paradise: Christopher Columbus and the Columbian Legacy.* New York: Knopf.

Salisbury, N. 1989. "Squanto: The Last of the Patuxets," D. G. Sweet ve G. B. Nash (Yay. Haz.), *Struggle and Survival in Colonial America* içinde. Berkeley, CA: University of California Press, 228-45. 1982.

Manitou and Providence: Indians, Europeans, and the Making of New England, 1500-1643. New York: Oxford University Press.

Salomon, J. C. 1993. "The Cancer Journal," Eylül/Ekim. http://www.tribunes.com/tribune/edito/6-5a.htm

Salwen, B. 1978. "Indians of Southern New England and Long Island: Early Period," Trigger 1978 içinde, 15:160-76.

Salzano, F. M. ve A. M. Hurtado (Yay. Haz.) 2004. *Lost Paradises and the Ethics of Research and Publication*. New York: Oxford University Press.

Samwell, D. 1967. "Some Account of a Voyage to the South Sea's [metinde geçtiği hali] 1776-1777-1778," J. C. Beaglehole (Yay. Haz.), *The Journals of Captain James Cook on His Voyages of Discovery* içinde. Cambridge: Hakluyt Society 3(2):987-1300.

Sanchez, T. R. 2001. "'Dangerous Indians': Evaluating the Depiction of Native Americans in Selected Trade Books." *Urban Education* 36:400-25.

Sancho, P. 1917. *An Account of the Conquest of Peru*. P. A. Means (Çev.). New York: Cortés Society (1543).

Sanders, W. ve D. Webster. 1988. "The Mesoamerican Urban Tradition." *AA* 90:521-26.

Sandweiss, D. H., ve M. E. Moseley. 2001. "Amplifying Importance of New Research in Peru" (mektup). *Science 294:1651-53*.

Sandweiss, D. H. ve diğerleri 2010. "GPR Identification of an Early Monument at Los Morteros in the Peruvian Coastal Desert." *Quaternary Research* 73:439-48.

——. 2010. "Environmental Change and Economic Development in Coastal Peru between 5,800 and 3,600 Years Ago." *PNAS* 106:1359-63.

——. 1998. "Quebrada Jaguay: Early South American Maritime Adaptations." *Science* 281:1830-32.

Santa, E. D. 1963. *Viracocha: L'entpereur-dieu des Incas*. Brüksel: Özel baskı.

Santillán, H. D. 1879. "Relación del origen, descendencia, política y gobierno de los Incas," Ministero de Fomento (Yay. Haz.) 1879 içinde, 3-135 (~1563).

Santley, R., T. Killion ve M. Lycett. 1986. "On the Maya Collapse." *Journal of Anthropological Research* 42:123-59.

Sarmiento de Gamboa, P. 2000. *History of the Incas*. C. Markham (Çev.). Cambridge, Ontario: Parentheses Publications. http://www.yorku.ca/inpar/sarmiento_markham.pdf (1572).

Sauer, C. 1975. "Man's Dominance by Use of Fire." *Geoscience and Man* 10:1-13

——. 1935. *The Aboriginal Population of Northwestern Mexico*. Berkeley, CA: University of California Press.

Sauer, J. D. 1993. *Historical Geography of Crop Plants*. Boca Raton, FL: CRC Press.

Sauer, M. 1802. *An Account of a Geographical and Astronomical Expedition to the Northern Parts of Russia*. Londra: T. Cadell.

Saunaluoma, S. 2010. "Pre-Columbian Earthworks in the Riberalta Region of the Bolivian Amazon." *Amazônica* 2:86-115. (*)

Saunders, J. W ve diğerleri 1997. "A Mound Complex in Louisiana at 5400-5000 Years Before the Present." *Science 277:1796-99.*

Scarborough, V. L. 2003. "How to Interpret an Ancient Landscape." *PNAS* 100:4366-68.

Scarborough, V. L. ve G. G. Gallopin. 1991. "A Water Storage Adaptation in the Maya Lowlands." *Science* 251:658-62.

Schaan, D. P. 2004. "The Camutins Chiefdom: Rise and Development of Social Complexity on Marajó island, Brazilian Amazon." Basılmamış doktora tezi, University of Pittsburgh.

Schaan, D. ve diğerleri 2008. *Arqueologia da Amazônia Ocidental: Os Geoglifos do Acre.* Belém: EDUFPA. (*)

Schama, S. 1989. *Citizens: A Chronicle of the French Revolution.* New York: Knopf. [Türkçe baskısı: Simon Schama, *Yurttaşlar: Fransız Devriminin İçerden Tarihi*, Ahmet Fethi (Çev.), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.]

Schele, L. ve P. Mathews. 1998. *The Code of Kings: The Language of Seven Sacred Maya Temples and Tombs.* New York: Scribner.

Schimmelmann, A., C. A. Lange ve B. J. Meggers. 2003. "Paleoclimatic and Archaeological Evidence for a 200-yr Recurrence of Floods and Droughts Linking California, Mesoamerica, and South America over the Past 2000 Years." *The Holocene* 13:763-78.

Schimper, A. F. W. 1903. *Plant-Geography Upon a Physiological Basis.* W. R. Fisher, P. Groom ve I. B. Balfour (Çev.). Oxford: Oxford University Press (1898).

Schorger, A. W. 1955. *The Passenger Pigeon: Its Natural History and Extinction* Madison, WI: University of Wisconsin Press.

Schreiber, K. 1992. *Wari Imperialism in Middle Horizon Peru.* Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

Schultz, E. B. ve M. J. Tougias. 1900. *King Philip's War The History and Legacy of America's Forgotten Conflict.* Woodstock, VT: Countryman Press.

Schurr, T. G. ve diğerleri. 1990. "Amerindian Mitochandrial DNAs Have Rare Asian Mutations at High Frequencies, Suggesting They Derived from Four Primary Maternal Lineages." *AJHG* 46:613-23.

Scott, S. ve C. Duncan. 2001. *Biology* of *Plagues: Evidence from Historical Populations.* New York: Cambridge University Press.

Seed, P. 1991. "'Falling to Marvel': Atahualpa's Encounter with the Word." *Latin American Research Review* 26:7-32.

Seeman, M. F. 1979. *The Hopewell Interaction Sphere: The Evidence for Interregional Trade and Structural Complexity.* Indianapolis, IN: Indiana Historical Society.

Semple, E. C. 1911. *Influences of Geographic Environment on the Basis of Ratzel's System of Anthropo-Geography.* New York: Holt.

Serrano, J. U. 2002. *Zapotec Hieroglyphic Writing.* Washington, DC: Dumbarton Oaks.

Seton, E. T. 1929. *The Lives of Game Animals.* 3 cilt. Garden City, NJ: Doubleday, Doran.

Shabecoff, P. 1993. *A Fierce Green Fire: The American Environmental Movement.* New York: Hill and Wang.

Shady Solis, R. 2003a. "Flautas de Caral: El Conjunto Musical más Antiguo de América," Shady Solis and Leyva 2003 içinde, 289-92.

——. 2003b. "Las Flautas de Caral-Supe: Aproximaciones al Estudio Acústico-Arqueologico del Conjunto de Flautas más Antiguo de América," Shady Solis ve Leyva 2003 içinde, 293-300.

Shady Solis, R. ve C. Leyva (Yay. Haz.) 2003. *La Ciudad Sagrada de Caral-Supe: Los Origenes de la Civilizatión Andina y la Formarion del Estado Prístino en el Antigua Perú.* Lima: Instituto Nacional de Cultura.

Shady Solis, R., J. Haas ve W. Creamer. 2001. "Dating Caral, a Preceramic Site in the Supe Valley on the Central Coast of Peru." *Science* 292:723-26.

Sharp, L. 1969. "Sunuş," Holmberg 1969 içinde. iii-xix

Shaw, J. H. 1995. "How Many Bison Originally Populated Western Rangelands?" *Rangelands* 17:148-50.

Shetler, 5.1991. "Three Faces of Eden," Viola ve Margolis (Yay. Haz.) 1991, 225-47.

Shimada, I. 2000. "The Late Prehispanic Coastal States," L. Laurencich-Minelli (Yay. Haz.), *The Inca World: The Development of Pre-Columbian Peru, A.D. 1000-1534.* Norman, OK: University of Oklahoma Press, 2000.

Shorto, R. 2004. *The Island at the Center of the World: The Epic Story of Dutch Manhattan and the Forgotten Colony That Shaped America.* New York: Doubleday.

Shoumatoff, A. 1986. "A Reporter at Large (The Amazons)." *New Yorker,* 24 Mar., 85-107.

Shuffelton, F. 1976. "Indian Devils and Pilgrim Fathers: Squanto, Hobomok, and the English Conception of Indian Religion." *New England Quarterly* 49:108-16.

Sidrys, R. ve R. Berger. 1979. "Lowland Maya Radiocarbon Dates and the Classic Maya Collapse." *Nature 277:269-7.*

Siegel, R. K. ve diğerleri 1977. "On the Use of *Tagetes lucida* and *Nicotiana rus-*

tica as a Huichol Smoking Mixture: The Aztec 'Yahutli' with Suggestive Hallucinogenic Effects." *Economic Botany* 31:16-23.

Silverberg, R. 1968. *The Mound Builders of Ancient America.* New York: Graphic Society.

Silverman, H. (Yay. Haz.) 2004. *Andean Archaeology.* Malden, MA: Blackwell.

Silverstein, J. E. 1998. "A Study of the Late Postclassic Aztec-Tarascan Frontier in Northern Guerrero, Mexico: The Oztuma-Cutzamala Project, 1998." FAMSI. http://www.famsi.org/reports/97014/

Simmons, A. H. ve diğerleri. 1988. "Ain Ghazal: A Major Neolithic Settlement in Central Jordan." *Science* 240:35-39.

Slater, C. 1995. "Amazonia as Edenic Narrative," Cronon (Yay. Haz.) 1995 içinde, 114-31.

Sluyter, A. 1994. "Intensive Wetland Agriculture in Mesoamerica: Space, Time, and Form." *AAAG* 84:557-84.

Smith, A. 1990. *Explorers of the Amazon.* New York: Viking.

Smith, B. D. 1992. *Rivers of Change: Essays on Early Agriculture in Eastern North America.* Washington, DC: Smithsonian.

——. 1989. "Origins of Agriculture in Eastern North America." *Science* 246:1566-71.

Smith, J. 1910. *A Map of Virginia, with a Description of the Countrey, the Commodities, People, Government, and Religion,* Artier ve Bradley 1910 içinde, 41-173 (1612).

Smith, M. E. 1984. "The Aztlan Migrations of the Nahuatl Chronicles: Myth or History?" *Ethnohistory* 31:153-86.

——. 1962. "The Codex Columbino: A Document of the South Coast of Oaxaca." *Tlalocán* 4:276-88.

Smith, M. T. 1994. "Aboriginal Depopulation in the Post-Contact Southeast," C. Hudson ve C. C. Tesser (Yay. Haz.), *The Forgotten Centuries: Indians and Europeans in the American South, 1521-1704* içinde. Athens, GA: University of Georgia Press, 257-75.

——. 1987. *Archaeology of Aboriginal Culture Change in the Interior Southeast: Depopulation During the Early Historic Period.* Gainesville, FL: University Presses of Florida.

Smith, N. L. 1995. "Human-Induced Landscape Changes in Amazonia and Implications for Development," B. L. Turner II ve diğerleri (Yay. Haz.), *Global Land Use Change: A Perspective from the Columbian Encounter* içinde. Madrid: Consejo Superior de Investigaciónes Científicas, 221-51.

——. 1980. "Anthrosols and Human Carrying Capacity in Amazonia." *AAAG* 70:553-66.

Snow, D. R. 1995. "Microchronology and Demographic Evidence Relating to the Size of Pre-Columbian North American Indian Populations." *Science* 268:1601-05.

——. 1994. *The Iroquois.* New York: Blackwell.

——. 1992. "Disease and Population Decline in the Northeast," Verano and Ubelaker 1992 içinde, 177-86.

——. 1980. *The Archaeology of New England.* New York: Academic.

Snow, D. R. ve K. M. Lanphear. 1988. "European Contact and Indian Depepulation in the Northeast: The Timing of the First Epidemics." *Ethnohistory* 35:5-33.

Sombroek, W. ve diğerleri. 2004. "Amazonian Dark Earths as Carbon Stores and Sinks," Lehmann ve diğerleri 2004 içinde, 125-39.

Soto-Heim, P. 1994. "Les Hommes de Lagoa Santa (Brésil): Caractères Anthropologiques et Position parmi d'autres Populations Paléoindiennes d'Amérique." *L'Anthropologie* (Paris) 98:81-109.

Soulé, M. E. ve G. Lease (Yay. Haz.). 1995. *Reinventing Nature? Responses to Postmodern Deconstruction.* Washington, DC: Island.

Spence, K. 2000. "Ancient Egyptian Chronology and the Astronomical Orientation of Pyramids." *Nature* 408:320-24.

Spencer, C. S. 2003. "War and Early State Formation in Oaxaca, Mexico." *PNAS* 100:11185-87

Spencer, C. S. ve E. S. Redmond. 2001. "Multilevel Selection and Political Evolution in the Valley of Oaxaca, 500-100 B.C." *Journal of Anthropological Archaeology* 20:195-229.

Spiess, A. E. ve B. D. Spiess. 1987. "New England Pandemic of 1616-1622: Cause and Archaeological Implication." *Man in the Northeast* 34:71-83.

Spinden, H. J. 1928. "The Population of Ancient America." *Geographical Review* 28:641-60.

Spores, R. 1974. "Marital Alliance in the Political Integration of Mixtec Kingdoms." *AA* 76:297-311.

Spotts, P. N. 2003. "Religion in the Americas Began in 2250 B.C." *Christian Science Monitor,* 17 Nisan.

Stahl, P. W. 2002. "Paradigms in Paradise: Revising Standard Amazonian Prehistory." *Review of Archaeology* 23:39-51.

——. 1996. "Holocene Biodiversity: An Archaeological Perspective from the Americas." *Annual Review of Anthropology* 25:105-26.

Stahle, D. W. ve diğerleri. 1998. "The Lost Colony and Jamestown Droughts." *Science* 280:564-67.

Stanford, D. ve B. Bradley. 2002. "Ocean Trails and Prairie Paths? Thoughts About Clovis Origins," Jablonski (Yay. Haz.) 2002 içinde, 255-71.

Stanish, C. 2003. *Ancient Titicaca: The Evolution of Complex Society in Southern Peru and Northern Bolivia*. Berkeley, CA: University of California Press.

——. 2001. "Formación Estatal Temprana en la Cuenca del Lago Titicaca, Andes Surcentrales," Kaulicke ve Isbell (Yay. Haz.) 2001 içinde, 189-215.

Stannard, D. E. 2001. "Uniqueness as Denial: The Politics of Genocide Scholarship," A. S. Rosenbaum (Yay. Haz.), *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide* içinde. Boulder, CO: Westview, 2. baskı, 245-90.

——. 1992. *American Holocaust: The Conquest of the New World*. New York: Oxford University Press. [Türkçe baskısı: David E. Stannar, *Amerika'nın Soykırım Tarihi*, Şaban Bıyıklı (Çev.), Ketebe Yayınevi, İstanbul, 2020.]

——. 1991. "The Consequences of Contact: Toward an Interdisciplinary Theory of Native Responses to Biological and Cultural Invasion," Thomas 1989-91 içinde, 3:519-39.

Stearman, A. M. 1987. *No Longer Nomads: The Sirionó Revisited*. New York: Hamilton.

——. 1986. "Territory Folks." *NH* (March):6-10.

——. 1984. "The Yuquí Connection: Another Look at Sirionó Deculturation. *AA* 86:630-50.

Stearns, P. N. 1987. *World History: Patterns of Change and Continuity*. New York: Harper and Row.

Steele, D. G. ve J. F. Powell. 2002. "Facing the Past: A View of the North American Human Fossil Record," Jablonski (Yay. Haz.) 2002 içinde, 93-122.

Steiner, C., W G. Teixeira ve W. Zech. 2004. "Slash and Char: An Alternative to Slash and Burn Practiced in the Amazon Basin," Glaser and Woods (Yay. Haz.) 2004 içinde, 183-93.

Steuter, A. 1991. "Human Impacts on Biodiversity in America: Thoughts from the Grassland Biome" (mektup). *Conservation Biology* 5:136-37.

Steward, J. H. 1948. "Culture Areas of the Tropical Forests." *Bulletin of the Bureau of American Ethnology*, 143:883-89.

Steward, J. H. (Yay. Haz.) 1946. *Handbook of South American Indians*. Washington, DC: Government Printing Office, 7 cilt.

Stewart-Smith, D. *1998. The Pennacook Indians and the New England Frontier, Circa. 1604-1733*. Doktora tezi. Union Institute, Cincinnati, OH.

Stirland, A. 1995. "Evidence for Pre-Columbian Treponematosis in Europe (England)," O. Dutour ve diğerleri (Yay. Haz.), *The Origin of Syphilis in Europe* içinde. Toulon, France: Centre Archéologique du Var, 109-15.

Stirling, M. W. 1940a. *An Initial Series from Tres Zapotes, Veracruz, Mexico*. Washington, DC: National Geographic.

——. 1940b. "Great Stone Faces of the Mexican Jungle." *National Geographic* (Eylül):309-34.

——. 1939. "Discovering the New World's Oldest Dated Work of Man." *National Geographic* (Auğustos):183-218.

Stokstad, E. 2002. "Oldest New World Writing Suggests Olmec Innovation." *Science* 298:1872-73.

Stone, A. 1989. "Disconnection, Foreign Insignia, and Political Expansion: Teotihuacán and the Warrior Stelae of Piedras Negras," R. A. Diehl ve J. C. Berlo (Yay. Haz.), *Mesoamerica After the Decline of Teotihuacán, A.D. 700-900* içinde. Washington, DC: Dumbarton Oaks, 153-72.

Stott, P. 1999. *Tropical Rain Forest: A Political Ecology of Hegemonic Mythmaking*. Londra: Coronet.

Straus, L. G. 2000. "Solutrean Settlement of North America? A Review of Reality." *AmAnt*, 65:219-26.

Stuart, D. 2000. "'The Arrival of Strangers': Teotihuacán and Tollán in Classic Maya History," D. Carrasco, L. Jones, and S. Sessions (Yay. Haz.), *Mesoamerica's Classic Heritage: From Teotihuacán to the Aztecs* içinde. Boulder, CO: University of Colorado Press, 465-513.

Stuart, G. E. 1993a. "New Light on the Olmec." *National Geographic* (Kasım):88-115.

——. 1993b. "The Carved Stela from La Mojarra, Veracruz, Mexico." *Science* 239:1700-01.

Studd, H. 2001. "Essex Girl Claims an Historic First: Syphilis." *Times* (Londra), 31 Mayıs.

Stuiver, M. ve diğerleri. 1998. "INTCAL98 Radiocarbon Age Calibration, 24,000-0 cal BP" *Radiocarbon* 40:1041-83.

Sullivan, T. D. ve T. K. Knab (Yay. Haz. Çev.) 1994. *A Scattering of Jades: Stories, Poems, and Prayers of the Aztecs*. Tucson, AZ: University of Arizona Press.

Sundstrom, L. 1997. "Smallpox Used Them Up: References to Epidemic Disease in Northern Plains Winter Counts, 1714-1920." *Ethnohistory* 44:305-43.

Swadesh, M. 1971. "What Is Glottochronology?" Swadesh (Yay. Haz.) 1971 içinde, 271-84.

——. 1952. "Lexicostatistic Dating of Prehistoric Ethnic Contacts." *Proceedings of the American Philosophical Society* 96:152-63.

Swadesh, M. (Yay. Haz.) 1971. *The Origin and Diversification of Language*. Chicago: Aldine Atherton.

Tarkanian, M. J. ve Hosier, D. Forthcoming. "America's First Polymer Scientists: Rubber Processing, Use, and Transport in Ancient Mesoamerica." *Latin American Antiquity*.

Tate, C. ve G. Bendersky. 1999. "Olmec Sculptures of the Human Fetus." *Perspectives in Biology and Medicine* 42:303-33.

Taylor, T. G. 1927. *Environment ve Race: A Study of the Evolution, Migration, Settlement and Status of the Races of Man.* Londra: Oxford University Press.

Tehanetorens. 1971. *The Great Law of Peace of the Longhouse People.* Rooseveltown, NY: White Roots of Peace.

Temple, R. 1998. *The Genius of China: 3,000 Years of Science, Discovery and Invention.* New York: Prion.

Teresi, D. 2002. *Lost Discoveries: The Ancient Roots of Modern Science - from the Babylonians to the Maya.* New York: Simon and Schuster. [Türkçe baskısı: Dick Teresi, *Kayıp Keşifler: Modern Bilimin Antik Kökenleri*, İbrahim Şener (Çev.), İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2005.]

Theis, J. ve K. Suzuki. 2004. "Amazonian Dark Earths: Biological Measurements," Lehmann ve diğerleri (Yay. Haz.) 2004 içinde, 287-332.

Thomas, D. H. 2001. *Skull Wars: Kennewick Man, Archaeology, and the Battle for Native American Identity.* New York: Basic Books.

Thomas, D. H. (Yay. Haz.) 1989-91. *Columbian Consequences.* 3 cilt. Washington, DC: Smithsonian.

Thomas, H. 1995. *Conquest: Cortés, Montezuma, and the Fall of Old Mexico.* New York: Touchstone, 1993.

Thomas, P. A. 1979. *In the Maelstrom of Change: The Indian Trade and Cultural Process in the Middle Connecticut River Valley: 1635-1665.* Doktora tezi. University of Massachusetts, Amherst.

Thompson, D. 1916. *David Thompson's Narrative of His Explorations in Western America, 1784-1812.* Toronto: Champlain Society.

Thompson, L. G., M. E. Davis ve E. Mosley-Thompson. 1994. "Glacial Records of Global Climate - a 1,500-year Tropical Ice Core Record of Climate." *HE* 22:83-95.

Thomson, H. 2003. *The White Rock: An Exploration of the Inca Heartland.* Woodstock, NY: Overlook.

Thoreau, H. D. 1906, *Works: The Writings of Henry David Thoreau.* Boston: Houghton Mifflin, cilt 4, *Cape Cod,* 1-273 (1865); cilt 5, "Natural History of Massachusetts," 103-31 (1842). [Türkçe baskısı: Henry David Thoreau, "Massachusetts'in Doğa Tarihi", *Doğa ve Yürüyüş Üzerine Seçme Denemeler* içinde, Aytek Sever (Çev.), Everest Yayınları, İstanbul, 2017, s. 79-108.]

Thornton, R. 1987. *American Indian Holocaust and Survival: A Population History since 1492.* Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Thucydides. 1934. *History of the Peloponnesian War.* R. Crawley (Çev.). New York: Modern Library. (*)

Tierney, P. 2000. *Darkness in El Dorado: How Scientists and Journalists Devastated the Amazon.* New York: Norton.

Tolan-Smith, C. 1998. "Radiocarbon Chronology and the Lateglacial and Early

Postglacial Resettlement of the British isles." *QI* 49/50:21-27.

Tooker, E. 1988. "The United States Constitution and the Iroquois League." *Ethnohistory* 35:305-36.

Tortoni., A. ve D. C. Wallace. 1995. "MtDNA Haplotypes in Native Americans." *AJHG* 56:1234-36.

Torroni, A. ve diğerleri. 1994. "Mitochondrial DNA 'Clock' for the Amerinds and Its implications for Timing Their Entry into North America." *PNAS* 91:1158-62.

——. 1993. "Asian Affinities and Continental Radiation of the Four Founding Native American mtDNAs." *AJHG* 53:563-90.

Townsend, W. R. 1996. *Nyao Itō: Caza y Pesca de los Sirionó.* La Paz: Instituto de Ecología, Universidad Mayor de San Andrés: FUND-ECO.

Treckel, P. A. ve J. Axtell. 1976. "Letters to the Editor." *WMQ* 33:143-53.

Trevor-Roper, H. R. 1965. *The Rise of Christian Europe.* Londra: Thames and Hudson.

Trigger, B. G. 1991. "Early Native North Ameritan Responses to European Contact: Romantic versus Rationalistic Interpretations." *JAH* 77:1195-215.

Trigger, B. G. (Yay. Haz.) 1978. *Handbook of North American Indians.* Washington, DC: Smithsonian, 14 cilt.

Trubitt, M. B. 2000. "Mound Building and Prestige Goods Exchange: Changing Strategies in the Cahokia Chiefdom." *AmAnt* 65:669-90.

Turner, B. L. 1990. "The Rise and Fall of Maya Population and Agriculture, 1000 B.C. to Present: The Malthusian Perspective Reconsidered." L. Newman (Yay. Haz.), *Hunger and History: Food Shortages, Poverty and Deprivation* içinde, Oxford: Basil Blackwell, 178-211.

Turner, B. L. ve S. B. Brush (Yay. Haz.) 1987. *Comparative Farming Systems.* New York: Guilford Press.

Ubelaker, D. H. 1992. "North American Indian Population Size: Changing Perspectives," Verano ve Ubelaker 1992 içinde, 169-76.

——. 1988. "North American Indian Population Size, A.D. 1500 to 1985." *American Journal of Physical Anthropology* 77:289-94.

——. 1976. "The Sources and Methodology for Mooney's Estimates of North American Indian Populations," Denevan 1976 içinde, 243-88.

Uceda, S. ve E. Mujica (Yay. Haz.) 1993. *Mache: Propuestas y Perspectivas.* Lima: Universidad Nacional de Trujillo.

Uhl, C. 1987. "Factors Controlling Succession Following Slash and Burn Agriculture in Amazonia." *Journal of Ecology* 75:377-407.

Uhl, C. ve C. F. Jordan. 1984. "Succession and Nutrient Dynamics Following Forest Cutting and Burning in Amazonia." *Ecology* 65:1476-90.

Uhl, C. ve diğerleri. 1982. "Ecosystem Recovery in Amazon Caatinga Forest after

Cutting, Cutting and Burning and Bulldozer Treatments." *Oikos* 38:313-20.

Uhle, M. 1925. "Report on Explorations at Supe," A. L. Kroeber, "The Uhle Pottery Collections from Supe." içinde, *University of California Publications in American Archaeology and Ethnology* 21:257.63.

——. 1917. "Los aborígenes de Arica." *Publicaciones del Museo de Etnología y Antropología de Chile* 1:151-76.

Underwood, P. 1993. *The Walking People: A Native American Oral History.* San Anselmo, CA: A Tribe of Two.

United Nations Population Division. 1999. *The World at Six Billion.* New York: United Nations.

United States Bureau of the Census. 1937. *Fifteenth Census of the United States, 1930: The Indian Population of the United States and Alaska.* Washington, DC: Govemment Printing Office.

Unstead, R. J. 1983. *A History of the World.* Londra: A&C Black.

Urton, G. 2003. *Signs of the Inka Khipu: Binary Coding in Knotted-String Records.* Austin, TX: University of Texas Press.

——. 2001. "A Calendrical and Demographic Tomb Text from Northem Peru." *LAA* 12:127-47.

Urton, G. ve Brezine, C. J. 2005. "Khipu Accounting in Ancient Peru." *Science* 309:1065-67.

Ussher, J., 1658. *The Annals of the World.* Londra: E. Tyler. (*)

Vale, T. R. 2002. "The Pre-European Landscape of the United States: Pristine or Humanized?" T. R. Vale (Yay. Haz.), *Fire, Native Peoples, and the Natural Landscape* içinde. Washington, DC: Island, 1-39.

——. 1998. "The Myth of the Humanized Landscape: An Example from Yosemite National Park." *Natural Areas Journal* 18:231-36.

Vancouver, G. 1984. *A Voyage of Discovery to the North Pacific Ocean and Around the World, 1791-1795.* W. K. Lamb. (Yay. Haz.), Londra: Hakluyt Society.

Van der Donck, A. 1993. *A Description of the New Netherlands.* C. Gehring (Çev.). Albany, NY: New York Eyalet Müzesi (1656)

——. 1841. "Description of the New Netherlands." J. Johnson (Çev.). *Collections of the New-York Historical Society* 1:125-242 (1656).

Van Sertima, I. 1976. *They Came Before Columbus: The African Presence in Ancient America.* New York: Random House.

Vargas Llosa, M. 1992. "Question of Conquest." *American Educator* (Spring):25-27, 47-48.

Vaughan, A. T. 1995. *New England Frontier: Puritans and Indians 1620-1675.* Norman, OK: University of Oklahoma Press, 3. baskı.

Vaughan, A. T. ve D. K. Richter. 1980. "Crossing the Cultural Divide: Indians

and New Englanders, 1605-1763." *Proceedings of the American Antiquarian Society* 90:23-99.

Vaughan, H., E. Deevey ve S. Garett-Jones. 1985. "Pollen Stratigraphy of Two Cores from the Peters Lake District, with an Appendix on Two Deep-Water Cores," M. D. Pohl (Yay. Haz.), *Prehistoric Lowland Maya Environment and Subsistence Economy* içinde. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Vellard, J. 1956. "Causas Biológicas de la Desparición de los Índios Americanos." *Boletín del Instituto Riva-Agüero* (Lima) 2:1-16.

Venabies, R. W. 1992. "American Indian Influences on the America of the Founding Fathers," O. Lyons ve diğerleri, *Exiled in the Land of the Free: Democracy, Indian Nations, and the US. Constitution* içinde. Santa Fe, NM: Clear Light, 74-124.

Venter, J. C. ve diğerleri. 2001. "The Sequence of the Human Genome." *Science* 291:1304-51.

Verano, J. W. ve D. Ubelaker (Yay. Haz.) 1992. *Disease and Demography in the Americas.* Washington, DC: Smithsonian.

Viola, H. J. ve C. Margolis. 1991. *Seeds of Change: A Quincentennial Commemoration*. Washington: DC; Smithsonian.

Von Däniken, E. 1998. *Arrival of the Gods: Revealing the Alien Landing Sites of Nazca.* Londra: HarperCollins.

——. 1969. *Chariots of the Gods? Unsolved Mysteries of the Past.* M. Heron (Çev.). New York: Putnam. [Erich von Daniken, *Tanrıların Arabaları*, Zeki Okar (Çev.), Varlık Yayınları, İstanbul, 2011.]

Vranich, A. 2001. "La Pirámide de Akapana: Reconsiderando el Centro Monumental de Tiwanaku," Kaulicke ve Isbell 2001 içinde, 295-308.

Vranich, A. ve diğerleri. 2001. "Informe de los trabajos arqueológicos realizado por el Proyecto Arqueológico Pumapunku-Akapana." Basılmamış yüksek lisans tezi.

Wagner, H. R., H. R. Parish ile birlikte. 1967. *The Life and Writings of Bartolome de Las Casas.* Albuquerque, NM: University of New Mexico Press.

Wagner, S. R. 2001. *Sisters in Spirit: Haudenosannee (Iroquois) Influence on Early American Feminists.* Summertown, TN: Native Voices.

Wallace, A. R. 1962. *The Geographical Distribution of Animals: With a Study of the Relations of Living and Extinct Faunas as Elucidating the Past Changes of the Earth's Surface.* New York: Hafner, 2 cilt (1876).

Walker, J. H. 2008. "Pre-Columbian Ring Ditches along the Yacuma and Rapulo Rivers, Beni, Bolivia: A Preliminary Review." *Journal of Field Archaeology* 33:413-27.

Ward, R. H. ve diğerleri. 1991. "Extensive Mitochondrial Diversity Within a Single Amerindian Tribe." *PNAS* 88:8720-24.

Warden, G. B. 1975. "Indian Corn Cultivation" (mektup). *Science,* 189:946.

Warman, A. 2003. *Corn and Capitalism: How a Botanical Bastard Grew to Global Dominance.* N. L. Westrate (Çev.). Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press (1988).

Waters, M. R. ve diğerleri. 2011. "The Buttermilk Creek Complex and the Origins of Clovis at the Debra L. Friedkin Site, Texas." *Science* 331:1599-1603.

Wauchope, R. 1962. *Lost Tribes and Sunken Continents: Myth and Method in the Study of the American Indians.* Chicago: University of Chicago Press.

Weatherford, J. 1988. *Indian Givers: How the Indians of the Americas Transformed the World.* New York: Fawcett Columbine.

Weber, K. T. 2001. "Historic Bison Populations: A GIS Estimate." Proceedings of the 2001 Intermountain GIS Users' Conference. http://giscenter.isu.edu/Research/Projects/BisonPaper.pdf

Webster, D. 2002. *The Fall of the Ancient Maya: Solving the Mystery of the Maya Collapse.* New York: Thames and Hudson.

Wedin, Å. 1966. *El Concepto de lo Incaico y las Fuentes: Estudio Crítico.* Uppsala: Akademiförlaget.

——. 1963. *La Cronología de is Historia Incaica: Estudio Critico.* Madrid: Insula.

Wegner, R. 1932. "Ostbolivianische Urwaldstämme." *Ethnologisches Anzieger* 2:331.

Weinreb, B. ve C. Hibbert (Yay. Haz.) 1993. *The London Encyclopedia.* Londra: PaperMac, 2. baskı.

Weinstein, L. (Yay. Haz.) 1994. *Enduring Traditions: The Native Peoples of New England.* Westport, CT: Bergin and Garvey.

Wellhausen, E. J. ve diğerleri. 1957. *Races of Maize in Central America.* Washington, DC: National Academy of Sciences.

——. 1952. *Races of Maize in Mexico: Their Origin, Characteristics, and Distribution.* Jamaica Plain, MA: Bussey Institution.

Wells, H. G. 1920. *The Outline of History: Being a Plain History of Life and Mankind.* 2 cilt. New York: Macmillan. [Türkçe baskısı: Herbert George Wells, *Ana Hatlarıyla Dünya Tarihi 1*, Mehtap Gün Ayral (Çev.), Mitra Yayınları, İstanbul, 2019.]

White, A. D. 1898. *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom.* New York: D. Appleton. (*)

White, R. 1995. "Are You an Environmentalist or Do You Work for a Living?" Cronon (Yay. Haz.) 1995 içinde, 171-85.

Whitehead, N. L. 1994. "The Ancient Amerindian Polities of the Amazon, the Orinoco, and the Atlantic Coast: A Preliminary Analysis of Their Passage from Antiquity to Extinction," Roosevelt (Yay. Haz.) 1994, 33-54.

Whitmore, T. M. ve Turner, B. L. 2001. *Cultivated Landscapes of Middle America on the Eve of Conquest.* New York: Oxford University Press.

Wilford, J. N. 1998a. "In Peru, Evidence of an Early Human Maritime Culture." *NYT*, 22 Eylül, F3.

——. 1998b. "Chilean Field Yields New Clues to Peopling of Americas." *NYT*, 25 Ağustos, F1.

——. 1997a. "Anna Roosevelt: Sharp and to the Point in Amazon Archeology." *NYT*, 22 Nisan, C1.

——. 1997b. "Excavation in Chile Pushes Back Date of Human Habitation of Americas." *NYT*, 11 Şubat, A1.

Wilken, G. C. 1987. *Good Farmers: Traditional Agricultural Resource Management in Mexico and Central America.* Berkeley, CA: University of California Press.

Wilkes, H. G. 1972. "Maize and its Wild Relatives." *Science 177:1071-77.*

——. 1967. *Teosinte: The Closest Relative of Maize.* Cambridge, MA: Bussey Institution.

Wilkie, R. W. ve J. Tager (Yay. Haz.) 1991. *Historical Atlas of Massachusetts.* Amherst, MA: University of Massachusetts Press.

Wilkinson, C. 2000. *Messages from Frank's Landing: A Story of Salmon, Treaties, and the Indian Way.* Seattle, WA: University of Washington Press.

Willey, G. R. ve J. M. Corbett. 1954. *Early Ancón and Early Supe Culture: Chavin Horizon Sites of the Central Peruvian Coast.* New York: Columbia University Press.

Williams, A. R. 2002. "A New Chapter in Maya History: All-Out War, Shifting Alliances, Bloody Sacrifices." *National Geographic* (Ekim):xii-xvi.

Williams, D., 1949a ve 1949b. "John Evans' Strange Journey" *American Historical Review,* bölüm 1, 54:277-95; bölüm 2, 54:508-29.

Williams, G. W. 2002. "Are There Any 'Natural' Plant Communities?" Kay ve Simmons 2002 içinde, 179-214.

Williams, H. U., J. P. Rice ve J. R. Lacayo. 1927. "The American Origin of Syphilis, with Citations from Early Spanish Authors Collected by Dr. Montejo y Robledo." *Archives of Dermatology and Syphilology* 16:683-96.

Williams, M. 1989. *Americans and Their Forests: A Historical Geography.* Cambridge: Cambridge University Press.

Williams, P. R., J. A. Isla ve D. J. Nash. 2001. "Cerro Baúl: Un Enclave Wari en Interacción con Tiwanaku," Kaulicke ve Isbell 2001 içinde, 69-87.

Williams, R. 1936. *A Key into the Language of America.* Providence, R.I.: Roger Williams Press (1643).

Wilson, D. J. 1981. "Of Maize and Men: A Critique of the Maritime Hypothesis of

State Origins on the Coast of Peru." *AA* 83:93-120.

Wilson, E. O. 1992. *The Diversity of Life*. Cambridge, MA: Belknap Press.

Wilson, J. 1999. *The Earth Shall Weep: A History of Native America*. New York: Atlantic Monthly.

Winslow, E. 1963a. "A Letter Sent from New England to a Friend in These Parts, Setting Forth a Brief and True Declaration of the Worth of That Plantation; as Also Certain Useful Directions for Such as Intend a Voyage into Those Parts," Anonim (Yay. Haz.) 1963 içinde, 81-87 (1622).

——. 1963b. "A Relation or Journal of the Proceedings of the Plantation Settled at Plymouth in New England," Anonim (Yay. Haz.) 1963 içinde, 15-59 (1622).

——. 1963c. "A Journey to Pokanoket, the Habitation of the Great KingMassasoit; as Also Our Message, the Answer and Entertainment We Had of Him," Anonim (Yay. Haz.) 1963 içinde, 60-68 (1622).

——. 1963d. "A Voyage Made by Ten of Our Men to the Kingdom of Nauset, to Seek a Boy That Had Lost Himself in the Woods; with Such Accidents as Befell Us on That Voyage," Anonim (Yay. Haz.) 1963 içinde, 69-72 (1622).

Winslow, E. 1624. *Good Newes from New-England: or A True Relation of Things Very Remarkable at the Plantation of Plimoth in New-England*. Londra: William Bladen and John Bellamie. (*)

Winter, J. C. 2000. "Botanical Description of the North American Tobacco Species," J. C. Winter (Yay. Haz.), *Tobacco Use by Native North Americans: Sacred Smoke and Silent Killer* içinde. Norman, OK: University of Oklahoma Press, 87-127.

Winters, C. A. 1979. "Manding Writing in the New World: Part I." *Journal of African Civilizations* 1:81-97.

Winthrop, J. 1976. Letters to N. Rich (22 May 1634) and S. D'Ewes (21 July 1634), E. Emerson (Yay. Haz.), *Letters from New England: The Massachusetts Bay Colony, 1629-1638* içinde. Amherst, MA: University of Massachusetts Press.

Wolf, E. R. 1997. *Europe and the People Without History*. Berkeley, CA: University of California Press (1982). [Türkçe baskısı: Eric R. Wolf, *Avrupa ve Tarihsiz Halklar*, Hamit Çalışkan (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul, 2019.]

Wood, L. C. ve diğerleri. 1971. *America: Its People and Values*. New York: Harcourt Brace.

Wood, W. 1977. *New England's Prospect*. Amherst, MA: University of Massachusetts Press (1634).

Woods, W. I. 2004. "Population Nucleation, Intensive Agriculture, and Environmental Degradation: The Cahokia Example." *Agriculture and Human Values* 21:151-57.

——. 2003. "Soils and Sustainability in the Prehistoric New World," B. Sensing

ve B. Herrmann (Yay. Haz.), *Exploitation and Overexploitation in Societies Past and Present* içinde. Munich: LIT-Verlag, 143-57.

——. 2001. "Monks Mound: A View from the Top." Tebliğ. 66th Annual Meeting of the Society for American Archaeology, 19 Nisan, New Orleans.

——. 2000. "Monks Mound Revisited," N. Sterry (Yay. Haz.), *Terra 2000: 8th International Conference on the Study and Conservation of Earthen Architecture* içinde. Londra; James and James Ltd., 98-104.

Woods, W I. ve J. M. McCann. 1999. "The Anthropogenic Origin and Persistence of Amazonian Dark Earths." *Yearbook Conference of Latin Americanist Geographers* 25:7-14.

Woods, W. I. ve C. L. Wells. 2001. "Bubble Boys and Powerscapes." Tebliğ. 66th Annual Meeting of the Society for.American Archaeology, 20 Nisan, New Orleans.

Woodward, S. L. ve J. N. McDonald. 2002. *Indian Mounds of the Middle Ohio Valley: A Guide to Mounds and Earthworks of the Adena, Hopewell, Cole, and Fort Ancient People.* Granville, OH: McDonald and Woodward.

Wormington, H. M. 1957. *Ancient Man in North America.* Denver, CO: Denver Doğa Tarihi Müzesi, 4. baskı.

Wright, H. E., Jr. ve M. L. Heinselman. 1973. "Ecological Role of Fire: Introduction." *QR* 3:319-28.

Wright, R. 2004. *A Short History of Progress.* Toronto: Anansi. [Türkçe baskısı: Ronald Wright, *İlerlemenin Kısa Tarihi*, Zarife Biliz (Çev.), Versus Kitap, İstanbul, 2007.]

——. 1992. *Stolen Continents: The Americas Through Indian Eyes Since 1492.* Boston: Houghton Mifflin. [Ronald Wright, *Çalıntı Kıtalar: Amerika'da Fetih ve Direnişin Beş Yüz Yılı*, Şen Süer (Çev.), Versus Kitap, İstanbul, 2009.]

Wright, R. M. ve M. Carneiro de Cunha. 2000. "Destruction, Resistance and Transformation: Southern, Coastal, and Northern Brazil (1580-1890)," F. Salomon ve S. B. Schwartz (Yay. Haz.), *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas* içinde, cilt 3, *South America,* bölüm 2:340-45.

Wrigley, E. A. 1983. "The Growth of Population in Eighteenth-Century England: A Conundrum Resolved." *Past and Present* 98:121-50.

——. 1969. *Population and History.* New York: McGraw Hill.

Wroth, L. C. (Yay. Haz.) 1970. *The Voyages of Giovanni da Verrazzano, 1524-1528.* New Haven, CT: Yale University Press.

Xerez, F. d. 1938. *Verdadera Relación de la Conquista del Perú,* H. H. Urteaga, *Les Cronistas de la Conquista* içinde. Paris: Desclée, de Brouwer; 15-115 (1534).

Xu, H. M. 1996. *Origin of the Olmec Civilization.* Edmond, OK: University of Central Oklahoma Press.

Young, B. W., and Fowler, M. L. 2000. *Cahokia: The Great Native American Metropolis.* Chicago: University of Illinois Press.

Young, G. A. ve M. P. Hoffman (Yay. Haz.) 1993. *The Expedition of Hernando de Soto West of the Mississippi, 1541-1543.* Fayetteville, AR: University of Arkansas Press.

Zambardino, R. A. 1980. "Mexico's Population in the Sixteenth Century: Demographic Anomaly or Mathematical Illusion?" *Journal of Interdisciplinary History* 11:1-27.

——. 1978. "Critique of David Henige's 'On the Contact Population of Hispaniola: History as Higher Mathematics,'" *Hispanic American Historical Review* 58:700-08.

Zeitlin, R. N. 1990. "The Isthmus and the Valley of Oaxaca: Questions About Zapotec Imperialism in Formative Period Mesoamerica." *AmAnt* 55:250-61.

Zohary, D. 1972. "The Progenitors of Wheat and Barley in Relation to Domestication and Agricultural Dispersal in the Old World," P. J. Ucko, R. Tringham ve C. W. Dimbleby (Yay. Haz.), *Man, Settlement, and Urbanism* içinde. Londra: Duckworth, 47-66.

Zohary, D. ve M. Hopf. 2000. *Domestication of Plants in the Old World.* New York: Oxford University Press, 3. baskı.

Zoppi, U. ve diğerleri. 2000. "AMS and Controversies in History: The Spanish Conquest of Peru." *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B 172:756-60.*

Notlar

Bir atasözü, her kitap başka kitaplar üstüne inşa edilmiştir, der; bu kitap da buna bir örnektir. Aşağıda yer alan, metin listelerini 1491'in mimarlarının özellikleri olarak düşünün. Aslında bu liste seçicidir; bu kitabın oluşturulmasında kullanılan her şeyi değil, yalnızca belli bir noktayı belirtirken danışılması gerekenleri içerir. Mümkün olduğunca her kaynağın basılı İngilizce kaynağına değindim, birçok metin internette de bulunuyor ancak URL değişiklikleri çok sık gerçekleştiği için her zaman listelemek mümkün olmuyor. 2005 başı itibarıyla web'de yer alan metinler yıldızla (*) işaretlenmiş olup arama motoru ile veya Early English Books, Project Gutenberg, Mezoamerika Çalışmaları Geliştirme Vakfı, Virginia Üniversitesi Elektronik Metinler Merkezi, Maryland Üniversitesi Erken Amerikan Tarihi Dijital Arşivi ve Sanal Cervantes Kütüphanesi koleksiyonlarında bulunabilir.

Bazı çalışmalar bu kitap için çok önemliydi, benim notlarımın fazla bir katkısı olmamıştır; bu çalışmalar arka planda her yerde mevcuttu ancak belli noktalara seyrek başvuruldu. İlk bölümde bunlar arasında Terence d'Altroy'un İnka'*lar* (The Incas), William Cronon'un *Topraktaki Değişimler* (Changes in the Land), Alfred W. Crosby'nin *Kolomb Takası ve Ekolojik Emperyalizm* (Columbian Exchange Ecological Imperialism), John Hemmings'in *İnka'ların Fethi (Conquest of the Incas)*, Karen Ordahl Kupperman'ın *Kızılderililer ve İngilizler* (Indians and English), Maria Rostworowski de Diez Canseco'nun İnka Ülkesi Tarihi (History of the Inca Realm) ve Neal Salisbury'nin *Manitou ve Providence* (Manitou ve Providence) bulunmaktaydı.

İkinci Bölümde klavyemin değişmez müşterileri olan kitaplardan yararlandım; bunlar arasında Ignacio Bernal'den *Olmec Dünyası* (The Olmec World), Jared Diamond'dan *Tüfek, Mikrop, Çelik* (Guns, Germs and Steel), Brian Fagan'dan *Eski Kuzey Amerika* (Ancient North America), Stuart Fiedel'den *Amerika Kıtalarının Tarih Öncesi* (Prehistory of the Americas), Nina Jablonski'den derleme koleksiyonu İlk Amerikalılar (The First Americans), Peter Kaulicke ve William Isbell tarafından hazırlanmış olan *Boletin de Aqueologia PUCP* özel sayısı, Alan Kolata'dan

Tiwanaku (The Tiwanaku), Mike Moseley'den muhteşem İnka'lar ve Ataları (Incas and Their Ancestors) ve David Meltzer ile birlikte çalışarak yaptıkları 2009 tarihli *Yeni Dünya'daki İlk Halklar* 'daki (First Peoples in the New World) tarih yazıları, bu sorun üzerine yapılmış en güzel arkeolojik incelemelerdir.

Üçüncü Bölüm, bazen kısa bir bölümün uzatılmış biçimi gibi görünen, William Denevan tarafından bir araya getirilen ve William Denevan, Thomas M. Whitmore ve B. L. Turner II ve William E. Doolittle tarafından yazılan ve üç kitaptan oluşan *Kültürel Manzaralar*'dır (Cultural Landscapes). Fakat aynı zamanda Karl Butzer tarafından hazırlanmış olan *Amerikan Coğrafyacılar Birliği Vakayinamesi*'nin (Annals of the Association of American Geographers) 1992 Eylül özel sayısından da yararlandım. J. Baird Callicott ve Micael P. Nelson tarafından hazırlanmış olan *Yeni Büyük Bakir Bölgeler Tartışması*'ndaki (The Great New Wilderness Debate) makale ve denemeler, Melvin Fowler'dan *Cahokia Atlas*, Shepard Krech'ten *Çevreci Kızılderililer* (Ecological Indians), Simon Martin ve Nikolai Grube'den *Maya Kral ve Kraliçelerinin Tarihi Kayıtları* (Chronicles of the Maya Kings and Queens) ve Terra Preta hakkında iki kitap, Bruno Glaser ve William Woods tarafından hazırlanan *Amazon'un Siyah Toprakları: Zaman ve Mekân Araştırmaları* (Amazonian Dark Earths: Explorations in Space and Time) ve Johannes Lehmann'dan *Amazon'un Siyah Toprakları: Kökeni, Özellikleri, İşlenmesi* (Amazonian Dark Earths: Origins, Properties, Managements).

Konunun genişliği düşünüldüğünde bu uzunluktaki bir kitap bile birçok şeyi dışarıda bırakmak zorundadır. Bu yüzden, Amerikaların kuzey ve güney uçlarındaki sakinlerini ihmal etmek zorunda kaldım ve kuzeybatı kıyılarına da zar zor değindim. Alınmak zorunda kalınan en üzücü karar, yazılmış olduğu halde sonradan çıkarılan, Kuzey Amerika'nın batısına ilişkin bölümdü. Karamsarlığım, konu hakkında hemen hemen bilinen her şeyin mükemmel bir sentezi olan Colin Calloway'in *Bir Büyük Kış Sayımı*'nın (One Vast Winter Count) yayınlanması ile dağıldı.

1- Yukarıdan Bir Bakış

16. Erickson ve Beni toprak setleri sahası: Erickson 2005, 2001, 2000b, 1995, ayrıca bkz. Denevan, Böl. 12.

16. Kızılderililere eski bakış: Boulder'daki Colorado Üniversitesi'nden etnik çalışmalar profesörü Ward Churchill, paradigmayı alaycı bir biçimde özetledi: "Orada ne kadar Kızılderili vardı? Bir milyon; Nereden geldiler? Bering Boğazı'ndaki kara köprüşünden geçerek; ne zaman geldiler? 15.000 yıl önce (±15 dakika); nasıl yaşadılar? Onlar güç bela açlık ve çıplaklık sınırında yaşamaya çalışan, o topraklar üzerinde dolaşıp duran, Taş Devrinin sefil avcı toplayıcı göçebeleri idiler ve binlerce yıldır umutla Avrupalıların ortaya çıkıp yaşam kalitelerini iyileştirmelerini bekliyorlardı." (Churchill 2003:44)

16. Smithsonian tarafından desteklenen arkeologlar Dougherty ve Calandra, 1984 (az sayıda bağlantı yolu gerekli, 180; tümseklerin doğal kökenleri, 182-85) Tartışmaları "olanaksız olarak yorumlandığı" için sona erdirildi. (Myers ve diğerleri, 1992:87) Kabaca benzer sonuçlar Longstroth'ta da vardı, 1996.

17. Snow'un eleştirileri: Görüşmeler, Snow.

17. Saflık Efsanesi: Denevan 1992a, 1996b.

17. Bakir Bölgeler Yasası P.L. 88-577 3 Eylül 1964 ("engel olunmayan" bölüm 2c); Callicot 1998: 349-50 (yasa "geleneksel bakir bölge anlayışını" somutlaştırır.)

17. Doğal durumu düzeltmek yükümlülüğü; Cronon 1995a: 36.

17. Balık bentleri: Erickson 2000a.

18. Acre: Yazarın görüşmeleri: Alceu Renzi, Denise Schaan, yazarın Acre'ye gidişi, *Schaan ve diğerleri* 2007; Mann, 2008, *Pärsinen ve diğerleri* 2009; *Franca ve diğerleri* 2010; Toprak Setler, Pando'nun küçük bir bölümünde yapılan araştırmalarda bulunmuştu. (Saunaluoma 2010)

18. Beni için gelecek fırsatları: Röportajlar, Erickson, Balée, CIDDEBENI.

Topraklarını oduncu ve kerestecilerle madencilere ödünç veren, Amazon havzasının güneydoğusundaki Kayapoların çevrecileri nasıl hayal kırıklığına uğrattığını gösterir. (Epstein 1992; makale yeniden yayınlanıp tartışıldı. Slater, 1995 121-24). Bazı çevreciler, Doğu Beni'nin, sponsor kuruluşların koruması altında olan dünya genelindeki 350 doğal yaşam koruma alanına dahil edilmesini önerdiler.

18. Şeytan ağacı: Röportajlar ve e-posta, Balée. Bu zorunlu karşılıklı ilişkinin özel biçimi hakkında yayınlanmış herhangi bir çalışmaya rastlamadım fakat Huxley ve Cutler, 1991 ve diğerlerine bakınız.

19. Ibibate ve çömlekler: Röportajlar, Balée, Erickson, Erickson ve Balée 2005, Balée 2000, Erickson 1995, Longstroth 1996.

20. Sirionó'ya Holmberg'in bakışı: Holmberg 1969:17 ("yanar şekilde", "kültürel gerilik" 37 "uykusuz gece", 38, 39. (giyim kuşam)110, (müzik enstrümanı yokluğu)116, "evren", "şekillenmemiş" 121, "üçe kadar saymak" 261, ("öz", "ham, işlenmemiş durum" Holmberg'in ölümünden sonra, Lauriston Sharp "*Göçebeler*"i (Nomads), "mütevazı fakat öğretici" "insanoğlunun en eski kültürlerinden geride kalanlar"ı anlatan bir çalışma olarak tanıttı. "Bu kitap Paleolitik yaşama birçok açıdan tarihin yeni ve olağanüstü yönlerini keşfettirdi, açıkladı ve dolayısıyla tanıttı. " dedi. (Sharp 1969 xii-xiii) "*G*öçebeler" onyıllarca üniversitelerde yardımcı kitap olarak kullanılmıştır. (Erickson, kişisel görüşme)

21. Holmberg'in çalışma ve kariyeri; Röportajlar, Henry Dobyns, Doughty 1987; Stearman 1987 (Geçici körlük yaşadığı sıradaki yürüyüşünün kayıtları. Bölüm 4)

21. Beni üzerine yapılan çalışmaların azlığı ve Longstroth: Röportajlar, Erickson, Longstroth: Longstroth 1996.

22. Sirionó'luların nüfusu: Holmberg 1969:12 (onun arazi çalışması sırasında

150'den az) Rydén (1941:21), 1920'lerin sonlarında 6.000-10.000 olarak tahmin ediliyor, bu da galiba salgın öncesi sayımın sonucu olmalı. Bugün sayıları 600-2000 arasıdır. (Balée, 1999; Townsend, 1996:22) (Stearman (1996:8) 3000-6000 arası bir tahminde bulundu.)

22. Stearman geri döner, darboğaz, ordunun tacizleri ve büyük çiftçilerin baskıları, Holmberg'in olayı kavrayamaması; Stearman 1984, Stearman 1987; yazarların röportajları Balée, Erickson, Longstroth. Holmberg (1969, 8-9) yumru ayak ve kulaktaki ize dikkat çeker fakat üstünde çok durmaz.

22. Sirionóların göçü: Röportajlar: Balée, Barry, 1977, Priest 1980, Pärssinen 2003. 1636 tarihli bir İspanyol kaydında, oraya birkaç onyıl önce geldikleri belirtilir (Métreaux 1942; 97) fakat geniş kabul görmez.

25. İlk Beni araştırması ve Denevan tezi: Nordenskiöld 1979a; Denevan 1966.

26. Bauré kültürü ve Erickson'ın bakış açısı: Erickson, Erickson 1995, 2000b, 2005; Anon 1743.

27. Las Casas etnografisi: Casas1992a; Wagner 1967:287-89 (tarih yayını)

27. "Iyve in that goulden": derl. Arber. 1885-71C (mektup, P. Martire'den V. Charles'a, 30 Eylül 1516)

27. "Kızılderili bilgeliği": BİZ gerçeği gizli plan ve yöntemle bilemeyiz. Bacon'cılık en az diğerleri kadar yanlıştır, makinelerin ve sanatın yardımıyla (Kızılderililer) en sağlıklı, en dost canlısı insanlar olacak ve daha mükemmel bir Kızılderili bilgeliğine sahip olacaklardır." (Thoreau 1906 cilt 5 – 131)

27. Ağlayan Kızılderili kampanyası; Krech 1999 14-16.

28. Bir tarihi olmayan Kızılderililer: "Kuzey Amerika'da beyazlar esas ve ilk çevresel günahların sorumlularıdır çünkü beyazlar yalnızca çok çalışmaları ile tanınırlar. Fakat beyazlar aynı nedenle tarihin de tek gerçek yapıcıları, sorumlularıdır. Bu yüzden 'basit' halkların dalkavuk... bu tür büyük bir yaltaklanma oyununun aktörleridir. Çünkü değişim diye tanımlanan modern bir dünyada beyazlar fark yaratan tek varlık olarak tasvir edilir." (White 1995:175) "Tarihi olmayan halk" deyimi 1997'de Wolf tarafından ironik anlamda kullanılmıştı.

28. "verimsiz atık", Bancroft, 1834-76, cilt 1, 3-4.

28. Kroeber, savaş ve tarım üstüne; Kroeber 1934:10-12 (tüm alıntılar)

28. Conrad Kızılderili hazımsızlığı (üstüne), Conrad 1923:vi.

28. "Binler için" Current, Williams ve Brinkley (1987:1) Bu tür ifadeler, Avrupalı ve Amerikalı olmayan toplumlar hakkında nasıl düşünülmesi gerektiği konusunda sürekli belirsizlik yaşayan Avrupalı ve Amerikalı tarihçilerden daha az önyargılıdır. Dolayısıyla sonraki sayfada Current ve diğerleri Kızılderilileri "dünyanın en göz kamaştırıcı kültürlerini" kurarken aynı zamanda "insanlığın en temel alet ve teknolojilerinden yoksun" şeklinde tasvir eder (2) son ifade ırk merkezci bir anlayışla Avrupa teknolojilerinin "temel", yerli teknolojilerin ise basit olduğunu varsayar. Bkz. Bölüm 2 ve 3.

29. "putperestlerin beklentisi" Morison, 1974:737.

29. "baş işlev", Trevor-Roper 1965:9. Haksızlık yapmayalım, baron yalnızca Kızılderilileri değil, tüm dünyadaki yerli halkları dışlıyordu.

29. Fitzgerald incelemesi: Fitzgerald 1980-89-93 "kararlı gerilik" 90; "tembel" 91; "birkaç paragraf " 93. Ayrıca bkz. Axtell 1992.

29. Görüşler ortaya çıkmaya devam etti. Örnekler, yazar tarafından alfabetik olarak listelendi, Bailey ve diğerleri 1983:9 dahil ("bu büyük ve bakir kıtada... çok seyrek ve dağınık bir Kızılderili nüfusu vardı; kolaylıkla bertaraf edilebilir veya bir omuz darbesi ile bir kenara itilebilirdi. Büyük bir demokratik deneyim için böyle muhteşem bir fırsat bir daha ele geçmezdi.") Axtell'den alıntı 1992:203. Bailyn ve diğerleri 1977:34 ("Fakat Kızılderililer ülkeye ışık tutuyorlardı... Ekilebilir toprakların yalnız yüzde birinde tarım yapılabiliyordu." Metinlerin değiştirilmemiş baskıları 1990'lara kadar yapıldı.) Berliner 2003. ("1492'den önce, bugünkü Birleşik Devletler toprakları az nüfuslu, bakir ve gelişmemişti... Binlerce yıl hiçbir değişiklik, hiçbir gelişim yaşanmadı.") Bilard 1975:20 ("Kırlarda otların adam boyuna gelip dalgalandığı, devasa ormanların havaya güzel kokular saldığı bakir kıtaya deniz ötesinden İspanyol serüvenciler, Fransız hayvan tuzakçıları, Hollandalı gemiciler ve gözü pek İngilizler geldi.") Femández-Armesto 2001:154. (Birçok Amazon Kızılderili'nin yaşamı "binlerce yıl değişmedi" ve yağmur ormanları; hâlâ doğa tarafından az gelişmişlik denen bir durumda bırakılan, gelişmesi geçici olarak durdurulmuş, askıya alınmış halklar modelinin bir laboratuvarıdır, burada anahtar sözcükler "durdurulmuş, askıya alınmış"tır, bir yerde sabit, hareketsiz kalmış anlamı taşır.) McKibben, 1989:53 ('Bakir Bölgeler Topluluğu'nun kurucusu Robert Marshall, Birleşik Devletler'in az nüfuslu bölümünün insanlık tarihinin dışında kaldığı" sonucuna vardı.) Sale, 1990, 315-16 (Kuzey Amerika, hâlâ tüm kayıtlarda bereketli ve verimli bir bakir bölge olarak geçer... dokunulmamış dünya görüntüsü verir."); Shabecoff,1993:23 (Lewis ve Clark, "insanlar tarafından değiştirilmemiş" toprakların içinden geçiyorlardı); Shetler,1991:226 ("Kolomb'dan önce Amerika hâlâ İlk Cennet idi, bozulmamış bir doğal krallıktı. Yerliler bu topraklarda adeta saydam gibiydiler; çevrenin doğal bir unsuru gibi yaşıyorlardı. Onların dünyası, yani Kolomb'un Yeni Dünyası, insanın verebileceği rahatsızlığın görülmediği bir dünya idi.")

29. Yeni perspektifler ve teknikler, Crosby, 1994 ("belirsiz dumanlar").

30. "yeri değiştirilmiş" Vale, 1998:231.

31. Bering Boğazı teorisinin yayılması ve Şili'deki kazı yerleri üzerine çatışma.

32. Deloria indeks girişleri: Deloria: 1995:284.

32. Neolitik Devrim, Mithen, 2004. İnsanların MÖ 12.500 civarında, Filistin'de küçük, yarı-kalıcı köylerde toplanıp, bitki topladıkları görülüyor. Hâlâ tartışmalı nedenlerle, gerçek tarım bir kaç bin yıl sonra, muhtemelen Türkiye'nin güneyinde ortaya çıktı. MÖ 4000'lerde, köyler hiyerarşik olarak örgütlenmiş kasaba ve kentler haline geldi. Yazının ilk biçimleri en azından MÖ 3000'lere dek uzanır. Beş

yüz yıl sonra, yazı birleşik bir sistem haline geldi ve Uruk kentinin kırk bine yakın nüfusu vardı.

32. "İnsan kariyeri" Wright. 2005:45. Sümerler tarımı ilk geliştirenlerdi; sonraki Mısır, Yunan, Hint ve Mezopotamya kültürlerinin temellerini de atmış oldular. Çin kendi tarımını kendi geliştirdi fakat matematik, yazı, sanat ve daha birçok şeyi Bereketli Hilal'den aldı. Son iddia tartışmalıdır, yine de bazıları Çin'in, Peru ve Mezoamerika gibi bu bölgeden bağımsız olduğuna inanır.

33. Darı ve ilk Amerikan evcilleştirmeleri, Olmec başarıları: Bkz. Bölümler 6, 7

34. "en büyüklerden biri" Dantzig, 1967:35. Bu muhteşem kitabı tanıttığı için Dick Teresi'ye şükran borçluyum.

34. Sıfırın tarihi: Kaplan, 1999:11-57; Teresi 2002:22-25, 86-87, 379-82.

37. "çıplak, soğuk ülke" von Hagen, V., yorum, Cieza de León 1959:272

37. Tiwanaku: Bkz. Bölüm 7.

37. Tiwanaku ve Paris'in nüfusları, Kolata, 1993:204-5, Bainech, Batou ve Chévre, 1988:28. Başkent Paris, 1400'lerde çeyrek milyona ulaştı.

38. Wari: Bkz. Bölüm 7.

38. Buzul çağdaki kum fırtınalarının kanıtları: Thompson, Davis ve Mosley. Thompson, 1994. Bazı arkeologların bu kanıtlar hakkında kuşkuları vardır. (Erickson'ın kişisel yorumu)

38. Mega-Niñolar: Schimmelmann, Lange ve Meggers, 2003, Meggers, 1994.

38. İklim ve Tiwanaku, Wari'nin gerileyişi: Kolata, 2000; Binford ve diğerleri, 1997, Thompson, Davis ve Mosley-Thompson, 1994.

38. Küçük Buzul Çağı: Lamb, 1995, Bölüm 12,13. Fagan, 2001.

39. Maya, Bkz. Bölüm 8.

40. Toltec'ler ve Yucatán: Diehl, 1983 (temel tarih). Coe, 1999:165-80 (istila senaryosunu destekliyor) Schele ve Mathews, 1998:198-201, 13 (karşı tez) Schele-Mathiews tartışmaları, tartışmalı radyokarbon tarihlendirmesi ve sanat eserleri tarzlarının yorumlanması üzerine yoğunlaşıyordu ve bana gore olayın içeriğini gözardı ediyordu.

41. Mississippi'liler: Bkz. Bölüm 8.

41. Ova Kızılderililerinin kaya çemberleri.

41. Superior Gölü bakırı: S. R. Martin, 1999.

42. Yeni keşfedilmiş Amazonya'lılar, Pärssinen ve diğerleri, 2003. Ayrıca bkz. Erickson, 2002.

42. Amazon: Bkz. Bölüm 9.

42. Eski dünya tarihleri: Örn. I. Otto, 1966, Denevan, 1986

2- Billington Niye Hayatta Kaldı?

45. Anlaşmalar: Bradford, 1981:87-89. Winslow, 1963 b 50-59 ("çok güçlü" 57); Deetz ve Deetz, 2000:61-62, Kupperman, 2000:7.

46. "Dost Kızılderili", Wood ve diğerleri, 1971:73.

46. Tisquantum'un yaşamı: Geniş Ölçüde Salisbury'den yararlandım, 1989. Ayrıca bkz. Adams 1892-93 (cilt 1) 22-44; Foreman 1943:20-21; Humins, 1987, Kinnicutt 1914, Shuffelton, 1976.

46. Tisquantum ve balık gübresi: Squanto ve balık gübresi kayıtları Winslow'u da içerir. 1963a: 81-82. ("artış", 82) Brodford: 1981:94-95; Morton 1632:89. Balık gübresinin yerliliği hakkında şüpheler 1939'a kadar gider; fakat soru ilk kez Rostlund tarafından güçlü bir biçimde ortaya atıldı, 1957a ve daha sonra Ceci tarafından daha da güçlü biçimde gündeme getirildi. 1975a, 1975b, 1990b. Ceci'nin vardığı sonuçlar tartışmalıydı. (Nanepashemet, 1991, Russel, 1975, 1980:166-67, Warden, 1975) fakat eleştirilerin çoğu, Kızılderililerin gübre kullanmayı akıl edemeyecek denli aptal olduğunu çürütmeye dek indirgendi; bu tartışmaya Ceci katılmadı. Ceci onun yerine artan verimliliğin artırdığı sorunlara değmeyeceğine işaret edip nadas seçeneğini önerdi. Avrupalıların kişi başına düşen toprak miktarı daha az olduğu ve yer değiştirme olanakları kısıtlı olduğu için, gübrelemeye başvurmak zorundaydılar. 1990'ların başında, Boston'daki Massachusetts Üniversitesi'nden arkeolog Stephen A. Mrozowski, balığın *Mayflower*'ın gelmesinden onyıllar önce oralarda gübre olarak kullanıldığının Cod Burnu'ndaki kanıtlarını gün ışığına çıkardı; fakat henüz yayınlanmadı. (röportaj, Mrozowski) Balık sıradan bir ev artığı da olabilirdi. Bu arada, balık Peru'da yaygın biçimde gübre olarak kullanılırdı. (Denevan 2001:35-36)

47. Hacıların, Kızılderililerin güdülerine ilişkin ilgisizlikleri: Eski tarih yazıcıları Tisquantum'un hareket tarzını araştırdılar ve onu, sosyal durumunu ve mevkisini iyileştirmekle suçladılar. Fakat kendilerini onun yerine koymadılar; burada da söz konusu olan budur. Bradford, Winslow ve diğerlerinin niye sürekli bir saldırı altında olmadıkları konusunda tartışmayı ihmal etmeleri gibi, koloniciler de bu konu üzerine kafa yormadılar. Kimse burada kolonicileri, kasti bir vurdumduymazlıkla suçlayamaz. Daha sonraki tarihçilerle kıyaslandığında, Hacı yazarların Kızılderilileri daha çok kendi inanç ve amaçları ile yaşayan bağımsız aktörler olarak gördüğü fark edilir. (Kupperman 2000:2-4)

47. "Takdiri ilahi": Gookin 1792:148.

48. Tatmin olmamış tarihçiler: Soy tarihinin kökenlerini incelemek için bkz. Axtell.

48. Araştırma patlaması: Yazarların röportajları, Axtell, Neal Salisbury, Chaplin 2003, özellikle 1445-55 ("başka alan yok", 431)

49. Şeytan olarak Squanto: Shuffelton, 1976. Tisquantum, bir Massachusett sözlüğüne göre *musquantum*'un bir uyarlaması olup "o öfkeli" anlamına gelir. Ro-

ger Williams'a göre, ki kendisi Rhode Island'ın kurucusu, vaiz ve dilbilimci idi, Kızılderililer beklenmedik bir olayda "şöyle diyeceklerdir, Tanrı kızdı ve böyle yaptı, *musquantum manit*, Tanrı kızgın" (Shuffelton'dan alıntı, 1976:110)

49. Norumbega: D'Abate, 1994; Parkman, 1983 (cilt 1): 155. Bu terim, gizemli bir kente; muhtemelen ona ulaşan ırmağa ve ırmağın çevresindeki bölgeye atfedilmiştir, tümü kuzeydoğuda bir yerlerdedir.

49. Patuxet toplumu: Sıkıcı bir mesele. Tisquantum iki bin civarında olduğunu iddia etmiştir. (James derl., 1963:29) En çok başvurulup alıntı yapılan koloni gözlemcisi Daniel Gookin'e göre Patuxet'in de üyesi olduğu Wampanoag konfederasyonu "en saygın ve yaşlı Kızılderililerin söylediğine göre, aşağı yukarı üç bin kişi toplayabilirdi." Gookin, 1792:148) Eğer konfederasyon üç bin yetişkin erkek toplayabiliyor idiyse, tüm nüfusu on iki bin ilâ on beş bin arası olmalıydı. Wampanoag'ların bir düzine kadar yerleşim merkezi vardı ki bu da Patuxet'in bin kadar sakini olduğunu gösterir. Buna karşı çıkan antropolog Kathleen Bragdon, eldeki arkeolojik bulguların, Patuxet gibi tekil kıyı yerleşimlerinin "iki yüzden fazla kişi" barındıramayacağını gösterdiğini öne sürüyor. (Bragdon. 1996:58) Bugünkü Kızılderililerin bizzat kendilerinden aldığı için, Gookin'in verdiği rakamlara itibar ettim ve de Bragdon'ın da bizzat işaret ettiği gibi arkeolojik bulguları yorumlamak zordur.

49. Adlar ve Kızılderili gruplarının dağılımı: Tarihsel kayıtların çoğu Gookin'e dayandırılır. (1792:147-49) Standart göndermeler de dahil, Salwen (1978:160-176). Ayrıca bkz. Bragdon, 1996:20-25, Russell, 1980:19-29, Salisbury, 1982:13-30 muhtelif yerlerde, Vaughan, 1995:50-8.

50. Dawnland: Stewart-Smith, 1998:49.

51. New England'a yavaş giriş: Bragdon, 1996:56-8 (tuz bataklıkları, MÖ 1000) derl. Wilkie ve Tager, 1991:10-11 (zaman içinde bilinen eski Kızılderili arkeolojik kazı yerlerinin dağılım haritası): Fagan 2000:101-04 (Buzul Çağı sonrası, bölgelerde düşük taşıma kapasitesi) Peterson 2004. Kıtasal ölçekte, New England Kızılderili grupları o denli küçüktü ki dikkatli bir kıtasal araştırma, onlardan söz etmeye gerek bile görmezdi (Fagan, 1991)

51. Parça parça tarlalarla bezenmiş çevre: Cronon, 1983:19-23 ("muazzam çeşitlilik", 31)

51. Glottokronoloji: 1960'larda Birleşik Devletler dilbilimcisi Moris Swadesh tarafından icat edildi. Kendisi McCarthy döneminde renkli politik görüşleri pasaportuna mal olan, sonradan kariyerinin önemli bölümünü Meksika'da geçiren tartışmalı bir kişilikti. Teknik, ölümünden sonra yayınlanan ve en büyük yapıtı olan *Dilin Kökeni ve Değişikliği*'nin [The Origin and Diversification of Language] de konusuydu (Swadesh, derl, 1971). Glottokronoloji, iki dilin ne kadar zaman önce ortak atalarından ayrıldıklarını anlamaya çalışır; Fransızca ve İtalyanca'nın Latince'den ayrılması gibi. Bunu gerçekleştirmek için Swadesh, "kulak", [ear], anne [mother], kusmak [vomit] gibi yüz sözcüklü bir liste yaptı. Swadesh'e gore, iki dil

birbirine yakınsa, bu sözcüklerin karşılıkları birbirine benzeyecektir. Sözgelimi "ear"in Fransızcası '*oreille*' iken İtalyancası '*orecchio*'dur. Bu da bu iki dilin, göreceli olarak yakın denebilecek bir zamanda birbirlerinden ayrıldıklarını gösterir. Swadesh'in savına göre, listesindeki bu çok kullanılan sözcükler her bin yılda % 14 oranında değişiyordu. Dolayısıyla Swadesh'in listesindeki yüz sözcükten yetmiş dokuzu aynı kökenden gelmiş ise onların ortak ataları olan dilden ayrılmaları 1500 yılı bulmuş olmalıdır. Tahmin edileceği gibi, Swadesh'in düşünceleri eleştirildi. Özellikle dillerdeki değişikliklerin sabit ve evrensel bir oranda gerçekleştiği düşüncesi pek inandırıcı bulunmadı. Yine de araştırmacılar, glottokronolojiyi kullandılar, kısmen başka seçenekleri olmadığından, kısmen de sezgisel olarak doğru buldukları için... (Swadesh, 1971, 1952, Hymes, 1971, 1960:5-6)

51. Algonkin dillerinin glottokronolojik analizleri: Fiedel, 1987, Goddard, 1978, Mulholland, 1985.

52. Farklı New England toplulukları: Bu tarif, Peterson ve Cowrie'nin 2002'de kanıtlara yönelik yaptıkları incelemelerine dayanmaktadır; Bragdon, 1996:35-79 ("adı yok" 58-59). Bragdon (1996:39) "şartlı yetiştiricilik" terimini kıyı topluluklarına uyarlar. (İlk kullanan Dunford, 1992) 'Kıyı topluluklarının büyümesi' için bkz. Robinson, 1994. Geçmişte bazıları kıyılarda yaşayan Kızılderililerin tarımla pek uğraşmadıklarını öne sürmüşlerdir. (Ceci, 1990a) fakat Peterson ve Cowrie bunu çürütecek kanıtlar topladılar.

52. Kıyı bölgelerinde günlük beslenme: Little ve Schoeninger, 1995. Kavasch, 1994.

53. Patuxet'in tarifi: Yazarların ziyaretleri: James derl., 1963:7 ("Hava için güzel," somon balıkları) 75-76; Winslow, 1963b: 8-43; Anon: derl.1963xx-xxi (1613'te Champlain tarafından yapılan bölge haritası) Bu yıllarda, kıyı şeridi boyunca, 20. yüzyıla bile ulaşabilen, düzgün ekilmiş dar tarlaları vardı. (Delebarre ve Wilder 1920:210-14)

53. *Wetus*, yemekler ve yerli tarz: Morton 1637:24-6; Wood, 1977:86-8, 112 ("daha sıcak" 1112) Bragdon, 1996:104-7, Gookin 1792:149-51 ("çok tatlı" 150-1) *Wetus*'un "en iyi çeşidi" "düzgün ve sıkı bir biçimde ağaç kabukları ile kaplanmış, en güzel İngiliz evleri kadar sıcak olanlarıydı." dedi Gookin (150). Muhakkak ki zengin İngilizlerin evlerinde su sızmaz, dam akmaz; cereyan yapmazdı; fakat ağaçları yok edilmiş yerlerdeki zenginler bile Kızılderililerin bereketli ateşine sahip olamıyorlardı. (Higginson 1792:121-128)

55. 2500 kalori/gün. Bennett, 1955, tablo 1: Braudel, 1981-84 (cilt 1) 129-145 (Avrupa kalori düzeyleri)

55. Kızılderili ve Avrupalıların çocuğa bakışı: Kupperman 2000:153-156, Williams 1936:29 (bozmak): Denys, 1998:404; Aries, 1962 (Avrupalı bakışı)

55. Oyunlar, Wood, 1977:103-6.

55. Karakter, öğrenme ve *pniese*: Salisbury, 1989:229-231, Wood, 1977:91-94 ("O konuşan" 91,"Onları döv" 93 ["winch"i, flinch olarak yeniledim]); Winslow

1624:55-6, James derl., 1963:77, Kittredge derl. 1913:51, Axtell'den aktarılmıştır. 1981:44

56. Reisler: Wood, 1977:97-99, Winslow 1624:56-60; Gookin 1792, 154-155, Salisbury, 1982:42-43, Dunford 2001:32-37, Johnson 1933: Bölüm 3. Kuzeye gittikçe, aradaki farkı anlayamasam da, sachem denen reislere bu kez sagamore deniyor.

56. Nüfus artışı, bunun sonucu olan toplumsal değişim ve siyasal gerilimin artması. Bir yanda, kıyıda tarım yapıldığına ilişkin, şaşırtıcı derecede az arkeolojik kanıt (Cecci, 1990a), öte yanda kıyıların çiftliklerle dolu olduğunu belirten sayısız koloni raporu. Bu girişim, açıkçası birbiriyle çelişen kanıtları uzlaştırma senaryosu idi. (Bragdon, 1996:146-153) Ayrıca bkz. Johnson, 1993, bölüm 3, Thomas, 1979:24-44 ("Politik görünüm" 30) Melcalf, 1974 ve özellikle Peterson ve Cowrie 2002.

56. Daha az kanlı Kızılderili savaşları Hariot 1588:36-37, Williams 1936:188 ("farre less") Hirsch, 1988; Kupperman 2000:106-109, Russell, 1980:187-194, Vaughan, 1995:37-41. Ölü sayısının düşük olmasının bir nedeni Williams'ın gözlemlerine göre Kızılderililerin savaşırken "çok fazla zıplayıp dans etmeleri, böylece okların hedefi çok seyrek vurmasıydı." (Dolayısıyla oynadıkları atılan oktan kaçma oyunu işe yarıyordu.) Bazı aktivistler, kafa derisi yüzme olayının beyaz kolonicilerin bir uydurması olduğunu iddia ettiler. Fakat bazı Avrupalılar Florida'nın kuzeyinde henüz koloniler kurulmamışken 1530'lar ve 1540'larda bu uygulamaya tanıklık ettiler. James Axtell'in gözlemlediği kadarıyla Avrupa'da "asmak, bağırsaklarını deşip çıkarmak, kafasını kesmek, germek ve ayak ve bacaklarını çekip kopartarak dörde bölmek" sıradan uygulamalardı, ancak kafa derisi yüzmek yoktu. Her kıtanın kendine özgü yok etme biçimleri vardı ve hangisinin daha kötü olduğunu "tartışmak gereksizdi." (Axtell, 1980:463)

57. İlk Avrupalı keşifler: Bu devasa literatüre Kupperman, 1997a, Bourque ve Whitehead, 1994; Quinn, 1974 Bölüm 1; Salisbury, 1982:51-54; Axtell, 1994:154-155 (Corte-Real) de dahildir.

57. İlk giden olarak Verrazzano: "*1421: Çinlilerin Amerika'yı Keşfettiği Yıl*" *[1421: The Year the Chinese Discovered America]* adlı ünlü kitabında eski bir İngiliz deniz subayı olan Gavin Menzies, savaşçı harem ağaları komutasındaki büyük bir donanmanın Çin'den Amerika kıtalarına geldiğini öne sürer. Karayipler'de resiflere* çarpıp batan ve birçok gemisini yitiren filo, "birkaç bin adamını ve cariyeyi" Rhode Island'a bırakmak zorunda kaldı. Kalanların sonradan yapılacak seferlerle oradan tahliye edilmeleri gerekirdi fakat bu seferi destekleyen imparator ölmüştü ve yerine geçen ardılı bu tür küresel yolculuklarla pek ilgi duymuyordu. O kıyılarda mahsur kalan Çinliler, yerel nüfusun içinde eridi. Verrazzano, Rhode Island halklarının diğer Kızılderililerden daha güzel olduklarını belirtti. Bu da Menzies'e onların Kızılderili olmadıklarının kanıtını sunar. New England sula-

* **Resif:** Suyun hemen altındaki kayalık. (Ç.N.)

rında 15 metre uzunluğunda Çin yelkenlileri hayal etmek etkileyici olsa da, buna Menzies'ten başka inanan araştırmacı olmadığını üzülerek belirtmek zorundayım (Menzies, 2003:281-296 ["birkaç bin" 291])

57. Verrazzano'nun kaydı: derl. Wroth, 1970-71-90, 133-143 ("yoğun nüfus" 137, "küçük çanlar" 138, "bıktırıcı gürültü" 139, "gösteriş", "barbar" 140) Axtell, 1992:156-157.

58. Kızılderililerin fiziksel görünümü: Gookin 1792:152-153 ("Bir bölüm" 153), Higginson 1792:123, Morton 1632:52 ("düzgün gibi"), Wood, 1977:82-83 ("daha sevimli" 82, "işkence" 83), Russel, 1980:30-32. Ayrıca bkz. daha güneydeki Algonkin'lerin John White tarafından yapılan çizimleri (Hilton, 1984). Koloniciler ve yerlilerin ölen insanların gövdelerine yaptıkları işlemler arasındaki fark, Kupperman'da açığa çıkmıştır. 2000:bölüm 2 (yay ipi) ve Axtell, 2000:154-158.

60. Kızılderili saç stillerine olan rağbet: Kupperman, 1997:225 ("saç kâküller-i"), Higginson 1792:123.

60. Kızılderililerin Avrupalılara bakışları, Jaenen, 2000 (zayıf, 76; çirkin, 77; cinsel açıdan güvenilmez, 83; Micmac'ler, 85; pis, mendiller, 87), Axtell, 1988, Stannard, 1992:5 (Kızılderili temizliği). Kural olarak, Avrupalı zenginlerin banyo yapardı, halktan insanlar ise yapabildiklerinde yalnızca bezle silinirdi.

62. İki yüz İngiliz gemisi; Cell, 1965.

62. Champlain'in araştırması: derl. Biggar, 1922:36 (cilt I) 349-355, 397-401. Ayrıca bkz. Salisbury, 1982:62-66 ve eğlenceli Parkman, 1983 (cilt I) 191-193, 199.

62. Georges ve Maine: Georges 1890a:204-207, Salisbury, 1982:92-94. Karışık ve kafa karıştırıcı olan Georges'in kayıtlarını tümüyle kabul etmekten çok, Salisbury'nin düşüncelerini kendime yakın buldum. Maine seferi, Plymouth kolonisi gibi kışın ortasında açlıkla karşı karşıyayken yapılmadı. İlk kış yalnızca iki adam yitirdiler. Hacılar, kıyıdaki ilk birkaç aylarında ölüm ve hastalıklarla öylesine kuşatılmıştı ki iş görebilecek halde sadece birkaç kişi ayakta kalmıştı.

62. Pring:Pring, 1905:51-63.

62. Smith ve Pocahontas: Tekrar tekrar anlatılan en iyi Pocahontas öyküsünü ilk kez 2003'te Gunn Allen'den dinledim. Benzer, daha kısa bir kayıt ise Richter'indir 2001:70-78. Smith ve Virginia'nın akademik olmayan eğlenceli kayıt, Milton'ınkidir, 2000.

62. Smith New England'da: Hunt, Tisquantum'u kaçırır; Arber ve Bradley, derl., 1910 (cilt I), 192-205 ("deneyimli büyük oyuncular", "fortie" 205); (cilt II) 697-699, Bradford, 1981:89-90, Winslow, 1963 b:52, 1963 c:70, Georges 1890:209-211 ("değersiz" 209, "savaş" 211).

64. Fransız denizciler öldürdü veya köle yaptı: Winship, 1905:252 (gemi enkazı); Winslow, 1963 c:27-28 (ceset bulmak); Bradford, 1981:92; Hubbard, 1848:54-55; Adams, 1892-93:6-10.

65. Billington:Bradford, 1981:259-260 (asmak, "kâfir"), 97 (kaçak), 173-174; Bradford, 1906:13 (sahtekâr); Winslow, 1963 b:31 (gemide silah ateşlemek), Winslow, 1963 d:69-72 (kaçak), Prince, 1855:291 (göreve karşı çıkma); A.C. Mann, 1976, Dillion, 1975:203 (baş belası).

65. Büyük dedemi kumpas kurarak suçlamak:Dedem bana, dedesi Billington'ın çok iyi bir avcı ve tuzakçı olduğunu söyledi. Ulaşabildiği yiyecek kaynağından dolayı, koloni talimatlarına kulak asmamış olabilir. Dedemin iddiasına göre, onu küçük düşürüp burnunu sürtmek için, yetkililer onun tuzağına düşen avları çalması için birini görevlendirmiş. Billington bunu anlamış. Pusuya yatıp hırsızı iş üstünde yakalamış. Hırsız ona ateş etmiş. Büyük dedem karşılık vermiş, daha iyi atıcı olan adam onu öldürmüş. Bu öykü uydurma da olabilir. Billington'lar, ilk kışı sağ salim atlatan birkaç aileden biriydi; bunu da aslında John'un iyi bir avcı olmasına borçluydular. Hacıların kendi dinsel anlayışlarına uymayan kişilerden kurtulma eğilimleri o kadar yaygın bir üne sahipti ki 1664'te şair Samuel Butler, ünlü satiri *Hudibras*'ta, bu uygulama ile şöyle alay etmiştir:"Bizim NEW ENGLAND'lı din kardeşlerimiz/ Suçluları kullanırlar, sonra da affederler/ Onların yerine ise/ Kilisenin daha az ihtiyacı olan/ Günahsızları asarlar." (Canto II, 409-412. mısralar).

65. İlk gerçek infazlar: Koloni Valisi George Percy'ye göre, (1609-1610 kışındaki) korkunç "açlık döneminde", Jamestown'da "Kardeşlerimizden biri (gebe) karısını öldürdü, kanını yardı, doğmamış bebeği çıkartıp nehre attı ve sonra anneyi parçalara ayırıp tuzlayarak sonra yemek için sakladı." Percy, adama işkence yaptırıp idam ettirdi (Percy, 1622:267). 1623 Mart'ında Wessagusset'te, rakip Massachusetts kolonisinden bir adam, bir Kızılderili ailesinden darı çaldığı için asıldı (Morton, 1632:108-110; Bradford, 1981:129). Bradford, Billington'ın idamının Plymouth'ta bir "ilk" olduğunu söyler (259). Dolayısıyla benim ailem, bizim atamızın, Cod Burnu bölgesinde asılan ilk Avrupa kökenli kişi olduğunu öne sürebilir. 1560'larda Florida'da, Fransız ve İspanyolların birbirlerini karşılıklı olarak idam etmelerini bu hesaba dahil etmiyorum.

65. Nereye doğru gittikleri hakkında bir fikri yoktu: Bradford'a göre, onların varmak istedikleri son yer "Hudson Nehri civarlarında bir yerdi" (Bradford, 1981:68). İngiliz yatırımcılar adına 1622'de Plymouth'ta incelemeler yapan bir diplomat John Cory tarafından desteklenen bir iddia idi (James derl., 1963:5-6). Fakat onlar daha önce şimdiki New England'a yerleşmek için izin almaya çalışmışlardı. Dolayısıyla bazı tarihçiler, onların oraya gitmesinin mümkün olduğunu öne sürerler. Bir teori de, sonradan Hudson bölgesinin mülkiyetini alan Hollandalıların, Mayflower'ın kaptanına rüşvet vererek onları başka bir yere götürmesini sağladıkları yönündedir (Morton, 1669:11-12). Öyle veya böyle, nereye gittiklerine ilişkin pek bir ipucu vermediler (Ritman, 1960). Doğru olduğu görülen Smith'in iddiaları Arber ve Bradley'de yer aldı (derl., 1910 (cilt II):891-892).

65. Hacıların yetersizliği: Bu yanlışlar listesinin çoğu, Bates'ten alınmıştır, 1940:112-13.

66. Hacıların yarısı öldü. 30 kişilik mürettebat eşliğinde 102 kişi denize açıldı.

Biri yolda öldü fakat kara görünmeden bir çocuk doğdu. Adı Oceanus Hopkins idi ve grubu yeniden 102 yaptı. Bunlardan 44'ü, ilkbahardan önce öldü. Bunların arasında Bradford'un karısı Dorothy de vardı; bilinmeyen kıtayla karşılaşmaktansa, kendini *Mayflower*'dan atıp boğulduğu sanılıyor (Deetz ve Deetz, 2000:39, 59-60).

66. Kızılderili mezarlarını ve evlerini soymak: Bradford, 1981:73-75; Winslow, 1963 b:19-29 ("takdiri ilahi", 26). Sonra Hacılar, Kızılderililerin hırsızlıktan oluşan zararlarını karşılamaya çalıştılar (Winslow, 1963 c:61-62).

66. İngilizler kolonilerinin kıtasal finansmanına karşı; İngiliz kolonilerinin birbirinden kopuk ve çaresizlik içindeki yaşamları; Kupperman, 2000:3-4, 11-15, 148 ("tümüyle" 13); Cell, 1965.

66. İklimi anlama yetersizliği: Birçok İngiliz'in, hava koşullarını dikkatle izlemelerine karşın, bu karmaşanın olması şaşırtıcıdır (Örneğin Anon, 1979).

66. Kuraklık zamanı: Stahle ve diğerleri, 1998.

67. Thoreau'nun kibri:Thoreau, 1906 (cilt IV):295-300 ("Bir toplantı" 300).

67. Tisquantum'un New England'daki yolculukları: Baxter, 1890:103-110 ("gözükmektedir" 106); Georges, 1890 a:212-225, 1890 b:26-30; Dermer, 1619:("boş" 131) *Fırtına*'dan alınan bu satır, oyun 2, sahne 2'dedir.

68. "Kızılderililerin kendileri" Panzer, 1995:118-119 *Sublimis Deus*, Paul III.

68. Slany: Cell, 1965:615.

70. Salgın: Morton, 1637:22-24 ("öldü" 23, "Golgotha"*, 23); Hubbard, 1848:54-55 (Fransız denizcinin laneti); Spiess ve Spiess, 1987; Snow, 1980:31-32; Snow ve Lanphear, 1988; Salisbury, 1982:103-105, hastalığın veba olduğuna işaret ediyordu fakat Snow ve Lanphear bunun saptanması güç bir dizi dönüşüm gerektirdiğini öne sürdüler. John Smith'e göre, "Gördüğüm her 100 ilâ 200 kurtarmada [1614'te] 10 tane bile zor bulunur [1620'de]." Arther ve Bradley derl., 1910 (cilt II):259. Hacılar, hastalığın asıl taşıyıcısının kanıtını görmüş olabilirler. Cod Burnu'nda mezardan çıkardıkları cesetlerden biri sarı saçlıydı ve denizci yelken bezine sarılarak gömülmüştü (Winslow, 1963 b:27-28).

71. "Düşünce" Gunn Allen, 2003:30.

71. Mather'in Deneyi: Mather, 1820 (cilt I):507.

71. Wampanoag'ların manevi ve siyasal krizi: Salisbury, 1989:235-238 ("onların tanrıları"), 356.

71. Plymouth ve elli köyden daha fazla: Pyne, 1982:42-48; Cronon, 1985:90.

71. Bradford ve Georges alıntıları: Anon, 1792:246 (Bradford'a atfedilmiştir), Georges, 1890b:77. Bugünün bakış açısı ile bu düşünceler maalesef hem kanlı hem de yaygındı. Yani, Massachusetts Körfezi'ndeki rakip koloninin ilk valisi olan John Winthrop, 1634 Mayıs'ında, çiçek hastalığından yaşamını yitiren sayı-

* **Golgotha:** Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer. (Ç.N.)

sız yerli için yasal düşüncelerini şöyle açıkladı: "Tanrı, sahip olduğumuz adımızı temize çıkardı" (Winthrop, 1676:116) veya Cotton Mather soğukkanlı bir şekilde, daha iyi bir gelişmeye (Avrupalılar) yer açmak için, bu habis yaratıkların (Kızılderililer) bu topraklardan, silinip süpürüldüğünü açıklıyordu (C. F. Adams'tan aktarıldı, 1892-93 [cilt I]:12).

73. "İngilizleri yapabilirdi" Pratt, 1858:485.

73. "O yapabileceğimizi düşünüyor" Winslow, 1963b:58.

73. Kızılderililer ve silahlar: Chaplin, 2001:111-112, Percy, 1905-07:414 (Tüm Jamestown aktarmaları).

74. Kızılderili teknolojisi: Rosier, 1605:21 (kanolar), Kupperman, 2000:166-168 (ayakkabılar), Bourque ve Whitehead, 1994:136-142 (Kızılderili kayıkları). Bazı okuyuculara, Avrupa teknolojisinin, kültürel çatışmanın sonucunu belirlemediği fikri, saçma gelebilir. Amerika ve Afrika'nın koloni tarihleri arasındaki farkı karşılaştırın. Her iki yörenin yerli sakinlerinin sahip olduğu teknoloji, çoğunlukla vahşi anlamda aşağı ve geri olarak tarif ediliyordu. Her iki yöre de aynı ülkelerin kolonici faaliyetlerinin hedefiydiler. Amerika kıtalarında, Kızılderililer hızla yenilgiye uğradılar. 1699'da bir misyoner şöyle bir yorum yaptı:"Kızılderililer öyle kolay ölüyorlardı ki bir İspanyol'un görüntüsü ve kokusu bile, ruhlarını teslim etmelerine yetiyordu" (Crosby'den aktarıldı, 2003 b:37). Yine de Afrika'nın çoğu, teknolojik altyapısı daha "geri" olsa da, 19. yüzyıla dek yıkılmadı. Teknoloji egemen etken değildi.

74. Massasoit'in görüşmeleri: Winslow, 1963 b:43-50, Deetz ve Deetz, 2000:61-62.

76. Tisquantum'un entrikaları ve ölümü: Bradford, 1981:108-109 ("koşarak gelmek", "ve o düşündü", "her şey sakindi"), 125-126 (Tisquantum'un ölümü). Morton, 1637:103-105, Winslow, 1963:82 (şükran), Humins, 1987, Salisbury, 1989, Shuffelton, 1976.

77. Massasoit'in oğlu ve 1675'teki savaş: Bugüne dek gördüğüm en iyi kısa kayıt, Schutz ve Tougias, 1999'un ilk bölümü idi. Ayrıca bkz. Richter, 2001:90-109, Vaughan, 1995:308-322, Salisbury, 1982:Bölüm 7.

000. Kızılderili köleliği: Lauber, 1913 özellikle 109-111, 123-130. Cook, 1975:19-21 (1000 satıldı); Gallay, 2002:(25-50. 000, 299); Newell, 2003, 2009; Philbrick, 2006 (XIV-XV):252-253, 320-321; Guasco, 2007 (New England'da ilk Kızılderili köleliği).

77. 1633 salgını: Snow ve Lanphear, 1998.

3- Dört Parça Ülkesinde

78. Pizarro'nun bedeni: Maples ve Browning, 1994:313-319.

79. Ezell tezleri: Ezell, 1961.

79. Dobyns Peru ve Meksika'da: Röportajlar Dobyns, 2004, Jones, 2010.

80. İlk tam tarih olarak Prescott: Koloni dönemi kayıtlarına karşı çıkarken.

80. And çalışmalarının siyasallaşması: Beyers, 2001. İyi bilinen örnekler arasında (ve gerçekte gayet iyi bir kitap) Baudin (1961) vardır.

80. Dobyns'in 1963'teki makalesi.

81. 1491'de İnka ülkesinin diğer ülkelerle karşılaştırılması: Fernández Armesto 2001: 390-402 ("emperyal potansiyel" 395).

81. İmparatorluk olarak İnka ülkesi: Perulu tarihçi Maria Rostworowski de Diez Canseco, "İmparatorluk" terimi, "Eski Dünya" çağrışımı taşıdığından, Romalılarda olduğu gibi, üstün bir merkezin "barbarları" çevreye doğru dışlayıp tahakküm altına aldığını düşündürdüğü için bunun kendilerinden daha büyük ve kozmopolit toplumları istila eden İnka'lara uygulanamayacağını öne sürdü (Rostworowski de Diez Canseco, 1999:X). Onun ne demek istediği anlaşılsa da, bu sözcük şimdilerde kabaca "diğer toplumlar üzerinde denetim sağlamış olan çekirdek devlet" durumunu anlatmak için kullanılmıştır (D'Altroy, 2003:6). İnka'lar tam da bunu yapmıştır.

81. İnka'nın amaçları, yöntemleri: "İnka'ların denetim altına aldıkları uluslara karşı izledikleri politika pragmatik, etkin ve totaliterdi; politika, din, adetler ve dil açısından sınırlayıcı bir standartlaştırma uyguluyorlardı... Onlar düzeni, bilgiye dayalı katılımcılığı teşvik etmek yerine korku salıp güç kullanarak sağladılar" (Dobyns ve Doughty, 1976:48-49).

81. İnka'ların yol sitemi: Hyslop, 1984: Özellikle 215-224, 342-343. Bu ağ örgüsünün dikkatlice planlandığı görülmektedir (Jenkins, 2001:655-687).

82. "Savaşlarla değil": Rowe, 1946:329.

83. "Milyonların olduğu yerde" Lechtman'dan aktarılmış, 1996 a:15. Benim öteki cümlem, Lechtman'ın alıntıyı izleyen cümlesinin yenilenmiş biçimidir.

83. En dik sokak: Filbert sokağı. Bu kıyaslamayı incelediği için Wade Roush'a teşekkür borçluyum.

84. "Geniş bir alan": Diamond, 1997:140.

84. 34'ten 20 tane yaşam alanı: Burger, 1992:12. Bugün Peru'nun yalnızca yüzde 2'sinin tarıma elverişli olduğu değerlendirilmektedir.

84. "Dikey kümelenmeler": Murra, 1967.

85. İnka köken kayıtları: Cobo, 1979:103-107 ("aşırı cehalet" 20, "saçma" 103).

85. Betanzos: Betanzos, 1996 ("otuz küçük" 13, "iki yüz" 19). Bir kaynak olarak onun değerini tartışmak için, bkz. Fossa, 2000.

85. İnka'lar Chanka'lara karşı; Wiraqocha İnka, İnka Yupanki'ye karşı: Betanzos, 1996:19-43 ("Buna" 33, "çılgın güç" 36); Cieza de León, 1998:317 (Pizarro derileri görür); Cobo, 1979:130-133 ("cesur prens" 130); Pachacuti Yamqui Salcamayhua 1879:270-273; D'Altroy, 2002:62-65; Rostworowski de Diez Canse-

co, 2001:78-119; Santa, 1963. On beş İspanyol kaydından üç tanesi, Chanka'lara karşı İnka Yupanki'nin değil, Wiraqocha İnka'nın, sonra da babasının savaştığını öne sürer. Onlar arasında, aynı olayları karıştırarak her ikisine de yükleyen Cobo da vardır. Rostworoski de Diez Canseco (1999:28-34) inandırıcı bir biçimde Wiraqocha'ya itiraz eder. Pachacuti aslında "dünyayı yeniden yapan" veya "zaman ve mekânı döndüren" anlamına gelir fakat Michael Moseley'nin bu tanımlamanın İnka'lar için ne anlama geldiğini anlamaya çalışan girişimini izledim (Moseley, 2001:14)

86. İnka kronolojisi: John H. Rowe, çarpıcı makalesinde imparatorluğun zaman çizelgesini ortaya koymuştur (Rowe, 1946:203). Rowe, 1586'da Peder Miguel Cabello Balboa tarafından yazılan, henüz bütünlük içinde yayınlanmamış olan el yazmalarına dayanmaktadır (Cabello Balboa, 1920). İsveçli tarihçi Aka Wedin, bunu ve diğer kaynakları kullanmasını şiddetle eleştirmiştir (Wedin 1963, 1966). Wedin'in ısrarla üstünde durduğu, kayıtların üstesinden gelinememe sorunu, kayıtların, olayların gerçekten izini süren seçkin kayıt tutucularla yapılan röportaj veya görüşmelerden alınmış olmamalarıydı. Söylenmek istenen, ortalama Birleşik Devletler yurttaşlarının kendi tarihleri hakkında bilgilendirildikleri kadar diğer Kızılderililerin çoğunun da, kendi toplumlarının tarihleri hakkında güvenilir biçimde bilgilendirildikleri idi. Wedin'in çalışmasından beri, eğitimli seçkinlerle röportajlar yapmaya eğimli kayıt tutuculardan alınmış olmasalar da, tarihçilerin İspanyol tarih kayıtlarına olan güvenleri biraz arttı. Ayrıca radyokarbon testi tarihlendirmelerinin kronolojiyi desteklediği görülüyordu (Michczynski ve Adamska, 1997). Rowe'un kronolojisi şimdi genellikle, kabaca doğru olarak kabul ediliyor ki bu da aslında tartışmaya açıktır.

87. Chincha'nın düşüşü: Castro ve Ortega Morejon, 1974:91-104 ("Güneşin Oğlu" 93, "Her Şey" 95); Robert Crease'e, bu makaleyi bulduğu için müteşekkirim. Ayrıca bkz. Santillan 1879:14; Sarmiento de Gamboa, 2000:113-114, 135 (kardeşe bırakılan komuta). Sarmiento de Gamboa'nın belirttiği gibi Chincha, daha büyük Chimor devletine karşı açılan çok daha büyük bir seferin küçük bir parçasıydı (bkz. Bölüm 6). Yerel emek üzerinde artan hak iddiası hem İnka'ların düzenli olarak artan denetiminin bilinçli stratejisini hem de bizzat İnka devletinin emek talebindeki artışı yansıtıyordu (Morris, 1993:36-50).

88. Luttwak'ın kitabı: Luttwak, 1976.

88. Hegemonyacı bir imparatorluk olarak İnka: D'Altroy, 1987, Hassig, 1985.

88. Austere, İnka sanat ve mimarisinin çağdaş duygusu: Paternosto, 1996:219-222 (20. yüzyıl sanatı üzerine etki). Thomson, 2003:60-62, 86-87, 246-249.

89. Qosqo ve Awkaypata: Rowe, 1990-1991. Bu makalelerin birer kopyasını bana gönderdiği için teşekkür ederim. Yapıların tarifleri; Sarmiento de Gamboa, 2000:85-91.

89. "iğnenin ucu": Pizarro, 1969:272-273. O kasabanın kenarındaki Saqsawaman hisarını tarif ediyordu fakat aynı şey, Orta Qosqo'daki yapılar için de ge-

çerlidir. Sancho benzer biçimde etkilendi (Sancho, 1917:156-157). Bir genel vali 1571'de şöyle yazmıştı; İnka hisarı "şeytan işi... İnsan gücü ve becerisinin bunu yapmış olabileceği mümkün görünmüyor" (Wright, 2005:57'de aktarıldı).

90. *Zeq'e* ve *Wak'a*: D'Altroy, 2002:155, 167 ("yoksa gayretli" 156 [D'Altroy yorumunu iğneleyici bir dikkat çekmeyle bitirdi "bkz aşağısı"]). O, Bauer'e, 1998 dayanıyordu, ben de öyle. Klasik koloni kaydı Cobo'dandı, 1990:51-84 ("Binden fazla" 9). Fakat bir *Booknews* eleştirmeninin iğneleyici bir biçimde işaret ettiği gibi, Cobo'nun "(İnka) dini hakkında yazdıkları, neredeyse tümüyle eskiden yazılmış kitaplara dayanıyordu (İşvereni onun bu konusunu tamamen silip attı)."

90. Takvim: İnka takvimi ve zamanı hesaplama yolları o denli karmaşıktı ki esasında onlardan sakındım ve kaçındım. Bunun yerine bkz. Aveni, 1995:278-304.

91. İnka ekonomisi ve emek sistemi: Cobo, 1979:189-193, 211-234; La Lone, 1982:312-336; Murra, 1980; Rostworowski de Diez Canseco, 2001:182-201; D'Altroy, 2002:263-286.

91. Avrupa'da para yokluğu: Braudel, 1981-84 (cilt I):467-468.

91. "Yok etmeye ayarlı": Vargas Llosa, 1992:26.

91. Nüfusu yeniden göç ettirmek: Cieza de León, 1950:59-63; Cobo, 1979:189-191; D'Altroy, 2002:248-249; Rowe, 1946:269-270.

92. İşgalin orantısız büyüklüğü: Küçük bir İspanyol gücü ile devasa İnka İmparatorluğu arasındaki farka, işgali anlatan ilk öykü olan Francisco de Xerez'in yazdığı "*Verdadera Relacion de la Conquista del Perú*"da, daha 1534 gibi erken bir tarihte dikkat çekilir: "Eski tarihlerde, ne zaman böyle küçük bir azınlığın bu denli büyük bir çoğunluğa karşı zaferi vardı?" diye övünülür. "Ve bu İspanyollarla kim eşdeğer olabilir? Kuşkusuz, ne çok sözü edilen Yahudiler ne Yunanlılar ne de Romalılar." Xerez sözlerini şöyle sürdürür, her ne kadar Romalılar birçok ülkeyi zapt etmiş olsalar da "bu eşit veya daha fazla insan gücüyle, bilinen bölgelerde, her zamanki ikmal ve destekle ve paralı komutan ve askerlerle gerçekleştiriliyordu. Fakat İspanyollar... hiçbir zaman iki yüz veya üç yüz kişiden fazla olmadılar, hatta bazen yüz kişi veya daha da azdılar. Ve yaptıkları birçok sefer ve yolculukta, kendilerine ne ödeme yapıldı ne de buna zorlandılar veya onlara baskı yapıldı; yalnızca kendi iradeleri ve kendi olanakları ile gittiler." (Xerez, 1938:16-17)

92. İnka "tacı" ve elbiseleri; telef olmuşu kurtarmak: Pizarro, 1969:222-226 (elbise ve baş bandı); Cobo, 1979:244-247; Ruiz de Arce, 1933:361 (tükürük); Hemming'de aktarılmış, 2004:31; Rowe, 1946:258-259.

92. Thupa İnka'nın ihtişamı, askeri kariyeri: Sarmiento de Gamboa, 2000:112-119, 122-123 ("sevilen, sayılan ve tapılan" 112); D'Altroy, 2002:67-74. Çöp yığınının anlatımı Thupa İnka'nın ardılına aittir, ancak genelde yaygın olduğu görülmektedir (Pachacuti Yamqui Salcamayhua 1879:79).

92. Thupa İnka'nın evlilikleri: Betanzos, 1996:119-120; Cobo, 1979:142; D'Altroy, 2002:103-106. Rowe'un da belirttiği gibi çoklu kız kardeşlerle evlilikler İnka kültürünün bir parçasıydı; Qosqo'ya gelen dört erkek kardeşin lideri, dört kız

kardeşi ile evlendi (Rowe, 1946:317-318). Ayrıca, And toplumlarında geleneksel olarak bir erkeğin, kız kardeşinin oğluna karşı bazı yükümlülükleri vardır. İnka, yeğeninin aynı zamanda oğlu olmasını sağlayarak, muhtemel aile içi çatışmaları önlemeye çalışmıştır (Rostoworowski de Diez Canseco, 2001:103-104).

94. Wayna Qhapaq'ın tahta çıkışında yaşanan sorunlar: Sarmiento de Gamboa, 2000:133-138; Pachacuti Yamqui Salcamayhua 1879:293-297; Rostoworowski de Diez Canseco, 2001:104-105. Bir söylentiye göre Wayna Qhapaq on altı yaşındaydı (Anello Oliva, 1998:77). Ayrıca bkz. Pefiaherrera de Costales ve Costales Samienego, 1964.

94. İş yapma projeleri: Cieza de León, 1959-77 ("dağ"):137-138.

94. Ekvator seferi: Cobo, 1979:155-160 ("komuta edilmiş" 155, "kendini hazırladı" 156); Betanzos, 1996:182-183; Cieza de León, 1959:46-50, 77-78; Cabello Balboa, 1920:84-108; Niles, 1999:97-105. Betanzos ama Cobo değil, Atawallpa'nın gözden düşüşünü anlatır; Betanzos değil Cobo, Wayna Qhapaq'ın yenilgisini tarif eder; söz edilmeyenler, kayıt tutanların eğilimleri sonucudur.

96. "Kaptanları yaptığı zaman": Pizarro, 1969:198-199, 228 (vampir yarasa yünü).

96. Wayna Qhapaq'ın ölümü, veraset savaşı: Cieza de León, 1959:78-87; 1998:187-193; Pachacuti Yamqui Salcamayhua 1879:309-324; Sarmiento de Gamboa, 2000:144-160; Cabello Balboa, 1920:113-127, 128-172; Anello Oliva, 1998:87-92. Kesin bir özet D'Altroy'dur; 2002:76-85. Ayrıca bkz. Rostworowski de Diez Canseco, 2001:110-125. Betanzos'un öyküsü yararlı olsa da, anlaşılır biçimde taraflıydı; karısı Atawallpa'nın kızkardeşiydi (Betanzos, 1996:183-234). Pedro Pizarro'nun yaşadıklarını anlatması ilginç bir biçimde, Qosqo'nun iç siyasetine ilginç bir biçimde ışık tutuyordu (Pizarro, 1969:198-206). Garcilaso de la Vega, Wayha Qhapaq'in ölümünden sonra gerçekleşmeyen, imparatorluğun yıkılacağına ilişkin kehanet ve öngörülerde bulundu. Eğer doğru olsaydı, bu İnka seçkinleri arasında İspanyollara karşı bir kadercilik olduğu anlamına gelebilirdi (Gheerbrand derl., 1962:284-289). O ayrıca, Wayna Qhapaq'tan sonra çıkan savaşın Tawantinsuyu'yu Lear tarzı bir bölünmeye uğrattığını ve Atawallpa'ya kuzeyde arta kalanlardan oluşan bir krallık verildiğine işaret eder. Birçok etnograf ve tarihçi buna katılmaz. Garcilaso'nun savaşın, Qosqo dışında tek bir büyük çarpışma biçiminde olduğu anlatımı diğer kayıtlarla çelişkilidir.

97. Washkar'ın evliliği ve annesinin evliliği: Pachacuti Yamqui Salcamayhua 1879:308; Cabello Balboa,1920:120-121 ("dilemek" 121).

98. Cieza de León ölü tahminleri: Cieza de León, 1959:84 (16.000), 87 (35.000).

98. Kafatasından içki bardağı: "Kafanın üstünde deri, kurumuş et ve saç vardı ve dişleri kapalıydı; dişlerinin arasından gümüş bir ağızlık çıkıyordu, kafanın üstüne yerleştirilmiş altın bir bardak vardı; (altta kafatasına giren bir delik vardı) kardeşine karşı yaptığı savaşın anıları aklına gelince, bu bardağa *chicha* doldurup içerdi" (Mena, 1930:250-253). Bu kaptan Cieza de León da söz ediyordu, 1959:84.

98. Pizarro ve Atawallpa Cajamarca'da: Ben esasen kaynak olarak Hemming'i aldım, 2004:30-85. Ayrıca bkz. Sancho, 1917:9-19, Mena, 1930:231-281; Pizarro, 1969:171-221 ("su oluşturdu" 179-180); Ruiz de Arce, 1933:363 ("tümsekler") Hemming'de aktarıldı, 2004:42.

99. İspanyollar ve altın: Restall, 2003:22-23 ("bozulmaz" 23), 34-37, 65-67.

101. "Ne olabilirdi", "yekûnsuz": Hemming, 2004:115, 158. Ayrıca gayretli bir biçimde tartışmış olan Guilmartin'e bkz. (1991).

101. Çelik üretememeye şaşırmak: "Şurası dikkat çekicidir ki... Perulular uygarlığa doğru ilerlerken, çevrelerinde bol miktarda bulunan demiri kullanmanın yollarını hiç aramamışlardı." (Prescott, 2000:810).

101. And metalürjisi: Burger ve Gordon, 1998, Lechtman, 1996 b ("sertlik" 35, "her şekle sokulabilme" 37), 1993 ("ünlü bilim insanı" 253), 1984.

102. Farklı teknoloji çerçevesi: Röportajlar, Lechtman ("İnsanlar çözdü"), Conklin, Leonard Morse-Fortier (sapanla fırlatılan taşın gücü); Ihde, 2000.

102. İnka gemileri: Cieza de León, 1998:75-76; Heyerdahl, 1996; Hemming, 2004:25; Prescott, 2000:854-855; Röportaj Vranich (o zamanki teknenin belgesel için inşa edilmiş tıpkısı). Yeni teknenin kaydı için bkz. http://www.reedboat.org.

103. "Kendilerini tehlikeye atmadan": Sancho, 1917:62.

103. Tawantinsuyu'daki kumaşların önemi ve zarafeti: Murra, 1964 (soyunan askerler) 718; Lechtman, 1993:254-259 (her iki buçuk santimde, beş yüz iplik sırası, 257). "Yaptıkları [pamuklu] elbiseler o denli inceydi ki biz (İspanyollar) onların ipekten yapıldığını sanıyorduk. Dövme altın figürler işlenmiş, çok güzel yapılmıştılar." (Mena, 1930:225).

103. Kumaş Zırh: Lechtmann, 1993:256; Murra, 1964:718 (askerlerin soyunması); Rowe, 1946:274-275; Montell, 1929:Çizim 21.

103. "Böyle bir güçle": Enriquez de Guzman 1862:199.

103. Yanan oklarla İnka ayaklanması: Hemming, 2004:193-194; Prescott, 2000:1021-1023.

103. İnka orduları ve atlar: Hemming, 2004: ("zaman bile" 111-112, "ürkütücü" 158).

104. İnka yolları ve atlar: Mektup, Pizarro, H. Santa Domingo'lu Oidores'e, 23 Kasım 1533. Hemming'de aktarılıyor 2004:31 ("o denli kötü ki"); Prescott, 2000:954; Pedro Sancho şöyle yazar: "Bir keresinde, dik bir yolda basamaklar küçük taşlardan yapılmıştı. Pizarro'nun atları burayı çıkarken o denli zorlandılar ki yukarı çıktıklarında, çoğunun dört nalı da düşmüştü." (Sancho, 1917:63).

104. İnka askeri teknikleri: Sancho, 1917:67; Hemming, 2004:195 (Bolas*); Prescott, 2000:922-984.

---

* **Bolas:** Hayvanların ayaklarına doğru atılıp, ayaklarına dolanıp düşmelerini sağlayan, her iki ucunda ağır toplar olan uzun sicim. (Ç.N.)

106. Tarihçiler hastalığı önemsemiyor: Röportajlar Crosby, Denevan, Dobyns. Dobyns'e göre o sıralarda, "Yeni Dünya tarihindeki salgın hastalıklar hakkında yayınlanmış çalışmalar bir elin parmakları kadar azdı (Dobyns, 1995)". Aslında Dobyns'in bizzat saydığı, 1964 öncesi on sekiz makale vardı. Yine de bu alandaki araştırmacıların çoğunun "bu konuya fazla eğilmedikleri görülmektedir (aynı yerde)". Örneğin, "Peru'da 1720'den önce, salgın hastalıklardan kaynaklanan büyük kitlesel ölümler meydana gelmemiştir" iddiası (Kubler, 1946:336). Perulu araştırmacılar salgın hastalıklara işaret etmiştir (Patron 1894 [Wayna Qhapaq'ın çiçek hastalığından değil 'bartonella'dan öldüğünü öne sürer]). Fakat Birleşik Devletler araştırmacıları dahil diğer birçoğu, hastalığın etkisini kavramada yetersiz kaldılar (Velard:1956). Robert Crease'e, bu son makalenin bir kopyasını bulmama yardımcı olduğu için teşekkür ederim.

106. Cieza de León: Cook ve Cook, 1998 (biyog.); Cieza de León, 1959:52 ("büyük veba").

106. Çiçek hastalığından ölen seçkinler: Sarmiento de Gamboa, 2000:144-145; Pachacuti Yarnqui Salcamayhua 1879:307 ("yara kabukları", "milyonlar"); Murua, 1962-64 (cilt I):136 ("sonsuz"); Crosby'de aktarılmış, 2003 b:53; Pizarro, 1969:196-197; Cobo, 1979:160; Poma de Ayala, 2001:114, 288, 141; Hopkins, 1983:208-211. Aykırı bir görüş için bkz. McCaa, Nimlos ve Hampe-Martinez, 2004.

107. Çiçek hastalığının evrimi: Baxby, 1981; Gubser ve Smith, 2002.

000. Çiçek hastalığının kökeni: (Hughes ve diğerleri, 2010: Li ve diğerleri, 2007; Hughes ve diğerlerine göre, çiçek hastalığının daha yumuşak bir kuzeni olan hafif suçiçeği, Güney Amerika'da olmuş olabilir fakat öyle olsa bile anlaşıldığı kadarıyla büyük bir tarihi rol oynamamıştır).

107. "Bakir toprak": Crosby, 1976.

107. Hindistan çiçek hastalığı çalışması: Rao, 1972:37. Fenn'de alıntılanmış, 2001:21.

107. "Pekâlâ ikiye bölünmüş olabilir": Dobyns, 1963:497.

107. Thucydides'in salgın hastalıklar kaydı: Thucydides, 1934:109-14

108. Bir Avrupa dilinde değil: Crosby, 2003 b:XXII.

108. Kraliyet mumyaları: Pizarro, 1969:202-204, 251-254 ("en büyük parça" 203); Estete, M. d. Pachacamac'a yapılan yolculuğun başlıksız öyküsü, Hemming'de alıntılanmış, 2004:127 ("oturmuş"); Sancho, 1917:159, 179, 195, 200; Rowe, 1946:308; D'Altroy:2002:96-99, 141-142. Sarmiento de Gamboa, İnka'ların, ölen insanlarının bedenlerini muhafaza yöntemlerini sukunetle anlatırken, "mumya" sözcüğünü sadece bir kez kullanır (Sarmiento de Gamboa, 2000:120-123, 135-136, 145-146).

109. Thupa İnka'nın yakılması: Sarmiento de Gamboa, 2000:121, 159; Betanzos, 1996:74-79; D'Altroy, 2002:108.

109. Atawallpa'nın idamı: Rowe, 1997. Bu makaleyi bana gönderdiği için, Patricia Lyon'a teşekkür ederim.

111. "Ülkeyi kazanmak": Pizarro, 1969:199. Ayrıca bkz. Sancho, 1917:171-172; Wright, 1992:72-75.

111. Salgınlar, bölünmeler olmadan da Avrupalıların başarısızlıkları: Restall, 2003:70-72 (Meksika-Florida); Hemming, 1978:69-84 (Brezilya); White, 1991: Özellikle Bölüm 4/Fransa.

112. Daha fazla çiçek salgını: Hopkins, 1983:212-213 ("çok sayıda ölüm oldu" 213).

112. Tifüs, grip, vs. ölü sayısının yüzde doksanını oluşturuyordu: Dobyns, 1963. Dobyns'in tezi, yirmi yıl sonra Noble David Cook'un kitap genişliğindeki incelemesinde destek bulmuştur. Burada altı ana salgın hastalığın 1524 ile 1614 arasında Tawantinsuyu'yu vurduğunu ve tahminen nüfusun yüzde doksan üçünün öldüğünü belirtir (N. D. Cook, 1981).

113. Hispaniola'da çiçek hastalığı: Çiçek hastalığının ulaştığının ilk kanıtı 1519'un Ocak ayında Hieronymite* Pederleri tarafından Hispaniola'dan gönderilen bir mektubun içindedir. Zamanında, salgın ada nüfusunun üçte birinin ölümüne yol açmış ve sonra Porto Riko'ya da yayılmıştır (Henige, 1986:17-19). Çiçek hastalığı, Karayipler'deki ilk salgın olmayabilir. İspanya'da Alcala de Henares Üniversitesi'nden tıp tarihçisi Francisco Guerra, 1493'teki domuz gribi salgını ile ilgili sağlam bir araştırma yaptı ve hastalığın, "Antiller'deki Amerikan Kızılderililerinin yok oluşundan sorumlu olduğu" sonucuna vardı (Guerra, 1988:305). Noble David Cook, salgının çiçek salgını olduğunu öne sürdü (N. D. Cook, 2003).

113. Çiçek hastalığı Meksika'yı vurur: Kanıtlar, McCaa tarafından, 1995'te dikkatli bir biçimde incelenmiştir. Ayrıca bkz. Hopkins, 1983:204-208 ve 4. bölümdeki kaynaklar.

114 "...'den beri tartışıldı": Denevan derl., 1976:XVII. Denevan ilgi alanında yalnız değildi. Örneğin aynı sıralarda, Santa Barbara'daki California Üniversitesi'nden tarihçi Wilbur Jacobs yerli sayıları bilmecesini "aslında tarihteki en şaşırtıcı sayı oyunları" olarak tarif eder (Jacobs, 1974:123).

114. Mooney: Mooney, 1928; Ubelaker, 1976, 1988. Mooney'nin makalesi ölümünden sonra yayınlandı.

114. Kroeber'in tahminleri: Kroeber, 1934 ("keskin çizgilerle yeri belirtilmiş", 25), 1939:31, 134, 166. Kroeber'in nüfus yoğunluğu rakamına Grönland biraz aşağı çekilerek dahil edilmiştir.

114. Sauer, Cook ve Borah: Sayısız çalışmalar arasında Sauer, 1935, Cook ve Simpson, 1948, Borah ve Cook, 1964, Cook ve Borah, 1963, 1979. Ayrıca bkz. Denevan, 1996 c.

---

* **Hieronymite:** İspanya'da 14. yüzyılda Aziz Jerome tarafından kurulan, üyeleri inzivaya çekilen keşişlerden oluşan bir tarikat. (Ç. N.)

114. "Tarihçiler ve Antropologlar": Dobyns, 1995.

115. 1500'de dünya nüfusu: Birleşmiş Milletler Nüfus Dairesi, 1999-5.

115. "En büyük yıkım": Lovell, 1992:426. Ayrıca bkz. Crosby, 1986:208-209; Porter, 1998:163; Jacobs, 1974:128.

115. Dobyns'in 1966'daki makalesi, Denevan'ın kitabı: Dobyns, 1966; Denevan, 1976.

115. Dobyns'in düşünceleri adeta hücuma geçmişti: Yazarların röportajları, Dobyns, Russel, Thorton, Shepard Krech. Ayrıca bkz. Thorton, 1987:34-36; Krech, 1999:83-84; Henige, 1988-1990; 1978b.

115. Dobyns rakamları yeniden gözden geçirir: Dobyns, 1983:42. Yeni rakam yalnızca Kuzey Amerika içindi.

115. Henige, biyografi, eleştiriler: Röportaj: Henige; Henige, 1998 ("yaşam" 4-5, "şüpheli" 314); 1978b (Hispaniola); Osborne, 1998.

116. "Her zaman duyarsın": Röportaj ve e-posta, Stiffarm. Kolomb öncesi Amerika kıtalarında yerleşim olmadığı veya neredeyse olmadığına ilişkin bakış açısındaki bilinçsiz ısrar şaşırtıcıdır. 1986'da Bemard Bailyn, Amerikan Tarih Cemiyeti eski başkanı, İngiliz Kuzey Amerikası'nın İnsana Açılımı: Bir Önsöz (The Peopling of British North America: An Intorduction) adlı bir kitap yayınladı (Bailyn, 1986). Kitap İngiliz göçleri hakkındadır. Fakat bu başlık aynı zamanda Avrupalılardan önce ülkenin insansız olduğunun öne sürülmesi anlamına gelir. Gerçekten de Kızılderililer metinde neredeyse hiç yer almıyor.

116. "Krater": Röportaj: Wilson. Wilson, 1999.

4 - Sıkça Sorulan Sorular

117. De Soto, Duncan, 1995; Hena, 1930:264-266 (Challcochima). Hemming'in gözlemlediği De Soto'nun da "diğer tüm işgalciler kadar vahşi" olduğuydu. O, Cajamarca'ya yürürken, Cajaz mamcona'larına [aşağı yukarı rahibe ile aynı anlamda] tecavüz eden güçlere komuta ediyordu. Bazı modern yazarlar nezdinde, yoldaşlarından daha insancıl olduğuna ilişkin ünü hak etmemiştir (Hemming, 2004:555).

117. De Soto seferi: İnsan ve hayvan sayıları, bir biçimde değişik kayıtlarda farklılıklar arz ediyordu. Ben, Romenofsky'yi (1987:59) kullandım. Temel kaynaklar; Garcilaso de la Vega, 1951, "Gentleman of Elvas" (Elvas Beyefendisi), 1922 ve muhtemelen selefi Fernández de Biedma'dır, 1922. Diğer belgeler, Clayton, onları derleyen Knight ve Moore tarafından 1933'te toplanmıştır. Bilgilerin bilimselliği, Galloway'in editörlüğünde 1997'de tahlil edilmiştir. Rağbet gören kayıtlara Wilson, 1999:34-37, Morgan, 1993:72-75 ve Parkman, 1983 (cilt I):28-31 de dahildir.

117. Hudson'ın yenilenmiş rotası: Röportaj, Hudson; Hudson, 1993. Bu yenile-

melerin güvenilirliği hakkındaki sert tartışmalar için bkz. Henige, 1993; Hudson, De Pattier ve Smith, 1993; Hudson ve diğerleri, 1994.

118. De Soto'nun Mississippi üzerinden geçişi: "Elvas Beyefendisi", 1923 (cilt I):112-117 (tüm aktarmalar 113); Fernández de Biedma, 1922 (cilt II):25-28. Ayrıca bkz. Rollings, 1995:39-40.

118. La Salle seferi: Parkman, 1983 (cilt I):920-930.

118. De Soto ve La Salle'in deneyimleri arasındaki zıtlık: Yazarların röportajları Galloway, Hudson, Romenofsky, 1987:55-63; Bumett ve Murray, 1991:228.

118. Salgın hastalık kaynağı olarak domuzlar: Romenofsky ve Galloway, 1997:271-273; Crosby, 1986:172-176, 212-213 (salgın hastalığın De Soto'dan önce gelmiş olabileceğine işaret eder). 273. Crosby, 2003b (Domuzların İspanyollar için önemi).

119. Kızılderililerin evcil hayvanlarının olmaması, laktoza karşı dayanıksızlıkları (alerjileri): Crosby, 1986:19, 27; Ridley, 2000:193-194. Francisco Guerra, Filipinlilerin Kızılderililer gibi kolonileşme döneminde izole bir biçimde yaşamalarına karşın, salgınlardan etkilenmediklerine işaret eder. Ona göre burada ayırt edici etken Filipinler'de, başta domuz olmak üzere, evcil hayvanların beslenmesi idi (Guerra, 1988:323).

109. Caldo ve Coosa: Pertula, 1993, 1991:512-514; M. T. Smith, 1994:264-265, M. T. Smith, 1987.

120. Güneydoğu'daki toplu mezarlar: M.T. Smith, 1987:60-68.

120. 1918'deki grip salgını.

120. Veba kaynaklı ölümler: Salgın hastalık uzmanları, Kara Ölüm'ün, hıyarcıklı veba olup olmadığını sorguluyor. Hıyarcıklı vebayı fare ve pireler taşır fakat Kara Ölüm daha hızlı yayılır ve bu hayvanların gidebildiği soğuk yörelere bile yayılabilir. Ve *vibonik veba*nın, Kara Ölüm kadar bulaşıcı olmadığı görülmektedir. Salgın, Ebola gibi kanamalı ateşli olabilirdi (Scott ve Duncan, 2001). David Henige'ye, dikkatimi bu tartışmaya çektiği için müteşekkirim. Ölümler için bkz. örneğin Wrigley, 1969:63.

120. Nüfusun en düşük seviyesi: Ubelaker, 1992:169-176, tablo 3. 1890'daki Birleşik Devletler nüfus sayımı, Amerikan Yerlilerinin nüfusunu 237.000 olarak gösterir (Birleşik Devletler Nüfus Sayım Dairesi, 1937:3, tablo 2-). Fakat yaygın inanç Nüfus Sayım Dairesi'nin eksik sayım yaptığı yönündedir; bunun sebebi çoğu yerli bölgesinin tam olarak incelenmemiş olması ve bu kurumun "Kızılderili" tanımının çok sınırlı oluşudur. Birçok nüfus bilimci, gerçek nüfusun açıklanan rakamın iki katı olduğu kanısındadır.

121. Zambordino eleştirisi: Zambordino, 1980: ("yanlışlar çoğalır" 8, "anlamlı" 18).

121. "...ile kıyaslanınca daha iyi değil": Crosby, 1992:175.

121. Şüphecilik: Röportajlar Ubelaker, Snow; Snow, 1993 ("desteksiz" 1604);

1992; Snow ve Lanphear, 1988, David Henige'nin "Düşük Sayı Taraftarları" ve "Yüksek Sayı Taraftarları"na işaret ettiğini düşünüyorum.

122. Tarihçilerin isteksizliği: Calloway, 2003:415-416 ("tereddüt" 415), McNeill, 1998:19-23.

122. 1967 kızamık salgını: Röportajlar Napoleon Chagnon, Thomas Headland, Fracis Black, Patrick Tiemey; Neel ve diğerleri, 1970; Neel, 1977:155-168. Birleşik Devletlerden gazeteci Patrick Tiemey, Neel ve antropolog olan eşyazarı Chagnon'u aşının etkileri üzerine etik olmayan bir deney sürecini desteklemek, hatta bizzat yaptırmakla suçlayınca, salgın tartışma konusu oldu (Tiemey, 2000). Ateşli tartışmalar hızını yitirince, araştırmacılar genellikle, Neel ve Chagnon'un kızamığı yayma olasılığının göz ardı edilecek denli küçük olduğu konusunda birleştiler (Mann, 2000a, 2001; Neel ve diğerleri, 2001). Ana metnin işaret ettiği üzere salgın muhtemelen Tootobi misyonerlerinden kaynaklanmıştı (Headland, 2000). Yanomamo, Yanomami, Yanoama ve Yanomamö olarak da bilinen terim, farklı lehçelerden gelen farklı kavramlardır.

124. Kan gruplarının dağılımı: Crosby, 2003b:22-30. Daha bütünsel bir açıklama için bkz. Crawford, 1998:95-101.

124. Genetik hastalıkların göreceli yokluğu: Yazarların röportajları; Black, Crosby, Dobyns (Kistik fibroz, Huntington Kore hastalığı). Black, 2004:155 (astım ve bağışıklık hastalığı), Hurtado. Hurtado ve Hill, 2004:185 (diyabet=şeker hastalığı). Dobyns kanıtların zayıf olduğunu vurguladı. Bana şöyle dedi: Yalnızca Avrupalıların "kent sokaklarında dilencilere ve delilere rastlanmadığı" kayıtlarından yola çıkarsak genetik (kalıtımsal) hastalıkların az olduğu toplumlarla ilgili resmi eksik bırakmış oluruz. Dobyns en sert eleştirisini yöneltti: "Fakat Henige'nin de söyleyebileceği gibi, bu hiç yoktan tartışma çıkarmaktır."

126. Black ve HLA türleri: Yazarların röportajları, Black, Stephen S. Hall; Black, 1992, 1994, 2004; Crawford, 1998:131-134. HLA sınıfları Hall tarafından kısaca açıklanmıştır, 1997:368-369. Steve Hall'a beni bu malzemeyle buluşturduğu için teşekkür ederim.

126. "Avrupalıların kapasitesi": Jennings, 1975:22.

126. Rus kürk ticareti: Standart tarihler Fisher, 1945; Lincoln'ü de kapsar, 1994.

126. 1768-69 salgını: Brill, 1988:238 ("kimse bilmiyor"); Samwell, 1967:1252-1259 ("Harabeler" 1252); Sauer 1802:306-308. Sauer'in toplam ölü sayısı olan 5368, yazar William Coxe'unkiyle aynıdır (Coxe 1780:5) ve o sırada Kamçatka Yarımadasında yolculuk yapmakta olan Fransız konsolos Jean Baptiste Barthelemy Lesseps'in, halkın dörtte üçünün ölmüş olabileceği tahmini ile de oldukça uyumludur (Lesseps 1790:128-129 ["dörtte üç" 128]). Lesseps ve Sauer'den aldığım verilerin referans notlarını bana sağlayan Elisabeth Fenn'e müteşekkirim.

127. "Mümkün olduğunca kısa sürede": Füch, 1988:169-170. Yine Prof. Fenn'e teşekkür ederim.

128. Yardımcı T hücre hipotezi: Hurdato, Hurdato ve Hill, 2004.

129. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndaki salgın: Röportajlar, Fenn; Fenn, 2001 (Boston salgınının başlangıcı 46, bir günde ondan otuza 47, Bağımsızlık Beyannamesi'nden bir gün önce 53-54, "Etiyopyalı tasnifçi" 57-61, Quebec 62-71, Adams 79).

130. Mexico City salgını: Calloway, 2003:417-419 ("muhtemelen öyle gözüküyor" 561); Fenn, 2001:138-140 (Fenn, üçüncü bir salgının New Orleans'tan batıya doğru ilerleyerek güneybatıdaki Mexico City salgınıyla "çarpışmış" olabileceği düşüncesindedir).

130. Hopi-Nermernuh-Shoshone-Blackfoot (Karaayak) bağlantısı: Thompson, 1916:318-325, 336-338 ("bizim keskin ... ile" 336-337); Calloway, 2003:419-421 (Sioux 421); Fenn, 2001:211-212. Ayrıca bkz. Ewers, 1973. "Blackfoot" Kanada'daki gruplara atfedilirken, "Blackfeet"* Birleşik Devletlerdeki grupları kapsar.

131. "kış sayımları": Sundstrom, 1997, Calloway, 2003:424. Sundstrom'un kış sayımı incelemelerinde, 1780 ile 1782 arasında meydana gelen ve en az bir yılı kapsayan salgın, on beş salgından biridir. Bazıları bunun çiçek değil kızamık salgını olduğunu söyler (başlarda birçok grup ikisinin farkını ayırt edemiyordu). Ova Kızılderililerinin bir yılı, kışın yağan ilk kar ile gelecek kışın ilk karı arasındaki süreden oluşur ve dolayısıyla Avrupalıların bir yılının aynısı değildir.

131. Kuzeybatıda çiçek hastalığı: Calloway, 2003:421-433; Penn, 2001:224-232 ("büyük üstünlük", 227) 250-58; Harris, 1994; Boyd, 1999 özellikle 21-39.

132. Vancouver seferi: Vancouver, 1984 (cilt II):516-540 ve çeşitli yerlerde ("rastgele dağılmış" 516; Puget, 1939:198 ("çukurlara doldurulmuş").

132. Karantina: Braudel, 1981-1984 (cilt I):86-87; Salisbury, 1982:106 ("yapılabilecek olan yalnızca"); Cranon, 1983:88.

132. Salgınların yaygın etkisi: Crosby, 1992, Calloway, 2003:419-426; Stannard, 1991:532-533; Thornton, 1987; Hopkins, 1994:48 ("benim halkım"); Salisbury, 1982:105-106.

132. Montreal barış görüşmeleri: Howard, 2001:49, 65 (Houdenosanee kayıpları) 130-02 (salgın ve Kondiaronk'un ölümü).

132. Hawaii'li kral ve kraliçenin ölümü.

133. Önceki tutsaklar: Haudenosaunee Brandão, 1997:72-81.

133. Cree, Shoshone ve Omaha'ların kaderi: Calloway2003:422-426 ("ülke" 422). Ayrıca bkz. Campbell, 2003.

134. 1524 toplantısı: Sahagún, 1980; Klor de Alva, 1990. Ayrıca bkz. Motoliní a, 1950:37-38, 174-186 (de Valencia'nın yaşamı).

134. "piskoposlar ve şımartılmış din adamları": Prescott, 2000:637.

135. Fransisken-Mexica tartışması: Sahagún, 1980:mısralar; 109, 115, 117, 217, 218, 223, 29, 235-237, 759-763, 1054 ("tanrılar güçlü değildi" 54 [özet]).

---

* **Blackfeet:** *Blackfoot* kelimesinin çoğuludur, Karaayaklar anlamına gelen sözcük. (E.N.)

Ayrıca bkz. León Portilla, 1963:62-70.

137. Teotihuacan ve etkisi: Sık sık alıntı yapılan çalışmalara Cowgill, 1997 de dahildir; derl. Carrasco, Jones ve Sessions, 2000, Berlo derl., 1993.

139. Mexica varış tarihi: Smith, 1984.

139. Tezozomoc'un beyanı: Sullivan ve Knab derl., çev., aktarılmış, 1994:98-100.

141. Tlacaelel: Chimalpahin Quauhtlehuanitzin, 1997 (cilt I):41-53, 135-145; (cilt II) 33-37, 98, 109; León-Portilla, 1992a:xxxvii-xli ("uymuyor" xxxviii); 1963:158-166. Chimalpahin'in ortaya koyduğu gibi, Tlacaelel kışkırttığı ve başlattığı [sistemle bağlantılı] savaşlar ile büyük Mexico kentini kurdu; Tenochtitlan'ı yükseltip yüceltti (35; çeviri okunabilir hale getirilmek için biraz değiştirilmiştir).

142. "Bu güneşin içinde": Anon, 1994:66. Uzmanlar, tüm bu şiirlerdeki nazım yapısını tartışırlar.

143. "Tortiyalar": Duran, 1994:231.

143. "Ahlak mücadelesi": León-Portilla, 1963:216.

143. Cortés'den insan kurban etmek üstüne: Cortés, 1986:35-36 (her ikisi de aktarma). Ayrıca bkz. Duran, 1994:406 (kurban edilen insan sayısı heyecanlı özel günlerde "2000, 3000, 5000 veya 8000"i buluyordu).

143. Kurban olayını inkâr: Hassler, 1992; Moctezuma ve Solis Olguin, 2003 (kurban etmenin yerli tasvirleri). Antropolog Michael Harner (1977), Mexica'lardaki insan kurban etme ve yamyamlığın "doğal ve mantıklı", "mantıklı olan tek çözüm" olduğunu, çünkü bunun evcil hayvan yetiştirilmeyen bir yerde, kalabalık nüfusa protein sağlamanın koşulu olduğunu öne sürer. Fakat Mexica'lar balığın ve diğer su ürünlerinin bol olduğu bir göl kenarında yaşıyorlardı. Ayrıca fethettikleri yerlerdeki halkları da kendilerine yiyecek getirmekle yükümlü kılmışlardı (Ortiz de Montellano, 1978). Ayrıca bkz. Graulich, 2000.

143. Avrupalı idamları: Braudel, 1981-84 (cilt II):516-518 (Tyburn, "cesetler" 518); Pepys, 1970 (cilt V). 21 Ocak 1664 ("en azından").

143. İngiliz idamları, nüfus: Gatrell, 1994:6-15; Wrigley, 1983:121.

144. Nahuatl'ın bedeni: Frances Kartunnen, kişisel iletişim.

144. *Tlatnatinime*: León-Portilla, 1963:9-24, 62-81, 136 (aktarma 12-13).

145. Nezahualcoyotl'un ölümlülük (fanilik) üzerine şiirleri: Penafield, 1904, derl. Sullivan ve Knab'den aktarılmıştır. 1994:163 ("Gerçekten" - ilk mısrayı vezne daha iyi uysun diye biraz değiştirdim). León-Portilla, 1963:6 ("Çiçekler hazırlamak") 1992:81 ("resim gibi"); Nabokov, 1989:19 ("kısa yarık").

146. Nahuatl söylemi: Yazarların röportajları, Karttunen; Garibay, 1979:115.

146. Sanat ve gerçek: León-Portilla, 1963:71-79 ("Hiçbir şey gerçek değil" 73, "o gider" 75; "nereden" 77).

147. Kuzeydoğu kıyısı sanatı: Jonaltis, 1991:bölümler 1, 8.

148. Tenochtitlan'a İspanyol tepkisi: Diaz de Castillo, 1975:214-219; Cortés,

1986:102-112 ("olabilir mi" 108-109, "yok etmek" 88).

148. İttifak'ın işgali ve hastalığın rolü: Thomas, 1995, Crosby (1986:2000) Cortés'in zaferini, virüsün [çiçek] zaferi olarak tanımlar).

153. İşgal sonrası nüfus düşüşü: Borah, 1976; Borah ve Cook, 1964; Cook ve Borah, 1963 (25,2 milyon, 88); Borah, 1951; Cook ve Simpson, 1948. İşgal sonrası Meksika ve Yeni İspanya'da salgınlar için Prem'in (1992); N. D. Cook ve Lovell'ın (1992), N. D. Cook ve Lovell'ın ve Maldivo'nun (1973) derl. diğer kapsamlı tartışmalara bakın. Cook ve Borah'nın tahmini en iyisi idi, daha emin olarak, temas öncesi nüfusu on sekiz ilâ otuz milyon arası olarak tahmin ettiler.

153. "Biz Hristiyanlar": Cieza de León, 1959:62.

154. Soykırım ve ahlak sermayesi: Örnekler Thornton'ı (1987), Stannard'ı (1992), Churchill'i (1997) kapsar. Açıkçası, Russel Thamton'ın *Amerikan Kızılderili Soykırımı ve Hayatta Kalma*'sı (American Indian Holocoust and Survival) gibi "soykırım" terimini kullanan birçok kitap ve makale özenli bilimsel çalışmalardır. Fakat bunların yazarları, doğrudan kendi araştırmalarının sonucu olduğunu düşündükleri politik bir bakış açısı da ortaya koymak istemişlerdir. Bu hususu ifade edebilmek için de suçlayıcı bir terim seçmişlerdir. Bu da, ahlak tartışmaları açısından kitlesel mağduriyetin bir ödülü idi, bkz. Stannard, 2001; Alexander, 1994:özellikle 195.

154. "Pek muhtemel": Katz, 1994 (cilt I) 20 (vurgulamalar orijinalinden).

155. "Ekonomik bunalım": Borah, 1951:27.

155. Holmes: Stannard, 1992:244'te alıntılanmış.

155. Kasıtlı olmayan baskı: Bu tezi 2. bölümde kendim oluşturdum.

155. Kaffa kuşatması: O'Connell, 1989:171.

155. "Ve neydi": Churchill, 2003:53. Dünya Ticaret Merkezi'nin bombalanmasından sonra yaptığı kışkırtıcı yorumlardan dolayı, 2007'de yalancılık ve intihal suçlaması ile Churchill'in akademik görevine son verilmiştir. Ben bir iddiayı alıntılıyorum, gerçek olduğu iddiasında değilim, dolayısıyla onun iddia edilen vazifesini kötüye kullanması durumu burada konumuz dışındadır.

155. "İspanyollar": Klor de Alva, 1992:xx, xxi.

155. Diaz de Castillo: Bu satır, tümüyle kısaltılmış olan son İngilizce çevirilerde yoktur, İspanyolca orijinalinde 174. bölümünün son cümlesidir.

156. İspanyol sarayında tartışma: Pagden, 1990:Bölüm 1'de ayrıntılı olarak verilmiştir.

156. Hastalığa İspanyol bakışı: Porter, 1998; Röportajlar, Crease, Denevan, Lovell.

156. Salomon: Salomon, 1993.

156. Las Casas: Las Casas, 1992b:28 ("Arı kovanı"), 31 ("on iki milyon"). Ayrıca bkz. Motolinía, 1950:38-40.

156. Koloni kayıtları biraz abartılı gibi görünüyor: "Bugünkü öğrenciler genellikle yerli sayılarına ilişkin eski verileri düşük gösterme eğilimindedirler fakat niye yaptıklarını pek söylemezler." (Sauer, 1935:1). Sauer'e yanıt, fazla ayrıntıya girmeden, antropolog Alfred L. Kroeber'den geldi: "Ben muhtemelen tümünü (16. ve 17. yüzyıl belgeleri) reddedeceğim." (Kroeber, 1939:180). Ayrıca bkz. Cook ve Borah, 1971 (cilt I):376-410 ("16. yüzyıl" 380).

156. Sayılar yavaş yavaş geliyor: Jennings, 1975:16-20.

156. Kırk veya elli milyon: Spinden, 1928:660 (50 ilâ 75 milyon "ruh" kayboldu); River, Stresser-Pean ve Loukotka, 1952:(40-50 milyon arası).

156. "Okların çoğu," Henige'nin tahmini: Yazarların röportajları, Denevan, Henige, 1998:210 ("belki de 40 milyon").

156. "Çok yüksek bir nüfus": Zambardino, 1978, Henige'nin yanıtı Henige'dedir, 1978a.

5- Pleistosen Savaşları

159. Lagoa Santa iskeletlerinin keşfi: Calogeras, 1933 (Lund'un keşfe ilişkin ilk mektuplarının kopyalanması), Mattos, 1939. Lund ve ardılları, onların ilk mevkilerini iyi belgelemediler (Soto-Heim, 1994:81-82; Hrdlička ve diğerleri, 1912:179-184).

159. On beş bin yıl: Laming-Emperaire, 1979. Başka araştırmacılar daha da eski tarihler veriyor. Örneğin Prous, 1986. Diğer çok eski Brezilyalı tarihleri Beltrão da ve diğerlerini de kapsar, 1986.

159. Kafataslarının morfolojisi:* Neves, Meyer ve Pucciarelli, 1996; Soto-Heim, 1994:86-103; Neves ve Pucciarelli, 1991; Beattie ve Bryan, 1984; Mattos, 1946.

160. Kuzey Amerikalı küçümsemesi: Bir örnek: "Bu [büyük tarihsel] savlar öteden beri yanlış olarak gösterilmektedir, bölgede eski Buzul Çağı insanlarının yaşamış olduğunu savunanlar, yalnızca boş konuşmaktadırlar (Bruhns, 1994:62)." Bu yalanlamanın herhangi bir alıntısına rastlanmamıştır.

160. Botocudo tarihi: Wright ve Carniero de Cunha, 2000; Paraiso, 1999:(*botoques*):423-424; Paraiso, 1992:özellikle 240-43 ("yalnızca savaş," 241).

161. Botocudo'ların, Lagoa Santa insanı ile olan anlamlı benzerlikleri: Röportaj, Pena; Soto-Heim, 1994:84.

161. İki genom: Bu deyimi Margulis ve Sagan'dan, aldım, 2001. Margulis, mitokondriyanın kökenine ilişkin çağdaş kurama öncülük etmiştir.

161. İnsan genomu projesi: Uluslararası Genom Dizim Konsorsiyumu, 2001:Venter ve diğerleri, 2001.

---

* **Morfoloji:** Biçimbilim, biyolojide canlıların yapı ve biçimini inceleyen ve özel fiziksel özelliklerini araştıran bilim dalı. (Ç.N.)

Tebliğ 2000 Haziran'ında yapıldı, yayınlanması yedi ay sonra gerçekleşti. Gen haritaları bir başlangıçtı; biyologlar %99,9 oranında tam bir fotoğrafı ancak 2003'te tamamlayabildi.

161. Mitokondriyal genom projesi: Anderson ve diğerleri 1981.

161. Spermdeki mitokondriya: Gyllensten ve diğerleri 1991.

161. mt. DNA araştırma tarihi: Richards ve Macauley 2001.

162. Dört haplogrup: Schurr ve diğerleri 1990, Horai ve diğerleri 1993, Torroni ve Wallace 1995, Bandett 2003. 1998'de bilim insanları, seyrek bulunan bir beşinci haplogrup keşfettiler. Avrupa'da bulunmuştur, Cengiz Han'ın akınlarından miras kalmış olabilir (Brown ve diğerleri 1998).

162. Amatör kibri: 1893'e dek geri gittiğimizde, William J. McGee memnuniyetle ifade etmiştir ki Gelişme İçin Amerikan Birliği Antropoloji Bölümü "gelişme aşamasındaki her bilim dalını, bilim dışı bağlantılarla bir araya getirme eğilimlerinden" kurtulup hayat bulmakta, canlanmakta; "... antropolojide hızla, eski bilim dallarından aşağı kalmayacak biçimde bir kesinlik kazanarak, organize bir bilgi kaynağı şeklini almaktadır." (McGee 1900: 768).

163. Pena, Botocuda DNA'sını bulur: Goncalves ve diğerleri 2010 ("külliyat, yazılmış kitaplar" 1). Antropoloji genetikçisi Michael Crawford'un işaret ettiği gibi, bu tür bulgularda şans etkenini saptamak zordur, olağandışı bir genetik gösterge pekala bir rastlantı sonucu olmuş olabilir; bütüncül bir geçişten çok, üstünde durulmayıp es geçilecek tekil bir rastlantı mutasyonu olabilir.

164. Kolomb'un Santangel'e mektubu: L. D. 14 Mart 1493, çeviri A. B. Hart ve E. Channing, derl. Eliot derl., 1909-14, http//www.bartleby.com/43/2.html.

164. Kutsallık sınavı: Benzoni 1857-77.

164. Moctezuma ve İspanyol "tanrılar": Restall 2003: 108-20. Öykünün bir örneği için bkz. Prescott 2000: 171-173; Tuchman 1984: 11-14 ("tahtadan" 14).

165. Kuzeydoğu ve doğaüstü güçler: Trigger 1991.

165. Choctaw ve Zuni kökenleri: Cushman 1999: 199, Bunzel 1932.

166. Ararat (Ağrı) dağları, Yaratılış 8: 4 (Kral James versiyonu).

166. Hristiyan şaşkınlığı: Hallowell 1960.

166. Jose de Acosta sorularla boğuşuyor: Acosta 2002: 51-74 ("Kitab-ı Mukaddes'e zıt", "Avrupa veya Asya" 61, "katılmalı" 63, "Kayıp Kabileler kuramının çürütülmesi" 71-72).

166. Aday atalar: Wauchope 1962: 3. Tam aday listesi daha da uzundur, ancak en ayrıcalıklı yer Galler'e verilmelidir, çünkü iki yüz yıldır geniş bir izleyici kitlesi bulunmaktadır. Lewis ve Clark, kıta boyunca yolculuklarına başlayınca, Thomas Jefferson onları Gal dili konuşan, maceracı bir beyaz Kızılderili grubunu arayan, Galler'den gelen bir adamla temas kurdurmaya çalıştı (Jefferson T.'den Lewis M.'ye mektup, 22 Ocak 1804, Kongre Kütüphanesi http//memorylock.gov./

egi.bin/query/r?ammem/mtj: @fieldDOCİD+@lit(je00060)). Ayrıca bkz. Williams 1949a, 1949b. Daha önceki bir makalede (Mann 2002c), düzeltilmiş olarak Jefferson'un bizzat kendisinin Galli Kızılderilileri aramaları için onlara talimat verdiğini yazdım.

166. Geniş ölçüde kabul gören yanıt: Hrdlička 1912 ("en yaygın, bugün bile kalıntılarına halen rastladığımız kuram, Amerikan Yerlilerinin, güya İsrail'in Kayıp Kabilelerini temsil ettikleridir" 31). Kennedy 1994: 225-231 (Mormon'lar); Hallowell 1960: 4-6 (Penn, Mather). Ayrıca bkz. Parfitt 2002.

166. İsrail'in Kayıp Kabileleri: II Kral 17: 4-24, 18: 9-12("İsrail'de öyleydi" 17: 23); II (veya IV), Esdras 13: 39-51 ("uzak ülke" 42-48); Ezekiel 37: 15-26 ("çocukları almak" 21); Jeremiah 13: 11, 33: 7-8. Esdras dışında tüm alıntılar Kral James uyarlamasından, Esdras, New English Bible (Yeni İngiliz İncili)'ndendir, Kral James uyarlamasından değil.

167. Ussher'ın hesaplamaları: Ussher 1658: 1 (23 Ekim 4004: 68 [MÖ 721]).

167. Ussher'ın otoritesi: White 1898: Bölüm 6 ("onun tarihleri"). Çağdaş bir tarihçinin söylediğine göre, Ussher kronolojisinin "kesin ayrıntısı"nı az kişi benimsese de, onun hükümleri "insanın geçmişi hakkındaki genel düşünce"ye egemen olmuştur. Daniel ve Renfrew 1986: 22.

167. Avrupa Pleistosen Dönemi kalıntılarının keşfi: Grayson 1983. Öyküyü bir biçimde sadeleştirdim. 1858'de aralarında Sir Charles Lyell'in de olduğu İngiliz jeologlar, bir İngiliz mağarasında Pleistosen döneme ait alet ve fosiller buldular. Yirmi bir yıl önce, Jacques Boucher de Crevecoeur de Perthes adlı bir Fransız gümrük görevlisi ve amatör bilimci, Fransa'nın kuzeyindeki Abbeville yakınlarında benzer fakat daha büyük bir bulguya ulaştı. Onun tebliği, Lyell dahil, birçok kişi tarafından ciddiye alınmadı. İngiliz keşfinden bir yıl sonra, Lyell ve başka bilim insanları Abbeville'e gittiler. Boucher de Perthes'in tümüyle haklı olduğuna karar verdiler ve kamuoyuna zarif bir özür mektubu yayınladılar. Bu aşamadan sonra insanoğlunun eski kökeni hakkında bilimsel bir uzlaşma sağlanmaya başlandı.

168. Abbott'un din değiştirmeye zorlama hakkındaki bulguları: Abbott 1876 ("sürülmüş" 72); 1872a ("çok ilkel" 146); 1872b.

169. Amerikan Etnoloji Bürosu: Meltzer 1994: 1993, Bölümler 3, 5; Judd 1967. Smithsonian'ın Amerikan Etnoloji Bürosu'nun kısa tarihçesi: anthropolgysi.edu/outreach/depthist.html.

169. Holmes eleştirisi: Röportajlar, Meltzer 2009: 70-74, 1992; Hough 1933.

169. Abbott, McGee ve Paleolitik Savaşlar: Meltzer 2009 Bölüm 3; Abbott 1892a ("taşlar incelendi" 345); 1892b ("Washington'ın bilimsel insanları" 270), 1883a ("yüksek derece" 303); 1883b ("daha bilgili" 327); 1884 ("hiçbiri arasında" 253); Meltzer 2003: 1994: 11-12; 1993: 41-50; Kültürel Kaynak Grubu 1996.

171. Hrdlička'nın yaşam boyu süren çalışması: Meltzer 1994: 12-15; 1993: 54 ("hatırı sayılır eksiklik"); Montagu 1944; Loring ve Prokopec 1994: 26-42.

172. "elverişli mağara" Devel'de aktarılmış 1967: 486.

173. Folsom*: Meltzer 2009: 82-91; Kreck 1999; Roberts 1935: 1-5.

174. Brown'un tebliği: Anon 1928; Chamberlin 1928.

175. Whiteman: Anon 2003; McAlavy 2003; Cotter ve Boldurian 1999: 1-10.

176. "Sürüş tutkusu": Eiseley 1975: 99.

176. Howard Clovis'te: Cotter ve Boldurian 1999: 11-20 ("uzatılmış kemik" 11, "bir yeşil boynuz" 14; 55°C, 15); Annon 1932, Howard 1935 (Robert Crease'e bu makaleye ulaşabilmem için yaptığı yardıma teşekkür ederim).

176. Clovis kültürünün keşfi: Cotter 1937, Roberts 1937.

177. "Çok uzak": Hrdlička 1937: 104. Diğer şüpheciler daha az dikkatliydi. Birleşik Devletler Ulusal Müzesi'nden Walter Hough 1933'te açıkça şunu öne sürdü: "Arkeologların şimdi üzerinde birleştikleri nokta Amerika'da Paleolitik çağdan kalma alet yoktur." (Hough 1933: 757).

177. İskelet yokluğu: Röportaj, Petersen, Steele ve Powell 2002 (on iskelet); Preston 1997: 72 (Owsley ile röportaj).

178. Seksenden fazla Clovis ve Folsom kazı alanı: Hannah Wormington, iyi tanınan *Kuzey Amerika'da Eski İnsan* (Ancient Man in North America) adlı kitabının 1957 baskısında 96 kazı yeri listelemiştir. Fakat bazılarının küçük ve belli belirsiz olduğunu yazar; dolayısıyla ben de bir sınırlama yapıp "Seksenden fazla" dedim. Wormington 1957; Grayson ve Meltzer 2002, kıtanın Birleşik Devletler bölümünde yetmiş altı eski Kızılderili yeri saymışlardır.

179. Kozmik ışın yarışı: Crease ve Mann 1996: Bölüm 10.

179. Organik C^{14} aramak ve yarı ömür: Anderson ve diğerleri 1947b, Engelkemeier ve diğerleri 1949.

179. İlk radyokarbon tarihleri: Arnold ve Libby 1949 ("... olarak görülmüştü" 680); Marlowe 1999.

180. "Kitaplar okursunuz": Libby 1991: 600.

180. UA C^{14} laboratuarı ve Haynes'in arka planı: Yazarın röportajı Haynes Feldman 1998.

180. C^{14} tarihlerinin tutarlılığı: Haynes 1964.

180. 13.500 ve 12.900 yıl önce: Ben, Stuiver'in ve diğerlerinin ayarlamalarını kullandım, 1998 (http://depts.washington.edu./qil/datasets/intcal98.14.ctxt). Bu ayarlamalar esas olarak Fiedel'de (1999b:102) Clovis ve Folsom'a uygulandı. Onlara güvenilmez verilere dayandıkları suçlaması yöneltilmişti (Roosevelt, Douglas ve Brown 2002; Roosevelt 1997).

181. Beringia: Genel bir fiziki tarif için bkz. Fiedel 1992: 46-47. Biraz eski

---

* **Folsom:** New Mexico'da bir yerdir. Son buzul çağında Kuzey Amerika'da yaşadığına inanılan bir insan soyuna ait kalıntıların bulunduğu yerdir. (Ç.N.)

tarihli olsa da Fiedel'in kitabı hâlâ temel hususların en iyi açıklandığı kaynaktır.

181. Beringia böcekleri: Elias 2001; Elias ve diğerleri 1996; Alfimov ve Berman 2001; Colinvaux, 1996.

181. Isı yükselişi: Alley, 2000.

182. Buzdan arınmış koridor ve 1950'lerin araştırmaları: Örneğin Elson 1957.

182. "Buzdan arınmış" ve "700 yıl": Haynes 1964: 1412. Buzdan arınmış koridorun mümkün olabileceğini ilk açıklayan Johnston'dır, 1972: 22-25, 44-45. Bu kitabı bulmama yardımcı olan Josh d'Aluisio-Guerreri'ye şükran borçluyum.

182. 13.800-11.400 yıl önce: Faith ve Surovell, 2009.

183. Pleistosen döneminde yaşayan hayvan öyküleri: Anderson 1984; Kurten ve Anderson 1980.

183. "Zoolojik olarak yoksullaşmak": Wallace 1962 (cilt I): 149-150.

184. Martin'in aşırı kullanım tezi: Martin 1984, 1973 ("baştan aşağı üstün bir yırtıcı", "hızla kökünü kazıma" 972), 1967.

184. Başka kökünü kurutmalar: Wilson 1992: 244-253.

185. "Model tasviri": Fiedel 1992: 63-84. Tasvir, Easton'da özetlenmiştir ("cesur" 31), 1992.

186. Kuzeydoğu kıyısı somon savaşları: Wilkinson 2000. Söz konusu anlaşma dili (alma hakkı) üçüncü makalededir http://www.nwifc.wa.gov/tribes/treaties/tmedcreek.asp

188: Hrdlička, Larsen Körfezi'nde: Denny'nin öyküsü, Bray ve Killion derl. (1994) yazılarla uzatılabilir. Larsen Körfezi bir sıra dışılık değildi. 1902'de Hrdlička, Meksika'da Sonora'ya gitti; o sırada Yaqui Kızılderilileri Meksika ordusu ile savaşıyordu. Savaş meydanlarından birinde Hrdlička, erkek, kadın ve çocuk altmış dört yeni ölmüş Yaqui cesedi buldu. Kafalarını kesip Smithsonian'a götürdü (Hrdlička 1904: 65-66).

190. Ellisi vurulup düştü: Meltzer 1995: 22'de alıntılandı. "Clovis öncesi savlarının raf ömrü on yıldan biraz daha fazladır" diye yazan da Meltzer'di (aynı yerde).

190. "Clovis polisi" yeni Hrdlička: Yazarın röportajları, Meltzer, Haynes, Thomas Dillehay, Pringle 1999 (polis), Alzoszatai-Petheo 1986: 18 (yeni Hrdlička), Meltzer 1989: 478-79. 'Clovis ilktir' diyenlere, "Clovis mafyası" diye saldırıldı (Koppel 2003: 147-150). (Fiedel 2000: 42-43) askeri görevlilerin suçlamalara karşı ileri sürdükleri kanıtlar.

190. Sınırtaşı makalesi: Greenberg, Turner ve Zegura 1986 ("üçlü" 479, "biz ilgileniyoruz", "28 anahtar", "dişleri toplamak" 480, "geniş ölçüde tutulmuş" 484, "üç parçaya bölünme" 487).

190. California'nın dili: Mithun 1997 (on beş aile), Kroeber 1903 (beş aile).

190. 180 dil ailesi: 1986'daki eskinin dil durumunun kaba rakamı, sonradan eklenen son iki toplamdan elde edilmiştir. Campbell ve Mithun 1979 (62 aile Kuzey

Amerika'da) ve Loukokta 1968 (118 aile Güney ve Orta Amerika'da).

191. Üç göç belgesinin eleştirisi: Campbell 1986 ("ne bu", "olmalı" 488); Morrel 1990b ("sıfır"). Ayrıca bkz. Campbell 1988, Laughlin 1986.

191. Genetikçiler sorunu aradılar: Merriwether 2002'de tekrarlanmıştır.

192. Mitokondriyal DNA çoklu göçlere işaret eder: Schurr ve diğerleri 1990, Horai ve diğerleri 1993.

192. Wallace ve Neel'in zamanlama tahmini: Terroni ve diğerleri 1994.

193. Haplogrup A çalışması: Bonalto ve Bolzano 1997.

193. Kurucu grupları büyüklüğü: Schurr ve diğerleri 1990 (küçük mtDNA çeşitliliği, küçük grup) Ward ve diğerleri 1991 (çok çeşitlilik, büyük grup).

194. Çeşitli olası kaynaklar: Merriwether ve diğerleri 1996 (Moğolistan), Karafet ve diğerleri 1999 (Baykal Gölü), Terroni ve diğerleri 1991 (Doğu Asya), Lell 2002 (güney orta Sibirya ve Ohotsk Denizi, iki büyük göç).

194. "Yalnızca tek bir şey": Cann 2001: 1746.

194. Monte Verde: Meltzer 1997, Dillehay derl. 1989-97 (kazı tarihinin özeti cilt 23-24). Ayrıca bkz. Dillehay 2001, Gore 1997, Wilford 1998b, 1997b.

194. Tarihler: Dillehay derl. 1989-97 (cilt I): 18-19, 133-145. Özellikle tablo 6.1. Dillehay ayarlanmış radyokarbon tarihlerini kullanmıyor. Ben, Stuiver ve diğerleri 1998'in ayarlamasını kullandım.

Eğer tarihler doğru ise, Fiedel kıtaya yayılmanın 13.500 ile 14.100 yıl önce gerçekleştiğini söyler. (Fiedel, 2000, 50)

195. Düşmanlık: Röportajlar, Crewford, Dillehay, Fiedel, Metzer, Morell, 1990a:1

195. Monte Verde'ye kazı alanı ziyareti; Meltzer, 2009, 121-29, 1997. Adovasio ve Page, 2003, Bölüm 9 (Meltzer'e göre, kesin bir kayıt. [Röportaj, Meltzer]): Gibbons, 1997, Wilford, 1997b. ("top oyunu") Ayrıca bkz. Haynes, 1999.

195. Fiedel'in eleştirisi: Yazarın röportajları, Fiedel: Fiedel, 1999a ("hemen hemen her",1) Pringle, 1999. Ayrıca genel olarak bkz. Haynes, 2003.

195. Haynes'in kuşkuları: Haynes, 1999 ("daha fazla test etme")

196. Koridor eleştirileri: Levson ve Rutter, 1996, Burns, 1996, Catto, 1996; Jackson, Philips ve Little, 1999.

196. Koridor için kanıt yokluğu, Driver, 2001

196. Aşırı kullanım eleştirisi: Grayson ve Meltzer, 2003 ("yaşamı sürdürür" 590), 2009, 255-65

196. Clovis ilktir diyenler azınlıkta: Roosevelt, Douglas ve Brown, 2002. Kamuoyu ve akademik çevreler, Clovis'in en eski uygarlık olduğu tezine karşı çıkmaya başladılar." 159) Lynch, 2001 ("Bizim bazı..." 39; "ıslık çalmak", "politik doğruluk," 41)

197. Clovis öncesi ek kanıtları: Dillehay ve diğerleri, 2008, Waters ve diğerleri, 2001 (Texas) Ayrıca Kuzey Amerika'da, Clovis öncesine aday üç başka yer daha vardır: James Adovasio tarafından kazılan, Pennsylvania'daki Meadowcroft Rockshetter; Joseph McAvoy tarafından kazılan, Virginia'daki Cactus Hill ve Allan Goodyear tarafından kazılan Güney Carolina'daki Topper, bkz. Adovasio ve Page, 2003.

197. Kennewick İnsanı: Chatter, 2001, Thomas, 2001. Smithsonian arkeologu Dennis Stranford'un düşüncesine göre, Clovis kültürünün Avrupa bağlantısı, Pleistosen dönemi Fransa ve İspanya'sındaki Solutrean kültürüne dayanmaktadır. Solutrean mızrak uçları, Clovis mızrak uçlarına benzediğinden, Stanford onların Bering geçidinin, Atlantik versiyonu olan bir buz arkı üzerinden İrlanda'dan yola çıkıp Grönland üzerinden Kanada'nın kuzeydoğusuna çıktıkları tahmininde bulundu. Stanford'un Solutrean tezi, bilimsel dergilerde hiçbir zaman yayınlanmadı ancak *Newsweek* ve *New Yorker*'da şöyle bir değinildi. Solutrean kültürü uzmanları bu fikirleri aynı sıcaklıkta karşılamadılar (Stanford ve Bradley, 2002; Straus, 2000. Ayrıca bkz. Preston, 1997, Begley ve Murr, 1999).

197. Kanada'ya göktaşı çarpar: Kerr, 2010 ("Başarısız Olmak"); Meltzer, 2009, 55-58 Paquay ve diğerleri, 2009, Kennett ve diğerleri, 2009, Firestone ve diğerleri, 2007

198. Fladmark ve kıyı rotası: Fladmark, 1979 (daha eski yazılardaki göndermelere bkz.) Mason 1894 (eski tez) Easton, 1992; Koppel, 2003:68-74, Powledge, 1999, Hall, 1999.

198. "Hatta ilkel": Chandler'den aktarılmış, 2002.

198. Gübre fosili ve sualtındaki kafatası: Amador (kafatası), 2011; Dalton, 2009 (alet); Gilbert ve diğerleri, 2008 (gübre fosilleri). Gübre fosillerinin doğruluğu sıkı bir biçimde tartışıldı (örneğin bkz. 10 Temmuz, 2009 sayılı '*Science*' dergisi), aslında genel bir kabul gördüğü görülmektedir.

199. Avrupa'nın yeniden yerleşimi: Tolan-Smith, 1998; Rexoy, 1998. Buzul Çağı'ndan önce, Avrupa'nın kuzeyi belirli bir nüfusa sahipti fakat önceki ve sonraki sakinler arasında kültürel süreklilik yoktu.

6- Pamuk (veya hamsi balığı) ve Darı

201. "örülmüş" ikili: Nobuko Kajitani ve Masa Kinoshita'ya bana tekstil terminolojisi konusundaki yardımları için teşekkürlerimi sunuyorum.

202. Huaricanga kazısı: Yazarın röportajları, Haas, Creamer, Ruiz, Gerbert Asencios, Dan Corkill, Luis Huaman, Kit Nelson.

202. Norte Chico'nun keşfi: Harabeler hakkında ilk yazan Max Uhle'dir (1856-1944). Kendisi, "Güney Amerikan arkeolojisinin babası" diye tanınan bir Alman araştırmacıdır (Uhle, 1925). Uhle'nin yaşamı ve çalışmaları için, bkz. Menzel, 1977; Rowe, 1954.

204. Dünyanın en büyük binaları arasında: Huaricanga, Mısır piramitlerinden önce anıtsal denebilecek diğer yapıların yalnızca Sümer şehir devletlerinde olduğu zamanlarda inşa edilmiştir. Fakat o zamanlarda bile, arkeologların söyleyebildiği kadarıyla bunlar Huaricana piramitlerinden daha küçüktü. Avrasya'nın diğer temel kültür merkezleri olan İndüs Vadisi, Nil Deltası ve Çin'deki Shang ülkesinin o zamanlar kentleri bile yoktu. Daha sonra Mezopotamya zigguratları ve Mısır piramitleri, büyüklükte Peru tapınaklarını geçtiler.

204. McNeill kitabı: McNeill, 1967

204. Lise ders kitabı: Stearns, 1987 ("dört başlangıç merkezi" 16. Kızılderili tarihi 203-12). Diğer bazı tarihlerden daha iyidir: *Bir Dünya Tarihi* [A World History] Mazour ve People'ın yazdığı bu kitap Amerika kıtalarına yalnızca 5 sayfa ayırmıştır (281-286). R.J. Unstead'in *Dünya Tarihi* [History of the World] Kızılderililere üç buçuk sayfa ayırmıştır: "Diğer kültürler" bölümünde bir buçuk sayfa ve "Avrupalılar Amerika'da" bölümünde iki sayfa (Unstead, 1983:58-59, 200-202).

204. En önemli ürün olarak darı: 2001'de Pirinç rekoltesi 592 milyon ton; buğday rekoltesi 582 milyon ton iken darı rekoltesi 609 milyon tondu. FAO (Gıda ve Tarım Örgütü) veritabanı istatistikleri http://apps.fao.org/default.htm

205. Ürünlerin beşte üçü: Weatherford, 1988:204

205. Perulu toplumların kurucusu olarak Olmec'ler: Bu düşünce, 1920'lerde ve 1930'larda yaygındı. "Wells, 1920 [cilt 2]:189-190). Sonra gözden düşse de, en azından, 1960'lara dek tartışılması sürdü (Coe, 1962).

205. Dünyanın en eski kenti olarak Sümer: Orta Türkiye'deki ünlü Çatalhöyük ve Ürdün'daki 'Ain Ghazal' gibi bazı yoğun nüfuslu yerleşimler daha eskidir. Fakat arkeologlar bunların gerçek kentler olduğu kanısında değillerdir çünkü kamu mimarisi, güçlü bir toplumsal hiyerarşi ve işbölümüne ilişkin kanıtlar azdır (Balter, 1998, Simmons ve diğerleri, 1988).

205. Avrasya'da fikir alışverişi: Örnekler Teresi'den alınmıştır, 2002.

206. Pan Amerikan Otoyolu: Panama ve Kolombiya arasındaki yolsuz boşluk bir zamanlar hayli büyüktü, bugün ise 70 kilometreye kadar daraldı. Yine de yol o denli kötü ki Lonely Planet adlı rehber kitabı, Pan Amerikan otoyolunu "gerçek bir yol olmaktan çok, bir kavram" olarak tanımlıyor.

207. Atacama, Mars için bir model: Navallo-Gonzáles ve diğerleri, 2003

207. Pizarro'nun kılavuzunun öğüdü: Thomson'da alıntılanmış, 2003:139

208. Eski Kızılderililerin kıyıya gittikleri muhtemel yollar: Arriaza, 2001

208. İki *Science* dergisi raporu: Sandweiss ve diğerleri, 1998: Keefer ve diğerleri, 1998 de France ve diğerleri, 2001. Ayrıca bkz. Pringle, 1998b. Wilford, 1998a.

208. Değişik eski uyarlamalar: Güzel bir özet Moseley'de vardır; 2001:91-100

208. Mumyaların ilk bulunuşu: Max Uhle aynı mumyaları bulmuş fakat kazıyı daha ileri götürmemiştir. (Uhle, 1917) Peru Papalık Katolik Üniversitesi kütüphanecilerine benim için bu makalenin peşini bırakmamalarından ötürü

teşekkür ederim.

208. Chinchorro diyeti: Aufderheide ve Allison, 1995. Joshua D'Aluisio-Guerreri'ye bu makaleyi elde etmeme yardımcı olduğu için teşekkür ederim.

208. Chinchorro mumyaları: Arriaza, 1995 (bul. 1983, bölüm 2); Allison, 1985, Pringle, 1988a.

208. Çocuk mumyalarda anemi: Focacci ve Chacón, 1989.

208. Tenya yumurtaları: Reinhard ve Urban, 2003

209. Norte Chico'nun ithalatı: Yazarın röportajları, Haas, Creamer, Ruiz, Mike Moseley, Haas ve Creamer, 2004 ("Kazı yerleri alanları" 36); Haas, Creamer ve Ruiz, 2004.

211. Aspero: Willey ve Corbett, 1954 ("tepecikler" 254); Moseley ve Willey, 1973 ("eğer sıkıntılı ise mükemmel", "tapınak tipi" 455); Feldman, 1985, 1980:246 (daha eski tarihleri reddetmek) Haas, Creamer ve Ruiz'den alıntılanmış, 2004.

211. Caral: Shady Solis, Haas ve Creamer, 2001; derl. Shady Solis ve Leyva, 2003; Shady Solis kişisel yorum. Ayrıca bkz. Pringle, 2001; Sandweiss ve Moseley, 2001; Fountain, 2001; Bower, 2001; Ross, 2002.

211. Diğer Norte Chico yerlerini tarihlendirme: Haas, Creamer, Ruiz, 2004

213. Mısır: Tarihler ve boyutlar için Algaze (1993) ve Spence'e (2000) başvurdum (Büyük Khuflu Piramidi'nin inşasının başladığı tarih olarak MÖ 2485-2475'i verir).

213. Hükümetin keşfi: Yazarın röportajları, Haas, Petersen; Haas, Creamer ve Ruiz, 2004

215. Pamuğun evcilleştirilmesi: Sauer, 1993.

215. Avrupa ve Andlar'da pamuk: Braudel, 1981-84 (cilt 1): 325-327; (cilt 2):178-80 (yasaklar, fahişeler), 312-313; Murra, 1964.

216. MFAC varsayımları: Moseley, 2005, 1975b. Bkz. Wilson'daki eleştiriler, 1981, Raymond, 1981.

218. İş grupları ve müzik: Yazarın röportajları, Haas, Creamer, Shady Solis, 2003a, 2003b.

218. Champ de Mars: Schama, 1989:504-509.

218. Eski Değnekli Tanrı: Yazarın röportajları, Creamer; Makawski, kişisel yorum; Haas ve Creamer ve Ruiz, 2003; Spotts, 2003, Makawski, 2005.

219. Diğer kıyı kazı alanları ve kültürün tahribi: Chu ve diğerleri, 2008; Sandweiss ve diğerleri, 2010, 2009 (Caral'ın tahribi).

220. Temel olarak Norte Chico: Geçmişte antropologlar bazen Perulu toplumları da *Andino* terimiyle tanımlamışlardır. Bu toplumları, kendine özgü niteliklerin zaman içinde biçimlendirdiği varlıklar olarak nitelendirmişlerdir. Ben başka bir şeyi tartışıyorum; sorunlarını belirli yollarla çözen insanlar önlerine yeni

sorunlar çıktığında onları da çözmek için daha önce başvurdukları yöntemleri uygulayacaklardır.

220. Tütünün evcilleştirilmesi, Winter, 2000.

221. Itanoni tanımı, planları, tarihi: Yazarın röportajları, Remirez Leyva.

221. Itanoni'nin benzersizliği: Küçük tortiya'cılar devlet destekli endüstriyel üretim yapan Maseca adlı şirketin tehdidi altında olsa da (ki bu şirket darı ve tortiya üretimi konusunda tekel konumundadır) Meksika kırsalında hâlâ inatla varlıklarını sürdürmeye çalışmaktadırlar. Onlardan farklı olarak Itanoni'de, her biri farklı bir yöresel üretici tarafından yapılan sekiz değişik tortiya çeşidinin satıldığı butik bir üretim tarzı vardır. Aradaki fark, İtalyan köylerindeki kafelerde litrelerce etiketsiz yöresel şarap satılan dükkanlarla *enoteca* denen ve bölgede üretilerek markası özenle belirtilmiş şarapları satan küçük dükkanlar arasındaki farka benzer.

223. İlk tahıl olarak akdarı: Callen, 1967.

223. Tahılların genetik benzerliği: Gale ve Devos, 1998.

223. Yabani tahılların verimliliği: Zohary, 1972; Harlan ve Zohary, 1966.

224. Teosinte: Yazarın röportajı, Wilkes; Wilkes, 1972, 1967 (Çalışmalarının kopyalarını bana verdiği için Dr. Wilkes'e müteşekkirim); Crosby, 2003b:171 (besin değeri).

224. Buğday ve arpayı bozmayan mutasyon: Zohary ve Hopf, 2000:29-30, 59-60; Hilman ve Davies, 1990.

224. Genel darı tarihi: Warman, 2003; Anon, 1982 ("evcilleştirilmemiş" 5).

224. Eski Kızılderili tarımının gelişmesi ve MacNeish'in çalışması: MacNeish, 1967, 1964; Flannery ve Marcus, 2002. MacNeish, 2001'de öldü.

225. Darının kökenleri üzerine uzun tartışma: Kahn, 1985:3-82; Galinat, 1992.

225. Mangelsdorf kuramı: Mangelsdorf, MacNeish ve Galinat, 1964. Mangelsdorf ilk olarak soyu tükenen yabani ata kuramını öne sürdü, Mangelsdorf ve Reeves, 1939. Bu belgenin bir kopyasını bana verdiği için Dr. Wilkes'e şükran borçluyum. Ayrıca bkz. Mangelsdorf, 1986.

225. Beadle'ın kuramı: Beadle, 1939

225. İğneli, kınayıcı mektuplar: Örneğin Beadle ile diğer bir başka Nobel ödüllü biyolog Barbara McClintock arasındaki atışmalar, 1972 (McClintock Yazıları, "Güney Amerika'da Darının Kökenlerini Aramak, 1957-1981: Belgeler." 22 Ocak – 24 Şubat mektupları. http://profiles.nlm.nih.gov./L.L/Views/Exhibit/documents/origins.html).

225. İltis kuramı: Iltis, 1983

225. Teosinte-gama otu* kuramı ve eleştiriler: Eubanks, 2001b (McClintock

---

* **Teosinte:** Sözcük anlamı olarak kutsal darı demektir. Meksika ve Orta Amerika'ya özgü mevsimlik, uzun, kalın bir ottur ve hayvan otlatmak için de dünyanın çeşitli yerlerinde ekilir. Teosinte-

alıntıları, 509), 1997. Bennetzen ve diğerleri, 2001

226. Teosinte mutasyonları: Bu üç mutasyonun gelişimi. Jaenicke-Depres,'te açıklanmıştır, 2003. Genleri keşfedenlere yapılan göndermeler için bkz.

226. On yılda darı: Eyre-Walker ve diğerleri, 1998. Ekibin argümanı esas itibarıyla, üreticilerin çiftleştirme işlemini modern üreticiler gibi sistematik şekilde yapabilmeleri halinde en doğru teosinte çeşitlerinden, on yıl içinde darı yaratmalarının mümkün olabileceğidir. Gerçek gelişmenin daha uzun sürdüğü varsayılıyor.

226. Darıyı geliştirmenin yeri ve zamanlaması: MacNeish eski darı koçanlarını yeni aletlerle incelediğinde onların MÖ 3500'lere dayandığına karar verdi. (Famsworth ve diğerleri, 1985) araştırmacılar Oaxaca yakınlarındaki eski darı koçanlarını aynı biçimde art arda inceleyerek bu tarihleri MÖ 4200'lere çektiler (Piperno ve Plannery, 2001, Benz, 2001). Her iki yerde de tümüyle evcilleştirilmiş darı bulundu (Benz ve Iltis, 1990). Pope ve diğerleri nemli bir körfez kıyısındaki kazı yerinde MÖ 5100'lere dayanan teosinte çiçek tozu taneleri buldu ancak teosinte o yörenin yerli bitkisi değildi, dolayısıyla bu da onun dağlık bölgelerden geldiğine işaret ediyordu. MÖ 4000'lere gelindiğinde modern darı çiçektozlarına egemen olmuştu (Eubanks, 2001a; MacNeish ve Eubanks, 2000; Pope ve diğerleri, 2001).

226. "Tartışılır biçimde insanın": Federoff, 2003.

226. Darının çeşitliliği: Doebley, Goodman ve Stuber, 1998. Çeşitliliğin nedeni ata türlerin aşırı çeşitliliğe sahip olmasıydı (Eyre-Walker ve diğerleri, 1998).

227. Aragon Cuevas araştırması: Yazarın röportajları, Aragon Cuevas. Yöreye özgü tür sayısı çalışmadan çalışmaya değişir çünkü kapsamı açıkça tarif edilmemiştir. Çoğunlukla Latin Amerika'da iki yüzden fazla türün olduğu öne sürülür (Örneğin Wellhaussen ve diğerleri, 1957, 1952).

227. Beş bin üretici: Yazarın röportajları, Wilkes. Bu, arazide geniş deneyimi olan ünlü bir araştırmacının bir tahminidir.

228. Chamula istatistikleri: Anon derl., 1998a. Veriler, 1991'dendir, yani sayım sonuçlarının elimize geçtiği en son yıldır.

228. Perales'in çalışması: Yazarın röportajları, Perales.

228. *Milpa*: Ben burada bir idealin Mezoamerikan türünü tarif ediyorum. *Milpa* tarzı tarım Güney Amerika'nın çoğunda yapılmaktadır, darı yerine patatese ve manyoka odaklanılmıştır. Mezoamerika'da bile gerçek *milpa*ların çoğu çiftçilerin pazar için darı ürettiği tarlalardan başka bir şey değildi. Kendi için üreten *milpa*larda daha fazla çeşitlilik vardı. *Milpa* tarımı çoğunlukla Wilkes'e göre yanlış olan "yer aç-ve-yak" yöntemiyle eşdeğer tanımlanıyordu, burada çiftçiler küçük arazileri kısa süreliğine temizliyor, sonra da nadasa bırakıyordu. (Örneğin, aksi takdirde yararlı olan Ewell ve Sands, 1987). 'Yer aç-ve-yak' genelde modern bir yeniliktir (bkz. bölüm 9). *Milpa*nın güzel bir tarifi Wilken'de, bulunmaktadır, 1987. Klasik eski bir çalışma da Cook'unkidir, 1921.

gamo otu da hayvan otlatma bitkisi anlamına gelir. (Ç.N.)

229. Yeşil Devrim ve *milpa*: Yazarın röportajları, Denevan, Hallberg, Perales, Wilkes (en başarılı) James Boyce; Mann, 2004.

230. Yabani buğday ve arpa bolluğu, Harlan ve Zohary, 1966 ("kilometrekare") "binlerceden daha fazla", 1078)

231. "anahtar": Coe, 1968:26

231. Kirkby'nin tahmini. Kirkby, 1973.

231. Darı tasvirciliği: Fields, 1994

232. Avrupa'da darı

232. Avrupa'da Pelagra (Vitaminsizlik hastalığı), Goethe: Roe, 1973, McCollum, 1957, 302; Goethe, 1962, 33-34; Warman, 2003:132-150.

232. Darı ve kölelik: Yazarın röportajları, Crosby; Crosby, 2003b:186-188, 1994:24; Warman, 2003:60-65.

233. Oaxaca verisi: derl. Anon, 1998b:532-568. Veri, sonuçları elimizde olan ve en son sayım yapılan, 1991 yılına aittir.

233. Oaxaca'daki Yeşil Devrim darısının tahmini verimliliği: Yazarın röportajları, Aragon Cuevas, James Boyce. Bu tahmin, aşağı yukarı Ackerman ve diğerleri. (2002:36) tarafından da teyit edilmiş olup "geliştirilmiş türlerdeki %1'lik bir artışı genellikle 0,037 ton/hektarlık* bir verim artışı izledi." Böyle yüzde yüzlük bir artış, 3,7 ton/ha'lık bir sıçrayışla sonuçlanıyordu.

233. Oaxaca'da yöreye uygun darının ekonomik sorunları: Yazarın röportajları, Aragon Cuevas, Bellon, Boyce, Hallberg, Ramirez Leyva, Wilkes.

7- Yazı, Tekerlekler ve Kova Ekipleri

235. Stirling'in tarihli dikilitaşı bulması: Stirling, 1939 ("dizler", "telaşlı" 213), 1940a; Coe, 1976b. Stirling'in konumunda daha önce amatör "kalıntı avcıları"nın belalısı William Henry Holmes bulunuyordu. *National Geographic* dergisindeki makalesinde Stirling'in ilk devasa başı 1858'de bulduğunu söyler, diğerleri 1862'de bulunmuştur. (Bernal, 1969:29) Yanlış anlaşılan eski bir Mezoamerika takvimi esas alındığından, daha önce verilen tarihlerin doğru olmadığını öne süren Stirling, dikilitaşın şimdi sanıldığından daha eski olduğuna inanmaktadır. Ben ise modern tarihi kullandım. Henüz karbon testi icat edilmediğinden, Maya'ların ortaya çıkış tarihi konusunda da yanılmıştı. Yine de Olmec'ler konusunda yanılmasında kusuru yoktu.

236. İkinci Veracruz yolculuğu, Olmec'ler hakkında ilk makale, Stirling, 1940b. ("tasarlanmış", "keneler" 312, "temel uygarlık" 333, "gizemli" 334).

237. Olmec'ler: Coe, neredeyse bir kitap genişliğindeki yorumlar arasında,

* 1 hektar=10.000 metrekare. (E.N.)

1996 (özellikle Olmec sanatına ilişkin örnekleri değerlidir.); Pina Chan, 1989 ve Bernal, 1969 (1968) yer alır; sonuncusu yaşına karşın hâlâ yararlıdır. Tümü "ana kültür" kavramını benimsemiştir.

237. "anlaşılmaz insanlar". Baird ve diğerleri, 2009:24: Benzer dil, *Eyewitness Seyahat Rehberi: Meksika*'da da bulunabilir (New York: Dorling Kindersley, 2003) 254. Bu tanımlamalar popüler basında yaygındır. (Örneğin Stuart, 1993a ["Olmec'ler; Maya ve Aztek'ler dahil, kendinden sonra gelen tüm uygarlıkların bir çeşit "ana kültür"ünü temsil ediyordu." 92]; Lemonick, 1996. [Maya'dan 1500 yıl önce... gizemli Olmec halkı Mezoamerika'nın ilk büyük kültürünü inşa ediyordu." 56]

238. Olmec'lerin ansızın ortaya çıkışı: Bazı araştırmacılar, Olmec toplumunun doğuşunu Pasifik kıyısından gelen göçlerin tetiklediği varsayımında bulundular fakat Veracruz'da yapılan yakın dönem seramik araştırmaları bu düşüncenin üstüne gölge düşürdü. (Arnold, 2003)

238. "Değişim miktarı": Meggers, 1975:17.

238: "Şimdi az şüphe var": Coe, 1994:62.

239: Kötü isim: Bernal, 1969:11-12. Aslında isim benim belirttiğimden bile daha kötüdür. "Olmec" adı bir halkı işaret etmez; kentleri ile başlayıp biten politik bir olayı simgeler. Bu kentlerin insanları hâlâ çevremizde olabilir fakat başka bir adla anılıyorlardır.

239. Mexe Zoquean: Campbell ve Kaufman, 1976.

239. Olmec kauçuğu: Hosler, Burkett ve Tarkanian, 1999. Radrigues ve Ortiz, 1994.

240. MÖ 1800: Rust ve Sharer, 1988.

240. San Lorenzo: Coe ve Diehl, 1980: derl. Cypers, 1997.

240. Olmec teolojisi (ilahiyatı) Reilly, 1994.

240. Tahtlar, kafatasına dönüştürülüyor: Porter, 1989.

240. Afrika-Olmec ve Shang-Olmec bağlantısı: Afrika-Olmec bağlantısı için bkz. Barton, 2001; Winters, 1979; Van Sertima, 1976. Van Sertima'nın iddialarına, Haslip-Viera, Ortiz de Montellano ve Barbour'da karşı çıkıldı, 1997. Shang-Olmec bağlantısı için bkz. Xu, 1996; Meggers, 1975; Ekholm, 1969. Mike Xu'ya, elyazmalarının bir kopyasını yolladığı için teşekkür ederim. Meggers, Grove tarafından 1977'de eleştirilmiş ve 1977'de yanıtlamıştı.

241. Olmec'lerin cenin kafatasları ve patolojik (hastalıklı) durumlar: Tate ve Bandersky, 1999. Dávalos Hurtade Ortiz de Zárate, 1953. Bancroft Kütüphanesi çalışanlarına, bana ikinci makaleyi bulabilmek için katlandıkları sıkıntılar dolayısıyla teşekkür ederim.

241. Olmec'lerin görünüşleri: Bernal, 1969, 76-79.

241. Aynalar: Heizer ve Gullberg, 1981.

242. Kafataslarının imhası: Grove, 1981.

242. "yalnızca oluşturmadı", "modeli hazırladı": Bernal, 1969; 188. Bu görüşün, iyi tartışılmış modern uyarlaması Diehl'dedir, 2005.

242. La Venta: Rust ve Sharer, 1988. Kısa ve öz bir açıklama, Bernal'dedir, 1969; 35-43.

243. Mezomerika'da rekabetçi karşılıklı etkileşim: Flannery ve Marcus, 2000 ("Havza'daki kabileler" 33). Joyce Marcus'a, beni bu fikirler arasında gezdirdiği için teşekkür ederim.

244. Zapotec'lerin yükselişi: Blanton ve diğerleri, 1999. Marcus ve Flannery, 1996. Flannery ve Marcus, 2003 ("gerçekte yerleştirilmişti", 11802; radyokarbon tarihleri, 11804); Spencer, 2003

245. En eski yazı: Marcus kişisel görüşme, (MÖ 750), 1976 (kabartma ve çeviri); Flannery ve Marcus, 2003. Ayrıca bkz. Serrano, 2002. Tapınak oymalarını ilk "güvenilir" tarihli yazıt olarak nitelendirmemin sebebi, ilk yazılı metnin başlığı için iki aday daha olsa da bunların arkeolojik içeriğinin her ikisinin de kesin tarihlendirilmesi yapılamadığından, bilinememesidir. Her ikisi de, bugünkü Mexico City'nin kuzeyindeki Tlatilco kültüründen gelmektedir ve MÖ 1000 civarlarında yapılmış olabilirler. Bir mühür Olmec yazısını andıran üç kabartma taşır. Diğeri, gerçek bir sırdır, günümüze dek gelmiş başka bir örneği olmayan el yazısı benzeri harfler taşıyordu. En eski Olmec yazısına üçüncü bir aday daha vardır. 1990'larda Florida Üniversitesi'nden Mary Pohl başkanlığında bir ekip, La Venta'nın üç kilometre uzağında silindir biçimde yeşil taştan bir mühür buldu. MÖ 650'lere dayanan mühür üstünde, resimli çocuk kitaplarındaki gibi ağzından konuşma balonu çıkan bir kuş olan bir yarı kabartma vardı. Pohl ve iki meslektaşı balonun içindeki kabartma işaretlerini 3 Ajaw tarihli Mayaca oymaların habercisi olarak tanımladı. (Pohl, Pope ve von Naggy, 2002; Stokstad, 2002). Bu tanımlama tartışmalıdır. "Metin Mayaca olamazdı" diyorlar çünkü Maya uygarlığı gerçek anlamda birkaç yüzyıl sonra kuruldu. Olmecçe de olamazdı; çünkü diğer Olmec metinleri Maya oymalarıyla ilgili gibi gözükmüyordu. Albany'deki New York Eyalet Üniversitesi'nden dilbilimci ve antropolog John Justeson Olmec metinlerini çözmüştü; şöyle diyor: "Çoğu kişi, yeşil taştaki kabartma işaretlerini makul bir yazı olarak kabul etse de, Pohl'un ekibinin seramiğin üstündekini, takvimde bir ayin tarihi olarak okuması pek az kişi tarafından kabul edilir (yazara gönderilen e-posta).

246. Inanna tapınağı örneği: Urton, 2003, 15-16.

274. Sayı olarak sıfır: Teresi, 2002:79-87 (GPA örneği, 80)

248. Randevu denemesi: Örneğin *Olmec Dünyası*'nda (The Olmec World), Bernal hiçbir zaman sıfırı Olmec'lerin doğrudan icat ettiğini söylemez. O yalnızca Uzun Sayımı tarif edip, "sıfır bilgisine sahip olduklarını" kasteder (Bernal, 1969:114).

250. Bir düzineden fazla yazı sistemi: Coe, 1976a:110. Coe on üç tarzı sıralar fakat bunlara Olmec tarzını ve Tlatilco mühürlerinin üstünde olanları dahil etmemiştir.

250. Deşifre edilmiş Olmec dikilitaşı: Stuart, 1993a, 1993b; Justeson ve Kaufman, 1993; 1997, 2001 (Chiapas kırık çömlek parçası çevirisi, 286).

251. Monte Alban tartışması: Formülasyonu Zeitlin'den ödünç aldım, 1990. Bazıları bu sorunu çözümleyecek yeteri kadar veri olmadığını öne sürerler. (O'Brien ve Lewarch, 1992).

251. Yığınlar halinde katledilen düşmanlar. Marcus, 1983:106-108; 355-360.

251. Tilcajete ile çatışma: Spencer ve Redmond, 2001.

252. Nudzahui evlilik politikaları: Spores, 1974

253. 8 Geyiğin öyküsü: Pohl, 2003; Byland ve Pohl, 1994:119-160, 241-244; Caso, 1977-79 (cilt 1):69-83, (cilt 2):169-184:Smith, 1962; Clark, 1912.

255. Tekerlekli oyuncaklar: Stirling, 1940b:310-311, 314; Charnay, 1967: 178-186.

256. Mısır ve tekerlek; Wright, 2005:46.

257. Kulaklı saban: Temple, 1998 ("son derece etkisiz", 16). Beni bu kitaba ve örneğe yönlendiren Dick Teresi'ye teşekkür ederim ("sanki Henry Ford gibi: Teresi'den yazara e-posta).

257. Teknoloji ile sosyal gelişmişlik arasındaki ilişki eksikliği: Bu hususu tümüyle Webster'dan aldım, 2002:77. Ayrıca bkz. Ihde, 2000.

259. Osmore Vadisi coğrafyası: Mike Moseley ve Susan DeFrance'a bana bu alanda rehberlik ettikleri ve Patrick Ryan Williams ve Donna Nash'e de bana Moquegua ve Cerro Baul'u gösterdikleri için müteşekkirim.

259. Wari ve Tiwanaku: Özlü bir bakış açısı La Lone'dedir, 2000. Şaşırtıcı olan, Wari hakkında yazılanların az oluşudur. Bu konudaki son birkaç çalışma arasında McEwan ve diğerleri (1991) ve Schreiber (1992) vardır. Tiwanaku hakkında son zamanlarda en çok alıntı yapılan çalışmalar Kolata (1993) ve Kolata'nın 1996-2003 arası derledikleridir. William Isbell, bu iki ismin eş zamanlı olarak kentlere, devletlere ve dinlere atıfta bulunduğuna işaret eder. Tiahuanaco ve Huari gibi İspanyolca adlar fiziki kalıntılar ve harabeler için kullanılırken, Aymara ve Runa Simi dillerindeki yazılışlar olan "Tiwanaku" ve "Wari"nin bu devletlerin politik ve kültürel biçimleri için kullanılmasını önerir.

259. 6. yüzyıl iklim felâketi: Fagan, 1999:Bölüm 7. Asıl kurbanlar MS 100'den sonra kuzey kıyılarında dört yüz elli kilometrekarelik kıyı şeridinde yaşayıp gelişen Moche'lerdi. Kuraklık, Moche toplumunu krize soktu. El Niño yağmurlarının yol açtığı seller tüm köyleri ve kanal sistemlerini yok etti. El Niño aynı zamanda okyanusların akıntı düzenini de değiştirerek alüvyonların kıyılarda birikmesine yol açtı. Bunlar hızla And'lara doğru esen rüzgârların oluşturduğu kum tepeciklerine dönüşüp çiftlik arazilerini tehdit etmeye başladı. Moche'ler yeni bir toplumsal örgütlenmeye gitmeye çalıştı fakat başarılı olamadı.

260. Patatesin avantajları ve darı ile olan karşılaştırma: McNeil 1991, Murra 1960.

261. Wari dini: Şurası vurgulanmalıdır ki yaygın Değnekli Tanrı tasviri; her kültürde tanrı kavramının aynı anlama geldiğini göstermez (Makowski, 2001).

261. Teraslandırma, ekilebilir toprak, terk etme: Perulu ekolojist Luis Masson'un hesaplarına göre And Dağlarının batı bölümündeki 1,2 ilâ 1,4 milyon hektarlık arazinin yüzde yetmiş beşi şu anda terk edilmiş durumdadır. (kişisel görüşme Denevan'dan alıntılanmıştır, 2001:171-173); Cobo 1990:213 ("merdiven katları"); Moseley 2001:230-238 ("patent alma ve pazarlama" 233; iklim felaketlerine karşın zenginleşen Wari, 232).

261. Isbell-Vranich makalesi: Isbell ve Vranich, 2004 ("tekrarlı" 170)

262. Cerro Baúl'da, Wari ve Tiwanaku: Röportajlar, DeFrance, Moseley, Nash, Wiliams; Williams, Isla ve Nash, 2001.

264. Geertz'in dört devleti: Geertz, 1980:121-122.

264. Chiripa: Chiripa üstüne son temel çalışma, Hastorf'tan alıntılanmıştır, 1999'. Stanish özettir, 2003:115-117.

265. Pukara: Stanish, 2003:138-148, 156-160, 283-284. Stanish MS 100 civarında başlayan kuraklığın Pukara'nın çöküşüne neden olduğunu belirtir (157). Kuraklık meydana gelmemiş de olabilir; meydana geldiği fikri Titicaca Gölü dibinde birikmiş çökeltilerden çıkarılmaktadır (Abbott ve diğerleri, 1997). Fakat yazarın işaret ettiği gibi, göl çökeltisi verileri daha önceki buz nüvesi çalışmaları ile çelişir; buna ek olarak tortu birikim süreçleri yeteri kadar anlaşılamadığından, varsayılan kurak dönemlerin ne zaman başlayıp bittiğini kestirmek ek mümkün değildir.

265. Tiwanaku'nun yükselişi: Stanish 2003:bölüm 8, 2001.

265. Yağmacı devlet olarak Tiwanaku: Kolata, 1993:81-86, 343-352. ("yağmacı" 243; "düşük maliyet" 245)

265. Akapana: Röportajlar; Nicole Couture, Michael Moseley, Alexi Vranich; yazarın ziyareti; Cieza de León, 1959:282 ("insan eleri nasıl"); Kolata 1993:103-129. Wendell Bennett, 1930'larda Akapana'da kazı yaptı. Fakat Tiwanaku'daki ilk büyük kazılar, genelde 1960'lara dek yapılmadı; ta ki Bolivya Ulusal Arkeoloji Enstitüsü'ndeki araştırmacıların çalışmaları Carlos Ponce Sanginés yönetiminde başlayana dek... Ponce'un çalışması şimşekleri üstüne çekti çünkü elindeki verilerin küçük bir bölümünü yayınlamıştı ve Tiwanaku'nun sınırlarını kesin olmayan çizgilerle "yeniden belirlemişti". 1980'lerde Chicago Üniversitesi'nden Alan Kolata yönetiminde büyük bir ekip kent ve çevresine ilişkin ilk kapsamlı çalışmayı yaptı.

266. Kalasaya ve Güneş Geçidi: Yazarın röportajları, Couture, Vranich, Kolata, 1993:143-149.

267. Isbell-Vranich'in kente bakışları: Isbell ve Vranich, 2004.

267. Piyasanın olmaması: Kolata, 1993:172-176 ("bir kent...idi", "sembolik olarak" 173)

269. Vranich'in Tiwanaku resmi: Röportajlar, Vranich, 2001; Vranich ve diğer-

leri, 2001, 150-152; Isbell ve Vranich, 2004.

270. Cerro Baúl'un son günleri: Röportajlar, De France, Moseley, Nash, Williams; Moseley ve diğerleri 2005, ("muhtemelen ... idi", "sonra" 17268).

270. Chimor tarihi: Sakai, 1998; Moseley ve Cordy-Collins'in derledikleri, 1990.

271. Chimor'da sulama ve kanallar: Denevan, 2001:152-157. Bazı bilim insanları bu tepecikleri tektonik hareketlere bağlarlar. Denevan, bu düzenli yükseklik farklılıklarını yer hareketlerine bağlamanın zor olduğunu belirtir (156).

271. Chan Chan'ın planı: Shimada, 2000: özellikle 102; Moseley, 1975a.

272. Chimor'un düşüşü ve Qhapaq Yupanki'nin idamı: Sermiento de Gamboa, 2000:102-103,

Rowe, 1946:206.

273. Chimor ve Thupa Inka: Rostrowski de Diez Conseco, 1999:72-73, 77-79; Sarmiento de Gamboa, 2000:102-103; 112-115.

275. Nazca çizgileri: Benim görmediğim orijinal rapor Mejía Xesspe'dır, 1940. Von Däniken'in savları, pek çok başlığın altında bulunur, Von Däniken, 1969, 1998. Takvimsel ve astronomik kuramlar bilinçli olarak (bana göre) Morrison ve Hawkins'te, (1978) yer almamıştır. Şu anki jeoloji ve su tezlerinin, bildiğim en iyi açıklaması Aveni'dedir, 2000. Değişik bir açıklama için bkz. Proulx, Johnson ve Mabee, 2001.

275. Moche: Bawden, 1996; Uceda ve Mujica derlemesi, 1993. Moche'deki araştırma, büyük ölçüde 1987'de Sipan'da, pek el değmemiş sanat eserleriyle dolu mezarların bulunmasıyla tetiklenmiştir. (Perulu arkeolog Walter Alva'nın kazı alanındaki sanat eserlerini yağmacılardan kurtarmak için gösterdiği çabaların kayıtları Kirkpatrick (1992) ve Atwood'da (2004) bulunmaktadır.) Sipan'dan itibaren Moche'ler üzerine pek çok araştırma onların sanatına odaklanmıştır. Böyle olması kaliteleri nedeniyle anlaşılabilirdir (örn. Alva ve Donnan, 1993).

276. Chavin de Huantar: Yazarın ziyareti; Burger, 1992, Lumbreras, Gonzáles ve Lietaer, 1976 ("gürleme sesleri"); Lumbreras, 1989; Rowe, 1967.

8- Amerikan Yapımı

277. Chak Tok Ich'aak'ın yaşamı ve ölümü: Stuart, 2000; Schele ve Mathews, 1998:75-79; Martin ve Grube, 2000:28-29. (Resim, 28'de yeniden yapıldı, "suya girdi" 29); Harrison, 1999:71-81. Ayrıca bkz. Stone, 1989.

279. Bu dört kent, Palenque (Martin ve Grube, 2000:156) La Sufricaya (Estrada-Bell, 2002), El Peru ve Uaxactun (Martin ve Grube, 2000:28-29).

280. "Söylenecek bir şey yok." Webster, 2002:7.

281. Yıkılışın başka bir şeye benzememesi: Röportajlar ve e-posta, Turner; Tur-

ner, 1990.

281. Morley'nin kuramı: Morley, 1946:262. Ekolojik aşırı kullanım kuramının en eski versiyonu bildiğim kadarıyla Cooke'a aittir, 1931. Cooke, tarımın aşırı genişlemesinin erozyona neden olup Maya göletlerini doldurduğunu öne sürdü.

281. Pollen'in çalışmaları: Vaughan, Deevey ve Garett-Jones, 1985, Deevey ve diğerleri, 1979.

281. Çevresel bozulma, ormansızlaşma, seller: Binford ve diğerleri, 1987; Abrams ve Rue, 1988; Woods, 2003. Makalesinin bir kopyasını gönderdiği için Prof. Woods'a teşekkür ederim.

281. Kuraklık: Curtis ve Hodell, 1996. ("Bulgularımız kuraklık dönemleri ile klasik Maya uygarlığının kültürel kopuklukları arasında güçlü bir ilişki olduğuna işaret ediyor" 46). Ayrıca bkz. Hodell, Curtis ve Brenner, 1995.

281. Yeşil öykü: Bkz. örn. Catton, 1982; Lowe, 1985; Lutz, 2000 (Dünya nüfusunun hızlı artışından kaygı duyan çevreciler, Maya'ların yıkılışını, sürekli olarak bir bölgenin nüfus artışı o bölgenin nüfusu taşıyabilme kapasitesinin üstüne çıktığında olacaklara örnek gösterirler." vii); Ponting, 1991 ("Bir toplumun yok oluşuna yol açan çevresel çöküşün en bariz örneği Maya'lardır" 78); Diamond, 2004:157-177; Wright, 2005; 94-106 (Maya'ların çöküşü "Uygarlıkların çoğunlukla "piramit" satış planları gibi hareket ettiğini, büyüdükçe zenginleştiklerini" gösterir, 83). Maya'ların çöküşü (Cahokia gibi daha sonra ele alacağım) Avrupa'ya bağlı değildi.

281. "...yapabiliyorlardı", "çağdaştırlar": Ponting, 1991:83, 1990:33.

282. Ruhani kitap örnekleri: Grim, 2001; Berkes, 1999; McGaa, 1999, Dunning, 1992.

282. Beş Büyük Değer: Reiten'den türetilmiştir,1995. New Mexico'daki Kızılderili İşleri Bürosu yöneticisi Reiten hazırladığı listeyi Oakland Eyalet Üniversitesi'nden Tony Sanchez'e verdi, o da bunu Lakota'lardan tüm Kızılderililere kadar uygulanabilecek değerleri genişletmek için değiştirmiştir, zımni olarak tüm yerli halkların aynı biçimde düşündüklerini söyleyip onların kültürel ve entelektüel çeşitliliğini inkâr etmiştir. Değiştirilmiş şeklini Dr. Sanchez'den aktardım. (Sanchez, 2001:420-421)

283. Van der Donck: Sharto, 2004; Van der Donck, 1841 ("tümü doğal olarak özgür" 207; "Yorumlarlar" 210; "Ormanlar, ovalar ve çayırlar" 150-151; "birkaç yüz kilometre" 138)

284. "Ne ateş ama": Van der Donck, 1993:n.p. ("Ormanın, ülkenin doğal üretimleri ve meyveleri") Ben bu çeviriyi daha kolay hatırlanacağı için kullandım.

284. Ateşin doğal rolüne ilişkin sıradaki tartışma: Mann ve Plummer, 1995:89-92; St. Helens Dağı, yazarın ziyaretlerinden.

284. Değişmez düzende olmayan doğa: Botkin, 1990; Pickett ve Thompson, 1978.

285. Ateşin ekolojik rolü: Wright ve Heinselman, 1979; Komarek, 1965 ("Dünya" 204).

285. Ateş ve arazi yönetimi: Pyne, 1982:72-81 (Lewis ve Clark 71-72; Jefferson 75; Day, 1953:334-39; Williams, 1989:47-48; Williams, 2002, Cronon, 1983:48-52; Morton, 1637:52-54 ("ateş yakmak" 52). Ateşin etkisi değişik yorumlanmıştır. Örneğin Martha's Vineyard'da etkisi göz ardı edilebilir görünmektedir (Foster ve diğerleri, 2002).

286. Ohio'da at arabaları: Bakeless, 1961:314. Denevan'dan aktarılmıştır, 1992a:369.

286. "olabilir": derl. Wroth, 1970:139. Ayrıca bkz. Higginson, 1792:117-118 ("binlerce dönüm arazinin neredeyse tümünde tek bir ağaç bile kalmamıştı" diye belirtir).

286. Smith'in koşturması: Smith, 1910 (cilt 1):64. O ateşle avlanan Kızılderililer de görmüştü. (70)

286. Bizon ortak alanı: Yazarın röportajı, Woods (arkeolojik kazı alanlarında az sayıda bizon kemiği bulunduğundan söz eder), Roe, 1951; Mathiessen, 1987, 147-52; Cronon, 1983:51-52 ("hasat ediyorlardı").

286. Amerikan yerlilerinin çıkardıkları yangınların etkisi: Pyne, 1982:71-83; Little, 1974; Dorney ve Dorney, 1989; Delcourt ve diğerleri, 1986; Rostlund, 1957a, 1957b.

286. Büyük Düzlükler ve insan eliyle çıkarılan yangınlar: Axelrod, 1985; Steuter, 1991; Sauer, 1975; Williams, 1989:46-48; Lott, 2002:86-88 ("Lewis ve Clark ... zaman" 89); Killburn ve Brugant, 2010 ("yıldırım düşer" 45).

286. Fidler'ın yangınları: Fidler, 1992 ("Hep ot" "Tek bir ... bile", "Hep yanmış", "ot" 13-15, "Ot" 36; "çok tehlikeli" 59)

287. Ormanın ortabatıya dönüşü: Williams, 1989:46 (Wisconsin, Illinois, Kansas, Nebraska); Fisher, Jenkins ve Fisher, 1987 (Wyoming); yazarın ziyareti. Texas (tarihsel fotoğrafların gösterimi).

287. "feci adet": Pilliser, 1983:30

287. Raup: Raup, 1937 ("....mış olmak" 84, "anlaşılmaz" 85).

287. "O en azından": Brown ve Davis, 1973:116, Williams'tan aktarıldı, 2002:183.

287. Vale: Vale, 2002 ("ılımlı" 14), 1998. Vale, Keeley tarafından 2002'de çürütüldü. Doğa bilimcilerin nasıl Hillspaugh, Whitlock ve Bartlein'da (2000) insan varlığını ıskalamayı sürdürdüklerinin bir örneği budur (bin yıldır herhangi bir yerleşimin olmadığı Yellowstone Ulusal Parkı'nda uzun dönem yangın çıkma aralıklarının "incelenmesi" yangın çıkma olgusunun tek başına *iklimdeki değişikliklere karşı* da duyarlı olduğunu kavramamızı sağlayan doğal bir "deney" sunar" 211 [vurgulu]).

288. Cahokia tanımlanması: Yazarın ziyareti; yazarın röportajları, Woods, Pau-

ketat. Yeni özetlerin en iyisi Pauketat'tır, 2009. Fakat ayrıca bkz. Dalan ve diğerleri, 2003; Young ve Fowler, 2000.

288. En büyük nüfus yoğunlaşması: Iseminger, 1997; Woods'tan aktarılmış, 2004:152.

289. Höyüklerin kökenleri üstüne tartışma: Silverberg, 1968 (Bancroft, 98); Garlinghouse, 2001; Kennedy, 1994:230-239; Jefferson 1894, sorgu XI ("tepe mezarları"nın kazılması).

290. Ouachita höyükleri: Saunders, 1997; Pringle, 1997 ("Biliyorum" 1762) Höyükler inşa edildiklerinden beri mecrası değişmiş ırmaklara artık yukardan bakmıyor.

291. Psikoaktif (zihni canlandıran) tütün: Bkz. örn. Siegel ve diğerleri, 1977:18. Türün adı *Nicotiana rustica* idi.

292. Kuzey Amerika'nın doğusundaki tarımın kökenleri ve yükselişi: Smith, 1993 ("söz konusu olan yerli ekinler" 14), 1989. Bkz. Linton'daki eski, benzer bir tartışma, 1924:349.

292. Doğu Tarım Kompleksi (Unsurları) şunlardan oluşur: Kabak (*Cucurbita pepo*); kartopu ağacı veya bataklık otu (*Iva annua*); dik çoban değneği (*Polygonum erectum*); mayıs otu (*Phalaris caroliniana*); ayçiçeği (*Hellanthus annuus*); küçük arpa (*Hordeum pussilum*) ve kazayağı (*Chenopodium berlandieri*). Kartopu ağacının, ayçiçeği gibi etli, yağlı bir çekirdeği vardır. Dik çoban değneği kısa boylu, nişastalıdır, etli çekirdekleri vardır. Birleşik Devletler'in doğusunda sorunlara yol açan istilacı Japon çobandeğneği gibi değildir. Mayıs otu ve küçük arpa diz boyunda olup taneleri muhtemelen kurutulup dövülerek un elde ediliyordu. Kazayağı, ıspanak benzeri bir yeşilliktir ve maalesef batıdaki siyah köpek üzümünü andırır.

294. Hopewell kültürü: Woodward ve McDonald, 2002; Romain, 2000; Seeman, 1979. Yay ve ok için bkz. Browne, 1938. Browne'un uzun bir süre kabul gören ok ve yayın göreceli olarak geç geldiği tezi, son zamanlarda itirazlara uğramaya başladı (Bradbury, 1997) ve tekrar doğrulandı (Boszhardt, 2002).

294. Hopewell dini: Brown, 1997.

294. "şaşırtıcı güç": Silverberg, 1968:280-289

295. Cahokia kronolojisi: Bunun çeşitli uyarlamaları vardır çünkü radyo karbon ölçüm ayarlamaları sürekli değiştirilmiştir fakat özden çok ayrıntılarda farklılık vardır. Ben, Dalan ve diğerlerindeki kronolojiyi kullandım, 2003, 69. Fakat ayrıca bkz. Fowler, 1997:Ek 1.

295. Londra nüfusu: derl. Weinreb ve Hibbert, 1993:630-632.

295. Cahokia bir kent değildir: Woods ve Wells, 2001.

296. Büyük Patlama (Big Bang): Pauketat, 1994:168-174. Pauketat'ın kendisi "Büyük Patlama" terimini kullanmamıştır. Yine de şimdi yaygın olarak kullanılmaktadır.

296. Höyük yerlerinin eşzamanlılığı ve yakınlığı: Emerson, 2002.

296. Keşişler Höyüğü'nün inşası: Woods, 2001, 2000. Ray Mann'a bu yapının mühendisliğini anlamama yardımcı olduğu için ve Dr. Woods'a da bunlar ve diğer yazıların kopyaları için teşekkür ederim.

298. Pauketat'ın modeli: Pauketat, 1998, 1997:30-51, 1994:özellikle bölüm 7.

298. Küçük höyükteki mezarlar: Fowler ve diğerleri, 1999.

298. Darının yavaş tanıtımı: Riley ve diğerleri (1994) Cahokia yakınlarında MÖ 170 ile MS 60 arasına tarihlenen darı bulunmuştur.

300. Darı, Hopewell için önemli değildir: Röportajlar Woods, Lynott ve diğerleri, 1986.

300. Woods'un Cahokia'nın yıkılışı modeli:Yazarın röportajları, Woods; Woods. 2004, 2003; Woods ve Wells, 2001. Temelde bu senaryo Mehrer'dekine (1995), özellikle bölüm 5'e benzer.

300. Geniş ölçekli ve yaygın arazi temizlemesi:Lopinot ve Woods, 1993.

301. Selin çökelti kanıtı: Holley ve Brown, 1989. Woods'tan aktarılmış, 2004:155. Woods, 2003; Stinchcomb ve diğerleri, 2011 (Delaware). Ayrıca bkz. Holden, 1996; Neumann, 2002:150-151

301. Haudenosaunee köyleri: Day, 1953:332-334 (15 km^2, Denonville, 333; "yüzlerce dönüm " 338).

301. Amerikan kestaneleri: Kummer, 2003; Mann ve Plummer, 2002.

302. "Onları döverek öğüttüler." Bartram, 1996:36. Güneydoğudaki birçok grup için, kestane gibi kuruyemişler tek süt kaynağı idi.

303. Ölümler veya açlığa ilişkin kanıt yokluğu: Milner, 1992.

303. Savunma mevzi çitleri: Iseminger, 1990. Yeni bir yorumunda Pauketat, Cahokia'lıların bir savunma mevzisinin arkasına gizlenme girişiminin aslında "bir saldırı taktiği" olabileceğini; bu sayede Cahokia'lı yöneticilerin "diğer türlü olsaydı başkenti savunacak olan insanları, normalden daha büyük bir silahlı güç kurabilmek için serbest bıraktığını öne sürer (Pauketat, 198:71).

303. Statü arkı: Trubitt, 2000.

303. 1811-1812 depremi: Nuttli, 1973. Nuttli'nin birçok tarihsel kayda dayanan tahminlerine göre deprem o denli güçlüydü ki fay hattından on beş kilometre uzakta bile yeri saniyede otuz santim yükselterek insanları havaya fırlatmıştı (tablo 7). Deprem merkezinden 200 kilometre uzak olmasına karşın Mississippi toprağının yumuşak ve dolayısıyla geçirgen olması, bu korkunç sarsıntının oluşturduğu deprem dalgalarının buralardan kolaylıkla geçip Cahokia'yı bile yerle bir etmesine yol açtı.

304. Calakmul araştırması eksikliği: Kesin konuşmak gerekirse bu doğru değildir. İki Carnegie Enstitüsü arkeologu ile bir Carnegie botanikçisi buranın varlığını rapor ettikten sonra birkaç kez Calakmul'a geldiler fakat bu yer öyle uzaktı ki merkez bölgeyi haritalandırmaktan daha fazlasını yapamadılar. 'Lundell, 1934;

Ruppert ve Denison, 1943)

304. Calakmul tasviri: Folan, 1992; Folan ve diğerleri, 1995, 2001.

306. Calakmul nüfusu: Culbert ve diğerleri (1990) tüm Mutal (Tikal) şehir devletinin nüfusunu 425.000 olarak tahmin etti. Fletcher ve Gann (1992) aynı yöntemleri Calakmul'a uygulayıp onun rakibinden %37 oranında daha kalabalık olduğu sonucuna vardılar (ayrıca bkz. Folan, 1990:159. Sonuç 582.000 çıkıyordu. Ben de bunu yuvarlak hesap, 575.000 şeklinde verdim.

306. Stuart'ın çalışması: Stuart, 2000. Tatiana Prouskauriakoff ve Clemancy Coggins, 1960'larda karşılaşmanın ana hatlarını ortaya koydular. Daha sonra arkeologlar Teotihuacan'da gerçek anlamda bir işgal olduğu savını reddettiler; onun yerine kanıtların, insanlarınkinden çok, fikirlerin istilasına işaret ettiğini belirttiler. Stuart ortaya yeteri kadar veri koyarak meslektaşlarının çoğunu, Prouskauriakoff ve Coggins'in başlamak için doğru tercih oldukları konusunda ikna etti.

306. Mutal-Kaan savaşı: Martin ve Grube, 1966. Prof. Grube'ye bana bu geniş alıntılı ve etkili çalışmasının bir kopyasını gönderdiği için teşekkür ederim. Yeni bir özet Martin ve Grube'de vardır, 2000. Ayrıca bkz. Martin, 2000.

306. Kaan'ın başlangıcı: Folan ve diğerleri, 1995:325-330 (kronoloji tartışması).

306. Maya devlet teşkilatına ilişkin görüşler: Fox, 1996. Küçük eşit devletler konumlanması olduğunun en önemli savunucusu Morley'ydi (Morley, 1946:50, 150-161). Bu, yakın geçmişte Peter Mathews (1991), Stephen Houston (1995), Nicholas Dunning (1992) ile William Sanders ve David Webster (1988) gibi ünlü Maya uzmanları tarafından da benimsenmiştir. Bu küçük devletçikler görüşüne karşı en kapsamlı itiraz, birçok yayında egemen 4 merkez olduğunu öne süren Joyce Marcus'tan geliyordu (örn. Marcus, 1973). Yayınlanmamış fakat geniş ölçüde elden ele dolaşan Martin ve Grube analizleri (1996) birçok düşüncenin değişmesini sağladı (ayrıca bkz. Grube ve Martin, 1998). Prof. Grube'ye her ikisinin de kopyasını yolladığı için teşekkür ederim. Onların görüşlerinin en ulaşılabilir özeti Martin ve Grube, 2000:17-21'dir.

306. İmparatorluk görünüşü: Bu; Chase, Grube ve Chase'deki bir cümlenin yenilenmiş biçimidir, 1991:1.

307. Y-ahaw'ın çözümlenmesi: Çoğunlukla Houston ve Matheos, (1985:27); Bricker'a, 1986:70 güvenilir.

307. "Politik manzara": Martin ve Grube, 2000:21. Martin'in Maya'ları Yunanlılarla kıyaslaması röportajlar ve e-postalardan gelir.

307. Gök Tanığı: Martin ve Grube, 2000:90-92, 102-104.

307. Mutal'ın boyutları ve nüfusu: Adams ve Jones, 1981:318-319; Culbert ve diğerleri, 1990 (425.000'in toplam olarak belirtilmesi).

307. Kaan-Mutal savaşının muhtemel nedenleri: Fahsen, 2003 (ticaret rotaları); Harrison, 1999:121 (ticaret, hanedan); Grube, kişisel görüşme (ideoloji).

308. Toprakların değiştirilip başkalaştırılması: Bu konuda yazılmış eser çoktur.

Örnek olarak Darch, 1988; Dunning ve diğerleri, 2002. Fedick ve Ford, 1990; Gunn ve diğerleri 2002; ("jeokimyasal düşmanlık" 313); Scarborough ve Gallopin, 1991; Sluyter, 1994. Ayrıca bkz. Scarborough, 2003.

311. OxwItzá (Caracol): Chase ve Chase, 2001, 1996, 1994 (nüfus 5).

311. Mutual'a '*Yıldız Savaşları*' saldırısı: Harrison, 1999:122; Houston, 1991; Freidel, 1993. Chase'ler, Kaan'ın rolü hakkında şüpheli bir yaklaşım içindeydiler çünkü onun Caracol'dan çok uzak olduğunu düşünüyorlardı ve Grube ve Martin'in çevirilerine kuşkuyla yaklaşıyorlardı (Chase ve Chase, 2000:63).

312. Maya tarzı fetih: Grube ve Martin, 1998.

313. Dos Pilas: Guenter, 2003; Fahsen, 2003. Deşifre çalışmaları Boot'u (2002a ve 2002b) da kapsar. Oyma yazıların daha iyi okunmaya başlanması yanlışların düzeltilmesini de sağlamıştı. Ayrıca bkz. Guenter, 2002; Williams, 2002.

313. Merdiven alıntıları: Guenter, 2002:39 (çakmak taşı), 27 (kafatası).

314. Morley'nin tarihler çetelesi: Morley, 1946:64. Sidrys ve Berger'de, (1979); Hamblin ve Pitcher'da (1980) güncellendi. Ben Sidrys ve Berger'den yararlandım. Okunması güç birkaç kitabe de 928 gibi bir tarihte yazılmış olabilir.

315. Dört kanıt dizisi: Robichaux (su akıntısı kanıtı); Gill, 2000 (etnotarihsel [Gill başka tür verileri de kullanır]; "açlık ve susuzluk" 1); Curtis, Hodell ve Brenner, 1996 (oksijen verisi, "en kurak dönemler" 45); Haug ve diğerleri, 2003 (titanyum).

316. Kuzeyde mantığa aykırı gözükse de, sürdürülebilir bir yaşam: Dahlin, 2002 (Nasıl ve niye, 327); Robichaux, 2002. Maya'lar batıya Guatemala'nın Pasifik kıyılarına doğru da kaçtı. Başka bir kurak bölge olan bu yerde, kuraklık sırasında büyüyüp zenginleştiler. Batıdaki kentleri kolaylık olması için ana kaydın dışında bıraktım.

316. Chichen Itzá: Milbrath ve Peraza Lope, 2003.

9- Amazonya

317. Orellana'nın seferi: Temel kaynaklar Heaton derlemesinde toplanmıştır, 1934. ("Tanrı tarafından" 262.) Bence bu seferi anlatan en iyi tarih kitapları Smith, 1990, bölüm 2; Hemming'inkilerdir, 1987; 185-194; Keza eski olmakla birlikte hâlâ zevkle okunabilecek olan Prescott, 2000 ("bir havlama sesi yok", 1975).

317. Orellana'nın ihaneti: Davanın seyri Means'te özetlemiştir, 1934. Pizarro'nun tepkisi için Heaton, 1934; 245-251 içinde yer alan Pizarro'nun krala yolladığı 3 Eylül 1542 tarihli mektuba bakın ("büyük zulüm" 248).

319. "Yiyoruz" Heaton derl., 1934:408

319. Kızgın arı kovanları: Bu benzetmeyi Smith'ten (1990:68) ödünç aldım. Sonraki iki cümle, onunkilerin üzerinde yeniden çalışılmasıdır.

319. Nüfus yoğunluğu üstüne Carvajal, Topajos saldırıları: Heaton, 1934 ("daha uzağa gittiğimizde" 202, "hepsi yerleşik", "beş birlik" 198. "kalabalık ve çok büyük " 200, "iç bölge" 216, "yirmiden fazla" 203)

320. Carvajal yayını: Medina derl. 1894

320. Carvajal eleştirisi: Lopez de Gomara, 1979:131 ("mentirosa"). Myers ve diğerleri, 1992. Denevan, 1996a:661-664. Ayrıca bkz. Schoumatoff, 1986. Ne gariptir ki eleştiriler Orellana'nın kayıtlarının ikinci Amazon seferindekilerle benzerliğine pek sık değinmez. Bu Pedro de Orsua'nın çıktığı ve Werner Herzog'un yönettiği '*Aguirre, the Wrath of God*' (Tanrı'nın Gazabı Aguirre) adlı filmin de konusu olan seferdir. Temel kaynaklar Gonzáles ve Tur'un 1981 baskılarında mevcuttur. Sefer 1561'de Topajos'ta son buldu ve bölge hakkında Kızılderili köy yollarının kareler oluşturarak birbirlerini kestiği ve kapılarının üstünde tanrı resimleri bulunan ahşap tapınaklar olduğu gibi fikir verici hususlar dışında pek fazla yeni bir bilgi katmamıştı. (Gonzáles ve Tur derl., 1981:111, 370).

320. Ekolojistlerin görüşleri: Arnold, 2000. Onların, Amazon'u tropikal bir cennet olarak görme eğiliminde olan Batılı bakış açısıyla nasıl uyumlu hale geldiklerini anlamak için bkz. Holanda, 1996; Slater, 1995 ve polemikçi Stott, 1999. Alman ekolojist Andreas Schimper, bilimsel bir kavram olarak "tropikal yağmur ormanı" terimini 1898'de icat etti. (Schimper, 1903) Bu yeni bir bilimsel kategorinin, canlı bir toplumla cansız bir çevrenin birlikte tek bir birim halinde işlevsel bir yaşam sürdürmesinin bir örneğiydi; Schimper ekolünün, 1935'te resmen kabul ettiği bir terim, bir ekosistemdi...

320. Carvajal'ın daha uyumlu görüşleri: Yazarın röportajları, Balée, Erickson, Peter Stahl, Anna Roosevelt. Ayrıca Porro, 1994 ve Whitehead'i, 1994, eski kayıtların çağdaş yorumları için inceleyin.

321. Öncelik olmalı: Örneğin "Ormansızlaştırmanın neden olduğu ekolojik, çevresel, iklimsel ve insan eliyle yapılan yıkımların oluşturduğu saatli bombanın gerisayımı sürmektedir ve tropikal yağmur ormanlarının kurtarılması sorunu, uluslararası politikanın bir önceliği olarak kalmalıdır."

323. "Bitmeyen bir döngü" Belt, 1985:84: Darwin derl. 1887 (cilt 3), 188 ("en iyisi").

323. Richards: Richards, 1952. Richards'ın büyük ilgi çeken, ekosistemlerin doğal gelişiminin nihai, sabit bir "zirve"ye doğru olduğu fikri, ekolojistler Frederick E. Clements ve Arthur George Tansley tarafından geliştirilmiştir. Bu görüşe göre, sıcak ve nemli bölgelerde tropikal ormanlar zirve noktası, bitkiler için ulaşılacak nihai yerdi.

323. "ıslak çöl": Amazon'un çöl üstünde yeşeren verimli orman tasviri. Goodland ve Irwin (1975) sayesinde popüler olmuştur.

323. Yağmur ormanı toprak cinsleri: Bu fikirler net olarak Wilson tarafından, 1992:273-274, belirtilmiştir.

324. *Sahte Cennet*: Meggers, 1996 (orijinal derl., 1971)

324. Hassas bir ekolojik yanıt olarak Yer aç-ve-yak: Röportajlar, Meggers; Meggers, 1996; 20-23. Ayrıca bkz. Kleinman, Bryant ve Pimentel, 1996, Luna, Orea ve Wagger, 1996.

324. Değişmeyen uyum: Daha genel konuşacak olursak, Batılıların zihninde Amazon, yüzyıllar boyunca (saf) doğanın başlangıç noktası ve bizim modern atalarımız olan "ilkel" halkların barınağı olarak varlığını sürdürdü. (Heckenberger, ileride değinilecek)

324. Geçmişe açılan pencere olarak Yanomamo'lar: Örneğin Brooke, 1991 ("yolu Taş Devrinden günümüze düşen, modern uygarlığın hemen hemen hiç uğramadığı bir kabile"); Chagnon, 1992. Harvard'dan biyolog Edward O. Wilson, Yanomamo'ları "beş yüz yıl önce Avrupalılarla karşılaşmış olan, okuryazarlık öncesi halkların güçlü ve özgür bir biçimde yaşayan son kabileleri" olarak tanımlar. Wilson'a göre; "Yanomamo tarzı yaşam bize, insan aklının, tarihin derinliklerinden gelen biyolojik evriminin koşullarını en saf biçimi ile verir." (ix)

324. "mega-Niño olayları": Yazarın röportajları, Meggers, Meggers, 1994; 1979 (diğer iklimsel sınırlamalar).

325. El Niño yangınları: Cochrane ve Schulze, 1998; Pyne, 1995:60-65. 1925-1926'daki büyük El Niño sırasında çıkan yangınları anlatan Guiseppe Marchesi'nin küçük bir kitabını Manaus'ta bir sahafta buldum. Marchesi'ye göre, Río Negro'daki yangınlar o denli yoğundu ki yüzlerce kilometre uzaktaki Manaus'ta dumandan güneş gözükmüyordu.

326. Ormanların kendine gelme zamanı: Uhl, 1987, Uhl ve Jordan, 1984, Uhl ve diğerleri, 1982.

326. Binin üst sınırı: Meggers'in (1954) söylediğine göre yağmur ormanları, "50 ilâ 1000 arası nüfusa sahip köylerden daha kalabalık toplumların Tropikal Orman Modeli olan "yer aç-ve-yak" yolu ile geçinmelerine izin vermez. (814, şekil 1) Burada kastedilen, çevresel sınırların belirlediği köy nüfusunun en fazla bin olması, bini aşmaması gerektiğidir.

326. Meggers, Carvajal'ın fikrini kabul etmez: Meggers, 1996:187 ("[çevresel sınırlara ilişkin] kanıtlar, taşkın ovalarında yaşayan sabit büyük nüfuslara ilişkin eski Avrupalı anlatımların doğruluğu hakkında şüpheler doğmasına neden olmuştur.") Garip ama gerçektir ki Meggers aynı kitapta Carvajal'ı doğrular. (Görgü tanıklarının sayısız büyük köy olduğuna ilişkin tarihsel kayıtları, arkeolojik bulgular tarafından da kanıtlanmıştır." 133) Ayrıca bkz. Meggers, 1992a, 1992c

326. Değişmeyen yaşamlar, nüfus: Meggers, 1992 (iki bin yıl, 199)

326. Meggers ve Marajó'lar. Yazarın röportajları, Meggers, Popsin, 2003, Meggers ve Evans, 1957. Ayrıca bkz. Schaan, 2004.

328. Meggers'in kuralı: Meggers, 1954 ("Bir güç var" 809; "düzlük ..." 815) Meggers "yer aç-ve-yak" tarımına "Tropikal Orman Modeli" adını verdi. Bu terime yapılan göndermeleri parantezlerin içinde belirttim. Onun bu değerlendirmesi, yazdığı *Coğrafi Çevrenin Etkileri* (Influences of Geographic Environment) ese-

riyle araştırmacıları iki kuşak boyunca eğiten Ellen Churchill Semple gibi daha eski coğrafyacılardan esinlenmiştir. İnsan evriminin uzun tarihi boyunca coğrafi öğeler, etkilerini güçlü ve sürekli biçimde göstermişlerdir... ve sorunun değişebilen, biçimlendirilebilen, ilerleyebilen, yozlaşabilen insanoğlu gibi, diğer etkileri ile kıyaslandığında, niyet ve amaçlar ne olursa olsun bu öğeler sabit kalırlar." (Semple, 1911:2)

329. Yan çalışma olarak Marajó: Meggers ve Evans, 1987:412-418. Ayrıca bkz. Evans ve Meggers, 1968. Meggers ve Evans, Julian Steward'dan da yararlanmışlardı. Kendisi, *Güney Amerika Kızılderilileri El Kitabı*'nı (Handbook of South American Indians) da derlemişti ve aynı aynı zamanda Marajóara kültürünün başka bir yerden, örneğin Karayipler'den gelmiş olabileceğini düşünüyordu (Steward, 1948).

329. Azalan etki: "Az sayıda akademisyen, Amazon havzasındaki çevresel sınırlar ve kültürel gelişme eksikliği varsayımını kabul eder." Erickson, 2004:457

329. "Takdir etmekten ziyade": Cunha, 1975:1. Susanna Hecht'e, Cunha'nın yakında yayınlanacak Amazon yazıları derlemesinin çevirisini kullanmama izin verdiği için teşekkür ederim. Bu arada, bu harika kitabın orijinali http://www.librairie.hpg.com.br/Euclides-da-Cunha-A-Margem-da-Historia.rtf adresinde bulunabilir.

329. Bir felaket değil: Antropolog Roland Bergman'dan yararlanarak açıklıyorum (Bergman, 1980:53; Denevan'da (2001:60) aktarılmıştır.).

330. Kaya resimleri: Yazarın ziyaretleri. Consens, 1989.

330. Roosevelt yeniden kazı yapıyor: Yazarın röportajları, Roosevelt; Roosevelt, 1991 ("mükemmel yerli", 29, 100.000, 2)

331. Meggers'e yönelik daha eski meydan okumalar: Yazarın röportajları, Balée, Denevan, Erickson, Peter Stahl. Woods. Illinois Üniversitesi'nden Donald Lathrap (1970), Yale'den Michael Coe (1957) ve New York City'deki Amerikan Doğa Tarihi Müzesi'nden Robert L. Carneiro (1995, bkz refs.) en önemlileridir,

332. Meggers'in tepkisi: Yazarın röportajları, Meggers, Meggers, 1992b. ("polemik" 399. "aşırı" 403.) Ayrıca bkz. Meggers, 2004, 2001.

333. Montaigne: Montaigne, 1991:233-236

333. "orman hayvanları": Condamine, 1986. Myers ve diğerlerince, aktarılmıştır, 2004:23.

333. "İnsan nerede kalmıştı": Semple, 1911:635 '*Coğrafi Çevrenin Etkileri*' kitabındaki fikirler o günler için gayet normaldi. "Amazon ağır ağır, adeta bataklık gazları ve sıtmadan bitkin düşmüş, ağaçların gökyüzünü deldiği muazzam bir ormanın içinden geçer ve az sayıda yerli de sıcak ve nemli tropikal kuşağın sonsuz durgunluğunda uyuşmuş biçimde ortalıkta dolanırdı." diye yazmıştı 1919'da, Semple'ın Yale'deki çağdaşı Ellsworth Huntington (Huntington, 1919:49). Huntington; "genellikle tropikal kuşakta yaşayan yerli ırkların düşüncede kalın kafalı, harekete geçmede ağır olduğu konusunda bir fikir birliği vardı" demişti. Bu yal-

nızca Afrikalı zenciler, Güney Amerikalı Kızılderililer ve Doğu Hindistan, Hindi Çin ve doğu Hint Adaları için değil; Güney Hindistan ve Malaya yarımadası halkları* için de geçerlidir (Huntington, 1924:56).

333. Meggers-Roosevelt tartışması: Yazarın röportajları, Meggers, Roosevelt, Balée, Denevan, Erickson; Meggers, 1992a:37 (kolonicilik, seçkincilik); Baffi ve diğerleri, 1996 (CIA üyeliği).

333. Boyalı Kaya Mağarası kazıları: Roosevelt ve diğerleri, 1996; Fiedel ve diğerleri, 1996; Haynes ve diğerleri, 1997. Gazete sayfalarında alışılmadık ölçüde yer tutuyorlardı (Gibbons, 1996; Willford, 1997a; Hall, 1996). Roosevelt *'Science'* dergisinde yaptığı tahminde ilk yerleşimlerin ayarlanmamış radyokarbon yılları ile günümüzden geriye 11.200 ila10.500 yıl önce başladığını belirtti (380). Çevirince ortalamasını bugünden 10.600 yıl geriye götürdüm ve Stuiver ve diğerlerinin (1998) takvim yıllarına ulaştım.

334. Clovis ile aynı zamanlarda: Bu konu Clovis'in ilk uygarlık olduğunu savunanların Roosevelt'in ilk radyokarbon tarihlerine itirazları ile; Roosevelt'in Clovis yanlılarının Clovis'e (onun düşüncesine göre) daha zorlu standartları dayattıkları yönünde feryat edenler arasında tartışma konusuydu. (Haynes ve diğerleri, 1997). Kafaları daha da karıştıran bir konu da bu dönemden ham radyokarbon tarihlerini ayarlamanın en iyi yolunun hangisi olduğu konusunda tarafların anlaşamamasıydı.

334. 138 ekin çeşidi: Clement, 1999a, 1999b

335. Taş baltalar: Yazarın röportajları. Denevan, Denevan, 1992b. Prof. Denevan'a taş baltalar konusundaki tartışmama dayanan makalesinin bir kopyasını bana da gönderdiği için müteşekkirim. Ayrıca bu tartışmanın güncellenmiş biçimi için bkz. Denevan, 2001:116-23. Denevan'ın görüşleri, 'yer aç-ve-yak'ı sonradan türemiş ve gecikmiş bir Amazon Havzası olayı ve darının ortaya çıkışıyla yalnızca ekonomik anlam ifade eden bir olgu olarak tanımlayan Donald Lathrap tarafından bir dereceye kadar öngörüldü (adı geçen eserde aktarıldı:132). Denevan 'yer aç-ve-yak'ın daha geç, 1491 sonrası ortaya çıktığını öne sürdü.

335. Taş ve çelik baltalarla yapılan deneyler: Carneiro, 1979a, 1970b; Hill ve Kaplan, 1989 (sert tahtalı ağaç ile yumuşak tahtalı ağaç arasındaki fark). Carneiro'nun işçilerinin taş baltalarla hiçbir deneyimleri olmadığı doğruydu, dolayısıyla onların verimsizliğini abartmak adil olmazdı. Ancak Carneiro, taşı tedarik etmek (çoğunlukla çok uzaktan getirilebilirdi), baltayı yapmak, hep keskin tutmak gibi, aslında bir zaman kaybı olan çabaları hesaba katmadı. Ağacın kabuğunu soyarak kurutma fikri de ortaya atıldı ancak bu da çok uzun sürecek bir işlemdi.

336. Üç yıl: Beckerman, 1987. Bu kitabı almama yardımcı olan Prof. Brush'a teşekkür ederim.

336. Yanomamo tarihi: Yazarın röportajları: Balée, Petersen, Chagnon

336. Yanomami ve çelik aletler: Yazarın röportajları: Ferguson; Ferguson, 1998

* Malezya, Endonezya, Filipinler dahil. (Ç.N.)

(yaşam tarzı değişiklikleri 291-297) 1995; Colchester, 1984 (17. yüzyıl değişikliği, 308-310). Ferguson'ın tezi tartışmalıdır çünkü Yanomamo'ların savaşlarını kısmen küçümser (yazarın röportajı, James Petersen).

336. Yanomami armağanları üstüne tartışma: Bu ve diğer suçlamalar halka ilan edilip ayrıntıları ile Tierney'de yazıya döküldü, 2000. Tierney'nin, salgının yaygınlaştırıldığı suçlamaları yalanlandı (bkz. sf. 102) Fakat yol açtıkları sansasyon çelik aletlerin denetimsiz bir biçimde verilmesi tartışmalarını gölgeledi (Mann, 2001, 2000a).

337. "Yer aç-ve-yak"ın Kuzey Amerika'da olmaması; Doolittle, 2000:174:190 ("ince ve hafif" 186, "bir zamanlar tarla" 189)

337. Ormansızlaştırmanın sorumlularından biri olan "yer aç-ve-yak"çı küçük çiftçiler. Yazarın röportajları. Clement Fearnside, Fearnside, 2001. Fearnside'ın verdiği rakam, Hadley ve Lanly'nin, 1983'te Amerika kıtalarındaki tropikal orman imhasının %55'inden sorumlu tuttukları "yer aç-ve-yak", tahminlerinden bir adım gerideydi.

337. Besin kaybı: Hölscher, 1997. Beata Madari'ye, bu makalenin bir kopyasını verdiği için teşekkür ederim.

338 Batı Amazon: Yazarın ziyaretleri; yazarın röportajları, Alvarez, Calla, Clement, Erickson, Hecht, Renzi, Rioja, Schaan, Stahl, Walker, Erickson, 2010, France ve diğerleri, 2010; Saunaluoma, 2010; Pärsinen M. ve diğerleri, 2009; Schaan ve diğerleri, 2008; Walker, 2008. Bu bölümün bazı parçaları Mann'da vardır, 2008.

338. Meggers'in incelemesi: Meggers ve diğerleri, 1988, Meggers, 1996: 183-187

339. Orta Amerika arkeolojisi: Yazarın röportajları, Bartone, Heckenberger; Neves, Petersen, Heckenberger, Petersen ve Neves, 2004; Neves ve diğerleri, 2004, Mann, 2002a. Ayarı yapılmamış radyokarbon yıllarını Stuiver ve diğerlerindekine uygun olacak şekilde (1988) değiştirdim. Burada sözü edilen yer, maliklerine istinaden verilen adı ile Hatahara'dır.

340. Yağmur ve ağaç dallarının oluşturduğu kubbe: Brandt, 1988.

340. Tarımsal ormancılığın önemi: Röportajlar, Clement, ayrıca bkz. Denevan, 2001:69-70, 83-90, 126-127; Posey, 1984, Herrera, 1992.

340. Yerleşim yeri olarak tercih edilen yüksek kayalıklar: Denevan, 1996.

341. Yarıdan çoğu ağaçtır: Clement, 1998 (%80); 1999a:199. Çalışmalarının kopyalarını gönderdiği için Dr. Clement'e teşekkür ederim.

341. Şeftali hurmasının kullanım biçimleri: Röportajlar. Clement, Mora-Urpi, Weber ve Clement, 1997 ("yalnızca eşleri" 19'da aktarılmış); Clement ve Mona-Urpi, 1987 (verim), Denevan, 2001:71 (bıçkılar)

342. Şeftali hurmasının evcilleştirilmesi: Clement, 1995, 1992, 1988

342. Tarımsal gerileme ve nadasa bırakılan ormanlar: Balée, 2003, ("Bu eski ormanlar" 282), 1994

343. İnsan kökenli ormanlar: Röportajlar Balée, Clement, Erickson, Nigel Smith, Stahl, Woods, Balée, 1998, 1989 (%11,8; 14), Erickson, 1999 (Prof. Erickson'a, bu yazının bir kopyasını gönderdiği için teşekkür ederim.) Smith, 1995, Stahl, 2002, 1996

344. "Geçmişten gelen armağan": Bu deyimi Petersen, Neves ve Heckenberger'in (2001) başlığından aldım.

344. *Terra preta*: Aşağıdakilerin çoğu, muhteşem Lehmann ve diğerlerinden (derl., 2003) alınmıştır. Glaser ve Woods (derl. 2004) ve Petersen, Neves ve Heckenberger, 2001. Daha bilindik bir yorum tarzı için bkz. Mann, 2002b, 2000b. Lehmann ve diğerleri bilimsel açıdan bakınca AST'nin (Amazon siyah toprağı) "*terra preta*"dan daha iyi bir terim olduğunu öne sürer. Baş harflerle tanımlama kargaşasını önlemek için AST yerine *terra preta*'yı kullandım.

344. *Terra preta* değerlendi: Smith, 1980:562. Smith'in eski *terra preta* makalesinin basılması ihmal edilmiştir. Bana şöyle dedi: "Bu makale için iki defa yeniden basılma ricasında bulundum. Kimse beni dinlemeye hazır değildi."

345. *Terra preta* dağılım tahminleri: Yazarın röportajları. Woods, Wim Sombroek; Sombroek ve diğerleri, 2004:130 (%1-3); Kern ve diğerleri, 2004:52-53 (ırmak kolları boyunca beş kilometre *terra preta* bulunuyordu).

345. Maya ana yurdu: Petén, Guatemala ve Belize'den, kuzeyden güneye Campeche ve Meksika'daki Quintana Roo'ya dek 40 bin kilometrekare alanı kaplıyor ve bunun üçte biri veya yarısı tarıma ayrılıyordu.

345. Odun kömürü: Glaser, Guggenberger ve Zech, 2004: Glaser, Lehman ve Zech, 2002. Bu makalelerin kopyalarını verdiği için Prof. Glaser'e teşekkür ederim.

346. Mikrobik hareketlilik: Yazarın röportajı, Janice Theis; Theis ve Suzuki, 2004; O'Neill ve diğerleri, 2009, Grossman ve diğerleri, 2010.

346. Odun kömürü ve küresel ısınma: Yazarın röportajı; Ogawe, Okimori, Ogava ve Takahashi, 2003.

346. Kayapó: Yazarın röportajları, Hecht, Hecht, 2004 ("düşük biyokütle", "serin" 362-363; "yaşamak" 364). Prof. Hecht'e harika tartışmaları için minnet borçluyum.

347. *Terra preta* deneyleri: Yazarın röportajı; Steiner; Steiner, Teiexeria ve Zech, 2004.

347. Río Negro kazı alanı: Yazarın röportajları, Bartone, Neves, Petersen; Heckenberger, Petersen ve Neves, 2004, 1999.

347, '*Terra preta*'yı ekim alanında uygun hale getirme, Neves ve diğerleri, 2004, tablo 9.2

347. Xingu ve siyah yer: Heckenberger ve diğerleri, 2003 ("bölgesel plan", "köprüler" 1711, "inşa edilmiş çevre" 1713) Eleştiriler için bkz. Meggers, 2003.

348. Santarém '*terra preta*'sı: Röportajlar, Woods, Sombroek, yazarın ziyareti;

Kern ve diğerleri, 2004

349. Meggers'in tepkisi: Meggers, 2001 ("sınırlama olmadan" 305, "suç ortakları" 322) Yanıt Heckenberger, Petersen ve Neves'ten (2001) gelir.

349. "hızı değiştirmek": De Boer, Kintigh ve Rostoker, 2001:327

349. "Uymaktan çok": Bu deyimi Erickson'dan (2004) aşırdım; ("Amazon yerlileri doğaya uymadılar fakat onun yerine insan yaratıcılığı, teknoloji ve mühendislik ile kültürel kurumlarla istedikleri dünyayı yarattılar." 456)

10- Yapay Bakir Bölgeler

359. "Tüm ağaçlar": Columbus 1963:84. Bu aktarılmış sözleri ve etrafındaki düşünceleri Crosby'de, (2003:3-16 ve 1986:9-12) keşfettim (Pangaea'nın bir araya getirilmesi).

359. Kolomb tarzı takasın icadı: McNeill, 2003 xiv.

360. Kudzu: Blaustein, 2001; Kinbacher, 2000.

361. Her yerde bin kudzu: Crosby, 1986:154-156 (ıspanak, nane, şeftali, hindiba, yonca); 161 (Darwin); 191 (Jamestown, Garcilaso).

361. Morina balığı ve denizkestaneleri: Jackson ve diğerleri, 2001.

361. Temel türler: Wilson, 1992:401.

362. "dul bırakılmış ülke": Jennings'te (1975) başlık olan bölüm.

362. Yaban güvercinleri: Schorger, 1955 (kusma, 35; damlaların yağışı, 54; muazzam tünekler, 10-15, 77-89; aforoz, 51; her dördünden biri 205)

363. Muir ve güvercinler: Muir, 1997:78-82.

363. Audubon ve güvercinler: Audubon 1871 (cilt 5):115.

364. Seneca ve güvercin: Harris, 1903:449-451.

364. "yaşamak, kalbi atmak": French, 1919:1.

364. Leopold ve abide: Leopold, 1968.

365. Meşe kozalağı rekabet, yaban güvercini yokluğu; Röportajlar, Neumann, Woods; Neumann, 2002, 158-164, 169-172, Herrmann ve Woods, 2003 (Prof. Woods'a bu yazının bir kopyasını verdiği için teşekkür ederim).357. Seton'un tahmini: Seton, 1929 (cilt 3) 654-656, bkz., genel olarak, Krech, 1999, bölüm 5.

366. Lott'unkiler ve diğer modern bolluk tahminleri: Lott, 2002:69-76 (ilkel Amerika, 76), Flores, 1997, 1991 ("belki" yirmi sekiz milyondan otuz milyona, 471), Weber, 2001 ("daha çok" yirmi ilâ yirmi dört milyon), Shaw (1995) ve Geist (1998) rakamın on ilâ on beş milyon arası olması gerektiğine işaret ettiler.

368. İnka ağaç çiftlikleri: Daniel W. Gade kişisel iletişim.

369. De Soto hiç bizon görmedi: Crosby, 1986, 213.

369. La Salle'ın bufalosu; Parkman, 1983 (cilt 1) 765.

369. "Kolomb sonrası bolluk": Geist, 1998 62-63.

369. İri boynuzlu geyik ortaya çıkmaya başladı: Kay, 1995.

369. California: Preston, 2002 (Drake; 129)

371. "Bakir orman" Pyne, 1982; 46-47, ayrıca bkz. Jennings, 1975:30.

371. "yapay bakir bölge": Callicott ve Nelson derl., 1998:11.

371. 19. yüzyılda daha çok "orman ilkelliği": Denevan, 1992a, 377-381 ("eski efsane" makalesi)

374. Cronon, akademik homurtular: Cronon, 1995a, 1995b, Soule ve Leosé derl., 1995; Callicott ve Nelson derl., 1998 ("Avro-Amerikan İnsan", 2) Cronon,1996b) kısaltılmış biçimi, 13 Ağustos, 1995 tarihli *New York Times*'ın Pazar ekinde yer aldı.

375. Bahçe yapmak, Jansen, 1998.

375. Geleceğin çevrelerini yaratmak: Bu deyim ve düşünceyi McCann'den, (1993a:3) aldım.

11- Büyük Barış Yasası

377. Nabokov New York'ta: Boyd, 1991:11-12

378. Haudosaunee'lerin eski tarihi; Deganawidah öyküsü: Penton, 1998. Snow, 1994:58-65; Hertzberg, 1966. Deganawidah'nın "kekemeliği", onun kökeninin Algonkin dili konuşan gruplara dayandığı anlamına gelebilir. Haudenosaunee'ler bu yolla yapılan konuşmaları kekemelik olarak nitelendirir. Bazı Algonkin uzmanı akademisyenler onun kültürel, politik bilgi birikimlerini Haudenosaunee'lere aktardığını düşünürler. Bu geleneğe göre Haudenosaunee'lerin aslında her şeye burunlarını soktukları düşünülür.

379. Uygulamanın kuralları: Tooker, 1998:312-317. Temel kaynak Morgan, 1901:77, 78

380. Denge ve denetim: Grinde, 1992:235-240. Tehanetorens, 1971 ("özellikle önemli" kısım 93; suçlama zeminleri ve işlemleri, kısımlar 19-25, 39 ("uyarılar" kısım 19), bireylerin ve ulusların hakları, kısımlar 93-98) Modern bir çeviri: http://www.iroquoisdemocracy.pdx.edu/html/great-law.html

380. "son vermeyecekler" Williams, 1936:201

380. Iroquois kadınları: Wagner, 2001; Parker, 1911:252-253 ("Hep erkeğin arkasında ricacı olarak dolanan, siyasal hakları için yalvaran modern Amerikan kadını; bundan beş yüzyıl önce, New York eyaletinde yaşayan Kızılderili kadınının, 20. yüzyıl uygarlığı kadınından çok daha fazla siyasal hakka ve çok daha geniş bir özgürlük alanına sahip olduğunu bir an için durup düşünüyor mu?") Robert Crease'e bu kaynağa ulaşmama yardımcı olduğu için teşekkür ederim.

381. Underwood'un tahmini: Johansen'den (1993:62) aktarılmıştır.

381. Taziye çubuğu: Barreiro ve Cornelius derl., 1991; Penton, 1983

381. Konsey dönemi: Mann ve Fields, 1997, ayrıca bkz. Johansen, 1995

381. İkinci en eski olanlar olarak Haudenosaunee'ler: Bazı İsviçre kantonları daha da eski parlamentolar olarak görev ifa ediyordu. Fakat onları bu kapsamda düşünmüyorum çünkü tek tek her kanton, Haudenosaunee birliği ile bütün olarak değil, onun tekil kabileleri ile kıyaslanabilirdi.

382. Bir esin kaynağı olarak Büyük Yasa: Grinde ve Johansen, 1991; Grinde, 1977, Johansen, 1987, Wright, 1992:94 ("Onların tüm...").

382. Anayasa ve Büyük Yasa arasındaki farklar: Venables, 1992:74-124

382. "Çoğulcu başarılar": Bailey, 2005:19.

383. Avrupalı aydınların fantezileri: Calloway, 1997:189-191; Delage, 1992; Grinde ve Johansen, 1991: Bölüm 3; Brandon, 1986 (Ütopya 9-12, operet, 103-104); Hobbes, 1985 (aktarımlar, 186-187)

384. Kolonicilerin ve Kızılderililerin birbirine karışmış yaşamları: Calloway, 1997:1-8, 184-194, ("tasvir edilmiş", 185); Johansen, 1987; 40-42 (Franklin); Jefferson 1859. ("Şeftaliler, vs." 6:149)

384. Kızılderili özgürlükleri: Joseph derl. 1993:29; Delage, Vanables, 1992 ("Her insan" 235); Weatherford, 1958:157-161; Jaenen, 1976:88-92 (Perrot, Hannepin, Jesuit), ayrıca bkz. Charlevoix 1744 (cilt 3) 321-322.

384. Toplumsal eşitlik: Delage, 1992; Brandon, 1986:81-95 (basımlar, çeviriler); Montaigne, 1991:233 ("evleri"); Charlevoix 1744 (cilt 3) 308, 341-342; Labontan 1703 cilt 2, 8 ("onların arasında")

385. Yerli yaşam tarzının çekiciliği: Axtell, 1975, ("Bir Kızılderili çocuk..." 57); Salisbury, 1982; 128-133 (Hacıların sayısız kaçak yüzünden gözü yılmıştı); Wilson, 1999; 67 (Jamestown'dan kaçış). Axtell'in vardığı sonuçlar Vaughan ve Richter tarafından, 1980'de şiddetle eleştirildi; Axtell'in yanıtı (1981; 351), en azından benim için, ikna ediciydi. Ayrıca bkz. Calloway, 1986; Treckel ve Axtell, 1976.

385. Özgürlük fikirlerini bastırma girişimleri: Jaenen, 1976:95 (tüm aktarımlar)

385. Koşullara uygun değişiklikler: Axtell, 1981a ("düşman Kızılderililer" 302; "Amerika ile bağlantılı" 304)

386. Küçümseyen tarihçiler: Taylor, 2005 ("zorba koloniciler", bu kitabın ilk baskısını eleştiriyordu); Jennings, 1996:86.

389. Winthrop'un beklentileri: Winthrop, 1938 ("teslimiyet içinde" 31); Calloway, 1997:194, ("çok takdir edilen")

390. Kızılderili köleliği ve Mason-Dixon hattı: Snyder, 2010; Taylor, 2005 ("kaçakları yakalamak"); Gallay, 2002; Laubrich, 1913.

Ekler

392. "İğreniyorum": Aktarım, http://www.russelmeans.com/russel.html

392. İsimleri aşağılamak: Bu Kızılderilileri uzun zamandır rahatsız eden, coğrafi yer ve özelliklere ve Birleşik Devletler spor kulüplerine Kızılderilileri aşağılayan ve onlarla alay eden adlar verilmesinden ayrı bir konudur. Squaw (Kızılderili kadını) sözcüğünün yasaklanması için çeşitli çabalar gösterildi; California'da büyük bir kayak merkezine ev sahipliği yapan Squaw Valley örneğinde olduğu gibi, yerli kadınları aşağılamak için vajina anlamında kullanılan ifade buna bir örnektir. Dil açısından konuşacak olursak bu doğru değildir. Bu sözcük geçmişte 'kadın' anlamına gelen sıradan bir Algonkin sözcüğüdür fakat *bugün* de kullanılması gerektiği anlamına gelmez. Bir etnik gruba mensup kadınlar hakkında belirli terimlerin benzer kullanımlarına bu bağlamda pek rastlanmaz: sözgelimi Yahudi Hatun ve Zenci Hatun adında yerler olacağını düşünmek bile mümkün değildir. Redskin (yani kırmızı deri), Birleşik Devletler başkentinin futbol takımı Washington Redskins'te de olduğu gibi talihsiz bir zamanlamadır. Takıma göre, bu ad Kızılderililerin savaşçı ruhunu yüceltmek için, iyi bir nitelik olarak verilmişti, dolayısıyla küçültücü bir yönü yoktu. Fakat bu, bir dans grubuna New York Haylaz Zenci Çocukları adını verip, bunun Afro-Amerikalıların doğuştan gelen ritim duygusunu yüceltmek düşüncesiyle verildiğini söylemek gibi bir şeydir.

393. "kar ayakkabısı" "insanlar ki...": Goddard, 1984, Mailhot, 1978.

394. Uygarlık üstüne Crosby: Crosby, 2002:71. Ayrıca bkz. Wright, 2005:12-15.

395. "Kabile" ve "egemenlik": Kehoe, 2002:245

397. *Khipu*: Kısa bir bakış açısı için bkz. Mann, 2003

397. "paspası andıran": Joseph, 1992:28

397. Vali, '*Khipu*ya danışır: Collapina; Supno ve diğerleri, 1921

398. *Khipu*lar yasaklanır: Urton, 2003:22, 49

398. *Khipu* üstüne Locke ve Mead: Mead, 1923 ("gizem" n.p.) Locke, 1923:33, Mead'ın görüşünü paylaşıyordu: "*Kanıtlar aslında 'quipu'nun bölgesel bir yazı taslağı olduğu varsayımını doğrulamıyordu*". Başka bir eski şifre çözme girişimi için bkz. Nordenskjöld, 1979.

398. "İnka'ların yazısı yoktu": Fagan, 1991:50. Ascher'ın çalışması: Röportaj, R. Ascher ("açıkça sayısal değildi"); Ascher ve Ascher, 1997:87 ("hızla gelişen")

399. Urton ve *khipu* yazısı: Urton, 2003.

399. *Khipu* tarzında yazıların çözümlenmesi: Urton, 2003, bölümler 2-5, "bilgiyi şifreli yazma sistemi... çiftli şifreleme"; Sümer, Maya, Mısır ile kıyaslama (17-18)

400. *Khipu*ca yer adlarının çözümlenmesi: Urton ve Brezine, 2005.

401. Miccinelli belgeleri: Laurencich Miccinelli, 2001; Laurencich Miccinelli ve diğerleri, 1998, 1995; Zoppi, 2000.

402. Deneysel şifre çözme; Urton, 2001.

403. VIII. Charles ve Avrupa frengi salgını: Baker ve Armelagos, 1988:708.

404. "Iyen yanıyor": Crosby tarafından aktarılmış, 2003:125-26.

404. Diaz ve Las Casas: Williams, Rice ve Layaco, 1927:690 ("köken"). Bu makaleyi bulmamda bana yardımcı olan June Kinoshita'ya minnettarım. Frenginin kökeni konusunda Las Casas'ın kafası karışıktı: "Başından beri iki şey oldu ve bu adadaki [Hispaniola] İspanyollara zarar ve keder verdi. İlki, İtalyanların Fransız hastalığı dediği sivilce [kabarcık] hastalığıydı. Ve bu hastalığın ya bu adadan ya da Amiral Chistopher Kolombus Doğu ve Batı Hint Adalarından keşif haberleri ile döndüğünde buraya ilk gelen ve Sevilla'da gördüğüm yerlilerden geldiğini kesin olarak biliyordum. Onlar hastalığı İspanya'da havaya mikrop saçarak ya da başka bir yolla yayıyorlardı veya Kastilya'ya dönen ilk İspanyollar yoluyla da bu hastalık gelmiş olabilirdi." Ayrıca Las Casas, salgının Napoli savaşı sırasında başladığını da söylüyordu (Las Casas, 1992, cilt 6, 361-362).

405. Son frengi bulguları: Rothschild ve Rothschild, 2000 (Colorado); 1996. (Birleşik Devletler ve Ekvator); Rothschild ve diğerleri, 2000b (Karayipler). Ayrıca bkz. Rogan ve Lentz, 1994; Arriaza'da alıntılanmıştır, 1995:78.

405. Eski tarihlerde Avrupa'daki frenginin kanıtları: Örneğin, Pearson, 1924 (Bruce'un son kazıda çıkardığı iskeletler ve yüz maskelerinin cüzamdan çok frengi teşhisini desteklediğini belirtir); Power, 1992 (Bu kaynağı bulmamı mümkün kıldığı için Robert Crease'e minnet borçluyum); Stirland, 1995:109-115. Yeni gelen haberlere göre başka iskeletler de var, ancak henüz akademik kaynaklarda yerini almadılar (örneğin, Studd, 2001; Barr, 2000). Geçmişteki, "Kolomb öncesi Eski Dünya'daki çok sayıda frengi vakası... yeniden incelenmeyi bekliyordu." (Baker ve Armelagos, 1988:710)

405. Frenginin evrensel varlığı: Hudson, 1965a, 1965b.

405. Hansen hastalığı karmaşası: Baker ve Armelagos, 1988:706-707.

405. Tarihçilerin amaçları: Crosby, "2003 Baskısına Önsöz", 2003b:xix.

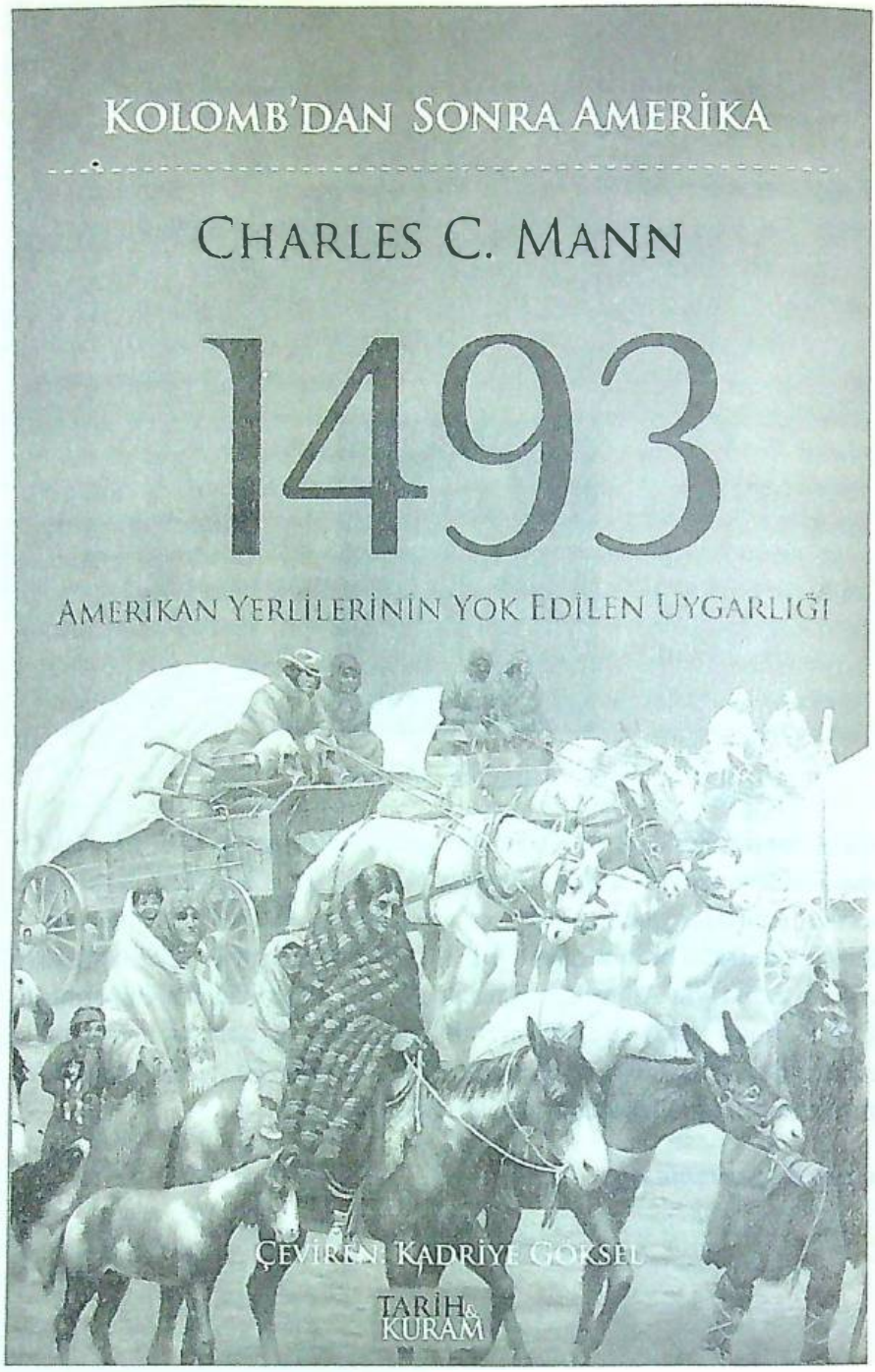
405. 2012 tahmini: Houston ve Stuart, 1996:301 ("Uzun sayım"); Gronemeyer ve MacLeod, 2010 (Sekiz Katun, 59); Restall ve Solari, 2011 ("on üçüncü" 9-10)

Charles C.Mann

The Atlantic, *Science* ve *Wired* için muhabirlik yapmış olan Charles C. Mann *Fortune, Smithsonian, The New York Times, Vanity Fair, Washington Post*'ta yazılar yazmış, *HBO*'da yayınlanan *Law and Order* dizisine kalemiyle katkıda bulunmuştur. Üç defa Ulusal Dergicilik Ödülü finalisti olurken yazılarıyla Amerikan Barolar Birliği, Amerikan Fizik Enstitüsü, Alfred P. Sloan Vakfı ve Lannon Vakfı'ndan ödüller almıştır. *1491* adlı eseriyle Ulusal Akademiler İletişim Ödülü'nü yılın en iyi kitabı dalında almıştır. Amherst/Massachusetts'te yaşamaktadır.

www.charlesmann.org

592 sf, 15 x 23 cm

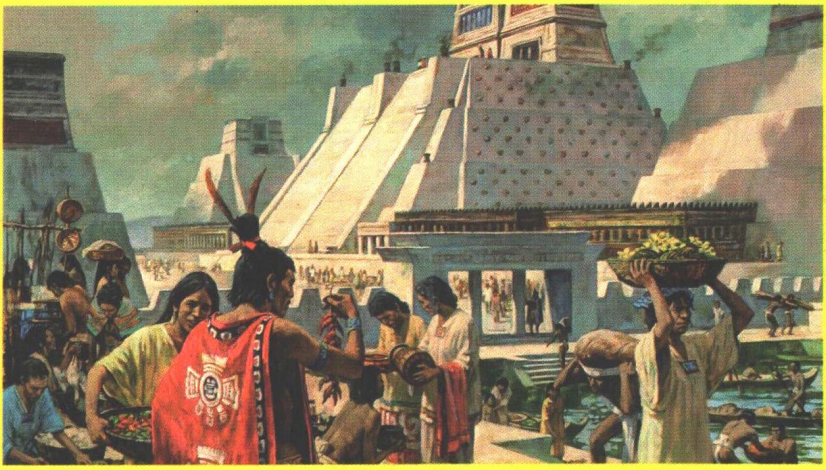
"Etkileyici... Heyecan verici... Dünyamızın bugünkü haline nasıl geldiğinin ikna edici bir anlatımı..."

The New York Times Books Review

ABD'de olay yaratan "1491" kitabının yazarı Charles C. Mann, bu yeni kitabında Kolomb sonrası "Yeni Dünya"yı inceliyor. Kolomb'dan sonra sömürgeciliğin Amerikan yerlilerini nasıl katlettiğini, bir uygarlığın ve doğal zenginliklerin nasıl yok edildiğini ve bir kıtanın nasıl talan edildiğini hayretler içinde okuyacaksınız.

CHARLES C.
MANN

2006 Amerikan Ulusal Akademi Ödülü

Kolomb öncesi Orta Amerika'daki Maya halkı

0961460 PDS
THG
0967460 PDS

Charles C. Mann, ABD'de olay yaratan bu kitabında Kolomb öncesi Amerika hakkında gizlenenleri ortaya çıkarıyor. Genetikten mimariye, astronomiden tarıma, mühendislikten tıbba Amerikan Yerlilerinin ne kadar büyük bir uygarlık yarattığını göreceksiniz. Bu kitap tarihi yeniden yazıyor.

"Muhteşem...
Amerika'da Kolomb öncesi hayata dair kapsamlı bir çalışma..."
New York Times Book Review

9 786059 394215